

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG - ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XIV. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

KULCSÁR KÁLMÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatót, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 56 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215 - 11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Külkereskedelmi Vállalat (3189 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218 10990 43-790-057-181) útján eszközlendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica*, 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1112 Budapest XI. Budaörsi út 43–45. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I. Országház u. 30.

KÖTET-TARTALOMJEGYZÉK

<i>Marosi Miklós:</i> Új vállalatípusok kialakítása a belső elszámolás fejlesztésével	1
<i>Makó Csaba:</i> A taylorizmus és a munkaszervezeti reformok az iparban	43
<i>Voszka Éva:</i> Szervezeti változások és a vállalati növekedés	85
<i>Mádl Ferenc:</i> A szocialista országok külgazdasági irányításának szervezeti rendszere és hatásköri struktúrája	113
<i>Bán Tamás:</i> Nemzetközi jogsegélykapcsolataink	173
<i>Móra Imre:</i> A zenei szerzői jog kialakulása és mai helyzete	185
<i>Deák Dániel:</i> Pénzügyi anyagi jogviszony alanyaként szereplő vállalat felelősségéről és felelősségre vonásáról	197
<i>Lovassyné Bán Chrysta:</i> A GATT nemzetközi kereskedelmet szabályozó jogi rendszere – különös tekintettel a szocialista országok csatlakozására	235
Világgy Miklós 1916–1980	271
<i>Bihari Ottó:</i> Hatalom és egyetértés	273
A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának beszámolója (1976–1979) az MTA 1980. évi közgyűlésén	283
<i>Horváth Pál:</i> A szovjet jog a szocializmus társadalmi-gazdasági alapjainak lerakása időszakában	299
<i>Degré Alajos:</i> A XV. nemzetközi történettudományi kongresszus jogtörténeti tanácskozásai	327
<i>Takáts Endre:</i> Innováció és iparjogvédelem	333
<i>Sajó András:</i> A jogtudomány társadalmi meghatározottsága	377
<i>Vörös Imre:</i> Versenyjog a fejlett tőkés országokban	395
<i>Mohi Csaba:</i> ENSZ Magatartáskódex a transznacionális vállalatok szabályozására	435

ÚJ VÁLLALATTÍPUSOK KIALAKÍTÁSA A BELSŐ ELSZÁMOLÁS FEJLESZTÉSÉVEL

MAROSI MIKLÓS

A vállalati belső elszámolás főbb definíciós kérdései

Gazdasági szervezetek belső elszámolásáról tulajdonképpen kétféle értelemben lehet beszélni. Belső elszámoláson igen gyakran különböző mutatókra épülő és a számviteli rend alapjait felhasználó értékelési-elszámolási rendszert értenek, amelynek tárgya – megközelítő meghatározással – a vállalati szervezeti egységek gazdasági teljesítményének mérése, értékelése és elszámolása. Az alapvető kérdés, amire ennek a rendszernek választ kell adnia az, hogy a vállalaton belül melyik szervezeti egységben milyen – pozitív vagy negatív – gazdasági eredmények jöttek létre. Erről az elszámolási rendszerről rendelkezik – egyebek közt – az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény.¹ Nevezzük ezt a rendszert a továbbiakban *vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszernek*. Tanulmányunk e rendszer kérdéseivel foglalkozik.

Az elszámolásnak azonban van más fogalma is. Vállalatok és más önállóan gazdálkodó szervezetek esetében érvényesül – a szovjet szóhasználatot alkalmazva – a vállalati és a vállalaton belüli hozrascot, szószerint fordítva: a vállalati, illetve vállalaton belüli gazdasági elszámolás.

Feladatunk mindenesetre a vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszernek a hozrascottól való elhatárolása.

A vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszer – egyebek közt – specifikus mérési-értékelési rendszer is, amelyet éppen ezért el kell határolni a vállalati szervezésben és irányításban alkalmazott egyéb mérési és értékelési rendszerektől.

Végül a vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszer specifikus információrendszer, amelyet a vállalat más információrendszereitől ugyancsak célszerű elkülöníteni.

a) *Az első definíciós feladat* a vállalati és mindenekelőtt a vállalaton belüli hozrascot mint elszámolási rendszer leírása és a vizsgálódásunk tárgyát-képező vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszertől való elhatárolása, egyúttal egymáshoz való viszonyuk meghatározása.

Ami a vállalati hozrascotot illeti, a szovjet közgazdasági és irányítástudományi irodalomban a vállalati önálló elszámolás, a hozrascot lényegére, tartalmát kifejező „elvek”-re (princípiumokra) vonatkozóan többféle nézet van. Van olyan – egyébként erősen vitatott – felfogás is, amely a vállalati önálló elszámolás lényegét egyetlen elvben, „az eredmények és a költségek egybevetésének elvében”, azaz a jövedelmezőségben látja.² Mások több elvet sorolnak a vállalati önálló elszámolás összetevői közé.

Figyelembe véve a helyenként eltérő szóhasználatot, a vállalati hozrascot jegyei, összetevői közül itt a következők figyelembevételét tartjuk lényegesnek.

¹ 1977. évi VI. törvény 6. és 13. §.

² Lásd: L. A. Leontyev, *Ekonomicseszka Gazeta*, 1969. 11. sz.

Fontos összetevő a *jövedelmezőség* elve, amely a költségek saját árbevételekből való fedezésének követelményét fejezi ki. Ennek párja az *önfinanszírozás* elve, amely szerint a vállalatnak minden kiadását saját tevékenységével elért bevételekből kell fedeznie.

A vállalati hozarszcsot további lényeges összetevője a *vállalati önállóság*. Vállalati törvényünk kihangsúlyozza a vállalat önállóságát a gazdálkodásban, utal azonban egyúttal arra is, hogy ez az önállóság a központi irányítással kapcsolódik, azaz viszonylagos önállóságról van szó.³

A vállalati önállóság viszonylagos volta a szocialista termelési viszonyokra vezethető vissza, azokat tükrözi. Szabó Kálmán a vállalati önállóság sajátos „korlátozó” feltételeit ugyancsak a szocialista termelési viszonyok, a termelőeszközök tulajdonának társadalmi jellege alapján magyarázza, fejti ki.⁴

Szovjet szerzők hasonló értelemben szólnak a vállalati önállóságról, azt „operatív gazdasági önállóságnak” nevezik.⁵

A vállalati hozarszcsot eleme az *anyagi ösztönzés* is.

A magyar vállalatokat illetően többnyire nem a vállalatok állami ösztönzéséről, hanem – a közvetlenül meghatározott állami feladatok mellett – indirekt irányításról, a gazdasági szabályozó rendszer eszközeivel való irányításról szokás beszélni. A vállalati törvény fogalmazásában pl. az állam a társadalmi érdek és a népgazdasági tervekben meghatározott célok érvényesülését elsősorban a gazdasági szabályozó rendszer . . . útján biztosítja.⁶

Az újabb szovjet irodalomban is a vállalati hozarszcsot elemeként szokás kezelni a vállalatok anyagi ösztönzésének „elvét”, amelyhez kapcsolódik a dolgozók anyagi ösztönzése.

A *felelős gazdálkodás* elvét, az anyagi felelősséget az erőforrások kiaknázásáért és az állami feladatok teljesítéséért a magyar közgazdasági és szervezési, irányítástudományi szakirodalomban általában kiemeli, anélkül azonban, hogy azt részletezettebben tárgyalná. A vállalati törvény is csak röviden utal a vállalat felelősségére, s részletesebben a vállalat gazdálkodásával kapcsolatos kötelességeket határozza meg, amelyekből értelemszerűen következik a vállalat felelősségének tartalma.

A szovjet közgazdasági és irányítástudományi irodalom egy része a felelős gazdálkodás elvét a vállalati hozarszcsot fontos összetevőjének tekinti, és e felelősséget tartalmában részletesen kifejti.

A *vállalaton belüli hozarszcsot* – hasonlóan a vállalati hozarszcséhoz – elsősorban a szovjet szakirodalomban és gyakorlatban a szocialista iparosítás kezdeti időszakában a vállalaton belüli önálló elszámolásnak az eredeti szovjet felfogáshoz hasonló fogalma

³ 1977. évi VI. törvény 2. és 22. §.

⁴ A szocializmus politikai gazdaságtana, Kossuth, 1970., 473–475. old.

⁵ V. V. Gyemencev, R. D. Vinokur: A termelési egyesülések önálló elszámolása és pénzügyei, KJK., 1975., 23–25. old.; J. A. Lavrikov, F. M. Ruszinov, V. I. Csumakov: Integracija szocialiszticeszkovo proizvodstva i upravlenyje, Misl, 1976., 129. old.; V. G. Afanaszjev, D. M. Gvisiani, V. N. Liszicin, G. H. Popov (szerk.) Upravlenyje szocialiszticeszkim proizvodstvom, Ekonomika, II. kiadás, 1975., 319. old.; P. V. Kaljakin, J. N. Kovalercsuk, M. G. Maszevics: Povüsenyje effektivnosztyi promüslennovo proizvodstva, Juridiceszkaja Literatura, 1972., 10. old.; I. H. Kucserjavij (szerk.): Vnutrizavodszkij hozarszcsot i effektivnosztyi proizvodstva, Nauka Dumkava, 1974. 13. old.

⁶ 1977. évi VI. törvény 3. §.

polgárjogot nyert⁷ ugyan, de a következő időkbén e kifejezés használata megszűnt. A szakirodalomban és a jogalkotásban a belső hozraszcst elemeinek felsorolásával, körülírással szokás utalni a belső hozraszcst fogalmára, az annak megfelelő elszámolási viszonyokra.

A vállalaton belüli hozraszcst tartalmát lényegében ugyanazok az összetevők fejezik ki, mint a vállalati hozraszcst esetében: a jövedelmezőség és a gazdálkodás hatékonyságának más elvei, a vállalaton belüli szervezeti egységek „operatív önállósága”, az anyagi ösztönzés, valamint a felelőség elve. Lényeges, illetve vitatott eltérés tulajdonképpen csak az első összetevő tekintetében van. Míg a vállalati hozraszcst lényeges eleme az önfinanszírozás elve, addig a vállalaton belül ez az elv nem érvényesülhet, hiszen a szervezeti egységeknek nincsenek pénzügyi kapcsolatai. Vitatott ezzel szemben a jövedelmezőség kérdése. A Szocialista Termelésirányítás kézikönyve szerint az üzemeknek nincs saját jövedelmük, így költségeiket nem számolhatják el jövedelmük terhére; ehelyett a tényleges költségeket normákhoz kell mérni és a takarékoságot kell érvényesíteni.⁸ Ezzel szemben más álláspontot foglal el pl. Kucserjavij, aki a belső elszámolás összetevői között sorolja fel a jövedelmezőséget,⁹ Kaljakin és Kovalercsuk szerint az üzem végső eredménye, a nyereség a belső elszámoló áron számított árutermelés és a tényleges önköltség alapján jelenik meg. E szerzők példákat hoznak a gyakorlatból, ahol a termelőrészelek teljesítményét több mutató, köztük a „feltételes” nyereség alapján ítélik meg.¹⁰ Hasonlóan tárgyalják a „feltételes” nyereség kérdését mások is. Gyemencev és Vinokur a részlegek munkája hatékonyságának megállapításáról beszélnek ugyan, de gyakorlati példáikban ugyancsak szerepel a mutatók közt a nyereség is.¹¹

A vitákban alkalmazott érveket és ellenérveket próbálja meg Geissler összefoglalni. A nyereségkategória alkalmazása melletti érvekből:

– Mivel a nyereségben a dolgozók munkája és a termelő folyamatot érő minden hatás mérhetően megjelenik, a nyereség alkalmas az üzemi kollektíva teljesítményének mérésére.

– Premizálás csak akkor lehetséges, ha a prémium az egyes részfolyamatokban megtermelt nyereség szerint orientálódik. Csak a nyereséggazdálkodás és a prémiumalap képzése közti kapcsolat megérttetése ad életet az anyagi ösztönzés elvének.

– A belső elszámolás belső árakat igényel, ezeket a termelői árakból lehet képezni.

– A nyereség komplex mutatója alapján munkások, mérnökök és közgazdászok érdekeltté válnak a nyereséget befolyásoló tényezők vizsgálatában. Stb.

Az ellenérvekből:

– Nyereség csak az árutermelésben a realizálás során képződik és az áru–pénz kapcsolatokban válik láthatóvá. A „fiktív” eladás veszélyes, a költséghelyekre korlátozó izolált gondolkodásra sarkall.

⁷ Román Z.: A vállalaton belüli önálló elszámolás, Népszava Kiadó, 1950. 4–17. old.

⁸ V. G. Afanaszjev, D. M. Gvisiani stb. (szerk.): I. m. 327. old.

⁹ I. m. 22. old.

¹⁰ I. m. 23–24. old.

¹¹ I. m. 37–38., 40. old.

– Ha a nyereség a költséghelyek teljesítménymércéje, a nyereség alapján kellene irányítani őket, s ez nem lehetséges: a költséghelyvezető döntéseinek a tervteljesítésre és nem a maximális nyereség elérésére kell irányulniok.

– A belső elszámoló árnak nincs társadalmi meghatározottsága, illetve elismertsége, még akkor sem, ha készítése során népgazdasági árképzési módszereket alkalmaznak.

– A költséghelyek nyeresége és a premizálás közti kapcsolat formális, mivel a részlegek többsége a realizálást nem tudja befolyásolni. Egyébként gyakorlatilag is lehetetlen nem teljesítés esetén a nyereséget az elszámolásban következetesen végigvinni. Stb.¹²

Mindenesetre a szovjet gyakorlat azt mutatja, hogy sok vállalat és termelési egység alkalmazza a termelőrészlegek teljesítményének mérésére a „feltételes” nyereség mutatóját, kiegészítve azt a teljesítményeket tükröző más mutatókkal, mint pl. a készáru termelési értéke, a termelés választéka, a felhasznált beralap stb. Közismert, hogy a magyar vállalati gyakorlatban is sok vállalat használja a gyáregységi nyereség mutatóját. Egyébként Magyarországon a PM Számviteli és Szervezési főosztálya arra az álláspontra helyezkedik, hogy a vállalati nyereségérdekeltség és az önelszámolás vállalaton belüli kibontakoztatása érdekében olyan komplex mutatós érdekeltségi rendszert kell kifejleszteni, amelynek középpontjában a nyereség áll, s ezt más mutatók egészítsék ki (a bérszínvonal, az eszközök forgási sebessége, a készletszint, az állóeszközök kihasználása stb.).¹³

Mind a vállalati, mind a vállalaton belüli hozrasszcsot alkalmazásának, szervezésének előfeltétele, eszköze a megfelelően funkcionáló értékesítési és elszámolási rendszer. Ennek az értékelési és elszámolási rendszernek a kialakítása a vállalaton belüli hozrasszcsot szervezésének alapvető feladata. Ez a követelmény a szakirodalomban többféle módon jut kifejezésre. Egyes szerzők azt a követelményt állítják fel, hogy meg kell határozni a vállalaton belüli elszámolás mutatóit, majd ki kell dolgozni e mutatók elszámolásának módszereit: kalkulációs és más számítási eljárásait.¹⁴ Mások csupán a mutatók kialakítását emelik ki,¹⁵ ismét mások – feltételezve a mutatók megfelelő rendszerének meglétét – számviteli és egyéb formában való elszámolásuk szervezésének feladataira mutatnak rá.¹⁶ A magyar gyakorlatban is különböző mutatókra épülő és a számviteli rend alapjait felhasználó értékelési-elszámolási rendszer szervezése áll előtérben.

A magyar szóhasználatban, ahol a belső gazdasági önálló elszámolás eredeti fogalma (azzal a szovjet gyakorlatban kialakult tartalommal, amit fentebb kíséreltünk meg felvázolni) kevésbé honosodott meg, a belső elszámoláson különböző mutatók számviteli és rokon módszerekkel való mérését és kimutatását szokás érteni. Vállalati törvényünkben is

¹² G. Geissler: Innerbetriebliche wirtschaftliche Rechnungsführung und Gewinn, Sozialistische Finanzwirtschaft, 1974., 2. sz.

¹³ PM Számviteli és Szervezési Főosztálya: Vállalaton belüli önálló elszámolás az iparban, Kézirat, 1978.

¹⁴ Kaljakin stb.: I. m. 19–23. old.; Lavrikov stb.: I. m. 133. old., stb.

¹⁵ L. M. Csernisova: Organizacija hozajsztvennogo rascseta vnutri proizvodstvennogo obedinenija, Vesztnik Moszkovszkogo Universzitetá, Szerk. 7., 1974. 3. sz.

¹⁶ A szocialista termelésirányítás kézikönyve, 326. old.; R. Jaeger: Innerbetriebliche wirtschaftliche Rechnungsführung wurde vervollkommnet, Sozialistische Finanzwirtschaft, 1974. 20. sz.

ehhez hasonló felfogás jut kifejezésre akkor, amikor a törvény pl. (a 6. §-ban) a belső irányítási és az érdekeltségi rendszer *mellett* külön szól a belső elszámolásról.

A vállalaton belüli értékelés és elszámolás rendszere, annak alkalmazása mindenestre a belső hozrascot nélkülözhetetlen része (pl. a PM Számviteli és Szervezési főosztályának idézett felfogása szerint), más források fogalmazásában a belső hozrascot előfeltétele, illetve eszköze.

A vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszer szerepe a belső hozrascot tekintetében közvetlenül az első összetevőhöz kapcsolódik: a jövedelmezőség és más teljesítmények mutatók formájában való mérése, értékelése és elszámolása. Az elszámolás ebben a fázisban csak azt juttatja kifejezésre, hogy hol, melyik szervezeti egységben, milyen jövedelmezőség és más teljesítmények jöttek létre. Az elszámolásnak külön fázisa annak kimutatása, hogy a kérdéses szervezeti egység – viszonylagos önállóságát tekintve – e teljesítményekért mennyiben felelős, illetve azokért mennyiben illeti elismerés, ösztönzés. Ez a külön fázis a gyakorlatban sokszor már olyan laza összefüggésben van az értékelési és elszámolási rendszerrel, hogy célszerűnek látszik különálló mechanizmusnak tekinteni. A gyakorlatban ez a különálló mechanizmus a vállalaton belüli ösztönzési rendszer részeként szokott funkcionálni.

b) *A második definíciós feladatunk* abból a tényből ered, hogy a vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszer a mérési-értékelési rendszerek speciális fajtája, amelyet a vállalati gyakorlatban alkalmazott más mérési-értékelési rendszerektől el kell határolni.

Az értékelési és elszámolási módszerek tekintetében a jelen esetben legalább olyan megkülönböztetéseket célszerű tennünk, hogy

– milyen objektumokat értékelünk: esetünkben a vállalati szervezetről és a vállalat ugyancsak szervezeteknek minősülő részlegeiről, szervezeti egységeiről van szó; ezeket mint szervezeteket komplex bonyolult, egyes szerzők szerint rendkívül bonyolult rendszereknek tekintjük;

– milyen céllal történik ez az értékelés: e kérdés megválaszolása során a jelen esetben el kell jutnunk annak vizsgálatáig, hogy az értékelés miképpen válik a belső önálló gazdasági elszámolás megalapozásának és erősítésének előfeltételévé, eszközévé, ez azt jelenti, hogy az értékelésnek gazdasági jellegűnek kell lennie.

Amikor komplex, azaz bonyolult rendszereket értékelünk, akkor e rendszereknek több tulajdonságát mérjük, hasonlítjuk egyidejűleg össze. Belátható, hogy a bonyolult rendszernek nem minden tulajdonságát vonjuk be adott esetben az értékelés folyamatába, hanem csak azokat, amik az értékelő céljai szempontjából jelentőséggel bírnak. Ezeket a tulajdonságokat szokás értékelési tényezőknak nevezni.

Ez az összemérés, összehasonlítás minden bonyolult rendszer esetében jelentős módszertani problémákat vet fel. Általában hiányzik ui. a mennyiségi mértékegységekben való összemérés lehetősége. Ilyen esetekben – mint az közismert –, az értékelési tényezők egy része tekintetében mennyiségi skálák helyett rendszerint kénytelenek vagyunk sorrendi skálák alkalmazásával megelégedni, és olyan megoldásokat keresni, amelyek segítségével a sorrendi skálák felhasználásával viszonylag kielégítő értékelési eredményeket lehet kapni.

Magyarországon, de másutt is, az utóbbi időszakban gyakoriak az olyan törekvések, amelyek a vállalat vagy más szervezet „szervezettségének”, „szervezettségi színvonalának” értékelésére irányulnak. Ilyen esetekben módszertanilag többnyire arról van szó, hogy

megfelelően szerkesztett kérdésleltárakat készítenek és a kérdésekre kapott válaszok alapján rendszerint nagyszámú mutatószámot alakítanak ki. Az így kapott helyzetkép rendeltetése többek között lehet az, hogy rávilágítson a vizsgált szervezet működésének erős és gyenge pontjaira, s ily módon a szervezés, a fejlesztés célját szolgálja. Más esetekben viszont a mutatók rangkorrelációs és más „nagyüzemi” matematikai módszerekkel való összevonására, aggregálására és ezzel a vizsgált szervezet általános minősítésére törekednek, s ez mint a vizsgálat célja többnyire túl általános ahhoz, hogy konkrétan felhasználható értékelési eredményekhez jussanak. Ismét más esetekben terjedelmes „mutatószámrendszereket” alkalmaznak. Petuhov és Lazutkin a szovjet gyakorlatból mintegy 40 ilyen mutatószámrendszerről számolnak be; ezek közül pl. a Ribinszki Motorgyár mutatószámrendszere 17 mutatóból épül fel.¹⁷

Úgy tűnik, hogy a vállalatnak és szervezeti egységeinek mint komplex, bonyolult rendszereknek az értékelése és a vállalati, illetve a vállalaton belüli hozarszcsot tartalmi összetevőinek érvényesítéséhez szükséges értékelés közt lényeges különbség van. A vállalati és a vállalaton belüli hozarszcsóhoz szükséges értékelési tényezők köre – a szakirodalmi állásfoglalásokat és a gyakorlati tapasztalatokat nézve –, jóval szűkebbnek látszik, mint a vállalat és szervezetei mint komplex rendszerek értékelési tényezőinek tömege. Az értékelési tényezők köre az önálló elszámolás esetében két irányból szűkül: egyfelől erősen csökkennek az olyan tényezők, amelyek nem gazdasági jellegűek, pontosabban: nem a tervezett gazdasági eredmények elemei, másfelől ugyancsak csökkennek a nem számszerűsíthető, mutatószámokban nem kifejezhető tényezők, s a mutatószámok köre is főként a Ft-ban számszerűsíthető, számvitelileg mérhető mutatókra szűkül.

Elsősorban a számviteli elszámolás jut itt szerephez. A szovjet Szocialista Termelés-irányítási kézikönyv szerint pl. olyan számvitel szükséges, amely lehetővé teszi a normázott és tervezett teljesítések összemérését. Mások szerint a vállalaton belüli önálló gazdasági elszámolás szervezésének egyik fő feladata tervezési és számviteli mutatók kidolgozása a szervezeti egységek számára a termelés mérése céljából.¹⁸ Kaljakin ugyancsak a tervezési mutatók, normatívák és a számvitel megfelelő kiépítését tekinti a vállalaton belüli önálló gazdasági elszámolás bevezetése fő feltételének.¹⁹ Hasonló módon írnak más szerzők is.

A számviteli elszámolás eredményei mellett általában további mutatószámok alkalmazását is célszerűnek látják, s ennek a követelménynek az érvényesülését többnyire a gyakorlatból vett példákkal szokták illusztrálni. A számvitelből felhasználható mutatókat (a „feltételes” nyereség, az ártermelés önköltsége, a beralap stb.) elsősorban a termelés volumenére, választékára vonatkozó mutatókkal szokták kiegészíteni.²⁰ E mutatók összeállításának természetesen igen sokféle változata lehetséges.

A magyar viszonyokra meghatározó a PM Szervezési és Számviteli főosztályának állásfoglalása, amely a számviteli előírások keretei közti értékelési-elszámolási rendszer

¹⁷R. M. Petuhov, J. S. Lazutkin: *Ekonomicszokja effektivnoszty i organizacija proizvodstva*, *Ekonomika*, 1972.

¹⁸Lavrikov stb.: I. m. 136. old.

¹⁹I. m.: 18–19. old.

²⁰Kaljakin stb.: I. m. 23–24. old.; Cserniseva: I. m.; stb.

kiépítését tartja szükségesnek, amely egyrészt a vállalati eredményhez való hozzájárulás mérését, másrészt a tervfeladatok és ösztönzési célok teljesítésének értékelését teszi lehetővé. Olyan mutatókat is az értékelési rendszer körébe tartozónak tekint, amik nem a könyvviteli produktumai, de az értékelés itt vázolt körébe beletartoznak: a belső kooperáció szállítási határidőinek betartása, az állóeszközök kapacitásának kihasználása, a folyamatban levő beruházások átadási határidejének betartása stb.

A vállalaton belüli értékelési-elszámolási rendszer tényezőinek körét a szervezettség, a szervezetségi színvonal és hasonló általánosabb célú értékelések tényezőinek körétől valószínűleg a következő szempontok szerint lehet elhatárolni.

– A vállalaton belüli elszámolás értékelési rendszerétől alapvetően azt várjuk el, hogy kimutassa: a vállalat különböző szervezeti egységei adott periódusban mennyiben járultak hozzá a vállalat eredményeihez. A szakirodalomban az ilyesféle megfogalmazás közismert, és eredményen általában gazdasági eredményt, elsősorban vállalati nyereséget értenek. Sok szerző az eredményhez való hozzájárulás kérdését a tervteljesítés kérdésével kapcsolja egybe, és annak kimutatását tartja fontosnak, hogy a vállalati terv különböző feladatainak teljesítését a szervezeti egységek saját, „lebontott” tervfeladataik teljesítésével miképpen mozdították elő. A vállalati tervfeladatok mint értékelési tényezők között a megfigyelések szerint általában kiemelt figyelemben részesülnek egyrészt a nyereségterv, másrészt a termelési terv mutatói, illetve azok szervezeti egységekre lebontott komponensei.

– A vállalaton belüli hozrascsopt mint belső gazdálkodási módszer jellegéből következő az értékelési-elszámolási rendszer azon módszertani sajátos vonása, hogy annak az értékelés-elszámolás állandó, folyamatos ill. rendszeresen ismétlődő) funkcionálását kell biztosítani. Az értékelés-elszámolás – mint minden vállalati tevékenység – fenntartása, rendszerének üzemeltetése és fejlesztése természetesen jelentős költségekkel jár. Ez a tény általában arra indítja a belső önálló elszámolás kiépítésére, illetve fejlesztésére törekvő vállalatokat, hogy az értékelési tényezők körét eleve korlátozzák és egyszerű, viszonylag kevésbé költséges értékelési-elszámolási mechanizmust építsenek ki.

A vállalaton belüli értékelési-elszámolási rendszer e kérdéseinek megítélésében további szempontok is szerepet játszanak. Így pl. az értékelési-elszámolási rendszer kereteinek meghatározása jelentős mértékben függ az értékelés-elszámolás céljaitól, rendeltetésétől is.

c) *Harmadik definíciós feladatunk:* a vállalaton belüli elszámolási és értékelési rendszernek mint speciális információs rendszernek elhatárolása más vállalati információs rendszerektől.

Magyarországon az utóbbi évtizedben a vállalati információrendszer kérdései kiemelt fontosságot és széles publicitást nyertek. A vállalati belső irányítási rendszer korszerűsítésével, de különösen az üzemi demokrácia fejlesztésével kapcsolatban az információrendszer kérdései jelentős problémákká, illetve feladatokká nőttek. „Az üzemi demokrácia érvényesüléséhez olyan belső irányítási, elszámolási és információs rendszer kialakítása szükséges, amely a dolgozók számára pontosabb áttekintést nyújt a termelés egészéről és részleteiről, s világossá teszi a teljesítmények szerinti részesezés mértékét.”²¹

²¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának határozata. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa, Kossuth, 1975., 163. old.

A vállalati törvény a vállalati igazgató különös feladatai közé sorolja a vállalati információrendszer megszervezését.²²

A vállalatban belüli értékelési-elszámolási rendszer kétségtelenül a vállalati információrendszer egyik eleme. Belátható, hogy a vállalatban belüli önelszámoló egységek vezetői és kollektívái az értékelés-elszámolás rendszerében teljesítményüket minősítő információkhoz jutnak, amelyek – egyebek közt – anyagi ösztönzésük és felelősségük alapját képezik.

Információs folyamatokat – vizsgálatuk során – szervezési szempontból általában három részre célszerű tagolni:

- információfeldolgozásra,
- közlésre (kommunikációra),
- a címzettek, az információ fogadóinak magatartására.

Az információfeldolgozás és a közlés tulajdonképpen a szervezés tárgyát képező összetett munkafolyamatok, míg a címzetteknek, az információt fogadóknak a reagálása a kapott információkra, e munkafolyamatok hatékonyságának jelzője.

A klasszikus vizsgálati kérdések az információfeldolgozás és a közlés esetében: ki, milyen információkat, milyen módon, ki számára dolgoz fel és közöl. Az információt fogadók reagálását figyelembe véve kérdezhetünk rá az információs folyamat hatékonyságára.²³

E kérdések egyúttal alkalmasaknak látszanak arra, hogy a vállalatban belüli gazdasági értékelés és elszámolás rendszerét jobban definiálhassuk és a vállalati információrendszer más részeitől elhatároljuk.

Vegyük először az *információfeldolgozás* és a *közlés* kérdéseit vizsgálat alá.

A *ki* dolgoz fel és ad információt kérdésével a következő alternatíva áll szemben. Az egyik változat: az értékelendő szervezeti egység, pl. valamely gyáregység saját maga értékeli és számolja el teljesítményét (természetesen vállalati méretekben érvényes szabályok szerint). Ilyen esetekben szokás vállalaton belüli „önálló” elszámolásról beszélni. A másik változat: az értékelés és az elszámolás centralizáltan megy végbe; főképp indokolt ez számítógépi feldolgozás esetén.

Ami az *információfeldolgozást* illeti, decentralizáció vagy centralizáció az értékelés és elszámolás erősen szabályozott munkájában a szervező számára viszonylag egyszerű és megoldható problémának látszik, mivel az elsődleges és a feldolgozott információk „utaztatásának” és a feldolgozásnak a munkaigénye, eljárásai, költségei stb. csaknem a technológus-mérnök precizitásával határozhatók meg.

A *közlés* (a kommunikáció) esetében a helyzet gyakran bonyolultabb. A tapasztalat azt mutatja, hogy centralizált értékelés és elszámolás esetén a vállalati központ gyakran visszatartja az információkat, pl. a gyáregységeket egyáltalán nem, vagy csak késve értesíti félévi, III. negyedévi nyereségükről, vagy egyéb teljesítményükről. Különösen akkor figyelhető ez meg, ha az elszámolás a gyáregységek anyagi ösztönzésének is alapja. Ez utóbbi esetben a kommunikáció késése vagy kimaradása természetesen rontja az ösztönzés hatékonyságát, illetve általában gátolja azt, hogy az értékelés és elszámolás rend-

²² Az 1977. évi VI. törvény 12. §.

²³ Lásd e vizsgálati kérdésekkel kapcsolatban a szociológiai vizsgálatból való hasonlóságot. Kulcsár K.: Az ember és társadalmi környezete, Gondolat, 1969., 351–353. old.

szere betöltse szerepét. Ez súlyos szervezési probléma, ugyanakkor azonban szociológiai kérdés is, hiszen a központi vezetők magatartására, a központ és a gyáregységek közti konfliktusokra vezethető vissza.

Figyelembe kell vennünk azt a gyakorlati tényt is, hogy a vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás rendszerében bizonyos mértékig mindig érvényesül a centralizáció. A szervezeti egységek teljesítményének értékelése és elszámolása adott esetben végbe-mehet ugyan decentralizáltan, de ezt rendszerint központi elismerésnek, jóváhagyásnak kell követnie. A teljesítmények központi jóváhagyása kétféle közlést igényel: a jóváhagyandó számítási eredmények felterjesztését a központhoz, és a központ közlését a jóváhagyás eredményéről. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi tekintetében ugyanazok a problémák jelennek meg, mint centralizált értékelés és elszámolás esetén.

A második kérdés: *milyen információkat dolgoznak fel és közölnek.*

Az *információfeldolgozás* szempontjából – úgy tűnik –, a tartalom tekintetében további lényegesebb elhatárolási lehetőségek nincsenek. A *kommunikáció* esetében azonban további megkülönböztetéseket tehetünk. Köznapi nyelven és meglehetősen nagyvonalú meghatározásokkal megkülönböztethetünk

- utasításokat, tanácsokat, ajánlásokat, azaz olyan közléseket, amelyek nagyobb vagy kisebb mértékben direktív módon szabják meg a címzettek feladatait és a feladatok megoldási lehetőségeit, eljárásait;

- motivációs közléseket, azaz olyan információk nyújtását, amiknek ösztönző hatást tulajdonítunk, és végül

- tájékoztató közléseket, amelyekhez – legalábbis elvileg – semmilyen szankció vagy motiváció nem kapcsolódik.

A vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás mechanizmusa tulajdonképpen *tájékoztató közlésekre* hivatott, amikor is a gyáregységek és más szervezeti egységek gazdasági teljesítményeit értékeli, elszámolja és az elszámolás eredményeit e szervezeti egységek vezetőivel és kollektíváival közli. Bizonyos azonban, hogy e közlések nem maradnak következmények nélkül, pl. adott esetben valószínű, hogy ha valamely gyáregység tervezett nyereségét nem éri el, s ezt az értékelés és elszámolás mechanizmusában kimutatják, a közlést szankciók fogják követni (csökkentik pl. a gyáregységi kollektíva prémiumkeretét), ugyanakkor a közlés ösztönzőleg fog hatni a szervezeti egység további munkájára, illetve nem marad hatás nélkül magatartására. Mindenesetre tagadhatatlan, hogy az információknak is lehet ösztönző hatásuk.

A harmadik kérdés: *milyen módon* (módszerekkel és eszközökkel) történik az információfeldolgozás és a közlés.

A szervezéstudományban a formális, hivatalos szervezet bír kiemelt jelentőséggel, hiszen a szervezés – valamilyen cél megvalósítására törekedve – szervezési előírásokkal igyekszik az e célnak megfelelő szervezet kifejlesztésére. Ismeretes azonban az is, hogy a szervezés eredményeként hivatalosan előírt szervezet (szervezeti felépítés, folyamatstruktúra és munkavégző eljárások) nem felel meg pontosan a valóságnak, többek között azért, mivel a nem formális szervezet hatására a valóságos szervezet állandóan változik, fejlődik.

A formális és a valóságos szervezet közti eltérést illetően különbséget kell tennünk a vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás mechanizmusában az információfeldolgozás és a kommunikáció közt. Az *információfeldolgozást* – hasonlóan a számviteli

mechanizmus egészéhez – erős formális vonások jellemzik: a hivatalosan előírt szervezet és eljárások általában azonosak a valósággal. Szigorú szabályokkal, bizonylati renddel stb. igyekeznek biztosítani a hivatalos előírások betartását.

Az értékelés és elszámolás másik fázisában, a *kommunikációban* már lényegesen nagyobb a formális szervezet, a hivatalos előírások és a valóságos kommunikáció közti eltérés. A kommunikációra is vannak ugyan rendszerint a vállalati szabályzatokban és más dokumentumokban hivatalos előírások, ezeket azonban maradéktalanul úgyszólván sohasem tartják be: az információk egy részét nem közlik, vagy csak az informálásra jogosultak egy részét tájékoztatják, egyes információkat késve vagy nem az egyébként előírt módon adnak meg stb.

Negyedik kérdésünk: *ki számára* dolgozzák fel és kivel közlik az információkat.

Úgy tűnik, hogy a kérdés első részének nem sok gyakorlati jelentősége van. Annál lényegesebb a kérdés második része, a kommunikáció problémája.

Ha elfogadjuk Majminasz felosztását az irányított és nem irányított információs relációkról,²⁴ akkor a vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás információinak közlését nyilvánvalóan az irányított információk közé kell sorolni, mint amelyeknek címzettjei vannak. Az, hogy adott esetben ki a címzett, attól függ, hogy ki számol el és ki közöl. Decentralizált elszámolás esetén a címzett a vállalati központ, centralizáció esetén viszont azok a szervezeti egységek, amelyek teljesítményét értékelik és elszámolják.

E vázlatos fejtegetésekből is kiderül, hogy a vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszer mint speciális információs rendszer problémái, hasonlóan az információs rendszerek társadalmi problémáihoz, elsősorban a kommunikáció szakaszában jelennek meg, s a szociológus ezért is hajlik arra, hogy a kommunikációs rendszert az információs rendszerrel azonosítsa.²⁵ Bár az információfeldolgozásnak mint bármely más munkafolyamatnak is, megvannak a saját társadalmi kérdései (amelyek pl. a munkamegosztással és a kooperációval kapcsolatosak), s a kommunikáció társadalmi problémái befolyással vannak az információfeldolgozásra, bizonyos, hogy a kommunikáció társadalmi kérdései állnak inkább előtérben. E kérdések kutatása elsősorban a szociológia tárgyát képezi.

Áll ez a vállalaton belüli értékelés és elszámolás mechanizmusára is: itt is megtalálhatók a kommunikáció, az érdekelték tájékoztatásának a társadalmi problémái, s ezek ugyancsak elsősorban szociológiai kérdések. Ugyanakkor – ellentétben pl. a tömegkommunikációval, annak többnyire költséges szervezési problémáival – vállalaton belüli értékelés és elszámolás rendszerében a kommunikáció, az elszámolt eredmények közlése általában sem különösebb szervezési feladatot nem jelent, sem lényegesebb ráfordításokat nem igényel. Ezért a vállalati információs rendszerekkel foglalkozó szervezőkutatató – ugyancsak egyoldalúan – információs rendszeren gyakran csak az információfeldolgozás rendszerét érti.

A kommunikáció társadalmi problémái természetesen befolyással vannak az egész információs rendszer működésére, annak hatékonyságára, ugyanakkor azonban a szervezés-

²⁴E. Z. Majminasz: A gazdasági tervezés rendszerének információs folyamatai, KJK., 1975., 252. old.

²⁵Andics–Rozgonyi: Konfliktus és harmónia, KJK, 1977., 209. old.

kutató ezeket mint szervezési kérdéseket többnyire nem tudja vizsgálni, s a szociológus hozzájárulásának szükségességére kell utalnia. Ezt tesszük mi is.

A vállalaton belüli értékelés és elszámolás harmadik szakaszának a címzettek, az *információ fogadóinak magatartását*, reagálását jelöltük meg. Ez már kívül esik a szervezés tárgykörén, de ugyanakkor szorosan összefügg a szervezés céljával és hatékonyságával. A vállalaton belüli értékelés és elszámolás rendszerének meghatározott információk feldolgozásával és közlésével meghatározott célokat kell szolgálnia. E célok az információk fogadóinak magatartásában, munkájában valósulnak meg, s a célok elérésének, megvalósulásának mérve szerint beszélhetünk a vállalaton belüli értékelés és elszámolás rendszerének hatékonyságáról.

A vállalaton belüli értékelési és elszámolási rendszer rendeltetése

A vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás rendeltetése többféleképpen fogalmazható meg.

Az előbbieken az értékelés és elszámolás rendszerét mint a *vállalaton belüli hozraszcot eszközt*, feltételét tárgyaltuk. A vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás rendszerének funkcionálása nélkül a szervezeti egységek önálló gazdasági elszámolása, közelebbről: a jövedelmezőség, illetve más hatékonysági mutatók szerinti gazdálkodása, önállósága, anyagi felelőssége és ösztönzésük nem valósítható meg. A vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás egyik alapvető rendeltetése ezek szerint a vállalaton belüli hozraszcot megszervezésének és működésének lehetővé tétele és biztosítása.

A vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás rendeltetését azonban szélesebb aspektusban, a vállalat egész irányítási rendszerére vonatkoztatva is fel lehet vázolni. Célszerű itt egyfelől a központi irányítás egyes funkcióit, másfelől a vállalaton belüli szervezeti egységek, illetve kollektívák irányító tevékenységét megkülönböztetni.

A központi irányítási funkciók tekintetében a vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás rendeltetése — a szokásos meghatározások szerint — e funkciók meghatározott információszolgáltatással való megalapozása. Itt tehát az értékelési és elszámolási rendszer információszolgáltatásának címzettje a központ, amely egyebek közt ezeket az információkat is felhasználja irányító tevékenységeinek jobb megalapozásához. E központi irányítási tevékenységek:

– *a központi tervezés és tervellenőrzés*: a vállalat egésze és az egyes szervezeti egységei terveinek elkészítéséhez, a tervezési döntésekhez, e tervek teljesítésének ellenőrzéséhez általában szükség van a szervezeti egységek értékelési és elszámolási rendszere által szolgáltatott információkra. A vállalat terveinek elkészítése és a teljesítés ellenőrzése során más, a vállalat egészét érintő, és egyéb, a vállalaton belüli értékelés és elszámolás rendszerén kívüli információkat is felhasználnak. Sőt, a tervek elkészítése és végrehajtásuk ellenőrzése megvalósítható a vállalaton belüli értékelés és elszámolás alacsony színvonala vagy akár hiánya esetén is. Ebben az esetben azonban a vállalati tervek és ellenőrzésük színvonalával, hatékonyságával lesz baj, a tervezés és ellenőrzés során azok a tartalékok,

fejlesztési lehetőségek maradnak kihasználatlanul, amelyekre a szervezeti egységenkénti értékelés és elszámolás révén derülhetne fény.

– A központi tervezés funkciói köréből célszerű itt kiemelni a tartalékok feltárására és hasznosítására irányuló *szervezés-fejlesztés tervezését*, a szervezési célmeghatározó döntéseket. A szervezési-fejlesztési tervezési döntések megalapozásához azonban a vállalaton belüli értékelés és elszámolás és más rendszeres információszolgáltatások mellett többnyire szükség van az adott szervezési célra irányuló esetenkénti tartalékfeltáró vizsgálatokra, tényhelyzet megállapító elemzésekre is. A vállalaton belüli értékelés és elszámolás rendszere ui. általában csak a teljesítmények színvonaláról ad számot, de a dolog természeténél fogva az adott színvonalat meghatározó okokról felvilágosítást többnyire nem nyújt. Mivel a szervezés-fejlesztés eseti és nem folyamatos, rendszeres tevékenység, alapulhat tisztán eseti jellegű tartalékfeltáró, helyzetelemző vizsgálatokon is. Ily módon a vállalaton belüli értékelés és elszámolás a szervezés-fejlesztésnek nem szükségszerű feltétele ugyan, de a jól funkcionáló értékelő és elszámoló rendszer előmozdíthatja a szervezés és fejlesztés hatékonyságának növelését, különösen azáltal, hogy rendszeres információszolgáltatásával módot nyújt a tartalékok, veszteségforrások képződésének időben való felismerésére.

– A tervezéshez kapcsolódik az *ösztönzés*, a szervezeti egységek kollektíváinak és vezetőinek az ösztönzése. A központi tervek adnak információt az ösztönzött feladatokról, amelyek megjelennek az ösztönzési rendszerben, az ösztönzési rendszer hozzájuk rendeli az ösztönzőket (illetve pontosabban: az ösztönző információkat), a teljesítés ellenőrzésével kapcsolatban pedig a teljesítmények elszámolását.

A vállalaton belüli értékelés és elszámolás információszolgáltatásának címzettjei – a vállalati központ mellett – *a szervezeti egységek, illetve azok kollektívái*. Ebben a tekintetben az értékelési és elszámolási rendszer rendeltetése a szervezeti egységek informálása egyrészt saját teljesítményükről, másrészt a vállalat egészének teljesítményéről, általában a vállalat tevékenységéről. Ez a tájékoztatás teszi lehetővé, hogy

– a szervezeti egységek egyrészt megtervezhessék és ellenőrizhessék saját munkájukat, feladataikat, ellenőrizhessék saját teljesítményeiket, másrészt a vállalat egésze működésének tervezésében, irányításában és ellenőrzésében résztvegyenek;

– az értékelési és elszámolási rendszer által adott tájékoztatás útmutatást nyújt a szervezeti egységeknek és kollektíváiknak tevékenységük önálló szervezésére, fejlesztésére, illetve a szervező-fejlesztő munkában való aktív részvételre, és

– a dolgozók számára „világossá teszi a teljesítmények szerinti részesedés mértékét”.

A szervezeti egységek és kollektíváik ilyen tájékoztatása fontos feltétele és eszköze az üzemi demokrácia érvényesítésének.

A szervezeti egységek teljesítményei és azok mutatói

A szervezeti egységek teljesítményi mutatóinak *tartalmi* vizsgálatában abból a követelményből célszerű kiindulni, hogy a szervezeti egységektől várt teljesítményeknek összhangban kell lenniük azokkal a teljesítményekkel, amelyeket általában a társadalom

az egész szervezettől: a vállalattól, a trösztől elvár. Ez utóbbi követelmények, mint a vállalattal szemben meghatározott célok:²⁶

1. A társadalmi szükségletek kielégítésének színvonalával függnek össze, s a termékek és termelésük fejlesztésére, növelésére, minőségük javítására irányulnak.

2. A termelés és általában a munka hatékonyságának növelését,

3. A dolgozók anyagi jólétének és személyiségének fejlesztését irányozzák elő; s végül

4. Ide sorolhatók a szűkebb földrajzi, területi környezettel szemben elvárt teljesítmények, mint pl. a környezetvédelem, az üzemi kollektíva önkéntes munkája terület fejlesztésében, részvétele a helyi társadalmi, kulturális, politikai élet fejlesztésében stb.²⁷

Belátható, hogy e célok nem specifikusan a vállalattól mint jogi személlyel szemben meghatározott feladatok, hanem általában termelő szervezetekkel szemben felállított követelmények, függetlenül attól, hogy jogi személyiséggel rendelkeznek-e avagy sem. A szervezetekről tudjuk, hogy azok általában többcélúak: nemcsak a vállalattól, de annak szervezeti egységeitől is *együttesen* több cél teljesítését várjuk el és e célok elérésével kapcsolatban hatékonysági kritériumokat állapítunk meg. A célok – mint az a fentiekből is kikövetkeztethető –, részben gazdasági, részben „társadalmi”, a szocialista emberi viszonyok fejlesztésével kapcsolatos célok. E célok teljesítésének feladatait többnyire mutatókban tervezzük meg és mérjük. E mutatókat, mivel nem a vállalat teljes tevékenységét, hanem annak egy-egy fontos részét fejezik ki, joggal tekinthetjük *részmutatóknak*. Részmutatók fejezik ki a vállalat, a gyáregység stb. termelésének fejlődését (a vállalati célok fentebbi csoportosítása szerint az 1. célcsoportnak megfelelő feladatokat, illetve teljesítményeket), a vállalat, a gyáregység stb. dolgozói jövedelmének, szociális helyzetének fejlesztésével, képzésével stb. kapcsolatos teendőket, illetve eredményeket (3. célcsoport), valamint a helyi környezet védelmében és fejlesztésében elvárt teendőket és elért teljesítményeket (4. célcsoport). Nevezzük e három célcsoportnak megfelelő mutatókat – a döntésmélet kifejezéseit kölcsönvéve – *célmutatóknak*.

E célok elérésének hatékonyságát – a 2. célcsoportba sorolható – hatékonysági kritériumok fejezik ki. Ezek mutatói – mint az ugyancsak a döntésméletből ismert – a célérés mint eredmény és a ráfordítások viszonyát mutatják, s mint ilyenek, mindig

²⁶ A vállalattal szemben a társadalom által elvárt teljesítményektől, céloktól (a szociológusok itt szívesen használják a rendeltetés kifejezést) meg kell különböztetni a vállalatban dolgozók céljait és a vállalat tevékenységében ténylegesen érvényesülő célokat. Lásd: Román Z.: Az iparvállalat és az egyesülés céljai. A célok megvalósításának megszervezése. Megjelent: A szocialista iparvállalatok és egyesületek irányítása, KJK és Kossuth, 1977., 161–164. old. Mi is különbséget teszünk a „kívülről meghatározott” (normatív) célok és a vállalat belső autonóm céljai közt, amelyek fennmaradásra és fejlődésre irányulnak. Lásd.: Marosi M.: Szervezés–Ösztönzés–Hatékonyság, KJK, 1977., 295–336. old. Zelkó a belső célokat a vállalat immanens céljainak tekinti, ezekkel szemben azonban a „népgazdasági” célokat minősíti elsődlegeseknek, s a gazdasági szabályozás feladatának tekinti, hogy a vállalati közvetlen célok ne keresztezzék a népgazdaság céljait. Lásd: Zelkó L.: Vállalatelmélet és politikai gazdaságtan, KJK, 1978., 137–150. és 177. old.

²⁷ Román idézett munkájában az első 3 célcsoportot állítja fel. I. m. 165. old. Mi kísérletet tettünk ennek egy negyedik célcsoporttal való kiegészítésére.

gazdasági fogalmat jelölnek. A *hatékonyságot kifejező mutatók* közé sorolhatók a nyereségmutatók, a költségmutatók, a munkatermelékenység mutatói stb.^{2 8}

Mivel a hatékonysági mutatók a szervezet ráfordításainak (bemeneteinek) és eredményeinek (kimeneteinek) viszonyát fejezik ki, összetettségüket (teljességüket), illetve részlegességüket is két oldalról lehet megítélni.

A *ráfordítások oldaláról* a nyereségmutatók a viszonylag legösszetettebb mutatók, mivel a szervezet összes ráfordításait figyelembe veszik. A költségmutatók különböző összetettségű fokot képviselhetnek aszerint, hogy a költségek, azaz a pénzben kifejezett ráfordítások mekkora körét ölelik fel. A munkatermelékenység mutatóit pl. általában részmutatóknak szokás tekinteni, mivel a ráfordításoknak csak egy részét, az élőmunka ráfordításait mutatják ki. Előfordulhatnak ennél szűkebb tartalmú költségmutatók is, amelyek pl. a karbantartási, az energia- stb. költségekkel való takarékoságot vannak hivatva kifejezni. A hatékonysági mutatóknak ezek szerint a ráfordítások szempontjából kifejezett összetettségük rangsora: a legösszetettebb a nyereség mutatója, ehhez képest kevésbé összetett a fedezet mutatója (mivel a fix költségeket nem tartalmazza), és még kevésbé összetettek, azaz fokozódó mértékben részleges mutatók, részmutatók a költség- és a termelékenységi mutatók.

Az összetettséget, illetve részlegességet az *eredmény* (a kimenet) *szempontjából* is kifejezhetjük. A nyereségmutató azért is összetett mutató, mert eredményként a szervezet termelésének, árbevételének teljes értékét számolja el. Ebből a szempontból minden olyan mutató, amely eredményként az adott szervezet termelési értékét, azaz a kimenetek aggregált egészét veszi számításba, összetett mutató. Ilyképpen pl. az 1 főre, 1 órára jutó termelési érték „termelékenységi” mutatóját is összetett mutatónak kell tekintenünk.

Belátható, hogy az eddig tárgyalt mutatók mellett vannak olyan mutatók is, amelyek – az adott szervezetre vonatkoztatva – mind az eredmény, mind a ráfordítások szempontjából részlegesek, részmutatók, mint pl. az anyagkihozatal mutatója (a felhasznált és a beépített, hasznosított anyag aránya), az energetikai hatások stb. Ebbe a csoportba tartoznak – a fentebb kifejtettek szerint – mindazok az összes egyéb mutatók is, amelyek nem a vizsgált szervezeti egység egészére, hanem annak csak valamely részére vonatkoznak.

Összefoglalva:

A vállalatban belüli szervezeti egységek *célmutatói* lényegében *részmutatóknak* minősülnek.

A *hatékonysági mutatók* lehetnek

1. *összetett, teljes mutatók* és
2. *részmutatók*, éspedig mindazon esetekben, amikor

^{2 8} A mutatók összetettség szerinti osztályozása önmagában nem fejezi ki fontosságukat. A szervezetek általában többcélúak lévén, többféle teljesítményük van, s ezek külön-külön részmutatókkal mutathatók ki, e részmutatók pedig mérési okokból rendszerint nem vonhatók össze valamilyen összetett, teljes mutatóvá. A termelőszervezeteknek, azt az alapvető feladatát, pl., hogy társadalmi szükségleteket elégítsenek ki, mindig csak a termelés valamilyen részmutatójával fogjuk kifejezni, azt viszont, hogy ezt a feladatukat milyen hatékonyan teljesítik, ennél összetettebb hatékonysági mutatókkal próbáljuk jelezni.

- a) a ráfordítás összetett, teljes, de az eredmény részleges, vagy
- b) a ráfordítás részleges és az eredmény összetett, teljes vagy
- c) mind a ráfordítás, mind az eredmény részleges.

Az elszámolandó szervezeti egységek

Arra a kérdésre, hogy mely szervezeti egységek elszámolását akarjuk vizsgálni, a szervezeti hierarchia dimenzióit tekintve kétféle választ kell adnunk. A szervezeti egységek elszámolása történhet a hierarchia vertikális és horizontális tagozódása szerint.

A hierarchiát *vertikálisan* nézve a gyárak, gyáregységek, üzemek, műhelyek, brigádok elszámolását tárgyalhatjuk, sőt – pl. az egyéni megtakarítási számlákra utalva – szó lehet az egyénenkénti elszámolásról is.

A szocialista iparosítás kezdetén a szervezeti egységek közül a műhelyek elszámolása, a műhelyszámadás állt előtérben, s jelentette a vállalaton belüli önálló elszámolás legáltalánosabb és legdöntőbb formáját.²⁹ Ez részben magyarázható azzal, hogy a vállalatok nagy többsége akkoriban kisebb, gyáregységekre nem tagozódó vállalat volt, s csupán néhány nehézipari vállalatnál alakult ki gyárrészlegenkénti elszámolás. Részben magyarázható ez az irányítási célkitűzésekkel is: a belső elszámolást összekapcsolva a takarékosági mozgalommal, a munkaversennyel a dolgozók széles tömegeinek mozgósítására kívánták felhasználni. E célból a vállalat kötelező tervszámait műhelyi tervmutatókra bontották le, ezek teljesítésére mozgósították a dolgozókat, s az elszámolás középpontjában a műhelyi tervfeladatok és azok teljesítésének értékelése állt.

Jelenleg a hierarchia minden egyes szintjén az elszámolás és értékelés fontos feladatnak látszik. Mint minden irányítási funkciót, s annak intézményi rendszerét, a belső elszámolást is felülről lefelé, az egészből a részek felé kell kiépíteni, különben a „lenti” részlegekben téves célok és értékelési kritériumok születhetnek. Ebből a szempontból a hierarchiában a legfelső szint: a gyáregységek, a főosztályok irányítása a kritikus szint, ha ugyanis a felső vezetés tévesen értékeli a közvetlen irányítása alá rendelt gyáregységek, központi főosztályok és más szervezeti egységek teljesítményeit, akkor e teljesítmények összetevőit produkáló összes alacsonyabb szintű részegységek teljesítményének értékelésében és elszámolásában zűrzavar keletkezik.

Az üzemi demokrácia fejlesztésének követelménye a hierarchia minden szintjére, minden beosztottra és vezetőre érvényes. E fejlesztés egyik szervezeti feltétele, hogy a vállalaton belül a legnagyobb szervezeti egységek, a gyárak, gyáregységek vezetői érdemi hatáskörrel, önállósággal rendelkezzenek, különben a gyárakon belül az üzemi, a műhelyi stb. kollektíváknak nincs módjuk arra, hogy a vezetésben részt vegyenek, nincs mibe érdemi módon beleszólhassanak. Ezért vált az utóbbi évtizedben aktuálissá a vállalaton belüli irányítási rendszer, a belső mechanizmus olyan fejlesztése, amely – első lépésben – a nagy szervezetek: a gyárak, gyáregységek önállóságának fejlesztésére irányul.

A legfelső szinten *horizontálisan* vizsgálva a nagy szervezeti egységek önálló elszámolását, az alaptermelő gyárak, gyáregységek, a kisegítő-kiszolgáló termelést folytató

²⁹ Román Z.: A vállalaton belüli önálló elszámolás, Népszava, 1950. 20. old.

gyárak, gyáregységek és az ún. funkcionális főosztályok, szervezeti egységek értékelését és elszámolását kell számításba vennünk.

Az *alaptermelő szervezeti egységek* gazdasági teljesítményeit tartalmilag viszonylag egyértelműen meg tudjuk határozni: termelésük cél- és hatékonysági mutatóit kell kimunkálni és mérésre alkalmazni. E mutatók kimunkálásának lehetősége azonban a termelés szervezésétől, pontosabban: e szervezeti egységek közt szervezett munkamegosztástól és kooperációtól függ. Ha

1. a gyárak, gyáregységek egymástól függetlenül, önállóan különböző késztermékeket állítanak elő (a vállalat tehát konglomerátum-jellegű termelési szervezettel rendelkezik), vagy ugyancsak egymástól függetlenül, de azonos készterméket, pl. cementet állítanak elő (horizontális termelési szervezet), akkor általában mód van egyrészt olyan fontos célmutatók, mint a termelési érték, a minőség stb., másrészt a nyereség mint hatékonysági mutató alkalmazására.

2. Ha a gyárak, gyáregységek olyan vertikális szervezetben működnek, amelyben az egyik vertikum a másiknak kereskedelmi áruként is szereplő félkésztermékeket ad át (pl. textilipari vállalatokban a fonoda fonalat a szövődének), e félkésztermékek piaci ára mint belső elszámoló ár alkalmazható, s segítségével a termelési érték, a nyereség stb. mutatói ugyancsak kimunkálhatók.

3. Ha a vertikumok közti kooperációs szállítások tárgya kereskedelmi forgalomban nem szereplő termék, szóba jöhet előkalkuláció, árvetés alapján belső elszámoló ár képzése és alkalmazása. Ennek gyakorlati feltétele azonban az, hogy az ilyen belső kooperációs termékek fajtáinak száma ne legyen túl sok és e fajták száma előre meghatározható legyen.

4. Ha végül a belső kooperációs termékekre elszámoló árakat nem sikerült képezni, akkor a gyárak, gyáregységek gazdasági teljesítményét csak korlátozottan, olyan mutatókkal lehet mérni, amelyek képzéséhez elszámoló árra nincs szükség, pl. költségmutatók, a teljesített normaórák mennyisége stb. Ilyen esetekben nemcsak a nyereség nem mutatható ki, de a termelési érték mutatója sem és semmilyen egyéb olyan mutató nem képezhető, amelyhez a termékek árára van szükség.

A felsorolt négy tipikus esetben – lényegében a felsorolás sorrendjében – növekvő nehézségekbe ütközik a gyárak és más nagy alaptermelő szervezeti egységek gazdasági teljesítményének mérése és elszámolása:

Az 1. esetben még csak az a hiba, hogy a helyzetet úgy értékeljük, mintha a termelési értéket és a nyereséget a gyárak, a gyáregységek kizárólag önmaguk realizálták volna, s a központi funkcionális szervezetek (termelésirányítás, értékesítés stb.) semmilyen teljesítményt nem produkálnának.

A 2. esetben már arról is szó van, hogy még nem realizált (orosz kifejezéssel: feltételes) termelési értéket és nyereséget számolunk el teljesítményként.

A 3. esetben ezen felül az is probléma, hogy az elszámoló ár képzése érdekütközések tárgya, s mint a nyereségmegosztás eszköze a kooperációt nyújtó és fogadó közt torz, vagy legalább is az érdekeltek által vitatott képet ad teljesítményeikről.

A 4. esetben a szervezeti egységek gazdasági teljesítményeinek hatékonyságáról nem lehet megfelelő helyzetképet adni, csupán részleges célmutatók adnak felvilágosítást egyes teljesítményekről.

A *kiszolgáló, kisegítő termelés szervezeti egységeinek* teljesítményeit eleve sokkal nehezebb meghatározni, mint az alaptermelőkét, mivel e teljesítmények a vállalat által kibocsátott termékekben nem jelennek meg, azaz csupán „belső” teljesítményekről van szó.

E belső teljesítmények egy részénél az előbbi 2. és 3. esettel analóg helyzet állhat elő. Pl. az energiaszolgáltató részleg energia szolgáltatására alkalmazhatók elszámoló ár jellegű szolgáltatási díjak, s segítségükkel a szolgáltatások értéke kifejezhető. Olyan vállalatoknál, ahol a szállításokat végző részleg jelentős nagyságú szervezet, belső szállítási tarifák képezhetők és alkalmazhatók. Hasonló lehetőség kínálkozik egyes építőipari vállalatok esetében: az ún. gépészeti részleg tarifális díj ellenében biztosíthatja az egyes főépítésvezetőségek részére a szükséges gépeket.

Ha ilyen belső teljesítmények mérésére szolgáló díjtételek, elszámoló árak nincsenek kidolgozva, a 4. eset lesz jellemző: csak részleges célmutatók adnak bizonyos felvilágosítást a teljesítményekről. Rendszerint ez a helyzet a javító-karbantartó szervezeti egységek teljesítményeinek értékelése során.

A központi irányító apparátus *funkcionális részlegei* fontos szerepet töltenek be az egész vállalat eredményes működésében, s ezért szükséges lehet ezeket is bevonni a belső gazdasági elszámolás rendszerébe. A funkcionális részlegeknek a belső elszámolás és értékelés rendszerébe való bevonására a szakirodalomban és a gyakorlatban kétféle felfogás rajzolódik ki. Az egyik felfogás a funkcionális részlegek, elsősorban az értékesítési és az anyagbeszerzési apparátusok önálló jövedelmezőségének, a vállalati össznyereséghez való hozzájárulását igyekszik kiemelni, a másik felfogás hívei ettől eltekintenek és ún. részmutatókkal próbálják a teljesítményeket értékelni.

Az első felfogás fő kérdése az „ipari” és a „kereskedelmi” nyereség szétválasztása. Ilyen felfogás rajzolódik ki pl. a PM Számvetési és Szervezési főosztályának állásfoglalásában. Az ipari és kereskedelmi nyereség szétválasztása olyan elszámoló árat feltételez, amely egyfelől fedezetet nyújt a termelési költségekre, másfelől biztosítja azt, hogy a kereskedelmi nyereség csak „a kívánt ösztönzésnek megfelelő mértékű” legyen. Hasonló szétválasztást ajánlanak a termelés és az anyagbeszerzés közt is, ahol az anyagok elszámoló árai és tényleges beszerzési költségei közti különbözetet a beszerzés nyereségének, illetve veszteségének tekintjük. A kereskedelem és a termelés eredményének ilyen szétválasztásáról számol be a műszeriparban Nyikos L. is.³⁰ A Medicor pl. kereskedelmi részlegét és kutató-fejlesztő intézetét önelszámoló egységekké szervezte, s a termelő gyárak és a kereskedelmi részleg közt az elszámoló árat szocialista relációban az export ár 95%-ában tőkés relációban pedig a limit ár összegében állapította meg. Ez a megoldás azonban a vállalati vezetőség véleménye szerint a gyárakat arra ösztönözte, hogy olyan termékösszetételben termeljenek, amelyben az ipari fedezet és nyereség a legnagyobb, s ez nem mindig felelt meg az adott lehetőségek közt elérhető legnagyobb limit feletti áron való értékesítésnek. Ezért a Medicor a szétválasztást megszüntette, és azóta a gyárak és a kereskedelmi részleg előre meghatározott arányban osztoznak a vállalati szinten elért

³⁰ Nyikos L.: Műszeripari vállalatok tervezési és ösztönzési rendszere, Kandidátusi értekezés, 1976., 166. old.

fedezeten.³¹ Más esetekben, pl. TEK-joggal rendelkező iparvállalatoknál viszont kézenfekvő a kétféle eredmény szétválasztása, azaz külön gyári és külön TEK-eredmény megállapítása. Az ilyen vállalatok esetében mindenesetre figyelembe veendő az a tény, hogy egyrészt itt az elszámoló árak általában hivatalos termelői árak, másrészt az egyes gyárak által gyártandó termékösszetételt központi program határozza meg.

A másik felfogás nem a funkcionális részlegeknek a vállalati össznyereséghez való hozzájárulását, hanem részmutatókkal kifejezhető teljesítményeit (amik közvetett módon járulhatnak hozzá az össznyereséghez) igyekszik kimutatni. Ilyen felfogás főként a szovjet szakirodalomban található.

Bassin e részmutatókat két csoportra osztja:³²

- a részleg belső gazdálkodását tükröző mutatók mint pl. a költségterv betartása, a beralap felhasználása stb.;
- a részleg vállalaton belüli feladatainak teljesítését tükröző mutatók, mint pl. az értékesítési részleg esetében a szerződéses határidők betartása, az árukiszállítás mennyisége, az árbevétel.

Kaljakin és Kovalercsuk felhívja a figyelmet, hogy e részmutatók képzése mindig a kérdéses funkcionális részleg sajátosságaitól és a vállalati hatékonyság növelésében való szerepüktől függ. Ezért csak példászerűen adnak mutatókat és pedig a műszaki fejlesztési, az értékesítési és az anyagellátási részlegre. Pl. az értékesítésre.³³

- az árukiszállítási terv teljesítése,
- a nem termelési (kereskedelmi) költségek előirányzata,
- a kötbérek, bírságok stb.

Egy másik szovjet szerző az anyagellátási részleg önelszámolási mutatóiként a következőket javasolja pl.:

- a szállítási költségek,
- az osztály fenntartásának költségei,
- a központi darabolóműhely költségei,
- a belső szállítás költségei,
- az anyagelszámoló árkülönbözetek,
- a készletnorma betartása, illetve túllépése,
- az adott és kapott „külső” kötbérek,
- az adott és kapott „belső” kötbérek stb.

Ez utóbbival kapcsolatos az a javaslat, hogy érvényesíteni kell az anyagellátási részleg felelősségét a termelő részlegekkel szemben

- a szükséges nyersanyagoknak, féltermékeknek stb. a hó végéig való leszállításáért,
- a szállítások limitált nagyságának betartásáért stb.³⁴

³¹ Papp S.: A Medicor Művek érdekeltségi rendszere fejlődésének jelenlegi szakasza. Számvitel és Ügyviteltechnika, 1975., 8–9. sz.

³² F. Bassin: Wirtschaftliche Rechnungsführung produktionsleitender und vorbereitender Abteilungen in der UdSSR, Sozialistische Finanzwirtschaft, 1972., 17. sz.

³³ Kaljakin stb.: I. m. 32–33. old.

³⁴ B. B. Basarov: Novoje v sznabzsennii i szbite na predpriyatii, Ekonomika, 1968., 10–11. old.

Gazdasági számítások a vállalati gazdálkodásban

Az értékelési és elszámolási rendszer szervezésének egyik alapvető problémája az, hogy a célmutatók és a hatékonysági mutatók olyan rendszerét sikerül-e kiépíteni és alkalmazni, amelyben a nyereségmutató mint alapvető hatékonysági kritérium kap szerepet. Más kifejezéssel: a gazdálkodásban érvényesül-e a gazdasági számítás, amelynek során a ráfordításokat és az eredményeket — mint az értékelés objektumának bemeneteit és kimeneteit — összemérjük egymással, és az eredmények (pl. árbevételek) és a ráfordítások különbsége vagy egymáshoz való aránya alapján beszélünk a nyereség nagyságáról, illetve a jövedelmezőségről.

Az értékelés különböző objektumaira nézve az eredmények mint kimenetek lehetnek külső kimenetek (pl. a vállalat teljesítményei, a gyártott termékek a termelési folyamatok esetében), lehetnek belső kimenetek: az ún. kiszolgáló, kiegészítő stb. folyamatok, továbbá a vállalat szervezeti egységei mint szervezetek értékelése esetében. Célszerű az értékelés és elszámolás ezen objektumait szemügyre venni és ezeket a nyereség-elszámolás szervezése szempontjából összehasonlítani. A nyereségelszámolás mint gazdasági számítási módszer azon problémái, amikre fentebb utaltunk, ui. nem specifikusan a vállalaton belüli gazdasági értékelés és elszámolás, hanem a gazdasági számítás, a gazdasági kalkuláció viszonylag általánosabb kérdései. Ezek a fő kérdések:

1. A nyereségelszámolás az adott objektumra minden esetben megvalósítható-e, rendszeres alkalmazása biztosítható-e, illetve biztosított-e?

2. A nyereségelszámolásban realizált eredmény és nyereség jelenik-e meg, vagy e helyett valamilyen formában feltételezzük-e az eredményt, illetve nyereséget, avagy nem realizált eredménnyel, illetve nyereséggel számolunk-e?

3. A nyereség mint hatékonysági kritérium teljes-e, azaz mutatónk az értékelt és elszámolt időszakra, termékre stb. vonatkozóan minden egymásnak megfelelő ráfordítást és eredményt tartalmaz-e? Itt hangsúlyozni kell azt, hogy a kérdés *minden* egymásnak megfelelő ráfordításra és eredményre vonatkozik (pl. a vállalat összes tárgyévi költségeire, illetve árbevételére és egyéb jövedelmére). A kitétel, hogy a ráfordítások és eredmények egymásnak feleljenek meg, nem elegendő, mert részleges mutatót is kaphatunk ily módon (pl. a hatások esetében a bevitt energiát mint ráfordítást összemérjük a neki megfelelő hasznosított energiával mint eredménnyel).

a) Az alaptermelésben *késztermékekre, késztermék csoportok gyártására*, a termékek egy-egy nagyobb osztályát átfogó ún. *gyártási ágazatokra* készített gazdasági számítások (kalkulációk, árvetések) a ráfordításokat vagy mint szűkített önköltséget, vagy a teljes gyártási költséget vetik egybe az elért árbevételekkel mint eredménnyel.

1. Ilyen nyereség-, illetve fedezet-számítások megvalósíthatók, alkalmazásuk általában kötelező; legfeljebb sokféle termék esetén nem termékeként, hanem összevontabb formában, termékcsoportokra, illetve azokat felölelő tételekre készítik.

2. Ezekben az elszámolásokban a kimutatott nyereség, illetve fedezet mindig realizált nyereség, illetve fedezet.

3. Az elszámolás teljessége ezzel szemben már vitatható és vitatott is. A számviteli és üzemgazdasági szakirodalomban könyvtárakat töltenek be azok a művek, amelyek az összes költségeknek a megfelelő költségviselőkre való elszámolásával foglalkoznak.

A mi szempontunkból itt most egyedül az a lényeges mozzanat, hogy termékeként, termékcsoportonként az összes ráfordítások és árbevételek megfelelése nem biztosítható maradéktalanul. Egyébként ezek a számítási módszerek egyéb célokra, pl. a fedezetszámítás különféle gazdasági döntések megalapozására korszerű és alkalmas módszernek tekinthető.

b) A *félkésztermékek* gyártásában ezzel szemben a nyereség-, illetve fedezet-számítás, ha egyáltalán megvalósult, sohasem a realizált eredményre vonatkozik, hiszen az előállított félkésztermékeket a vállalat nem realizálja, hanem saját maga használja fel. Fontos momentum itt a teljesség hiánya is a ráfordítások elszámolásában.

c) A *kiszolgáló, kiegészítő folyamatokban* (a javító-karbantartó folyamatokban, az energiaszolgáltatásban, a belső szállításban stb.) a nyereségelszámolás rendszerint hiányzik, egyébként – mivel belső teljesítményekről van szó –, nem realizált eredményekkel van dolgunk.

d) *Termelő szervezeti egységek* esetében a nyereségelszámolás, azaz a gazdasági számítás tekintetében –, mint ahogyan azt már körvonalaztuk, – a helyzet a következő:

– Előfordul, hogy a nyereségelszámolás objektíve nem valósítható meg (pl. a vertikális termelési szervezeteű vállalatok egy részében), illetve a vállalat a nyereségelszámolás megvalósításáról valamilyen okból lemondott.

– Más vállalatoknál nyereségelszámolás van ugyan, de annak tárgya nem a realizált nyereség és/vagy az elszámolt nyereség mint hatékonysági kritérium nem teljes, azaz nem tartalmaz minden ráfordítást és eredményt. (Horizontális és konglomerátum-jellegű vállalatoknál és belső elszámoló árakat alkalmazó vertikális vállalatoknál.) Ilyen esetekben mind a ráfordítások, mind a teljesítmények közül általában hiányoznak a központi apparátusba centralizált értékesítés, műszaki fejlesztés, anyagellátás stb. költségei és teljesítményei.

A gazdasági számítás, a nyereségelszámolás e fő kérdéseiben mind a gyakorlatban, mind pedig a szakirodalomban a folyamatokat és a szervezeti egységeket tekintve meg lehetőségen ellentétes álláspontok érvényesülnek.

Abban a kérdésben, hogy *a gazdasági számítás, a kalkuláció megvalósítható-e*, a különféle *folyamatok* esetében a válasz általában erősen igenlő. Sőt, a termékgyártásra vonatkozóan kalkulációs, árvetési kötelezettség terheli a vállalatokat, s hasonló a helyzet a beruházási folyamatok esetében. A szervezés, a műszaki fejlesztés és egyéb folyamatok tekintetében pedig legalábbis társadalmi igény, a szervezett gazdálkodás követelménye az, hogy a vállalat gazdasági számításokat végezzen. Ezzel szemben a *szervezeti egységek* működésével kapcsolatban ilyen határozott igények nincsenek (jellemző, hogy a minisztériumok és más illetékes intézmények e célra még módszertani ajánlásokat sem adnak), s a vállalatra van bízva, hogy szervezeti egységeinek működését a nyereségelszámolás mint gazdasági számítás formájában értékeli-e vagy sem. Ahol a vállalat ilyen gazdasági számítást adottságaira hivatkozva nem valósít meg, azt szokás tudomásul venni, sőt, ha a vállalat ezzel összefüggésben az ügyvitel egyszerűsítésére hivatkozik, a tudomásulvétel helyesléssel párosul.

A nyereségelszámolásnak mint gazdasági számításnak ilyen eltérő kezelése a folyamatok és a szervezeti egységek esetében feltehetően több okra vezethető vissza.

Az egyik ok, úgy tűnik, *szociológiai vizsgálódásokat* igényel. Itt lényegében a következő kérdésekről van szó:

Bizonyos, hogy a nyereségelszámolás mint szervezeti teljesítmények értékelésének, elismerésének legösszetettebb módszere, fontos társadalmi mechanizmus, amelynek működése különféle érdekeket érint. A teljesítmények elismerése pl. lehet anyagi elismerés, anyagi ösztönzés alapja, de akár önmagában is kifejezhet erkölcsi elismerést, kifejezhet erkölcsi ösztönzést is. A folyamatokban az érdekek közvetett módon, gyakran nehezen felismerhetően jelentkeznek, illetve sok esetben – s ez itt számunkra fontos mozzanat – nem a vállalatban belüli viszonyokban jelennek meg. Pl. a késztermékek kalkulációja, árvetése (legalábbis amíg az a termékszerkezet módosítására nem kényszerít) a szervezeti egységek részérdekeit általában nem érinti; vagy: amíg a vállalat erőteljesebb energiatakarékosságra nem kényszerül és nem kényszeríti szervezeti egységeit, semmilyen belső érdekellentétet nem fog abból adódni, ha az energiaszolgáltatás és felhasználás folyamatát gazdasági számítással értékeli. Műszaki fejlesztési, szervezési folyamatok gazdasági számításaiban már – igaz, hogy többé-kevésbé rejtve – meghúzódnak érdekviszonyok is, hiszen e folyamatok megvalósításának következményeképpen a belső hatalmi viszonyok változni fognak, az érintett kollektívák társadalmi helyzete módosul stb. Szervezeti egységek nyereségelszámolása ezzel szemben közvetlenül és nyíltan hat a szervezeti egységek vezetőinek és kollektíváinak érdekeire.

Valószínűsíthető, hogy a szakirodalomban a folyamatoknak és a szervezeti egységek működésének eltérő értékelése a vezetői és általában a vállalati gyakorlatot tükrözi. Számunkra itt most a gyakorlat bír jelentőséggel, pontosabban az a jelenség, hogy a vállalatoknál meglehetősen hiányzik a nagy szervezeti egységek nyereségelszámolással mint gazdasági számítással való értékelése, sőt, ez a belső nyereségelszámolási rendszer gyengül, az utóbbi években a belső nyereségelszámolást alkalmazó vállalatok köre csökkent. E jelenség egyik magyarázata, úgy tűnik, a belső érdekviszonyokkal függ össze. A vállalatban belüli szervezeti egységek teljesítményének a nyereségelszámolással mint viszonylag legkomplexebb módszerrel való értékelése, elismerése közvetlenül és nem kompenzálható módon³⁵ érinti a szervezeti egységek részérdekeit és konfliktusokat kelthet egyfelől a szervezeti egységek között, másfelől az egyes szervezeti egységek és a vállalat központi vezetősége közt.

Szociológusok ilyen típusú konfliktusokra mutatnak rá akkor, amikor a szervezeti munkamegosztásban „horizontálisan elhelyezkedő részlegek közti” érdekviszonyokról szólnak. A szervezeti egységek érdekei részérdekek és a vállalati érdek itt a „magasabbrendű érdek”, amelynek a részérdekek egyeztetésén kell alapulnia. Ehelyett a gyakorlatban a magasabbrendű érdekekre való hivatkozások gyakran nem érdekegyeztetésen, hanem különböző prekonceptiókon alapulnak.³⁶ Ilyen esetekben azonban az érdekellentétek nyilvánvalóan fennmaradnak, sőt, a konfliktusok többnyire elmélyülnek. A mi esetünkben pl. egymással kooperáló szervezeti egységek közti elszámolásra „felülről” hatalmi szóval kreált elszámoló ár gyakran a központi vezetőség valamilyen előfeltevésén

³⁵ A „nem kompenzálható módon” kifejezés itt arra a tényre kíván utalni, hogy az ún. részmutatók súlyozása, preferencia sorrendje időről-időre megváltoztatható, s így valamely szervezeti egység az értékelésben az értékelő szándéka szerint előbbre vagy hátrább kerülhet. Ezzel szemben a nyereség vagy veszteség mutatóját csak viszonylag durvább manipulációkkal lehet valamelyest módosítani.

³⁶ Andics J., Rozgonyi T.: Konfliktus és harmónia, 348–359. old.

alapul, s ezért az elszámoló ár alkalmazása sok esetben nem old meg semmit, állandó harc folyik az érdekelt felek közt az elszámoló ár módosításáért vagy éppen alkalmazásának eltörléséért.

A nyereségelszámolás mint gazdasági módszer itt vázolt kifogásolható kezelésének másik oka *szervezőmódszertani* jellegű, s a termelés szervezésében jelenik meg.

*A belső nyereségelszámolás hiányának, illetve gyengülésének
termelészervezési okairól*

Az előzőekben a belső értékelés és elszámolás tekintetében a vállalatok négy típusát különböztettük meg:

1. A horizontális és a konglomerátum jellegű vállalatok, amelyek termelőegységei önállóan késztermékeket állítanak elő, s nyereségelszámolásuk eszköze a termelői ár.

2. Vertikális szervezetű vállalatok, amelyeknél olyan félkésztermékeket állítanak elő, amelyek egyébként ugyancsak termelői árakon értékesíthetők. A belső kooperációban e félkésztermékek elszámolása e termelői árakon mint „feltételes” árakon történik, s ezek képezik a nyereségelszámolás eszközét.

3. Vertikális vállalatok, amelyeknél a belső kooperáció tárgyát képező félkésztermékekre nincs termelői ár, de előkalkuláció alapján belső elszámoló árak képezhetők, s ezeket alkalmazzák mint a nyereségelszámolás eszközét.

4. Vertikális vállalatok, ahol a félkésztermékekre elszámoló árat nem alkalmaznak, s így nyereségelszámolás sincs.

A szocialista szakirodalomban általában nem négy, hanem két belső elszámolási rendszer-típust szokás megkülönböztetni: az egyik típusnál elszámoló árak alkalmazhatók és belső nyereségelszámolás van (a fenti 1–3. típusok), a másikonál nincs (a 4. típus). Differenciálabb tipizálások is találhatók, mint pl. a rostocki egyetem Gustmann-féle kutatócsoportjának tipológiája a feldolgozó iparra:

I. Fő típus: Késztermékgyártó szervezeti egységek elszámolási rendszere.

II. Fő típus: Befejezett alkatrészeket, részegységeket, szerelvényeket gyártó szervezeti egységek elszámolási rendszere.

III. Fő típus: Olyan szervezeti egységek belső elszámolási rendszere, amelyek rész-munkákat végeznek késztermékeken, alkatrészeken, részegységeken.

Az első két típusra a tárgyi szakosítás a jellemző, s a példák: könnyűipari, élelmi-szeripari, vegyipari stb., illetve általános gépipari vállalatok; a III. főtípus jellemzője viszont a technológiai szakosítás, pl. nehézgépipari vállalatoknál.³⁷ Könnyen megállapítható, hogy a csoportképzésben lényeges eltérés nincs, a II. fő típus megfelel a mi 2. és 3. típusunknak. Ami számunkra itt most fontos, az a mi 4. típusunk jellemzése és egybevetése a Gustmann-féle III. típus jellemzőivel.

Ha megfigyeljük azokat a vertikális magyar vállalatokat, amelyek különböző indokok alapján a gyáraik, gyáregységeik közti belső kooperációra nem képeztek el-

³⁷ Innerbetriebliche Wirtschaftliche Rechnungsführung, Rostocker Betriebswirtschaftliche Manuskripte, 24. k., 1978.

számloló árakat és nem végeznek nyereségszámolást mint gazdasági számítást a szervezeti egységek teljesítményeinek értékelésére és kimutatására, akkor nagyjából a következő eseteket tudjuk megkülönböztetni:

a) Olyan bonyolult termékeket viszonylag kis tömegszerűséggel előállító vertikális vállalatok, amelyek gyáraikat a szerelés, a részegység és az alkatrészgyártás fázisai szerint szakosították. Itt kis tételekben rendszerint igen sokféle alkatrész szállítása a belső kooperáció tárgya. Ilyen esetek főképp a gépiparban fordulnak elő.

b) Az előbbi kis gyártási tömegszerűséggel jellemezhető alkatrész-specializáció különálló válfajaként kezelhető az az eset, amikor technológiai specializáció is érvényesül, különösen akkor, ha a technológiai specializáció nem a termelési folyamat kezdetén található (öntés, kovácsolás stb.), hanem valamely közbenső szakaszán érvényesül (pl. a megmunkált alkatrészeket központi galvanizálásra, hőkezelésre, elektromos értékek be-mérésére stb. szállítják).

c) Külön esetet képvisel az olyan belső alkatrész-kooperáció, amikor a tömegszerűség viszonylag nagy, de az egyes alkatrészek értéke csekély és ugyancsak sokféle alkatrészből van szó. Ez figyelhető meg pl. a híradástechnikai alkatrészek tömeggyártásában, vagy sajtolt alkatrészek gyártásában stb.

d) Végül külön csoportba sorolhatók azok a legkülönfélébb iparágakban megfigyelhető esetek, amikor az általában nagy tömegszerűségű gyártás technológiai folyamatát feldarabolják, a folyamat egyik része kerül az egyik gyáregységbe, néhány műveletet áttelepítenek más gyáregységbe stb. Ezeknek a termelés-szervezési eseteknek két alcsoportját lehet megkülönböztetni.

da) Az egyik alcsoportra az ideiglenesség a jellemző: a gyáregységek „besegítenek” egymásnak; itt nincs semmiféle specializáció, csupán kapacitáspótló kooperációról van szó.

db) A másik alcsoportot a tartósság jellemzi, és technológiai specializációnak is tekinthető, mivel a kérdéses néhány műveletre csak egy-egy gyáregység van berendezve.

Valószínűleg vannak a magyar gyakorlatban más tipikus esetek is, amikor meg- lehetősen célszerűtlen és kilátástalan a belső kooperációra elszámoló árakat képezni és alkalmazni.

Az előbbieken felsorolt esetekben – ellentétben a Gustmann-féle tipizálással – nemcsak a technológiai specializáció található meg, hanem a tárgyi specializáció is, sőt a specializáció hiánya is kimutatható (da eset). Az is eltérést jelent, hogy a magyar helyzet nem jellemezhető iparági példákkal, ellentétben a Gustmann-féle tipizálással, az elszámoló árat nem alkalmazó magyar vállalatok közt egyaránt vannak textil-, konfekcióipari, híradástechnikai, gépipari, műszeripari stb. vállalatok. Ennek az eltérésnek az oka minden bizonnyal nem a tipizálási módszerekben, hanem valószínűleg a termelés-szervezési gyakorlatban van.

Ami a magyar vállalatok helyzetét illeti, mindenestre az a lényeges mozzanat, hogy a termelés mint irányított alrendszer adott szervezete miatt nem lehetséges, illetve célszerűtlen az irányító alrendszer egyik elemének, nevezetesen a belső nyereség- elszámolásnak a kiépítése. Ha e gyakorlati eseteket közelebbről megvizsgáljuk, akkor kiderül az is, hogy e vállalatoknál nemcsak a belső elszámolással, hanem az egész irányítási alrendszer szervezésével problémák vannak, állandó a belső irányítási mechanizmus módosíthatósága, anélkül, hogy kielégítő eredményt volnának képesek elérni. Általánosan szólva: az irányító és az irányított alrendszer egymást kölcsönösen befolyásoló-meg-

határozó tényezői, az irányítás és a végrehajtás közt kölcsönhatások vannak. Ez a kölcsönös meghatározottság konkrét esetben legalábbis csak bizonyos mértékig teszi lehetővé, hogy az egyik alrendszert a másik figyelembevétel nélkül szervezzük. Tudomásul kell venni, hogy adott határokat elérve a szervezés során már nem lehet tovább lépni anélkül, hogy a másik alrendszert is célunknak megfelelően ne módosítsuk. Ha pl. egy vállalatnál a termelés szervezetére a fent vázolt típusesetek valamelyike jellemző, reménytelennek látszik a gyáregységenkénti nyereségelszámolás és az ezen alapuló ösztönzési rendszer kiépítése. A termelés átszervezése azonban nehéz és költséges dolog, s a gyakran inkább műszakilag képzett vezető nem is érti, hogy a belső értékelés és elszámolás és egyéb jelentéktelen ügyviteli problémáknak látszó irányítási kérdések miatt miért kellene a termelés szervezetéhez nyúlni. Ezért a gazdasági vezetők néha értelmetlen megoldásokhoz, méltatlan „trükkök”-höz folyamodnak. Például egyik gépipari nagyvállalatunk 9 gyárából egy vidéki gyár kapacitásának kb. 50%-ában készterméket, a másik felében pedig a többi 8 gyár részére kis tömegszerűséggel alkatrészeket (a fenti a/ eset) gyártott. Az ösztönzéshez kiszámított „nyereségteljesítmény”: a késztermék gyártáson elért jövedelmezőség kivételével a teljes termelésre. Lényegében e mód-szernek a belső kooperáció elszámolására javasolt képlete:

$$\frac{\text{a belső kooperáció szűkített és különköltése}}{\text{a gyárak készártermelésének nyeresége}} \times \frac{\text{a gyárak készártermelésének nyeresége}}{\text{a gyárak készártermelésének költsége}} = \text{a belső kooperáció feltételezett nyereségével}$$

Ezt a módszert viszonylag széles körben ismerik és ajánlják.

Egy másik megoldás: kiszámítják, hogy terv szerint valamely gyárnak mennyi normaórát kell teljesítenie, ehhez tervezett nyereséget rendelnek, és elszámolt nyereségként a ténylegesen teljesített normaórák összegét szorozzák a tervezett nyereségnormatívával. Stb.

Az ilyesféle elszámolási „megoldások” lényegében torz teljesítményképet adnak, s inkább csak ürügyként szolgálnak az ösztönzési alapok valamiféle differenciált felosztásához, preconcepciók érvényesítéséhez.

Belátható, hogy ha az irányított folyamat, a termelés rosszul van megszervezve, akkor ennek következményeit nem az irányítás, esetünkben a belső elszámolás és az ösztönzés szervezésében kell korrigálni, hanem magában a termelésben. Tárgyalásunk eddigi menetéből következik, hogy – meghatározott kivételektől eltekintve –, ott, ahol belső elszámoló árak nem alkalmazhatók, többnyire a termelési folyamat szervezési hiányosságaival kell számolnunk. Vertikális vállalatoknál a belső elszámoló árakon alapuló elszámolás hiánya – hangsúlyozzuk: bizonyos kivételekkel – jelzője a termelés szervezési hibáinak.

Lényegében a termelésszervezés hiányosságainak két fő csoportjával van dolgunk: nevezük az egyiket a technológiai folyamat feldarabolásának, a másikat: szervezetlen alkatrészköoperációnak. Az elsőbe sorolható a fenti esetek közül a d) és részben a b) eset (ahol technológiai szakosítás van, vagy a szakosítás hiányzik), a másikba az a), c) és részben a b) mint az alkatrészköoperáció esetei.

A *technológiai folyamat feldarabolása* különböző szervezeti egységek közt olyan jelenség, amelyre – a manufaktúrán belüli munkamegosztást vizsgálva – már Marx rámutatott. A termelőerők kombinációja révén elérhető előnyök mellett kimutatja a

munkamegosztás hátrányait, mondván, hogy az „eleve feltételezi különböző termelési szakaszok *elszigetelését*... Az elszigetelt funkciók közti *összefüggés* helyreállítása és fenntartása szükségessé teszi a készítmény állandó szállítását egyik kézből a másikba, egyik folyamatból a másikba”. Ebben a manufaktúra elvében rejlő korlátozottság domborodik ki.³⁸ Itt egyfelől az elszigetelt részfunkciók közti szállításról van szó (amely „mérhetetlenül megnöveli a termelés költségeit”), másrészt az összhang fenntartása érdekében ugyancsak költséges koordinációra mint irányítási funkcióra van szükség.

Ezek a megállapítások nyilvánvalóan a gyáriparra is érvényesek. A mi esetünkben, amikor is a technológiai folyamat feldarabolása olyan mérvű, hogy az önálló elszámolást kiépíteni nem lehet, illetve nem célszerű, fokozott hátrányokkal kell számolnunk:

– Erősen megnövekednek a szállítási, rakodási munkák és költségek, mivel most már nem munkahelyek, hanem nagy, egymástól nem ritkán 100–200 km távolságra levő gyárak, gyáregységek közti szállításokról van szó.

– Nő a belső kooperációs szállítások késésének, kiesésének kockázata.

– Jelentősen megnő a termelési folyamat átfutási ideje: a munkadarabok nem munkahelyek közt várakoznak egy-két óra hosszat, hanem gyárak, gyáregységek közti várakozásokról van szó, amelyek több naptól több hónapig terjedhetnek. Az átfutási idő meghosszabbodása és a késések elleni védekezés jelentősen hozzájárul a termelési készletek növekedéséhez.

– Részműveleteknek nagy szervezeti egységekbe való telepítésével szűkülnek a munka humanizálásának – elsősorban a munkakör-szélesítésnek és a munkakör-gazdagításnak – lehetőségei.

– Végül: a feldarabolt technológiai folyamatban „az elszigetelt funkciók közti összefüggés helyreállítása és fenntartása” miatt erősen megnövekedik a koordináció munkája a termelés központi tervezésében, programozásában, a programellenőrzésben, a diszpécser munkában és a termelésirányítás más tevékenységeiben.

A technológiai folyamatnak technológiai specializációval vagy éppen specializáció nélküli feldarabolása többnyire jelentős hátrányokkal jár, amelyek jórészt költségekben is jelentkeznek. E hátrányoknak, illetve költségeknek a technológiai folyamattal való összefüggése azonban rejtve marad: a költségek eltűnnek a fel nem osztható költségek közt. Mivel az értékelés és elszámolás hiányzik, nem lehet az esetleges technológiai specializáció eredményeit e hátrányokkal összemérni, s ily módon rejtve marad az, hogy a munkaerő gondokkal küszködő vállalat a technológiai folyamat szétadarabolásával és a munkaigényes részműveletek vidéki gyáregységekbe való telepítésével a termelés gazdasági hatékonyságát növelte-e, vagy éppen – s ez a valószínűbb – rontotta.

A vállalaton belüli alkatrészkooperáció rendszerint valamilyen módon alkatrész-specializáció formájában jelenik meg. Az *alkatrészspecializáció* a tárgyi szakosítás azon válfaja, amit általában progresszívnek szokás tekinteni. A vállalaton belüli alkatrész-specializációra is értelmezhetők azonban Marx idézett megállapításai, és a specializáció előnyei mellett a jelenlegi vállalati keretekben ugyanazon hátrányokról van szó, mint a „technológiai folyamat szétadarabolása” esetén. A vállalaton belüli alkatrész-specializáció fejlesztésével ugyanis

³⁸ Marx: A tőke, I. k. Szikra, 1955., 322–323. old.

- növekednek a szállítás, rakodás munkái és költségei,
- nő az alkatrész-szállítások kiesésének, késésének kockázata,
- nő az átfutási idő és a termelési készlet,
- a sokféle, a dolgozók számára nem ritkán ismeretlen funkciójú alkatrészek gyártása helyenként gátolhatja a munka humanizációját,
- a szerteágazó alkatrészgyártás, részszerelés, végszerelés koordinációs munkája ugyancsak jelentősen megnövekszik.

Az alkatrész-specializációról azt szokás tartani, hogy a specializáció révén növekszik a gyártás gazdaságossága, s ilyenkor a szerzők rendszerint a gyártási tömegszerűség növekedésére céloznak. A vállalaton belüli átszervezéseknél, vidéki alkatrészgyártó bázisok létesítésénél azonban rendszerint nincs erről szó. Többnyire az történik, hogy a vállalat különféle késztermék gyáraiból kiemelik különböző alkatrészek gyártását, s a berendezésekkel, gépekkel együtt egy (esetleg több) alkatrészgyárba telepítik. Ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy

- ugyanannyi alkatrészt kell gyártani mint korábban, azaz a tömegszerűség nem nő és így tulajdonképpen nincs szó semmiféle specializációról vagy annak elmélyítéséről, hanem csupán az eddigi technológiai folyamat felbontásáról: a késztermékgyártás zárt rendszeréből kiemelik az alkatrészgyártást és máshova telepítik. Mivel nem nő a specializáltság, nincs hatékonyság növelés sem.

- Az alkatrészgyártás ilyen átszervezése rendszerint vidékre telepítéssel van egybekötve. A tapasztalat szerint az új alkatrészgyártó kollektíva gyakorlatlanságánál fogva és egyéb okok miatt hosszú ideig drágábban dolgozik, az eredeti munkanormákat sokszor lazítani kell, a korábbinál nagyobb a selejt a „műveletihiányos” alkatrészeket (amiken elhagytak egyes műveleteket) a késztermékgyárakban a szerelés előtt utánmunkálni kell stb.

Ilyképpen az alkatrészgyártás ilyen vállalaton belüli átszervezésének többnyire csak hatékonyságrontó következményei vannak.

A termelés szervezésének e kérdéseit szélesebb spektrumban nézve, az iparvállalaton belül – durva elhatárolással – legalább két „szintet” célszerű megkülönböztetni: a termelészervezés munkahelyi, műhelyi szintjét és a gyáregységek, valamint más nagyobb szervezeti egységek szintjét.

A *termelészervezés munkahelyi, műhelyi szintjének* problémái (a munkások, a gépek állásideje, munkával való ellátásának zavarai, a munkavégző eljárások, technológiák korszerűtlensége stb.) a közérdeklődés előterében állnak, s megoldásukra jelentős és részben eredményes erőfeszítések történnek. Ezzel szemben *a termelés szervezésének feladatai és problémái a szervezeti egységek szintjén* több tekintetben más helyzetképet mutatnak. E problémák gyökerei meglehetősen messzire nyúlnak vissza. Például már 1959-től, a vállalatok nagyobbarányú összevonásától kezdve megfigyelhető volt, hogy az új nagyvállalatok a beolvasztott szervezeti egységek közti termelési kooperációt sokhelyütt öncélúan igyekeztek erősíteni, demonstrálva ezzel az új szervezet egységét, részeinek egymásrautaltságát. Később a munkaerő utáni kereslet, az új kapacitások biztosítására való törekvés a vidéki ipartelepítésben és más okok játszottak közre a termelésnek a szervezeti egységek szintjén való kifogásolható szervezésében.

Bár az MSZMP KB 1971. december 1-i határozata mint módszert írta elő „a vállalaton belül az üzemszervek közötti ésszerű specializáció, munkamegosztás ki-

alakítását”, a termelés szervezésének e szintjén érdemleges fejlődés alig történt. A szervezési gyakorlat elmaradottságára bizonyítással van az a tény is, hogy – szórványos esetektől eltekintve – a szervezéskutatás és a szervezési szakirodalom e témával nem foglalkozik.

A termelésnek a szervezeti egységek szintjén való szervezése lényegében ugyanazokkal a problémákkal jár, mint a termelés munkahelyi, műhelyi szintű szervezése, s így a megoldás irányai is tulajdonképpen azonosak. A munkahelyi, üzemi szintű szervezésben a „termelés-szervezés első fő szabálya, hogy a gépet vigyük a munkához és ne a munkát a géphez”. E „fő szabályt” a vállalaton belül a gyárakra, gyáregységekre és más nagy szervezeti egységekre értelmezve: lehetőleg zárt ciklusokká kell e szervezeti egységeket szervezni, hogy elkerüljük az alkatrészek és más félkésztermékek nagy tömegének „országjáró” fuvarozgatását.

A zárt ciklusok kiépítésének elve egyfelől

– lehetővé teszi a termelés szervezésében a fent felvázolt hátrányok elkerülését, amelyek a technológiai folyamat feldarabolása, illetve az alkatrész-spezializáció kifogásolt fajtája révén elkerülhetetlenül adódnak, másfelől

– módot ad a belső értékelés és elszámolás és ennek révén az ösztönzés rendszerének, sőt általában a belső önállóság és a munkahelyi demokrácia kívánatos szintű fejlesztésére. Kiemelt figyelmet érdemel itt Kozlova és Kuznyecov azon álláspontja, amely szerint a belső önálló elszámolás és általában a hatékonyabb irányítás megköveteli a „termelés szervezetének tökéletesítését”, mindenekelőtt „zárt termelési ciklussal működő részlegek” kialakítását.³⁹

Mint ismeretes, zárt termelési ciklusok kétféle formában alakíthatók ki:

– Késztermékgyártó ciklusok, amelyek „önellátók” és
 – olyan megoldások, amelyekben az alkatrészgyártás a késztermékgyártástól elkülönült ciklus.

Nyilvánvaló, hogy az első forma a hatékonyabb a fent felvázolt hátrányok elkerülése szempontjából, a második forma ezzel szemben nem mentes e hátrányoktól, csupán arra törekedhetünk a termelés-szervezésben, hogy e hátrányokat racionálisan csökkentjük.

A munkaerőhiány sok vállalatot kényszerített és kényszerít vidéki telephelyek létesítésére, tanácsi vállalatok bekebelezésére stb. A termelés-szervezés szempontjából, eddigi megállapításaink szerint az az előnyösebb megoldás, ha a vállalat új vidéki gyáregységeibe, telepeire késztermék-gyártást telepít.

Sok esetben azonban a vállalatok vidéki telephelyekre nem tudnak késztermék-gyártást „profilizálni”, hanem csak alkatrészek gyártását tudják telepíteni. Ez utóbbi esetben különös figyelmet kell fordítani arra, hogy az alkatrész-gyártás és szállítás racionális módszereit alkalmazzák. Természetesnek vesszük, hogy pl. a Zsiguli-programhoz és sok más szocialista és tőkés kooperációhoz az alkatrészeket részegységekké, szerelvényekké összeszerelve, vagy alkatrész-garnitúrákban, komplettekben szállítják vállalataink. Ezek gyártásával és szállításával különösebb problémák nincsenek, az jól irányítható és elszámolható. Ezzel szemben vállalaton belül a komplettálás, a garnitúrázás kevésbé szokásos, a szükséges alkatrészek összerendezése rendszerint nem a

³⁹ O. V. Kozlova, I. N. Kuznyecov: A termelésirányítás tudományos alapjai, Kossuth, 139. old.

szállító, hanem a kooperációt fogadó gyárrészleg feladata. Ha a vállalat arra kényszerül, hogy az alkatrész-gyártást egy-egy gyárba, telepre vonja össze, akkor gondoskodjék arról is, hogy az alkatrészek részegységekké szerelve, vagy legalább is komplettekben, garnitúrákban kerüljenek tovább, s ne a felhasználás helyén történjék a szerelés, garnitúrázás stb. Ezzel ui. jóval kevesebb tétel szállítását kell programozni, ellenőrizni, általában koordinálni és elszámolni. Több tízezer-fajta alkatrész elszámolása nehézségbe ütközhet, ugyanez az alkatrész tömeg néhány száz vagy ezer részegységfajtává szerelve, komplettekbe, garnitúrákba összeállítva már önálló elszámolás tárgyát képezheti, ezekre már lehetséges elszámoló árak kialakítása és alkalmazása.

A jogi szabályozás lehetőségei, új vállalat típusok kialakítása

Az eddigi megállapításokat összegezve látható, hogy a belső értékelés és elszámolási rendszer feltétele és meghatározója a belső hozarszcsoznak, benne a belső önállóságnak, ugyanakkor a belső értékelési és elszámolási rendszer saját maga is függvénye – egyebek közt – a szervezeti egységek szintjén való termelés-szervezésnek, a termelési szervezetnek. Úgy tűnik, hogy a fejlesztés e bonyolult problémájának megoldása jogi úton megközelíthető. E probléma vizsgálatához Sárközy Tamásnak a gazdasági szervezetek jogalanyiságáról kifejtett felfogása új támpontot nyújt.⁴⁰ Eszerint a gazdasági szervezetek többfajta jogalanyisággal rendelkezhetnek:

- a központi gazdaságirányító szervekkel szemben (államigazgatási és pénzügyi jogi) vertikális gazdasági jogalanyisággal,
- más gazdálkodó szervezetekkel, illetve fogyasztókkal szemben (mint jogi személyek) horizontális gazdasági jogalanyisággal, és végül
- a szervezeten belüli jogalanyisággal.

Ez utóbbinak két fajtája különíthető el: az egyik a szervezet és az egyén munkajogi kapcsolataiban megjelenő munkáltatói jogalanyiság, a másik a gazdasági szervezet és „jogilag individualizálható egységei” közti irányítási–tervezési–kooperációs vagyoni jogi kapcsolatokban kifejeződő „belső szervezeti jogalanyiság”. Ezzel a „*belső szervezeti jogalanyisággal*” rendelkeznek mind a „jogilag individualizálható egységek” (pl. a tröszt tagvállalatai, a nagyvállalat gyárai, gyáregységei), mind pedig a gazdálkodó szervezet (azaz a tröszt, a nagyvállalat központja) ezekkel az egységekkel szemben. Másutt⁴¹ más szocialista országok gyakorlatát tárgyalva: a nagyvállalaton, a kombináton belül az ön-elszámoló egységek részben egymással, részben a központtal szemben vállalaton belüli jogalanyiságot élveznek.

Az irányításszervező számára itt két kérdés jelenik meg:

- Mely esetekben létezik a belső szervezeti jogalanyiság?
- Mi ennek a belső szervezeti jogalanyiságnak a tartalma?

Az első kérdésre a jogi válasz megkülönböztet egyfelől olyan nagyvállalatot, trösztöt, amely elkülönült, „jogilag individualizált egységekkel” rendelkezik, másfelől

⁴⁰ Sárközy T.: A gazdasági nagyszervezetek jogalanyisága, Kézirat, 1979., 55–56. old.

⁴¹ Sárközy T.: Gondolatok a vállalati jogállás szabályozásáról, Vezetéstudomány, 1979.

„egyszerű” vállalatot, amelynek ilyen elkülönült szervezeti egységei nincsenek, s ezért ez utóbbiban nem létezik belső szervezeti jogalanyiség sem. Ez a válasz azonban az irányítás-szervező számára csak kiinduló alap és nem megoldás. Az elkülönültség, itt pontosabban: az olyan specifikus elkülönültség, amelynek alapján a szervezeti egységeket „jogilag individualizálni” lehet és célszerű, nem a szervezés meghatározója, amely „adva van”, hanem éppen a szervezés terméke, eredménye. A szervező arra keres választ, hogy a vállalaton belül milyen esetekben célszerű szervezeti egységeket oly módon elkülöníteni, hogy azok belső szervezeti jogalanyiséggel rendelkezzenek. A szervező lényegében a belső önállóság, ezen belül is elsősorban a legjelentősebbnek ítélt termelőegységek: a gyárak, gyáregységek önállóságának célszerű fejlesztésére törekszik, és keresi ennek – egyebek közt – jogi eszközeit és jogi megerősítését. Megoldásig azonban a szervezési gyakorlat sem jutott el, a megoldás megközelítési lehetőségeinek kutatása éppen ezért változatlanul fontos és aktuális feladat.

A második kérdésre a jogi válasz az, hogy a belső szervezeti jogalanyiség körébe azok a jogok és köteleességek tartoznak, amelyek egyfelől a központ irányítási jogosítványait, másfelől a szervezeti egységek belső önállóságát határozzák meg. A szervezeti egységek jogainak és kötelezettségeinek terjedelme viszont az egyedi konkrét esetekben igen különböző lehet.⁴² Lényegében ez a szervező véleménye is: a belső jogok és köteleességek, a hatásköri rendszer általában csak egy-egy konkrét vállalatra, illetve annak szervezeti egységeire, azok szervezési adottságaira alkalmazottan szabályozható. Az igényeket ez az álláspont sem elégíti ki, hiszen nem ad sem egyik vagy másik konkrét esetre megoldási változatokat, sem pedig ezek kidolgozásához eljárési módszereket.

A fenti két kérdés megoldásának megközelítése érdekében először az *eljárások* tekintetében célszerű állást foglalni. A belső önállóság fejlesztésének elvileg két fő eljárása lehetséges. Az egyik: a belső önállóság fejlesztésének társadalmi igényét és alkalmazási módszereit ajánlásként lehet kinyilvánítani, s az önálló vállalatra, annak vezetőire bízni, hogy az ajánlásokat saját belátásuk szerint mennyiben fogadják el és miképpen valósítják meg. A másik eljárás: a „felülről” való jogi szabályozás útján a belső önállóság bizonyos elemeinek, illetve feltételeinek biztosítása. Itt azt célszerű elsősorban figyelembe venni, hogy a belső önállóság kialakításának kérdéseiben *ki* dönt: az ajánlás esetében a vállalat vezetőségének van döntési hatásköre (s itt most mellékes az, hogy a vezetőség döntéseit működési és szervezeti szabályzatban, illetve más dokumentumban rögzíti-e vagy sem, sőt másodrendű az a kérdés is, hogy e döntési hatáskört egyáltalán gyakorolja-e), a jogi szabályozáson pedig azt értjük itt, hogy az általános érvényű jogszabály alkotója rendelkezik, illetve egyedi esetekben pedig valamely felettes hatóság dönt (pl. az alapító szerv az alapító levélben).

a) Az *ajánlás* módszerével kapcsolatban a közvetlen tapasztalat eleve meggyőz arról, hogy ez a módszer önmagában nem túlságosan eredményes.

Az iparvállalaton belüli önállóság erősítésének, fejlesztésének társadalmi méretű igénye meglehetősen régi keletű, ám ezt az igényt az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése óta – a reform fontos elemét képező vállalati önállóságot respektálva –, lényegében csak különféle ajánlások formájában szokás megfogalmazni. Ilyen jelentős

⁴² Sárközy T.: A gazdasági nagyszervezetek jogalanyisége, 59. old.

ajánlásnak tekinthető a Vállalati Belső Mechanizmus Bizottság 1970-ben megfogalmazott álláspontja, amely a vállalaton belüli termelőegységek nagyobb hatáskörrel, önállósággal való felruházásának követelményét juttatta kifejezésre. Azóta ezt a követelményt több fórumon különböző formákban újól megfogalmazták, de az eredeti helyzet lényegében nem változott.

A gazdaságirányítási reform során deklarált vállalati önállóság, úgy tűnik, szervezési kérdésekben erősen köti a törvényhozó kezét. Vállalati törvényünk korszerű rendelkezése az, amely előírja, hogy a szervezeti és működési szabályzatban, továbbá a kollektív szerződésben kell gondoskodni az „elkülönült szervezeti egységek” (gyár, gyáregység stb.) külön elszámolási és ösztönzési rendszerének megállapításáról. E rendszernek kell biztosítania a szervezeti egységek önállóságát és felelősségét, valamint érdekeltységét gazdálkodási és fejlesztési tevékenységük eredményességében (13. § 2. bek.). Mivel azonban a törvény és a végrehajtásról szóló Mt. rendelet e kategóriáit illetően közelebbi rendelkezések, illetve meghatározások nem születtek, nyitva maradnak azok a kérdések, hogy a törvényhozó szándékának

- a sokféle lehetséges és a gyakorlatban ténylegesen alkalmazott belső elszámolási rendszer közül melyik felel meg és melyik nem,
- az önállóság milyen tartalommal és fokon valósítható meg,
- a sokféle ösztönzési rendszer közül melyik tekinthető célszerűnek és melyik nem, s végül
- a törvényhozó szándéka szerint a felelősség milyen tartalma és formái tekinthetők kívánatosnak, illetve kerülendőnek.

E nyitott kérdéseket nem szokás a jogi szabályozás tárgyának tekinteni, megoldásukat az önálló vállalat vezetőségének hatáskörébe sorolják, s az iparirányítás szervei vagy bármely más intézmény legfeljebb ajánlásokat ad. Mind az ajánlások hiányá vagy nem megfelelő volta, mind vállalati vezetési, illetve szervezési hibák közrejátszhattak abban, hogy a vállalati törvény e fontos rendelkezései nem kerültek be maradéktalanul a vállalati irányítás vérkeringésébe. Erre mutat a belső elszámolás már említett gyengülése, de ezt jelzi pl. az a tény is, hogy az utóbbi években egyre bővül azon vállalatok köre, amelyek szervezeti egységeik működésének értékelésére az eredményességet kimutató külön elszámolási rendszert alkalmaznak ugyan, de egyenlősi módon osztják fel az érdekeltégi alapokat, azaz – szigorúan szólva –, törvénysértő módon nem gondoskodnak arról, hogy a szervezeti egységek „érdekeltiségét gazdálkodási és fejlesztési tevékenységük eredményességében” biztosítsák. Nem ismeretes, hogy a törvény ilyen megsértése ellen bármelyik felügyeleti hatóság fellépett volna.

b) Az ajánlás módszere mellett szükségesnek és elkerülhetetlennek látszik a „felülről” való *jogi szabályozás* módszerének alkalmazása is. Ha ui. a belső önállóság, a belső önálló elszámolási mechanizmus, az érdekeltégi rendszer stb. fejlesztésében az ajánlás módszerére korlátozódva kb. egy évtizeden át kielégítő fejlődést nem sikerült elérni, akkor eleve meg kell vizsgálni a másik metodikai változat, a jogi szabályozás fokozottabb alkalmazásának lehetőségeit.

Amikor a vállalaton belül szervezetek, pl. az iparvállalaton belül gyárak, gyáregységek önállóságát vizsgáljuk, akkor ezen az irányításszervezésben hatásköri önállóságot értünk. E hatásköri önállósághoz kapcsolódik a szervezetek ösztönzése és felelőssége, ezek viszont akkor érvényesíthetők, ha van belső értékelési és elszámolási rendszer, amely

betölti a hatáskörök gyakorlásának kontroll-funkcióját is. Az eddigiekből azonban tudjuk, hogy a belső értékelési és elszámolási rendszer kiépítésének alapvető meghatározója a kérdéses szervezeti egység helye és funkciója a termelési szervezetben. Észert itt a következő fő összefüggéseket emelhetjük ki.

1. A termelésben: A termelési szervezet a szervezeti egységek szintjén
2. Az irányításban:
  - a) A nyereségtartalmú belső értékelési és elszámolási rendszer
  - b) a *hatásköri rendszer* (a belső önállóság)
  - c) A szervezeti egységek ösztönzése és
  - d) felelőssége

(Könnyű felfedezni itt azt, hogy az irányítás négy összetevője lényegében megfelel a vállalaton belüli hozrzscsot összetevőinek, a szovjet szakirodalomban használt kifejezés szerint: princípiumainak.)

Bizonyos, hogy az összetevők közt a hatásköri rendszernek, azaz a belső önállóságnak (2/b.) van kulcsszerepe. Ennek bizonyos fokig meghatározója az adott esetben alkalmazott belső értékelési és elszámolási rendszer (2/a.), ennek kialakítását pedig a termelési szervezet (1.) befolyásolja. Ismert, hogy a szervezeti egységek ösztönzési rendszerének (2/c.) kiépítését és felelősségi viszonyait (2/d.) alapvetően az adott hatásköri rendszer determinálja.

Ez utóbbiak vizsgálatától itt most eltekintünk, és csak azt vizsgáljuk, hogy a hatásköri rendszer, a belső önállóság (2/b.) jogi eszközökkel

– mennyiben szabályozható közvetlenül, és

– mennyiben és milyen módon közvetetten, és pedig a belső értékelési és elszámolási rendszer (2/a.) és a termelési szervezet (1.) determináló hatását felhasználva.

A vállalaton belüli hatásköri rendszer *közvetlen jogi szabályozásának* legjelentősebb dokumentumai az üzemi demokrácia tárgyában születtek.⁴³ E dokumentumok jelentős hatáskörökkel ruházzák fel az üzemi demokrácia fórumait, köztük a szervezeti egységenként szervezett fórumokat. E fórumok azonban elsősorban a munkajogi kapcsolatokban kaptak döntési jogköröket, míg „belső szervezeti jogalanyiságuk” inkább véleményezési jogköröket fejez ki.

Közvetlen jogi szabályozásnak tekinthető a Vállalati törvénynek az a rendelkezése is, amely szerint a vállalati igazgatónak a szervezeti és működési szabályzatban – egyéb összetevők mellett – biztosítania kell „a szervezeti egységek gazdálkodási önállóságát”.

A törvény, a rendelet és hasonló dokumentumok általános érvényűek, amelyek az érintettek szélesebb köréhez címzettek, s éppen ezért viszonylag korlátozottak a lehetőségeik, hogy differenciáltan egyedi konkrét helyzeteket, feltételeket figyelembe vegyenek. A jogi szabályozás e jellemző vonása nemcsak objektív okokra vezethető vissza, hanem felsőbb gazdaságpolitikai állásfoglalásokra is, amelyek óvnak az egyedi részbeavatkozások útján való vállalatirányítástól.⁴⁴

⁴³ 1018/1977. Mt. – SZOT sz. együttes határozat; A SZOT Elnökségének irányelvei.

⁴⁴ Sárközy T. pl. ilyen állásfoglalásokat idéz Németh Károly, Huszár István, Faluvégi Lajos elvtársaktól. Sárközy T.: Gondolatok stb.

A belső önállóság *közvetett jogi szabályozásán* azt értjük, hogy a jogi szabályozás nem közvetlenül a belső önállóságot, s hatásköri rendszert ragadja meg, hanem annak olyan meghatározóit, mint a termelési szervezet és a belső értékesítési és elszámolási rendszer.

Nézzük először *a termelési szervezet jogi szabályozásának* kérdéseit. Célszerűnek látszik, hogy a vállalatot alapító szerv alapító határozatában ne csak a vállalat, de annak specifikusan elkülönült szervezeti egységeit, s azok tevékenységi körét is előírja. A specifikus elkülönültség formális kifejezése legyen az, hogy a kérdéses gyár, gyáregység önállóan késztermékeket állítson elő, vagy olyan alkatrészeket, félkésztermékeket, amiket a termelői (piaci) árból kiinduló kalkulációval megállapított vagy egyébként kalkulált elszámoló árakon képes és köteles értékelni. Az olyan vállalat, amely szervezeti egységeinek termelését ilyen módon nem képes értékelni, a termelési szervezet szempontjából ne képezze jogi szabályozás tárgyát. (Szigorúan véve, ilyen eset valójában nincs, mert a legszélsőségesebben egyedi termelési feladatra – pl. egyedi alkatrész gyártására, egyedi javítási feladatra mint szolgáltatásra – is képezhető ár, ha pl. azt vállalaton kívülre kooperációba, bérmunkába adják.)

Az alapító szervnek ez legyen az általánosan érvényesítendő kötelezettsége, amely alól csak szűk körben legyen jogszabályi kivétel, nevezetesen olyan egyedi vagy kis tömegszerűségű munkák, illetve termékek esetében, amelyekre sem kiinduló alapul vehető piaci árak, sem kalkulációs normák vagy hasonló normatív alapok nincsenek, illetve azok csak körülményesen, jelentős többletmunkával biztosíthatók. A gyárakra, gyáregységekre megállapított hatósági tevékenységi kör, termelékenységési profil legyen kötelező, éppúgy mint pl. a vállalat egészére megállapított tevékenységi kör. A gyárrá, gyáregységgé való hatósági nyilvánítás esetén a tevékenységi kör jogi szabályozásának kétirányúnak kellene lennie:

- a kérdéses gyár csak a tevékenységi körében meghatározott termékek, szolgáltatások előállításával foglalkozhat,
- rajta kívül a vállalaton belül más szervezeti egység ezek előállításával nem foglalkozhat, csupán abban a kivételes esetben, ha az alapító szerv jogi szabályozással ezt lehetővé teszi, illetve előírja.

A vállalaton belüli tevékenységi körök ilyen szabályozására, kerüljön sor

- új vállalat létesítése esetén (ide értve az összevonást is), az új vállalat termelőegységeinek gyárrá, gyáregységgé való deklarálása esetén;
- meglévő vállalat új létesítményként belépő gyárrá, gyáregységgé deklarált termelőszervezetére vonatkozó hatállyal;
- meglévő vállalat meglévő szervezeti egységének gyárrá vagy gyáregységgé nyilvánítása esetén.

Erre a jogi szabályozásra bizonyos vállalati nagysághatár alatt nyilvánvalóan nincs szükség. Elképzelhető olyan megoldás is, hogy az alapító szerveket valamely nagysághatáron alul (pl. 200 fő alatti termelőegységek esetében) e kötelezettség nem terheli, de egyébként joguk lenne ennél kisebb termelőegységeket is gyárrá, illetve gyáregységgé nyilvánítani. E jogi szabályozásra – a fentebb kifejtettek szerint – nagysághatártól függetlenül értelemszerűen nem fog sor kerülni meghatározott egyedi gyártású vállalatoknál és más jogszabályi kivétel tárgyát képező esetekben.

A jogi szabályozás tárgyát képező esetekben a jogász nyelvén szólva: a „jogi individualizálás” azt jelentheti, hogy az alapító szerv a nyereségalapú belső elszámolási viszonyoknak megfelelően szervezett termelőegységet esetileg az alapítólevélben, illetve annak módosításában meghatározva tevékenységi körét gyáraknak, illetve gyáregységnek deklarál. (Mivel gyakorlatilag a gyár, a gyáregység, gyárrészleg stb. kifejezések szinonimák, helyes volna legalább a jogi nyelvben egyszerűsíteni és csak a gyár kifejezést használni.)

Azoknak a termelőegységeknek a profilját, termelési kapcsolatait, amelyek a jogi szabályozásnak adott esetben nem tárgyai (telepek, üzemek, üzemszervezetek stb.), a vállalat vezetősége termelészervező munkája során önállóan alakítja ki. A vállalat-vezetőségnek ez a joga fennáll természetesen a „jogilag individualizált” gyárainak belső termelési szervezetét illetően is. Például valamely textilipari vállalat fonógyárát az alapító levél gyárrá nyilvánítja és tevékenységi körét meghatározza. Nem fog azonban szólni arról, hogy a fonógyáron belül milyen termelési részlegeket alakítsanak ki, ezeket hogyan szervezzék meg. A gyáron belül a termelési szervezet kialakítása vállalati jogkör, amit a vállalat vezetősége saját maga gyakorol, illetve valószínűleg valamilyen módon és formában megoszt a fonógyár vezetőivel és üzemi demokratikus fórumaival.

A gyárrá (gyáregységgé) nyilvánított termelőegységek teljesítményének *belső nyereségtartalmú értékesítését és elszámolását* célszerű általánosabb érvényű jogi szabályozással előírni. Ennek a szabályozásnak ki kellene terjednie

- az elszámoló árak képzésének és alkalmazásának szabályaira,
- azoknak a vállalati jövedelmeknek, illetve veszteségeknek az elszámolására, amelyek egyébként az elszámoló árakban, illetve a gyári költségelszámolásokban nem jelennek meg, de amelyek a gyárak működésére vezethetők vissza,
- a gyári fedezet- és eredményszámítás mint belső elszámolási rendszer kialakítására,
- a belső értékelési és elszámolási rendszer és a vállalati számvitel kapcsolatára.

Ezek szerint *általános érvényű* jogszabály köteleznél azokat a vállalatokat nyereségtartalmú belső értékesítési és elszámolási rendszer meghatározott szabályok szerinti kiépítésére, amelyek termelőegységeit az illetékes alapító szerv *egyedi* jogi aktsussal gyárrá nyilvánította. Ezzel kapcsolatban a következő további kérdések emelhetők ki:

- A *kettős elszámolás* (amely, mint ismeretes, a vállalati gyakorlatban jelenleg is létezik) egészében általános érvényű jogszabály tárgyát képezné: mind a vállalati, mind a gyári számvitelre, belső értékelésre és elszámolásra általános érvényű előírásokat kellene alkalmazni. A megoldandó fő feladatok egyike nyilvánvalóan a belső értékelésre és elszámolásra vonatkozó jogi előírások kialakítása lenne.

Problémát okozhat a belső nyereségtartalmú értékelési és elszámolási rendszer kiépítése során az olyan *vegyes termelési szervezet*, amelyben az alapító szerv által gyáraknak deklarált termelőegységek mellett vannak a vállalati központ közvetlen irányítása alá rendelt, gyáraknak nem minősülő telepek és egyéb termelő egységek, amelyek a gyárakkal kooperációs kapcsolatban állnak. Megoldási lehetőségek e kooperációs kapcsolat elszámolására:

- A vállalat, bár erre jogszabály nem kötelezi, a gyárakká nem nyilvánított termelőegységekre is kiterjesztheti a nyereségtartalmú belső értékelési és elszámolási rendszert.
- A vállalat e termelőegységek kooperációs szállításaira nyereségtartalmú belső elszámoló árakat képez, de ezeket csak a kooperációt fogadó gyárak belső elszámolásában érvényesíti.

– E termelőegységek kooperációs szállításait szűkített önköltségen számolja el a gyárak terhére, és ugyanakkor a gyárakra felosztja e termelőegységek fenntartási költségeit is.

– E megoldási lehetőségek vehetők számításba a kiegészítő és a segédüzemeknél is (feltéve, hogy nem deklarálták őket gyáraknak). Például a központi energiaüzemre – megfelelő fogyasztásmérés meglétét feltételezve – az első vagy a második változat, a központi karbantartó üzemre a harmadik változat stb. jöhet számításba.

– A nyereségtartalmú belső értékelési és elszámolási rendszer, amelynek jogi szabályozását szükségesnek tartjuk, alapvetően azt tükrözze, hogy a vállalat adott gyárában milyen teljesítmény jött létre, s itt ne arra irányuljon a fő figyelem, hogy ezért a teljesítményért kit milyen elismerés illet vagy felelősség terhel. Ez az itt tárgyalt belső értékelési és elszámolási rendszer független a hatásköri viszonyoktól, éppen ezért csak a nyereség- és veszteségforrások és más teljesítmények keletkezésének, felmerülésének *szervezeti helyét* képes lokalizálni.

A vállalat azonban az általa kialakított hatásköri rend figyelembevételével ezt a belső értékelési és elszámolási rendszert kiegészítheti, hogy az pl. a kollektív szerződés szerinti ösztönzési rendszer megalapozása, vagy az anyagi felelősség érvényesítése céljából ne csak a nyereség–veszteségforrások és más teljesítmények megjelenésének szervezeti helyét, de az okozó, létrehozó szervezeti alanyokat is kimutassa. Ezek szerint tehát valamely vállalat belső értékelési és elszámolási rendszere lényegében két részből állna:

– az általános érvényű jogi szabályozás alapján kialakított részből, amely a pozitív és negatív teljesítményeket gyárak mint keletkezési helyek szerint mutatná ki,

– ezt kiegészítő vállalati kezdeményezésszerű részből, amely e teljesítmények alkotóit, okozóit mutatná ki.

Annak megítélésében, hogy a belső értékelési és elszámolási rendszernek az általános jogi szabályozás tárgyát képező vagy pedig az ezt kiegészítő vállalati kezdeményezésszerű részéről van-e szó, a hatásköri rendszertől való függőség hiánya vagy megléte igazíthat el. Például a selejtes kooperációs szállítás miatti többletköltségeket és veszteségeket a fogadó gyár visszaterheli a szállító gyárra, többek között azért is, mivel a selejt oka és annak következményei a hatásköri rendszertől függetlenek. A selejtes szállítások miatti költségeknek és veszteségeknek ez az elszámolása tehát a belső értékelési és elszámolási rendszer általános jogi szabályozásának tárgyába tartozik. Egy ellenpélda (a vállalati kezdeményezésszerű szabályozásra): az értékesítés a vállalatnál centralizált, s valamely gyár nyeresége, termelési értéke stb. attól is függhet, hogy a központi kereskedelmi részleg milyen volumenű és a nyereség- illetve fedezettartalom szempontjából milyen összetételű rendeléseket tud a gyárnak szerezni. Ha a ténylegesen szerzett rendelések termékösszetétele a nyereség- illetve fedezettartalom szerint pl. a tervezettnél kedvezőtlenebb, erről a gyár nyilvánvalóan nem tehet, s ezért több magyar vállalatnál olyan gyakorlat alakult ki, hogy e nyereségkiegészéseket a gyáraknak „korrekcióval” írják jóvá. A nyereségkiegészés és a „korrekció” itt kétségtelenül a hatásköri rendszer (konkrétan az értékesítés centralizációjának) következménye. Ilyen korrekcióra nyilvánvalóan nincs szükség és lehetőség ott, ahol a hatásköri rendszer szerint az értékesítés történetesen a gyárak hatáskörében van. A magyar gyakorlatban hasonló kölcsönös „korrekciókra” kerül sor, ha a gyárak egymásnak okoznak bizonyos veszteségeket.

A szovjet szakirodalomban a termelési egyesüléseken, vállalatokon belüli önálló elszámolás, a belső hozzászcsot szervezése során – többek közt – lényegesnek tartják a termelő részlegek egymással szembeni kárigényeinek, követeléseinek meghatározását, s azok elszámolási rendjének kiépítését.⁴⁵ Kaljakin a termelőegységek közti kooperációs szállításokkal kapcsolatban több kárfajta tárgyal, főként a szállítási határidők be nem tartásából eredő károkra szentel figyelmet. Figyelemre méltó, hogy a „belső kártalanítási módszer” kialakításához – mint jogász – a Goszarbitráznak (a jogi személyek szállítási szerződési ügyeivel kapcsolatban kiadott) irányelveit ajánlja mintaként.⁴⁶

A vállalaton, termelési egyesülésen belüli kárigénynek és más kölcsönös követeléseknek ez a rendszere másutt is megjelent.⁴⁷ A fontos mozzanat számunkra itt az, hogy a kárigények és más kölcsönös követelések döntően a hatásköri rendszer függvényei, így elszámolásuk rendszere – fenti állásfoglalásunk szerint – a belső értékelési és elszámolási rendszernek az a kiegészítő része, amely nem általános jogi szabályozás tárgya, hanem vállalati hatáskörbe tartozik.

Összefoglalva a belső önállóság fő összetevőire és azok összefüggéseire tett megállapításainkat:

Jogi szabályozás tárgya legyen

– a termelési szervezet, pontosabban: a vállalaton belül meghatározott termelőegységek gyárrá nyilvánítása és egyúttal ezek tevékenységi körének meghatározása;

– gyárrá nyilvánított termelőegységek olyan nyereségtartalmú belső értékelési és elszámolási rendszerének kialakítása, amely lehetővé teszi a teljesítmények (nyereségek, veszteségek, termelési volumen stb.) keletkezési helyének gyarak szerint való megállapítását.

Ez a jogi szabályozás önmagában, tehát *közvetlenül* is bizonyos alapvető önállóságot biztosít:

– A gyárrá deklarált termelőegységek joga és kötelessége a tevékenységi körükbe rendelt termékek, szolgáltatások előállítására. Ennek a szabályozásnak nemcsak a termelés-szervezés hatékonysága szempontjából van jelentősége, hanem védi a gyári vezetőség és kollektíva érdekeit a vállalaton belüli szervezetlen termelési „besegítések”, a vállalati központ kapkodó diszpécserkedései, gyakran megalapozatlan „profilrendezései” stb. ellen. A *tevékenységi körhöz való jog* fontos irányítási kategória.

– A belső önállóságnak ugyancsak fontos eleme a *teljesítményekről szóló információkhoz, tájékoztatáshoz való jog*. Mint ismeretes, az MSZMP XI. kongresszusának határozata olyan belső irányítási, elszámolási és információs rendszer kialakítását sürgette, amely „a dolgozók számára pontosabb áttekintést nyújt a termelés egészéről és részleteiről”. A teljesítményekről szóló tájékoztatáshoz való jog mindenekelőtt arra vonatkozik, hogy a gyár vezetősége és kollektívája megfelelő információt kapjon arról, hogy a gyárban milyen – pozitív és negatív – teljesítmények születtek. Hangsúlyozni kell, hogy ez az információ önmagában – legalábbis úgy látszik –, még nem mond semmit arról, hogy e teljesítmények kiknek, mely szervezeti egységeknek vagy milyen más tényezőknek

⁴⁵ Afanaszjev, Gvisiany, Liszcin, Popov (szerk.): I. m. 326. old.; Lavrikov: I. m. 133. old.

⁴⁶ Kaljakin: I. m. 27–28. old.

⁴⁷ Pl. az NDK kombinátjaira és vállalataira vonatkozóan: S. Lindner: Wirksame Form innerbetrieblicher wirtschaftlicher Rechnungsführung, Soz. Finanzwirtschaft, 1978., 7. sz.

tulajdoníthatók. Valamely gyár nyeresége, termelékenységének növekedése vagy romlása stb. tulajdonképpen számos, gyakran nem is analizálható tényezőnek tudható be: környezeti tényezőknek és más „adottságoknak”, a vállalati központ intézkedéseinek, a társgyárak működésének, munkájának stb. és természetesen nem utolsó sorban a saját gyári kollektíva munkájának. Ez utóbbinak az ösztönzés és felelősség szempontjából van jelentősége. Ilyképpen itt elvileg kétféle információs jogról van szó:

– Jog a szervezeti egységben gyárban létrejött, keletkezett teljesítményekről való tájékoztatásra.

– A szervezeti egység, a gyár kollektívája munkájának tulajdonítandó teljesítményekről szóló információra való jog, azaz a kollektíva joga olyan információkra, amelyek világossá teszik a teljesítmények szerinti részesedés mértékét.

A jogi szabályozás tárgya az első: *jog a gyárban keletkezett teljesítményekről szóló tájékoztatásra*. Ez a jog megilleti mind a gyár vezetőségét, mind pedig a gyár kollektíváját. Ez az információs jog elsődleges a második joggal, a kollektíva munkájának tulajdonítandó teljesítményekről szóló információs joggal szemben, mivel

1. a dolog természeténél fogva nyilvánvalóan először meg kell állapítani azt, hogy hol, milyen teljesítmények születtek, s csak azután lehet az érdemet, illetve felelősséget vizsgálni.

2. A pozitív és negatív teljesítmények egy része – legalábbis az első megközelítésben úgy tűnik –, nem „számítható be” a szervezeti egységeknek, kollektíváknak, illetve egyéneknek. A gyakorlatban főképp a negatív teljesítmények egy részét: egyes veszteségfajtákat, tervleamaradást, minőségromlást stb. sok esetben nem lehet meghatározott felelősöknek címezni, mert a negatív teljesítmények környezeti vagy más „objektív” tényezőinek hatásáról, következményeiről van szó. Az ilyen teljesítményekről szóló információk azonban rendkívül fontosak a szervezeti egység, a mi esetünkben: a gyár vezetősége számára, hiszen az csak ezeknek az információknak a birtokában képes e tényezők hatását kikerülő vagy semlegesítő vezetői intézkedéseket hozni. A kollektíva tagjai számára pedig ugyancsak alapvető jelentősége van annak, hogy a munkájuk hatékonyságát korlátozó tényezőket megismerjék, ezzel pl. az újítási mozgalmat céltudatosabbá tegyék, a szocialista brigádmozgalomban, a munkaverseny különféle formáiban vállalkozzanak az ilyen akadályok, korlátozó tényezők leküzdésére stb. Belátható, hogy a gyárban (és általában minden szervezeti egységben) keletkezett teljesítményekről szóló tájékoztatásra való jog érvényesítése mind a vezetői munka, mind a kollektíva egészének munkája, a dolgozó ember alkotó képességének fejlődése szempontjából alapvető jelentőséggel bír.

A vállalaton belül a gyári tevékenységi körök és a gyárak belső értékelésének és elszámolásának e jogi szabályozása – egyebek közt – ílymódon szolgál alapul a hatásköri rendszer, más kifejezéssel: a belső önállóság kiépítéséhez, fejlesztéséhez. Ez – egyes jogilag szabályozott kivételektől eltekintve –, az önálló vállalat joga, s ilyképpen a jogi szabályozás itt *közvetetten* érvényesül. Ez a közvetett érvényesülés azonban nehezen fogható meg. Empirikus vizsgálatok igazolják azt, hogy a tevékenységi kör, közelebről annak olyan paraméterei, mint a fejlesztésgényesség, a műszaki előkészítettség, a tömegszerűség, továbbá a belső termelési szervezet a döntési, javaslattevési, véleményezési stb. hatáskörök telepítésére, a vállalaton belüli irányítás centralizációjára–decentralizációjára befolyással van, de ez a befolyás sztochasztikus jellegű, azaz az egyedi konkrét esetek közt különböző eltérések vannak, s az összefüggéseket statisztikai nyelven szólva: szó-

ródás jellemzi.⁴⁸ A nyereségtartalmú belső értékelési és elszámolási rendszer különféle válfajainak a hatásköri rendszerrel való összefüggését pedig csak feltételezni tudjuk, mivel ez még nem volt empirikus vizsgálatok tárgya sem iparunkban, sem külföldön. Ez az összefüggés is azonban legfeljebb sztochasztikus jellegű lehet, sztochasztikus összefüggések viszont egyedi esetek jogi szabályozására nem alkalmasak, s az irányításra való használhatóságuk is erősen korlátozott.

Végeredményben a közvetlen és a közvetett jogi szabályozás útján a következő fő vállalattípusokat határozhatjuk meg:

	Közvetlen jogi szabályozás tárgya		Közvetve (ebben 1. és 2. hatása is), a gyári hatásköri rendszer (a gyárak önállósága)
	1. A gyári tevékenységi kör	2. A gyári elszámolási mechanizmus	
I. Vállalat kizárólag gyáraknak nyilvánított termelőegységekből	Minden gyárra alapítólévél	Minden gyárra jogi előírás	A jogi szabályozástól és más jogszabályi kivételektől eltekintve a vállalatvezetőségtől függ
II. Egyszerű vállalat gyáraknak nem nyilvánított termelőegységekből	Jogi szabályozásnak nem tárgya, a vállalatvezetőségtől függ		Az egyéb jogszabályi kivételektől eltekintve a vállalatvezetőségtől függ
III. Vegyes vállalat gyárakból és más termelőegységekből	A gyárakra alapítólévél, más egységek tevékenységi körét a vállalatvezetőség határozza meg	A gyárakra jogielőírás, más egységekre a vállalatvezetőség szabályozása	A jogi szabályozástól és más jogszabályi kivételektől eltekintve a vállalatvezetőségtől függ.

Mivel a jogi szabályozás befolyással van a hatásköri rendszerre, nyilvánvalóan külön vállalattípusként kell figyelembe venni Magyarországon a *trösztöt tagvállalataival* (IV. típus) együtt. A jog a tröszt tagvállalatait a gyárakra vonatkozó jogi szabályozáson (a tevékenységi kör és a belső elszámolási mechanizmus jogi szabályozásán) kívül jogi személyiséggel is felruhazza. A jogi személyiség további lehetőséget ad a tagvállalatok hatáskörének – a gyárakhoz képest való – növelésére, így indokoltnak látszik a trösztöt külön típusként figyelembe venni.

A gyári tevékenységi körök és a nyereségtartalmú belső elszámolási jogi szabályozásának főbb alkalmazási kérdései

a) Az eddigiekből kitűnt, hogy általában célszerű lemondani a *hatásköri rendszer* jogi szabályozásáról. A belső szervezeti egységek és vezetőik jogainak és kötelességeinek közvetlen, tételes jogi szabályozására való törekvés a vállalaton belüli hatásköri rendszerben rendszerint nem vezet eredményre. (Az ilyen törekvések a szervezői racionalitás

⁴⁸ Marosi M.: A centralizáció és decentralizáció szervezése az iparvállalati irányításban, 149–185. old.

szempontjából nem is látszanak mindig logikusaknak és érthetőeknek. A törvényhozó pl. az 1977. VI. törvényben úgy rendelkezett, hogy az igazgatóhelyettes feladatait a szervezeti és működési szabályzatban kell meghatározni, amely szabályzatot egyébként a vállalati igazgató állapítja meg, hogy jóvá. A törvény itt eleve lemond az igazgatóhelyettesek vállalaton belüli hatáskörének jogi szabályozásáról. Ez az álláspont azonban nem új: már a törvényt megelőző 11/1967. Mt. rendeletet szövszerűen értelmezve, az igazgató az igazgatóhelyetteseket bármilyen munkakörbe helyezhette és bármilyen hatáskört adhatott nekik. Ha az igazgató helyettesei esetében a törvényhozó a tételes hatásköri jogi szabályozásról lemondott, akkor eléggé értelmetlennek látszik, hogy a hierarchia alsóbb szintjein törekedjék ilyen szabályozásra.)

Kivételes esetek lehetségesek: pl. elképzelhető annak általános érvényű jogi szabályozása, hogy a vállalatok gyárainak vezetői – hasonlóan a trösztök, tagvállalatok igazgatóihoz – meghatározott munkáltatói jogokkal és kötelezettségekkel, munkáltatói jogalanyisággal rendelkezzenek.

Ezen kívül a gyárak (és más szervezetek és kollektívák) az üzemi demokrácia fórumainak az ismert jogszabályok útján biztosított hatáskörökkel bírnak.

Végül: a gyári vezetés hatáskörébe tartoznak mindazon jogok és köteleességek, amiket a vállalat igazgatója a szervezeti és működési szabályzatban, továbbá az üzemi demokrácia illetékes fórumaival egyetértésben a kollektív szerződésben a gyári kollektíva, illetve a gyári vezetőség hatáskörébe sorol.

Ezek alapján koncepciónk szerint *a gyárak vezetőségének, illetve kollektíváinak hatáskörei* „szendvics”-módszerrel bemutatva:

1. Hatáskörök jogi szabályozással „felülről”:
  - a) Jog és kötelesség a gyári tevékenységi kör ellátására.
  - b) Jog a gyárban létrejött teljesítményekre vonatkozó információkra.
  - c) Az üzemi demokrácia gyári fórumainak jogai.
  - d) Esetleg: munkáltatói vagy egyéb, jogszabály útján biztosítandó hatáskörök.
2. Az igazgató által kiadott szervezeti és működési szabályzattal, valamint más vállalati döntésekkel: minden egyéb hatáskör.

(Jelenleg a hatásköri „szendvics”:

  1. Jogi szabályozással „felülről”: az üzemi demokrácia gyári fórumainak jogai.
  2. A szervezeti és működési szabályzattal és egyéb vállalati döntéssel: minden egyéb hatáskör (ideértve a fenti 1/a, 1/b és 1/d alattiakat is.)

Lényegében tehát a hatásköri rendszer, a belső önállóság alapja és alsó eleme „a szendvics”-ben a jog (és kötelesség) a tevékenységi kör ellátására és a létrejött teljesítményekről való információkra. Ezek jogi szabályozás tárgyát képezik. Erre az alapra kell az önálló vállalat vezetőségének – az üzemi demokrácia fórumait is igénybe véve – a hatásköri rendszer további – terjedelmében nagyobb – részét felépíteni.

A hatásköri rendszernek a vállalati hatáskörbe tartozó részét képezi egyfelől *a gyári ösztönzési rendszer*, másfelől a *gyári felelősségi rendszer* kialakítása. Ezek eszköze, illetve kialakításuk feltétele – elvileg – a második információs rendszer, amely a gyári kollektívák munkájának megfelelő teljesítményeket méri és számolja el, elhatárolva azokat más teljesítményektől. Mivel a teljesítményekre nemcsak a gyárak és más vállalaton belüli

szervezeti alanyok, hanem külső, illetve független tényezők is befolyással vannak, a teljesítmények „igazságos” kimutatásáról és elszámolásáról aligha lehet szó. Hasonló ez a vállalati számviteli és mérlegbeszámoló rendszer esetéhez: a jövedelmezőség javulását vagy romlását a vállalatnak szokás „beszámítani”, s pl. tartós veszteség esetén a szervezeti alanyok ténykedésétől függetlenül, figyelmen kívül hagyva jórészt beszámítható érdekeiket, illetve felelősségüket, szanalásra és más intézkedésekre kerül sor. Külső, illetve független tényezők vizsgálata a vállalat elbírálásán végső soron nem változtat, legfeljebb magyarázó információkkal szolgál és az intézkedési célok és feladatok megválasztásához ad alapot.

A második információs rendszert, amennyiben az ösztönzés alapjául szolgál azzal a rendeltetéssel, hogy a gyári kollektívák számára „világossá tegye a teljesítmények szerinti részesedés mértékét”, a vállalat vezetőségének az üzemi demokrácia illetékes fórumaival együtt a kollektív szerződésben kell kialakítaniuk. E második információs rendszer kialakításánál — az ösztönzés hatékonyságának emelése érdekében — lehet és kell törekedni arra, hogy ez az információs rendszer a gyári kollektívák munkájának betudható teljesítményeket lehetőleg mutassa ki és kísérelje meg más tényezőknek, pl. a piaci hatásoknak, a munkaerőhelyzet alakulásának stb. tulajdonítandó eredmények elkülönítését. Amikor ösztönzünk, akkor nyilvánvalóan több tekintetben is differenciálnunk kell. Egyrészt el kell utasítanunk azt a hamis jelszót, hogy a vállalat és a gyári kollektívák „együtt sírnak és együtt nevetnek”, s ösztönzésüket teljesítményeiknek legalább megközelítő differenciálására kell alapozni. Másrészt külön „ösztönzési csatorna” (pl. ide sorolható az évközbéli és az évvégi részesedés) útján kell a kollektíva munkájának eredményességét előmozdítani és jutalmazni, e külön csatornákon kell a környezeti és más „objektív” tényezők hatásait kezelni, egyebek közt az újító, a brigád, a munkaverseny mozgalom segítségével kell e hatásokat elhárítani, semlegesíteni, illetve hasznosítani s e mozgalmakat és a dolgozók más hasonló törekvéseit anyagi és erkölcsi ösztönzéssel erősíteni.

Az ösztönzéssel párhuzamosan érvényesítendő a felelősség is, s nyilvánvaló, hogy a felelősség kérdése elsősorban mint a teljesítményekért való személyes felelősség kezelendő. A gyár teljesítményeiért a gyár vezetősége és kollektívája mindenekelőtt annyiban felelős, amennyiben az munkájuknak tulajdonítható. Ez a felelősség — jól-rosszul — a második információs rendszer alapján mutatható ki. Mint az a fentiekből következik, van a felelősségnek egy szélesebb, általánosabb fogalma is: a gyári vezetőség és kollektíva tulajdonképpen felelős a gyárban létrejött teljes teljesítményért, azért a teljesítményért, amely a gyárban különböző tényezők hatására adott esetben, adott időszakban keletkezett, s amelyet az első információs rendszer mutat ki. Ez a felelősség analóg azzal a felelősséggel, amely a vállalat vezetőségét és egész kollektíváját a vállalat teljes eredményéért, az éves nyereségért, illetve veszteségért, a pénzügyi helyzetért, a vállalat versenyképességéért stb. terheli. Jogilag itt nyilvánvalóan más felelősségről van szó, mint amikor az eredmények vagy károk meghatározott kollektívák vagy vezetők tevékenységének tulajdonítható. A jog pl. a társadalmi tulajdon védelme érdekében a személyes mulasztást, kártevést bünteti, s egyebek közt a felelős vezető büntetőjogilag is felelős az ellenőrzés elmulasztásáért, vagy éppen azért, mert a szervezeti és működési szabályzatban nem gondoskodott az ellenőrzés és általában a társadalmi tulajdon védelmének megszervezéséről. Ugyanakkor a gazdálkodásban — köznapi nyelven szólva — gazdaságirányítási

rendszerünk a vezetőknek és a vállalatoknak megadja a kockázatvállalás, s ezzel a hibás, téves döntések „jogát”, s nem büntetőjogi szankciókkal torolja meg az abból eredő károkat, veszteségeket, amik pl. abból erednek, hogy a vállalati vezetőség és kollektíva a piac nem várt kedvezőtlen változásaival adott esetben nem tudott megbirkózni. Am e veszteségek és más negatív teljesítmények következményeit még sem lehet másokra áthárítani, s a társadalmi megítélés egyre erőteljesebben igényli azt, hogy a következményeket egyre csökkenő mértékben és módon lehessen a közösségre, az államra hárítani (állami támogatást, preferenciákat stb. igényelni). Mindenképpen marad tehát egy többé-kevésbé részleges, a jog keretein kívül – a társadalmi megítélésben, illetve elmarasztalásban; az anyagi ösztönzésben, a vezetők, funkcionáriusok előmenetelében stb. – érvényesítendő felelősség.

A gyár vezetősége és kollektívája ilyen értelemben felelős a gyári gazdálkodás eredményeiért és ez a felelősség – az eddig tárgyalt eseteken túlmenően – meghatározott tekintetben ugyancsak közvetlen jogi szabályozás tárgyává tehető. Adott teljesítményszint tartós el nem érése esetén, pl. ha valamely gyár – az ugyancsak jogilag szabályozott – belső értékelés és elszámolás szerint tartósan veszteséges, jogszabály kötelezze a vállalat igazgatóját és az üzemi demokrácia illetékes fórumait *belső szanálási eljárás* lefolytatására és a szanálás ugyancsak jogilag meghatározott eljárási szabályainak érvényesítésére. Célszerűnek látszik, ha az ilyen szanálás az alapító szerv felügyelete alatt folyik, egyebek közt azért is, mivel a tevékenységi kör meghatározásának felügyeleti hatáskörbe helyezése megkívánja, hogy a felügyelő alapító szerv e tevékenységi kör gyakorlásának lényeges buktatóit, akadályait is láthassa, s ha a szanálás a gyári tevékenységi kör módosításával járna, etekintetben közvetlen tájékozottsággal bírjon. Eszerint a „*felülről*” való *jogi szabályozás fent vázolt tárgyköre bővülne a belső szanálási kötelezettséggel és a szanálási szabályokkal*.

b) Az alkalmazás egy másik problémája a gyári tevékenységi körök megállapításának a részletessége és ezzel összefüggésben a vállalkozási rugalmasság kérdése.

A részletesség mérvének kérdésében a jogi szabályozás végső célját kell szem előtt tartani: csak olyan mértékben szabad jogilag a gyárak tevékenységi körét szabályozni, hogy az a gyárak közti belső kooperációt és ezzel a gyári belső értékelési és elszámolási rendszert félre nem érthető módon határozza meg. Ha a vállalat valamely gyárának tevékenységi körét módosítani kívánja, ezt csak akkor legyen köteles az alapító szervvel jóváhagyatni, ha ezzel a belső kooperációs viszonyok mint termelés-szervezési következmények oly módon változnak, hogy egy vagy több gyár belső elszámolási rendszerét is korrigálni kell.

Bizonyos, hogy a vállalaton belül a gyári tevékenységi köröknek az alapító szerv által való meghatározása, szabályozása – önmagában nézve – államigazgatási többletmunkát jelent. Anélkül, hogy itt e kérdés részleteibe bocsátkoznánk, rá kell mutatni – főként új létesítmények és rekonstrukciók esetében – arra az ellentmondásra, amely abban jelenik meg, hogy míg egyfelől állami lényeges és részintézkedések tömege kíséri az új gyár beruházással való létrejöttét vagy rekonstrukcióval új termelési struktúrába való beillesztését, addig másfelől – ezt követően – állami szervek már nem illetékesek annak értékelésében és elbírálásában, hogy az ily módon létrejött új, illetve felújított termelő-apparátust mire használják, hogy a vállalat a „belső technológiai és termékszerkezetet”

saját elképzelései szerint miképpen változtatja, milyen átprofilírozásokat hajt végre gyárai közt stb.

Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a gyári tevékenységi köröknek „felülről”, az alapító szerv részéről való szabályozása tartós, azaz hosszabb távra érvényes szervezési szabályozás. Mint az az irányításszervezés elméletéből és gyakorlatából egyaránt ismert, az ilyen tartós szabályozás lényeges előnye abban van, hogy feleslegessé teszi az eseti részbeavatkozások, az ún. operatív részintézkedések tömegét.

A rugalmasság kérdése – a legköznapi módon fogalmazva – úgy vehető fel, hogy: az alapítólevelet mindannyiszor módosítsák-e, valahányszor pl. olyan új, jövedelmező kilátásokat nyújtó export vagy belföldi rendelés „fut be”, ami a gyári profiloknak a belső elszámolási rendszert is érintő változtatásokat igényel. Valamely vállalat „sokféle aspektusban lehet rugalmas, meghatározott aspektusokban rugalmasnak is kell lennie, azaz a korábbi feltételektől eltérő feladatokra is kell vállalkoznia. Vonatkozik ez pl. a szállítási határidőkre, az árakra, más szállítási feltételekre stb. Ami viszont a termékek keresletét, illetve a vállalat által kínált választékát illeti, a vállalatok egy része magasfokú „műszaki előkészítettségre” támaszkodva csak az általa hosszú távon kínált termék-választékot hajlandó gyártani, s ettől eltérő termékeket még esetenként kedvező árak mellett sem hajlandó előállítani. Ilyen megfontolásokban számos gazdaságossági és gazdasági, technikai és más tényező játszik szerepet. Más vállalatok viszont éppen tevékenységi körüknél fogva, alacsony műszaki előkészítettséggel rendelkeznek, s a vevők széles skálájú igényeinek kielégítésére vállalkoznak mint pl. öntődei, egyedi gépgyártó, viszonylag általánosabb profilú javító vállalatok stb. Ilyenek közt előfordulhat pl. egyedi gépgyártóknál az, hogy profiljuk széles keretei közt olyan erősen eltérő rendeléseket fogadnak el, amelyek – vertikális termelési szerkezet esetén – termelőegységeik tevékenységi körét gyakran módosítja. Az ilyen vállalatok gyárainak tevékenységi körét többnyire célszerűtlen jogilag szabályozni (a korábban kifejtettek szerint a belső elszámoló árképzés egyébként is jelentős nehézségekbe ütközne), ezért helyesebb, ha e vállalatok – jelentőségüktől és nagyságüktől függetlenül – II. típusú „egyszerű”, gyárak nélküli vállalatok maradnak.

c) A gyári tevékenységi körök és a gyári nyereségtartalmú belső elszámolás jogi szabályozása új lehetőségeket teremt az iparvállalati tevékenység párt- és állami irányításának és ellenőrzésének fejlesztésére.

Nézzük először az *állami gazdaságirányítás fejlesztésének lehetőségeit*:

– Közvetlenül belátható, hogy a gazdaságirányító szervek számára az eddigi, a vállalat szintjén operáló egyszintű, egy „felületen” mozgó irányítás helyett mélyebb, *két szinten*, a vállalat és a gyárak szintjén való irányítás (a jogi szabályozás révén) a maga szervezett rendszerében eleve tartalmasabb felügyeleti munkára ad módot.

– Lehetőség nyílik a termelésnek a szervezeti egységek, a gyárak szintjén való ellenőrzésére és ezzel a vállalati termelés-szervezés, termelésirányítás és általában gazdálkodás hatékonyabb felügyeletére. Jelenleg – képletesen szólva –, a gazdaságirányítás szervei számára a vállalat olyan „fekete doboz”, amelynek be- és kimenetei alapján irányítanak állami szervek beruházási, fejlesztési, termelési és más folyamatokat. A javasolt jogi szabályozás módot nyújt a sok esetben igen nagy fekete doboz „felnyitására” és e fontos folyamatok főbb részeiről való szervezettebb informálódásra, s e folyamatok kontrolljára.

– Ipari életünkben egyre nyomasztóbb a kis- és középvállalatok erős hiánya. Ugyanakkor semmilyen reális lehetőség nem mutatkozik ilyenek újonnan való létesítésére, sem pedig meglévő nagyobb vállalatok kisebb vállalatokra való felbontására. Úgy látszik, tudomásul kell venni azt a tényt, hogy a kis- és középvállalatok jelentős hányadát a nagyvállalatok – jórészt azzal a szándékkal, hogy munkaerő, illetve a háttérpari kapacitás gondjaikat megoldják –, magukba olvasztották. Ilymódon e korábban gazdaságilag önálló és jogi személyiséggel rendelkező kis- és középvállalatok a nagyvállalatok kis-, illetve középüzeművé degradálódtak, amelyek jogi személyiséggel már nem rendelkeznek és gazdasági önállóságuk jelentősen csökkent, s ami ebből az önállóságból megmaradt, annak léte is a nagyvállalat vezetőségétől függ.

A beolvasztott kis- és középvállalatok egy része ma még mint jogilag szabályozott profilú és belső elszámolású gyár – rehabilitálható lenne. Ezeknek és más szervezeti egységeknek *jogi szabályozás útján gyárrá deklarációjával és gyárak szervezésével a kis- és középvállalatok hiánya jórészt orvosolhatónak látszik*. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a kis- és középvállalatok hiánya miatti gondok enyhítésének – egyelőre legalábbis – ez az egyetlen realizálható lehetősége.

Koncepciónk az állami gazdaságirányítás számára más fejlesztési lehetőségeket is biztosít. Ezek mellett igen lényegesnek lehet ítélni a területi *pártellenőrzés* és irányítás számára adódó új lehetőségeket. Nem közömbös ui., hogy a megyei és más területi pártszervek a hatáskörükbe tartozó vállalatokon és más gazdasági jogi személyeken felül a gyáregységek, üzemek, telepek stb. gazdasági munkájáról részinformációkat kapnak-e, néha jelentéktelen részügyekre korlátozott hatáskörrel rendelkező gazdasági vezetőkkel állnak-e szemben, illetve kell-e velük együttműködni, vagy pedig olyan gyáraknak deklarált egységekkel, amelyek termelési és információs joggal rendelkeznek s így a területi pártszerv ellenőrző, irányító és segítő, mozgósító munkája a termelés területén eleve meghatározott mértékben érdemben biztosított. Az első információs rendszer, azaz a gyárak információs joga a létrejött teljesítményekre vonatkozóan és e joggal való „élés” kötelezettsége ugyancsak a pártszerv vezető munkáját támasztja alá.

A TAYLORIZMUS ÉS A MUNKASZERVEZETI REFORMOK AZ IPARBAN

MAKÓ CSABA

I.

A Tudományos Vezetés kialakulása és jellemzői

A munkaszervezettel foglalkozó első munkák Andrew Ure és Charles Babbage nevéhez fűződnek, de a Tudományos Vezetés, illetve munkaszervezés elveit Frederic Winslow Taylor dolgozta ki rendszeresen. Ezzel kapcsolatban, nyomtatékosan hangsúlyozni szeretnénk, hogy Taylor, elsősorban a munkatevékenység irányításának és ellenőrzésének kérdéseivel foglalkozott és kevés figyelmet szentelt a gépek- és berendezések fejlesztésének.¹

A Tudományos Vezetés kísérlet a munkatevékenység egyre komplexebb problémáinak tudományos ellenőrzésére. Tehát nem a munkatevékenység általános, globális sajátosságainak leírására és elemzésére vállalkozik, hanem a munkaerőnek a termelési folyamatban megvalósuló adaptációját vizsgálja és egyben elősegíti.

Napjaink vezetési és irányítási gyakorlatában is jelentős szerepet játszó szemléletek és módszerek lényegének megértésében a Taylor tevékenységét és működését kísérő munkahelyi problémák felidézése sok segítséget nyújthat számunkra. Különösen a Tudományos Vezetés gyakorlati alkalmazását kísérő társadalmi hatások és következmények jellemzésében.

A munkatevékenység tervezésével és végrehajtásával, Taylor fellépését megelőzően maguk a munkások foglalkoztak: a különböző mesterséget űző munkások munkája a feladatok tervezésével, a megfelelő anyagok és szerszámok kiválasztásával stb. kapcsolatos tevékenységeket egyaránt magában foglalta.

Taylor, az 1870-es években, a Midvale Steel Company acélműveiben először mint munkás, később pedig mint művezető kezdett foglalkozni a műhelyek irányításának kérdéseivel. Ekkor indította be a műhelyek vezetési módszereivel kapcsolatos kísérleteit. A munkafeladatok irányítását és vezetését már 1880 óta vizsgálta, tapasztalatait és megfigyeléseit azonban csak 1890-ben közölte először.²

¹ A jelen tanulmány keretei között a vállalat irányítása és vezetés üzemi, műhely szintű kérdéseivel foglalkozunk elsősorban és a hangsúlyt a munkakörök szervezésével kapcsolatos jelenségek bemutatására helyezzük.

² Az Amerikai Mérnökök Egyesületének (American Society of Mechanical Engineers) készítette beszámolója – számszerint három – jól tükrözik nézeteinek, gondolkodásának fejlődését. A munkabérezésre irányuló kezdeti tanulmányait hamarosan egy másik terület vizsgálata váltja fel. Ez a munkaszervezet és a munkamegosztás kérdéseinek világa. Munkásságát időrendben, a következő művek jelzik: „Shop Management”, 1903., „Principles of Scientific Management”, 1911., „Hearings before Special Committee of the House of Representatives to Investigate the Taylor and other Systems of Shop Management, 1912.

Életpályája úgy alakult, hogy mérnöki tanulmányait nem sikerült befejeznie. Rendkívül fogékonyak bizonyult viszont a műhelyek gyakorlati problémáinak megértésében és megítélésében. Gyakorlati érzékének kifejlődését elősegítette, hogy több ipari szakmája is volt: műszerész és formakészítő. Gyakorlati irányítói tevékenysége során – először művezetőként majd üzemszervező mérnökként foglalkozott vezetéssel – a maximális illetve az optimális termelési színvonal (munkateljesítmények) meghatározására törekedett. Ennek során több akadályba ütközött: „az emberek tekintetében a legfőbb akadály – a napi optimális termelés szintjének elérésében – az alacsony munkaütem, vagy ahogyan gyakran nevezik a „csellengés”, „lógás”.³

Tapasztalatai szerint a munkaidőn belüli lógás vagy csellengés döntően két forrásból táplálkozik. Egyrészt abból a minden emberre jellemző hozzáállásból, hogy a „dolgok könnyebb végét fogjuk meg”. Az ebből fakadó lustaságot nevezte „természetes lógás”-nak. Ettől gyökeresen eltérő jellegű az a lógás, amely elsősorban az együttműködés, a közös munka alapján kifejlődő teljesítmény-visszatartásban nyilvánul meg. Számára a fő leküzdendő problémát nem az emberrel „született” természetes lógás, hanem a kollektív cselekvés révén kifejlődő teljesítmény-visszatartás, az ún. „szisztematikus lógás” visszaszorítása illetve leküzdése jelentette. Erről így írt első művében: „Az emberek természetes lustasága komoly probléma, de távolról sem a legnagyobb. A legnagyobb probléma, amelytől mind a munkások, mind a vállalat-tulajdonosok szenvednek: a szisztematikus lógás. Ez a jelenlegi – a Tudományos Vezetést megelőző – vállalat irányítási rendszerekben majdnem általános. Ez a jelenség, a munkások azon mély felismeréséből származik, hogy alkalmazásával a legnyilvánvalóbb, legiogosabb érdekeiket védik”.⁴

A szisztematikus lógással, vagy a napjainkban elterjedt szóhasználatból élve a teljesítmény-visszatartás jelenségével Taylor-nak viszonylag hamar, csoportvezetői kinevezése után szembe kellett néznie. Miután teljesítmény-visszatartás a szocialista ipari viszonyok feltételei között is előfordul, ezért a következőkben részletesebben is foglalkozunk a Taylor és beosztottai – korábbi munkatársai – között támadt feszültségekkel. Természetesen, a szocialista vállalatok esetében másjellegű társadalmi és szervezeti feltételek hatására jelentkező irányítási és vezetési problémáról van szó. A jelenség megjelenési formáinak és sajátosságainak ismerete mégis számos, napjainkban is használható tanulsággal jár.

A következőkben részletesen idézett beszámolóra az USA kongresszusának vezetési és irányítási módszereket vizsgáló speciális bizottsága előtt került sor, mintegy huszonöt évvel a feszültségek és konfliktusok kiéleződése után. A kongresszusi bizottság előtt, Taylor a következőképpen idézte fel a munkásokkal (beosztottaival) folytatott harcot:

„Ebben a szerszámkészítő műhelyben, majdnem minden munkát teljesítménybérben fizettek. A műhely két műszakban dolgozott – nappalos és éjszakai műszakban – hetente öt éjjeles és hat nappalos munkacsoportban. A két munkacsoport, egy nappalos és egy éjjeles, felváltva dolgozott.

... a munkások egymás között nagyon komolyan respektálták a termelés általuk megállapított (nem hivatalos) színvonalát, annál többet senki sem teljesített a munka-

³F. W. Taylor: *Shop Management*, New York, 1903, illetve *La Direction des Ateliers*, Dunod, Paris 1930.28. old.

⁴I. m.: 29. oldal

csoporthoz. Valójában a munkások, a tényleges teljesítőképességüknek csupán harmadát produkálták naponta. A darabbéres teljesítménybér-rendszerben ezt tartották korrektnek, helytállóknak.

Amikor kinevezték a munkacsoport vezetőjének, a hozzám beosztott munkások, akik természetesen tudták, hogy ismerem a teljesítménykorlátozás és a szisztematikus lógás minden csínját-bínját, megkerestek és a következőket mondták: „Fred, ugye nem álls be te is az átkozott házörző kutyák közé?” Erre azt válaszoltam: „Ha azt akarjátok mondani, hogy félték, hogy többet akarok veletek termeltetni, mint amennyit korábban produkáltatok, akkor eltaláltatok. Emlékeztek, amikor veletek dolgoztam úgy viselkedtem, ahogyan egy jó munkatárshoz, kollégához illik. Sohasem haladtam meg azt a teljesítményszintet, amelyben megállapodtunk, mindig tartottam magam a közös normához. De most a barrikád másik oldalán vagyok. Elfogadtam egy beosztást a vállalati vezetésben, nagyon őszintén megmondom, megpróbálok nagyobb teljesítményt elérni. A munkásoktól erre azt a választ kaptam: „Akkor egyike leszel a piszkos csavargóknak.”

– Rendben van, mondtam, ha így látjátok, rendben van.

– Figyelmeztetünk Fred, hangsúlyozták, ha megpróbálok valamelyikünk órabérért csökkenteni, hat héten belül a barrikád másik oldalán találok magad.

– Rendben van barátaim – válaszoltam – csak egy dolgot tudok nektek ígérni: megkísérlem a gépek teljesítményének növelését.⁵

Ezzel kezdetét vette az a három évig tartó harc, amely Taylornak a munkateljesítmények emelését célzó működését kísérte. Ezzel kapcsolatban szeretnék felhívni a figyelmet arra, hogy csoportvezetői kinevezése előtt – előre számítva a korábbi kollégái ellenállására – feltétlen bizalmat és támogatást kért a vállalat vezetésétől. Kérésének indokolásaként igyekezett feletteseinek figyelmét felhívni, hogy a munkások (a beosztottai) nagyon meggyőzően és demonstratívan törekszenek majd annak bebizonyítására, hogy az újonnan kinevezett csoportvezető nem ért a munkájához, megbízhatatlan, félre akarja vezetni az üzem irányító gárdáját. Egykori munkatársai olyan heves és differenciált eszközöket felvonultató ellenállást tanúsítottak vele szemben, hogy visszaemlékezései során őszintén bevallotta: ha nagyobb üzemi és élettapasztalattal rendelkezett volna nem fogott volna bele egy olyan kísérletbe, amelyet a munkások nem akarnak.

A beosztottak feltételezett kritikus reakciói esetére arra kérte feletteseit, hogy még olyan esetekben is rá hallgassanak, neki higgyenek, ha a műhely munkásainak nagyobb csoportja (hús vagy ötven fő) ennek ellenkezőjéről igyekszik meggyőzni őket. Ellenkező esetben nem tudja a teljesítmények növelésére irányuló elképzeléseit megvalósítani. Előzetes várakozásának megfelelően, csoportvezetői tevékenységének megkezdése után hamarosan megszaporodtak ellentétei a beosztottakkal. Erről így számolt be:

„... azzal kezdtem csoportvezetői tevékenységemet, hogy a munkásokat a korábbinál nagyobb teljesítményre sarkalltam. Ezért magam álltam az esztorgáshoz és megmutattam, hogy hogyan képezem el a munkát. Ennek ellenére, amikor a munkások utánam munkához láttak, ugyanazt a teljesítményt nyújtották, mint korábban: visszatartották a jobb munkamódszerek alkalmazását és nem dolgoztak gyorsabban. Úgy tűnt, hogy egy fallal találtam szemben magam, és ez hosszú időn keresztül így volt. A

⁵F. W. Taylor: La direction Scientifique des entreprises, Éditions Gérard et C. Vervier, 1967. 105–106. old.

szívem mélyén nem ítélem el a munkásokat magatartásukért, sőt szimpatizáltam velük . . . ellenszenvem nem a dolgozókra, hanem a teljesítményberezési rendszerre irányult, amelyben a munkások dolgoztak . . .

Amikor egy újonnan jött munkást betanítottam, aki így a jobb és ügyesebb munkamódszerekkel dolgozott, az egyik műszerész szándékosan tönkretett valamit a gépen, ezzel jelezve a vezetésnek, hogy nem értek a munkához. Minden nap történt valamilyen, ügyesen kidolgozott üzembazavar, baleset a gépekkel. A munkások így kívánták demonstrálni, hogy a csoportvezetőjük a gépeket tényleges teljesítőkéességük felett használja, ezért sorra elromlanak.”⁶

Taylor, a munkások ismételt támadásaira azzal válaszolt, hogy a géprongálások helyreállításával és javításával kapcsolatos költségeket a munkásokkal megtérítette, majd később kártalanította őket.

Az üzembazavar minden esetben kiállt a csoportvezető intézkedései mellett. A munkások ezt látva és belefáradva a közvetlen vezetőjükkel viselt állandó harcba, hajlandónak mutatkoztak arra, hogy az új munkamódszerek szerint dolgozzanak.

Az idézett példa illusztrálja, hogy a Tudományos Vezetés központi és leküzdendő problémáját a *teljesítmény-visszatartás* jelentette. Kialakulásának és fennmaradásának strukturális okairól hasznos és mind a mai napig érvényes megállapítások jelzik Taylor munkásságának eredményességét. A tőkés társadalom viszonyaiban gondolkodva, a teljesítmény-visszatartás taktikáját a *munkanélküliség elleni védekezés eszközeinek tekintette*. A magasabb teljesítmények, amelyek a gépesítéssel és a szervezési tökéletesítéssel létrejönnek, veszélyeztetik az ezeken a területeken dolgozók foglalkoztatottságának biztonságát. Amikor a munkások különböző csoportjai a pontosan kialakított és korlátozott számú feladat végrehajtását szorgalmazzák – vagyis visszatartják a teljesítményüket – akkor tulajdonképpen az elbocsátások megelőzéséért harcolnak. A foglalkoztatás biztonságának fenntartása mellett, még a munkások egyéni testi épségének és egészségének megóvása is ezt a kollektív taktikát igényelte. Hiszen a XIX. sz. végén nem léteztek a munkások számára a közvetett bérek, vagy ahogyan ma neveznénk azokat, a szociális juttatások. A teljesítmények fékezése révén a dolgozók, tulajdonképpen fizikai és szellemi erejük idő előtti elhasználódását kívánták lassítani, csökkenteni. A teljesítmény-visszatartás közvetlen strukturális kiváltója és felerősítője a *teljesítményberezési rendszer*.⁷

A teljesítményberezési rendszerrel, különösen darabbéres formájának működéséről vallott taylori értékelések ma is időszerűek. Erről a következőket írta: „a modern bérmegállapítási rendszerben sehol sem találunk olyan munkást, aki idejének nagyrésztét ne azzal töltené, hogy kikutassa, meddig mehet el a lassításban, miközben megpróbálja

⁶ I. m.: 107–109. oldal

⁷ Meglepő, hogy napjainkban, amikor a teljesítménybéreket országos szinten propagáljuk, alig lehet találkozni olyan elemzésekkel, amelyek a teljesítménybér diszfunkcionális hatásaira hívnák fel a vállalati vezetés figyelmét. A teljesítménybér kettős szerepével már Marx is tisztában volt, amikor elismerve annak pozitív hatását, felhívja a figyelmet korlátozott ösztönző szerepére. Ezzel kapcsolatban a következőket írta: „. . . a nagyobb mozgási tér, amelyet a darabbér az egyéniségnek biztosít, elősegíti, hogy kifejlődjék egyrészt a munkások egyénisége és ezzel szabadságérzete, önállósága és önfegyelme, másrészt egymás közötti és egymás elleni konkurenciája. A darabbérnek ezért van egyben olyan tendenciája, hogy az egyéni munkabéreknek az átlagszínvonal felé való emelésével magát ezt a színvonalat süllyessze.” (K. Marx: A tőke, I. kötet, 6. szakasz, 19. fejezet, 514. oldal).

meggyőzni munkaadóját, hogy rendes sebességgel dolgozik”. A teljesítménykövetelményekkel szembeni munkásellenállások ebben a bérezési formában a leghevesebbek. Különösen a legképzettebb és leghosszabb üzemi tapasztalattal rendelkezők azok, akik leginkább ügyelnek arra, hogy túl ne lépjék a szakmánként vagy munkáscsoportonként külön-külön kialakított teljesítményszintet. Erre pedig a munkások többnyire attól való félelmükben vállalkoznak, hogy esetleg olyan csúcsteljesítményeket érhet el valamelyikük, amelyre hivatkozva a vezetés rendezi a munkanormákat, szorítja a teljesítmény-követelményeket.

A Tudományos Vezetés elveinek gyakorlati alkalmazását megelőzően – számos iparágban és termelőszervezetben mind a mai napig – a munkavégzésben *felhasznált szerszámok* és munkaműveletek *nagy száma* és változatossága teszi lehetővé a teljesítmény visszaszorítását.

A nagyszámú szerszám használata, párosulva a hagyományokon alapuló munkavégzéssel, lehetetlenne tette a vezetés számára, hogy megfelelő kontrollt gyakoroljon a munkafeladatokra fordított műveleti idők felett. Erre a vezetési és irányítási rendszerre az jellemző, hogy a közvetlen termelésirányítókhoz beosztott munkások húsz-harminc különböző szakmához tartoztak. A munkavégzéshez szükséges ismeretekkel tehát ötszáz-ezer munkás rendelkezett. Ilyen körülmények között, a vezetés nincs tisztában a munkavégzéshez szükséges szakismeretek jelentős részével, ezért a munkásokra kell bíznia a munkafeladatok legjobb módszerének kiválasztását és a munkavégzés leggazdaságosabb módjának alkalmazását.

Így viszont mi a műhely- és üzemvezetés szerepe és feladata? A műhelyvezetés és irányítás Taylor színrelépését megelőző régi rendszerében (a „régii” a Tudományos Vezetés előtti irányítási rendszert jelenti), a vezetés tevékenységének központi területét jelentette az olyan ösztönzési rendszer kialakítása, amellyel a beosztottak maximális kezdeményezése elérhető és fenntartható. A termelésnövelés legjobb eszközének már akkor is a bért, a keresetet tartották. A „*legjobb régi rendszerben*” ahogyan Taylor gyakran nevezte, a vezetés legtökéletesebb irányítási módszerének a minél kifinomultabb és differenciáltabb bérezési formák alkalmazását tartotta. Konkrétan olyan *darabbérek*ről van szó (prémiumos vagy prémium nélküli, egyéni vagy kollektív bérek), amelyek lehetővé teszik a munkás által végzett munkák (az előállított termékmennyiség) lehető legmegfelelőbb elismerését. Ennek a vezetési és irányítási rendszernek a hatékonysága és sikeressége elsősorban az ösztönzők megfelelő alkalmazása révén a munkások kezdeményezőkézségének felkeltésén alapszik. Taylor szerint ugyanakkor, ez a „legjobb régi rendszer” gyenge pontja is, hiszen alapvetően a beosztottak, a munkások jószándékára épít. Ezzel a vezetési rendszerrel, csupán a beosztottak munkájának általános ellenőrzése valósítható meg, hiszen a munkafeladatok végrehajtásáért a tényleges felelősség a munkásokat terheli. A munkatevékenységet és munkafolyamatot technikailag a munkások ellenőrzik. Ezt a befolyásolási és ellenőrzési lehetőséget – a vezetés törekvéseivel ellentétben – saját egyéni vagy kollektív érdekeiknek megfelelően igyekeznek kihasználni. Tapasztalatai szerint, ezt a helyzetet csak úgy lehet megváltoztatni ha a munkafolyamat minden lényeges aspektusának ellenőrzése a vállalati és üzemvezetés kezébe kerül. Nem csupán a termelési eszközök birtoklása révén, hanem a munkafolyamat minden egyes szakaszának ellenőrzésén és meghatározásán keresztül. A munkafolyamat feletti ellenőrzés megteremtése azt jelentette, hogy a munkatevékenység megtervezésének és végre-

hajtásának, a munkamódszerek és műveletek meghatározását és előírását bekapcsolták a vezetési tevékenységekbe. Ezek természetesen továbbra is magában foglalják a munkások ösztönzésére alkalmazott bérezési módszerek kiválasztását és alkalmazását is.

A munkás tevékenysége feletti fokozott kontroll megvalósítása a munkafolyamatban, nagymértékben összefüggött azzal, hogy a XIX. századra, már a tőke zavartalan kiterjedésének és értékesülésének gátját jelentette az az ipari szervezet, amely a szakmunkások tudására és általában a munkerő jelentős szakértelmére épült. Az ilyen ipari munkaszervezetekben, a munkások rendkívül hatékony ellenállást tudtak kifejteni a vállalati vezetéssel és irányítással szemben. Azaz, a tőkével szembeni viszonyok különböző elemei közül, a tőke viszonylag kevésbé tudta ellenőrizése és mindenható irányítása alá kényszeríteni azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek a tudásban (a szakértelemben) nyilvánultak meg. Azokat a hatalmi pozíciókat tehát, amelyekhez a munkások szakértelmük és felkészültségük alapján jutottak a termelési folyamatban.

Mindezek után jogosan fogalmazható meg az a kérdés, hogy a Tudományos Vezetés hogyan próbálta megteremteni a vezetés és irányítás munkafolyamat feletti ellenőrzését? A megelőző irányítási gyakorlattól gyökeresen eltérő elvek és meglátások kidolgozására volt szükség? Vagy pedig nem is annyira az egyes elvek és gondolatok újszerűségén van a hangsúly, hanem az üzemek és műhelyek vezetési gyakorlatát korábban is jellemző sajátosságok és elemek kiegészítésén és rendszerbe foglalásán.

A Tudományos Vezetés elveinek és rendszerének kidolgozása során, Taylor nagymértékben épített mindazokra a tapasztalatokra, amelyeket a korábbi vezetési és irányítási rendszerek létrehoztak, felhalmoztak. Munkásságában *újnak tekinthető* viszont, hogy a vezetés gyakorlatában a *szórványosan, elszigetelten megtalálható* sajátosságokat, *elveket rendszerbe foglalta*. Olyan nyitott *rendszert alkotott*, amely folyamatosan lehetővé teszi, hogy újakkal helyettesítsék, egészítsék ki a régi elemeket.⁸

Így nem tekinthető véletlennek, hogy a Taylor által kidolgozott elveket viszonylag könnyen tudta Henri Fayol az adminisztrációban alkalmazni, majd a XX. század elején Henry Ford az autóiipari szerelőszalag kialakításánál továbbfejleszteni. Ezek után nem meglepő számunkra, hogy Taylor milyen nagy mértékben épített a fellépését megelőző vezetési és irányítási rendszerek tapasztalataira és meglátásaira. Ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Bizonyára azt gondolják, hogy mind abban amit elmondunk nincs semmi új, semmi olyan tény, amit ne fedeztek volna már fel a múltban is. Ez valószínűleg így is van. A tudományos vezetés nem feltétlenül nagy felfedezés. Nem fedeztünk fel semmiféle új vagy döntő tényt . . . a tudományos vezetés mindazonáltal, a múltban nem létező kombinációkat is tartalmaz . . .”⁹

Újnak és eredetinek tekinthetők azok a gondolatok és elvek, amelyeket a Tudományos Vezetés a munkavégzéssel járó *mozdulatok elemzése, a munkások kiválasztása* és

⁸Ezzel összefüggésben utalni szeretnénk a későbbiekben ismertetésre kerülő olyan kezdeményezésekre, amelyek a taylori elvek alapján kiépített munkaszervezetek átalakítására, reformjára irányulnak, vagy azokra a szervezetelméleti próbálkozásokra, amelyek a klasszikus szervezetelmélet továbbfejlesztésére törekszenek. (Pl. Joan Woodward munkássága a technológia és a szervezeti (irányítási) struktúrák viszonyának tisztázására. Lásd erről részletesebben: J. Woodward: Management and Technology, H.M.S.O., London, 1958.)

⁹F. W. Taylor: La direction scientifique des entreprises, Éditions Gérard et C. Vervier, 1967. 312–313. oldal.

betanítása, valamint a munkások és a vezetés közötti új típusú munkamegosztás rendszerével összefüggésben kidolgozott. A korábbi vezetési és irányítási módszerek fő gyengesége rendszerezetlenségük volt. Művelőik nem törekedtek általános törvényszerűségek megállapítására. Ennek fő akadályát a munkával (a munkavégzéssel) kapcsolatos szaktudás verbális átadása és közvetítése jelentette. Az ismeretátadásnak ez a módszere lehetetlenné tette a szaktudás írásba foglalását, kodifikálását, értékelését, valamint a belőlük levonható általános szabályok megállapítását. Ez a magyarázata annak, hogy Taylor fő tevékenysége a munkatevékenységet végzők, azaz a munkások számára a munka folyamatban monopolhelyzetet teremtő szaktudás és szakértelem megtörésére irányult. Ennek érdekében, először a munkások összetett és bonyolult ismereteit igyekeznek egyszerű elemekre felbontani, hogy általa a munkavégzéshez szükséges ismeretek egy szintre hozhatók és homogenizálhatók legyenek. A szaktudás felbontásának eszköze: *a mozdulatok és az idő mérése*. Minden mozdulatnak valamilyen időtartam felel meg. *Másodsorban*, a munkások ily módon részekre tördelt tudását rendszerezi, osztályozza és elkülöníti a végrehajtó tevékenységtől. Végül, a Tudományos Vezetés legjellemzőbb vonása: minden egyes művelet végrehajtásánál az „*egyedüli legjobb módszert*” (one best way) tartják meg az összegyűjtött és rendszerezett mozdulatelemek kombinációjából.

A röviden bemutatott módszerek alkalmazásával általánossá és tömegessé vált a munka koncepció (az elméleti tevékenység) és a kivitelezői (végrehajtó) tevékenység különválasztása. Ezzel megteremtették az alkotó és nem alkotó munka kettéválasztásának és elkülönítésének szervezeti feltételeit.

A Tudományos Vezetésre jellemző legfontosabb *elvek* és sajátosságok a következők:

Elsőelv: A munkafolyamat és a munkás szaktudásának (mesterségének) szétválasztása. Erről Taylor így írt:

„A vezetés feladata a hagyományos ismeretek (szakismeretek) minden elemének – amellyel korábban a munkás rendelkezett – összegyűjtése, az információk osztályozása, szintetizálása, majd azokból szabályok, törvényszerűségek alkotása”¹⁰

Ezzel az eljárással, nem csupán az *elméleti és a végrehajtó (kivitelezői) tevékenységeket választják szét. A végrehajtó munkán belül is elkülönítik egymástól a bonyolultabb és kevésbé bonyolultabb, egyszerű elemeket.* Az alkalmazott eljárás révén, minden egyszerű és összetett munkafeladat vizsgálhatóvá és elemezhetővé válik és a munkavégzéshez szükséges rendszerezett ismeretekkel ezentúl már a vezetés rendelkezik. A munkavégzés sikeressége többé nem függ kizárólag a munkás szaktudásától, a hagyományoktól vagy általánosságban a munkások képességétől. A munkafeladatok megfelelő végrehajtása, már döntően a munkaszervezet funkcionálásának függvénye.

Másodikelv: A munkafeladatok végrehajtásához tudományos módszerek alkalmazása: *kiválasztják és betanítják a munkásokat.* A vezetés és irányítás régi rendszerében, minden egyes munkás maga határozta meg, hogyan dolgozik, milyen sorrendben hajtja végre a különböző munkaműveleteket, ugyancsak maga választotta ki a munkavégzéshez szükséges szerszámokat is. Arról már nem is beszélve, hogy szakmáját, a munkavégzéshez szükséges szaktudását szintén maga sajátította el. A munkások tudományos kiválasztásának elve a Tudományos Vezetésnek nem-

¹⁰I. m.: 79. oldal.

csak egyik lényeges jellemzője, hanem napjainkban is nagy hatást gyakoroló sajátossága.

Az üzem- és munkapszichológiának vagy általában az ipari gyakorlatban felhasznált társadalomtudományi ismereteknek leginkább elismert és felhasznált területe a különböző jellegű képesség – és alkalmasságvizsgálatok. Ezekkel a kiválasztási technikákkal kívánja a vezetés a munkakövetelményeknek legjobban megfelelő munkaerő kiválasztását és felvételét megvalósítani.¹¹

Harmadik elv: A vezetés és irányítás régi vagy közönséges rendszerében (amely a Tudományos Vezetést megelőzően funkcionált) minden egyes munkás, a saját munkakörében nagyobb tapasztalattal rendelkezett, mint a vezetés. Így az irányítás kénytelen volt a munkások jelentős önállóságát és autonómiáját elismerni a munkafeladatok végrehajtásában.

Ettől gyökeresen eltérően, a Tudományos Vezetés arra törekedett, hogy a *munkafeladatok irányítását és ellenőrzését* az irányítói tevékenységekben egyesítse.

Ez konkrétan a munkások munkájának illetve tevékenységének részletekbe menő aprólékos *ellenőrzését* jelenti. Minden egyes munkás munkáját, nagyon részletesen a vezetés legalább egy napra előre meghatározza és a legtöbb esetben erről a munkások írásos utasítást is kapnak.

A munkások munkájának fokozott ellenőrzésével kapcsolatban Taylor azonban azt is hangsúlyozta, hogy a munkavégzésért viselt felelősség azonos mértékben terheli a vezetést és a végrehajtókat. Szemben a vezetés korábbi – hagyományos – rendszerével, ahol a munkavégzéssel járó erőfeszítés és felelősség szinte kizárólag a munkásokra hárult.

A harmadik elvnek tehát nem a munkavégzésre vonatkozó előírásokat és instrukciókat tartalmazó dokumentum léte vagy hiánya a legfontosabb jellemzője. Ennél sokkal lényegesebbek a munkafolyamatok előzetes elemzésének és megtervezésének a vezetés kezében történő összpontosítása. A munkatevékenység egésze nem létezik többé a munkás képzeletében, annak előzetes megtervezése ezentúl kizárólag a munkavégzés, a munkafolyamat szervezésével foglalkozók feladata.

Negyedik elv: Nem jelent valójában új sajátosságot, hanem az első elv további differenciálásának és finomításának kell tekintenünk. Ennek értelmében, a munkavégzés koncepciójának és végrehajtásának szétválasztásával¹² az az autonómia,

¹¹ Az sem véletlen, hogy az iparpszichológia úttörői, Taylorhoz hasonlóan minden kertes nélkül és világosan megfogalmazták céljaikat: a tőkés vállalatvezetés és irányítás törekvéseinek és érdekeinek szolgálatát. Ezt a szemléletet napjaink társadalomtudományában az ún. vezetői (menedzseri) orientációnak szokás nevezni. Ennek lényegét jól kifejezi Münsterberg, az iparpszichológia egykori megalapítójának megfogalmazása: „célunk egy új tudomány (az iparpszichológia) főbb vonásainak megrajzolása, amely a modern laboratóriumi pszichológia és a közgazdaságtan kérdései között helyezkedik el; a pszichológiának (az iparpszichológiának) szisztematikusan az ipar és a kereskedelem szolgálatában kell állnia. (H. Münsterberg: *Psychology and Industrial Efficiency*, Boston–New York, 1913. 30. oldal.)

¹² Ezzel kapcsolatban szeretnénk felhívni a figyelmet arra a közkeletű és széles körben elterjedt tévedésre, amely a munkavégzés koncepciójának és végrehajtásának elkülönítését a szellemi és fizikai munka különbségeivel azonosítja. Az e nézetet hirdetőkhöz figyelmeztetjük, hogy a szellemi munkát végzők egy részénél – fizikai termelőtevékenységet végzőkhöz hasonlóan – szintén végbemegy a munkakoncepció és a végrehajtás szétválasztása és elkülönítése. Figyelemreméltó eredményeket produkáltak ebből a szempontból azok a kutatások, amelyek az irodai munkák gépesítésének,

amely egykor a munkások sajátja volt mind a munkamódszerek megválasztása, mind pedig a munka ütemének meghatározása területén megszűnőben vagy legalábbis csökkenőben van. Ennek az elvnek a gyakorlati megvalósításával, a vezetés volta-képpen száműzött a műhelyekből minden intellektuális munkát. A tervezéssel és szervezéssel kapcsolatos tevékenységeket a központi funkcionális részlegek (irodák) feladatának tekintette.

A Tudományos Vezetés *negyedik elve* részletesebben foglalkozik az irányítók (a vezetés) és az irányítottak (a munkások) közötti együttműködés és munkamegosztás kérdéseivel. A *munkaterhek és a felelősség* majdnem egyenlő mértékben oszlanak meg a *munkások és a vezetők között*. A vezetés képviselői felelnek mindazokért a tevékenységekért, amelyeknek ellátására ők jobban fel vannak készülve. Ezzel szemben az irányítás régi rendszerében a munkaterheket és a felelősséget szinte teljes egészében a munkások viselték. Ebben a megközelítésben, az új rendszer jellemzője az, hogy *a munkások végzik a maguk dolgát és a vezetés szintén, ilymódon személyes és bensőséges kooperáció alakul ki közöttük*. A vezetés és a munkások közötti újfajta munkamegosztás, Taylor szerint lehetetlenné teszi a komoly nézeteltéréseket. Ebben a vezetési rendszerben teljesen feleslegessé és *funkciótlanná válik a vezetés és a munkások közötti kollektív tárgyalás*, hiszen a tudományos módszerek alkalmazása révén, ami az első három elvből levezethető, igazságos és jogos tudományos előírások és szabályok határozzák meg az együttműködés kereteit. Ennek következtében az együttműködő partnerek felhagynak az ellenségeskedő viselkedéssel és energiáikat a vállalat előtt álló célok végrehajtására fordítják.

A Tudományos Vezetést megelőző vezetési és irányítási gyakorlatban szintén lehetett találkozni a felsorolt elvek közül néhányal. Az elvek egységes rendszerben való alkalmazása, valamint a felsorolt elvek közül az ellenőrzés (a harmadik elv) és az összes elvben megjelenő feladat eszméje jelentik a taylor-rendszer újszerűségét. Az egyes elvek ismertetése után, kiemelkedő jelentőségénél fogva részletesebben foglalkozni kívánunk a „feladat” gondolatával, eszméjével. Véleményünk szerint ez fejezi ki legjobban a Tudományos Vezetés társadalmi lényegét, tartalmát. Nem véletlen, hogy maga Taylor is tapasztalatainak közlése során – felváltva használta vezetési rendszerének jelölésére a „Tudományos Vezetés” és a „feladat vezetés-irányítás” kifejezéseket. A munkafeladatokra vonatkozó meglátásai és javaslati a következők:

1. A munkások tudásának (szakismeretének) olyan egyszerű összetevőkre bontása, hogy *a munkafeladatok a homogén munkafolyamat legkisebb részét alkossák*.

2. Az *időmérés és mozdulatelemzés* tudományos célja: olyan egyszerű feladatok meghatározása, amely a munkásokra bízható és viszonylag könnyen ellenőrizhető.

---

különösképpen pedig számítógépesítésének hatásaival foglalkoznak. Az ezeket a folyamatokat kísérő technikai és szervezeti racionalizáló hatására: az alkalmazottaknak egyre kisebb lehetőségük lesz az érdemi munkára, munkafeltételeik és előrejutási lehetőségeik rohamosan romlanak. Sőt, hosszú időn keresztül élvezett kiváltságaik a munkafeltételek és foglalkoztatottság területén – különösen – a hetvenes évektől kezdődően olyan mértékben rosszabbodnak, hogy semmiben sem különböznek a fizikai munkásokétól. Ezekkel a kedvezőtlen változásokkal magyarázható az a jelenség, hogy az alkalmazottak munkával való elégedettségének színvonala az utóbbi években szintén csökkent. (Vö. Makó Csaba: Technika, munkaszervezet, munkásrétegződés, Szociológia, 1979. 1. 63. 68. oldal.

3. Azokon a munkaterületeken is az *egyéni jellegű munkavégzést* kell kialakítani, ahol korábban a szakmai érdekeken és értékeken kifejlődő erős munkásszolidaritás volt jellemző.

A felsorolt elképzelések szellemében kialakított munkakörök, amelyeket az egyéni munkásokra terveztek, nemcsak térben, hanem társadalmilag is izolálják a munkásokat.

A munkafeladatok hatékony végrehajtása, az így kialakított munkakörökben nem igényli a csoportösszetartást. Sőt a csoportkohézió vagy szolidaritás a munkaszervezet működése szempontjából diszfunkcionálisan hat.

A Tudományos Vezetés kialakulásának és elveinek ismertetése után röviden összegezzük lényegét és utalunk azokra a gyakorlati kezdeményezésekre, amelyek bevezetését szorgalmazták.

Úgy véljük, hogy napjainkban különösen aktuális feladatról van szó. A munkaerő hatékonyabb felhasználása, a rohamosan szűkülő és összetételében is kedvezőtlenül alakuló munkaerőforrások miatt a hatékonyság fokozásának, de olykor szinten-tartásának is fontos tényezője. A munkaerő hatékony felhasználása viszont elválaszthatatlan a felhasználásának szervezeti keretétől szolgáló munkaszervezet sajátosságaitól. Az utóbbi kifogástalan működése döntően attól függ, hogy milyen mértékben sikerül a munkafeladatok olyan struktúráját kialakítani, amely az azok végrehajtására hivatott munkaerő igényeinek illetve érdekeinek is megfelel. A munkásigényeknek és törekvéseknek valamint a vezetés és irányítás elképzeléseinek egy megfelelő munkaszervezet formáinak keresésével kapcsolatos jelenlegi próbálkozások megértésében jelentős segítséget nyújtanak számunkra az ipari munkaszervezet működéséről felhalmozott történeti tapasztalatok. Ebben a Tudományos Vezetés újító és továbbgondolkodásra ösztönző szerepét aligha lehet kétségbevonni.

Újító és innovációs szerepét a következőképpen lehetne röviden összefoglalni. A munkafolyamatban eredetileg egységben levő elméleti és kivitelezői jellegű tevékenységeket elkülönítette és szétválasztotta.

A szerszámok tökéletesítésével, munkafeladatok megtervezése és megszervezése mellett, — kiindulva a már meglévő és az egyes szakmákra jellemző szerszámokból — szintén a vezetés, illetve a funkcionális részlegek foglalkoznak. Tovább csökkentve ezzel a munkások kezdeményezőkézségének és tudásának felhasználási, alkalmazási területét. A munkafeladatok megtervezéséből és megszervezéséből nem azért zárták ki a munkásokat, mert képességeik vagy szellemi kvalitásaik elégtelenek voltak.

A munkások — Taylor szerint — azért képtelenek a munka tudományát kifejleszteni, mert nincs elegendő idejük és pénzük, hogy ilyen jellegű tevékenységeket folytassanak. Külön hangsúlyozta, hogy nem a munkások intellektuális képességének hiányosságáról van szó.

Ennél is lényegesebbek és fontosabbak azok a megjegyzései, melyek nem technikai-szakmai tényezőkkel hozzák összefüggésbe az elméleti és kivitelezői munkák szétválasztását és a tervezői és szervezői tevékenységeknek a központi funkcionális részlegekbe történő koncentrálását. A folyamat lényegét meghatározó társadalmi tényezők a tőkés termelési viszonyok, pontosabban a bérmunkás viszony.¹³ Taylor így írt erről: Még ha a

¹³ Taylor, amint ezt már említettük, nem vitatja, nem vonja kétségbe a munkások munkamódszerek kidolgozására irányuló intellektuális képességét. Ellenkezőleg, a „szisztematikus

*munkás fel is tudna állítani tudományos törvényszerűségeket, arra vonatkozóan, hogyan kell a munkát empirikusan kivitelezni, az érdeke mégis az lenne, hogy magának őrizze meg ezeket a felfedezéseket és tudását egyedül kamatoztassa, hogy ezáltal többet termelhesen, mint a többi munkás és ebből következően magasabb bért kereshessen.*¹⁴

A Tudományos Vezetés elvei szerint felépített munkaszervezeten keresztül a bonyolult munkát a lehető legnagyobb mértékben felaprózzák és feleslegessé teszik a munkások egész munkafolyamatra kiterjedő szaktudását. Ennek elsődlegesen társadalmi-politikai célja van: a tőkés vállalatvezetés és irányítás munkafolyamat feletti ellenőrzésének biztosítása, a szakismeretekre és szaktudásra támaszkodó munkásellenállás megtörése.

1. A Tudományos Vezetés gyakorlati és tudományos hatása

A Taylor által megteremtett Tudományos Vezetés jelentős és tartós vezetési és irányítási felfogásnak bizonyult. Ösztönzően hatott a vezetés gyakorlatára és a szervezetek elméletére is. A taylorizmus az 1929/30-as években – nagy gazdasági világválság idején – megszűnt mint önálló mozgalom. Ennek ellenére, tanait és gondolatait szinte minden iparágban ismerték, módszerei és technikái a mérnökök és szervezők képzésével foglalkozó főiskolák fontos tananyagát képezték és képezik ma is. A taylorizmus tehát csupán abban az értelemben szűnt meg, ahogyan egy vallási szekta: amikor annak tanai és igéi általánossá válnak és széles körben elfogadottá, nincs értelme továbbra is szektáról beszélni. Mindezt megerősítik azok a jelentős változások, amelyek az ipari szervezetek gyakorlati működésében bekövetkeztek. Ezen túlmenően, megállapításai elméleti és metodológiai szempontból is hozzájárultak a klasszikus szervezetelmélet kifejlődéséhez, s ezen keresztül a taylorizmus napjainkban is jelentős hatást gyakorol a szervezetekkel foglalkozó tudományok művelőire.

1.1 Gyakorlati reakciók és hatások

A Tudományos Vezetés által kidolgozott elvek *gyakorlati* alkalmazása gyökeresen átalakította a munka szervezetét és a munkásság belső rétegződését.¹⁵

Ennek következményeként megszűnik a szakmára, a mesterségre épülő szaktudás jelentősége. A szakképzett munkások szervezetei sokat veszítenek társadalmi súlyukból.

---

lógás” (vagy a teljesítmény-visszatartás) jelenségének döntő okát is ebben a képességben látta. A munkások intellektuális képességének kifejlődését gátló olyan tényezők, mint az „idő” vagy az „alkalom” csupán olyan technikai tényezőket (technikai természetű gátakat) jelentenek, amelyek viszonylag könnyen elháríthatók: időt és alkalmat kell adni a munkásoknak. Ez azonban már a Tudományos Vezetés koncepciójától eltérő munkaszervezetek kialakítását feltételezi.

¹⁴F. W. Taylor: *La direction scientifique des entreprises*, Éditions Gérard et C. Vervier, 1967. 186. oldal.

¹⁵A munkásosztály belső rétegződése helyett gyakran használják a munkásosztály technikai összetétele kifejezést, amelyek a munkások szakmai csoportok szerinti rétegződését értik: szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások stb.

Érthető így az az ellenállás, amely a Tudományos Vezetés elvei alapján kialakított munkaszervezetek bevezetését kísérte. Több országban az ellenséges reakciók olyan hevesek voltak, hogy még a mozgalom elnevezését is meg kellett változtatni. Franciaországban például kezdetben az „Organisation Scientifique du Travail” elnevezést használták. A munkások heves ellenállásának hatására meg kellett változtatni az elnevezést és a fenti Munka Tudományos Szervezése helyett a Munka Racionális Szervezése fogalmat használták (Organisation Rationelle du Travail). A munkásellenállás és az ellenséges reakciók gyengülése után azonban végül is az eredeti fogalomnál maradtak és ezt használják ma is a Tudományos Vezetés jelölésére.¹⁶ A különböző kapitalista országokban tapasztalt változó hevességű munkástiltakozások ellenére rendkívül gyorsan elterjedtek a Tudományos Vezetés elvei alapján kialakított munkaszervezetek. A gyakorlati megvalósításban Európában a német vállalatok jártak élen. Már az első világháborút megelőzően ezek az elvek szerves részévé váltak a német vállalatvezetési gyakorlatnak.

A taylori elképzeléseket és törekvéseket kapitalista viszonyok között Henry Ford az autóipari szerelőszalag létrehozásával fejlesztette tökéletesre. A leglényegesebb pont, amelyen Taylort meghaladta: a szerelőszalag bevezetésével megteremti annak lehetőségét, hogy az időmérést és a mozdulatok elemzését összekapcsolja a gépesítés elméletével. Az utóbbival Taylor, egyáltalán nem foglalkozott. A szerelőszalag alkalmazásával soha nem látott méreteket ölt a munkavégzés részekre tördelése és felaprózása. Ford arra is rájött, milyen nagy jelentőségű a szerszámok és a munkafolyamat műveleteinek szabványosítása, standardizálása. A felsorolt módosítások közül standardizálás játszott fő szerepet a sorozatgyártás megteremtésében. A nagyüzemi sorozatgyártás megindításának gazdasági kényszere abból eredt, hogy az autógyártás beindítása után hamarosan kiderült, a személygépkocsinak igen nagy a potenciális piaca. Ennek a lehetőségnek a kihasználását azonban nagymértékben akadályozta az a hagyományos munkaszervezet, amely a szakképzett munkások számától és viselkedésétől tette függővé a kereslet kielégítését. A szabványosítás és standardizálás tehát egyrészt a termelési volumen növelésének eszköze, másrészt annak terméke. A munkatevékenységek ellenőrzésén és a mozdulatok mérésén keresztül teszi ugyanis lehetővé a standardizálás a piac igényeinek megfelelő változó termékmennyiség biztosítását. Ezen kívül a szabványosítás és standardizálás az előállított termék (pl. az autó) önköltségének csökkentését is elősegíti, s így a termék piacának további bővülését eredményezi. Főleg ezekkel a tényezőkkel magyarázható, hogy 1920-ra miért sikerült az autógyártásban a tömegtermelést elérni és az 1929-es világválságot kísérő ideiglenes megtorpanás után miért folytatódott zavartalanul az autóipari termelés.

Ford mindaddig nem nyugodott, amíg az autótípus tökéletesítésében nem sikerült a legegyszerűbb modellt, az ún. „T” modellt megalkotnia. A bevezetésével járó gazdasági és társadalmi követelmények érthetőbbé válnak, ha részletesebben foglalkozunk a Ford által elsőként bevezetett és azóta már széleskörűen alkalmazott szerelőszalag szervezési körülményeivel.¹⁷

¹⁶ A Munka Tudományos Szervezete (O. S. T.) fogalom használatát ma is többen vitatják. Egyrészt a Tudományos Vezetés fogalmát szélesebbnek, olyannak tartják, amely összetettebb jelenségek jelölésére szolgál. Másrészt a munka – és nem a vezetés – hangsúlyozása azt az érzetet kelti, mintha csak a végrehajtás szférájára vonatkozna. Lásd részletesebben erről: P. Jardillier: L'Organisation humaine du travail, PUF, Paris, 1973. 12. oldal.

¹⁷ A taylori munkaszervezet továbbfejlesztésével kapcsolatos próbálkozások ismertetését azért is fontosnak tartjuk, mert a munkaerőnek az ipari munkafeltételekhez való adaptációját szolgáló

A Ford autógyárat 1903-ban alapították. Az autóiipari munkát kezdetben az USA akkori ipari központjainak, az Ohio és Michigan államok üzeméből kikerülő olyan munkások végezték, akik korábban a szekér, hintó vagy kerékpárgyártó üzemekben dolgoztak. Az autó összeszerelése ekkor még jelentős szakértelmet és magas szakképzettséget igényelt: meghatározott számú műszerész azonos munkaterületen szerelte össze az autót. A világhírűvé vált „T” modell bevezetésére 1908-ban került sor.¹⁸

Kezdetben az autóiipari munka szervezetében és munkaköreiben nem hajtottak végre változásokat: a szerelési munkák nagyrészét az adott munkaterületen végrehajtották, majd a műveletek megfelelő csoportjának elvégzése után, a munkások helyet cseréltek a következő műveletcsoportot végrehajtó társaikkal. Bizonyos módosításokat a szerelésben azonban már ekkor végrehajtottak. Például a szerelőknek nem kellett a szükséges alkatrészeket vagy szerszámokat keresgélniük: előre odakészítették a szerelési anyagokat és a szerszámokat.

Ekkor veszi kezdetét a szerelési tevékenység részekre bontása és feldarabolása: először megszüntetik az ún. mindenes munkaköröket, amelyekben olyan munkások dolgoztak, akik mindenféle szerelési munkát el tudtak végezni, akiket ezért a hiányzó munkások pótlására vagy a termelés folyamatoságát veszélyeztető fennakadások elhárítására használtak. Olyan szerelőmunkásokkal váltják fel őket, akik ugyanazon a kocsin dolgoznak egymás mellett, de már csak meghatározott számú szerelési tevékenységet (műveletet) bíznak rájuk és kizárólag azok végrehajtásáért tartoznak felelősséggel.

E módosítások és változtatások ellenére, még nem beszélhetünk az ún. Ford féle autóiipari szerelőszalagról, mint az ipari munkaszervezet új formájáról. Ennek végleges kialakítására akkor kerül sor, amikor a „T” modell óriási és tartós sikert arat. A fokozott kereslet kielégítésére és ezzel összefüggésben a piac biztosítására már nem volt alkalmas a változások ellenére is hagyományos munkaszervezetű szerelőszalag. Tovább kellett lépni, olyan munkaszervezet kifejlesztése irányában, amelynek működését függetleníteni lehet attól, hogy a munkaerőpiacon elegendő számban található-e vagy sem szakképzett műszerész stb. Tehát, az új típusú munkaszervezet létrehozásának fő szempontja: a termelés függetlenítése a munkaerőpiactól, illetve a munkások kvalifikációs szintjétől. A hagyományos munkaszervezetet Ford, saját magasan képzett és jelentős üzemi gyakorlattal rendelkező mérnökeivel vizsgálhatta felül. Az eredmény: a folyamatos szerelőszalag bevezetése. Az összeszerelendő gépkocsi végigjárta az egyéni munkaköröket, amelyekben a munkások csupán rövid ideig tartó műveletet hajtanak végre. Az átszervezéssel, a vezetés nem csupán a munkavégzés végrehajtását módosította, hanem a munkaütem felett is jelentős ellenőrzésre tett szert. Így viszonylag könnyűvé vált a munkaütem változtatása: növelése, vagy csökkentése.

A munkafeladatok szerkezetében végrehajtott változtatásokkal egyidejűleg nivellálták a munkabéreket is. A maximális napi bért 2,34 dollárban állapították meg. Az első folyamatos szerelőszalagot, a Ford gyár Highland Park-i üzemében, 1914-ben vezették be.

---

különböző társadalomtudományi eljárások (pl. Human Relations iskola egyes irányzatai, a motivációs elméletek különböző formái stb. által nyújtott megoldások) az érzelmi vagy ideológiai manipulációk nem bizonyultak olyan sikereseknek, mint a munkaszervezetek átalakítására irányuló törekvések.

¹⁸ E. Chinoy: Manning the Machine – The Assembly Line Worker, (in) P. L. Berger (Ed.): The Human Shape of Work: Studies in the Sociology of Occupations, New York, 1964. 52–53. oldal.

Néhány hónap elteltével, a „T” modellt tizedannyi idő alatt állították elő a folyamatos szerelőszalagon, mint azelőtt. 1925-ben pedig, már egy nap alatt annyi gépkocsit szereltek össze, mint a „T” modell bevezetésének kezdetén egy év alatt.

Az autószerelés munkaszervezetében végrehajtott módosítások, vagy ahogyan ma neveznénk, racionalizáció a *munkások heves ellenállásával találkozott*. A dolgozók csoportosan léptek ki az üzemből. A tömeges kilépésekre azért kerülhetett sor, mert a dolgozók a környék ipari üzemeiben – akkor még – bőven találtak olyan munkákat, amelyet a hagyományos munkaszervezetben lehetett végezni. Ezekben az üzemekben tehát továbbra is fel tudták használni szakismereteiket – amelyet az új munkaszervezet feleslegessé tett – és a termelésben élvezett autonómiájuk mértékben sem következett be csökkenés. A kilépők anyagilag sem jártak rosszul, a környékbeli ipari üzemek sem fizettek ugyanis rosszabbul, mint a Ford gyár. A *munkaerőfluktuáció* a tízes évek elején elérte a többszáz százalékot is (380%), az érintett üzemek munkás állománya egy év alatt többször is kicserélődött. A munkaerőfluktuáció következtében fellépő termelési nehézségeket tovább növelték azok a feszültségek, amelyek a *szakszervezeti mozgalom térhódításával jártak*.¹⁹ Ford válasza radikális, a bért napi 2,34 dollárról felemeli 5 dollárra. A munkaerőt azonban a maximális bér önmagában nem volt képes stabilizálni. Még a környező ipari üzemeknek is át kellett térniük a taylori elvek alapján kialakított munkaszervezet követelményrendszerének alkalmazására. A vállalatvezetésnek ezáltal nem csupán a munkaerő stabilizálása sikerült, hanem szabadon válogathatott a jelentkezőkből. Semmi sem állta útját, hogy tovább növelje a munka intenzitását. Nem meglepő tehát Fordnak az a megállapítása, hogy a napi nyolc óráért fizetett ötdolláros bér bevezetése helyes döntésnek bizonyult. A termelési fegyelem megszilárdítása és a munka intenzitásának növekedése végsősoron csökkentette a termelési költségeket.

A Ford üzemekben a Tudományos Vezetés elvei szerint kialakított munkaszervezetben – a munka koncepciójának és végrehajtásának elkülönülésével – megszűnt a mesterség, feleslegessé vált a munkás technikai felkészültsége és tudása. Ezzel párhuzamosan viszont *megnövekedett az irodai alkalmazottak és a speciális feladatokat ellátó munkások iránti igény*. A munkaszervezet új típusának bevezetését és elterjedését nagymértékben megkönnyítette, az a tény, hogy ebben a korszakban a munkaerő új és nagy tömegei áramlottak az ipari munkahelyek felé. A főleg mezőgazdasági környezetből származó vagy bevándorló munkások jelentős része számára az ipari munka már azonos volt a részekre tördelt és nagymértékben specializált munkával. Ezzel összefüggésben szeretnénk megemlíteni, hogy Taylor nem értett egyet azokkal a munkásokkal, akik visszautasították az általa megtervezett munkaszervezetet. Azzal érvelt, hogy a munkások bizonyos rétegei számára megnyíltak a szervezeti és anyagi felemelkedés útjai: a művezetővé válás, vagy funkcionális osztályokra történő bekerülés, amely egyben keresetemelkedéssel jár. Erről így írt: „nyilvánvaló például, hogy a tervezéssel foglalkozó részleg és a funkcionális feladatokat ellátó művezető segítségével a képzetlen, de intelligens munkás ugyanolyan jól el tudja látni a feladatait, mint a képzett műszerész. Ez vajon jó a munkás számára? A munkás magasabb szintű munkát kap mint korábban, olyat amelyben fejlődhet és ugyancsak jóval magasabb kereseteket érhet el. Amikor a hagyományos műszerész munkájára gondolnak, a munkások ezt gyakran elfelejtik. A műszerész munka

¹⁹ K. Sward: The legend of Henry Ford, New York–Toronto, 1948–49. old.

íránti nosztalgia hiábavaló, mivel a műszerészek az új rendszer bevezetésével nagyon pontosan körülhatárolt feladatokat végeznek, olyat, amelyet korábban soha. Sőt, az új rendszer nagyobb perspektívája nyílik meg az ember előtt. A korábbi rendszerben, egész életükben műszerészek maradtak, most megnyílik a lehetőség számukra, hogy művezetőkkel váljanak.²⁰

Megszűnt a tudomány és a mesterség közvetlen kapcsolata, amely jellemző volt a kapitalizmus kialakulásának kezdetére.²¹ Figyelemreméltó – a Human Relations mozgalom megállapítójának – Elton Mayo-nak a következő megjegyzése: „történetileg nézve, úgy vélem, hogy a tudomány egy meghatározott tevékenységi terület jól fejlett technikájából született, Olykor a nagy tapasztalattal rendelkező munkások megpróbálkoztak mesterségük implicit elveinek megfogalmazásával, explicitté tételével... a tudomány gyökerei a mesterségekhez nyúlnak vissza és csak az uralkodó mesterségek kísérleti és szisztematikus fejlődésén keresztül alakulhatott ki. A sikeresen fejlődő tudományok, mind szerényen kezdték, az egyszerű mesterségek mindaddig lassan fejlődtek, amíg nem tették lehetővé a logikai és kísérleti általánosítást.”²²

A Tudományos Vezetés elveinek szellemében kialakított munkaszervezési mód lehetővé tette, hogy a képzetlen és ennél fogva olcsó munkaerő viszonylag gyorsan adaptálódjon az ipari viszonyokhoz. A munkások szakképzettségén és mesterségbeli tudáson alapuló ellenőrzési képessége a termelési folyamatok felett megszűnik és a vezetés kezébe kerül. E folyamat hatásának kell tekintenünk, hogy a munkások tudománnyal és kultúrával való kapcsolata meggyengült, lazábbá válik.

1.2. *A szervezetelmélet fejlődésére gyakorolt hatás*

F. W. Taylor valamint követői (pl. Henri Fayol, Luther Gulick, Lyndall Urwich stb.) munkássága jelentős mértékben hozzájárult a *klasszikus szervezetelmélet meg-alapozásához*. Szervezeti megközelítésük – kifinomultabb és korszerűbb formában – ma is megtalálható az olyan tudományágakban, mint a „szervezéstudomány”, az „üzem-gazdaságtan” valamint a „business administration”. A felsorolt területeken érvényesülő felfogások közös sajátossága: megállapításaik és elveik kevéssé építenek azokra a tapasztalatokra, amelyeket az ipari viszonyok konkrét (empirikus) kutatása felhalmozott.

²⁰F. W. Taylor: *Shop Management* (in) *Scientific Management*, New York–London, 1947., 146 old.

²¹Itt emlékeztetünk arra, hogy a kézműves mesterség a maga idejében szorosan kapcsolódott a tudományhoz és a technikához. Nem csupán arról van szó, hogy a szakképzés magában foglalta a matematika, az anyagismeret és a műszaki rajz oktatását. Ennél sokkal többről van szó, arról, hogy a XIX. század közepén, például a londoni szövőmunkások – akik egyébként különösen nagy nyomorban éltek – Londonban tudományos és kulturális központot hoztak létre. Történelemmel és matematikával foglalkozó társaság is működött, ezek tudományos és kulturális központot hoztak létre. Történelemmel és matematikával foglalkozó társaságok is működött, ezek a tudományos társaságok a selyemszövő munkások ösztönzésére alakultak meg. Közülük származott a híres Dolland, aki a teleszkópot találta fel, ugyancsak a szövők közül kerültek ki a Simson és Edward nevű matematikusok, akiket az angol kormány később felkért oktatónak a WoolWich és Chatham kadetiskolákban.

²²E. Mayo: *The Social Problems of Industrial Civilizations*, Boston, 1945. 18. old.

Taylor maga is csak saját megfigyeléseire és üzemi tapasztalataira támaszkodott. Hasonló vizsgálati módszerek és eljárások jellemezték követőit is, akik nem annyira az ipari üzemekben vagy a vállalati vezetés különböző szintjein lejátszódó folyamatok leírása és elemzése iránt mutattak érdeklődést.

Hanem a hangsúlyt a szervezési alapelvek és szabályok bizonyos rendszerének kifejlesztésére és alkalmazására helyezték. Meg voltak győződve arról, hogy rendszerük alkalmazásával biztosítható a vállalati tevékenység maximális hatékonysága. A kidolgozott rendszer sajátosságaitól eltérő vállalati folyamatokat és eseményeket nemkívánatosnak és károsnak minősítették. Az általuk károsnak tekintett jelenségek pedig úgy szüntethetők meg, ha a vállalati tevékenységeket a Tudományos Vezetés elveihez igazítják. Ezzel a normatív szemlélettel magyarázható, hogy meg sem kísérelték elemezni és értelmezni a szervezet működése szempontjából negatív vagy nemkívánatos folyamatok kialakulását.

A Tudományos Vezetés *szervezetfelfogása statikus*: szervezetet olyan racionális és minden részletében megtervezhető eszköznek tekintik, amelynek célja előre adott és megváltoztathatatlan. A vállalati vagy üzemi szervezet formális struktúrája a kitűzött célok megvalósítását szolgálja. Az ipari szervezet hierarchikus felépítésű tekintély (illetve hatalmi) struktúrájának fő funkciója, hogy biztosítsa a termelési tevékenységgel foglalkozók együttműködését. A döntően funkcionális és integratív szervezetfelfogással magyarázható, hogy a Tudományos Vezetés szinte kizárólag a végrehajtási tevékenység (a munkafeladatok) struktúrájával valamint az annak keretében szolgáló munkaszervezet fejlesztésével törődött. Figyelmét teljesen elkerülték az olyan kérdések, mint a vállalati tevékenység céljainak meghatározása, a szervezet és társadalmi-gazdasági környezetének viszonya, a szervezeti változások stb. A hiányosságok listájából is látható, hogy szervezetfelfogásuk nemcsak statikus, hanem zárt is. Nem vettek tudomást azokról a kölcsönös összefüggésekről és kapcsolatokról, amelyek a vállalati és üzemi folyamatokat a szélesebb társadalmi és gazdasági viszonyokkal összekötik.

Végül, de nem utolsósorban szeretnénk utalni arra, hogy a Tudományos Vezetés kialakulásának és fejlődésének története cáfolja és kétségbe vonja azokat a nézeteket, amelyek a szervezeten belüli *technikai és szervezeti változtatásokat* „semleges”, technikai jellegű folyamatoknak tekintik. A gépek és szerszámok vagy általánosságban a munkaeszközök és a használatuk keretében szolgáló munkaszervezet elterjedése nem tulajdonítható pusztán létrehozásuk „technikai” szabályainak. Nem tekinthető véletlennek, hogy például az amerikai szakszervezeti mozgalom akkor vált nyitottá és általánossá minden iparág összes munkása számára, amikor a Tudományos Vezetés elvei szerinti kialakított munkaszervezetek tömegesen elterjedtek.^{2,3}

Ez a munkaszervezeti forma ugyanis szükségtelenné tette a nagy ipari tapasztalatot és szaktudást, így alapjaiban kérdőjelezte meg, a szakmunkások viszonylag szűk csoportjának érdekvédelmére létrehozott szakszervezetek illetve szakszervezeti mozgalom létjogosultságát.

^{2,3} Az iparág és a szakképzettség jellegétől függetlenül minden munkást tömörítő első szakszervezet (C. I. O.) 1935-ben alakult meg az USA-ban.

II.

*A Tudományos Vezetés kritikája: A Human Relations mozgalom és a szocio-technikai szervezetfelfogás**2. A Human Relations mozgalom: az ökonómiai emberkép kritikája*

A Tudományos Vezetés elveinek szellemében kialakított munkaszervezet és munkakörnyezet követelményei nem minden esetben találkoztak az emberi igényekkel. A tényleges munkásmagatartásokból az derült ki, hogy az emberek, az ipari valóság viszonyai között nem úgy viselkednek, mint a gépek „tartozékai”. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen a munkások például nem csupán anyagi szükségletei kielégítését várják a vezetéstől és irányítástól. A munkában tanúsított magatartásuk – tehát munkateljesítményeik, munkafegyelmük stb. – formáit és színvonalát olyan tényezők befolyásolják, mint a munkatársi kapcsolatok jellege vagy a vezetés módszerei, stílusa. A Tudományos Vezetéssel kezdettől fogva együtt fejlődő iparpszichológia emberi magatartásokról alkotott feltételezései szintén törekénynek bizonyultak. Nyilvánvalóvá vált, hogy az alkalmasság vizsgálatok (tesztek) révén nem lehet előre meghatározni az emberi cselekvéseket. Tehát a kiválasztásra kerülő munkaerő „kézügyessége” vagy „intelligenciájának mértéke” alapján nagyon keveset lehet arról mondani, hogy valaki hogyan fogja megállnia a helyét az adott munkakörben. A Western Electric, Chicagó nyugati negyedében található üzemében végzett vizsgálatok tapasztalatai is ezt bizonyították. A Harvard Business School Elton Mayo által vezetett kutatócsoportjának, az 1920-as években végzett vizsgálatosorozatának tanulsága: a munkateljesítmények kevésbé kapcsolódnak munkások egyéni képességeihez. A munkások viselkedésének szisztematikus figyelemmel kísérése a képesség- és alkalmasság-vizsgálatok (tesztek) előrejelzéseivel ellentétes eredményekkel járt. A tesztkészítés folyamán sikeres és termelékeny munkások a valóságos munkafolyamatban kevésbé bizonyultak sikeresnek. Ezzel kapcsolatban, ma is aktuálisnak tartjuk E. Mayo következő kijelentését: „az a felfogás, hogy az egyén mechanikus és egyéb képességeinek tesztek segítségével történő alapos és részleges vizsgálata révén előre lehet jelezni a munkások üzemi magatartását, teljesen elhibázott”.²⁴

A Hawthorne-i kutatások másik lényeges felfedezése már lényegesebb ponton kérdőjelezte meg a Tudományos Vezetés emberfelfogását. Annak individualista és atomisztikus emberszemléletével szemben azt hangsúlyozta, hogy a munkások nem izoláltan és egyénileg, hanem mint a munkacsoport, kollektíva tagjai reagálnak a vezetés különböző intézkedéseire.

A Human Relations vagy az Emberi Kapcsolatos irányzatát általában a következő három aspektusból vizsgálják: tudományos, ideológiai és gyakorlati szempontból. A következőkben elsősorban mint tudományos felfogással foglalkozunk röviden. A mozgalom tudományos alapját jelentő – már idézett – vizsgálatosorozatra 1927 és 1932

²⁴I. m.: 95. old.

között került sor. A Mayo által irányított kutatócsoport akkor került kapcsolatba a Western Electric Hawthorne-i műhelyeivel, amikor a világítással kapcsolatos kísérletek megbuktak. A világítás és a munkateljesítmények kapcsolatának vizsgálatából kiderült, hogy a munkateljesítmények azokban a munkacsoportokban is emelkedtek ahol a világítás nem javult, sőt romlott. A tapasztalt jelenségre, Mayo és társai nem tudtak mindjárt választ adni, ehhez arra volt szükségük, hogy befejezzék a fáradtsággal és a monotóniával kapcsolatos vizsgálataikat.

Ebből a célból, öt egymással jó viszonyban levő munkásnőt választottak ki egy kísérleti teremben végzendő munkára. A teremben lehetőség volt a fizikai munkafeltételek (pl. a hőmérséklet, nedvesség stb.) teljesítményekre gyakorolt hatásainak mérésére. A munka: telefonkapcsolók, illetve jelzészfogók összeszereléséből állott (Relay Assembly Test Room).

Az egyik kutató (megfigyelői minőségben) szintén a kísérleti teremben tartózkodott. Előzetesen és precízen kidolgozott terv alapján különböző változtatásokat eszközöltek a munkafeltételekben: a szünetek időtartamának és gyakoriságának változtatása, a napi és heti munkaidő hosszának módosítása stb. A munkateljesítmények nőttek, amikor a munkásoknak különböző kedvezményeket nyújtottak (pl. a munkaidő csökkentése). A kutatók meglepődve tapasztalták, hogy a munkateljesítmények akkor is nőnek, amikor minden kedvezményt megvontak és eltöröltek: azaz eredeti munkakörülményeket állították vissza.

-- A vizsgálat által érintett munkáslányok a munkaterhek növekedésekor sem éreztek fáradtságot. Ezt a jelenséget a kutatók, a kísérleti műhelyben uralkodó, a kölcsönös bizalomra és megbecsülésre épülő kellemes munkakörülményeknek tulajdonították. Meglepte őket is, a tervezett és a megvalósított vizsgálat eredménye. Eredetileg ugyanis egy sajátos változócsoporthoz (a munkavégzés fizikai feltételeinek) hatását kívánták mérni, miközben az egyéb tényezőket konstansnak tekintették. A kutatómunka számára ideális munkafeltételek megteremtése során azonban akarva-akaratlanul megváltoztatták a munkaszituációt. Lényeges módosulások következtek be a munkatársi kapcsolatokban és ennek hatására a munkások beállítottságaiban. A munkateljesítmények alakulása inkább ezekkel nem pedig a munkavégzés fizikai körülményeiben végrehajtott módosításokkal hozható összefüggésbe.

A Hawthorne-i kísérletek fő következtetése: az emberi indítékok és az abból származó magatartások nem érthetők meg az egyén szintjén. A *cselekvések megértésének kulcsa az üzemek társadalmi csoportjaiban* keresendő. Ezzel a felfedezéssel, a munkához való alkalmazkodás problémáinak vizsgálata pl. a munkateljesítmények kérdése, a munkafegyelem stb. jelensége pszichológiai dimenzióból átkerül a szociológia területére. Az egyén helyett a társadalmi csoport válik a tudományos érdeklődés középpontjává. Ennek során nagy jelentőséget tulajdonítanak munkacsoport társadalmi csoportként történő működését meghatározó tényezők szisztematikus elemzésének. Az elemzésen túl nagy figyelmet szentelnek a munkacsoport reakcióinak, viselkedésének alakítására szolgáló ún. szociotechnikák kidolgozásának. A Human Relations mozgalom céljával és működésével kapcsolatban bőséges irodalommal rendelkezünk.²⁵

²⁵ Az idézett kutatók leggyakrabban említett munkái a következők: E. Mayo: *The Social Problems of an Industrial Civilization*. Boston, Harvard Graduate School of Business Administration,

A Human Relations mozgalom különböző iskoláinak legfőbb érdeme az, hogy bíralták a szervezetben tevékenykedő emberek viselkedésének „homo oeconomicus”-ként történő beállítást. Az *emberek nem kezelhetők szerszámként*, a gépek egyszerű „tartozékként” – hangsúlyozták – még a legjobban kidolgozott anyagi ösztönzési rendszerben sem. Ezzel párhuzamosan felhívták a figyelmet a *nem-anyagi ösztönzők* (pl. vezetési módszerek, munkatársi kapcsolatok stb.) szerepére a magatartásindítékok (motivációk) között. Ha hasonlaltal kívánnánk élni, akkor a Tudományos Vezetést – legalábbis motivációs elméleti szempontból – a szervezetek fiziológiájának lehet tekinteni, a Human Relations mozgalmat pedig a munkaszervezet pszichológiájának. A mozgalom számos híve ezt tömören úgy fogalmazta meg, hogy „az embernek nemcsak keze, hanem szíve is van”. Szociológiai szempontból jelentősnek tekinthető a *munkacsoport egyéni cselekvéseket meghatározó szerepének kiemelése*. A munkások reakciói nem vezethetők le kizárólag munkások viselkedéséből, szemben a Tudományos Vezetés vagy a korai iparpszichológia felfogásával. A munkások egyéni viselkedését a munkacsoport normái és értékei befolyásolják. A csoport hatására kialakuló magatartások tartalma és formái nem érthetők meg az egyéni beállítottságok vizsgálata alapján. Az emberi magatartások tanulmányozása során nagy figyelmet kell szentelni a csoportviszonyoknak, illetve az interperszonális kapcsolatoknak, amelyek annyira összetettek, hogy megértésük feltételezi a hivatalos (*formális*) szervezet keretében kifejlődő nem hivatalos (*informális*) folyamatok ismeretét. Az emberi cselekvések és reakciók tehát a formális és az informális szervezeti folyamatok eredőjének tekinthetők. Végül a Human Relations mozgalom eléggé nem hangsúlyozott érdeme, hogy a Tudományos Vezetéshez hasonlóan, megállapításainak és ismereteinek *gyakorlati alkalmazására* törekedett.

A felsorolt pozitívumok ellenére a Human Relations mozgalom számos elméleti és módszertani területen nem tudta meghaladni a Tudományos Vezetés megállapításait illetve csak látszólag teljesítette azokat a tudományos célokat, amelyeket maga elé tűzött. Az egyik legkomolyabb mulasztása, hogy minden *fenntartás nélkül épített* a Tudományos Vezetés által kidolgozott *munkaszervezetre, adottságként kezelte azt*. A termelés technológiájának és munkaszervezetének struktúráját objektív és megváltoztathatatlan tényezőknek tekintette. Feladatának a munkavégzés társadalmi feltételeinek mindenekelőtt a csoportviszonyok tanulmányozását tekintette. Annak ellenére, hogy a munkacsoport illetve általában a társadalmi csoportok jelentőségét hangsúlyozta az emberi kommunikáció alakulásában, számos területen *nem tudta meghaladni az egyén dimenzióját*. Ennek következtében az ipari üzemekben gyakori konfliktusok társadalom pszichológiai magyarázatát nyújtja. A *konfliktusokat pszichológiai* terminusokban elemzik: azok forrása nem az üzemen belüli érdek és hatalmi viszonyok hanem az emberek szemlélete, gondolkodása. Kialakulásukban és elterjedésükben főleg az emberek közötti kommunikációs zavarok, a hibás vagy helytelen beállítottságok valamint olyan tényezők játszanak szerepet, mint az

---

1945. F. J. Roethlisberger–W. J. Dickson: *Management and the Worker*, Cambridge Mass. Harvard University Press, G. C. Homans: *Social Behavior, Its Elementary Forms*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1974., E. D. Chaple–C. M. Arensberg: *Measuring Human Relations: An Introduction to the Study of Interaction of Individual, Genetic Psychology Monograph No. 22*. Provincetown, Mass. The Journal Press, 1940. W. F. Whyte: *Money and Motivation*, New York, Harper and Bross 1955.

egyén adaptációs nehézségei, a személyiség zavarai és sorolhatnánk tovább az ilyen természetű okokat.²⁶

A Human Relations mozgalomra – a Tudományos Vezetéshez hasonlóan – az iparban lejátszódó folyamatok *normatív szemlélete* jellemző. Képviselőinek többsége úgy vélte, hogy az emberi kapcsolatokat meghatározó tényezők felderítésével és rendszerbe foglalásával a vállalati vezetésnek olyan eszközöket bocsátanak rendelkezésre, amelyekkel az ipari üzemen belüli emberi együttműködés harmóniája garantálható. Az ipari viszonyok valósága azonban megkérdőjelezte ezeknek a javaslatoknak az érvényességét. A Human Relations mozgalom társadalmi harmónia létrehozására irányuló törekvését az 1930-as években fellendülő és kibontakozó amerikai munkásmozgalom illúzióvá tette. A szakszervezetek nyitottá váltak és minden munkást egyesítettek, függetlenül iparági hovatartozásuktól, foglalkozásuktól és képzettségi szintjüktől.²⁷

A munkásmozgalom térhódítása azt bizonyítja, hogy sem a Tudományos Vezetés elvei alapján kialakított munkaszervezet sem pedig a Human Relations mozgalom szellemében alkalmazott vezetési módszerek nem képesek megszüntetni a munkavállalók és a munkáltatók érdekkellentéteiből származó társadalmi feszültségeket. Sőt ezek a módszerek napjainkban már kevésbé bizonyulnak alkalmasnak a munkaerő kapitalista ipari viszonyokhoz történő adaptálására is. Olyan új megoldásokra van szükség, amelyek tudomásul veszik és reálisan számolnak azokkal a változásokkal, amelyek a munkaerő arculatában a gazdasági viszonyokban és a szakszervezeti mozgalomban főként a II. világháború után következtek be.

2. A szocio-technikai szervezetcsoport

A Tudományos Vezetés elveinek alkalmazásával kapcsolatban a következő kritikai megjegyzésekkel lehet leggyakrabban találkozni: a termelés növelését, a munkateljesítmények fokozását csak a munkások túlterhelésével éri el, miközben romlik a munkások társadalmi helyzete és szakismeretük feleslegessé válik a munkafolyamatban. A részekre tördelt és egyhangú munkavégzés, amely nem igényel semmiféle szellemi erőfeszítést, közömbössé teszi a munkásokat. Érdemes idézni azokat is, akik pozitívan nyilatkoznak a taylori munkaszervezetben végzendő monoton munkafeladatokról. Tipikusnak tekinthető a következő vélemény: „a munkás pont olyan ember mint a többi. Ha egy sima és

²⁶J. H. Goldthorpe: *Conflicts du Travail et Relations Humaines, Sociologie du Travail*, 1961. 1., 5. old.

²⁷Az amerikai szakszervezeti mozgalommal foglalkozók körében jól ismert tény, hogy az 1886-ban megalakult A. F. L. (American Federation of Labour) különösen Samuel Gompers elnöksége idején, a kvalifikált munkások „elit szakszervezete” volt. Az A. F. L. kiváltságos és elit jellegét különféle szabályokkal és rendelkezésekkel is hangsúlyozni kívánták. (Pl. az újonnan belépőknek jelentős belépési díjat, 500 dollárt kellett fizetniük, kikötötték az USA állampolgárságot is, sőt a szakszervezeti tagjelölteknek különféle vizsgát is kellett tenniük.) A harmincas évek elején nagy vita bontakozott ki a szakszervezeti tagság körében a mozgalom jellegéről, kiszélesítésének lehetőségeiről. A vita közvetlen kiváltója, a szakszervezeti tagok számának jelentős csökkenése volt. Eredmény: 1935-ben megalakult a C. I. O. (Committee of Industrial Organisation), amely már minden munkást egyesített. (Lásd részletesebben erről: G. Mackenzie: *The Aristocracy of Labour*, Cambridge University Press, London, 1973. 171–173. old.)

kellemes úton sétálunk, ami semmiféle szellemi erőfeszítést nem kíván tőlünk, ezer elillanó vagy érdekes dolog jut eszünkbe és észre sem vesszük, milyen hosszú az út. Ugyanígy . . . ha a munkás munkája jól elő van készítve és könnyű, ha jól fűtött és tiszta műhelyben dolgozik . . . munkavégzés közben oda sem kell figyelnie, nyugodtan gondolhat kisebb elintéznivalóira, másnapi terveire, tervezgetheti, mit fog csinálni a szabadnapokon: például horgászni stb. ami különben is ezerszer monotonabb elfoglaltság, mint bármelyik munka a műhelyben.²⁸

A klasszikus munkaszervezet átalakítására irányuló első kezdeményezésekre a Bataművekben és az IBM cégnél került sor. A munkakörök cseréjétől és a munkafeladatok gazdagításától remélték a részekre bontott és ismétlődő munka negatív hatásainak korrigálását.

A II. világháborút megelőzően ezek a próbálkozások elszigeteltek és rövidéletűek maradtak, a vállalati vezetés merev elutasításába ütköztek.²⁹

Ebben az időszakban, de különösen az ötvenes években a vállalatvezetők és kutatók többségének az érdeklődése az informális csoportok, a vezetési módszerek stb. felé irányult. A Human Relations mozgalom megközelítésének és felfogásának megfelelően a vállalaton, üzemen belül kommunikáció megjavítására, a sikeres vezetési módszerek alkalmazására helyezik elsősorban a hangsúlyt. Ekkoriban még nem foglalkoznak a munkafeladatok struktúrájának kérdésével, azzal, hogy az adott technológiára jellemző munkakövetelmények milyen mértékben elégitik ki az emberek munkával szemben támasztott igényeit. A munkakövetelményeket és a munkaszervezet struktúráját olyan adottságként kezelik, amelynek vizsgálata nem tartozik a társadalomkutató feladatai közé.

Változás akkor következett be ezen a területen, amikor egyrészt fokozódik az ellentét a munkakövetelmények és a munkával szemben megfogalmazott emberi igények között, másrészt az igények és a munkakövetelmények közötti diszkrépancia a gazdasági hatékonyságot is kedvezőtlenül érinti. A munkával szembeni igények növekedését olyan tényezők idézték elő, mint az oktatás színvonalának általános emelkedése, életszínvonal jelentős javulása. A tömegkommunikációs eszközök elterjedése és általános használata a különböző társadalmi rétegek (pl. az alkalmazottak, vezetők stb.) kulturális elszigeteltségét megszüntette: folyamatosan részletes és differenciált információkat szállít a különböző társadalmi rétegek életmódjáról, normáiról és értékeiről.

A fejlett tőkésországokban a munkásigények és a munkakövetelmények közötti jelentős eltérés egy sor negatív jelenséget idézett elő. A szériatermelést folytató iparokban, megszorodtak a minőségi problémák. Az érdektelen és egyhangú munkában kialakuló elégedetlenség a selejt növekedéséhez és ezzel együtt a javítások megsokszorozódásához vezetett. Egyre kevesebben választják az ipari munkát és az arra jellemző munkafeltételeket. Számos területen a vezetésnek nehézségei támadnak a munkaerő toborzásában. A hiányzások és fluktuáció növekvő aránya nagyrészt, szintén a munkakövetelményekkel szembeni tiltakozásnak tekinthető. A munkakövetelmények átalakítására ösztönözték a vállalati vezetést (a munkáltatókat) a szakszervezetek is, követeléseikben a munkakörülmények javításának egyre nagyobb súlya van.

²⁸ Delamotte: Recherche en vue d'une organisation plus humaine du travail industriel, La Documentation Française, Paris, 1972. 10. old.

²⁹ Georges Friedmann: Le Travail en Miettes, Paris, Gallimard, 1956.

A munkaszervezetek korszerűsítésére irányuló gyakorlati kezdeményezések elméleti alapját a Herzberg-féle kettős faktor elmélet és a Tavistock Institute of Human Relations által kidolgozott szocio-technikai szervezettel fogás alkották. Herzberg felfogása szerint munkával való elégedettség csak az ún. motiváló tényezőkből származik: a teljesítményből, a teljesítmény mások által történő elismeréséből, a munkából, illetve a munka által biztosított felelősségviseleéséből és a kezdeményezési lehetőségekből. Ezzel szemben, az ún. higiéniai tényezők kedvező alakulása nem vezet a munkával való elégedettségre, csak az elégedetlenség csökkentésére képes. Ezeket a faktorokat a munkavégzés olyan sajátosságai alkotják, mint a bérek, a munkakörülmények (fizikai munkafeltételek), a vezető-beosztott viszony alakulása stb. Herzberg szerint egyedül a munkafeladatok gazdagításával lehet növelni a motiváló tényezők hatását. Például a döntéshozatalban nagyobb szabadságot kell a munkásnak adni, növelésén keresztül magasabb követelményeket kell a munkában támasztani.³⁰

Tapasztalataink szerint, a Tavistock Intézet által kidolgozott *szocio-technikai szervezettel fogás* kevésbé ismert mint a Herzberg-féle elmélet. Annak ellenére, hogy munkafeladatok átalakítására irányuló gyakorlati kezdeményezések – különösen a munkacsoport szintjén végrehajtott korszerűsítések – főleg erre a felfogásra építenek. A szocio-technikai felfogás megszületése egy érdekes gyakorlati kezdeményezéshez kötődik. A II. világháborút követően, mint ismeretes, államosították a veszteséggé vált angol bányákat. A bányák állami tulajdonba vételével együtt, modernizálták a bányaművelési eljárásokat és jelentősen emelték a kereseteket is. A felsorolt változások ellenére, napirenden voltak a sztrájkok, gyakoriak voltak a munkahelyi hiányzások stb. A Tavistock Intézet kutatóinak javaslatára két különböző típusú munkaszervezetet hasonlítottak össze. Az elsőben megőrizték a gépesítést megelőző időszak munkaszervezetét: a párban dolgozó bányászbrigádok egyedül végezték a szénfejtéssel járó összes feladatot, a fejtés minden egyes mozzanatát. Ezek az önállóan dolgozó brigádok egymástól elkülönülten és függetlenül végezték a munkájukat. A vezetés minimális felügyeletet gyakorolt felettük. A munkaszervezet másik típusában a bánya modernizálásával együtt, a munkavégzés szervezetét is gyökeresen átalakították és hét-hét bányászból álló munkacsoportokat hoztak létre, amelyen belül, minden egyes bányásznak megvolt a maga külön munkaterülete, körülhatárolt feladata. Az azonos műszakban dolgozó brigádok munkája szorosan illeszkedett egymáshoz. Sőt, a brigádokon belül az egyik bányász munkája jelentősen függött a többiétől. Az egyes munkacsoportok munkáját szigorúan koordinálni kellett hiszen tevékenységükre a nagymértékű egymásrautaltság jellemző.

A valóságban azonban az egyes brigádok úgy viselkedtek, mintha egymástól elszigetelt munkát kellene végezniük. A vezetés képtelen volt megvalósítani a munka által megkívánt fokozott koordinációt. Ez a helyzet állandó feszültséggel járt az önállóságra törekvő munkacsoportok és a koordinációt a saját kezében összpontosítani szándékozó bányavezetés között. A feszültségeket tovább fokozták a munkacsoportokon belül kifejlődő konfliktusok, amelyek abból származtak, hogy minden egyes bányász érezni tudta a munka tartalmában valamint a keresetekben jelentkező különbségeket. A kutatás meggyőzően bizonyította, hogy mind a munkában tanúsított magatartások (így például a hiányzások vagy a brigádon belüli konfliktusok) mind pedig a vezetés-beosztott viszony

³⁰ F. Herzberg: *Le travail et la nature de l'homme*, E. M. E., Paris, 1971.

alakulása nem érhető meg a termelési eljárások és módszerek vizsgálata nélkül. A vállalati szervezet nem tekinthető kizárólag technikai rendszernek, ahol a munkások a gépek és berendezések „meghosszabbított” tartozékai. A vállalat szervezete azonban nem azonos a társadalmi rendszerrel sem (ahogyan a Human Relations képzelte), hanem szocio-technikai rendszerként működik. Az említett szénbányákban folytatott későbbi kísérletek alapján a korszerű bányaművelési technológiát alkalmazó bányákban a hagyományos bányaművelésre jellemző munkaszervezetet sikerrel alkalmazták. A munkavégzés nagyobb egyéni befolyást és függetlenséget biztosító hagyományos munkaszervezetéhez történő visszatérés nem csökkentette, ellenkezőleg növelte a munka termelékenységét, javította a munkacsoporton belüli emberi kapcsolatokat. Ebből a jelenségből a kutatók azt a következtetést vonták le, hogy a termelés technikai feltételei mellett a munkaszervezet is számottevő autonómiával rendelkezik.³¹

E felfogás szerint, a két rendszer között kölcsönhatások érvényesülnek, tehát amennyiben az egyikre anélkül hatunk, hogy figyelembe vennénk a másik rendszerre való hatást semmi garancia sincs arra, hogy beavatkozásunk eredménye pozitív lesz. Vagyis, csak az egyik rendszer (akár a technikai, akár a társadalmi) „optimalizálása” káros lehet a szocio-technikai rendszer egészére nézve. Az optimalizálást tehát mindkét területen egyidejűleg kell elvégezni. A közös optimalizálás elve („joint optimisation”) tehát azt jelenti: a technikai rendszer hatásaival számolva az emberi igények és szükségletek figyelembevételével kell kialakítani a munkafeladatok és munkakörök szervezetét. A *szocio-technikai szervezet felfogás* értelmében, a termelési rendszer magában foglalja a technológiát (technikát) és az ahhoz kapcsolódó munkaszervezetet. A technológiai követelmények meghatározzák a munkaszervezet típusát és azon keresztül a munkakövetelmények struktúráját. Ugyanakkor, a munkaszervezet olyan társadalmi és pszichológiai tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek függetlenek a technológiától. Sőt, a szocio-technikai rendszernek az adott ipar gazdaságossági (pénzügyi) követelményeit is ki kell elégítenie. A szocio-technikai felfogás értelmében, a vállalatot olyan nyitott rendszernek kell tekinteni, amelynek társadalmi-technikai és ökonómiai dimenziói vannak és a dimenziók kapcsolataira az interdependencia jellemző.

A kölcsönös függés ellenére, az egyes dimenziók, kizárólagos sajátosságokkal, értékkel rendelkeznek. Ezzel magyarázható az egyes dimenziók viszonylag önálló mozgása és hatása³²

A szocio-technikai szervezetcsoport felfogás szellemében végzett gyakorlati kezdeményezések a munkaszervezet korszerűsítésében, jórészt sikeresnek bizonyultak. A munka termelékenysége például legalábbis rövid távon nőtt. A Bell Telephone társaságnál, a munka termelékenysége 20%-kal nőtt, a selejtes termékek aránya pedig 10%-ról 2%-ra visszaesett. A pozitív eredmények olyan tényezőknek tulajdoníthatók, mint a felügyelettel, ellenőrzéssel és a gépek beállításával foglalkozó munkakörök (illetve munkaerő létszám) csökkentése illetve megszüntetése, a munkerőre nehezedő munkaterhek kis mértékű növekedése. A munkaszervezet átalakításának hatásaival foglalkozó be-

³¹ E. L. Trist–H. Higgin–M. Murray–A. B. Pollock: *Organizational Choice*, London, Tavistock Publication, 1963. 332. old.

³² F. E. Emery–E. L. Trist: *Socio-Technical System* (in) C. R. Walker (Ed.): *Modern Technology and Civilization*, New York, McGraw Hill, 1962. 418–425. old.

számlókban azonban arról is lehet olvasni, hogy hosszabb távon például öt év elteltével teljesítmény-visszaesés figyelhető meg. A termelékenység növekedés folyamatos fenn-tartása a döntési jogkörök és a felelősségviselés további kiszélesítését követeli meg. A munkaszervezetben és az egyéni munkakörökben végrehajtott változások egyértelműen pozitívan hatnak – tehát csökkentik – a hiányzást és a fluktuációt.³³

III.

Gyakorlati kezdeményezések a munkafeladatok (munkaszervezet) struktúrájának átalakítására

A munkatevékenység taylori elvek alapján történő megszervezését, egészen napjainkig a technikai fejlődés kedvezőtlen, de szükségszerű következményének tekintették. Sőt ezen a területen olyan fatalizmus jellemzi a gyakorlati és az elméleti szakemberek gondolkodását, miszerint ezt a jelenséget csak hosszútávon – az automatizáció és a robotok elterjedése révén – lehet a technika fejlődésével ellensúlyozni. A vállalatvezetők egyrésze úgy vélekedik, hogy a munkaszervezet átalakítására szolgáló kísérletek alapjául szolgáló problémák a saját vállalataiknál és üzemeikben végzett munkákra nem jellemzők. Azaz a munka eléggé érdekes és változatos, a munkakövetelmények kielégítik a munkások munkával szembeni igényeit. Mások elismerik ugyan, hogy az üzemeikre jellemző munka nem köti le a munkások figyelmét, unalmas és monoton, de úgy vélik, hogy az ilyen jellegű munkát az emberek, főleg a nők jobban kedvelik, mint a jelentős erőfeszítéssel és gondolkodással járó munkafeladatok végzését. E nézetek hirdetői gyakran azt hangsúlyozzák, hogy „a nők szeretnek másra gondolni munka közben . . . hogy mit főzzenek vacsorára, a családra . . . érdekldésük nem a munkára összpontosul . . . nem akarják, hogy a munka túlságosan elvonja a figyelmüket ezekről a dolgokról, vagy hogy ne tudjanak szót váltani munkatársaikkal.” Az érvelés hívei szerint, ilyen munkaerő esetében a munkafeladatok átalakítása (érdekesebb és változatosabb munka nagyobb felelősséggel stb.) nem találkozna az érintettek érdekeivel és visszautasítanák a vezetés és irányítás ilyen jellegű kezdeményezéseit. Találkozhatunk más jellegű idegenkedéssel is, amely abból fakad, hogy az adott gyártási folyamatot vagy a munkavégzés technikáját tartják alkalmatlannak a változtatásra. A technológiai és technikai akadályokat hangoztatók felteszik a kérdést: hogyan lehetséges ugyanazokat a kísérleteket alkalmazni például a televízió vagy a számítógépek összeszerelésénél és az autó összeszerelésénél. Végül említésre méltók azok a fenntartások is, melyek szerint a tőkés vállalatvezetési és irányítási környezetben nem rentábilisak az ilyen jellegű kezdeményezések. A gazdaságban érvényesülő ökonómiai kritériumok értelmében a beruházásoknak és a különböző jellegű ráfordítások hozamának (eredményeinek) előreláthatóknak kell lenniük. Márpedig, ha valamelyik vállalatnál elhatározzák, hogy a Tudományos Vezetés elveinek szellemében kialakított munkatevékenységet gazdagítják vagy kibővítik, akkor az a hatás, amely könnyen előrelátható, a

³³ Meg kell említenünk, hogy a munkatevékenység struktúrájának átalakítása által érintett munkások gyakran elégedetlenek voltak akkor, amikor a munkájukban végbement javulást nem követte hasonló jellegű pozitív változás a bérezési és előrejutási feltételeikben. J. R. Maher: *New Perspectives in Job Enrichment*, New York, Von Nostand Reinhold Cy, 1971. 37. old.

bérek növekedése, ami viszont kevésbé látható előre: a hiányzások vagy a fluktuáció csökkenése. Ameddig az emberi erőforrások felhasználásánál ilyen „elszámolási logika” érvényesül, addig a munkatevékenységek szerkezetének átalakítására törekvő vezetői kezdeményezések szemléleti tényezőknek tulajdoníthatók. Hiszen a gazdasági szabályozók a könnyen mérhető és elszámolható valamint az azonnali nyereséggel (profit-tal) járó kezdeményezéseket szorgalmazzák, részesítik előnyben.

A munkafeladatok átalakításával kapcsolatos különböző fenntartások rövid ismertetésével arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy az ezen a területen bevezetett változásokat nem szabad kizárólag azzal magyarázni, hogy a vállalati vezetőknek megváltozott, korszerűsödött az emberekről illetve munkások magatartásindítékairól vallott felfogása. Legalább ilyen vagy nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani azoknak a társadalmi és technológiai változásoknak, amelyeknek az elmúlt tíz évben voltunk tanúi.

Miről is van szó tulajdonképpen? Milyen tényezők kényszerítették a vállalatvezetést és irányítást olyan lépésekre, amelyek a taylori elvek alapján kialakított munkatevékenységet és munkaszervezetet megkérdőjelezték? Milyen jellegű társadalmi, gazdasági és technikai tényezők hatására veszítenek napjainkban erejükből a hatékonyság növelésének azon módszerei, amelyek a munkások szakmai önállóságának és ellenőrzési lehetőségének maximális csökkentésére alapultak. Ennek a hatékonysági módszernek mind a mai napig legvilágosabb és legegyszerűbb elveit maga Taylor fogalmazta.³⁴

3. A változások strukturális okai és formái

A munkatevékenységek, valamint a munkafeladatok átalakításáról beszámoló tanulmányok többsége³⁵ szinte kizárólag azokkal a változásokkal foglalkozik, amelyek a munkások munkával szembeni igényeinek növekedését eredményezik. Kevés figyelmet fordítanak viszont az olyan tényezők vizsgálatának, mint a technológiában és a gyártott termék összetételében bekövetkezett módosulások, a piaci igények differenciálódása, a munkaerő szerkezetének változásai és végül a szakszervezetek részéről a vállalati vezetésre nehezedő nyomás hatása.

A felsorolt tényezők szerepének illusztrálását esettanulmányon keresztül mutatjuk be. Példánkat az autóipar területéről választottuk. A Renault gyárban végrehajtott kísérletek tapasztalataira támaszkodunk.³⁶

Mielőtt bemutatnánk a munkafeladatok struktúrájának átalakítását ösztönző tényezőket, röviden ismertetjük e változások leggyakrabban alkalmazott formáit. A munkafeladatok szerkezetének átalakítása, „újrastrukturálása” során a következő megoldások valamelyikét alkalmazzák:

³⁴ Lásd részletesebben erről a tanulmány bevezetőjében ismertetett Tudományos Vezetés négy elvét.

³⁵ A kivételek közé sorolhatók az olyan tanulmányok mint L. E. Davis: *The Coming Crisis for Production Management: Technology and Organization*, *International Journal of Production* 9. No. 1. (1971).

³⁶ B. Coriat: *La Reconstitution de la ligne de montage et son enjeu: une nouvelle „économie” du controle et du temps*. *Sociologie du Travail*, 1979. 19–31. old. és F. Butera: *Environmental Factors in Job and Organization Design: The Case Olivetti*, (in) L. E. Davis–A. B. Cherns (Ed.): *The Quality of Working Life*, Vol. II. The Free Press, New York, 1975. 166–200. old.

1. A munkafeladatok rotációja és kibővítése („Job enlargement”)
2. A munkafeladatok gazdagítása („Job Enrichment”)
3. Félig autonóm vagy autonóm munkacsoportok („blokkok”, „modulok” stb.) létrehozása.

A munkakörök cseréjének (rotációjának) lényege: a munkások cserélődnek a különböző munkakörökben. Alkalmazásával megszakítják a munkavégzés monotonitását, megszüntetik azt a gyakorlatot, hogy mindig egy és ugyanazon személy végezze a legunalmasabb, a legérdektelenebb, legkevésbé fizető stb. tehát a legrosszabb munkákat. Az azonos jellegű munkakörökben igen gyakori a rotáció, ezt általában a művezetők kezdeményezik (pl. a hiányzók, kilépők, nyugdíjbakerülők munkájának hosszabb-rövidebb ideig történő pótlására). Napjainkban, egyre gyakrabban cserélik a munkaköröket a különböző feladatok végzésénél is, például a forgácsolási munkáknál az esztergályos és a marós betanított munkások munkaköreinél. Ezeknél a cseréknél azonban már szükség van arra, hogy a dolgozókat különböző munkakörökre képezzék ki, a munkásoknak egyszerre több szakma (pl. marós és esztergályos stb.) ellátásához is érteni kell.³⁷

A munkafeladatok kibővítésénél egymást követő munkakörökre bontott kivitelező (végrehajtó) jellegű műveleteket úgy csoportosítják, hogy a munkások komplett egységeket vagy részegységeket hozzanak létre. A munkavégzés érdekességének növelése érdekében általában ezt a megoldást követik a leggyakrabban. Valójában azonban a munkafeladatok bővítése csak a munkával kapcsolatos problémák tüneti kezelését jelenti. A feladatok számának (mennyiségének) növelése nagyon bizonytalan kimenetelű eredményekkel jár. A munkafeladatok ettől még nem válnak gazdagabbá, ezzel kapcsolatban nagyon találó Herzberg azon megjegyzése, hogy a nulla meg nulla az még mindig csak nulla. Sem a munkakörök rotációja, sem a munkafeladatok bővítése márcsak azért sem tekinthetők valójában a munkaszervezetek új formáinak, mert nem foglalkoznak azzal az alapvető kérdéssel, hogy milyen jellegű legyen a munkatevékenység részekre bontása. Ezeknél az újítási törekvéseknél tulajdonképpen csupán arról van szó, hogy megkísérlik a munkatevékenységet alkotó alaptévékenységek: megmunkálás, anyagmozgatás- és szállítás, ellenőrzés és beállítás, karbantartás stb.) optimális mértékben felbontani. Ezt az

³⁷ A munkakörök cseréjének feltételeit természetesen nagymértékben képes megkönnyíteni a szakmunkás képzés rendszere. Ebből a szempontból az 1969. óta törvényerőre emelt, fokozatokra tagolt NSZK képzési rendszert előremutatónak tartjuk. Ezt a képzést konkrétan a következő jellemző. Például a villamos szakmák képzésének első évében (amely az első fokozatnak felel meg) az összes tanulókat egységes tanterv szerint oktatják, ahol az első év közbeni vizsgával zárul. A második évben (a második lépcsőben) az oktatás ötféle szakmai pálya szerint tagolódik szét (pl. villamosgép-csévélő, villamos készülék-mechanikus, hírközlő készülék-mechanikus, villamos berendezésszerelő és távközlő szerelő). A második év befejeztével megkapják a tanulók az alapkiképzést, amely már hivatalosan, bizonyítvánnyal elismert. Ennek birtokában, a többi villamos szakmába történő átképzés két év helyett csupán egy évet igényel. Sőt, a második fokozattal rendelkezők számára nyitva áll a lehetőség – az újabb másfél évet igénylő – harmadik fokozat elvégzéséhez. Ez a fokozat fontosabb és nagyobb keresetet nyújtó munkakörök betöltésére alkalmas. De arra is megvan a lehetőség, hogy valaki a második fokozattal az egyik szakmából a másikba menjen át és annak elsajátítására szintén csak másfél évre van szükség. (Lásd részletesebben: N. Gondorf: Az ipari tanműhelyek árny- és fényoldalai, Profil, 1979. 4. 10. old.)

optimális mértéket úgy kívánják eltalálni, hogy igyekeznek megváltoztatni a munkafeladatokra eső munkakörök arányát. (Ez az arány természetesen a legkritább esetben egyenlő 1-gyel.)

A *munkafeladatok gazdagítása* a munkafeladatok „bővítésének” olyan formája, ahol ténylegesen törekednek a munkafeladatok vonzóvá és érdekessé tételére. Miután a végrehajtási tevékenységben (a gyártásban) nehezen lehet ilyen feladatokat találni, ezért az ellenőrzési (a gép- és a termék ellenőrzése) és karbantartói tevékenységekkel igyekeznek kiegészíteni a hagyományos munkás munkaköröket. Az ipari gyakorlatban a gépek és berendezések javításának, karbantartásának vagy az előállítandó termék ellenőrzésének a tradicionális munkafeladatokkal történő egyesítése olyan eszköz, amely megkülönbözteti a munkafeladatok kibővítését azok gazdagításától. Természetesen a karbantartási és ellenőrzési tevékenységek mellett más is számbajöhet. Például első lépésben nem a karbantartási vagy ellenőrzési tevékenységekkel, hanem a gépek beállításával és szabályozásával kapcsolatos teendőket szokták a gépkezelőkre bízni.

A feladatok bővítésével szemben, a munkafeladatok gazdagítása, már új munkaszervezési formát jelent. Hiszen az előbbi, mint mondtuk csupán a munkafeladatok felbontásának mértékét kívánja módosítani, csökkenteni. A munkafeladatok gazdagítása viszont a Tudományos Vezetés által kialakított munkamegosztást veszi célba. Azt a munkaszervezési formát, ahol a munkás csak minimális autonómiával rendelkezik a munkatevékenységben: a munka tervezésében, módszereinek megváltoztatásában, munkafeladatok egyéni ütemezésében, a termék ellenőrzésében stb. A munkafeladatok gazdagítása, a végrehajtásban nagyobb autonómiát biztosít a munkások számára, megnövekszik befolyásuk és függetlenségük, míg a vezetés ellenőrzése a munkások felett csökken.

Az autonóm munkacsoportok, kollektív formában gazdagítják a munkafeladatokat. A munkacsoportokat akkor tekinthetjük félig-autonóm csoportoknak, ha egy műhelyben vagy üzemben nemcsak a vezetők, hanem a dolgozók maguk is foglalkozhatnak a feladatok csoporton belüli elosztásával, saját munkájuk megszervezésével. A munkafeladatok gazdagabbá tételével szemben annyiban jelent ez előrelépést, hogy nem csupán a termelés mennyiségéért és minőségéért vállal felelősséget a munkacsoport, hanem maga felelős a csoporthoz tartozó munkások jutalmazásáért és büntetéséért is. Ezeket az ösztönzési jellegű feladatokat, amelyeket korábban szinte kizárólag a közvetlen termelés-irányítók láttak el, most már nem a felettesek, hanem a munkacsoport dolgoja. A munkacsoport dönt a munkavégzés mikéntjéről, a munkaközi szünet tartásáról, felosztja a feladatokat a csoporttagok között stb. A csoport a munkások választása alapján jön létre és a munkacsoport maga dönt új tagjainak felvételéről, illetve a nem megfelelő jelentkezők elutasításáról. Az autonóm munkacsoportokra általában olyan többlet-funkciók hárulnak, amelyeket korábban technikusok, művezetők sőt olykor üzemvezetők láttak el. Sőt olyan munkacsoportokkal is lehet találkozni, amelyek elvégzik a bérelszámolást, intézik a hiányzásokkal, szabadságolásokkal stb. kapcsolatos teendőket.

Az *autonóm munkacsoportok* esetében, a csoporttagok együttesen felelnek a feladatok csoporton belüli elosztásáért, a munkaterhek arányos meghatározásáért. A szerelési tevékenységeknél például a munkacsoport maga határozza meg, hogy az előállított termék teljes szerelési idején belül milyen rész-szerelési idő szükséges az egyes csoporttagok számára, figyelembe véve az egyéni felkészültséget, teljesítőképességet stb.

Ugyancsak a munkacsoport ellenőrzi az előállított termékek minőségét, javítja a gépeket és berendezéseket. A csoport által végzett feladatok számától és fontosságától függően lehet beszélni autonóm vagy félig autonóm csoportokról. Az autonómia mértéke azt jelöli ez esetben, hogy a munkacsoport (mint kollektíva) milyen mértékű befolyással és függetlenséggel rendelkezik az adott munkafolyamatban vagy a termelési tevékenység egy-egy részfolyamatában.

Az autonóm munkacsoportok már jelentősen módosítják a vállalaton, üzemen belüli hatalmi viszonyokat. A művezetők befolyása általában nagymértékben csökken. Az ilyen munkacsoportokban a munkásoknak nem kell a művezetőnek engedelmessé válniuk, a termelés fegyelme és kényszere közvetlenül érinti a munkacsoportot, annak közvetítéséhez nincs szükség többé a művezetőre. A termelés közvetett kényszeréről áttérnek a termelés közvetlen kényszerére. A vállalati közép és felsővezetés, ezekben az önálló munkacsoportokban olyan eszközt lát, amelyek révén mellőzhetővé és kikapcsolhatóvá válnak a munkásokkal való érintkezésben a művezetők és a szakszervezetek.³⁸

A munkafeladatok szerkezetében végrehajtott különböző változások között a lényeges különbség nem a feladatok kiszélesítésében vagy gazdagításában rejlik. Fontosabbnak tartjuk ennél az *egyéni feladatokon* valamint a *kollektív feladatokon* alapuló cselekvések közötti különbségtételt. A feladatok bővítésének, amennyiben nem tartalmazza a szakmai és szervezési ismeretek (szakértelem) növekedését, minimális a jelentősége.³⁹

Az egyéni munkakört vagy a munkacsoportot érintő változások jellegét, terjedelmét és lefolyását nagymértékben befolyásolja a technikai-technológiai környezet természete. A munkakörök átalakítására irányuló gyakorlati kezdeményezések tapasztalatai szerint az egyéni munkakörök gazdagítása vagy kiszélesítése főleg a nem ipari jellegű területeken (pl. adminisztratív-kereskedelmi stb. jellegű munkáknál), a munkafeladatok csoportmunka keretében történő korszerűsítése viszont az iparban tapasztalható.

A munkafeladatok struktúrájában véghezvitt változások típusainak bemutatása után, röviden érintjük azt a kérdést, hogy mi ösztönzi és teszi lehetővé a munkaszervezeti reformokat. Hiszen hiába jelentkezik egyik oldalról a kényszerítő tényezők, ha a *változások technikai (anyagi) eszközei* nem állnak rendelkezésre. Például, a változtatások leggyakrabban idézett okai között szerepel a munkások képzettségi színvonalában illetve a munkaszerkezetekben bekövetkezett jelentős növekedés, sőt a kutatók többsége szerint a munkafeladatok és munkakövetelmények átalakítására irányuló kezdeményezések legdöntőbb tényezője a munkával szembeni igények fokozódása. Ez valóban jelentős hajtóerő, de azt is látnunk kell, hogy a tényleges változások más feltételektől is függenek. Például a klasszikus elvek szerint kialakított folyamatos gyártósorok vagy szereldék csak

³⁸ Azt azonban hangsúlyozni szeretnénk, hogy az autonóm munkacsoportok nem jelentenek visszatérést az ipari társadalmat megelőző időszakban ugyanúgy folytatódik a kisipari-jellegű munkák felszámolása, a gépesítés révén pedig az egyéni munkavégzés kollektív munkává történő átalakítása. Miközben a termelési folyamatban tevékenykedő egyén egyre nehezebben képes áttekinteni az általa létrehozott termék és a közte lévő viszonyokat, az autonóm munkacsoportokon keresztül ezeket a kapcsolatokat kívánják újból érzékelhetővé, megragadhatóvá tenni.

³⁹ Ezzel magyarázható az a jelenség is, hogy a művezetők ilyen esetekben nem is tanúsítanak ellenállást az új típusú munkakörök kialakításánál.

akkor alakíthatók több, egymástól független rész-gyártósorrá, vagy szereldévé, ha léteznek egyáltalán olyan összeszerelt részegységek, amelyek mechanikailag funkcionáló és ellenőrizhető termékreszt jelentenek. Az elektronikus számítógépek esetében ilyen részegységek lehetnek a kiíró, vagy tabulátor részegységek stb. Ha erre nincs lehetőség, akkor az eredeti gyártósor vagy szerelde munkaszervezetét nem lehet megváltoztatni, a munkával szembeni igények bármilyen növekedése ellenére sem.

A munkafeladatok átalakításának tapasztalatairól szóló beszámolók kevés figyelmet szentelnek a *piaci környezet* hatásainak. Nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a piaci igények megváltozása milyen hatást gyakorol a vállalatok termékstruktúrájára illetve az abban bekövetkezett módosulások milyen konzekvenciával járnak a munkaszervezet működése szempontjából. A piaci környezet jellegében bekövetkezett változások jól nyomon követhetők a Renault-nál végrehajtott munkaszervezeti reformokban.

A munkafeladatok újrastrukturálására irányuló kísérletek leggyakrabban hangoztatott indoka: a *munkaerő* arculatában és összetételében bekövetkezett változások. Ezzel kapcsolatban általában a következő két jelenségre szoktak utalni. Egyrészt az életfeltételek javulása, amely a II. világháború után a fejlett tőkés országok munkásainak jelentős részét érintette. Másrészt a képzettség általános színvonalában bekövetkezett növekedésre, amely jelentős mértékben növelte a munkaerő munkával szembeni igényeit. Elsősorban ezekkel a tényezőkkel indokolják azokat a munkahelyi problémákat, amelyek a hagyományos munkaszervezetben végzett munkára jellemzők. A Ford Művek ipari kapcsolatokkal foglalkozó elnökhelyettese arról panaszkodott, hogy napjainkban a munkásokat alig izgatják a vállalatban belüli előrelépési lehetőségek, sőt olykor még a munka elvesztésének kockázata sem jelent számukra megfelelő ösztönző erőt. Egyre kevésbé hajlandók elfogadni az autóiipari szerelőszalagra jellemző munkafeltételeket – különösen a munkautómetet – kevésbé készek az egyéb munkakövetelmények teljesítésére. Különösen a fiatalok találják egyre kevésbé vonzóknak az ipari munkafeltételeket – annak ellenére, hogy azokat az elmúlt évtizedekben jelentősen javították. Közömbösek számos olyan hagyományosan ösztönző tényezővel szemben, mint a munka biztonsága, az anyagi ösztönzés és a vállalati hierarchiában történő előrelépés perspektívája. A fiatalok vonakodnak megtartani az üzemekben érvényesülő szabályokat és előírásokat.⁴⁰ Az általános képzettség növekedése és az életfeltételek javulásának a munkásigényekre gyakorolt hatásai mellett nem szabad megfeledkeznünk azokról az egyéb és állandó hatásokról sem, amelyek a dolgozókat nap mint nap érik. Jelentős szerepe a tömegkommunikációs eszközöknek, közülük elsősorban a televízió érdemel említést. Általa a munkások sokrétű és differenciált információkat kapnak más társadalmi rétegek munkájáról, életmódjáról, értékeiről stb. A különböző társadalmi rétegek és csoportok kulturális elszigeteltségének megszűnésével egyre szembetűnőbbé válnak azok az aránytalanságok és egyenlőtlenségek, amelyek a munkások ráfordításai (pl. munkateljesítmények színvonala, a végzett munka jellege és körülményei stb.) és a munkájukért járó tágan értelmezett előnyök között fennállnak.

Végül szólnunk kell arról a *társadalmi nyomásról* is, amely a tőkés vállalatvezetést és irányítást a munkafeladatok átszervezésére kényszeríti. A szakszervezetek általában

⁴⁰ B. J. Widick: Working Auto Plant: Then and Now, (in) Auto Work and Its discontents, B. J. Widick (Ed.). The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1976. 10–11. old.

támogatják azoknak az új típusú munkaszervezeteknek a létrehozását, amelyek a munkások munkáját változatosabbá, felelősségteljesebbé és nagyobb képzettséget igénylővé teszik.

A nyugateurópai tőkés országok olyan vállalatainál mint például a Volvo, Philips, Olivetti, Renault eszközölt munkaszervezeti reformokat heves munkahelyi konfliktusok előzték meg és a szakszervezetek jóváhagyásával, közreműködésével valósultak meg. A támogató magatartás mellett azonban ambivalens vagy olykor visszautasító szakszervezeti beállítottságokkal is gyakran lehet találkozni. A szakszervezeti fenntartások egyik legkézenfekvőbb oka, az attól való félelem, hogy a munkaszervezeti korszerűsítések eredményezte termelékenységnövekedés csökkenti a munkaalkalmakat és ezen keresztül veszélyezteti a foglalkoztatottság biztonságát. Ennek elkerülése érdekében garanciákat követelnek a foglalkoztatottság színvonalának biztosítására. Fontosabb azonban ennél az, hogy a munkások az új helyzetben milyen gazdasági pozíciókkal rendelkeznek. Előfordul, hogy a munkásoknak az új munkaszervezetben több munkájuk van, például több gépet kell egyszerre kiszolgálniuk, sőt a munkafeladatok újjászervezésével a végrehajtandó feladatok bonyolultabbak lesznek és a korábrinál nagyobb felelősséggel járnak. Ha ezzel párhuzamosan nem változik sem a munkások besorolása sem pedig keresete, könnyen kialakulhat az a helyzet, hogy mind a szakszervezetek, mind pedig az érintett munkások úgy vélik, hogy csupán munkájuk „gazdagodott”, társadalmi-gazdasági pozíciójuk viszont romlott. A munkásokat általában nem elégíti ki az új munkaszervezet vagy munkakör nyújtotta erkölcsi vagy intellektuális előnyök. Helyzetüket nem önmagában, hanem más munkásrétegekhez és a vezetéshez fűződő viszonyukon keresztül értelmezik és ilyen esetekben joggal érezhetik úgy, hogy ők többet nyújtanak a munkavégzés során, mint számukra a vezetés. Nem tartják elfogadhatónak ha ezt a többletteljesítményt a vezetés nem ismeri el. Az elmondottakat összefoglalva az derül ki, hogy a munka tartalmának vonzóvá tételére irányuló pozitív változásokat vagy változtatási szándékokat az érdekeltek akkor hajlandók támogatni, ha azok egyúttal érdekeiket is kielégítik. Ellenkező esetben a munkások ellenállást fognak tanúsítani. Ellenállás természetesen nem csupán a munkások részéről, hanem a vezetés – főleg az alsó és középszintű vezetés – részéről is tapasztalható. Ezek a konzervatív vezetői beállítottságok arra utalnak, hogy a munkafeladatok tartalmának átalakítását nem szabad kizárólag a munka tartalmában bekövetkező közvetlen változásokkal azonosítani és mint ilyen jelenséget vizsgálni.

Nagy figyelmet kell továbbá fordítani a munkások vállalaton belüli társadalmi-gazdasági helyzetét meghatározó olyan tényezők alakulására is, mint a keresetek, a besorolás, a képzés és az előrejutás lehetőségeinek alakulása. Ebben a megközelítésben érthetővé válnak azok a szakszervezeti értékelések – például a francia CGT, CFDT és CFTC álláspontjai – amelyek a munka tartalmát javító vállalati törekvéseket csupán a munkások munkaszituációjának, kétségtelenül nagyon jelentős, de egyetlen elemének tekintik. Ezért, felfogásuk szerint többféle akcióra van egyidejűleg szükség a munkások helyzetének javításában. A munkakörülmények javítása mellett, a bérek és a besorolás, valamint a képzés és az előrejutás lehetőségeit is növelni szükséges.

A munkafeladatok illetve a munkaszervezet gyakorlati reformját előidéző és motiváló tényezők rövid áttekintése után vállalati példán kívánjuk érzékeltetni ezeknek a kezdeményezéseknek a lényegét. Példánkat a Renault autógyár néhány üzemében (Mans-i, Choisy-le-Roi) végrehajtott átszervezésekből merítjük. Az autógyári esettel első-

sorban arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy az új típusú munkaszervezettel hogyan lehet a korábbi munkaszervezetre jellemző ellenőrzést és gazdaságosságot fokozni.

3.1. Az autópári szerelőszalag munkaköreinek újraegyesítése és a termelés gazdaságossága

A taylorizmus és a fordizmus szellemében részekre tördelt munkafeladatok tipikus munkahelye az autópári szerelőszalag.

A szerelőszalagon végzett feladatok újraegyesítésére irányuló első kísérletekre mint már említettük még a II. világháború idején az IBM cégnél és a Bata-műveknél került sor. Ezeknek a kísérleteknek a tanulságai homályban maradtak, és az ipari munkaszervezettel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek hosszú ideig utópisztikus jellegűnek minősítették az ilyen próbálkozásokat.

A II. világháború befejezését követő évtizedekben viszont már megjelentek azok a kutatók, akik döntő fontosságúnak tekintették azokat a gyakorlati lépéseket, amelyek a munkakörök cseréjét és a munkafeladatok gazdagítását az ipari gyakorlatban elősegítették. Sőt, a munkaszociológia egyik legismertebb és nagy hatású képviselője G. Friedmann már felteszi azt a kérdést, hogy vajon a XX. század közepén nem jelenik-e meg a munkamegosztás és specializáció korábbi rendszerétől eltérő tendencia? ⁴¹ Tudományos kutatómunkája során ugyanis azt tapasztalta, hogy még az USA-ban, a taylorizmus és fordizmus hazájában is sokan kezdenek kételkedni a munkafeladatok részekre bontásának feltétlen gazdaságosságában. ⁴² Ezeknek a kételyeknek azonban még nem volt ekkor különösebb visszhangjuk. A vállalati vezetők és az iparral foglalkozó társadalomkutatók megközelítésén és tevékenységében szinte kizárólag a Human Relations iskola szemlélete uralkodott. A vállalati szervezetet társadalmi rendszerként kezelték. Működésében nagy jelentőséget tulajdonítottak az informális csoportoknak a vállalati irányítás szempontjából történő felhasználásának, az interperszonális kapcsolatok és a kommunikációs rendszer javításának, a beosztottak részvételét, aktivitását ösztönző vezetési módszereknek stb. A vállalati szervezetet, ezen belül a munkaszervezetet viszont adottságként fogadták el. Olyannak, amellyel nem a társadalomkutatóknak kell foglalkozniuk, a munkaszervezet működésének vizsgálata az üzemszervezők feladata. Továbbra sem kérdőjelezi meg a Tudományos Vezetés olyan elveinek érvényességét, mint a munkás szaktudásának a munkafolyamatból történő kiiktatása, a munkavégzés maximális részekre tördelése, a vezetés abszolút ellenőrzése munkafolyamat felett.

A Tudományos Vezetés által kialakított munkaszervezetben végzett munkatevékenység első kritikáit a Herzberg-féle kettős-faktor elmélet és a Tavistock Institute of Human Relations szocio-technikai rendszer felfogásai jelentették. Az elméleti kritikák és a szórványos gyakorlati újítások ellenére csupán a hatvanas évek végén kezdődtek meg azok a gyakorlati kísérletek, amelyek célja a részekre tördelt és monoton munkák negatív

⁴¹G. Friedmann: *Le Travail en Miette*, Paris, Gallimard, 1956. c. könyvére gondolunk elsősorban.

⁴²Ch. Walker–R. Guest: *The Man on the Assembly line* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1952.

hatásainak (pl. nagyarányú hiányzások, fluktuáció, rossz minőségű munkavégzés, közömbösség a termelésben, elégedetlenség a munkával stb.) kiküszöbölése vagy csökkentése volt. A munkafeladatok „kiszélesítésén”, „gazdagításán” és az „autonóm munkacsoportok” létrehozásán keresztül a Tudományos Vezetés alternatív munkaszervezeti modelljét kívánják létrehozni. Ebbe a perspektívába illeszthetők a Renault Művekben végrehajtott szervezési és korszerűsítési programok.

A *Renault Művekben végzett munkaszervezeti változtatások* során, mind a munkavégzés hatékonysága (termelékenysége), mind pedig a munkafolyamat feletti ellenőrzés szempontjából összehasonlították az ún. Ford-féle autóiipari szerelőszalagot valamint az „újjaszervezett” szerelőszalagot. A különböző típusú szerelőszalagok jellemzőinek ismertetését a klasszikus vagy a Ford-féle autóiipari szerelőszalag bemutatásával kezdjük.

A Ford Művek Highland Park-i üzemében 1914-ben bevezetett autóiipari szerelőszalag lényegét – amelyet sokan a *Fordizmus* lényegének tekintenek – röviden úgy tudnánk meghatározni, hogy *azoknak a technikáknak az együttese, amely a munkaszervezet segítségével (eszközével) hozott létre gyökeres változást a munkafolyamatban és így új feltételeket teremtett az értéktöbblet termeléshez.*

A továbbiakban – miután elsődlegesen a munkafeladatok struktúrájában végbe menő változásokat akarjuk nyomonkövetni, figyelmünket az ily módon kialakított munkaszervezet sajátosságainak bemutatásának szenteljük. Ebből a szempontból a Ford-féle autóiipari szerelőszalag munkaszervezetét két alapvető sajátosság jellemezte. Itt jelenik meg először – nem pedig Taylornál – a gépi meghajtású mozgó raktár (konveyor szalag) és a szerelőszalag együttese. Ez a megoldás teszi lehetővé a munkadarabok és a megmunkálendő anyagok körmozgását: a konveyor-szalag az egyik munkakörből (munkapozsttól) – a másik munkakörbe (munkapozstrra) továbbítja a megmunkálendő vagy összeszerelendő munkadarabokat. A megmunkálás vagy szerelés során a munkásoknak rendkívül egyszerű és ismétlődő mozdulatokat kell végezniük. A Taylor által bevezetett idő- és mozdulattanulmányozást (Time and Motion Study), a gépesítéssel egybekapcsolva a korábnál magasabb szinten alkalmazzák, a „munka ütemét” „kívülről” a vezetés határozza meg. Az elmondottakat röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Ford megteremtette – a gépi, mechanikus hajtóerő alkalmazásával – a *folyamatos szállítást és anyagmozgatást* a munkafolyamatban, a megmunkálási tevékenységben. Ford fellépését követően jelentősen fejlődtek a termelés gépi eszközei. Fokozatosan minden szakmában specializált gépek válhattak fel az univerzális gépeket. Mindez megkönnyítette a munkadarabok *standardizációjának fokozását* és általa a termékek egységesítésének folyamata is előbbre lépett.

Az ismertetett szervezeti és technikai sajátosságokkal rendelkező munkaszervezet a gépkezelőktől vagy a szerelőktől minimális kezdeményezőkétszetséget igényel. A munkaszervezet bemutatott sajátosságaiban valósul meg a szériatermelést folytató iparágak központi szervezési elve: a *termelés folyamatossága*. A folyamatos termelés megteremtésével, a munkások munkavégzésben (a munkaeszközök megválasztásában, a feladatok ütemezésében, a mennyiségre és a minőségre gyakorolt befolyás mértékében stb.) élvezett önállóságának, autonómiájának mértéke nagymértékben csökkent. A munka ütemét az irányításnak sikerült „kívülről” a munkásokra kényszerítenie, aminek következtében a munka termelékenysége és intenzitása megnőtt. A munkadarabok és a különböző részegységek standardizációjával valamint a szerelés új technikáinak bevezetésével a széria

(illetve tömegtermelés) a költségek csökkentése mellett vált lehetővé. A fordizmus tehát az autógyártásban a termelés új formáját jelentette és hatékonyságánál fogva, a termelés szinte minden ágában (pl. élelmiszertermelés, elektronika és elektromos ipar, textil és ruházati ipar, bútorgyártás stb.) elterjedt.

A termelésben gazdaságossági szempontból hatékonynak bizonyuló munkaszervezetnek ezen típusával szemben a hatvanas években érzékelhetően megnőtt a munkások ellenállása (pl. kilépések fokozódása, hiányzások megnövekedése stb.) és a klasszikus munkaszervezet korábban is létező diszfunkciói erőteljesebben jelentkeztek. Mit jelent ez konkrétan?

A munkaszervezettel kapcsolatban az új utak keresését a munkaerő-problémák mellett egy sor gazdasági és vállalatirányítási probléma leküzdése sürgette. Számos iparág – közöttük az autóipar és az elektronika ipar – számára jelentősen megváltoztak a piaci feltételek. A piaci igények jelentősen diverzifikálódtak, ezzel egyidejűleg a szállítási feltételek szigorúbbakká váltak. Az utóbbiak jelentősége annyira megnőtt, hogy sokszor nem is a piacon jelentkező termékek tényleges minősége és ára, hanem a szállítási feltételek és határidők váltak meghatározóvá. Mindez a folyamat a nemzetközi konkurrencia éleződésével egyidejűleg zajlik le. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a hetvenes évek elején – a nyersanyag és energia hiánnyal beköszöntő gazdasági válság hatására az addig stabilnak tekintett piacok jórésze instabillá vált, a megrendelés-állomány jelentős ingadozása megszokott jelenséggé vált a fejlett tőkésországok ipara számára is. Mindez a munkaerő munkával szembeni igényeinek fokozódásával együtt számos iparágban megkérdőjelezte a munkafeladatok felosztásának és specializáltságának eddigi rendszerét, vagy legalábbis elindították a vitát a létező munkaszervezetek felépítési és működési elveinek felülvizgátáról.

A klasszikus – tehát a Tudományos Vezetés – szellemében kialakított munkaszervezetek tipikus területe az autóiipari szerelőszalag. Az ismétlődő és részekre tördelt munkának ez a világa nem csupán a tudományos vizsgálatokban, hanem különböző irodalmi és egyéb művészi alkotásokban (pl. Charles Chaplin: *A modern idők c. filmje*) is állandóan megjelenik. A leghevesebb munkásellenállásokkal és munkásreakciókkal is ebben az iparban találkozott a munkaszervezők. Itt utalunk vissza azokra a nehézségekre, amelyekkel H. Fordnak szembe kellett néznie, amikor bevezette az első autóiipari szerelőszalagot a világhírűvé vált „T” modell gyártására.

Érdekes kicsit részletesebben is megismernedni annak a munkának a sajátoságaival, amelynek leírásával szinte minden olyan tanulmányban lehet találkozni, amely a technika és az ipari munka összefüggéseivel foglalkozik. A számos leírás közül idézzük az autóiipari szerelőszalagról szóló következő beszámolót:^{4 3}

„A munkaritmust valójában a három-négy percenként érkező új karosszériák robaja diktálja. Ha már a karosszéria a futószalagra van erősítve, elindul a körpályán,

^{4 3} Az idézet R. Linhart: *A munkapad c. könyvéből* származik. Linhart 1967-ben a Citroën, Choisy-ban lévő üzemében – több mint egy éven keresztül – betanított munkásként dolgozott a különböző munkahelyeken, így egyebek között a szerelőműhelyben is. Beszámolójában nem csupán a szakmai, hanem a szélesebb közvéleményben is nagy sikert aratott. (R. Linhart: *L'Établi, Les Éditions de Minuit, Paris, 1978. 11–13. old.*

amelynek állomásai a forrasztás, majd a mellékműveletek, így a reszelés, csiszolás és a kalapálás . . . a futószalag lassúnak tűnő, folyamatos mozgást végez: első látásra szinte mozdulatlanak tűnik, és csak ha egy meghatározott autóra (karosszériára) szegezzük a tekintetünket, akkor vesszük észre, hogy az egyik helytől a másik munkahelyig (munkapozstig) halad lassan előre. Mivel a futószalag sohasem áll meg, a munkásnak kell előremennie, hogy a művelet ideje alatt együtt haladjon az autóval. A kiszabott mozdulatokat illetően mindenkinek láthatatlan határokkal, de mégis pontosan körülhatárolt munkaterülete van: amint egy autó belép, a dolgozó kikapcsolja a hegesztőpisztolyt, megragadja a forrasztópákát, reszelőt vagy kalapácsot fog, és nekilát a munkának. Egy-két ütés, egy-két szikra, és a forrasztás kész is, az autó már ki is mehet a három-négy méter hosszú munkahelyről. A következő autó máris megérkezett a művelet színhelyére. És a munkás kezdi az egészet előlről. Ha gyorsan dolgozik, olykor néhány másodperc haladékot nyerhet, mielőtt megérkezik a következő autó: amit vagy arra használ fel, hogy kicsit kifújja magát, vagy ellenkezőleg még intenzívebb munkát fejt ki, „visszafelé halad a futószalagon”, úgy hogy ezáltal egy kis előnyre tegyen szert, vagyis a saját helyétől hátrább, egyidőben dolgozik a mögötte álló munkással. Ha pedig egy-két óra múlva sikerült két-három percnyi mesébe illő előnyt szereznie, akkor cigarettaszünetet tart, mint egy kéjsóvár tőkepeznes, zsebredugott kézzel nézi, hogyan halad előtte a már megforrasztott karosszéria, miközben a többiek dolgoznak. Hamar elillanó boldogság ez: mert közben itt a következő autó, de ekkor már a saját helyén kell rajta dolgoznia, és minden előlről kezdődik, megint nyerhet talán egy-két métert és „visszafelé haladhat” a futószalagon, remélve, hogy újra elszívhat majd ráérősen egy cigarettát. Ha viszont a munkás túlságosan lassan dolgozik, „csúszik”, vagyis folyamatosan végezvén a műveletet, lassanként eltávolodik a helyétől, miközben a következő munkás is már belekezdett a saját munkájába. Ilyenkor fokoznia kell a ritmust, hogy visszajuthasson saját helyére. Az autók (karosszériák) szinte mozdulatlanak tűnő előresiklása legalább olyan kérlelhetetlennek látszott, mint a megfőkezzhetetlen hegyi patak áradása: elvesztettem fél métert, most már egy métert, harminc másodperc lemaradásom biztosan van, a csuklók nem akarnak összeilleszkedni, túl messzire kísértem az autót, a következő pedig már itt van a saját munkahelyem elején, mozdulatlan tömege konok kimértséggel halad előre, már a felénél van és én még hozzá sem nyúltam, csak akkor tudok belekezdeni, amikor már majdnem elhaladt előttem és már a következő munkásnál van: felhalmozódott a lemaradásom. Ezt nevezik „csúszásnak”, ami néha legalább olyan gyötrő érzést okoz, mintha az ember egyre mélyebbre süllyedne”.

Az autókarosszéria szerelése néhány mozzanatával is kitűnően érzékelteti Linhardt e munka jellegét és annak a munkásra gyakorolt hatását. Az ilyen jellegű munkák kialakításának elvei mind a mai napig uralkodnak és az ennek szellemében megszervezett munkakörök jellemzik nemcsak az autóiipari, hanem általában a széria munkák jelentős részét.

Mi az oka annak, hogy csak a legutóbbi évtizedben lehetünk tanúi a munkaszervezet korszerűsítésének és a munkafeladatok újrastrukturálásának? A már említett tényezők mellett utalnunk kell a vezetés és irányítás „ambivalens” beállítottságára. Másképpen fogalmazva ez azt jelenti, hogy a vállalati vezetők többsége „megnyugtatónak” tartja a taylorizmust vagy fordizmust: a munkafeladatok felbontása ismert, biztos és kipróbált módszer. Ezzel az ismert módszerrel a vezetés tudja, milyen irányba

megy. Lassan már hagyománnyá válik, hogy olyan szakembereket képeznek ki a különböző szervezési iskolákon, akikre nyugodtan rá lehet bízni a munkafolyamatok és műveletek részletes elemzését, majd a munkafeladatok megtervezését és a munkavégzés megszervezését. Sőt, ma már olyan technikák leírását is tartalmazzák a Method Time Measurement (MTM) vagy magyar szóhasználatnál élve a 3M technikát leíró kézikönyvek, hogy az egyes mozdulatok időigényét a perc századrészig (azaz „két-tized pontossággal”) meghatározzák illetve kiszámítják. Ezeket a számításokat – hangoztatják a vezetők – immár több nemzedék óta alkalmazzák az üzemszervező mérnökök és egyéb szakemberek. Az eredmények technikai és gazdaságossági szempontokból nem mondhatók rossznak. Sőt, tőkés vállalatok irányításával megbízott vezetők nem csupán hatékonysági magasabbrendűsége miatt részesítik előnyben. A taylori elvek alapján kialakított munkaszervezet felépítése és konstrukciója eleve meghatározza, hogy hová helyeződnek a vállalaton belüli viták és döntések súlypontjai: annyi bizonyos, hogy nem a végrehajtó tevékenységet végzők szintjére. Véleményünk szerint a hagyományos munkaszervezet időtállóságának és sikerességének ez fontosabb vagy legalább olyan fontos feltétele mint a technikai-hatékonyságbeli megbízhatósága.

A klasszikus munkaszervezet átalakítására és nemzetközileg ismertté vált újjászervezési kísérletekre azoknál a vállalatoknál került sor, amelyekben jelentős társadalmi konfliktusok játszódtak le. Ilyen vállalatok közé tartoznak a svéd Volvo, az olasz Fiat vagy Olivetti és a Renault művek. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy az utóbbi vállalatnál a Mans-i üzemben került sor a klasszikus autóiipari szerelőszalag reformjára. Ebben az üzemben, az 1971-es híres sztrájkkal vált nyilvánvalóvá, hogy a hosszú ideig lebecsült betanított munkások olyan központi szereplői lehetnek a termelési rendszernek, hogy ellenállásuk esetén jelentős zavarok és fennakadások keletkeznek a termelési folyamatban. Az új munkaszervezési formák központi szereplője tehát a betanított munkás és nem a szakmunkás. Az ő igényeikre és törekvéseikre igyekszik elsősorban reagálni a vállalati vezetés. Ez történt a Renault gyár esetében is amikor felülvizsgálták a hagyományos autóiipari szerelőszalagot és kidolgozták a korszerűsített szerelőszalag felépítésének és konstrukciójának elveit. Az új típusú szerelőszalag kialakításában nem törekedtek teljesen új szervezeti megoldásokra. Az erőfeszítések arra irányultak, hogy új módon oldják meg a termelés folyamatosságának és zavartalanságának biztosítását.

A megoldás újszerűségét az jelenti, hogy a munkaszervezet egyidejűleg elégíti ki a munkával szemben megnövekedett emberi igényeket és növeli a termelés hatékonyságát. A kettős követelményeket a következő megoldásokkal szolgálták:

1. A klasszikus szerelőszalag folyamatos termelési elvét megőrzik, de azt a részekre bontott szerelőszalagok formájában úgy kívánják megteremteni, hogy az egyes munkaterületek saját szerszám és anyagkészlettel rendelkeznek.

2. A korábbi rendszerben, a munkakörök kialakításánál a hangsúly az egyéni volt: egy ember lehetőleg egy munkafeladatot hajtott végre. Az új típusú szerelőszalag munkaköreinek kialakításánál a *hangsúly a munkacsoporton van*: az egyes munkaterületeken a munkások kis csoportja (általában 3–6 munkás) dolgozik és a szerelőszalag meghatározott szakaszát foglalják el.

Ebben az új rész-szerelőszalagon végzett munkáknál a munka ütemét, változatlanul továbbra is a vezetés határozza meg. Jelentős a változás viszont a munkafeladatok elvégzéséhez szükséges idő meghatározása területén. Az egyes munkacsoportoknak a

vezetés csupán a globális szerelési időt írja elő, ennek alapját – a klasszikus munkaszervezettel szemben – nem az egyéni mozdulatok képezik, hanem az egy nap vagy az egy hét alatt előállított munkadarabok száma. A munkacsoporton belül – a globális idő keretein belül gazdálkodva – a munkások maguk osztják el egymás között a munkafeladatokat illetve az azok végrehajtásához szükséges időt. Ezzel a megoldással azokra bízzák a munkafeladatok és ezzel együtt a munkaterhek elosztását, akik valóban legjobban ismerik egymás képességeit, igényeit stb. Ezzel megnő a munkacsoport autonómiája. *Ellenőrzött autonómiáról* van azonban szó: a globális időt továbbra is a vezetés határozza meg.

3. Az egyes rész-szerelőszalagon, részegységben dolgozó munkacsoportokat *központi konveyor* kapcsolja össze. Ezzel a szállítási technikával biztosítják az elkészült megmunkálendő munkadarabok áramlását és mozgását a különböző munkaterületek között. A *központi konveyor szalaggal párhuzamosan* működik a mozgóraktár (konveyor szalag), amely a munkacsoportok számszámokkal és alkatrészekkel való ellátását teszi lehetővé. Ezzel a megoldással (központi és rész-konveyorokkal, illetve a velük összefüggő rész-területekre irányuló alkatrész és számszámellátással) *a termelés folyamatosságának elvét új alapokon* sikerül megvalósítani. Végül a Renault művekben megkísérelték teljesen megszüntetni a szerelőszalagot és létrehozni az ún. modul rendszerű csoportmunkát.⁴⁴

Ebben a rendszerben az autók vázának összeszerelése lényegében egy asztalon történik. A szerelési munkahelyen négy főből álló munkacsoport dolgozik. A csoporton belüli feladatokat a munkások maguk osztják el egymás között. A változtatási lehetőségek nagyon tágak: akár egy munkás is elvégezheti az összes szerelési tevékenységet, vagy ellenkezőleg ugyanazon a részegységen több munkás is dolgozhat. A munkacsoport végzi továbbá az apróbb hibák kijávitását és felel az általa összeszerelt termékek minőségéért.

Az egy nap vagy egy hét alatt összeszerelendő részegységek (pl. kocsi váz, vagy motorblokk stb.) mennyiségét – tehát a munkavégzés ütemét – továbbra is a vezetés határozza meg.

A táblázatból az derül ki, hogy az egy főre jutó napi termelés a modul rendszerű munkaszervezetben a legmagasabb 33,5 db, ezt követi a kibővített munkafeladatokat tartalmazó szalag 30 db, és végül a hagyományos szerelőszalag teljesítménye következik 26,5 db. A korszerűsített – különösen a modul rendszerű – autóiipari szerelőszalag nagyobb hatékonysága milyen tényezőkkel magyarázható?

A szerelés munkaszervezetének korszerűsítése során a *klasszikus értelemben vett* munkaszervezési tökéletesítéseket is végrehajtották, például az MTM üzemszervezési technikák révén. Ennek eredményeként az összeszerelendő részegységek alkatrészeit a részegységek szerelési munkahelyein készletezik, ezzel nagymértékben csökkentik az alkatrészellátással kapcsolatos mozgást stb. A munkakörök kibővítésével tehát nagymértékben csökkent az anyagmozgatásra fordított idő.

Legnagyobb megtakarítást azonban a *dolgozók számának csökkentéséből*, sőt bizonyos – nem termelő – *munkakörök megszüntetéséből származott*. Megszüntették az ún. mindenes munkakört. A hagyományos szerelőszalagon általában tizenöt munkásra jutott egy mindenes munkás aki nem csupán a hiányzó vagy egyéb okok miatt távollévő

⁴⁴ Lásd részletesebben erről: F. Emery: The Assembly Line, its logic and our future, (Occasional paper in Continuing Education, No. 7., Institute of Engineers, Sydney, 1975. February.

*A munkaszervezet különböző típusainak jellemzői
az R 6-os gépkocsitípusnál*

Értékelés kritériumai	Szerelőszalag formái		
	Hagyományos szerelő- szalag*	Kibővített feladatok szalagmunka formájában**	Tábla vagy modul rendszerű munka
Létszámösszetétel alakulása	13 fő betanított munkás, 3 fő beállító, 1 fő javító	13 fő betanított munkás, 2 fő beállító	2 x 2 fő a rész- szalagokon, nincs beállító és javító
Az összeszerelt autó- alváz egy munkásra eső mennyisége	26,5 db	30 db	33,5 db

Megjegyzés:

*A szalag által diktált munkautem jelentős, a munkaciklus ideje kb. 50/100 perc

**A kibővített munkafeladatok ciklusideje 1–15 perc között alakul.

Forrás: B. Coriat: La recomposition de la ligne de montage et son enjeu: une nouvelle „économie” du controle et de temps. Sociologie du Travail, 1979. I. 25. oldal

bármelyik munkás munkáját tudta ellátni, hanem az apróbb hibák elhárítása is feladatai közé tartozott. Az autonóm munkacsoportoknál, de különösen a modul-rendszerű munkaszervezetnél megszűntették a külső minőségellenőrzést. Ezentúl az elkészített részegységek minőségellenőrzését a munkacsoport látta el. Végül, kevesebb számú beállítóra lett szükség az új típusú munkaszervezetben: a beállítással és szabályozással kapcsolatos teendőket szintén a munkacsoportra bízta.

A munkafeladatokat és a munkaszervezet átalakítására irányuló kísérletek eredményei között a vezetés és irányítás számára a fentiek mellett lényegesebb az *rugalmasság*, amelyre az átszervezéssel tettek szert. A hagyományos autóiipari szerelőszalagon az előállítandó termékek (pl. motorok) rendelésállományának változása vagy ingadozása kedvezőtlenül befolyásolta a dolgozók munkájának alakulását. Miután a megrendelés változásokat követő átállások a munkások számára a munkaterhek, valamint a „jól” és „rosszul” fizető munkák kialakult rendjének állandó felborulását eredményezték. Ezzel kapcsolatban a közvetlen vezetők „szubjektívizmusát” sem lehetett kiküszöbölni. A szalagon dolgozók között a munkaterhek egyenlőtlenül alakultak, amelynek következtében nem csupán az egyes munkakörök közötti folyamatos termelés megteremtése ütközött nehézségekbe, hanem az azt kísérő társadalmi feszültségeket is le kellett a vezetésnek küzdenie. A kibővített munkakörökből álló szerelőszalag, de főként a modul-rendszerű munkacsoportokban jelentős mértékben csökkentek a munkások közötti feszültségek és az azt kísérő elégedetlenség mivel minden egyes (három vagy négy főből álló) munkacsoport egy-egy motorcsaládot szerel össze. Így beszélhetünk a Renault 4-es, 5-ös, 12-es stb. munkacsoportokról. Számukra nem csupán a szerelési tevékenységeket, hanem az összeszerelendő alkatrészek kollekcióját is az egyes motorcsaládonként alakítják.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a Renault-gyári példa arra hívja fel a figyelmünket, hogy a munkakörök kialakítása és egymáshoz kapcsolása – és általa a termelési folyamat ellenőrzésének, megvalósítása – az egyénre orientált munkakörök szervezési elvétől eltérően is megvalósítható.

Az új típus munkaszervezetet annak korábbi formájától nem csupán az különbözteti meg, hogy a munkatevékenység felosztásánál és feldarabolásánál a munkakörök optimális specializáltságának meghatározására törekszenek. Amelynek révén a termelés előkészítésével, a gépek és berendezések beállításával és az ellenőrzéssel foglalkozó munkás létszám jelentős megtakarítására nyílik lehetőség. Társadalmi szempontból a *legfontosabb differencia: az elvégzendő műveletek ütemét – szemben a taylorizmussal vagy a fordizmussal – nem az egyéni mozdulatokra, hanem az egyesített feladatokat ellátó munkacsoportra tervezik.*

A munkások megnövekedett autonómiája vagy önállósága nem az egyéni munkakörön belül, hanem a munkacsoportban érvényesül. A csoporton belül a feladatok elosztásánál, ütemezésénél és a végrehajtásánál egyaránt érvényesül a megnövekedett önállóság. A munkacsoport felelőssége az ellenőrzés területén is megnőtt. Arra is utaltunk már, hogy a feladatok végrehajtásához szükséges globális időt szintén nem az egyéni munkakörökre, hanem a munkacsoport számára írják elő. Ezen keresztül válik a munkacsoport megnövekedett önállósága az önfegyelm és ellenőrzés megteremtésének strukturális eszközévé.^{4 5}

A vázlatosan ismertetett tulajdonságokkal rendelkező szerelőszalag kevésbé érzékeny például a létszámhiányra. A hagyományos szereldék munkaszervezetében a nagyobb mértékű munkaerővándorlás vagy hiányzás olykor a szalag beindítását is lehetetlenné tette. Az autonóm munkacsoportokban vagy a modul rendszerű munkaszervezetben, az egyik részegység munkája nem, vagy kevésbé befolyásolja a másik munkáját. Ha például nem jön össze az R 5-ös szerelést végző modul, attól még zavartalanul dolgozhat az R 6-os szerelésével megbízott munkacsoport.

A munkaszervezet ilyen jellegű korszerűsítésére természetesen még napjainkban sem minden iparágban értek meg a feltételek. A külföldi és hazai tapasztalatok alapján olyan területeken érdemes munkaszervezet korszerűsítésére, modernizálására vállalkozni, ahol a munkaerőforrások bővítésére egyáltalán nincs lehetőség, illetve ahol a létszám növelése csak rendkívül nagy áldozatok árán lehetséges.

IV.

Az ipari munkaszervezet fejlődése: vezetési szemlélet vagy gazdasági-társadalmi szükségszerűség

Az ipari munkaszervezet fejlődésének története a taylorizmustól kezdve, a fordizmuson keresztül a munkásautonómia nagyobb mértékét biztosító legújabb munka-

^{4 5} Az ellenőrzés és fegyelmzés csoportnak történő delegálásával magyarázható a művezetői munkakörökben bekövetkező létszámcsökkenések. Hiszen a hagyományos művezetői funkciók jelentős része (munkaelosztás és fegyelmzés és ellenőrzés stb.) az autonóm munkacsoport feladata lesz.

szervezetekig, számos szervezési, műszaki és társadalmi tapasztalattal bővítette ismereteinket.

A munkaszervezetek átalakítására vagy a munkafeladatok újrastrukturálására irányuló törekvések jelen tanulmányban ismertetett és egyéb tapasztalatainak fő tanulsága a következő. A munkafeladatok struktúrájának az átalakítása, amely révén a munkával szembeni munkásigények jobban kielégíthetők sohasem jelentett célt önmagában a tőkés vállalatvezetés és irányítás számára. Erre csak akkor és olyan területeken került sor, ahol a gazdasági szükségszerűség is ebbe az irányba kényszerítette a vezetést. A tőkés iparvállalatok csak akkor hajlandók az ilyen jellegű munkaszervezeti reformokra, ha azok egyúttal jövedelmező beruházásokat jelentenek. Ezen túlmenően a vezetés még azt a kockázatot is mérlegeli, amelyet az új munkaszervezet a vállalaton belüli munkamegosztás és ellenőrzés, sőt az érvényben lévő társadalmi értékek és a normák szempontjából jelent. A gazdaságossági követelmények szerepének kiemelését azért tartjuk indokoltnak, mert az ipari munkaszervezetek reformjainak vizsgálatával foglalkozó beszámolók jelentős része vagy a vezetői szemléletben vagy pedig a munkásigényekben végbement változtatásoknak tulajdonít kizárólagos szerepet.

Az ökonómiai jellegű faktorok jelentőségének kiemelésével természetesen nem kívánjuk lebecsülni más tényezők szerepét a változások előidézésében. A változásokat összetett jelenségek idézik elő, közöttük kisebb és nagyobb súllyal rendelkező faktorok egyaránt előfordulnak. Bizonyos szituációkban rendkívül fontos szerephez juthatnak a munkások igényeiben és beállítottságaiban bekövetkezett változások. Például az autóiiparban hosszú ideig elhanyagolták a betanított munkások munkafeltételeit, illetve a betanított munkások munkával szembeni törekvéseit. A vállalati vezetés és irányítás valójában úgy kezelte őket, mint a gépek tartozékát, hiszen a hagyományos autóiipari szerelőszalagon vagy gyártósoron valóban ilyen szerepet kellett ellátniuk a munkásoknak. A betanított munkás munkakörök, mint egyéni munkakörök valóban nem voltak túlságosan jelentősek a vezetés számára. Hosszabb üzemi tapasztalatot vagy különösen szaktudást tulajdonképpen egyetlen szereldei munkakör sem kívánt. Változás akkor következett be a betanított munkások szerepének értékelésében amikor kiderült, hogy a Tudományos Vezetés szellemében létrehozott autóiipari szerelőszalag mennyire sebezhető. A betanított munkások nyílt vagy burkolt ellenállása (a kollektív teljesítmény-visszatartástól kezdve a minőségrontásig) volt a közvetlen előidézője azoknak a munkaszervezeti korszerűsítéseknek, amelyeket az európai (ezen belül az idézett Renault gyárban) vagy amerikai autógyárakban végrehajtottak. A gazdasági jellegű tényezők általában nem közvetlenül, hanem áttételesen vezetnek a munkaszervezet átalakítására. A közvetítő faktorok közül a munkaerő struktúrájának és a változó piaci környezet hatását emeljük ki.

A tőkés vállalatok munkaerőstruktúrájában figyelemreméltó változások történtek az elmúlt években. Jelentős mértékben megnőtt – a közvetlen termelő munkások számához viszonyítva – a kiszolgáló tevékenységet ellátók száma. A termelés ellenőrzésével és felügyeletével megbízott személyekről van szó (pl. csoportvezetők, művezetők, főművezetők, minőségellenőrök, beállítók stb.) A kiszolgáló személyzet arányának és létszámának növekedése nem minden esetben járt együtt a termékek minőségének és gazdaságosságának javulásával. Ilyen körülmények között az új típusú munkaszervezetekben a munkásoknak juttatott nagyobb önállóság, megfelelő szakismerettel és

keresetnövekedéssel együtt sem bizonyult gazdaságtalan megoldásnak. Hiszen ezzel lehetőség nyílt a kiszolgáló – közvetett – munkakörök egy részének megszüntetése (pl. beállító és minőségellenőrző) vagy az azokban dolgozók számának mérséklése. A közvetlen termelésben foglalkoztatottak bérének növelése bizonyos iparokban (pl. autóipar, elektronika ipar) azért sem jelentett különösebb problémát, mert a drága anyag- és alkatrészkiadások egyébként is jóval meghaladják a munkaerő költségét.⁴⁶

A gyorsan változó piaci követelmények – mint az idézett autóipari példában – a termelés gyakori átállítását eredményezték. A gyakoribbá váló állítások kevésbé merev (monolitikus) szervezési megoldásokat követelnek. A piaci igényekben jelentkező nagyobb bizonytalansági tényező nem csupán a vezetés, hanem a munkás-munkakörök szintjén is nagyobb adaptációs készséget és képességeket igényel. Az autonóm munkacsoportokban dolgozó munkások gazdagabb és szélesebb ismeretei egy sor előnnyel járnak munkacsoportokban dolgozó munkások gazdagabb és szélesebb ismeretei egy sor előnnyel járnak a vállalatvezetés számára. Megkönnyítik a munkaerőnek az egyik üzemből, gyárból a másikba történő átcsoportosítását. Ha a dolgozók rendelkeznek az új munkakör ellátásához szükséges ismeretekkel – szemben azzal a szituációval, amikor a munkahely és a részfeladatokat tartalmazó munkakör változásait korábbi tapasztalatainak felhasználása nélkül kell követniük – ez növelni fogja a változásokhoz szükséges gyors alkalmazkodást, az átcsoportosítások természetes jelenségként történő elfogadását.⁴⁷

A tanulmányban ismertetett munkaszervezetek hagyományos és korszerűbb típusainak példáival arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a termelési követelményeknek és célkitűzéseknek a munkásokkal történő „elfogadtatási módjait” alapvetően és döntően objektív strukturális tényezők határozzák meg. Közülük számos – a sokak által kritizált és meghaladottnak ítélt taylori munkaszervezet további stabilizálását, konzerválását szolgálja. A vállalati vezetés és irányítás azért részesíti előnyben például a klasszikus munkaszervezetet, mert az ipari gyakorlatban megbízhatónak bizonyult mind a hatékonysági, mind pedig társadalmi szempontból. Az előbbi azt jelenti, hogy termelékenysége megfelelő és hosszú idő óta garantált. A vezetés társadalmi pozíciói szempontjából azért előnyös a taylori elvek alapján kialakított munkaszervezet, mert minden lényeges döntés a munkások szintjéről a vezetési és irányítási funkciók birtokosainak kezébe került. Ezzel együtt természetesen a munkatevékenység feletti ellenőrzés is a vezetés feladata.

A vállalati méretek növekedése valamint a társadalmi-gazdasági környezetben felgyorsult változások hívták fel a figyelmünket a Tudományos Vezetés elvei szerint felépített munkaszervezet korlátaira, kritikus pontjaira.⁴⁸ A tanulmányban ismertetett

⁴⁶ Döntően ezzel magyarázható ez a jelenség, hogy miért a feldolgozóipari vállalatok voltak az elsők a munkaszervezeti reformok bevezetésében. A munkások nagyobb felelősséggel és ezzel együtt nagyobb befolyással történő felruházása objektív technológiai-gazdasági szükségszerűségéből következtek: a munkások által elkövetett hibák következménye (a rendkívül költséges berendezések és anyagok miatt) a munkaerőköltségekkel összehasonlítva óriási.

⁴⁷ Hazai gyakorlatunkban a munkások más munkára vagy munkahelyre történő átcsoportosítása során a figyelem elsősorban az átképzésre irányul, amely megint csak egy bizonyos munkakör ellátására teszi képessé a dolgozókat, de a korábbi tudás jelentős része továbbra is felhasználhatatlan lesz.

⁴⁸ Ezt a helyzetet jól tükrözi a nagyvállalatok (1000 főnél több munkást alkalmazó vállalatok) vezetőinek ambivalens magatartása a munkaszervezettel kapcsolatban. E vállalatok többsége (78%-a)

vállalatok és más ipari szervezetek esetében az is kiderült, hogy a társadalmi-gazdasági környezet olyan mértékű bizonytalansági tényezőt jelent, amelynek leküzdésével egy viszonylag szűk vezetői réteg nem birkózhat meg. Nem tartható hosszú ideig az a gyakorlat, hogy a vállalaton belüli különböző rétegek és csoportok közül egyes rétegek állandó jelleggel a munkamódszerek és előírások meghatározásával foglalkoznak és azok módosításának vagy megváltoztatásának jogát maguknak fenntartva más csoportokat és rétegeket kizárnak belőle. A változásokhoz történő adaptáció egyre inkább megköveteli az olyan munkaszervezetek létrehozását, amelyek például a munkásoktól is többet követelnek mint néhány művelet gondos végrehajtása.

Az ezen a területen megvalósuló változások terjedelmének és intenzitásának értékelésénél nem lehet megfelekedezni a vezetői szemléletről. Hiszen a vezetők gondolkodásmódja, értékei és normái a vállalatfejlődés jelentős előmozdítói vagy akadályozói lehetnek. Ennek ellenére hangsúlyozni szeretnénk, ezeket a munkaszervezeti reformokat – csakúgy mint minden egyéb szervezeti változást – objektív feltételek és strukturális folyamatok határozzák meg. Az objektív folyamatok pedig olyan tényezők működésének hatására vezethető vissza, mint a piaci környezetben felgyorsult változások, a termékek jellemzőiben bekövetkező fejlődés, a munkaerő struktúrában érvényesülő tendenciák, a termelési költségek alakulása és az ipari viszonyok (munkáltatók és a szakszervezet kapcsolata) által képviselt kényszerítő erő. Mindezek alapján belátható, hogy az ipari munkaszervezet korszerűsítése csak akkor járható út a tőkés vállalatvezetés számára, ha kizárólag a munkások és az alsó szintű vezetők közötti munkamegosztási viszonyokat módosítja. Ha nem érinti a vezetés vállalaton belüli tényleges pozícióit, tehát az érdek- és hatalmi viszonyok adott konstellációját.

---

például Franciaországban semmiféle változást sem kezdeményezett a munkaszervezet vonatkozásában. Ugyanakkor tisztában vannak a jelenlegi munkaszervezet működésének negatív következményeivel (pl. a kommunikációs rendszer merevsége, az emberi kapcsolatok áttekinthetlensége, az alkalmazkodóképesség nagy hiánya stb.), ezért tovább már nem kívánják fokozni a munkatevékenységek specializáltságát. (J. Ruffier: L'enrichissement des tâches: une réponse á la pression ouvriers (in) Division du Travail (Colloque de Dourdan) Editions Galilée Paris 1978. 52. old.

SZERVEZETI VÁLTOZÁSOK ÉS A VÁLLALATI NÖVEKEDÉS

VOSZKA ÉVA

I. A vállalati struktúra alakulása és a változások összefüggése a gazdasági környezettel

1. Az átszervezések jellemző vonásai

Gazdaságunk jelenlegi szervezeti struktúráját alapvetően az 1949–50-es és 1962–64-es két kampány és az 1972 után kialakult centralizációs hullám hozta létre, de az összevonások a kampányok közötti időszakokban sem szüneteltek. A hatvanas évek elején működő több mint tízezer vállalatból, szövetkezetből 1968-ra mintegy 6700, 78-ra 4800 gazdálkodó egység maradt. Az állami iparvállalatok száma 1960 és 77 között 48%-kal (1332-ről 712-re), az ipari szövetkezetek száma 44%-kal (1251-ről 701-re) csökkent.

Ha a trösztöket – amelyek nagyobb része valójában a gazdálkodás alapegységeként, kifelé többé-kevésbé egységes érdektől vezérelve viselkedik, az adózás alanya, a tagvállalatok között pedig gyakorlatilag korlátlan erőforrás átcsoportosítási lehetőséggel rendelkezik, – egy vállalatnak tekintjük még erősebb a centralizáció. Ha ugyanis a tröszti központokat tagvállalataikkal együtt egy egységként vesszük figyelembe, akkor a minisztériumi és tanácsi iparban ma összesen 469 szervezet gazdálkodik s ezek közül 19 rendelkezik az állóeszközök 60%-val.¹

Hasonlóan erős volt a centralizáció a mezőgazdaságban, ahol ez a folyamat különösen a 70-es években gyorsul fel. Az egy tsz-re jutó közös terület 1960-ban 1100 hektár 1970-ben 1993 hektár, 1978-ban már 3745 hektár. (Ugyanezt a tendenciát jelzik a háztáji gazdaságok is. Az üzemi adatok 1960-ban 1330 hektár, 1970-ben 2194 hektár, 1978-ban pedig 4234 hektár.² A gyors centralizáció a szolgáltatásokra is kiterjedt.

A centralizációs folyamatról összehasonlító adatok csak az iparban állnak rendelkezésre.

Az iparvállalatok munkások száma szerinti megoszlása a következőképpen alakult:

	100 fő alatt	100–500	500–1000	1000–2000	2000 fő felett
1960	18,5	48,1	18,7	9,1	5,6
1965	15,7	40,8	13,2	13,6	16,7
1970	10,7	35,6	18,3	15,8	19,6
1977	7,5	25,9	22,5	19,2	24,7

¹ Vállalati, szövetkezeti koncentráltóság, PM Bev. Főigazgatóság, 1978.

² Bonyhádi Péter: A Tsz-ek egyesítésének kérdőjelei, Figyelő, 1978. július 28.

Az átszervezések iránya mindvégig a centralizáció volt – de más-más formában. 48–49-ben kisebb vállalatokat tömörítettek egy termelési egységbe, de a profiltisztítás jelszavával régi, tradicionális nagyvállalatokat (pl. a Ganz Műveket, Csepel Műveket) fel is bontották, gyáraikat, vállalataikat átcsoportosították. Ez esetenként valóban hozzájárult a gyártási profil homogenizálásához (a termékkála szűkítésére valószínűleg már kevésbé hatott), de ugyanakkor olyan régebbi szerves kooperációs, vertikális kapcsolatokat is felszámolt, amelyeket hirtelenében nem lehetett másokkal pótolni. A centralizáltságot növelte, hogy az 50-es években olyan új nagyvállalatok jöttek létre (pl. a Dunaújvárosi Vasmű), amelyek eleve „óriáscecsemőnek” születtek. Ez a folyamat azonban nem volt ellentétes a gazdaságpolitikai célkitűzésekkel, a gazdaságirányítással. A 60-as évek elején újabb összevonási hullámra kerül sor, amelynek hátterében már a gazdaság működési zavarai, növekedési problémák, a soklépcsős hierarchia ellentmondásossá váló hatásai állnak. A centralizáció fő formája kis- és közepes vállalatok összevonása volt országos nagyvállalatokká és trösztök szervezése addig önálló vállalatokból. Ezzel párhuzamosan megszűntek az iparigazgatóságok. A helyettük létrehozott nagyvállalatok azonban az esetek nagy részében csak „cégtáblaátfestést” jelentettek: ugyanazok a vállalatok tartoztak – most már gyáregységként – a vállalati központhoz, mint a régi iparigazgatósághoz, a termelési struktúra nem változott lényegesen, a kooperációs kapcsolatok alig bővültek. (A központi apparátus sokhelyütt maga az iparigazgatósági szervezet lett.)

A szervezeti változások centralizációs tendenciáját csak az új gazdasági mechanizmus első néhány éve törte meg.

A reform előkészítéskor az MSZMP Közgazdasági Munkaközössége – a verseny kibontakoztatásának feltételeit, formáit elemezve – a vállalatok szervezeti rendszerét is vizsgálta.

Az anyag megállapítja, hogy „népgazdaságunkban az elmúlt 15 év alatt erős centralizációs és koncentrációs folyamat ment végbe. A termelő tevékenység minél nagyobb egységekbe való összevonásával igyekeztünk az elmúlt években a központi irányítás megjavítását elérni. A verseny kellő kibontakozására csak akkor lehet számítani, ha a gazdálkodó egységek tagozódása, a népgazdaságban kialakult szervezeti formák nem hatnak ezzel ellentétesen”. A döntés azonban – a nagyobb megrázkódtatások elkerülése érdekében az volt, hogy a reform bevezetéskor jelentős szervezeti változtatásokat nem kell végrehajtani. Az akkori elképzelések szerint két-három év után célszerű a szervezeteket felülvizsgálni, az alábbi elvi állásfoglalás alapján:

„A tröszt formája csak ott indokolt, ahol egyébként a monopolisztikus helyzet is szükségszerű, vagy gazdaságilag célszerű, minden egyéb esetben a tröszt formája nem kívánatos.”

„Általánosságban is a népgazdaság változatos összetételű keresletének kielégítése nélkülözhetetlenné teszi a kis- és középüzemi egységek létrehozását. Ezt a beruházási – (hitel) politikában is messzemenően figyelembe kell venni.”

A nagy gazdálkodó szervezetek közül különösen a horizontális szervezetszerveket kell felülvizsgálni. (Néhány ilyen iparágat ill. ágazatot tételesen felsorol az anyag.) Az adott szervezeti kereteket rugalmasabbá teszik, a verseny lehetőségét növelik olyan intéz-

kedések, mint a vállalatok (elsősorban a trösztök és nagyvállalatok) hatósági jogainak felszámolása, a profilgazda rendelkezések megszüntetése, a szerződés-kötési kötelezettség korlátozása.³

E határozatok megvalósítására 1968–70-ben valóban megindult a szervezeti decentralizáció.

A reform első három évében négy trösztöt kényszeregyesüléssé alakítottak át, azzal a szándékkal, hogy öt éven belül megszüntetik őket. Erre azonban már nem került sor. (A Téglá és Cserépiparban a közelmúltban állították vissza a tröszt státust.) Ezen túlmenően 1971-ben hat, a MÉM felügyelete alá tartozó országos nagyvállalatból szerveztek trösztöket, a Közlekedéscsökkentő Trösztből több vállalat kivált. Igaz, hogy az Autóközlekedési Vezérgazgatóságából tröszt lett, 1971-ben megalakult a Mezőgéptröszt 21 vállalatból, és 68–69-ben hat új egyesülés jött létre a fentiekén kívül, de ez utóbbiak nem váltak középírányító szervezetekké.

A gazdálkodó egységek száma – a mezőgazdaság kivételével – minden népgazdasági ágban emelkedett (az iparban 80-nal, az építőiparban 35-tel, a belkereskedelemben 30-cal). 1971-ben a könnyűiparban, élelmiszeriparban, kohó- és gépiparban 13 önálló vállalat alakult nagyobb vállalatokból való kiválás és szétválás útján. Közülük három a legnagyobb vállalatok közé tartozott 1968-ban és a kiválások után került ki ebből a körből. Tovább tartott azonban ebben az időszakban is a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyesülése. A többi területen a decentralizálással – néhány beolvasztástól eltekintve – csak a MÉM által végrehajtott összevonások állnak szemben.

A gazdálkodó szervezetek számának növekedését – ami elsősorban a kisvállalatok körének bővülését jelentette – nem elsősorban központi – adminisztratív szétbontó – döntések eredményezték, hanem szerepük volt a szélesebb lehetőségeket kitöltő, spontán folyamatoknak is. Gombamódra szaporodtak a Tsz mellékküzemágak, közös vállalkozások – jelezve, hogy tevékenységük valóságos hiányokat szüntetett meg a vállalati struktúrában és a piacon. E szervezetek létrejötte a vállalkozói szemlélet kialakulását jelezte. Tevékenységük valóságos keresletet elégitett ki, jövedelmük a termelés eredményességétől függött. Jelentős részük olyan munkaerőt hasznosított, amely más keretek között elvesztett volna vagy a magángazdaság szférájába szívódott volna fel.

A profilgazda-rendelet eltörlése után az állami iparvállalatoknál is bővült a melléktevékenységek köre.

Bizonyos mértékig változott az egyes szervezetek működésének tartalma is. A nagyvállalatok gyáregységeinek, trösztök tagvállalatainak önállósága több területen növekedett, szinte mindenhol erősödött a vállalaton belüli közzgazdasági vonal, megtörve a műszakiak addig nyomasztó hegemóniáját.

Változott az ágazati irányítás jellege is, ami elsősorban a minisztériumok operatív szerepének, befolyásának csökkenését jelentette.

A szervezeti decentralizáció tehát része volt a piacra orientált vállalkozó szemléletek, a hierarchikus kapcsolatok fellazulásával jellemezhető általános folyamatnak.

A vállalkozói jellegű, valóban nyereségre (és piacra) orientált, a nagyiparral helyenként versenyt támasztó vagy a kooperátori pozíció előnyeiket kihasználó tevékenységek feszültségeket teremtettek. Differenciálták a személyi jövedelmeket, ami a szakmunkás-

³ A vállalatok közötti verseny lehetőségei, formái és eszközei MSZMP Közgazdasági Munkaközösség, 1967. november.

gárda egy részét munkahelyváltóztatásra készítette és irritáló hatást váltott ki a „kisebb jelentőségű” vállalatok, Ktsz-ek vezetőinek néha kiugróan magas jövedelme. Ezeket a problémákat jelentőségüknél, valóságos mértéküknél messze jobban hangsúlyozták.

Közvetlenül a felszínen ezekkel a feszültségekkel függött össze, hogy a 70-es évek elején sok területen a még alig elkezdődött decentralizálási folyamat a visszajára fordult.

Hamarosan e vállalkozásokat (elsősorban a melléküzemágakat) visszaszorító adminisztratív intézkedésekre került sor. (Néhány profilban beszüntették a mellékintézményeket, korlátozták az ÁFÉSZ-ek tevékenységét és valamennyi kiegészítő tevékenységénél szigorú bérezési korlátokat léptettek életbe.)

Erősödött az ágazati minisztériumok „érdekképviseleti” szerepe, kapcsolata a nagyvállalatokkal, sokasodtak az operatív beavatkozások, szélesedett az ellátási felelősség érvényesítésének köre. Sok területen újjáéledt a profiltisztítás jelszava, a profilgazda rendelet szelleme.

1972-ben 50 nagyvállalatot megfigyelésre jelöltek ki, ami elvben nem jelentette ugyan megkülönböztetett kezelésüket, valójában azonban a „kiemelés” lényegesen javította pozícióikat, a piac működésének számunkra kedvezőtlen hatásait semlegesítette. Bár hat kiemelt nagyvállalat igen súlyos gazdálkodási gondokkal küszködött, közülük csak egyet szüntettek meg: a Vörös Csillag Traktorgyárat a Magyar Vagon és Gépgyárba olvasztották.

Ez nem jelentett mechanizmuskonform változást, mert egyrészt – szakemberek véleménye szerint – abból a támogatásból, amit a Magyar Vagon a beolvasztott vállalat rekonstrukcióra kapott, az utóbbi önállóan is talpra tudott volna állni; másrészt a beolvasztó vállalat aránytalanul megerősödött és precedenst teremtett hasonló szervezeti változtatásokra.

1971-től kezdődően emelkedett a szervezeti változtatások száma, és ekkor már ismét a centralizáció került túlsúlyba – és ez, csakúgy, mint az előző periódusban, szoros kapcsolatban állt a gazdasági mechanizmus, irányítási rendszer változásaival. Az elmúlt 10 év alatt az átszervezések, az állami ipar, építőipar és szállítás-hírközlés mintegy ezer vállalata közül kb. 500-at érintettek.

Az átszervezések száma az egyes ágazatokban.*

	KGM		NIM		Kip. Min.		MÉM		KPM		ÉVM		Összesen	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
68-71	9	3	9	–	4	3	70	2	7	14	1	–	101	22
72-78	71	–	11	1	29	–	46	2	6	–	30	–	192	3
Össz.	80	3	20	1	33	3	116	1	13	14	31	–	293	25

1. egyesülés, beolvasztás

2. szét- vagy kiválás

*Az adatok a gyáregységek beolvasztását is tartalmazzák, de 1975-ig nem teljeskörűen. Az adatok – amennyiben más forrásra nem hivatkozunk – a PM Bevételi Főigazgatóság nyilvántartásából származnak.

A centralizáció legjellemzőbb formája az állami iparban a kisebb vállalatok beolvasztása nagyvállalatokba.

Egyesületek és beolvasztások száma⁴

	Egyesülés		Ebből nagyvállalat a beolvasztó		Trösztvi vállalat a beolvasztó		Összesen
	Beolvasztás		kiemelt	nem kiemelt	kiemelt	nem kiemelt	
68	–	5	1	1	1	–	5
69	29	5	1	–	18	10	34
70	–	4	1	–	1	1	4
71	2	18	5	1	–	4	19
72	–	6	1	–	–	4	6
73	–	10	4	–	1	–	10
74	2	18	1	1	–	4	20
75	4	28	5	–	–	8	32
76	4	49	16	2	3	10	53
77	2	26	3	2	–	6	26
78/I. fé.	1	13	4	–	1	2	14
Összesen	43	180	42	7	23	39	223

A húspipari trösztön belül ill. a faiparban végrehajtott összevonások.

A 180 eset közül tehát 111-nél nagyvállalat⁵ vagy trösztvi vállalat volt a beolvasztó. Az első ötven közé tartozó vállalat közül 31 olvasztott be több mint ötven kisebb vállalatot vagy gyáregységet 1968 óta, többségüket 1972 után. A megfigyelésre kijelölt nagyvállalatok közül 21-nél összesen 48 beolvasztás történt. E körből is kiemelkedik három: a Magyar Vagon és Gépgyár 4 gyárat és legalább 6 gyáregységet, a Medicor Művek 3 gyárat és 3 gyáregységet, az Egyesült Izzó pedig öt gyárat olvasztott be. További hat kiemelt vállalat két új telephellyel gyarapodott.

A *beolvasztott vállalatok* többsége kisvállalat, de nagyobb gyárak is vannak közöttük. A beolvasztók jelentős része tanácsi vállalat: ezek száma 1970 és 78 között 40%-kal csökkent, 280-ról 168-ra. Kimutatható, hogy a beolvasztó tanácsi vállalatok az adott körön belül inkább a kisebbek közé tartoztak.

A szervezeti változások ágazati, időbeli és térbeli megoszlása korántsem egyenletes.

Az *ágazatok közül* a kohó- és gépipar, valamint az élelmiszeripar áll az élen. A *kohó- és gépiparban* különösen sok átszervezés volt a mezőgazdasági gépgyártás területén. A Mezőgazdasági Gépgyártó és Szolgáltató Tröszt 1971-ben alakult meg, azóta kétszer változott a felügyeleti hatósága. Megszűnt a két legnagyobb, jelentős termelési tradíciókkal rendelkező trösztvi egység, a Budapesti és a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár. Sok vállalat telephelyét más KGM-vállalathoz csatolták. Szinte nincs olyan mezőgazdasági

⁴A tábla összes adata azért különbözik az előző táblázattól, mert az egyesületeket egy eseményként vettem figyelembe, nem tekintve az érintett vállalatok számát.

⁵Nagyvállalaton itt az állóeszközérték, létszám, termelési érték valamelyike alapján az első ötven közé tartozó szervezeteket értem (l. a Gazdaságkutató Intézet tanulmányát: Gazdaság, VII./4.)

gépgyártó vállalat, amelyet ne érintett volna szervezeti változás az elmúlt években. A MÉM területén 1971-ben 36 állatforgalmi- és húsipari vállalatból – területi elv alapján – 18-at hoztak létre, 27 erdőgazdasági – és faipari vállalatból pedig 10 újat alakítottak.

Ami az időbeli megoszlást illeti, (eltekintve a MÉM felügyelete alá tartozó vállalatok átszervezésétől) minden ágazatban 1975–76-ban volt a legtöbb változtatás.

Területileg a legtöbb átszervezés a fővárosban és Pest megyében volt. Ennek az az oka, hogy a beolvasztó nagyvállalatok jelentős része budapesti székhelyű, másfelől a fővárosi vállalatok általában magas szakképzettségű munkaereje, viszonylag jó infrastruktúrális ellátottsága komoly vonzerőt jelent a beolvasztani szándékozók számára.

A másik figyelemre méltó jelenség, hogy a nagyvállalatok – bár továbbra is olvasztanak be kisvállalatokat olyan megyékben, járásokban, ahol eddig nem volt gyár-egységük – szívesen szereznek egységeket olyan városokban, községekben, ahol korábban már működött telephelyük.⁶ Ez azonban nem változtatja meg lényegesen azt a régebben kialakult képet, hogy a nagyvállalatok többsége területileg rendkívül szétszórt telephely-strukturával rendelkezik.

A centralizációs folyamat a Tsz-eket, a kereskedelmi és szolgáltató szférát is utólérte. Itt a fuzionáló szervezetek nagyságrendje nem tér el lényegesen egymástól. A kereskedelem (főként az ÁFÉSZ-ek) valamint a szolgáltatások (leginkább a takarékszövetkezetek) területén az átszervezések többsége 1976–77-re esik, míg a mezőgazdaságban a fúziós hullám már korábban tetőzött. A változások szoros kapcsolatára a gazdasági mechanizmus egyéb területeivel utal az is, hogy a Tsz-ek fúzióját szinte mindig felülről – rendszerint szanalás helyett vagy mellett – kezdeményezik.

	Ipari–épitőipari szövetkezetek		Kereskedelem–szolgáltatás		Mezőgazdasági TSZ		Áll. G.		Összesen	
	egyesülés	beolvasztás	e.	b.	e.	b.	e.	b.	e.	b.
1974	5	7	2	8	143	147	–	17	150	179
1975	10	27	18	23	210	57	–	1	238	108
1976	22	49	51	72	87	22	–	4	160	147
1977	38	14	46	39	33	9	–	5	117	67
78/I. f. é.	8	14	20	25	44	16	–	1	72	56
Összesen	83	111	137	167	517	251	–	28	737	557

A szervezeti centralizációnak van néhány formája, ami az utóbbi tíz évre nem jellemző, de most újraéledni látszik. Így erőteljes törekvés jelentkezett *trösztök létrehozására*. Az ágazati minisztériumok 1975-ben előterjesztették a vállalati szervezetek változtatására vonatkozó elképzeléseiket, és szinte kivétel nélkül óriáströsztök létrehozását szorgalmazták.

⁶ Az egyik ágazati minisztérium magas beosztású tisztviselője elmondta, hogy két kiemelt nagyvállalat egy beosztási vita során megállapodást kötött: nem törnek be a másik „érdekszféréjába” tartozó megye területére.

A javaslatok legnagyobb részét az illetékes szervek megalapozatlannak minősítették, így közülük csak néhány valósult meg.

Ritkán fordult elő az is, hogy újabb nagyvállalatok jöttek létre kisebbek összevonásából. (Erre az elmúlt tíz évben csak két példa van: a Kohászati Alapanyagelőkészítő Vállalat és a Vegyiműveket Építő és Szerelő Vállalat került be összevonás révén a legnagyobbak közé.)

Az átszervezési kampányok során kialakított szervezeti rendszer fő jellemzői a következők:

A koncentráció, amelyet az egy ipartelepre jutó foglalkoztatottak számával jellemezhetünk, lényegesen alacsonyabb, mint a centralizáció foka. (Amíg pl. a 300-nál kevesebb munkást foglalkoztató vállalatok részesedése az össz-munkás-létszámból 1970 és 77 között radikálisan, 34,1%-ról 21,2%-ra csökkent, a 300-nál kevesebb munkást foglalkoztató telephelyekre nézve ugyanez az arány alig változott: 24%-ról 22,5%-ra csökkent).

A kampányszerűen s a koncentrációs folyamatot messze megelőzve végrehajtott centralizációs átszervezések velejárója, hogy

– gazdaságunkból hiányzik a kis- és közepes nagyságú szervezetek hálózata, mert a nagyvállalatok ezek összevonásából jöttek létre, s csak elvétve alapítottak újabb kis egységet;

– számos nagyvállalat valójában kis- középvállalatok konglomerátumának tekinthető, nem alakultak ki a nagyüzemi termelés jellemző feltételei (nagyszéria, zárt technológia stb.);

– a centralizáció hullámai elérték azokat a területeket is, ahol a nagy szervezet még potenciálisan sincs előnyben a termelés célszerűbb megszervezésének lehetőségei vagy a fajlagos ráfordítások csökkentése szempontjából (legszélsőségesebb példát erre a szolgáltatások adják);

– mindennek következményeképp a kialakult vállalati struktúrában megkérdőjelezhetők azok az előnyök, amelyeket összefoglalóan a „nagyüzem fölényeként” szoktak jellemezni. (A kérdéssel később részletesebben foglalkozunk.)

2. Az átszervezési hullámok összehasonlítása

A) A három nagy átszervezési periódus – annak ellenére, hogy a gazdasági feltételek és gazdaságpolitikai indítékok még az első két esetben is lényegesen eltérőek voltak – *sok hasonlóságot* mutat.

a) A 48–49-es és a 62–64-es változások egyértelműen felülről kezdeményezett, a vállalatokra kötelező érvényű intézkedések, *kampányok* voltak.

A 70-es években nincs ugyan deklarált, kényszerítő erejű kampány, a szervezeti változások időben jobban elhúzódnak, de jelentőségük, hatósugaruk, az érintett szervezetek száma (legalábbis arányában) nem kisebb, mint az előző időszakban.

b) Az átszervezések alapvető iránya mindvégig a *centralizáció* volt.

c) Nagyon hasonló a szervezeti változtatások *ideológiája* is.

Az azonos indokokat nyilvánvalóan a gazdasági helyzet bizonyos értelemben vett hasonlósága teremti. Ezek közül az a legfontosabb, hogy az első két kampány időpontjában növekedési korszakváltás küszöbén álltunk, bár a feltételek, a konkrét feladatok

alapvetően különböztek egymástól. A 70-es években pedig világossá vált, hogy nem sikerült teljes mértékben átállni az intenzív növekedésre, ezért és más okokból a gazdasági helyzet nehezebbé vált. Mindegyik periódusban – más-más tényezők hatására – igen fontos volt, hogy a növekedés ütemét fokozzuk, illetve a termelés hatékonyságát emeljük. Az indoklások az érvek három csoportjával igyekeznek alátámasztani a szervezeti intézkedésektől elvárt hatékonyságjavulást.

Az érvek között az első helyet a nagyvállalatok gazdálkodási, hatékonyságbeli előnyeinek hangsúlyozása, *műszaki-üzemgazdasági* szempontok foglalták el: csak a nagy szervezetek képesek gazdaságos tömegtermelést, nagy sorozatú gyártást megvalósítani; így csökkenthetők az egységköltségek, adminisztratív kiadások, termelési, kutatás-fejlesztési párhuzamosságok. 1948–49-ben súlyos érv volt a „vegyeskereskedés jellegű” nagyvállalatok profiljának megtisztítása, a termékkála szűkítése is – ez utóbbi 62–64-re, sőt a 70-es évekre is igaz (ami arra utal, hogy az előző kampányok során az autark fejlesztéspolitikával ütköző cél nem realizálódott teljes mértékben).

A nagyüzem fölényének érve az első időszakokban kétségtelenül igaz a választott s az adott körülmények között járható növekedési stratégiának megfelelően sok ágazatban létre kellett hozni nagy termelési egységeket. Ezt az indokot azonban – úgy tűnik – abszolutizáltuk: egyrészt olyan területeken is nagy szervezeteket hoztunk létre, ahol rendszerint a kis- és középvállalati forma előnyösebb. Másrészt olyan időszakokban is a centralizációt erőltettük, amikor számos tényező a kisebb gazdálkodó egységek körének bővítését indokolná. Gazdaságunk jelenlegi fejlettségi szintjén, külkereskedelmi kapcsolataink változásával egyre több olyan jelenség kerül előtérbe, ami a nagyüzemi előnyöket – különösen az adott struktúrában – megkérdőjelezi. (Erre még visszatérek.)

Az indokok másik – és úgy tűnik, a gyakorlatot erősebben, tartósabban befolyásoló csoportja az adott *gazdaságirányítással* és ezen keresztül a vállalatirányítással szemben támasztott követelmény volt.

Az átszervezések egyik legfontosabb indoka az volt, hogy a vállalatok számának csökkenésével, a méretek növelésével könnyebbé és hatékonyabbá válik az irányítás. A nagyobb termelőegységek tevékenységének tervezése, ellenőrzése egyszerűbb; gyorsabban lehet biztosítani a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósulását, a gyors növekedést, az erőforrások kijelölt területekre koncentrálását, a belső ellátáshoz és exporthoz szükséges termékmennyiség emelését illetve közvetlen utasításokkal való szabályozását.

Ezek az indítékok a centralizált gazdaságirányítás logikájának felelnek meg, azoknak a törekvéseknek, amelyek a feladatokat gyorsan, a piaci hatások semlegesítésével akarják megoldani. Ennek ellenére a 70-es évekre is jellemző ez az érvelés.

Az utóbbi időben két feladat vált igen fontossá, a tőkés export növelése és a belső ellátás javítása. Ami az előbbit illeti, a világpiacon versenyképesség érve – legalábbis a múltra vonatkozóan – nem igazolódott be a várakozásoknak megfelelően. Külpiacra orientálódott nagyvállalataink az adott ágazatban a versenyben vezető vállalatoknál kisebb (az esetek többségében a hazai feltételeket mérlegelve nem is látszik reálisnak a „kritikus nagyság” elérése. Ahhoz viszont, hogy a versenyben résztvevő kisebb vállalatok előnyeiket kiaknázzák, túl nagyok minősülnek. Ezért a magyar „nagyvállalati” méret leginkább a „középnagy” jelzővel jellemezhető.⁷) Előfordulhat, hogy az átszervezések valóságos vagy potenciális exportkapacitást semmisítenek meg a beolvadó vállalatnál. A hazai piac

⁷ Ld. Inzelt Annamária cikkét, *Gazdaság*, 1978/2.

ellátása pedig – mint a továbbiakban kimutatjuk – a fúziók, beolvastások miatt sok esetben átmenetileg vagy tartósan romlik, és a kieső termelés helyettesítése pótlólagos fejlesztési- és importigényeket szül.

Az érvek harmadik köre a *vállalatközi kapcsolatok* feszültségének enyhítését igéri: a nagy szervezeteken belül feloldhatók a vállalatok különállása miatti érdekellentétek és az erőforrások szűkösségéből eredő feszültségek.

Az „érdekellentétek kiküszöbölése” a kooperátor vállalatok beolvastását, a háttér-*ipar* további szűkítését jelenti. Az erőforrások korlátozottságát az egy szervezeten belüli átcsoportosítási lehetőség önmagában nem oldja fel, legfeljebb azzal az erősen vitatható előnnyel jár, hogy valamilyen szinten – központ, ágazat, tröszt – növeli a forrás-*át*csoportosítás lehetőségét, és ugyancsak a centralizált irányítás gondolkodásmódját tükrözi. Az érdekütközések háttérbeszorításának indoka az első két kampányban ezért kapott nagy hangsúlyt, mert mindkét esetben az alapvető fejlesztési irányok megváltoztatását határozták el.

B) A szervezeti centralizáció mellett felhozott érvek a jelenlegi körülmények között kevésbé állják meg a helyüket, mint az 50-es és 60-as években. Ennek elsősorban azok a tényezők az okai, amelyek miatt a 70-es évek közepének szervezeti centralizációja *eltér* a megelőző két kampánytól.

a) A szervezeti változások ebben az évtizedben is centralizációs-irányúak, miközben a gazdasági feltételek (növekedési szakasz, gazdaságirányítási rendszer) lényegesen megváltoztak. A 48–49-es átszervezések egyértelműen a direkt gazdaságirányítási rendszer működési feltételeit teremtették meg; a 62–64-es változások a nagyobb vállalati önállóságot alapozták meg egy lazább tervutasításos rendszer keretein belül. (Akkor is, ha az összevonások a kibontakozó reformelképzelésekkel már nem voltak összhangban, vagyis az előrehaladás olyan útját jelentették, amely éppen a további kibontakozási lehetőséget korlátozta.) A 70-es évek szervezeti változtatásai azonban kifejezetten *szemben álltak* egyfelől a gazdasági növekedés új szakaszának követelményeivel, másfelől a 68-as elvekkel, a piaci hatásokat érvényesítő, nyereségérdekeltségre épülő gazdasági mechanizmussal.

Hazánkban – és a többi szocialista országban is – az általános gazdasági fejlődésnek a 60-as években elért szintjén napirendre került az objektív tényezők által kikényszerített növekedési szakasz-váltás. Az extenzív bővülés forrásai népgazdasági szinten kimerültek – többek között ez tette szükségessé a gazdaságirányítási rendszer megváltozását is. (A későbbi évek gyakorlata megmutatta, hogy vannak még extenzív tartalékok – erre még visszatérek.) Gazdasági kényszerré vált a tőkés világgazdaságba való fokozottabb bekapcsolódás is. Mindez rugalmasabb alkalmazkodóképességet, vállalkozói szemléletű magatartást igényel a vállalatoktól.

A világgazdasági feltételekben és a fogyasztás szerkezetében olyan változások mennek végbe, amelyek növelik a kisvállalkozás és a középvállalatok jelentőségét, illetve a hiányukból fakadó feszültségeket. Előtérbe kerül a fogyasztói infrastruktúra, a szolgáltatások differenciáltabb fejlesztése. A lakossági szolgáltatások iránti növekvő igények nagy szervezetek keretei között nem elégíthetők ki racionálisan, ami a fél-legális másodlagos gazdaság szerepének gyors növekedéséhez vezet. A lakossági fogyasztás diverzifikálódik, az egyedi-*kis* sorozatban gyártott divatos termékek iránt nő az igény. A nem közvetlenül fogyasztásra termelő területeken pedig a kutatás és fejlesztés, az innovációs

tevékenység mind a belső, mind pedig a külső piacokon előnyöket kínál a kis- és középvállalati formának. A fejlett tőkés országokkal most kiépülő munkamegosztás fontos eleme a kooperációs, bedolgozó jellegű kapcsolatok erősödése.

Feltételezhető a nemzetközi összehasonlítás, a belső viszonyok elemzése alapján, hogy a magyar gazdaság számos ágazatában, szakágazatában a kis- és középzemek hatékonyabban működhetnek, mint a nagyvállalatok. Ilyen terület: textilruházati ipar; cipőipar; bútoripar; köt-szövőipar⁸ és élelmiszeripar; mezőgazdasági gépjárműipari szolgáltatás. Korántsem állítható, hogy *valamennyi* más ágazatra is igaz a kis- és középzemek magasabb hatékonysága, de nem valószínű, hogy *csak* a felsorolt területre igaz.

Változott a szervezeti rendszer és a gazdaságirányítás, mechanizmus kapcsolata is.

A negyvenes évek végén a vállalati szervezeti rendszert a tervutasításos, direkt irányítás követelményeinek megfelelően alakították ki. A meghatározó tényező tehát a gazdaságirányítási rendszer, ehhez igazodik, ennek működőképességéhez szükséges feltételeket teremti meg a szervezeti struktúra (és a vállalatirányítás felépítése) is.

A 62–64-es átszervezési hullám esetében a kép már nem ilyen egyértelmű. A nagyszabású szervezeti módosításokra akkor került sor, amikor sokasodtak a gazdasági problémák, jelentősen visszaesett a növekedési ütem, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az addigi gazdaságirányítási rendszer a megváltozott körülmények között életképtelen, ezért lényeges változtatásra van szükség.

A gazdaságpolitika és a gazdaságirányítási rendszer módosításai azonban ekkor még nem voltak lényegbevágóak, csak bátortalan korrekciós lépések történtek. A leg-radikálisabban kétségkívül a vállalatok szervezeti rendszere változott. Ez a kampány azonban tendenciájában nem különbözött az előző, 48–49-es összevonási hullámtól, miközben a gazdálkodás feltételei lényegesen megváltoztak, a gazdaságirányítási rendszer ellenkező előjelű módosításának előkészítéséről folytak már viták.

Az összevonások célja az irányítási lépcsőfokok számának csökkentése, ezáltal a vállalati önállóság növelése volt.

Ez pedig a gazdaságirányítás lényegében fennmaradt tervutasításos rendszerében csak úgy képzelhető el, ha a vállalatok méretei növekednek, vagyis kevesebb számú termelőegységet kell figyelemmel kísérni: a nagyvállalatok és a trösztök képesek voltak átvenni az egyes gyárak operatív irányítási terheinek nagy részét.

Az adott gazdaságirányítási rendszer keretein belül ez igaz, hiszen a vállalati önállóság fő tartalma a most már kevesebb számú, kötelező tervmutató (lehetőleg racionális, hatékony) teljesítése, a tervezési folyamatba való bekapcsolódás.

Egészen más a helyzet azonban a 70-es évek átszervezési hullámánál.

A gazdasági mechanizmus reformjának bevezetésekor az akkori szervezeti rendszer is túlcentralizáltnak látszott. A további beolvasztások, összevonások aligha szolgálhatták a piaci folyamatok kibontakozását.

⁸ A kis- és középvállalatok szerepét elemző OMFB tanulmány a könnyűipar néhány szakágazatára (textilruházati ipar, cipő- és bútoripar, kötszövő ipar) számításokkal igazolja, hogy az egy foglalkoztatottra jutó és az egy óra alatt előállított anyagmentes termelési érték a középvállalatoknál szinte kivétel nélkül magasabb, mint a nagyvállalatoknál. (i. m. 16–17. o.)

A decentralizált gazdaságirányítás logikája és a piaci hatások érvényesülése összeegyeztethetetlen a szervezeti centralizációval. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy a legnagyobb vállalatok, illetve az egyes összevonási akciók igénylik a legtöbb egyedi megoldást, másrészt, hogy maga a centralizáció is a piaci hatásokkal szembeni autonómia biztosítására irányul.

A 70-es évek centralizációját tehát még a megelőző (62–64-es) összevonási hullámnál is kevésbé lehet a gazdaságirányítási rendszer által támasztott elvi követelményekből levezetni.

Mint már utaltam rá, a szervezeti rendszer és a gazdaságpolitika – gazdasági mechanizmus kölcsönhatásban áll egymással. Az első két átszervezési kampánynál a két utóbbi elem szerepe a meghatározó; az utóbbi évtizedben a szervezeti struktúra visszahatása erősödött, önmozgása fontos tényezővé vált, és jelentős szerepet játszott a gazdasági mechanizmus 68-as elvekkel ellentétes változásaiban.

A reform egyik legnagyobb eredménye, hogy felszínre hozta a nagy gazdálkodó szervezetek hatékonysági problémáit. Politikai döntésre volt szükség: vagy megengedünk radikális változtatásokat a tervezési-szervezeti rendszerben nagyobb teret engedve ezzel a piaci hatásoknak; vagy fenntartva az adott struktúrát különféle eszközökkel támogatjuk a gazdaságtalan nagyvállalatokat. A legnagyobbak közül összesen négynek a megszüntetésére került sor: hármát közülük még 71-ben bontottak szét. 1972 után a stabilitás szempontja győzött.

Természetesen ezt szorgalmazták a gazdaságtalanul működő szervezetek, latba vetve a felső szervekhez fűződő személyes kapcsolataikat is. De az óvatosság a gazdaságirányításra is jellemző – nem alaptalanul. Ezek a nagyvállalatok és trösztök természetesen kulcsszerepet játszanak a gazdaságban, (a termelés, export volumenét tekintve) és az iparban foglalkoztatott munkáslétszámnak jelentős része itt van lekötve.

Valóban megrázkódtatásokat okozhat több ezer embert foglalkoztató milliárdos termelési értéket előállító jelentős ipari múlttal rendelkező vállalatok megszüntetése: nehézségek jelentkezhetnek a munkaerő átcsoportosításában, a kieső termelés pótlásában stb. A monopolhelyzetben levő szervezeteknek vannak súlyos érveik létük igazolására: felszámolásuk egy egész szakágazat termelésének megszüntetését jelentené, átmenetileg megoldhatatlan problémákat okozna a belső ellátásban. A megrázkódtatás intenzitását és a közvélemény változtatásokkal szembeni toleranciáját azonban valóságos kísérletek és társadalmi kontroll híján csak becsülni lehet: a pozíciók megtartására irányuló természetes törekvés azt valószínűsíti, hogy az óvatosság a szükségesnél nagyobb.

A bővülési és ezen belül az extenzív terjeszkedési lehetőségek tekintetében tehát általában – a hatékonysági szempontoktól függetlenül – a nagyvállalati kör a preferált. Ez természetesen azt is jelenti, hogy lényeges, a piaci mechanizmustól távolító változások következtek be a szabályozásban. Szaporodnak a felsőszintű operatív döntések, a szabályozás nem normatív elemei, általánossá vált a vállalati tervek „zsürizése”, növekedett az éves tervek szerepe, mind gyakoribb az ellátási felelősség érvényesítése, stb. Nem bizonyítható, hogy mindennek oka a nagyvállalatok jellege, pozíciója, de az kétségtelen, hogy ezeknek a szervezeteknek az érdekeivel a régi irányítási rendszer felé való elmozdulások nem állnak szemben – ellenkezőleg.

Érvényesül a kölcsönhatás megfordítva is: a gazdaságirányításban kialakult helyzet – amelyben a jövedelmezőségnek, mint a gazdálkodást minősítő kritériumnak nincs, nem

is lehet túlságosan nagy szerepe és a piaci kapcsolatok akadoznak – meghatározza a vállalatok magatartását, törekvését. A terjeszkedés, a piaci impulzusok elleni – központi segítség, támogatások, kooperátorok beolvasztása révén – védelmet kereső, az irányító szervekhez fűződő kapcsolatok erősítésére törekvő vállalati magatartás kerül előtérbe, eleinte csak a nagyvállalatok egy csoportjánál, (amelyek a legkevésbé képesek alkalmazkodni a piaci feltételekhez illetve termelési feladataik a legközvetlenebbül függenek a tervtől), később egyre szélesebb körben, már a kisvállalatok egy részénél is.

A gazdaságirányítás elemei közül közvetlenül szervezeti centralizációra ösztönöz, hogy

- nagy és az utóbbi években növekvő az egyedi mérlegelés szerepe a beruházási döntések rendszerében, a különféle támogatások és elvonások, a szabályozásba épített kedvezmények területén és általában a felsőszintű döntésekben. Az egyedi mérlegelés – ezt a gyakorlat is igazolja – automatikusan nagyobb súlyt ad a nagy volumeneket érintő döntéseknek. A kedvezmények némelyike (PM–KKM exportpályázat) olyan mennyiségi küszöböt ír elő, amelyekre csak a nagyvállalatok számára teszi lehetővé a részvételt;

- a fejlesztés-finanszírozás adott rendszerében a takarékoskodás a központi forrásokkal gyakran közvetlenül a centralizáció előmozdítója. Számos esetben kifejezetten azért szükséges nagy szervezet, hogy kevesebb központi forrással lehessen megvalósítani rekonstrukció, kapacitásbővítést (pl. Szerencsi Csokoládégyár, Borsodi Sörgyár). Ilyenkor a pénzügyi törekvések is a szervezeti centralizációt erősítik, stabilizálják. (Hasonló a helyzet olyan összevonásoknál, ahol így a támogatás megszüntethető anélkül, hogy a veszteséges tevékenység megszűnne).

- erősödik az ágazatok szerepe nemcsak a fejlesztés, de az operatív gazdálkodás irányításában is;

- a szabályozás, árképzés számos tényezője a végtermékgyártást teszi előnyössé. Az alkatrészárak általában nyomottak. A jelenlegi jövedelemszabályozási rendszer a termelési adózáson keresztül kifejezetten kooperáció szűkítő hatáshoz;

- a hiányhelyzetek, kooperációs nehézségek talaján a gyorsan változó, cserélődő termékszerkezetnél eleve sokkal biztonságosabban szervezhető meg a stabil termékbázisra épülő tömegtermelés. A termelési szerkezet megváltoztatása pedig sok esetben „földről” kapott feladat, vagy legalábbis szorosan kapcsolódik felsőszintű döntésekhez részben a magas forrásigény részben pedig az átállással kapcsolatos problémák megoldásához szükséges segítség miatt – vagyis nem (elsősorban) piaci kapcsolatokon alapul.

Már a 60-as évek közepén sem, de különösen a 70-es évekre gyökeresen megváltozott gazdasági feltételek, gazdaságpolitikai törekvések és a decentralizált gazdaságirányítási rendszer körülményei között egyáltalán nem állják meg a helyüket a nagyvállalatok fölényére, nagyobb hatékonyságára vonatkozó érvek. Egyébként is a hatékonyság növelése csak egy egységes vállalatstruktúra hatékonyságaként értelmezhető. A hatékonyságot és versenyképességet nem önmagában a vállalati méret, ennek növekedése határozza meg, hanem a kapcsolatok rendszere: a specializáció, kooperáció (vagyis a háttéripár) és a rugalmasság.

Bár a szervezeti változtatások indoklásában mindig népgazdasági szempontok szerepelnek, a 70-es évek átszervezései valójában csak egy-egy terület illetve vállalat problémáit igyekeznek megoldani.

Ami *egy-egy konkrét átszervezés* vállalati hatékonyságra gyakorolt hatását illeti, mindig alá lehet támasztani megfelelően összeállított adatsorral, ha erre egyáltalán szükség van. A számítások azonban nem megbízhatók, nem csak az ilyen esetekben szokásos tendenciózus torzítások miatt, hanem azért is, mert egy átszervezés tényleges hatékonysága – szélsőséges esetektől eltekintve – *nehezen*, vagy egyáltalán nem *mérhető*. Utólag is nehéz kimutatni, hogy a gazdálkodás javulásában vagy romlásában az egyéb tényezők mellett mekkora szerepet játszott az átszervezés. Az különösen bonyolult a 74–76-ban történt szervezeti változások esetében (márpedig éppen ezek az évek voltak a legmozgalmasabbak), mert a szabályozóváltozások a vállalatok széles körét kedvezőtlenül érintették: minden egyéb problémát, teljesítetlen ígéretet könnyű erre az okra visszavezetni.

A beolvasztásoknál gyakorta valóban lényeges a hatékonyságkülönbség a két érintett vállalat között – de nem a beolvasztó javára. Ilyenkor a beolvasztó vállalat magasabb hatékonysága alig befolyásolja a fogadó vállalat eredményeit. A beolvasztó vállalat viszont gyakran elveszti piaci kapcsolatait, ezzel rugalmasságát, így érdekei „vállalkozói” helyett „közüzemi” jellegűekké változnak. A beolvasztó heterogén igényeinek kielégítése többnyire nem a legésszerűbb módja a kapacitáskihasználásnak. (A beolvasztás után a gyáregységek gazdaságosságát már nem lehet mérni, mert a belső elszámolási rendszer ezt elfedi.)

Különböző a vállalati struktúra és a vállalatirányítási rendszer alakulása közötti kapcsolat is.

Gazdaságunkban mindvégig fennmaradt az *ágazati jellegű*, hierarchikus függőségen, alárendeltségen alapuló irányítás. A vállalatirányításnak ez a szervezete az első nagy vállalat-átszervezési kampánnyal egyidejűleg, 48-ben alakult ki. Az irányítás ilyen megszerzésében nagy szerepet játszott a Szovjetunió közvetlen példája is, de tagadhatatlan, hogy ez az irányítási szervezeti rend – hasonlóan a centralizált vállalati szerkezethez – a tervutasításos rendszer logikájának tökéletesen megfelel.

Bár a vállalatirányítás szervezete *lényegében* a mai napig fennmaradt, konkrét formái fennállásának első 10–12 évében igen sokszor módosultak. Az eredeti szervezet egy Iparügyi Minisztériumból és iparigazgatóságokból állt. Ezek az egységek azonban túlságosan nagy területeket foglaltak magukba, nem tudták áttekinteni a hozzájuk tartozó vállalatok működését az irányítási rendszer által megkövetelt mélységben, ezért ipari központok jöttek létre. 49-től megindult az Iparügyi Minisztérium „osztódása”, profiltiszta szervezeteket akartak létrehozni most már nem csak a termelésben, hanem az irányításban is. A minisztériumok száma és tevékenységi köre évente, sőt néhányszor egy évben többször is megváltozott. A legtöbb minisztérium (10) 53 elején volt, 53 második felélévében többet összevontak közülük, ismét szétszedték, majd 57 elején összevonták őket.

A minisztériumok mellett e hatvanas évek elejéig működő iparigazgatóságok *lényegében* középirányító szervek voltak. A KGM egyszer megpróbálkozott azzal, hogy ön-elszámoló egységgé tegye iparigazgatóságait, de ez nem változtatott lényegesen feladataikon és működési területükön.

Ezekon kívül más középirányító szervek is léteztek. Az ötvenes években számos, teljes eszközátcsoportosítási joggal rendelkező tröszt működött, és létrehoztak kisvállalatokból egyesüléseket is, de ezek nem voltak hosszú életűek, csakhamar vállalták, vagy trösztté alakultak át.

A 62–64-es átszervezési kampány egyben az iparigazgatóságok megszüntetését, illetve sok esetben nagyvállalati, tröszti köntösbe bújtatását jelentette – mindenesetre ekkor is megváltozott a vállalatirányítás szervezete.

A 68 utáni évek vállalati struktúrájának módosulása viszont nem jár együtt a vállalatirányítás *formális* változásával.

A reform bevezetésekor voltak ugyan olyan elképzelések (és ezek időről időre újból felvetődnek), hogy egy egységes iparügyi minisztériumot kellene létrehozni, sőt a tulajdonosi funkciókat banki szervezetre kellene bízni⁹ mert így ha megszüntetni nem is, de csökkenteni lehetne az „ágazati sovinizmust”. A nyilvános vitákban nem is igen szereplő javaslatot elvetették, szintén a szervezeti stabilitás fenntartása miatt. (De valószínűleg komoly érv volt egyrészt a káder problémák tömeges felmerülése – ami sok, potenciálisan reform-párti vezetőt szembeállított volna a mechanizmus változásaival; másrészt az a tény, hogy a szocialista országokban mindenhol ágazati szervezetek működnek.) 68–71-ben azonban érezhetően változott az ágazati irányítás tartalma, csökkent a minisztériumok súlya, ereje. De a vállalati centralizációval párhuzamosan (azzal, valamint a gazdasági mechanizmus módosulásaival kölcsönhatásában) ismét nőtt az ágazati minisztériumok befolyása.

b) A három kampányban nem azonos a *centralizáció formája* sem. Az első két időszakban új nagyvállalatok, vállalatoknál nagyobb gazdálkodó egységek létrehozása a jellemző. A hetvenes években szinte kizárólagos forma a nagyvállalatokba való beolvasztás és a kisebb szervezetek fúziója (amelyek azonban így sem érik el a nagyvállalati méreteket.)

c) A 70-es évek szervezeti centralizációja tehát szemben áll az általános gazdasági feltételekkel, a működő mechanizmus elveivel és újfajta centralizációs formát tesz általánossá. Ennek az az alapvető oka, hogy a szervezeti változások *kezdeményezője és motivációja* változott meg. Nem állítható, hogy az összevonások, beolvasztások tudatos, egységes központi elhatározások eredményeképp történtek volna. Ellenkezőleg, számos felsőszintű határozat született a folyamat megfékezésére – jelentősebb eredmény nélkül.

A Gazdasági Bizottság 1970-ben határozatot hozott a kis- és középvállalatok fejlesztéséről, számottevő akciók azonban nem valósultak meg; a 2037/1972. (XII. 27.) Mt. sz. határozat a tanácsok és az ágazati minisztériumok számára előírta, hogy vizsgálják felül iparvállalataik helyzetét és a szükségessé vált átszervezéseket hajtsák végre: a felgyorsuló átszervezési folyamat a decentralizációval ellentétes irányú volt. A 2002/1976. (I. 8.) Mt. sz. határozat a tanácsi vállalatok körében bekövetkezett szervezeti változásokat kedvezőnek minősítette: a tanácsi vállalatok beolvasztása azonban éppen 1975–76-ban érte el csúcspontját. Az ipari szövetkezetek VII. kongresszusán 1976-ban Lázár György így fogalmazott: „A kormány álláspontja szerint általában kialakultnak vehetjük a szövetkezeteknek mai viszonyoknak megfelelő nagyságát, ezért csak nyomós érdekek esetében tartjuk indokoltnak tovább növelni az egyes szövetkezetek méreteit, vagy újabb összevonásokat elhatározni.” A szövetkezeti fúziók üteme azonban 77-ben alig csökkent.

A Vállalati Törvény végrehajtási utasítása előírta a trösztök létjogosultságának felülvizsgálatát. A javaslattevő ágazati minisztériumok azonban kivétel nélkül a középirányító szervezetek fenntartása mellett foglaltak állást.

Ha az átszervezések okait, gazdasági jelentőségét és a változtatás lehetséges irányait akarjuk meghatározni, a döntésekben – formálisan vagy informálisan – résztvevők *érdekeit* és érdekérvényesítési lehetőségeit, azaz a *hatalmi viszonyokat* kell vizsgálnunk.

⁹ Tardos Márton: „A gazdasági verseny problémái hazánkban”. (K. Szemle 1972/7–8.)

II. A szervezeti változásokat meghatározó érdekviszonyok és érdekérvényesítési lehetőségek

Az utóbbi évek átszervezéseinek leírásából az tűnik ki, hogy az állami iparban, építőiparban a legjellemzőbb forma kisebb gazdálkodó egységek beolvasztása nagyvállalatokba. Most azt szeretnénk bizonyítani, hogy ezeknek a szervezeti változásoknak a nagyvállalatok nem passzív alanyai, hanem – az esetek többségében – *érdekeik alapján kezdeményezői* is.

Miért érdeke a nagyvállalatnak a beolvasztás?

A szervezeti centralizáció *vállalati szempontból* extenzív bővülést jelent. A terjeszkedés a vállalatok természetes törekvése. „Semmi sem lehet olyan elsőrendű, mint a fennmaradás szempontja. Ezt a célt vitán felül akkor lehet a legbiztosabban elérni, ha a forgalommal mérve maximális a vállalat fejlődési üteme.” – írja Galbraith a tőkés ipari nagyvállalatokról és hozzáteszi: „A cég fejlesztése, mint a technostruktúra egyik célja, teljes mértékben megfelel a megegyezés elvének, a gazdasági fejlődés a legerőteljesebben vallott társadalmi célok közé tartozik. A társadalmi eredmény legfőbb mércéjének a bruttó nemzeti termék évi emelkedését tartják. Ez így van minden országban, akár fejlett, akár fejlődésben levő kommunista, szociáldemokrata vagy kapitalista.”¹⁰

A *fennmaradás* minden szervezet (így minden vállalat) legfontosabb célja, e cél eléréséhez pedig szüntelenül fejlődni kell bármely növekedésre orientált társadalomban. Ami a különböző rendszerű országokban eltérő: a fejlődés jellege, elfogadott mércéje, kritériuma és az a mechanizmus, amelyen keresztül a fejlődés társadalmilag-gazdaságilag szükségesnek minősül, elismerődik.

Gazdaságunkban vannak olyan tényezők, amelyek speciálisan erős motivációt jelentenek a vállalati bővüléshez, extenzív növekedéshez. A jelenlegi gazdaságirányítási rendszer elsősorban a nagy szervezetekre épít a tervezésben, a feladatok és a centralizált beruházási források újraelosztásában. Az újjáéledő bázis szemlélet szintén kedvezővé teszi a terjeszkedést. A vállalati vezetők társadalmi megítélése, politikai súlya, jövedelmének nagysága is szoros kapcsolatban áll a gazdálkodó egység nagyságával.

Ugyanakkor a vezető műszaki gárda igen erősen kötődik a vállalathoz, mivel sok szervezet monopolhelyzetben van, ezért nehéz más, megfelelő munkahelyet találni.

Hazánkban a 60-as évektől kezdve népgazdasági szinten kimerülőben vannak az extenzív növekedés forrásai. A reform bevezetését követően azonban bebizonyosodott, hogy vannak még extenzív növekedési lehetőségek, bár sokkal kevesebb, mint néhány évvel ezelőtt.

A lehetőségek szűkülése élezte az extenzív bővüléshez szükséges termelési tényezőkért folytatott versenyt. A 70-es években kialakult gazdasági mechanizmus által meghatározott érdekérvényesítési lehetőségek a *nagyvállalatoknak* kedveztek.

A nagy szervezetek szükségessége, létjogosultsága nem kérdőjelezhető meg – akkor pedig növekedésüket is garantálni kell. Érdekük a könnyebb, kevesebb változtatást igénylő, az esetek egy részében kisebb kockázattal járó, sőt kifejezetten kockázat csökkentő extenzív bővülés – és gazdasági-politikai kivételezett helyzetük lehetővé teszi érdekeik érvényesítését.

¹⁰ Galbraith, 207, 209, o. Az új ipari állam.

Az extenzív források beszűkülésének tehát az egyik következménye az, hogy ez a növekedési út elsősorban a preferált nagyvállalati kör előtt áll nyitva. A másik következmény az, hogy az extenzív terjeszkedés új formáira van szükség: ez pedig már vállalatok beolvasztása.

Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy minden nagyvállalat gazdaságtalan és termelését egyik sem intenzifikálta. A nagyvállalati körre *általában* azonban az előbbi a jellemző. Az sem igaz, hogy *minden* nagyvállalat számára és *mindenkör* adott az extenzív bővülés lehetősége. De az extenzív terjeszkedést szolgáló termelési tényezők újraelosztása e kör javára történik.

Mi szabhat korlátot az extenzív terjeszkedési törekvéseknek és ezek elismerésének?

Mindkét oldalra a tágan értelmezett gazdasági mechanizmus változása gyakorolhatja a legeredményesebb hatást. Ha a gazdaságpolitika irányítási rendszer nem a nagy szervezeteket preferálja, a vezetők társadalmi-anyagi elismerése más tényezőktől függ, a vállalatok megítélésének alapja valóban a hatékonyság, nyereségesség, akkor nem lenne nagyvállalati érdek a beolvasztás, s nem támogatnák más szervezetek e törekvéseket. Ezeket a változásokat azonban nem lehet egy felsőszintű elhatározással előidézni. A kialakult szervezeti rendszer az érdek- és hatalmi struktúra hordozója is, így a döntésekben jelentős szerepet játszik, ill. a számára kedvezőtlen tendenciákat meg tudja fordítani.

De korlátot jelenthet a növekedési ütem csökkenése is, mert ez társadalmi-gazdasági feszültségeket okoz, ezért hosszabb távon a vezetés minden szintjén problémákat vet fel. E viszonylag instabil állapot és a kivezető út keresése lényegesen megváltoztathatja az erőviszonyokat, ill. kedvező lehetőséget teremt az érdek- és hatalmi struktúra módosítására. (A mechanizmusreform gondolata is ilyen periódusban vetődött fel és aratott sikert.)

Korlátot jelenthet a gazdasági növekedés ütemének csökkenése azért is, mert ezzel még kevesebb lesz az elosztható forrás (többek között a beolvasztott vállalatok fejlesztésére, átprofilozására adható támogatás is). Ez ugyanakkor élezi a versenyt a külső forrásokért, többek között a beolvasztható egységekért. De ha a bővüléshez kapcsolódó pótlólagos juttatás, preferencia kevesebb, ez megfontolásra készítheti a beolvasztókat.

Valószínű, hogy a gazdaságosan termelő nagyvállalatok (ill. a „fellendülési” időszakban levő vállalatok) kevésbé érdekeltek a beolvasztásokban, mint a krónikus gazdálkodási problémákkal küszködők (vagy időszakosan gazdaságtalanná válók). Ennek oka, hogy nincs szükségük létjogosultságuk ilyenfajta bizonyítására, és termelésük intenzifikálásával (új gépek, technológiai vásárlásával) jobb eredményeket érnek el, mintha a rendelkezésükre álló források nagy részét rossz technikai felszereltségű beolvasztott egységek fejlesztésére, vagy egészen más profilú vállalatok átállítására kellene fordítanunk.

Végül csökkentheti az ilyen szervezeti változások számát, hogy egyre kevesebb a beolvasztható vállalat, legalábbis egy-egy termelési profilban. Úgy tűnik, hogy azoknak a nagyvállalatoknak és trösztöknek túlnyomó többsége, amelyek nem olvasztottak be más gyáregységeket, vállalatokat, azért nem választották ezt az utat, mert *nem volt kit* beolvasztaniuk, ill. az esetlegesen becsatolható gyárrakra nem alkalmazható az „ideológia” nagy része: a párhuzamosságok felszámolásának, érdekellettétek kiküszöbölésének jel-szava.

Az érdekérvényesítési lehetőségek tehát jelenleg elsősorban a nagyvállalatoknak kedveznek. Nézzük meg ezután, mik azok a *konkrét érdekek*, amelyek a beolvasztásokat motiválják.

A fő szempont általában a *munkaerőszerzés*. Budapesti üzemek beolvasztásánál a szakképzettség a legfontosabb. Előfordul, hogy a beolvasztott vállalatnál jelentős szellemi apparátus is összpontosul (pl. a Budapesti és Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyárban). Ez azonban csak akkor hasznosítható a fogadó vállalatnál, ha a termelési profil nem változik meg lényegesen.

Ha a beolvasztott vállalatnál a bérszínvonal alacsonyabb, ez pótlólagos bérfelvezetési lehetőséget ad a beolvaszó számára, esetleg elégséges hivatkozási alap bérpreferencia kiharcolásához.

Vidéki vállalatok beolvasztásánál nem csak az adott egység munkásait lehet felhasználni, hanem a vonzáskörzetbe tartozó dolgozókat is meg lehet nyerni. Beolvasztások és pótlólagos munkaerőfelszívás révén a Magyar Vagon és Gépgyár foglalkoztatott létszáma 1972 és 77 között közel négy ezer fővel, az Egyesült Izzó létszáma kilenc ezer fővel gyarapodott.

A létszám növekedése önmagában is stabilizáló tényező. Sok ezer ember munkahelyének megszüntetése vagy átszervezése politikai kérdés.

A gépek, berendezések megszerzése csak a nagyobb, korszerűbb gyárak beolvasztása esetében játszik szerepet, elsősorban akkor, ha annak profilja illeszkedik a beolvasztó termelési struktúrájához (azonos kiegészítő, ill. olyan más profil, amelyet a beolvasztó hosszú távon fenn kíván tartani.) A nagyvállalat a beolvasztott hiányos berendezéseit saját – elavult – gépeivel egészítheti ki, így már meglévő gyáregységeiben technikai fejlesztést valósíthat meg anélkül, hogy a régi gépek működését megszüntetné: így bizonyos mértékig konzerválja az elavult technikát. Előfordul, hogy az átvett vállalatnál folyamatban van vagy éppen befejeződött egy nagyobb beruházás – ez komoly vonzerőt jelenthet, és kifejezetten *beruházás-helyettesítő* a beolvasztás.

Hasonló a helyzet az *épületek* megszerzésénél, hiszen az építési kapacitások szűkösek és az építés-jellegű beruházásoknak adminisztratív korlátai vannak.

A beolvasztott kisvállalatok technikai színvonala azonban gyakorta alacsony, illetve a nagyvállalat más termelésre akarja átállítani, így a gépek és a munkaerő egy része feleslegessé válik. Ilyenkor a beolvasztó számára a legfontosabb a *terjeszkedési törekvések elismertetése*, „kényszerpálya” megteremtése, a beruházások vonzása. A nagyvállalatok általában akkor kezdeményeznek beolvasztást, ha külső forrásokhoz másként nem, vagy csak sokkal nehezebben jutnak hozzá.

Egyik nagyvállalatunk vezetője úgy fogalmazott, hogy beolvasztott gépállomással nem munkaerőt, gépeket, vagy épületeket nyertek, hanem „csak” a bővülési lehetőséget vették meg: a dolgozók fele elment, a berendezések egy részét ki kellett selejtezni, sőt az egész telepet fel kellett számolni településberendezési okokból, így a beruházás „zöldmezős” lett: ehhez természetesen megfelelő külső támogatást kaptak.

Az extenzív terjeszkedésen és a pótlólagos külső források megszerzésén kívül más ehhez kapcsolódó érdeke is fűződik a nagyvállalatoknak a beolvasztáshoz.

Az egyik a *vállalati stabilitás* és a *piactól való függetlenség*¹¹ növelése.

¹¹ A piactól való függetlenség hosszú távon nem járható út, de a nagyvállalatoknál általában *rölekvésként* jelentkezik. Ennek módszerei: az export-import támogatások megszerzése, védővámok felállításának elérése, a hazai kooperátoroktól való függetlenség fokozása teljes vertikum kialakításával, stb.

Ezt szolgálja a minél teljesebb vertikumra való törekvés (kooperátor, alkatrészszállító vállalat beolvasztása, ill. ilyen kapacitások kiépítése a beolvasztott, más profilú vállalatnál).

A kooperátor vállalat beolvasztásakor gyakran hivatkoznak termelési-fejlesztési párhuzamoságok felszámolására. Ez azonban ténylegesen inkább növeli a párhuzamoságokat, mert más vállalatokat is arra készítet, hogy teljes vertikum kialakítására törekedjenek, ezért ezek az átszervezések inkább a termelés dekoncentrációját jelentik. A valódi koncentrációt specializált (akár nagy sorozatot gyártó) kis- és középvállalatok létrehozása ill. megerősítése segítené elő.

A stabilitást növeli a profilbővítés is (új termékek bevezetése, a termelési struktúra arányainak megváltoztatása, a beolvasztott vállalat régi profiljának megtartása).

Gyakori, hogy a kisvállalat termelési struktúrája teljesen eltér attól, ami a nagyvállalat számára szükséges. Ilyenkor a beolvasztó igyekszik megszabadulni az „idegen profiltól”, de nehéz a gyártásra új vállalkozót találni. Ha mégis sikerül, akkor az átvevő „jogosan” kér pótlólagos külső forrásokat, preferenciákat; átmenetileg vagy tartósan növekedhet a hiánycikkek száma.

A Miskolci Vasipari Vállalatot, amelynek profiljába tartozott a gyerekkocsigyártás, a Medicor Művek vette át. Előreláthatólag az említett termék gyártásának visszaesésével, import növekedésével kell számolni. A Veszprém megyei Vasipari Vállalatot a Magyar Vagon- és Gépgyárhoz csatolták. A jogutód a közcsatorna aknafedő gyártását leállítja; a profilt egy mezőgazdasági termelő szövetkezet melléküzeméga veszi át, ehhez 3 millió forint támogatást kapott.

Előfordul az is, hogy a beolvasztó megtartja az eredeti profilt, ezzel termékskálája bővül, manőverezési lehetősége nő, de ez ellentétes a sokat hangoztatott profiltisztítási, specializálódási törekvésekkel (pl. a Magyar Vagon és Gépgyár megtartja a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár alapprofilját; az Egyesült Izzó távlatilag is termelni akar vízlágyító berendezéseket, amit a beolvasztott Nagykanizsai Finommechanikai Vállalat hozott magával.)

A harmadik motiváló tényező a *tekintélyzónában*¹² elfoglalt pozíció erősítése.

Tulajdonképpen minden eddig felsorolt tényezőnek van ilyen eleme: az extenzív bővülés, a foglalkoztatott létszám növelése, a termelési kapacitás bővítése, az elvállalt feladatok volumenének emelése erősíti az irányítószervekhez fűződő kapcsolatokat, így biztosítja a stabilitást, kivételezettséget, ami a többi vállalattól, a piactól való függetlenedés feltétele (és egyben az irányítási rendszer további torzulásait eredményezi). Ezért a helyzet fenntartása a jelenlegi körülmények között a nagyvállalatok legfontosabb érdeke. A beolvasztások a nem hatékonysági kritériumokon alapuló pozíció erősségének jelei és további stabilizálásának biztosítékai. A terjeszkedéshez, önellátás fokozásához, újabb feladatok, profilok megszerzéséhez fűződő érdekeket csak ritkán korlátozzák gazdaságossági megfontolások, éppen mivel a szervezeti változás igen gyakran az erőforrásokhoz, személyi jövedelemnöveléshez való garantált hozzájutást és „zöld utat” jelent. Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy a terjeszkedés, beolvasztás néhány esetben éppen a gazdaságtalanság elleplezésének eszköze.

¹² Révész Gábor: Iparunk vállalat (üzem-)nagyság szerinti szerkezetéről. (Tekintélyzóna; amibe bejutva a vállalatok a központ figyelmének előterébe kerülnek.)

A felügyeleti szervekhez fűződő szoros kapcsolatok azonban nem minden esetben kedvezőek a nagyvállalat számára: az operatív beavatkozások, utasítások, tervszűrin végrehajtott változtatások kellemetlenségeket okozhatnak. A megszerzett támogatások, preferenciák, juttatások nagy része feltételekhez kötött és gyakori banki, minisztériumi ellenőrzéssel jár. Ha a vállalat kritikus helyzetbe kerül, kiszolgáltatottá válik a felügyelő szerveknek.

Az ágazati minisztériumok is tartanak a nagyvállalatok túlzott megerősödésétől. E konfliktusok oka, hogy az ágazati irányítás és a nagyvállalatok kapcsolata általában „kényszerházasság”; mindkét fél érdeke, létének garanciája a másik fennmaradása és erősödése, de ez állandóan újratermelő konfliktusokat is okoz. A nagy, és ezért népgazdasági szempontból önálló jelentőséggel rendelkező gazdálkodó szervezetek formális és informális kapcsolataik révén függetleníteni tudják magukat az ágazati minisztériumtól, nincs szükségük védnökre, szószólóra, és érdekeiket esetenként a minisztérium ellenére is érvényesíteni tudják, tehát kicsúszhatnak az ágazati irányítás kezéből. Erre már ma is van néhány, az ágazatok számára elgondolkoztató példa. Volt olyan beolvasztás, ami az ágazati minisztérium határozott írásban is rögzített tiltakozása ellenére megvalósult. Egyelőre azonban úgy tűnik, hogy ez a piaci mechanizmussal való szembenálláson alapuló érdekközösség dominál ezekben a kapcsolatokban.

Az ágazati minisztériumok támogatják a nagyvállalatok beolvasztási törekvéseit (kivéve a nagyobb egységek beolvasztását, amikor félt, hogy a nagyvállalat a bővülés révén olyan pozícióba kerül, hogy képes kivívni a minisztériummal szembeni részleges autonómiát).

Az ágazati minisztérium a szervezeti centralizációban érdekelt, mert

a) az utóbbi években kialakult „szabályozó lebontási mechanizmusban” egyre inkább „figyelemmel kíséri”, ellenőrzi, utasításokkal irányítja a vállalatok működését. Ez nyilván annál könnyebben valósítható meg, (ugyanúgy, mint a tervlebontásos rendszerben), minél kevesebb a felügyelete alá tartozó gazdálkodó egységek száma, minél több a nagyvállalat és a középírányító funkciókat (is) betöltő vállalatnál nagyobb szervezeti egység;

b) az ágazati minisztériumnak érdekképviseleti, „közvetítő” szerepe is van. E tevékenységének eredményességét befolyásolja az a hozzá tartozó szervezetek népgazdaságban elfoglalt súlya. Minél nagyobb (és ezáltal fontosabb) vállalatok, trösztök tartoznak a minisztériumhoz, annál nagyobb a konkrét támogatásokban, forintmilliárdokban megtestesülő tekintélye, ami a vállalatokkal szembeni helyzetét stabilizálja.

c) Mindez erősíti az ágazati minisztériumnak a többi irányítószervvel szemben elfoglalt pozícióját az erőforrások megszerzésében, tervelőkészítésében, és hozzásegíti ahhoz, hogy a kapott feladatokat (exportnövelés, ellátás javítása) sajátos, elsősorban operatív eszközeivel teljesítse.

A döntésben formálisan vagy informálisan résztvevő szervezetek egy része nem támogatja egyértelműen, esetenként kifejezetten ellenzi a beolvasztásokat.

A beolvasztott vállalatoknál általában jelentősek az ellenérdekek, különösen akkor, ha a beolvasztott vállalat maga is közép-vállalat, gazdálkodásának hatékonysága magasabb, mint a beolvasztóé, vagy egészen más termelési profilra kell átállnia.

A legfontosabb ellenérdek a vállalati önállóság elvesztése, vagy legalábbis lényeges csökkenése, ami ellen elsősorban a vezetők tiltakoznak. Maga a beilleszkedés számos

szervezési és emberi problémát okoz. Ennek ellensúlyozására ígért előnyök valórválása bizonytalan. Ha a nagyvállalat helyzete romlik, vagy a beolvasztással kapcsolatos pótlólagos források, preferenciák egy részét régi egységei fejlesztésére fordítja, akkor a beolvasztott vállalat csak a hátrányokat érzékeli. E kisvállalatoknak azonban nincs intézményes fórumuk érdekeik érvényesítésére, és informális beleszólási lehetőségük is kisebb.

A beolvasztott vállalat akkor érdekelt egy nagyobb szervezethez csatlakozásban, ha pénzügyi helyzete tartósan instabil, továbbfejlődési lehetősége nem biztosított. A beolvasztással helyzete megszilárdul, élvezheti a tekintélyzónába tartozás minden előnyét, a nagyvállalat márkanéve alatt léphet a piacra, stb. Tapasztalataink szerint az átszervezés után néhány évvel általában megszűnnek a beolvasztott vállalat ellenérdekei. Ebben az említett tényezőkön kívül szerepet játszik az előkészítés, politikai meggyőzés is.

A tervezési apparátus szemel hűny a kisvállalatok beolvasztása fölött, ha olyan nagyvállalatok olvasztanak be, amelyeknek tevékenységén a terv teljesítése alapul. A Tervhivatal regionális iparfejlesztési tervei több helyi kisvállalat beolvasztását eredményezték.

A Pénzügyminisztérium ellenzi a centralizációs folyamatot, mert az óriás gazdálkodó szervezetek általános szabályozó eszközökkel nem irányíthatók és a különböző támogatási-mentesítési alkuk rontják a pénzügypolitika normativitását. Beszólása azonban félig-meddig formális. Mivel ezek külön-külön nem nagy súlyú döntések, a költségvetési kapcsolatokat kevésbé befolyásolják, többségükben a közvetlenül érdekelték már előzetesen meg is állapodtak, a folyamatosan beérkező javaslatok vizsgálatára nincs mód és az egyes esetek összehasonlításának lehetősége is korlátozott, ezért általában nem tesznek észrevételt az ilyen átszervezésekkel kapcsolatban.

A területi pártszervezetek általában úgy vélik, hogy a nagyvállalat, a nagyüzem minden területen automatikusan fölényben van a kisüzemmel szemben. Másrészt politikai befolyásuk a központi szervekkel szemben nagyobb lehet, ha nagyvállalatokra támaszkodhatnak és hivatkozhatnak. Társadalompolitikai feladataik teljesítésekor jobban bíznak a nagyvállalatokban: munkaerő foglalkoztatása, ellátási feladatok kielégítése, tőkés exportvolumen fokozása stb. Különösen támogatják a megye, a terület életében jelentős tradíciókkal és meghatározó gazdasági szereppel rendelkező nagyvállalatok bővülési törekvéseit.

Ellenzik azonban a területtől „idegen” nagyvállalat behatolását a megye területére, mert ez a meglévő kevés munkaerőt egy más központú vállalatnál köti le. Nem támogatják olyan nagyüzemek létrejöttét sem, amelyek nagyságrendjüknel fogva kinőnek a megye hatásköréből.

A területi pártszervezetek közvetlen ellenőrzésük és irányításuk alatt tartják a kerületükön működő trösztli vállalatokat vagy nagyvállalati egységeket; ha a vállalati központ más területen van, ez gyakran okoz nézeteltéréseket a beolvasztott egység „kettős irányítás” alatt áll.

A tanácsi vállalatok tevékenysége elsősorban a helyi lakosság ellátását szolgálja. A tanácsok költségvetéséből azonban fenntartásukra és továbbfejlesztésükre kevés jut, így a vállalatok egy része állandó, fennmaradásukat megkérdőjelező gondokkal küzd. Sok tanácsnál hiányoznak a vállalatfelügyeleti teendők végzésére alkalmas műszaki és gazdasági szakemberek.

A helyi tanácsok infrastrukturális kötelezettségei egyre nőnek, kielégítését azonban forrás, kapacitás, stb. gondok nehezítik. Kézenfekvő tehát, hogy a fejlődésre képtelen vállalatokat szívesen adják át vagy el nagyvállalatoknak.

Támogatják a nem tanácsi felügyelet alá tartozó kisebb gazdálkodó egységek vagy „gyenge” vállalathoz tartozó telepek nagyvállalati beolvasztását is, mert így biztosítható a terület további iparosítása, a helyi munkaerő foglalkoztatása. Mindkét esetben fontos szempont a terület infrastruktúrájának fejlesztése; ha a tanácsi forrásokat nem terheli az iparfejlesztés, több jut ezeknek a feladatoknak a megoldására. Ezen kívül a nagyvállalatok közvetlenül (a tanácsi alapok kiegészítésével) vagy közvetve (szociális-kulturális intézmények építésével, infrastrukturális beruházásokkal javíthatják a terület ellátottságát. A helyi igényeket kielégítő kisvállalati tevékenységek azonban megszűnnek a beolvasztással, ez gyakran okoz ellátási zavarokat, szolgáltatási hiányokat.

A nagyvállalatok és ágazatok beolvasztási javaslataival szemben tehát *nincs is olyan ellenerő*, amely képes lenne gátat vetni a centralizáció e formájának. Az átszervezési döntések többi résztvevőjének ugyanis vagy nem érdeke a beolvasztások megakadályozása, vagy nincsenek olyan pozícióban, hogy ellenző álláspontjukat érvényre tudnák juttatni.

Mindezzel nem akarjuk azt állítani, hogy a beolvasztás mindig és minden nagyvállalat számára könnyen járható út. A funkcionális és területi szervek, kisebb vállalatok ellenérdekei esetenként érvényre jutnak. Az extenzív bővülés korlátai miatt erősödik a nagyvállalatok közötti verseny a terjeszkedési lehetőségért. Ha egy-egy nagy szervezet akciója nem jár sikerrel, termelési biztonsága érdekében gyakran rákényszerül arra, hogy a kooperációs partnereit hozzásegítse a fejlődéshez, úgy hogy pl. építési kapacitást szerez számára, különböző preferenciákat, támogatásokat „jár ki” a kisvállalatnak. A kooperációs kapcsolatok azonban bizonytalanok, nem stabilak. Ezért ritkán fordul elő, hogy a nagyvállalat forrásainak egy részét átadná partnereinek; így még ez a kapcsolat sem járul hozzá a kisvállalati kör tényleges továbbfejlődéséhez, megerősödéséhez.

A nagyvállalatok beolvasztási kísérleteik során egymással is szembekerülhetnek — erre már utaltunk a beolvasztások területi megoszlásával kapcsolatban. Néhány esetben az is előfordult, hogy egy nagyvállalat a másiktól csatolt magához telephelyet. A konkrét átszervezési döntésekben, a nagyvállalatok közötti erőviszonyok és az irányítószervekkel szemben elfoglalt pozíció alakulásában (tehát az érdekérvényesítési lehetőségekben) a többi szereplő várható viselkedése, a szervezetek informáltsága és szubjektív, személyi tényezők is szerepet játszanak.

III. Centralizáció a kisebb gazdálkodó egységek körén belül

A kisebb gazdálkodó egységek helyzetét külön kell tárgyalni, mert gazdálkodási feltételeik, lehetőségeik, motivációik mások, mint a nagyvállalati szférában. A kis szervezeteknek nem szoros a kapcsolata az irányítószervekkel. Ennek egyik oka az, hogy az ágazati minisztériumok, funkcionális szervezetek számára kevésbé fontos a kisvállalatok, szövetkezetek tevékenysége és nincs idejük-energiájuk ilyen „kis problémákkal” foglalkozni. Ez a gazdálkodó egységek számára egyrészt azt jelenti, hogy nehezebb támogatáshoz, preferenciához jutniuk, gondjaikkal maguknak kell megbirkóznunk. Ezért — és termé-

szetesen eleve nagyobb rugalmasságuk miatt — sokkal inkább a piachoz alkalmazkodnak, széles körben jellemző rájuk a vállalkozói magatartás.

Ugyanakkor a nagyvállalati szféra és az általa befolyásolt gazdasági feltételrendszer sok vonatkozásban közvetlenül vagy közvetve (a „játékszabályok” általánossá tételén keresztül) hatást gyakorol a kisüzemi körre is.

A kisebb vállalatok és szövetkezetek között szintén sok a centralizációs jellegű átszervezés: beolvasztás és összevonás. E gazdálkodó egységek egy része szintén terjeszkedésre orientált; sokukra azonban nem jellemző az extenzív bővülésre törekvés. Mindkét növekedési stratégia szoros összefüggésben áll a nagyipari centralizációval.

A kis- és közepes nagyságú gazdálkodó szervezetek végbement fiziók okai egyfelől hasonlóak a beolvasztások motivumaihoz, másfelől bizonyos szempontból annak következményei.

Ebben a körben a szervezeti változásokat gyakran a felsőbb szervek (OKISZ, megyei tanács, pártbizottság) kezdeményezi. A szövetkezeteknél, kisvállalkozásoknál viszonylag gyakori a szanálás jellegű beolvasztás vagy egyesülés, de előfordul az is, hogy két vagy több gyenge, pénzügyi, értékesítési nehézségekkel küszködő szervezetet egyesítenek, a bővüléstől (és az átszervezéshez kapott támogatásoktól) várva a gazdálkodás javulását. Jellegzetes egyesülési ok az is, hogy egy-egy nagyobb beruházást (pl. a szétáprózott telephelyek felszámolását, egy üzem- vagy üzletközpont építését) csak így tudnak megvalósítani. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a szövetkezeti és általában a kisvállalati szektorban erősebb motiváló tényező az eszközök tényleges koncentrálása, hiszen a külső forrásokhoz való hozzájutás ebben a szférában más formákban sokkal kevésbé reális lehetőség, mint a nagyvállalatok számára.

A legfontosabb *valóságos érdek* itt is az extenzív bővülési törekvés. Ez az állami ipar centralizáltságának egyik közvetett hatása: a kisebb gazdálkodó szervezetek létének fenyegetettsége. Bármikor jelentkezhet ugyanis egy nagyvállalat, amely be akarja olvasztani. A szövetkezetek, kisvállalatok fúziója védekezésnek is tekinthető ezzel szemben: a viszonylag nagyobb méret itt is biztosabbá teszi a fennmaradást.

Ehhez kapcsolódik az állami nagyvállalatok másik hatása: a kisebb egységek is törekszenek a tekintélyzónába kerülésre. A tekintélyzóna azonban nem azonos azzal, amivel az előzőekben foglalkoztunk. A kis- és középszervezetek (szövetkezetek) a jelenlegi körülmények között nem vehetik fel a versenyt a nagyvállalatokkal a forrásokhoz, preferenciákhoz jutás tekintetében: csak egy — adott körön belüli — *relative jobb* helyzet érhető így el (pl. a megyében, járásban, OKISZ-nál). Még ebben a szférában is a „viszonylag nagyok” vannak kedvezőbb pozícióban az általános gazdasági feltételek logikájának megfelelően. A fúzió gyakran jár magasabb kategóriába sorolással. A szolgáltatások területén speciális motiváló tényező, hogy az egyesülés gyakran kiemelt szolgáltató egységgé válást jelent — ez pedig pótlólagos preferenciákkal jár.

A kisvállalatok másik részére — amelyeknek fő előnye a mozgékonyaságban, piaci igények gyors kielégítésében rejlik — *nem jellemző* az extenzív bővülési törekvés. Ennek egyik oka, hogy az irányító szervektől való viszonylagos függetlenség és emiatt a vállalkozói mentalitás itt lényegesen erősebb, mint a tervfeladatok által behatárolt nagyvállalatoknál.

Másfelől az extenzív bővülési lehetőségek ebben a körben korlátozottabbak — így sok kisvállalat inkább termelésének intenzifikálására törekszik.

A harmadik nagyvállalati centralizációból kiinduló motivációs tényező a beolvasztástól való félelem, amely nemcsak a fúziós elképzeléseket, hanem a növekedési törekvéseket is korlátozza: ha egy kis gazdálkodó egység gyors fejlődésnek indul szervezeti bővülés vagy nagyobb beruházás révén, könnyen felhívhatja magára egy nagyvállalat figyelmét. Ezt elkerülendő nem csak fúziókra nem törekszik a kisvállalatok egy része, hanem hiteleket sem vesz fel még akkor sem, ha tehetné.

A kisebb vállalatok, *szövetkezetek fúzióját* sem a felügyeleti szervek (ágazat, OKISZ), sem a területi-társadalmi szervek nem ellenzik – a beolvasztásokkal azonos indokok miatt. A funkcionális szervek szempontja a kisvállalatok beolvasztásával kapcsolatos állásfoglaláshoz hasonló.

A kis gazdálkodó szervezetek fúziójával szemben, – hasonlóan a beolvasztásokhoz – nincs olyan ellenerő, amely hathatósan ellen tudna állni a centralizációs törekvéseknek.

IV. Trösztök és trösztösítési kísérletek

A beolvasztó vállalatok egy része tröszt keretekben működik. Az utóbbi években több elemzés rámutatott, hogy egészségtelenül növekszik a trösztök és tröszt tagvállalatok száma (68 óta az ipari trösztök száma héttel, a tröszt tagvállalatoké pedig 70-el, azaz 40%-kal emelkedett). A szervezeti változások nagy hányada azonban trösztön belül történt, viszonylag kevés tröszt vállalat olvasztott be trösztön kívüli gazdálkodó egységet. A tröszt vállalatok számának emelkedését elsősorban az új trösztök létrehozása okozta. Ez azonban nem jelent egyértelmű centralizációt: a hét új ipari tröszt közül hat élelmiszeripari tröszt országos nagyvállalatból alakult 1971-ben, tehát nem a centralizáció jele, hanem éppen egy „lazább” szervezeti forma kialakítása volt.¹³

Ugyanakkor kétségtelen, hogy erős törekvés jelentkezett újabb trösztök létrehozására, többnyire egy-egy szakágazatot átfogó, önálló külkereskedelmi joggal felruházott, saját kutató-tervező bázissal rendelkező „komplex” óriásszervezetek kialakítására. A tröszt keretekben működő vállalatok önállóságának mértéke eltérő; de a legtöbb trösztben erősen centralizált a döntési-irányítási rendszer. Ezért többségük monopolhelyzetben levő „super-nagyvállalatként” működik. Az újabb mammutszervezetek létesítésére vonatkozó elképzelések tehát szorosan összefüggnek a szervezeti változások, a vállalati növekedés kérdésével.

Új trösztök, óriás-vállalatok létrehozását az ágazati minisztériumok kezdeményezték.

Létük az ágazatok pozícióját erősítené, hasonló okokból, mint a nagyvállalatok fennmaradása és bővülése.

Ez a törekvés azonban az átszervezési döntésekben résztvevő többi szervezet ellenállásába ütközött. A nagyvállalatok azért ellenezték, mert ez önállóságukat, közvetlen befolyásolási lehetőségüket csökkentette volna (nehéz elképzelni mondjuk az Ikarust és a Csepel Autógyárat, a Dunaújvárosi Vasművet vagy a Lenin Kohászati Műveket egy nagyobb szervezet gyáregységeként).

¹³Ettől függetlenül egyetértünk azokkal, akik úgy vélik: felül kellene vizsgálni a meglévő trösztök létjogosultságát.

A pénzügyi szervek ellenérdekének alapja az, hogy az óriásszervezetek még kevésbé irányíthatók normatív, pénzügyi eszközökkel, mint a nagyvállalatok; létrejöttük az irányítás operatív, hierarchikus jellegét erősíti.

A helyi társadalmi szervek sem álltak egyértelműen a törekvések mellé, még akkor sem, ha ezek a szervezetek fennhatóságuk alá tartoztak volna: attól tartottak, hogy ilyen méretű egységek már kicsúsznának befolyási körükből. A trösztösítés megakadályozásában szerepet játszott az is, hogy a javaslatok egy időben, kampányszerűen merültek fel, volt idő és lehetőség ellenérvek kidolgozására, az alternatívák összehasonlítására. Így csak három új tröszt jött létre: 1974-ben a Magyar Szénbányászati Tröszt, 1977-ben pedig a Téglá- és Cserépipari, valamint a Vízépítő Tröszt.

Az ágazati minisztériumok azonban nem adták föl elképzeléseiket: időről időre felvetik a kérdést, újabb és újabb formában, de lényegében azonos tartalommal megkísérik vállalatoknál nagyobb szervezeti egységek létrehozását elfogadtatni.

Így pl. amikor a Híradástechnikai tröszt gondolatát illetékes fórumok nem fogadták el, a KGM egy szűkebb, Elektronikai tröszt kialakítását javasolta, amely a funkcionális szervek egyetértésének hiányában kutatási-fejlesztési céltársulássá szelődött. A NIM 1975-ben Biotröszt létesítését javasolta, összevonva az egész gyógyszer, növényvédőszer, háztartásvegyipar, segédanyag- és intermediergyártást, a kutatóintézeteket és külkereskedelmi vállalatokat. Amikor ezt az elképzelést illetékes szervek elutasították, egy szűkebb, csak gyógyszeripari tröszt megalakítása került napirendre, amelybe még az egyetemek kutató apparátusát is be akarták vonni. A tervezetet nemrégiben elvetették. Ugyanakkor tudomásunk szerint felvetődött egy gyógyszer-forgalmazási óriásszervezet kialakítása, a kereskedelmi szféra preventív védekezéseként.

A Vállalati törvény végrehajtási utasítása előírta a meglévő trösztök létjogosultságának felülvizsgálatát. A fentiek miatt várható volt, hogy az elemzést végző ágazati minisztériumok a trösztök fenntartása *mellett* foglalnak állást. Sőt logikusnak tűnik, hogy ezt az alkalmat is felhasználták további centralizáció szorgalmazására. Pl. a MÉM a következő alternatív javaslatát terjesztette elő: Italipari Tröszt létrehozása a jelenlegi bor- sör- és szeszipari trösztből (mert: „a középírányító szervek számának csökkentése is alkalmas eszköze az irányítás egyszerűsítésének”,¹⁴ vagy Boripari Központ ill. Egyesülés létrehozása azoknak az Állami Gazdaságoknak a bevonásával, amelyek elsősorban szőlő-termesztéssel foglalkoznak. Javasolták a cukoripari tröszt összevonását az édesipari országos nagyvállalattal.

A 70-es évek centralizációs tendenciája tehát az adott intézményrendszer által hordozott, kompromisszumokban testet öltő, az erőviszonyoktól függően érvényesíthető *érdekek* megjelenési formája.

A szervezeti centralizáció általános követelményei a feszültségeket tovább élezik, és egyre nehezebbé teszik a gazdálkodás feltételeinek mélyreható megváltoztatását.

V. A szervezeti változások következményei

1. A szervezeti változások nem oldják meg azokat a problémákat, amelyek miatt megvalósultak: ellenkezőleg, a *kis- és közepes nagyságú gazdálkodó szervezetek számának*

¹⁴ Jelenítés az élelmiszeripari irányítási rendszerének felülvizsgálatáról, 1978. dec. 10. o.

további csökkentésével, a piaci kapcsolatok körének szűkülésével ezek a nehézségek fokozódnak.

a) Arra már az előzőekben utaltunk, hogy a nemzetközi tapasztalatok és a magyar kisvállalatok működésének értékelése is azt bizonyítja, hogy a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan fennmaradásuk szükségessége nem csökken, ellenkezőleg, bizonyos szerkezeti változások miatt nő, és feladataikat – még nem kedvezményezett helyzetben is – megfelelő hatékonysággal tudják ellátni.

b) A beolvasztások nagyvállalati motivációi közül az egyik legfontosabb a *kooperációs* nehézségek megoldása, a háttérpar hiányából fakadó problémák kiküszöbölése. A nagyvállalatok részéről ez „jogos” igény, a megoldás módja (a beolvasztás) azonban népgazdaságilag kedvezőtlen és a beolvasztó vállalat szempontjából is csak korlátozott érvényű előny.

A szervezeti változtatással még nem lett több az alkatrész és részegységgyártó kapacitás, csak annyi változott, hogy a beolvasztott vállalat ezek után kizárólag az anyavállalat igényeit elégíti ki.

A vertikum bővítésével a beolvasztó nagyvállalat termelési szerkezete diverzifikálódik, szellemi és anyagi erőforrásait sok terület között kénytelen megosztani, tehát az ilyen szervezeti változás a specializációt nem segíti. Számszerűen kimutathatatlan, de valószínű, hogy a vállalati szempontból is nagyobb hatékonyságot jelent, ha az alkatrészeket biztonságosan termelő specializált kisvállalatok szállítanak. A háttérpar hiánya tehát a nagyvállalatok hatékonyságát is kedvezőtlenül befolyásolja, rugalmasságukat csökkenti.

Ezen kívül a feldolgozóipari vállalatok többsége nem mondhat le *általában* a külső kooperációról: egy-egy beolvasztás így csak részlegesen oldhatja meg a problémát az ő szempontjából is.

Amikor a beolvasztó vállalat a volt kooperációs partner kizárólagos vevőjévé válik, a többi vállalat számára fokozódnak a nehézségek, a kapcsolatok átrendezésére van szükség. Egy-egy kooperációs lehetőség megszűnése arra készítheti a többi (addig vevőként szereplő) nagyvállalatot, hogy ő is beolvasztásra törekedjen.

A gazdasági környezet a nagyipari szféra érdekeivel konform, részben innen kiinduló változása – többek között a beolvasztások, fúziók számának emelkedése – a kisgazdálkodó egységek magatartását befolyásolja. Általános jelenség, hogy a kisvállalatok is végtermékgyártásra törekcsenek.

A kisvállalatok egyre szűkülő köre nem képes és nem is akarja a nagyvállalatok „bedolgozó igényeit” kielégíteni, nem köti le kapacitását egy-egy nagyvállalat kiszolgálására, (annál is kevésbé, mert akkor méginkább fenyegetné a beolvasztás réme), így nem válik állandó, megbízható partnerré. Így a háttérpar nemcsak a szervezeti centralizáció, hanem ennek *közvetett* hatása miatt is szűkül.

Jelentőségük azonban – éppen alacsony számuk miatt – felértékelődik,¹⁵ miközben fennmaradásukat nem látják biztosítottnak, ami viszont kezdeményező készségüket, vállalkozói szemléletüket visszaszorítja, rugalmasságukat csökkenti.

¹⁵ Ld. Kollarik István: De mint már utaltunk rá a nagyvállalatok esetenként rákényszerülnek, hogy a szállítóikat különleges formában támogassák.

Ez irányba hat, hogy a méretek növekedésével a belső irányítás is változik, a vezetés közvetettebbé, hierarchikusabbá válik. A szövetkezeteknél pedig a szervezet jelentős bővülése gyengíti a tagok tulajdonosi érzését.

A háttérpar hiánya így egyrészt oka, másrészt következménye a beolvasztásoknak.

Tehát egy önmagát erősítő centralizációs folyamat bontakozik ki: kooperációs nehézségek vannak, ezért a nagyvállalat, ha teheti, beolvaszt; ez más vállalatok önellátási törekvését (kényszerét) is erősíti, újabb beolvasztásokat indukál; a háttérpar így egyre szűkül, ami növeli a kooperációs gondokat, ez újabb beolvasztásokat eredményez, és így tovább.

c) Hasonló a helyzet a munkaerővel kapcsolatban is. Általában igaz az, hogy a fogadó vállalat munkaerő gondjait a szervezeti változás pillanatnyilag legalábbis enyhíti. Ez ugyanakkor más vállalatok munkaerőhiányának növekedését idézheti elő, a munkaerő az adott helyzetben egyre inkább szűk keresztmetszetté válik, egyre nagyobb „kincs” lesz és ez további szervezeti centralizációt indukálhat, stb.

A beolvasztás tulajdonképpen a munkaerő adminisztratív átcsoportosítását jelenti, az esetek többségében nem bizonyítható, hogy a dolgozók a nagyvállalat keretében hatékonyabban foglalkoztathatók.

d) Az átszervezések gyakran okoznak átmeneti vagy tartós *ellátási nehézségeket*. A beolvasztó nagyvállalat többnyire igyekszik megszabadulni a fogyasztók számára fontos, de termelési profiljától távolos, nagyüzemi méretekben kevésbé jövedelmezően gyártható „aprócikkek” előállításától.¹⁶ A területi elv alapján összevont építőipari és szolgáltató egységek — a szervezet növekedése miatt — gyakran nem javítják, hanem inkább rontják a lakossági ellátás színvonalát, mert „nem éri meg” nekik kis volumenű munkák elvégzése.

A hiánycikkek szaporodása (akár fogyasztási cikkekről, akár alkatrészekről van szó, sok esetben pótlólagos importot tesz szükségessé az „ellátási felelősség” (és általában a közvetlen utasítások) érvényesítésének erősítéséhez vezet, ami egyrészt feszültségeket okoz az ágazati minisztérium és a nagyvállalat kapcsolatában, másrészt azonban megfelelő hivatkozási alap mindkét fél részére pótlólagos külső források, támogatások (többek között extenzív bővülési lehetőség, beolvasztás) igénylésénél.

Ebben is a centralizáció önmagát erősítő folyamatát láthatjuk.

A beolvasztás miatt kieső termelést gyakorta importból kell pótolni. A tőkés országokból származó alkatrészimport pl. 68 és 77 között közel nyolcszorosára emelkedett, míg az export 60%-kal visszaesett. (74-ben, az összevonási hullám előtt a növekedés az összimport emelkedésével arányos volt, bár az export jelentősen csökkent.) Az alkatrészek külkereskedelmi forgalmának alakulásában tehát nyilván szerepe volt az eddig is gyenge háttérpar további szűkülésének, valamint a centralizáció közvetett hatásának: a kis gazdálkodó egységek is végtermékek gyártására orientálódnak.

e) A kisebb gazdálkodó szervezetek számának csökkenése a piaci kapcsolatok körének szűküléséhez vezet. A nagyvállalatok mindent megtesznek annak érdekében, hogy a piactól függetlenítsék magukat. Ezen kívül az átszervezések újabb — teljesebb monopolhelyzeteket teremthetnek. Így hat az építési- és szolgáltatási kisvállalatok, szövetkezetek összevonása is: egy-egy *terület* ellátásáért felelős szervezet akkor nincs valójában

¹⁶ Elsősorban ezzel függ össze, hogy a beolvasztások pótlólagos fejlesztéseket preferenciát tesznek szükségessé más gazdálkodó egységeknél is.

versenyhelyzetben, ha még számos vállalatnak ugyanaz a profilja: a megyehatárok erős korlátot jelentenek.

A piaci kapcsolatok jelentőségének csökkenéséhez vezet az is, hogy a nagyvállalatokba beolvasztott, (jó esetben) gyáregységként működő kis termelőegységek irányítása a legtöbb nagy szervezet keretében alapvetően utasítással történik: a gyáregységek, üzemek gyakorlatilag függetlenednek a piactól, a nyereségérdekeltségi rendszer hatásaitól.

A vállalati központ centralizálja a legfontosabb gazdálkodási funkciókat: a beruházási, műszaki-fejlesztési, jövedelemszabályozási, beszerzési és értékesítési döntések legnagyobb részét; a gyáregységek érdekeltsége ezért elsősorban a tervek teljesítéséhez és túlteljesítéséhez fűződik, érdemben nem befolyásolhatják tevékenységük eredményességét (ill. csak informális csatornákon, vállalaton belüli „tervünkön” keresztül). Az egyes gyáregységek között jövedelmek szempontjából erős a nivellálás, a fejlesztési források elosztását pedig elvileg műszaki-technikai paraméterek határozzák meg. Ez különösen a horizontálisan szervezett nagyvállalatoknál problematikus: a belső irányítási-érdekeltségi rendszer hosszú távon is fenntarthatja a gazdaságtalan gyáregységeket, ill. a gazdaságtalan termelést.

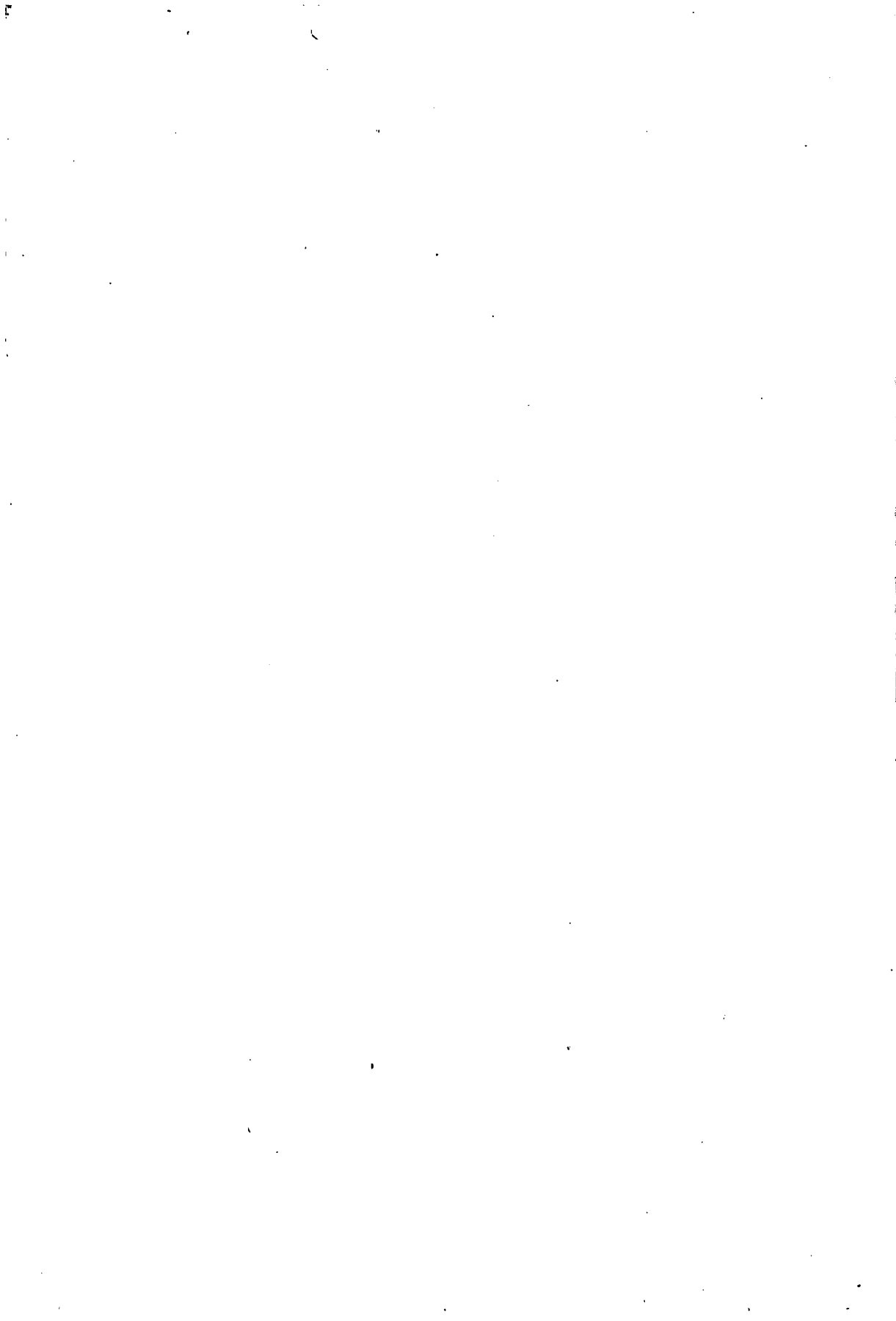
2. A *kisvállalatok* számának és szerepének csökkenésével párhuzamosan – az összes eddig felsorolt tényező hatására – tovább erősödik általában a nagyvállalati kör súlya, pozíciója. Erősödik egyrészt azért, mert egyre inkább ezek a szervezetek alkotják a gazdaság gerincét (a centralizációval a termelési érték, exportvolumen egyre nagyobb hányadát állítják elő).

Másrészt a természetes fontosság, a szervezetek növekedése és a kisvállalati szféra szűkülése miatt az irányítószervek egyre kevesebb alternatíva között választhatnak, a döntések kényszerpályára kerülnek. A szűkös források növekvő hányadát a nagyvállalati kör javára kell újraelosztani, egyre inkább csak a nagyvállalatok között lehet mérlegelni, de itt sincs hosszú távon választási lehetőség, mert a nagyvállalatok többségének komoly politikai-gazdasági súlya van. A döntések tehát szükségképpen nem elsősorban gazdaságossági-hatékonysági szempontúak, hanem egyedi és operatív jellegűek lesznek, ami tovább erősíti az irányítás hierarchikus jellegét, a nagyvállalatok és ágazati minisztériumok érdekösszefonódásához, vagyis további szervezeti centralizációhoz vezethet.

Ez a folyamat – amit kicsit eltúlozva írtunk le – a piaci kategóriák szerepének csökkenéséhez, az utasítás jellegű elemek súlyának növekedéséhez, a szabályozás normativitásnak további gyengüléséhez vezet.

A centralizációs tendencia tehát önmagát erősíti és két formában is újratermelődik: egyrészt mindinkább éleződnek azok a feszültségek, amelyeknek feloldására a beolvasztásokat és összevonásokat végrehajtják; másrészt – és ez a fontosabb – újratermelődik és erősödik az az érdekstruktúra, amely – többek között – a szervezeti centralizációnak is okozója.

Érdemi előrelépést – a nem gazdasági racionalitáson alapuló centralizációs kezdeményezések háttérbeszorítását – csak valamennyi területen egyidejűleg lehet kezdeményezni. A gazdaság-politikai feltételek, a piaci mozgások szabadabb érvényesülése, a jövedelmezőségi orientációt ma gátló tényezők szerepének csökkenése szükséges ahhoz, hogy az extenzív terjeszkedés és az irányítási oldalról kiinduló – egymást erősítő – centralizációs törekvések erejüket veszítsék.

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK KÜLGAZDASÁGI IRÁNYÍTÁSÁNAK SZERVEZETRENDSZERE ÉS HATÁSKÖRI STRUKTÚRÁJA

MÁDL FERENC

1. Jelen tanulmány rész-terméke egy nagyobb összehasonlító kutatómunkának, amely átfogó jelleggel kívánja bemutatni, hogy a külgazdaság irányításának egészére – a külkereskedelmi monopólium történeti fejlődésében – az egyes szocialista országokban milyen szabályozórendszerek alakultak ki, mik az általában alkalmazott főbb intézmények, mikben vannak eltérések és mik a fejlődésből kiolvasható tendenciák. Végülis a külgazdaság irányítása történetileg megvalósult rendszerének alapvető elemeiről, azok belső differenciálódásával és a további gyakorlat alakulását befolyásoló-meghatározó törvényszerűségek jelzéséről, s így – amennyire erre a társadalomtudományban lehetőség van – a holnapi fejlesztési aktusok valamiféle lehetséges optimumának elméleti anticipálásáról van szó. Ez az, amihez a kutatómunka a lehetséges mértékben hozzá kíván járulni. Ez igényli természetesen a történeti-gazdasági háttér közelebbi meghatározó tényezőinek számbavétele mellett az olyan kérdésekben való elemző elmélyedést, mint a külkereskedelmi monopólium és a külgazdasági mechanizmus viszonya, a külkereskedelmi monopólium fogalma, történeti alakulása, a külkereskedelmi monopólium olyan belső tartalmi elemei, mint a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel általános és különös nemzetközi legiszlációs feltételrendszere, a belső általános állami gazdaságirányítást szolgáló jogalkotás külgazdasági tárgyú része, a tulajdon és a külgazdaság, a külgazdaság egészét megvalósító szervezet és ennek köteletség-jogosítvány rendszere, a tervezés és a külgazdaság a nemzetközi beruházás (hitelektől közös vállalatokig) szerepe és szabályozórendszere, a külgazdaság irányításának egyéb eszközei (engedélyrendszer, vámok, adók, devizaintézmények, hitelpolitika stb.).

Mindebből ez az írás két kérdést emel ki: mintegy bevezetőül *a tulajdon szerepét a külkereskedelmi monopóliumban*, a másik *a szervezetrendszer és az abban megtestesülő irányítási hatásköri struktúra* fejlődése. E tanulmányban igazában ez utóbbi áll előtérben.

I. Az államosítás, ill. a társadalmi (állami) tulajdon mint a külkereskedelmi monopólium alapja

A. Jogi alapok

2. *Az államosítás és a társadalmi (állami) tulajdon alapvető jogi elve a külkereskedelemben:* – A külkereskedelem szocialista szabályozásában, így annak központi intézménye, nevezetesen a külkereskedelmi monopólium körében a döntő kérdés a tulajdon. Miként a szocialista gazdasági rendszerben általában, úgy ezen a területen is a társadalmi tulajdon a döntő tényező, ez az a kritérium, ami az egész külgazdasági mechanizmust a szocialista elmélet és gyakorlat értelmében szocialistává teszi. Ezt tapasztalhatjuk, ha az európai szocialista országok történetét vizsgáljuk, bár meg kell jegyezni, hogy más

történelmi, gazdasági és politikai feltételek mellett más szocialista országok ezen a téren is részben más gazdaságpolitikai koncepciót valósíthatnak meg.¹ Az első alkotmányjogi súlyú szabályozás ezen a téren az 1918. évi szovjet dekrétum volt „minden külkereskedelem államosításáról”.² A külkereskedelmi monopólium tartalma és gyakorlati megvalósítása ezen a fundamentumon épült és fejlődött tovább. Ha figyelemmel vagyunk arra, hogy Jugoszláviát kivéve az európai szocialista országokban a külkereskedelem tulajdonjogi szempontból is döntően állami kompetencia, ha számításba vesszük, hogy a szövetkezeti tulajdon mellett a társadalmi tulajdonnak legerősebb komponense a szocialista országokban általában az állami tulajdon, ha figyelembe vesszük továbbá, hogy az állami tulajdon koncepciójával nem élő Jugoszláviában is a külkereskedelmi tranzakciók szocialista vállalatok (a társult munka egységeinek) joga és kötelessége lett, méghozzá az általános külkereskedelem-politika által meghatározott nem csekély állami irányítás mellett,³ ha mindezt számításba vesszük, akkor az európai szocialista országokra nézve áll a tétel: fő összefüggéseit tekintve a külkereskedelem társadalmi tulajdonon alapul.

A szovjet fejlődés kezdeteire utaltunk. A többi európai szocialista ország fejlődésében a külkereskedelmi monopólium a világháborút követő társadalmi fordulat idejére tehető, amikor az ipar, a nagykereskedelem, általában a magántulajdonon alapuló gazdasági struktúra társadalmiasítására, a tőke államosítására került sor, erre irányuló törvények kibocsátásával. Amikor az egyes szocialista országok alkotmányai és más alkotmányjogi jellegű jogforrásai, valamint külkereskedelmi törvényei rövid általános rendelkezéseket fogalmaznak meg arról, hogy „a külkereskedelem az állam kizárólagos joga” (bolgár alkotmány), „a külgazdaság, beleértve a külkereskedelmet és a devizagazdálkodást, állami monopólium” (az NDK alkotmánya) vagy „a Magyar Népköztársaságban a külkereskedelem állami monopólium” (magyar külkereskedelmi törvény), akkor ezek csak a társadalmi tulajdonon alapuló jogi tartalommal érthetők és értendők. Ez vonatkozik azokra az újabb alkotmányokra és alkotmányos természetű más jogszabályokra, amelyek a külkereskedelem szabályozása körében a külkereskedelmi monopólium vagy a társadalmi tulajdon kategóriáját explicit fogalmazásban nem használják, azaz kifejezetten nem említik. Az új szovjet alkotmány pl. „csak” azt mondja, hogy („a kereskedelem tulajdona . . . az államé”); a jugoszláv alkotmány és a megfelelő „társult munkára vonatkozó törvény” azt deklarálja, hogy a társadalmi és gazdasági rendszer a termelési eszközök társadalmi tulajdonára épül és hogy – erre a struktúrára építve – a dolgozók „a társult munka szerveiben” valósítják meg és bontakoztatják ki a külkereskedelem funkcióját.⁴

¹ Jugoszláviában, mint ismeretes, a társadalmi öngazgatás tulajdoni párdarabja az általános társadalmi, ill. vállalati tulajdon (mindenképp: az állami tulajdon, a külkereskedelem állami monopóliumának mint intézménynek ilyen értelemben való hiánya); Angola és Etiópia ellenőrzött, de nem teljesen államosított külkereskedelmi rendszert működtet (l. pl. az Etióp Ideiglenes Katonai Kormányzó Tanács 1977. évi 127. sz. rendeletét, különösen a 13. §-t egyebek között a külkereskedelemről, Official Gazette – Negarit Gazeta, augusztus 26, 1977).

² 1918. évi április 22-én kelt dekrétum a külkereskedelem államosításáról.

³ 1974. évi Alkotmány, 44. §, („a külkereskedelmi ügyletek megvalósítói a társult munka szervezetei”), külkereskedelmi forgalmi törvény (1972), 2. és 4. §.

⁴ A releváns jogforrások: Bolgár Alkotmány (1971), 29. §, NDK Alkotmány (1968/1974), 9. §, Magyar Külkereskedelmi Törvény (1974), 3. §, Szovjet Alkotmány (1977), 11. §, Jugoszláv Alkotmány (1974), 44. §, Csehszlovák Alkotmány (1978), 152. §, az új Csehszlovák Alkotmány (1960), 7. §, Román Alkotmány (1965, módosítva 1974-ben), 8. §, Lengyel Alkotmány (1952), 7. §.

3. *Változások és különbségek.* — Bár a társadalmi (állami) tulajdontól mint a külkereskedelem-politika szocialista jellegének alapjától nem alapvető eltérésekkel, mégis a szocialista országok fejlődésében ezen a területen jelentős változások és különbségek észlelhetők. Nem abban, hogy néhány módosított, ill. újrakodifikált alkotmányban a külkereskedelem állami tulajdonának vagy a külkereskedelem állami monopóliumának expressis verbis megfogalmazása, tehát szó szerinti megjelölése elmaradt (ami különben is egyidejűleg megjelent a külkereskedelmi jogi kodifikációban az egyes szocialista országok külkereskedelmi törvényeiben),⁵ nem is abban, hogy a szövetségi államokban az öszszövetségi központi szervek mellett az egyes köztársaságoknak is van külkereskedelmi hatósági jogosítványa,⁶ hiszen ez a tulajdon kérdését nem érinti, igazában arra vonatkozik, hogy az állam mint olyan nevében nemzetközi gazdasági relációkban mely szervnek van egy adott kérdésben hatásköre.

(1) Jelentősebb változásokat és különbségeket inkább technikaibb, de épp ezért nagyon fontos gyakorlati kérdésekben lehet megfigyelni. Ezek egyike, hogy néhány szocialista országban a kizárólag állami külkereskedelmi vállalatok által gyakorolt külkereskedelmi jogosultság kiterjesztésére került sor, mégpedig szövetkezeti gazdálkodó szervezetek számára történő külkereskedelmi jogosítványok adásával, ill. kivételesen annak lehetővé tételével, hogy természetes személyek is fejthetnek ki korlátozottan külkereskedelmi jellegű tevékenységet⁷; a kiterjesztéshez tartozik a külön is tárgyalásra kerülő nemzetközi vegyesvállalatok megjelenése az egyes szocialista országokban és ezek már fogalmilag is részei a külkereskedelmi tranzakcióknak. A kép tarkaságához tartozónak tekinthető pl. az is, hogy a csehszlovák felfogás szerint a külkereskedelmi vállalatok sajátos tulajdonjoggal rendelkeznek: a külkereskedelmi miniszter által történő alapításukra vonatkozó okmányok szerint a külkereskedelmi vállalatok tulajdonosai a feladataik teljesítéséhez rendelkezésükbe kerülő vagyontárgyaknak. A külkereskedelmi vállalatok tehát nem csak egyszerű operatív igazgatási joggal rendelkeznek a rájuk bízott vagyon felett, tulajdonjogi helyzetük ezért — miként az irodalom is értelmezi — a szocialista társadalmi tulajdon egy sajátos formáját jeleníti meg. A kérdéses vagyontárgyakra nézve a megfelelő állami nyilvántörvényekben, regiszterekben is tulajdonosként a külkereskedelmi vállalatok szerepelnek, pl. a telekkönyvben is az ingatlan-vagyonra nézve, míg más állami vállalatok tekintetében — mint ismeretes — a tulajdonosi jogosultságok hordozójaként a telekkönyvben és megfelelő más regiszterekben az állam mint olyan szerepel. Bár ezek a változások és különbözőségek a külkereskedelem-politika szocialista jellegét nem változtatták meg, és a külkereskedelmi monopóliumnak nagyon sok más eleme is van a tulajdonjogi alapok mellett, mégis tény, hogy az állami tulajdon kizárólagosságát ezen a téren jelentős hatások érték: a kép kiegészült a szocialista tulajdon más formáival. Egyik

⁵ Pl. a hivatkozott Szovjet Alkotmány 11. §-ának fogalmazásában („a kereskedelmi tulajdon . . . az államé”); a magyar jogalkotásban a külkereskedelmi monopólium elve a Külkereskedelmi Törvény 3. §-ában jelenik meg; az új Csehszlovák Alkotmány (1960) nem tartalmaz ugyan kifejezett rendelkezést a külkereskedelmi monopóliumról, de ez egyértelműen következik a 7. és 14. §-ból, amely kimondja, hogy „az ország gazdasági alapja a szocialista gazdasági rend, a tervgazdaság, az állami tervezés, a gazdaságpolitika egészére kiterjedő állami irányítás”.

⁶ Szovjet Alkotmány (1977), 80. §, *Pozdnyakov (2)*, 11. és köv. o., a Csehszlovák Föderáció Alkotmány-törvénye (1968), 4. §.

⁷ L. alább a II. fejezetben.

értelmezésben ez talán az egyik oka, hogy az új csehszlovák és magyar alkotmány nem tartalmaz kifejezett deklarációt a külkereskedelem kizárólagos állami tulajdonára nézve.⁸

(2) Szocialista és nem-szocialista országok vállalatának nemzetközi vegyes vállalatai gazdasági társulások formájában Romániában, Lengyelországban és Magyarországon csak új szint jelentenek palettánkon: vagyonuk és az ezen alapuló gazdasági működésük tulajdonjogi vonzatai kivülesnek az állami vagy szövetkezeti tulajdonjog kategóriáján, azaz kiegészítő szint jelentenek az alapvetően társadalmi (állami) tulajdon talaján működő külkereskedelmi struktúrában. Meg kell jegyezni, hogy míg ezekben az országokban a szóban forgó nemzetközi gazdasági társulásokban a külföldi partnerek olyan tagsági jog »sultságokkal („részvényekkel”) rendelkeznek, amelyek a közös vállalat tulajdonjogi helyzetében való részesedést fejez ki (a gazdasági társulás vagyona felett a partnerek vagyoni hozzájárulásuk arányában rendelkeznek, a gazdasági társulás operatív vezetése is a vagyoni részesedésnek megfelelő vezető szervek útján történik stb.), míg tehát ezekben a gazdasági társulásokban létrejön egy sajátos új tulajdonjogi szituáció, addig Jugoszláviában a külföldi beruházók, jugoszláv gazdasági vállalkozásokba betársuló partnerek, a jugoszláv társadalmi tulajdon koncepciójának keretei között lehetnek részesei ilyen nemzetközi gazdasági vállalkozásoknak: a kérdéses gazdasági egység vezetésében úgy vehetnek részt, hogy a beruházási szerződésben meghatározzák, hogy a külföldi partner az adott jugoszláv vállalat mint a társult munkaegységének a dolgozók önzagatásán alapuló irányításában milyen beleszólási vagy együtt-döntési jogokat kap; a jövedelemből való részesedés alapja sem a vagyoni-tulajdonjogi „részvény”, hanem az erre nézve a társulási-beruházási szerződésben megjelölt, kötelmi jogi formában kifejezett feltételrendszer.

Nem-szocialista tulajdoni elemeknek racionális határokig való megjelenése a külkereskedelemben a következő indoklás-magyarázatot vonzza: a nemzetközi gazdasági együttműködésnek ez a formája általában előnyös a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban és előnyösnek tekinthető az adott országok népgazdasága számára is; elősegíti a hazai technológia gyorsabb és hatékony fejlesztését, valamint erősíti a szóban forgó belföldi iparágak exportjához ezek külföldi piaci helyzetét; ez a közös tulajdoni elem a megfelelő iparágakban nem haladja meg azt az ésszerű arányt, amelyen túl a kérdéses iparág egészének szocialista jellege válhatna kérdésessé, ténylegesen a nemzetközi gazdasági együttműködésnek ez a formája messze ezen az arányon belül van, aminek egyik garanciális feltétele az is, hogy ilyen nemzetközi vegyes vállalatokra csak az illetékes állami gazdaságirányító szervek hozzájárulásával kerülhet sor és ez a hozzájárulás úgy is össznépgazdasági érdekek, valamint általános gazdaságpolitikai szempontok figyelembevételével jelenik meg; sem az alkotmányok, sem más jogforrások az adott országokban nem mondják ki, hogy a népgazdaságban kizárólag társadalmi tulajdon működhet, miértis a

⁸ Míg az 1949. évi alkotmány 6. §-a szerint a külkereskedelmi tevékenységet az állam vállalatai gyakorolják, az 1972. évi alkotmány (6–8., 12. §-ai) azt deklarálja, hogy „a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá váltak”, és hogy állami tulajdonba tartoznak „mindenekelőtt . . . a jelentős vállalatok” stb., de szól külön a külkereskedelemtől, a magántulajdon korlátozott mértékben elismert, azzal azonban, hogy az szocialista közérdeket nem sérthet. A hivatkozott Csehszlovák Alkotmány (1960) a 7. §-ban a külkereskedelmi monopóliumot implicit módon fejezi ki.

nemzetközi vegyes vállalatok szóban forgó működése jogi-technikai értelemben sem jelenti az adott országban a szocialista jogi normák valamiféle sérelmét.⁹

A belföldi gazdálkodó szervezetek számára lehetővé tett gazdasági társulás – ami a hatékony együttműködés végett a belföldi termelő-vállalatok és a külkereskedelmi vállalatok számára is nyitva áll – tulajdonjogi, tulajdonelméleti összefüggésben felvetette az irodalomban azt a felfogást, miszerint az ilyen társulások útján a szocialista tulajdonnak egy új formája, a csoporttulajdon kategóriája jön létre, ami a gazdasági társulásban résztvevő gazdálkodó szervezetek és alkalmazottak erős tulajdonosi pozícióját juttatja kifejezésre. Ez a folyamat is értékelhető úgy, hogy az egyébként alapvetően állami vállalati rendszerre épülő külkereskedelmi struktúra további kiegészítő elemmel gazdagodik, a szervezeti és tulajdonjogi kép differenciáltabbá, tagoltabbá válik. Különösen áll ez, ha számításba vesszük, hogy a szóban forgó gazdasági társulásokban a szövetségi tulajdon alapján álló szervezetek is résztvehetnek.¹⁰

(3) *A KGST keretében alapított nemzetközi gazdasági szervezetek vagyona*¹¹ – bár kétségtelenül a társadalmi tulajdon alapján létrehozott gazdasági egységekről van szó – bizonyonnyal nem tekinthető minden további nélkül a székhely-ország állami tulajdonába tartozónak. A szocialista gazdasági integráció jegyében növekvő számú ilyen közös gazdasági szervek növekvő vagyona és annak sajátosan új tulajdonjogi helyzete folytán a külkereskedelmi monopólium tulajdon oldalán további lényegesen új szín jelent meg. Különösen áll ez, ha figyelembe vesszük, hogy ezekben a nemzetközi gazdálkodó szervezetekben – jogi nyitottságuk folytán – legalább is potenciálisan nem-szocialista gazdálkodó szervezetek, azaz nem-szocialista országok vállalatai is részt vehetnek, ha elfogadják a kérdéses nemzetközi gazdasági társulás alapszabályát, magukra nézve is kötelezőnek ismerik el az alapító szerződést és az annak alapján elfogadott alapszabályt.¹²

(4) A tulajdonjogi szemlélet – és így annak megjelenése a külkereskedelemben – Jugoszláviában más, mint a többi szocialista országban. *A jugoszláv tulajdoni koncepció szerint* a vállalati vagyon társadalmi tulajdon, amelyet végülis az adott vállalat mint a társult munka egységének alkalmazottai öngazgatási rendszerben működtetnek. Ez vonatkozik azokra a vállalatokra is, amelyek külkereskedelmi tevékenységet vagy külkeres-

⁹ A közös vállalatokról jelen kutatómunka külön fejezete nyújt részletes elemzést. A tulajdoni problémákat illetően l. *Mádl (2)*, 121. és köv. o., *Mádl-Vékás* („Személyek” és „Tulajdon” c. fejezetek), *Sárközy*, 187. és köv. o., *Sukijasovic* („Property Riglets” c. fejezet), 141. és köv. o.

¹⁰ A csoport-tulajdon kategóriáját tükrözi az új magyar Ptk „Társulási tulajdon” megnevezés alatt (91. §); a gazdasági társulásokat előbb az 1970. évi 19. tvr, majd az 1978. évi 4. tvr kodifikálta, mindkettő megengedte a külföldivel való gazdasági társulást is; az 1967. évi 32. sz. minisztertanácsi rendelet a külkereskedelmi jogú vállalatok belföldi szerződéseiről e területen külön nevesítette és intézményesítette a társasági formában való együttműködést és ezt a rendelet 1978. évi 54. sz. minisztertanácsi rendeletben történt újrakodifikálásánál is alapvető intézmény maradt; ilyen társulásokban nem-állami tulajdoni alapú gazdálkodó szervek is részt vehetnek. A társadalmi csoport-tulajdon elméleti kérdéseire l. *Sárándi*, 22. és köv. o. („Új formák a társadalmi tulajdonban” c. fejezet).

¹¹ A tulajdonjogi kérdésekhez, e gazdasági egységek tulajdonjogi helyzetéhez l. a fenti 9. jegyzetben hivatkozott forrásokat.

¹² A KGST-országok közgazdasági és jogi irodalmában kialakult többféle tulajdonjogi koncepcióhoz (nemzetközi KGST tulajdon, belső állami tulajdon, a közös szervek árutulajdonjoga az irányításban megtestesülő állami irányítási tulajdonjog stb.) l. a fenti 9. jegyzetben hivatkozott forrásokat.

kedelmi tevékenységet is kifejtének. Ennek folytán a külkereskedelem Jugoszláviában nem minősül állami monopóliumnak, a külkereskedelmi jogosultság a társult munkaszervezeteit illeti meg.¹³

B. Államosítás és külföldi tulajdon

4. *Államosítás, társadalmi tulajdon és extrateritoriális hatások.* — A szocialista gazdasági rendszerek megjelenése a nem-szocialista országokban az elmúlt évtizedekben különböző reakciókat váltott ki, sok mindentől kezdve egészen napjaink békés egymássaléltéléséig és a kelet-nyugat gazdasági együttműködésig. E reagálási formák egyike abban a belső és rendszerközi küzdelemben is kifejezésre jut, amely a szocialista országokban végbement államosítások külföldi hatályának elismerése, ill. el nem ismerése, más szóval az államosítási törvények extrateritoriális hatályának kérdésében folyt. Gyakorlati összefüggésekben ez azoknak a vagyontárgyaknak (pl. bankszámlaköveteléseknek) a sorsa tekintetében volt izgalmas, amelyek az államosítás időpontjában külföldön voltak: kerüljenek a külföldön tartózkodó volt tulajdonosok rendelkezésébe, akik érthetően mindent megtettek ennek érdekében az adott ország illetékes hatóságainál, avagy kerüljenek az államosítás során létrejött új jogi személy az adott állami vállalat rendelkezésébe, amely korlátlan tulajdonjogi igényt támaszthat a jogelőd minden vagyonára?

(1) A szocialista országok jogának és a szocialista országok jogtudományának állásfoglalása szerint az *általános államosítási törvények extrateritoriális hatályának el nem ismerése* ellentétes egyrészt az érintett nyugati államok általában elfogadott belföldi nemzetközi magánjogi szabályaival, másrészt a nemzetközi jog elveivel is. Mint ismeretes, az államosított vállalatok külföldi vagyonát (vagyontárgyait és követeléseit) ismételtelen visszatartották az egyes nyugati országokban és sajátos eljárásokban végülis a korábbi tulajdonosoknak szolgáltatták ki. Ezt a gyakorlatot különböző indokokkal magyarázták: az államosítási törvények extrateritoriális hatályának elismerése sértene a tőkés országok közrendjét, az ún. *ordre public*-ot; az államosított vállalatokkal kapcsolatos tulajdonjogi és az azon alapuló igények kérdéseinek megítélésére a kérdéses jogi személyek honosságának (székhelyének vagy bejegyzés helyének) jogát mint az adott jogi problémára alkalmazandó jogot nem lehet irányadónak tekinteni (ez volna ugyanis a nyugati országok nemzetközi magánjogának a válasza is), minthogy az államosításból adódó szóban forgó kérdések nem tekinthetők, nem minősíthetők társasági jogi vagy tulajdonjogi problémáknak, valójában büntetőjogi, ill. igazgatási jogi jellegű állami aktusokról van szó, és valamely ország jogalkotásának ez a része nem igényelhet extrateritoriális elismerést; az államosításokra egyrészt kártalanítás nélkül került sor, másrészt sok esetben diszkriminatívák voltak, miértis a nemzetközi jog sérelmével valósultak meg. A békés egymássaléltélés politikájának kezdeteivel egybeesően változás látszott beállni a vázolt nyugati gyakorlatban és jogi felfogásban. Jól tükrözi ezt pl. az Egyesült Államok legfelsőbb Bíróságának 1964. évi ítélete a *Sabbatino* ügyben. Ebben a Legfelsőbb Bíróság az állam cselekvésének elve, az ún. *act of state doctrine* alkalmazásával kimondotta, hogy

¹³ L. a fenti 3. jegyzetet, valamint *Sukijasovic*, 141. és köv. o.

amerikai bíróságok nem tehetik kérdéssé külállamok jogi aktusait.¹⁴ Ezzel a lényeges fordulatot jelző állásfoglalással szemben erős ellenállás bontakozott ki, amely végülis a külföldi segélyekre vonatkozó törvény módosítása, az ún. Hickenlooper Amendment-ben arra vezetett, hogy a kongresszus újból megnyitotta a szocialista államokkal szembeni korábbi barátságtalan gyakorlat útját, kimondva: „az amerikai bíróságok az act of state doctrine alapján nem zárkozhatnak el attól, hogy a dolgok érdemébe bocsátkozva a nemzetközi jog elveit megvalósító ítéletet hozzanak, ha bármilyen fél – beleértve bármely külföldi államot is – konfiskáció vagy más hasonló formában szerzett vagy támaszt igényt meghatározott tulajdoni tárgyak vagy tulajdoni jogosítványok kiadására”. Ugyanez a Hickenlooper törvény mindazonáltal kimondja, hogy ez a szabály nem alkalmazható, ha az államosítás megfelelő kártalanítással (adequate compensation) történt, az államosítási aktus „nem ellentétes a nemzetközi joggal” vagy „ha valamely ügyben az Egyesült Államok elnöke külpolitikai érdekekből az act of state doctrine alkalmazását rendeli el erre vonatkozóan a megfelelő indítványt az eljáró bíróságon az ügy irataihoz csatolták”.¹⁵ Aligha járunk messze az igazságtól, ha ehhez – a jogi koncepcióknak ennyire „rugalmas” megfogalmazásához – megjegyezzük, hogy általa a jog valójában a meztelen hatalmi politika napi állásának függvényévé válik. Nehéz a Hickenlooper Amendment-nek szóban forgó rendelkezéseit másként értelmezni. Mindjárt a Hickenlooper Amendment elfogadása után, a vázolt új jogi helyzetben – miután az elnöki Hivataltól az act of state doctrine alkalmazására vonatkozóan indítvány nem érkezett – a Sabbatino ügyet újratárgyalták. Az ügyet újratárgyaló bíróság pedig a Legfelsőbb Bíróság ítéletéhez képest anyagi jogi hatásaiban az ügyet az eredeti alsóbb bírósági döntésnek megfelelően ítélte meg, azaz a kubai államosítási törvények amerikai hatályának kizárását rendelte el, méghozzá ezúttal a Hickenlooper Amendment tanácsára az ügy érdemébe bocsátkozva azt is kimondva – amit a Legfelsőbb Bíróság nem mondott ki –, hogy az államosítás „a nemzetközi jog sérelmével történt”¹⁶.

(2) Arról, hogy ez konkrétan miben állna, miféle nemzetközi jogi elv rendelkezik arról, hogy így vagy úgy államosíthat valamely állam a maga felségterületén, a maga szuverénitása alá tartozó jogalanyokra kiterjedően, és ehhez képest milyen nemzetközi norma sérelméről volna szó, az ítélet nem szól. Nem véletlen, nincs ugyanis olyan nemzetközi konvenció, vagy általánosan elfogadott szokásjogi norma, amely meghatározna, hogy valamely állam milyen eljárásban milyen anyagi jogi keretek között és

¹⁴ First National City Bank v. Banco Nationale de Cuba, 376 U. S. 399 (1964). Ebben a Sabbatino ügynek is nevezett ítéletben a volt amerikai tulajdonosok igényét a Kubában államosított érdekeltségeik amerikai követeléseire nézve a bíróság az „Act of state doctrine” alapján elutasította.

¹⁵ A törvényt és módosításait (amendments) közli: *Lowenfeld*, II. köt. 430. és köv. o.

¹⁶ Ez a U.S. District Court S.D.N.Y. ítélete (Banco Nationale de Cuba v. Farr, 1965, 272 Federal Supplement 836), míg a Legfelső Bíróság második kubai ítéletében csak az „Act of state doctrine” ügyében fogalmazott újra, most már a Hickenlooper Amendment rendelkezése szerint, hogy ti. amerikai bíróság vizsgálhatja az ügy érdemét (First National City Bank v. Banco Nationale de Cuba, 406 U.S. 759, 1972). A Farr-ítéletben az egyedüli érv az volt, hogy az államosításra megfelelő kártalanítás nélkül került sor és „megtorló célzatot, valamint az USA elleni diszkriminációt is involvált”. A Legfelső Bíróság később lényegileg ugyanezt az „irányt vette” pl. a Dunhill v. Cuba ügyben, 416 U.S. 981 (1974), 425 U.S. 682–976 (1976), bár az ítélet éppen hogy megkapta – 5 : 4 arányban – a minimális többséget.

hatállyal bocsáthat ki államosítási törvényeket. Pláne nincs ilyen általános hatású nemzetközi egyezmény vagy általános jelleggel elfogadott nemzetközi szokásjogi norma, hogy miként kellene valamely ország társadalmi és gazdasági rendjének általános megváltoztatását, más szóval a társadalmi forradalmat mintegy „jogilag leadminisztrálni”. A további részleteket illetően az irodalmi forrásokra utalva,¹⁷ itt már csak annyit jegyzünk meg, hogy az új és tartalmában tehát most már negatív ítéletben, amely az érintett kubai állami vállalatot tette pervesztessé, az ennek tarthatatlanságát vagy legalábbis vitathatóságát jelentő főbb érvek magában a második legfelsőbb bírósági Sabbatina ítéletben, nevesül annak kisebbségi véleményében is olvashatók.¹⁸ A Legfelsőbb Bíróság ugyanis a Hickenlooper Amendment alapján kénytelen volt kimondani, hogy – éppen korábbi, az act of state doctrine-t megfogalmazó ítéletével szemben – hogy az amerikai alsóbb bíróság jogosult volt az ügy érdemébe bocsátkozni és vizsgálni azt a kérdést, hogy az államosítás jogsértő volt-e vagy sem. Maga a Legfelsőbb Bíróság ebben a második ítéletben nem beszélt arról, hogy ilyen jogsértés fennforgott-e vagy sem; mint fent utaltunk rá, különösebb indoklás nélkül az alsóbb bíróság, amely „újraolvasásban” ismét negatív döntést hozott a kubai fél terhére, sommásan utalt állítólagos nemzetközi jogi sérelmekre. Komoly kihívás és izgalmas kérdés lehetne most már a Legfelsőbb Bíróság számára, hogy ezen második alsóbb bírósági negatív döntés után maga a Legfelsőbb Bíróság is annak vizsgálatába bocsátkozzék, hogy az alsófokú bíróság indoklása, nevezetesen nemzetközi jog megsértése fennforgott-e vagy sem. A Legfelsőbb Bíróság nyilván nehéz helyzetbe kerülne, de elvileg nyitva van a lehetősége annak, hogy ne találjon olyan nemzetközi jogi normát, amelynek állítólagos megsértését az alsóbb bíróság „megtalálta”.

Ha egyáltalán van nemzetközi jogi elv, amely rendelkezik arról, hogy bármilyen állami akció folytán a kisajátított felekkel szemben a kisajátítást miként kell végrehajtani, milyen kártalanítási kötelezettségek keletkeznek ilyen esetben a kisajátító állam terhére, ilyenek legfeljebb a fejlődő államokra többnyire ráoktrojált kétoldalú államközi szerződésekben vannak; ezek a kétoldalú szerződések többnyire részletesen rendelkeznek arról, hogy a recipiens ország esetleges állami (pl. államosítási) akciói esetén a tőkeexportáló, beruházó ország (általában fejlett tőkés ország) beruházó felei milyen feltételek mellett és milyen megfelelő kártalanításra jogosultak.¹⁹ Aligha vitatható, hogy ezek általában az adott fejlődő országokra – enyhén kifejezve – ráoktrojált szerződések, formailag ugyan egyenlő felek között létrejött államközi megállapodások a külföldi beruházások védelméről, valójában azonban az erő helyzetéből diktált tulajdonvédelmi nemzetközi szerződések. Ezekhez csupán két megjegyzés tehető. Az egyik, hogy egyrészt társadalmi és politikai mozgás esetén ezek is felmondhatók, amely esetben a szerződést kötő felek közötti hatályuk is megszűnik. A másik megjegyzés: természetesen nem vonatkoznak az ezekben a kétoldalú szerződésekben elfogadott ilyen vagy olyan nemzetközi jogi normák (nemzetköziesik, mert két állam között keletkeztek) harmadik országokra.

¹⁷ Mádl–Vékás („Az államosítás jogi kérdései” c. fejezet), Mádl Ferenc „A külföldi beruházások jogi védelme” c. § (163. és köv. o.) „Az Európai Gazdasági Közösség joga” c. könyvben (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974), Schwarzenberger, 109. és köv. o. („Multilateral Approaches” c. fejezet).

¹⁸ L. a kisebbségi véleményt a fenti 16. jegyzetben említett második kubai ítéletben.

¹⁹ L. ezek részletezését Schwarzenbergernél, 30. és köv. o.

Ha tehát van az adott tárgykörben nemzetközi jellegű általános hatályú norma, akkor azt másutt kell keresni. Keresve a következőket találjuk. Egyik jelentős nemzetközi jogi jellegű normatíva az Egyesült Nemzetek Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről, amely egyebek között a következő rendelkezést tartalmazza: „*Minden államnak joga van . . . az államosításhoz*, ahhoz, hogy külföldi tulajdont kisajátítson vagy annak tulajdonára nézve más rendelkezést hozzon; ilyen intézkedés esetén a kérdéses intézkedéseket foganatosító állam részéről megfelelő kártalanítás fizetése kívánatos, figyelembe véve azokat a releváns jogszabályokat, rendelkezéseket és más körülményeket, amelyeket az adott állam irányadónak tekint. Minden olyan államosítási ügyben, amelyben a kártalanításra nézve vita támad, a vitát az államosító államban hatályos jog alapján az adott állam bírósági fórumain kell eldönteni, kivéve, ha az érintett államok kölcsönösen megállapodnak abban, hogy az államok szuverén egyenjogúsága, valamint a vitákban alkalmazandó eszközök szabad megválasztásának elve alapján más békés megoldást keresnek”²⁰. Mint ismeretes, a fent hivatkozott irodalomban bőven tárgyalt minden kezdeményezés, hogy nemzetközi konvencióval ériék el az államra kötelező alávetését külső fórumnak, és ebben annak jogi kötelezettségét, hogy az eljáró állam ilyen értelemben fogadjon el ítéletet arról, hogy államosítása „jogos” vagy „jogellenes” volt-e, minden ilyen nemzetközi legiszlációs kezdeményezés sikertelen volt. Ugyancsak sikertelen volt pl. az a kezdeményezés, amelynek során a korábbi iráni olajipari államosítási törvények kapcsán Anglia a Hágai Nemzetközi Bíróságnál kívánta elérni annak kimondását, hogy az államosítás jogellenes volt; a Hágai Nemzetközi Bíróság ugyanis kimondotta, hogy joghatósága csak akkor forog fenn, ha a perben álló felek önként és kölcsönösen alávetik magukat e bírói fórum joghatóságának; minthogy erre nem került sor, a Hágai Bíróság az ügyet magától elutasította. Az egyetlen nemzetközi konvenció, amely hatályban van a kérdéses természetű jogviták rendezésére nézve, mármint államosító államok és kisajátított tőkés vállalatok közötti jogvitákra nézve, az 1965 évi washingtoni konvenció, de ez is az érintett államok önkéntes alávetése alapján teszi lehetővé megfelelő formában a jogviták rendezését. Ez azt jelenti, hogy az előbb említett ENSZ Chartának idézett zárófordulata, amely tehát államosítási jogvitában akkor lát lehetőséget más mint az államosító állam fórumának joghatóságára, ha ebben az érintett felek szabadon megállapodtak, valóban ad hoc jelleggel szabadon kell megállapodniuk, mindenekelőtt azért, mert nincs kötelező jellegű és általános hatályú nemzetközi egyezmény, nemzetközi jogi norma sem a joghatóságra, sem az alkalmazandó jogra nézve az adott kérdésben.

Ebben a helyzetben az elméletileg és gyakorlatilag is ésszerű kiút a következőkben állhat. Először: minden érintett államnak és félnek el kellene ismerni a társadalmi és gazdasági változás tényeit egyes országokban, valamint az Egyesült Nemzetek említett Chartájában is kifejezésre jutott azt az elvet, hogy „a szuverén egyenlőség minden államot megillett . . . azzal a szuverén és elidegeníthetetlen joggal, hogy megválassza a maga gazdasági rendjét”²¹; mert ti. végülis és alapvetően erről van szó, az érintett államok által

²⁰ Az ENSZ Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről (1974), 2. cikkely, 2 (c) bek.

²¹ *Uo.*, I. fejezet, b, II. fejezet, 1. cikkely.

választott gazdasági és jogi rendszer egyenlőségéről és ez az, amit mind a nemzetközi jog, mind pedig pragmatikus megfontolások szempontjából tisztelni és elismerni kell. A másik: lehet találni és használatban is vannak gyakorlatilag járható utak a külföldi tulajdon védelmére, pl. a külföldi beruházások biztosítása formájában, amikor is nagy biztosító intézeteknek fizetett biztosítási díj ellenében a biztosító vállalat garantálja, hogy kártalanítja a beruházó felet, ha beruházását az adott országban nem kereskedelmi jellegű, azaz negatív állami aktus révén kár éri²². Egy másik jogi kiútnak minősültek – legalábbis részben a külföldi tulajdonosok számára és ex post facto, de mégis csak jelentős eredménnyel – azok az államközi megállapodások, amelyekben a külföldi tulajdonosok oldalán fellépő államok a másik szerződő állammal szemben bizonyos kártalanítási igényekre megoldást tudnak találni. Ismeretes, hogy ezekben az államközi megállapodásokban (ún. vagyoni jogi szerződésekben) a szocialista országok nem bocsátokztak jogi vitákba a külföldi tulajdonosokkal az őket is ért államosítások jogosságára vagy jogellenességére nézve, hanem az érintett külállammal a különböző eredetű adósságok rendezésére átalányösszeg kifizetésében állapodtak meg, ezzel teljesen és véglegesen rendezettnek tekintve a másik szerződő fél és minden állampolgárának minden tulajdonjogi vagy egyéb követelését, beleértve azokat is, amelyek az államosítási intézkedésekkel összefüggésben keletkezettek²³. Ugyancsak jelentős gyakorlati utat és védelmet jelentenek azok a garanciális rendelkezések, amelyek egyes szocialista országokban az utóbbi években törvényes megfogalmazást nyertek: a külföldi beruházások, a külföldiekkel való gazdasági társulások fejlesztését elősegítő – a külföldi beruházók esetleges tartózkodásának-félelmének elosztására – a kérdéses jogszabályok a külföldi vagyon és érdekek biztosítására jelentős törvényes garanciákat, pl. a bankgaranciát, transzfergaranciát stb. intézményesítettek. Látható tehát, hogy az utóbbi vázolt gyakorlati módok, beleértve a fejlett szocialista országok említett újabb gyakorlatát a külföldi beruházások védelmét illetően, összefüggés-

²² Az OPIC (Overseas Private Investment Corporation) amerikai állami intézmény funkciójává tétetett az, hogy a külföldi segélyprogram támogatására „kössön biztosítási szerződéseket . . . nem-kereskedelmi jellegű kockázatok . . . , így kisajátításból, háborúból, forradalomból vagy felkelésből adódó veszteségek ellen” (Lowenfeld, II. köt. 93. o.). Ilyen biztosítási szerződéseket egyre inkább biztosító magánvállalatok is kötöttek és kötnek, minek folytán ez jelentős biztosítási ágazattá fejlődött (l. pl. Vogel, F., New Policies Cover Foreign Operations, NY Times, Business and Finance, January 28, 1979; e forrás szerint csak az OPIC eddig 3 milliárd dollárt fizetett ki amerikai beruházóknak, mert különböző külföldi államokban vagyonukat a jelzett jellegű kár érte; a kártalanított vállalatok között nem kisebb cégek szerepelnek, mint a General Motors, az ITT, a Chase Manhattan, a Chile Copper stb., s az országok, amelyekben a vagyont kár érte, egyebek között Vietnam, Chile, Bangladesh, Zaire, Argentína stb. Megjegyzésre érdemes körülmény egyébként, hogy a biztosítási mechanizmus alkalmazása politikai kockázatok ellen a külkereskedelemben eléggé ismert jelenség, ma már a szocialista országok külkereskedelmi ügyleteinek gyakorlatában is (l. Lehoczky, 1. és köv. o.).

²³ A szóban forgó vagyoni jogi szerződések gyakorlatához l. Mádl, Mádl-Vékás és Schwarzenberger fenti 17. sz. jegyzetben hivatkozott munkáit. Konkrét példaként itt a magyar-amerikai (1973) és a román-angol (1976) megállapodás említhető (az előző: U.S. Treaties and Other International Agreements, 1973, 24. köt., 1. rész, 522. és köv. o. TIAS szám 7569; az utóbbi: UK Treaty Series 1976, No. 9.) Az amerikai-magyar megállapodás szerint az igények meghatározott összegű átalányösszeg elismerésére vezettek az USA javára „az USA kormánya és állampolgárai igényeinek teljes és végleges rendezésére . . . , amelyek tulajdonukat, jogaikat és érdekeiket érintő államosítási intézkedésből . . . a megállapodás aláírása előtt keletkeztek” (1. és 2. cikkely).

ben ezzel az ebben a körben már kezdeményezett és létrejött államközi megállapodásokkal is²⁴, vannak olyan utak, amelyek végül is jól járhatók és – mint a tapasztalat mutatja – sokan járják is őket.

II. A szervezet és fejlődése (struktúra, hatáskörök és kötelezettségek)

A. Fejlődési tendenciák a szervezeti struktúrában

5. A szervezeti struktúrában – épp úgy, mint a szocialista országok külkereskedelmi jogi rendszerének más elemeiben – két tényező állandóan jelen van. Egyrészt az alapvető elvek jellegadó állandósága és másrészt állandó változás és variációk ezek megvalósulásában; egyfajta dialektikus mozgás, annak a komplex jelenségnek az egységén belül, amelyben a statikus alapvető elvek jelentik a tézist, a tényleges belső népgazdasági és világgazdasági helyzetre épülő gazdaságpolitika az antitézist, hogy aztán ezek kölcsönhatása a szintézisben oldódjék fel, nevezetesen a szervezeti struktúra komplex jelenségének tényleges megvalósulása formájában az egyes adott országok adott fejlődési szakaszában.

A szervezeti oldalon az alapvető elv az a tény, hogy az állam nemcsak mint az adott ország külkereskedelempolitikájának közhatalmi funkcióit hordozó entitás szerepel (és hoz létre megfelelő szervezetet e funkció megvalósítására), de tulajdonosa is (vagy legalábbis közvetlenül érdekelt szabályozója mint Jugoszláviában) az operatív külkereskedelmi tevékenységet kifejtő gazdasági egységeknek. Így az egész szervezeti felépítés része annak, ahogy az állam betölti ezt a kettős funkcióját. Más szóval azt is lehet mondani, hogy a szervezeti felépítés nem más, mint a külkereskedelmi monopólium szervezeti tükröződése. Az említett állandó változások és fejlődések eredményeként ezen a területen is a változások és fejlődés konstans mozgását figyelhetjük meg: a mondott funkció megvalósítása annak optimális és lehetőleg leghatékonyabb megvalósítását jelenti, ill. igényli. Ez viszont messzemenően feltételezett a belső és nemzetközi gazdasági fejleményektől. Az ezekből a fejleményekből adódó követelmények viszont érthetően és természetesen a szervezeti oldalon is számottevő rugalmasságot követelnek. Végül is *a szervezeti struktúra csak tükröződése* annak, hogy a társadalom – és jogi összefüggésben az állam – megkomponálja és mintegy hangszereli az állami szervek és gazdasági egységek hatáskörét és kötelezettségeit, ezek komplex egységét, mintegy a szimfónikus zeneművet, hogy az egész „vállalkozás” a követelményeknek leginkább megfeleljen. *A szervezeti felépítmény ezért tehát több mint puszta statikai struktúra.* Valójában egyike annak az alapvető társadalmi és állami gondnak és feladatnak, amelyben az összes lehetséges hatáskör totalitását sui generis állami szervek, valamint vállalatok és más gazdasági egységek között felosztják és újrafelosztják. Ez mindig az egyik legfontosabb szem-

²⁴ Ismeretes, hogy az egyes szocialista országokban létrejött jogalkotás a külföldiekkel létrehozott vegyes vállalatok külföldi partnerei számára különböző garanciális intézkedéseket tesz lehetővé, ill. ír elő (Magyarországon a 28/1972. évi PM sz. rendelet). A kérdéstről bővebben a vegyes vállalatokra vonatkozó külön fejezet szól.

pont, amikor a gazdasági reformokat nemcsak a szervezeti újítások oldaláról nézzük, hanem figyelemmel vagyunk olyan elemekre, mint a tervezés, a külkereskedelmi folyamatok irányítása, ill. amikor a reformokat konfrontáljuk ezen a területen is a hagyományos szocialista elvekkel, amelyek ebben a jelzett dialektikus mozgásban a reformok útján megvalósuló fejlődéssel mindig teljesebb tartalmat kapnak.²⁵ Végül is „a demokratikus centralizmus elvének hatékony megvalósulásáról van szó . . . a jelenlegi korszakban, azok között a változások között, amelyek bevezetése előttünk zajlik (egy új tervezési rendszerre és a gazdasági ösztönzők rendszerére való áttérés gyakorlatilag a gazdaság minden területén), különös tekintettel a külkereskedelem irányításának növekvően bonyolult belső viszonyaira” – hangsúlyozza joggal a szovjet irodalom.^{25a} Ugyanez a szempont a magyar közgazdasági és jogi gondolkozásban is erős hangsúlyt kap: „gazdaságirányítási rendszerünk jelentősen hozzájárult a szocialista demokrácia fejlődéséhez”.^{25b}

6. *Fő tendenciák a szervezeti struktúra fejlődésében.* – Az egyes országok tényleges gyakorlatában megvalósuló változások és fejlődési tendenciák vázolására lejjebb kerül sor, itt mintegy csak nyitányszerűen anticipáljuk a fejlődés elemeit.

(1) Az egyik tendencia – amit „a kötelezettségek, a hatalom, a felelősség minden szinten való viszonyának tudományos szemlélete is kifejez és kanalizál”^{25c} – az állam mint közhatalom és mint a termelő eszközök nagyrészének tulajdonosa közötti erősödő különbség-tételben tükröződik. Az elsőnek említett helyzetében az állam a gazdaságot általános jogalkotással és többnyire igazgatási jogi eszközökkel szabályozza és irányítja. A másodiknak említett pozíciójában az állam a gazdaságot erre a célra létrehozott vállalatokkal – saját felelősséggel és megfelelő gazdasági önállósággal funkcionáló vállalatokkal – működteti, miközben a vállalatok gazdasági magatartását a tulajdon közvetlen és nagyon gyakran közvetett eszközeivel alakítja. Ebben az összefüggésben a főkérdés az volt, hogy „a különböző szintekre vetítve egyértelműbb és világosabb álláspontra jussunk a hatalom és kötelezettségek, a jogok és a felelősség viszonyában” a külgazdasági folyamatok irányítási rendjében is, „hogy a központi vezetéstől le egészen a külkereskedelmi vállalatokig a jogok és a felelősség megosztásában egészséges és hatékony egyensúlyi helyzetet hozzunk létre”.^{25d} E célból az egyik alapvető ismérvek „az a határozott elv minősült és minősül, hogy a döntéseket azon a szinten hozzák, ahol a kérdéses ügyben a legteljesebb az informáltság és ahol biztosítható, hogy a megvalósítás a legtöbb kompetenciával-hozzáértéssel történik”.^{25e} Ez a tendencia tükröződése annak a gazdaságpolitikának is, amely a tényleges nemzetközi gazdasági folyamatok növekvő részében az államnak mint közhatalomnak közvetlen jelenlétét csökkentené, ill. racionális keretek között kívánja érvényesülni hagyni. Az állam megőrzi a fő stratégiai pozíciókat, ő hozza létre az egész „játék” általános feltételeit és a játékszabályokat, de a tényleges operatív külkereskedelmi

²⁵ E probléma irodalmi forrásaihoz l. *Bíró (2)*, *Gruzinov, Plowiec, Popov, Mádl (4)*, *Law and Economic Reform in the Socialist Countries* (ed. by *Eörsi-Harmathy*).

^{25a} *Gruzinov*, 57. o. („A külkereskedelem irányításának elmélete” c. fejezet).

^{25b} *Timár*, 1030. o.

^{25c} *Gruzinov*, 57. o.

^{25d} *Uo.*, 56. o.

^{25e} *Uo.*, 58. o., *Eörsi* (a fenti 25. jegyzetben hivatkozott munkában megjelent tanulmány, 116. o.).

tranzakciókra nézve az egyes iparágakban a vállalatok – általában a vállalati szint – lényegesen nagyobb és felelősségteljesebb pozícióhoz jutottak. Jól látható ez a fejlődés abban a körülményben, hogy míg a 60-as évek közepéig a Szovjetunióban sui generis állami szervek (minisztériumok, külkereskedelmi képviseltek külföldön) nagyon konkrét gyakorlati szerepet követtek a tényleges szervezési gyakorlatban, és a többi KGST-országban is csak az erre a célra profilírozott külkereskedelmi vállalatok – úgynevezett profilmonopóliummal rendelkező külkereskedelmi vállalatok – tevékenykedhettek a külkereskedelmi gyakorlatban, méghozzá erős központi állami irányítás mellett, történetileg nézve a dolgokat és a mai fejleményeket is számításba véve nagyon is differenciált kép áll elénk. A Szovjetunióban korábban sokféle vállalati forma játszott szerepet a külkereskedelmi gyakorlatban, ma pedig a külkereskedelmi ügyletek dominánsan nagy részét külkereskedelmi vállalatok bonyolítják le, azaz a gyakorlatban sui generis állami szervek a szerződéses gyakorlatban közvetlenül csak kis mértékben vesznek részt. A többi KGST-országban a külkereskedelmi tevékenységben résztvevő vállalatok széles köre bontakozott ki; a maguk vállalati jogosítványaival önállóan vesznek részt a nemzetközi ügyleti forgalomban; a népgazdaság külkereskedelmi szükségleteit ezek vállalati tevékenysége szolgálja és elégíti ki az egyes szocialista országoknak a nemzetközi munkamegosztásban való részvétele e vállalatok tevékenységében testesül meg. Kis egyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy minden sui generis állami szervek a külkereskedelemre, a külkereskedelempolitikára, a külkereskedelem irányítására vagy a külgazdasági kapcsolatoknak bármely elemére kiterjedő tevékenysége végül is azt a célt szolgálja, hogy ezek a vállalatok a konkrét gazdasági operációkat optimálisan megvalósítsák és ezáltal sui generis állami szerveknek a nemzetközi munkamegosztás megvalósításában betöltött szerepét is mintegy a tényleges gazdasági folyamatok életére keltsék.

(2) Egy másik tendencia abban a jelenségben látható, hogy ott is, ahol az állam mint olyan közvetlenül szerepel nemzetközi gazdasági tranzakciókban (ügyletekben) vagy más közvetlen gazdasági operációkban, különösképp a KGST gazdasági integrációból adódó ilyen tevékenységi formákban, *az államok gazdasági kötelezettségvállalásából származó anyagi felelősség egyre nagyobb hangsúlyt kap és fokozatosan jogi formát ölt.*

(3) A technológiai és gazdasági fejlődés egyik inherens eleme az internacionalizálódás, amely a maga fő folyamában számos új jelenséget hozott és értelt meg.

(a) Ezek egyike *a belső és a nemzetközi piacok mint gazdasági folyamatok egységének megteremtése* és jobb feltételeinek biztosítása. A szervezeti felépítésben ez olyan formák létrehozását igényelte és jelentette, amelyek útján a szűrőt és egyfajta küszöböt is jelentő hagyományos külkereskedelmi vállalatok mellett ilyen vagy olyan formában egyéb vállalatok és gazdasági egységek is jelentős részt kaptak a nemzetközi tranzakciókra vonatkozó döntéshozatali folyamatokban. Míg Jugoszláviában ez már régi gyakorlat, ez az új jelenség az egyik vezérlőelve a többi szocialista országban az utóbbi években kibontakozott gazdasági reformnak is.

(b) Ennek egyik jelentős eleme, hogy *az egyes szocialista országokban megjelentek a nemzetközi vegyes-vállalatok*, más szóval a külföldi beruházásoknak gazdasági társulás útján való megvalósulása. Az pedig minden szocialista ország gyakorlatában növekvő tényező, hogy vállalataik fejlődő országokban és más nem-szocialista országban, fejlett tőkés országokban is részesei gazdasági társulásoknak, hordozói az egyes népgazdaságok külföldi beruházásainak, mintegy kihelyezett őrsők abban a gazdasági küzdelemben,

amelynek révén a szocialista országok népgazdasága erősíteni törekszik világszerte pozícióit, hozzá kíván járulni a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez.

(c) A szocialista országok számára természetesen a legfontosabb fejlemény — és nagyon jelentős új szín a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szervezeti struktúrájában — *a KGST maga, illetőleg a KGST keretében létrejött nemzetközi koordináló és tényleges gazdasági tevékenységet kifejtő gazdasági és gazdálkodó szervezetek.*

B. Szervezet

i. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok szervezete általában

7. *A szervek köre.* — A nemzetközi gazdasági kapcsolatok szervezete általában, a szervezet mint egész, azaz mindazon szervek összessége, amelyek a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban jogok és kötelezettségek hordozói, komplex nagy szervezeti rendszert jelent. Valójában az egyes országokban minden állami szerv és minden operatív gazdasági tevékenységet (termelést, kereskedelmet stb.) kifejtő szervezeti formáció nagy piramisát, csak éppen a nemzetközi gazdasági kapcsolatok oldaláról nézve.

Áttételesen idetartozónak kell tekinteni azokat a *nemzetközi szervezetet* is, amelyek vagy általános vagy gyakorlatibb vonatokkal bármiféle összefüggésben érintik-befolyásolják a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatait. Ezek olyan ENSZ szervezetek, mint pl. az UNCTAD, az UNIDO vagy a GATT, amely nemzetközi szerződés és szervezet egyszerre a maga sajátos statikai rendszerével.²⁶ Ezeknek a szervezeteknek az aktusai számottevően érinthetik és ténylegesen komolyan érintik is ennek vagy annak a szocialista országnak a gazdaságát. A szocialista országok számára természetesen a legfontosabb szervek a KGST és az ezzel kapcsolatos közös nemzetközi gazdasági szervek a maguk speciális funkciójával és hatáskörével. Minthogy a nemzetközi szervezetek tárgyalására külön fejezetben kerül sor,²⁷ ezekre itt csak a kép teljessége kedvéért kellett utalni: annak aláhúzására, hogy ez a nemzetközi legizlációs keret mennyire összefügg az alább tárgyalandó belső jogi struktúrával. Amikor pl. a KGST-országok speciális preferenciákat nyújtanak a fejlődő országoknak — pl. olyan lényeges belső jogi intézkedésekkel, mint megfelelő előnyös vámrendelkezések útján — akkor ez része a GATT és az UNCTAD megfelelő állásfoglalásainak, kvázi nemzetközi legizlációs tevékenységének, amelyben a szocialista országok is közreműködtek és közreműködnek és amelyek főcélja, hogy nemzetközileg koordinált módon a tagállamok belső intézkedésekkel teremtsék meg az ajánlott preferenciális elbánás feltételeit a fejlődő országok számára.²⁸ És amikor pl. a KGST-országok fontos hazai népgazdasági tervezési döntéseket hoznak az olaj és gáz-importra nézve, ezt nem lehet elkülönítve szemlélni a megfelelő KGST-országoknak az energiagazdálkodásra vonatkozóan kidolgozott terveitől, megvalósítani tervezett programjaitól.²⁹

²⁶ Dam, 10. és köv. o.

²⁷ Ez tárgyalja azokat a nemzetközi szervezeteket, amelyek funkciójuk és jogkörük szerint tevékenységükkel a szocialista országok kül gazdaságát is érintik.

²⁸ L. részletesen Ustor, 275. és köv. o.

²⁹ Pl. a Barátság I–II. Olajvezeték, az Orenburgi Gázvezeték mint nagy KGST beruházási programoktól.

Egyes országok külgazdasági szervezeti struktúrájának alapvető és központi elemei azonban az említett piramis házai jogi normákból adódó részében van, ez igazában a lényeg, piramis önmagában. Ez átfogja valamennyi *sui generis állami szervet*, tehát mindazokat az állami szerveket, amelyek a nemzetközi gazdasági politika körében hatósági-igazgatási joggal rendelkeznek, továbbá a *külkereskedelmet elősegítő* olyan szerveket, mint pl. a kereskedelmi kamarák, valamint mindazt a *vállalatot és egyéb gazdasági egységet*, amelyek a külkereskedelmi ügyleteket kötik és teljesítik.

8. *Az állami, hatósági-igazgatási szervek. – Ami a külkereskedelmet – vagy általánosságban: a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat – illeti a sui generis állami szervekhez tartoznak minden szinten a központi jogalkotó és igazgatási (végrehajtó) szervek. Ez gyakorlatilag valamennyi állami szervet érinti az adott területen és szinten. Meg kell azonban említeni, hogy a federális szerkezetű államokban – mint pl. Csehszlovákia, a Szovjetunió és Jugoszlávia – az egyes köztársaságok is rendelkeznek külgazdasági kötelezettségekkel és jogosítványokkal. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a federális (központi) szinttel összehasonlítva e köztársasági szervek hatásköre kevésbé átfogó és általános elvként az össz-szövetségi jogalkotás és igazgatási rendszer által meghatározott keretek között mozog.³⁰ Ha már most az ebbe a körbe tartozó állami szerveket aszerint kívánjuk csoportosítani, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a megfelelő belső alkotmányos és más szabályok értelmében milyen jogosítványokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek, akkor – hogy a fenti hasonlatra utaljunk megint vissza – a következő piramis bontakozik ki előttünk.*

(1) *A törvényhozó szervek* döntenek – parlamenti, elnöki-tanácsi és államfői aktusok útján –

(a) a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó nemzetközi szerződésekben,

(b) a külkereskedelem szervezetére és igazgatására (az e célt szolgáló jogokra és kötelezettségekre) vonatkozó általános jogalkotásban,

(c) a külkereskedelem tervezésében, valamint a külkereskedelem-politika más normatív rendezést igénylő kérdéseiben.³¹

³⁰ A Szovjet Alkotmány (1977) 80. §-a biztosít közvetlen nemzetközi cselekvési jogköröket az egyes köztársaságoknak, s ez külkereskedelmi állami jogköröket is jelent (*Pozdnyakov (2)*, 13. és köv. o.), természetesen az össz-szövetségi jogkörök határai között, amint ezt a 73. és 76. §-ok le-
szögezik. Csehszlovákiát illetően l. a Csehszlovák Föderáció Alkotmány-törvényét (1968), 4. §, Jugoszláviát illetően l. a köz-társasági koordinációs bizottságok funkcióját a Szövetségi Szervezeti és Igazgatási Törvényben (1971 és 1974).

³¹ Természetesen a nemzetközi szerződések jóváhagyása és ratifikálása általában akkor is a törvényhozó szervek hatáskörébe tartozik, ha a megfelelő alkotmányjogi rendelkezések értelmében azok előkészítése és megkötése delegált hatáskörben államfői, kormányfői, ill. általában a végrehajtó hatalom központi szerveinek feladata, miközben a kollektív államfő (pl. Elnöki Tanács, Államtanács, Presidium) a ratifikálás-megerősítés szempontjából is államhatalmi-törvényhozói szerv jelleget visel, nemzetközi szerződéseket megerősít és ratifikál (l. pl. a Csehszlovák Föderáció Alkotmány-törvényét, 36. §, a Szovjet Alkotmányt (1977), 121. §, a Magyar Alkotmányt (1972), 19., 30., 35. §, a Román Alkotmányt (1965), 8., 63., 75., 77. §). Az is természetes, hogy a törvényhozó szervek általános törvényhozói hatalma a külkereskedelem szabályozására is kiterjed. S ami nagyon fontos – és a socialista országokra nézve különösen specifikus –, hogy a jogalkotó törvényhozó szerveknek jelentős szerepe van a népgazdasági tervezésben (és benne a külgazdaság tervszerű alakításában is); ez megvalósulhat éves vagy többéves népgazdasági tervtörvényekben („a gazdasági fejlesztés állami terveinek

A törvényhozás szervei majdnem kizárólagos jogkörrel rendelkeznek a fenti (a) alatti, valamint uralkodó helyzetű van a (b) alatti kérdésekben, bár a központi végrehajtó szerveknek (a kormányoknak) ezen a téren is jelentős delegált hatalma van. Nagy szerepe van a törvényhozásnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat érintő tervezésben és más normatív rendezést igénylő intézkedésekben, a külkereskedelem-politika alakításában, bár bizonyos egyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy ez „csak” a jéghegy csúcsa a víz színe alatt mozgó ahhoz az óriási tömeghez képest, amely e területen a végrehajtó-igazgatási szervek tevékenységében testesül meg. Ami a nemzetközi szerződések széles körét illeti, azokat a maga konkrét érvényesülési körében kell látni.³² Vonatkozik ez különösen a törvényhozó szervek más aktusaira és méginkább a végrehajtó-igazgatási szervek e körbe tartozó tevékenységére, amelynek egyrészéről az alábbiakban lesz szó.³³

(2) Az *államigazgatási szervek* átfogják mindazokat a végrehajtó-igazgatási szerveket, amelyek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén hatáskörrel rendelkeznek. Mint fent utaltunk rá: ez a jéghegynek az a része, amely a külkereskedelmi jogi struktúrában a nagy súlyt, a tényleges erőt hordozza, az egész gépezet mozgásában a közvetlen és közvetett eszközök sokaságával működő állami jelenlétet és cselekvést leginkább megtestesíti. Ezt három körülmény is magyarázza. Az egyik a végrehajtó-igazgatási szervek delegált hatásköre, amellyel nemzetközi szerződések létrehozásában és megkötésében is résztvesznek. A másik e szervek nagyon is átfogó és differenciált hatásköre és kötelezettsége az ország külkereskedelmének és nemzetközi beruházási politikájának általános ellenőrzésére és hatékony irányítására. A harmadik a dolgoknak az a speciális szocialista kemény magva, hogy ti. az állam a külkereskedelemben mint a termelési eszközök, illetőleg az egyes gazdasági egységek (vállalatok, társaságok és más állami gazdálkodó szervek) tulajdonosa is szerepel a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi rendjének alakításában. Míg az előző két elem valamennyi szocialista ország hatáskör-rendszerének része az adott területen, az utóbbi is általános szocialista sajátosság, de nem, illetőleg csak sajátosan vonatkozik Jugoszláviára, ahol a külkereskedelemben a társadalmi tulajdon alapján tevékenykedő társult munka egységei az állami irányítást és ellenőrzést a külkereskedelem-politika – hatásaiban elég mélyre nyúló – eszközei útján kapják. Bizonytal fontos jelenségnek lehet tekinteni azt is, hogy az említett három tényező közül az első kettőt jelentősen áthatja a harmadik; az nevezetesen, hogy ahol – mármint lent a vállalatok külgazdasági tevékenységének tényleges operatív szférájában – a külgazdasági folyamatokat valójában megvalósító vállalatok működnek, ott ez az illetékes állam-

---

megállapítása” – ahogy pl. a Szovjet Alkotmány 108. §-a kimondja), vagy az éves költségvetési törvény keretében, és öltheti a külkereskedelem-politika megállapításának formáját is, amit pl. Jugoszláviában a szövetségi parlament hagy jóvá (1977. évi külkereskedelmi törvény, 2. §). A külgazdasági tevékenység tervezése egyébként a kutatómunka külön fejezetének lesz tárgya.

³² Erről a készülő nagyobb munkának abban a részében lesz szó, amely a külkereskedelmi monopólium egyik elemeként az államnak arra a tevékenységére vonatkozik, amellyel a nemzetközi legislációban való részvétel különböző formáiban megteremti az országnak a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel eme külső feltételeit.

³³ Jól látható ez majd alább – a kutatómunka egy külön részét képező fejezetében – olyan kérdések körében, mint a kooperációs szerződések, a nemzetközi vegyes-vállalatok, a külkereskedelem irányításának olyan sajátos területei, mint az adó, a vám, a hitelpolitika; ezek körében különösen jelentős a végrehajtó-igazgatási szervek nagy szerepe az államközi feltételek megfelelő jogi szabályozására nézve.

igazgatási szervek erős közhatalmi és tulajdonosi funkciójának működésével történik. Bár az államigazgatási szervek kezében ez a három elem – a mindig lehetséges kisebb-nagyobb hibaszázalékkal – egységes és organikus külkereskedelmi filozófiává-politikává-gyakorlattá alakul, növekvő hangsúly van azon is, hogy vizsgálni, látni kell mindhárom elem sajátos természetét és identitását, és a rájuk vonatkozó állami cselekvésnek ennek megfelelően kell alakulnia. Ennek szem elől tévesztése vagy önkényes összekeverése, az egyik elemben tett lépésekkel napi érdekek szerint keresni az előnyöket a másik elem sikeresebb működéséért, az egésznek lehet kárára általában is, de az állami irányítás ésszerű és hatékony működésére különösen is. A szóban forgó három elem egysége és belső differenciáltsága az, amelynek folytán a szocialista országok külkereskedelmi jogi mechanizmusának elvi lényege – beleértve a szervezeti struktúráját is – más mint a nem-szocialista országok külkereskedelmi jogi mechanizmusa.

(a) *A szervek listája* önmagában nem sajátos. Semmi különös nincs ugyanis abban, ha azt mondjuk, hogy erre a listára tartoznak a kormányok (minisztertanácsok), a nemzetközi gazdasági ügyek vitelére létrehozott sajátos kormánybizottságok,³⁴ a külkereskedelmi minisztériumok, a tervező hivatalok, gazdasági minisztériumok és más központi igazgatási szervek, federális és köztársasági, valamint helyi igazgatási szervek, nemzeti bankok sajátos ellenőrzési és irányítási jogosítványokkal, külkereskedelmi képviselők külföldön és így tovább. A sajátosságok e szervek jogosítványainak említett egységében vannak. Megtárgyalása előtt utalni kell arra – amit magától értetődőként anticipálni is lehetne – hogy az egyes végrehajtó-igazgatási szervek jogosítványai (jogaik és kötelezettségeik komplex egysége) olyan „felállásban” és olyan dinamikai erő-elosztásban jelennek meg, hogy azok a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal összefüggésben is az államigazgatási szervek hierarchiájának (vagy piramisának) felelnek meg. Ez logikusan azt jelenti, hogy a legjelentősebb jogosítványokkal a kormányok rendelkeznek. A következő szinten a külkereskedelmi minisztérium jelenik meg a maga erős funkcionális szerepével a külkereskedelem és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén; ez rendelkezik ugyanis funkcionális hatáskörrel a külkereskedelem területén általában, azokra az ügyekre nézve is, amelyek más összefüggéseik folytán alapvetően nem a külkereskedelmi minisztériumok közvetlen felügyeletébe vagy jogkörébe tartoznak.^{34a} Az országos tervhivatalok, a pénzügyminisztériumok és más gazdasági minisztériumok szintén rendelkezhetnek (és általában rendelkeznek is) jelentős jogosítványokkal a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén, minthogy ellenőrző-irányító feladataikban külgazdasági vonzatok is megjelennek (így pl. a tervhivatalok és a pénzügyminisztériumok funkcionális irányító és igazgatási tevékenységi körében a külkereskedelmi tervezés és a nemzetközi pénzügyek területén nagy hatáskörrel rendelkeznek, az egyes gazdasági minisztériumok tevékenységének egyik szempontja, hogy a különböző ipari ágazatokban segítsék elő az egész népgazdaság külgazdasági potenciájának fejlesztését, továbbá az adott gazdasági minisztériumok

³⁴ Pl. a Nemzetközi Gazdasági Tudományos és Technikai Együttműködési Bizottság Bulgáriában, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága Magyarországon, a külkereskedelmi koordinációs bizottságok federális és szövetségi szinten Jugoszláviában, a Minisztertanács Nemzetközi Gazdasági Bizottsága a Szovjetunióban és így tovább.

^{34a} Ennek részletes elemzéséhez l. *Gruzinov*, 21 és köv. o., *Mádl (1)*, különösen „A külkereskedelmi monopólium szervezeti struktúrája” és *Mádl (4)*, különösen „Az irányítás új formái” című fejezetek.

keretében működnek vállalatok, amelyek közvetlenül külkereskedelmi joggal is rendelkeznek, miért is az illetékes ágazati minisztériumnak ennyire konkrét külkereskedelmi irányító szerepe is van). Az ezektől a központi végrehajtó-igazgatási szervektől távolabb eső államigazgatási szervek már viszonylag kevesebb szerepet visznek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok állami irányításában, különösen ha az ilyen lehetséges szerepüket a maguk fő egyéb feladatával hasonlítjuk össze. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a konkrétan említett központi végrehajtó-igazgatási szerveken kívül más szervezeteknek ne lehetnének jogaik és kötelezettségeik a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozóan, miként ez alább látható is lesz.

(b) Ami már most a *végrehajtó-igazgatási szervek jogosítványait* illetően ezek említett egységét illeti, a következő kép tárul elénk (miközben az egész kép egyes részei részletesebb kidolgozásban alább láthatók).³⁵

(aa) Először is a *végrehajtó-igazgatási szervek jogalkotó és nemzetközi szerződés létrehozására irányuló* funkciója, természetesen ahogy ez az alkotmányok által meghatározott keretek között jelenik meg egyrészt általában, másrészt konkrét gazdasági területekre vonatkozóan különösen.

(i) A *jogalkotás* körére vonatkozóan pl. a szovjet alkotmány kimondja, hogy a Legfelső Szovjet és az Elnökség törvényeinek és más normatív aktusainak alapján és ezek végrehajtására „a Minisztertanács határozatokat és rendeleteket bocsát ki, amelyek végrehajtása kötelező az egész Szovjetunióban”. Hasonló szabályok hasonló felhatalmazásokról rendelkeznek a többi szocialista országban is. Jogkörükbe tartozó területeken a miniszterek és egyéb központi végrehajtó-igazgatási szervek vezetői is általános szabályként kiadhatnak kötelező erejű rendelkezéseket, természetesen az alkotmányos szabályok és más törvényhozói felhatalmazások határain belül.

„A Minisztertanács elnöke, elnökhelyettesei és tagjai feladatuk ellátása körében rendeleteket adhatnak ki – deklarálja pl. a magyar alkotmány. Ezek azonban törvénnyel, törvényerejű rendelettel vagy a Minisztertanács rendeletével és határozatával nem lehetnek ellentétesek”. Az NDK külkereskedelmi törvénye hasonló szabályt mond. Csak a külkereskedelmi miniszter jogkörére vetítve, amikor úgy rendelkezik, hogy „A miniszter jogszabályokat ad ki a külkereskedelem fejlesztésére valamint az export és import feladatok teljesítésére”.³⁶

A végrehajtó-igazgatási szervek az a joga és kötelessége, hogy jogalkotás, tehát általános és speciális jogszabályok kiadása útján fejtsék ki állami ellenőrző és irányító jogait és kötelezettségeiket, a külkereskedelem területén is nagyon fontos. Ez állhat egyrészt törvényhozási aktusok végrehajtásában, amikor a kérdéses törvény, országgyűlési határozat vagy törvényerejű rendelet felhívja és felhatalmazza a megfelelő végrehajtó-

³⁵ A tervezésre, az állami irányítás különböző eszközeire, továbbá a nemzetközi kooperációs szerződésekre, a nemzetközi beruházásokra és a nemzetközi gazdasági társulásokra vonatkozó fejezetekben.

³⁶ Az idézett szakaszok a következők: A Szovjetunió Alkotmánya (1977), 133., a Magyar Népköztársaság Alkotmánya (1972) 37. §. A többi szocialista ország alkotmányában hasonló rendelkezések találhatók, l. pl. az 1974. évi Jugoszláv Alkotmányt, 365. §, az NDK jogalkotásából idézett fenti szakaszhoz l. a külkereskedelem irányítására és folytatására vonatkozó 1976. évi szeptember 9-én kelt rendelet 3. §-ának 5. bekezdését. (Verordnung über die Leitung und Durchführung des Aussenhandels vom 9. September 1976, Gesetzesblatt, 1976. Teil I, No. 35).

igazgatási szervet az adott törvényhozási aktus végrehajtására vonatkozó rendelkezések kiadására. De másrészt kifejeződéhet olyan normatív intézkedésben is, amelyhez az adott központi államigazgatási szerv általános alkotmányos felhatalmazása alapján folyamodott a jogkörébe tartozó területeken felmerülő feladatok ellátására. Ennek a jogalkotó tevékenységnek a tárgya sok mindenre kiterjedhet, kezdve a népgazdasági és ezen belül külkereskedelmi tervezéstől a külkereskedelmi vállalatokon és a külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatokon, ezek nemzetközi kereskedelmi szerződéseinek a külföldi beruházási szerződéseken és más beruházási módozatokon, a nemzetközi hitelügyleteken vámon és szubvenciókon át egészen a külkereskedelmi engedélyezési rendszerig. Ha a központi végrehajtó-igazgatási szervek külkereskedelmi tárgyú normatív aktusainak egészét át kívánnánk tekinteni, bizonyosan nagy kötetek hosszú sora állna elénk.³⁷ A központi államigazgatási szervek jogalkotói tevékenysége néha valamely központi problémakör körül mozog, miközben az egész jogalkotó-kodifikációs folyamatot az adott tárgykörben kiadott törvény „vezeti” és határozza meg. Amikor pl. az országgyűlés meghozta és kiadta a magyar külkereskedelmi törvényt, az abban foglalt felhatalmazás alapján a Minisztertanács és a külkereskedelmi miniszter is kiadta a maga végrehajtó-kiegészítő rendelkezéseit, megfelelő jogszabályokat az adott tárgykörben. De ehhez kapcsolódóan a központi igazgatási szervek sora bocsátott ki jogszabályokat (szabályozott részben új intézményeket) amelyekre éppen a szóban forgó egész kodifikációs piramis teljessé tétele végett volt szükség: az említett végrehajtási rendelet mellett a külkereskedelmi Minisztérium pl. külön szabályozta a külkereskedelmi törvényben csak részben érintett kérdések egyikét, nevezetesen a külföldiek magyarországi kereskedelmi képviseletének problémáját, amihez a pénzügyi-adójogi rendelkezéseket a pénzügyminiszter rendelete adta ugyancsak a külkereskedelmi törvény teljessé tétele végett, míg a munkaügyi miniszter a külföldiek magyarországi kereskedelmi képviseletével összefüggő munkajogi természetű kérdéseket szabályozta egyidejűleg.³⁸ Ebben az összefüggésben érdemes talán külön is kiemelni az NDK külkereskedelmi törvényét. Ez a törvény átfogó szabályozását adja ugyanis annak, hogy a központi végrehajtó-államigazgatási szerveknek milyen jogaik és kötelezettségeik vannak a külkereskedelem területén.³⁹

(ii) Ami központi végrehajtó-igazgatási szerveknek a *nemzetközi szerződések létrehozásában* betöltött szerepét — jogait és kötelezettségeit — illeti, ezeket természetesen országtól-orszáig és ügytől-ügyig jelentkező eltérésekkel kell látni. Míg e problémakör néhány alapvető elméleti kérdéséről később lesz szó,⁴⁰ itt röviden a gyakorlatot kellene összegezni.

³⁷ Ezek hosszú listájához pl. az NDK-ban l. *Kemper-Maskow* 322. és köv. o.; a külkereskedelmi vonatkozású jogalkotás is az oldalak százaira terjed Magyarországon is, l. pl. *Szász*, 1–242. o., ez látható a szovjet jogban, a román jogban és a bolgár jogban is (*Genkin, Popescu, Kodinov*).

³⁸ A külföldiek kereskedelmi képviseletének erről a komplex szabályozásáról alább a nemzetközi kooperációs szerződések és a nemzetközi beruházások körében lesz szó; az intenzív vállalatközi gazdasági együttműködésnek ezek a formái ugyanis különösképp indokolták teszik, hogy a nagyvolumenű forgalmat és beruházást megvalósító vállalatok valamiképp közvetlenül is megjelenjenek, így pl. kereskedelmi képviselet formájában, abban az országban, amelyre nézve a kérdéses intenzív kapcsolat megvalósul.

³⁹ L. a fenti 36. lábjegyzetben hivatkozott rendelet 1–12. szakaszait.

⁴⁰ L. az alábbi 22. és köv. pontokat jelen írás II. fejezetének C. részében.

A külkereskedelmi tárgyú nemzetközi szerződésekre és megállapodásokra is vonatkozik, hogy a központi végrehajtó-igazgatási szervek jogkörébe és kötelezettségei közé tartozik az ilyen nemzetközi legiszlációs okmányoknak a külföldi partnerekkel való megtárgyalása, előkészítése és aláírása, ami általános jelenségnek tekinthető a nemzetközi gyakorlatban. Ezzel a jogkörrel elsősorban a kormánynak, de ad hoc és általános felhatalmazás alapján meghatározott kérdésekre és területekre nézve a többi központi államigazgatási szervnek is lehetnek és vannak ilyen jogosítványai. A ratifikáció aztán a törvényhozó szervek részéről történik.

Egyes országokban a végrehajtó központi államigazgatási szerveknek (általában a kormányoknak) átfogóbb hatásköre is van ezen a területen. Nevezetesen olyan hatásköre, amely kormányrendeletek és más kormányzati aktusok által a kérdéses nemzetközi legiszlációs okmányok ratifikálására és belső végrehajtására is kiterjed.⁴¹

A külkereskedelem és a külföldi beruházások körében megkötésre kerülő egyéb megállapodások köre rendkívül széles (rövid áttekintő szemle fentebb és alább látható).⁴² Ezek általában a kormány és más központi államigazgatási szervek végrehajtó és igazgatási funkciójának körébe tartoznak és általában nem esnek a ratifikációs eljárásban belföldi törvénnyé is tett, ill. kihirdetett nemzetközi konvenciók és szerződések ilyen szempontból is megkülönböztetett kategóriájába. Arról pedig, hogy melyik központi államigazgatási szerv mit tesz, azaz mi tartozik a különböző államigazgatási szervek hatáskörébe, több-kevesebb egyszerűsítéssel a gyakorlat alapján a következőképp vázolható.

A nemzetközi kereskedelmi áruforgalmi megállapodásokat és jegyzőkönyveket (akár egy meghatározott hosszabb időszakra, akár valamely nagyobb egyedi áruszállítási tranzakciókra, amilyen pl. az 1975. évi szovjet–amerikai gabona-megállapodás volt),⁴³ valamint az egyéb külkereskedelmi tárgyú megállapodásokat, mint pl. az államközi gazdasági és ipari kooperációs megállapodásokat⁴⁴ köthetik a kormányok közvetlenül, vagy az adott kérdéskörben illetékes minisztériumok,⁴⁵ de általában a külkereskedelmi minisztériumok azok, amelyek ezen a területen az ilyen megállapodásokat előkészítik, parafálják, aláírják és a végrehajtás iránt is a szükséges belső jogi intézkedéseket megteszik;

⁴¹L. pl. az NDK Alkotmányának (1974) 76. §-át, „A Minisztertanács dönt nemzetközi szerződések felől;” a Szovjetunió Alkotmánya (1977) a 131. §-ban részletesebben szól erről: „A minisztertanács általános irányítást és felügyeletet gyakorol a Szovjetunió és más államok közötti gazdasági, tudományos, technikai és kulturális együttműködés felett; intézkedik a Szovjetunió nemzetközi szerződéseinek teljesítéséről; kormányközi szerződéseket ratifikál és szüntet meg;” a Magyar Népköztársaság 1972. évi Alkotmányának 35. §-a röviden a következőket mondja: „A Minisztertanács . . . nemzetközi szerződéseket köt és hagy jóvá;” a külkereskedelem köréből egy konkrét példa a felsőszintű végrehajtó szervek nemzetközi szerződéskötési jogosítványaihoz a Minisztertanács 1973. évi 23. sz. rendelete Magyarországnak a GATT-hoz való csatlakozásáról.

⁴²Ezekről részben a külkereskedelmet szabályozó nemzetközi szerződések körében, az erre vonatkozó fejezetben – a készülő nagyobb tanulmány itt nem közölt részében – van szó, részben pedig még alább az itt közölt fejezetben (e szerződések és megállapodások nagy részét a központi végrehajtó szervek kötötték és hirdették ki megfelelő jogforrásaik útján).

⁴³L. Treaties and Other International Agreements Series, TIAS, 26. (1976) köt. 3. rész, 8206, 2972. o.

⁴⁴Az árucse-reforgalmi megállapodások és a kooperációs szerződések gazdasági és jogi lényegéről – az azokban résztvevő szerződéses felek problémakörét is érintve – az e kérdésekre vonatkozó külön fejezetekben lesz szó.

a külkereskedelmi minisztérium szerepe domináns egyéb itt nem említett tárgyú nemzetközi kereskedelmi jellegű megállapodások körében is.⁴⁶ A külkereskedelmi áruforgalmi megállapodások lényeges elemét jelentik a KGST-országok külkereskedelmi tervezési mechanizmusának, ami a megfelelő helyen külön elemzést igényel.⁴⁷

⁴⁵⁻⁴⁶ a) Általában – különösen ami a külkereskedelmi minisztériumok funkcionális szerepét illeti – 1. *Kemper–Maskow*, 100–111., *Mádl (1)*, 37–40., *Gruzinov*, 9–36., 65. és köv., *Pozdnia-kov (1)*, 36–37., *Rédei és Soldaczuk*, b) az erre vonatkozó jogforrások: Bulgária, külkereskedelmi törvény, 94/1969, 60/1974, 63/1976, 4. és köv. szakaszok; Jugoszlávia, külkereskedelmi törvény 1977, az 1970. évi 133. sz. csehszlovák törvény a minisztériumok jogköréről, 35. §; Románia, az 1971. évi 1. sz. törvény a külkereskedelemtől; az 1974. évi magyar törvény a külkereskedelemtől, 21. §; az NDK Külkereskedelmi Minisztériumának 1973. augusztus 9-én kelt rendelete, 11. §, valamint a fenti 36. lábjegyzetben hivatkozott rendelet a külkereskedelemtől, 4. § 3. bekezdés. c) Kormányok (minisztertanácsok) külkereskedelmi minisztériumok és más központi államigazgatási szervek nemzetközi legiszlációs tevékenységére vonatkozó konkrét példákat az erre vonatkozó külön fejezetre utalással a következők demonstrálhatják. A Szovjetunió és Bulgária 1976–1980. évi nemzetközi árucserforgalmi megállapodása, amely az érintett kormányok között 1975. december 25-én kelt; a Kuba és a Szovjetunió kormányai által 1973. december 23-án aláírt kétoldalú megállapodások a két ország közötti árucserforgalomról és gazdasági együttműködésről (l. *Loeber*, 1. köt. 212. o.); a szerződés-kötő felek tekintetében látható változatosságot illetően: a Szovjetunió külkereskedelmi minisztere volt az aláírója annak a szovjet–amerikai államközi megállapodásnak, amely a két ország kereskedelmének fejlesztése érdekében 1972. május 26-án kelt és még aznap hatályba lépett (TIAS, 8116); magyar részről ugyancsak a külkereskedelmi miniszter volt az aláírója az Egyesült Királyság és Magyarország között létrejött, 1972. március 1-én kelt hosszútávú gazdasági, kereskedelmi és kooperációs egyezménynek, amely az aláírás napján szintén hatályba lépett (U.K. Treaty Series, No. 70), (1972). Az aláírás napján lépett hatályba a Szovjetunió miniszterelnöke és az Egyesült Államok elnöke által 1970. június 28-án aláírt egyezmény az energiagazdálkodás területén való együttműködésről (TIAS, 7899); a Szovjetunió és az Egyesült Államok államfője írta alá 1974. február 24-én azt az egyidejűleg hatályba lépett államközi szerződést, amely a hosszútávú gazdasági, ipari és technikai együttműködésre vonatkozik a két ország között (TIAS, 7910); ugyancsak az aláírással egyidejűleg lépett hatályba a lengyel részről a Tervhivatal elnöke által aláírt lengyel–amerikai megállapodás a tudományos és technikai együttműködés finanszírozásáról és más anyagi feltételeinek biztosításáról (1974. október 8., TIAS, 7935); jegyzékváltással lépett hatályba a jugoszláv részről a pénzügyminiszter által 1973. január 18-án aláírt szerződés a beruházások védelméről (TIAS, 7630); 1977. február 14-én kelt és lépett hatályba a szovjet–amerikai szerzői jogi megállapodás, amelyet szovjet részről a Szovjet Szerzői Jogi Hivatal képviselője írt alá (TIAS, 8570); a szovjet kereskedelmi hajózástügyi miniszter írta alá szovjet részről 1975. december 29-én a rákövetkező január 1-én hatályba lépett szovjet–amerikai megállapodást a tengerhajózásról, a tengeri fuvarozásról, valamint a kereskedelmi kikötők kölcsönös használatáról (TIAS, 8195); 1975. szeptember 11-én kelt és lépett hatályba a román–amerikai államközi megállapodás a mezőgazdasági együttműködésről, amelyet román részről a mezőgazdasági miniszter írt alá (TIAS, 8166); az amerikai–szovjet kooperációs megállapodást a tudomány és technológia Fejlesztési Állami Bizottságának elnöke írt alá 1972. május 24-én (TIAS, 7346); a KGST-országok hasonló gyakorlatáról az Egyesült Királysággal, Franciaországgal, a Német Szövetségi Köztársasággal és Japánnal, valamint más tőkés országokkal, továbbá fejlődő országokkal kötött szerződéseire vonatkozóan az e gyakorlatban létrejött kooperációs szerződések mutatnak hasonló képet (ezeknek viszonylag nagy gyűjteményéhez l. *Loeber*, 3. köt., 18. és köv. o.).

⁴⁷ A KGST-országok egymás közötti államközi szerződéses gyakorlatának alakulásához – a kereskedelmi áruforgalmi megállapodásokra is kiterjedően – l. a készülő nagyobb munka erre vonatkozó külön fejezetét, amely a külkereskedelem tervszerű fejlesztése, általában a külkereskedelem tervezése körében vizsgálja különös súllyal az államközi megállapodásokat, különösen az áruforgalmi megállapodásokat.

Az államközi kooperációs megállapodások végrehajtásának elősegítésére, az ezzel kapcsolatos kormány szintű feladatok koordinálására és egyeztetett vitelére létrehozott egyes bizottságok tulajdonképpen részei a szóban forgó kooperációs államközi megállapodásoknak. Ezek a bizottságok a kormányok delegált hatáskörében járnak el.⁴⁸ Nagyobb jelentőségű egyedi kooperációs megállapodások (ügyletek) esetén ideiglenesen működő vásárló, ill. ügyletkötő bizottságok létrehozásában is megállapodnak az érintett kormányok, ilyen volt pl. a nagyvolumenű amerikai vásárlások végett az USA-ban létrehozott bizottság a szovjet Káma folyó melletti nagy beruházások külkereskedelmi keretétől szolgáló kooperációs megállapodás jegyében.⁴⁹

Mint alább látható lesz, a központi végrehajtó-igazgatási szervek operatív külkereskedelmi szerződéseikben és beruházási megállapodásokban (gyakran kooperációs megállapodás név alatt), tehát általában a gazdasági alanyok által megvalósított polgári jogi, illetőleg kereskedelmi ügyletekben is részt vehetnek.⁵⁰ Ez azzal együtt jelentős tényező, hogy a tényleges kereskedelmi ügyleteket az operatív kereskedelmi tranzakciók hordozói, általában a külkereskedelmi vállalatok, illetőleg a külkereskedelmi joggal is rendelkező vállalatok bonyolítják és valósítják meg.

Az állam végrehajtó-igazgatási szervek elvben félként szerepelhetnek vételi szerződésekben is.⁵¹ Ez azonban az újabb gyakorlatban kevésbé jelentős, mint az állam jelenléte a fentebb említett tranzakciókban. A vételi ügyletek valóban tipikusan a külkereskedelmi vállalatok, avagy általánosabban a külkereskedelemben tevékenykedő vállalatok világa. Bankoknak – különösképpen a nemzeti bankoknak és a külkereskedelmi bankoknak – a szocialista országokban általában kettős funkciója van a külkereskedelem és nemzetközi beruházások területén: egyrésztől a kereskedelmi bankok bankszerű funkcióit látják el, másrésztől azonban bizonyos állami gazdaságpolitikai funkciók hordozói is. Ez az utóbbi sokféle lehet. Csak példaként említhető e szerep néhány megnyilatkozási formája. Utalni lehet pl. arra, hogy ezek a bankok csatlakoztak a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara által mintegy privat-kodifikációban rögzített két jelentős nemzetközi kereskedelmi jogi unifikációs okmányhoz, az akkreditívre vonatkozó 1962 évi egységes szokásokhoz (Uniform Customs), valamint az inkasszóra vonatkozó 1967 évi egységes szabályokhoz (Uniform Rules), félig állami félig vállalati ratifikációs eljárásban helyezve hatályba Magyarországra nézve is a szóban forgó két fontos jogi okmányt, aminek – mint utaltunk rá – a nemzetközi kodifikációja is az említett „privát”-jellegű volt (tudvalevő, hogy a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara nem kormányközi intézmény, hanem az egyes országok kereskedelmi kamaráinak mint társadalmi-érdekvédelmi szervezetek nemzetközi szinten létrehozott intézménye, amelyhez a szocialista országok ún. liaison-bizottság útján kapcsolódnak).⁵² A bankok említett szerepének megnyilatkozása lehet az is, hogy delegált hatáskörben illetékes irányító-igazgatási szervként devizahatósági joggal rendelke-

⁴⁸ Ezekről részletesen a kooperációs szerződésekre vonatkozó külön fejezetben lesz szó.

⁴⁹ A megfelelő szovjet–amerikai kormányközi megállapodást l. TIAS, 7762 (1974), 25. kört. 1. rész, 8. és köv. o.

⁵⁰ Erről a beruházásokról és a kooperációs szerződésekről szóló külön fejezetben lesz szó.

⁵¹ L. alább a B. részt.

⁵² A szocialista országok, ill. bankjaik általában csatlakoztak ezekhez az intézményekhez, l. *Meznerics (1)*, 145. és köv. o. ami a Liaison-bizottságot illeti, l. alább a 64. lábjegyzetet.

hetnek az adott ország törvényei-gyakorlata szerint.⁵³ Jogkörükbe tartozhat továbbá, hogy a külkereskedelmi terv és a külkereskedelmi politika megvalósítására központi állami alapok és preferenciák felől döntsenek, illetőleg a kormányok gazdaságpolitikai döntéseinek megfelelő egyéb bank- és hitelügyleteket hajtsanak végre.⁵⁴

A külföldi külkereskedelmi képviseltek mint a diplomáciai szervek része jelentős szerepet töltenek be a külkereskedelemben is jogkörrel rendelkező állami szervek körében. Hatáskörük a következő főbb tevékenységi formákra terjed ki: az ország, illetőleg az ország gazdasági alanyai által kifejtett külgazdasági tevékenység irányítása, támogatása külföldön, e tevékenység segítése minden lehetséges külkereskedelmi tárgyú tájékoztatóval, külkereskedelmi tárgyú megállapodások előkészítésével, amelyet esetenként a külképviseleti szerv vezetője ír alá,⁵⁵ továbbá — ami egyre kevésbé gyakorlati — konkrét külkereskedelmi ügyletek kötése.⁵⁶ Mindezek folytán, bár nem túlságosan jelentős mértékben, az egyes országok diplomáciai testületei is részei az egész külkereskedelmi szervezeti struktúrának.

(bb) A központi végrehajtó-igazgatási szervek második legáltalánosabb jogosítványa a *külkereskedelem szervezeti rendszerének megállapítása és szabályozása*. Ez sok mindent jelent, mindenekelőtt a sui generis állami szervezeti mechanizmusnak a létrehozása és állandó fejlesztése. Másodsor jelenti a külkereskedelem körében tevékenykedő vállalati struktúra létrehozását és állandó fejlesztését. Ez magában foglalja az e célt szolgáló jogszabályok kidolgozását és megfelelő jogalkotói szinten való előterjesztését, magában foglalja a végrehajtó-igazgatási szervek saját jogalkotó tevékenységét, tehát azokat a normatívákat, amelyeket saját hatáskörükben bocsátanak ki (túl az említett jogalkotói tevékenységen, amely a felső szintű jogszabályok előkészítésében áll); végezetül magában foglalja a jogszabályilag konstruált megfelelő hatáskörrel ellátott sui generis állami szervek tényleges létrehozását, működésbe helyezését, valamint a különböző konkrét gazdasági alanyok (vállalatok és ezeknek megfelelő jogalanyok) alapítását, avagy a létező gazdálkodó szervezeteknek a külkereskedelmi joggal való felruházását, az ahhoz szükséges

⁵³ *Meznerics (2)*, 555. és köv., *Silárd*, 82. és köv., *Szász*, 38–41. o.

⁵⁴ L. ehhez *Kemper–Maskow*, 102–103., *Meznerics (2)*, 403. és köv., *Szász*, 38. és köv. o.; a jogforrások közül I. Bulgáriára nézve a Minisztertanács 1967. évi 19. sz. rendeletét a Külkereskedelmi Bankról, az NDK-ra nézve az 1974. évi december 19-én kelt törvényt az Állami Bankról, 9. §, továbbá a külkereskedelemre vonatkozó rendelet 10. §-a, amely részletesen szól az NDK Állami Bankjának külkereskedelmi vonatkozású funkcióiról (a rendelet hivatkozási adatait l. fent a 36. lábjegyzetben).

⁵⁵ Jogforrási alapként I. Románia 1971. évi 1. sz. törvényét a külkereskedelemtől, a magyar külkereskedelmi törvény 24. §-át, a külkereskedelmi törvény végrehajtásáról szóló 1974. évi 1053. sz. minisztertanácsi határozat 5. §-át, a bolgár külkereskedelmi törvény 8. §-át, az NDK Külkereskedelmi Minisztériuma statútumát (1973. augusztus 9.) 25. és köv. §-ait; példaként az így aláírt és hatályba lépett államközi megállapodások közé említhetők: a lengyel–amerikai megállapodás repülőgép-alkatrészek importjáról, amelyet lengyel részről 1976. november 26-án a lengyel nagykövet írt alá és amely haladéktalanul hatályba lépett az erre vonatkozó jegyzékek kicserélésével (TIAS, 8407), román–amerikai megállapodás vitorlázó repülőgépek importjáról, amelyet román részről ugyancsak a nagykövet írt alá 1976. december 7-én és amely a megfelelő jegyzékek kicserélése után közvetlenül hatályba lépett (TIAS, 8440), magyar részről a magyar ideiglenes ügyvivő írta alá 1974. június 10-én a rá közvetlenül hatályba lépett amerikai–magyar megállapodást a gyapottextiliák kereskedelméről (TIAS, 7878); a jogirodalmat illetően l. ehhez *Bialecky*, 92. és köv., *Kemper–Maskow*, 109. *Pozdniakov (1)* 38. o.

⁵⁶ L. lejjebb a B. részt.

konkrét operatív teendők ellátását. Nem-állami tulajdonban lévő gazdasági egységek vonatkozásában (amilyenek pl. a szövetkezetek, a nemzetközi vegyes vállalatok, vagy Jugoszláviában minden – külkereskedelmi tevékenységet is folytató – gazdasági egység) ez mindazoknak a jogköröknek a megadásában áll, melyek alapján ilyen szervek is részt vehetnek a nemzetközi kereskedelmi forgalomban, más szóval külkereskedelmi joggal rendelkezhetnek. Arról, hogy ez a sui generis állami hatáskör miként érvényesül a külkereskedelmi vállalatokra, valamint külkereskedelmi joggal felruházott egyéb vállalatokra nézve, milyen hatással van a gazdasági egységek külkereskedelmi tranzakcióira, alább lesz részletesebben szó.⁵⁷

(cc) A központi végrehajtó-államigazgatási szervek harmadik általános és alapvető jogosítványa a *gazdasági tervezés* a népgazdaságnak ebben az ágában is – miként ez alább külön fejezet tárgya lesz.⁵⁸

(dd) És a negyedik általános jogosítvány – amelyről részleteiben szintén alább lesz szó⁵⁹ – az az átfogó jogkör, amellyel az illetékes állami szervek általános irányító és ellenőrző tevékenységet gyakorolnak az egyes nemzetközi kereskedelmi ügyletek és azok összessége felett.

9. A legfontosabb *támogató-segítő szervek* (trade promoting organs) a külkereskedelemben és a nemzetközi beruházások terén a kereskedelmi kamarák a szocialista országokban azzal a jogi státussal és mindazokkal a jogkörökkel, amelyekkel az ilyen intézmények általában rendelkeznek. A kereskedelmi kamarák a vállalatok önkéntes társuláson alapuló szervei a vállalatok belföldi és nemzetközi kereskedelmi tevékenységének elősegítésére.⁶⁰ Tevékenységük sokrétű: Tájékoztatás és támogatás a piacutatásban, a kooperációban és a nemzetközi ügyleti tevékenység minden ésszerű formájában, nemzetközi vásárok és a nemzetközi tapasztalatcsere más formáiban való részvétel, avagy ilyenek szervezése,^{60a} a külkereskedelem fejlesztését és támogatását szolgáló újságok és folyóiratok publikálása, kormánysszervek részére jogalkotási javaslatok előterjesztése, ill. kiemlékelése,⁶¹ jogi és más természetű szolgáltatások nyújtása konkrét külkereskedelmi ügyekben,⁶² nemzetközi kereskedelmi választott-bíróság működtetése,⁶³ továbbá aktív kooperáció biztosítása és megvalósítása a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarával.⁶⁴

⁵⁷ L. lejjebb a B. rész ii. pontját.

⁵⁸ A készülő nagyobb munka IV. fejezetében lesz erről szó.

⁵⁹ A tanulmány zárófejezete foglalkozik a külkereskedelmi ügyletek körében érvényesülő állami irányítás rendszerével.

⁶⁰ A kereskedelmi kamarák feladatkörét is meghatározó statútumait a kamarák alkotják, általában azonban a kormányok megfelelő jogforrási formában megjelenő jóváhagyása is követi őket (l. pl. a Bolgár Minisztertanács 1973. évi 82. sz. rendeletét, ill. a Magyar Minisztertanács 1967. évi 61. és 1972. évi 21. sz. rendeletét a kereskedelmi kamaráról).

^{60a} *Pozdniakov* (5), 25. o.

⁶¹ L. ehhez a kereskedelmi statútumoknak a fenti 60. lábjegyzetben hivatkozott megfelelő rendelkezéseit; a kereskedelmi kamaráknak az adott államok külkereskedelem-politikáját befolyásoló funkciójára vonatkozóan l. pl. a Magyar Minisztertanács 1974. évi 1053. sz. határozatának 12. §-át, amely a következőképpen rendelkezik: „A külkereskedelmi tevékenység irányítása során hasznosítani kell a gazdálkodó szervezetek és azok külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos érdekképviseleti szerve, a Magyar Kereskedelmi Kamara kezdeményezéseit és tapasztalatait.”

⁶² Így pl. tengerjáró hajók baleseteire vonatkozó információs irodák, külkereskedelmi vállalatok nyilvántartását vezető irodák fenntartása (amint pl. a bolgár gyakorlatban kialakult, l. a Külkeres-

A szervezeti struktúra képe akkor teljes, ha a sui generis állami szervekhez és a kereskedelmi kamarákhoz most azoknak a szerveknek és gazdasági egységeknek a képét is hozzáadjuk, amelyeknek viszont az a sui generis funkciója, hogy az operatív külkereskedelmi ügyleteket megkössék, bonyolítsák és teljesítsék. Ezek a szervek a vállalatok, szövetkezetek, nemzetközi vegyes vállalatok és más e kategóriába tartozó olyan szervek, amelyek külkereskedelmi tevékenységet fejtenek ki.

(ii) *A külkereskedelmi ügyletek és a külföldi beruházások szervei különösen.*

a) *Általános megjegyzések*

10. *Az e szervekre vonatkozó szabályozás sajátosságairól.* – A nemzetközi kereskedelmi ügyletekben résztvevő szervekre vonatkozó ez a szemle nem kíván a nemzetközi gazdasági életben tevékenykedő gazdasági és jogi egységek, jogi személyek és más gazdálkodó szervek egyfajta társasági joga lenni. A kérdéses gazdálkodó egységek mint jogalanyok társasági jogi elemei csak annyiban kerülnek majd szóba, amennyiben a társasági jogi szabályozásnak a sajátosságai abból a körülményből adódnak, és azok, amelyek ebből a körülményből adódnak, hogy a kérdéses gazdasági egységek mint jogalanyok a kül-gazdaság területén tevékenykednek és épp evégett sajátos – többnyire kiegészítő – társasági jogi attributumokkal is kell rendelkezniük. De a legtöbb ebből a körülményből adódó szabály, amelyek céljukban a külgazdaságban tevékenykedő jogalanyok optimális

kedelmi Minisztérium hivatalos lapjának 1975. évi 1. sz.-ban erre vonatkozóan megjelent közlönyt, továbbá Bulgária Hivatalos Közlönyének 1969. évi 44. sz.-ban megjelent rendelkezéseket e tárgyban); külkereskedelmi jogi tájékoztatási irodák működtetése avégből, hogy ezek vállalatok számára nagy és bonyolult ügyekben jogi tanáccsal szolgálnak (amint pl. erről a magyar külkereskedelmi miniszter 1967. évi 18. sz. utasítása rendelkezik a Magyar Kereskedelmi Kamara keretében működő Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Iroda statútumáról).

⁶³ A szocialista országok joga szerint a külkereskedelmi szerződések alanyai (általában tehát a külkereskedelmi vállalatok, vagy külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatok) jog-választó és joghatóság-választó szabadsággal rendelkeznek; tehát a szerződés keretében vagy azt követően dönthetnek abban, hogy jogvitájukat belföldi vagy külföldi rendes vagy választott bíróság joghatósága alá bocsátják; a választott bíróság lehet ad hoc, valamint valamely kereskedelmi kamara keretében működő állandó választott bíróság; a kereskedelmi kamarák – mint a nem-szocialista országokban – működtetnek állandó választott bíróságot és ebben jó nemzetközi tapasztalattal rendelkeznek; a KGST-országok vállalatai közötti szerződések esetleges jogvitáit az erre irányuló 1972. évi KGST egyezmény értelmében a KGST-országok kereskedelmi kamarái mellett működő választott bíróságok bírálják el, itt tehát olyan kikötött joghatóságról van szó, amelyet a felek számára kötelező erővel az említett KGST egyezmény köt ki. L. ehhez *Mádl-Vékás*, 109. és 113. § („A joghatóság fajtái”, „Nemzetközi választott-bírósági eljárás”), *Pfaff*, 23. és köv. o., *Szász*, 50. és köv. o.

⁶⁴ A KGST-országok kereskedelmi kamarái a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarával az 1964-ben létrehozott ún. Liaison-bizottság keretében működnek együtt; ez a Liaison-bizottság „az Egyesült Nemzetek célkitűzéseivel összhangban a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara és a szocialista országok kereskedelmi kamaráinak támogatásával és irányításával, az érintett államok szuverén jogainak tiszteletben tartása mellett működik; feladata, hogy elősegítse a kelet-nyugat kereskedelmi, gazdasági és ipari együttműködés fejlesztését az egyenlő jogok, a kölcsönös előnyök, az egyenlő elbánás és a legnagyobb kedvezmény elveinek alapján” („a Liaison-bizottság működési elvei”, teljes szövegükhöz *l. Loeber*, 1. köt. 193–194. o.).

külkereskedelmi hatékonyságát szolgálja, nem társasági vagy polgári jogi természetű. Ezek a szabályok, bár a társasági jogot, a vállalatok jogi pozícióját érintik, jórészt igazgatási jellegűek és általában az államnak azt a gazdaságszervező funkcióját testesítik-valósítják meg, hogy ti. mely szervek rendelkezzenek külkereskedelmi jogosultsággal, fejtsenek ki operatív gazdasági tevékenységet a nemzetközi gazdasági forgalomban és ehhez milyen jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezzenek. A szabályozás két oldala – nevezetesen a társasági-polgári jogi szabályozás egyrészről és az államigazgatási jogi szabályozás másrészről – természetesen nem választható el egymástól, az adott életviszonyokban a maguk sajátos különállásukkal is egységet képeznek, általában egymásrautaltan funkcionálnak. Innen származik az is, hogy átfogó és egymásra vonatkoztatott elemzésük, kutatásuk és feldolgozásuk, általában egységben való elvi és gyakorlati kezelésük sokak szerint, azt lehet mondani ma már szinte általában, önálló jogtudományi diszciplína, ill. jogágazat tárgya, amit egyesek szerint „nemzetközi gazdasági jognak” mások szerint a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának” indokolt hívni.⁶⁵ Minthogy azonban a vállalatokat és más gazdálkodó egységeket tárgyaljuk,⁶⁶ itt ezek külkereskedelmi jogosítványairól és az erre vonatkozó szabályozásról lesz döntően szó.

11. *A szervek köre.* – A külkereskedelemben és a nemzetközi beruházásokban résztvevő gazdálkodó szervezetek széles körre terjednek ki. A szocialista országok egész gazdasági rendszerében ez egyike azon jelenségeknek, amelyről világos képet csak akkor festhetünk, ha egyidejűleg két körülményt veszünk számításba. Az egyik a történeti fejlődés ezen a területén. A másik a szervezeti struktúra ahogy az ma működik – végül is egy állandóan mozgó főfolyam képe, amelyet egy pillanatra csak azért állítunk meg, hogy a megismerés és – a gyakorlat részéről – a szükséges igazítás végett lefényképezzünk, a maga konkrét egyediségében megragadjunk. Az előzőt – a történeti fejlődést – fent röviden láthattuk.⁶⁷ Az utóbbi most következnek egy megjegyzés ismételt hangsúlyozásával: még a mának ezt az egy pillanatra megállított képet is annak ismeretében kell néznünk, hogy annak sok összetevője van, sok olyan eleme, amelyek mind jobban és könnyebben láthatók lennének, ha az egyes szocialista országok szóban forgó jogi mechanizmusának vázolásában jobban elmélyednénk, ha tehát ezt a képet itt a lehetőségénél nagyobbra nagyítanánk; ezzel szemben itt csak egy mentség van, nevezetesen, hogy a teljesség és a minden sírjába a valamit nem kellene tenni, ez az, amire a korlátolt terjedelem bennünket kényszerít.

A szocialista országokban azoknak a szervezeteknek a körébe, amelyek a nemzetközi kereskedelmi és beruházási ügyleteket bonyolítják – tehát megkötik és teljesítik azokat a szerződéseket, általánosítva kifejtik azokat a tevékenységi formákat, amelyeket általában és „normálisan” vállalatok, gazdasági társulások és más operatív gazdasági egységek fejtenek ki – a szervezeti egységek két típusa tartozik: (1) egyes államigazgatási szervek, amelyek felhatalmazást nyertek – és egyidejűleg kötelezettségeik is vannak – arra nézve, hogy polgári jogi, illetőleg kereskedelmi jogi tranzakciókba vegyenek részt. (2) Vállalatok és más jogi személyek azzal a főfeladattal, hogy a gazdasági folyamatokban operatív

⁶⁵ L. Mádl (3), 169. és köv. o.

⁶⁶ A szocialista állami vállalatról, mint alapvető jogi intézményről, l. *Laptev* átfogó összehasonlító jogi munkáját a Forrásjegyzékben.

⁶⁷ L. fent A. 22. pont.

tevékenységgel, termeléssel, áruk és más értékek forgalmazásával, szolgáltatások nyújtásával, általánosítva sokoldalú üzleti tevékenységgel vegyenek részt. E két szervtípus üzleti tevékenysége az adott profilnak és felhatalmazásnak megfelelően külgazdasági üzleti tevékenységre is kiterjedhet, illetőleg a kérdéses szervezeti egységek meghatározott egyedeire nézve ki is terjed. Míg a szervezeti egységek első kategóriájában az állami szerveket általában a kormányok vagy a központi igazgatási szervek jelentik, a második kategóriában a vállalatok és más jogi személyek viszonylag széles köre szerepel. Listájuk magába foglalja a külkereskedelmi vállalatokat, az ipari és más olyan vállalatokat, amelyek külkereskedelmi joggal rendelkeznek, az olyan nem külkereskedelmi vállalatokat, amelyek ad hoc jelleggel kapnak felhatalmazást valamely meghatározott külkereskedelmi ügylet vagy ügyletsoport megvalósításához, külkereskedelmi joggal rendelkező szövetkezetek, nemzetközi vegyesvállalatok, továbbá közvetett jelenléttel minden egyéb gazdasági egység, amennyiben joguk és kötelezettségük, hogy bevonják őket azokba a külkereskedelmi tranzakciókba, a szerződéskötés előkészítésébe, az egész szerződéskötési folyamatba és a teljesítési tevékenységbe különösen, amelyekben szállítóként vagy megrendelőként úgy szerepelnek, hogy saját önálló külkereskedelmi joggal nem rendelkeznek.

b) Sui generis állami szervek

12. *Sui generis állami szervek a külkereskedelmi ügyletekben általában.* — Egyik általános sajátossága a modern kornak, különösen az utóbbi évtizedeknek, hogy az államok jelentősen beavatkoznak a gazdasági folyamatokba, egyebek között a kereskedelmi és beruházási tranzakciókba való közvetlen részvétel formájában is. Ez — azt lehet mondani — a szocialista országokra nézve szinte fogalmilag természetes. Különösen a nem-szocialista országok irodalmában — közgazdasági és jogi nézeteiben — erős az a felfogás, miszerint a szocialista országokban az állam szinte minden polgári jogi és kereskedelmi jogi ügyletben is közvetlenül bent van. Tudvalevő, hogy nem ez a helyzet. A szocialista állam ugyanis gazdasági funkcióinak megvalósítása, tulajdonosi jogainak és kötelezettségeinek teljesítése, általában a népgazdaság működtetése végett az állami tulajdon körében gazdasági vállalatokat, önnálló vállalati operatív jogokkal és kötelezettségekkel működő jogi személyeket hoz létre, amelyek — bizonyos leegyszerűsítéssel — épp annyira függetlenek az államtól mind jogaikban mind kötelezettségeikben, mind pedig anyagi működésük feltételeiben, mint ahogy tőkés viszonyok között a részvénytársaságok és más kereskedelmi társaságok, általában tőkés vállalatok a maguk működésében függetlenek tulajdonosaiktól, a részvényesektől. Ha a szocialista országok népgazdaságában megvalósított minden gazdasági — tehát kereskedelmi illetőleg polgári jogi formát öltő — ügyletet 100-nak veszünk, akkor ezek közel 100%-a valósul meg a jogilag is és gazdaságilag is számottevően önálló entitások, vállalatok és más gazdálkodó szervek tevékenységében. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az állam feladta volna a jogát, hogy mint olyan — azaz sui generis állami szervek útján — közvetlenül is részt vegyen az üzleti tevékenységben. Minthogy az állam a legszélesebb jogképességgel rendelkezik valamennyi jogi egység között, amely képessé teszi arra, hogy bármilyen jogcselekményt végezzen, kivéve azokat, amelyek fogalmilag csak természetes személyek, az ember jogköréhez tartozhatnak, minthogy tehát az állam jogképessége ebben az értelemben a legáltalánosabb, ez kiterjed arra is, hogy polgári jogi és kereskedelmi jogi viszonyokban félként szerepeljen.

Bár pontos statisztikai értékelést az állam szóban forgó operatív ügyleti tevékenységéről nehéz adni, két körülményt hangsúlyozni kell. Az egyik ilyen körülményre az előbb már utaltunk. Arra nevezetesen, hogy a szocialista országokban is mind a belföldi mind a nemzetközi kereskedelmi tranzakciókat majdnem 100%-ban (általános vélemény szerint 95% felett) önálló vállalatok és más gazdasági egységek bonyolítják. Ez vonatkozik a Szovjetunióra is, amelynek egyes igazgatási szervei a legnagyobb mértékben vesznek részt közvetlenül gazdasági tranzakciókban, ami nem kisebb jelentőségű tradícióra nyúlik vissza, mint a külkereskedelem államosítására vonatkozó 1918. évi dekrétum, amely kimondta, hogy a „külkereskedelmi ügyleteket az Orosz Köztársaság nevében kell kötni”; ez a közvetlen állami szereplés a szovjet gyakorlatban különösen akkor számíthat jelentős mértékű részvételnek, ha azt a mértéket az abszolút számok fényében nézzük.⁶⁸ Általában is jelentősebb a közvetlen állami részvétel akkor, ha azokat a nemzetközi együttműködési formákat is számbavesszük, amelyekben az államok nemzetközi vegyes vállalatok és hasonló nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapító tagként, valamint nagy kooperációs megállapodások szerződő feleiként vesznek részt. És ez átvezet a másik még hangsúlyozandó körülményhez; ahhoz nevezetesen, hogy a sui generis állami szervek közvetlen szerepe kereskedelmi és beruházási operációkban ma is jelentős elem, ami a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területére tartozó jogi szabályozásban is tükröződik.

13. *Az állam mint a nemzetközi vegyesvállalatok résztvevője.* Az egyik olyan formája a közvetlen gazdasági jelenlétnek, amelyben félként hagyományosan a kereskedelmi ügyletekben aktív kereskedelmi jogalanyok (vállalatok és nemzeti személyek) szerepeltek, illetőleg szerepelnek, ami tehát hagyományosan a kereskedelmi ügyletek szférájának minősül, az egyik ilyen forma, hogy az állam részt vesz nemzetközi vegyesvállalatok, nemzetközi gazdasági szervek alapításában, azaz csatlakozik ilyen gazdasági egységek működéséhez. Ipari és más gazdasági egységek (általában vállalatok) alapítása és működtetése a jogi szabályozás oldaláról nézve általában a társasági jog körébe tartozó jelenség. Az állam erős jelenléte azonban e terület szabályozásában is jelentős új elemek megjelenésére és ennek folytán a jogterület számottevő változására vezetett. Közhelyeszerű tételnek számít az ma már, hogy a vállalat alapításban való részvétel, azaz az államnak ez a fajta közvetlen jelenléte a belső népgazdasági folyamatokban a szocialista gazdaság általános sajátossága, de erősödő tendencia a nem-szocialista országokban is. Ennek logikus következménye, hogy az ennek jegyében létrejött jogi szabályozás a nem-szocialista országokban is az általános társasági jognak egyfajta mutációjának kialakulására vezetett⁶⁹ és ez a speciális szabályozás lényeges eleme a szocialista polgári jognak (vagy gazdasági jognak, ahol a gazdaságra vonatkozó polgári jogi szabályozásnak ezt a részét – az idetartozó igazgatási elemekre is kiterjedően – külön jogágnak tekintik.⁷⁰

Ami ebből a folyamatból a nemzetközi gazdasági együttműködés területére, tehát a nemzetközi gazdasági társulásokra esik, az először is – legalábbis a belföldi viszonyokhoz hasonlítva – a kisebb (bár növekvő) nagyságrend. A nyugati országokban ez a jelenség

⁶⁸ A Szovjetunióban a 60-as években a külkereskedelmi vállalatok „bonyolították az export 95%-át és az importnak majdnem 100%-át” (*Pozdniakov (1), 37. o.*).

⁶⁹ L. *Friedman* és *Wenger* munkáit a Forrásjegyzékben.

⁷⁰ Így pl. Csehszlovákiában és az NDK-ban; az elméleti megfontolásokhoz l. *Eörsi* és *Lapte*v munkáit a Forrásjegyzékben.

különös szerephez, pl. az Európai Gazdasági Közösség keretében kibontakozó gazdasági integrációs folyamatban jutott.⁷¹ Hasonló fejlődés figyelhető meg a KGST-országok gazdasági integrációjában, csak relatíve sokkal jelentősebb súllyal. Ez idő szerint az államközi szinten létrehozott nemzetközi gazdálkodó szervek jelentik az uralkodó formáját a nemzetközi gazdasági társulásoknak, amilyen pl. a két KGST-bank, az INTER-ATOMENERGO, valamint a legtöbb már említett, vagy alább még tárgyalásra kerülő közös gazdálkodó szervezet.⁷² Minthogy államközi – megfelelő állami szervek által alapított – egységekről van szó, ezek létüket a megfelelő kormányközi megállapodásoknak köszönhetik. Ezek – mindegyikük külön-külön – a rájuk vonatkozó megállapodás szabályai szerint működnek: joguk tehát egyfajta *ius speciale*, amelyet az őket létrehozó kormányközi megállapodások jelentenek. Jogi státusuk – az alapító szerződés és a hozzá csatlakozó alapszabály útján – a nemzetközi közjog jogi formájában-kereteiben jelenik meg, minthogy az alapító okmányok kormányközi megállapodások, a résztvevő államok joga és kötelezettségei az adott közös vállalkozásban e megállapodások szerint alakulnak. Másrésztől azonban az ilyen alapításokkal az államok jogi személyiséggel működő gazdasági egységeket hívnak létre, miáltal a társasági jog (a polgári jog, illetőleg a kereskedelmi jog) elemeit építik be, ezzel töltik ki a formailag nemzetközi jogi struktúráját. Arról, hogy mindez mit jelent gazdasági-anyagi felelősség dolgában és más összefüggésekben, a létrehozott gazdasági egységek operatív működésében, a dinamikai oldalon, alább külön lesz szó;⁷³ ez ugyanis az egész probléma izgalmasabb oldala. Itt erről a jelenségről azért kellett szólni, hogy mintegy „azonosítsuk” az államot a nemzetközi gazdasági operációkban való részvételnek egyik szerepében.

14. *Az állam a kooperációs megállapodásokban.* – Egyes országokban az állam azonosítható egy további közvetlenül gazdasági szerepben is, nevezetesen az egyes nagyobb nemzetközi kooperációs szerződésekben szerződő félként megjelenő szerepében. Mint látható, ez különösen a Szovjetunió nagy kelet-nyugat gazdasági ügyleteiben gyakori.⁷⁴

15. *Az állam más nemzetközi kereskedelmi ügyletekben.* – Mint fent volt róla szó,⁷⁵ általánosan elismert jelenség, hogy az állam jogköre kiterjed kereskedelmi jogi, illetőleg olyan polgári jogi ügyletek megkötésére is, amelyek jellegüknél fogva nem kizárólag természetes személyek ügyletei lehetnek. Ez az elv általában elismert mind a szocialista mind pedig a nem-szocialista országokban. Sui generis közfunkciók ellátásához is szükségük van az állami szerveknek technikai és más dologi feltételekre. E feltételek biztosítása végett az állami szervek résztvesznek mindazokban az ügyletekben, amelyek útján a szóban forgó szükségletek kielégíthetők. Ezek a polgári jog, illetőleg a kereskedelmi jog által szabályozott szerződések a kérdéses összefüggésben a polgári jog, illetőleg a kereskedelmi jog alanyává teszik azt az állami szervet, amely a szerződést köti

⁷¹ „Új utak és az államközi vállalatok a Közös Piacban” című fejezet, *Mádl Ferenc* „Az Európai Gazdasági Közösség joga” című munkában (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974), 349. és köv. o.

⁷² A készülő nagyobb munkának a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó fejezetében.

⁷³ L. lenn a 26. pontot, valamint az előbbi lábjegyzetben említett külön fejezetet.

⁷⁴ A kooperációs szerződésekről a készülő nagyobb munka külön fejezete szól.

⁷⁵ L. fent B. ii. és b, 12.

és a kötelmi jogi kötelezettségeket a szerződésben a szerződés egyik alanyaként teljesíti. Az adott állami szerv az, amely ebben az esetben az államnak azt az általános jogkörét, hogy ilyen természetű jogviszonyokban is részt vehet és részt vesz, életre kelti és működésbe hozza. A mondottakhoz, mint főtételhez képest már másodlagos az, hogy az egyes állami szervek szóban forgó jogkörüket hogyan gyakorolják, illetőleg hogy elég általános jelenség a kérdéses dologi-technikai szükségletek biztosításának egy másik módja; az nevezetesen, hogy e feladat ellátásához az egyes költségvetési szervek jogi személynek minősülnek, vagy hogy több állami szerv szóban forgó szerződéses gyakorlatainak vitelére e célra rendelt ellátó intézményt hoznak létre (bár ebben az esetben is probléma lehet, hogy ez az ellátó iroda jogilag független-e, legalább is relatíve, jogi személyként önálló-e az általa szolgált állami szervhez képest). És végül: minden egyéb polgári jogi jogviszonyt illetően, amelyben az állam mint olyan kerülhet és amelynek állami szerepül semmilyen állami szerv nem kapott kijelölést, legtöbbször a pénzügyminisztérium gyakorolja az államnak ebben az esetben polgári jogi jogkörét, mert pl. örökös nélküli hagyaték nyílt meg és az a törvény erejénél fogva az államot illeti.⁷⁶

Ha már most ezeket a változatokat a nemzetközi gazdasági ügyletek világába vetítjük, mintegy idetranszplantáljuk, akkor alapvetően két koncepcióval találkozunk. (1) Az egyiket azoknak az országoknak a joga képviseli (Csehszlovákia, Magyarország, NDK), amelyek – bár osztják a vázolt szabályozást a belső jogban – általában nem adnak általános külkereskedelmi ügyleti szerepet sui generis állami szervezeteknek (kivéve az olyan eseti vagy más tranzakciókban való részvétel hallgatólagos vagy kifejezett elismerését mint a követések polgári jogi szerződésai vagy a katonai ellátás körében felmerülő ügyletek). Ez a koncepció jogi megfogalmazását illetően a contrárió jelenik meg ezeknek az országoknak a jogában: a jogi szabályozás meghatározza a külkereskedelmi tranzakciók fogalmát, meghatározza azokat a gazdasági-jogi egységeket, amelyek e tranzakciókban való részvételhez jogkörrel rendelkeznek és ezek kötött nem szerepeltetnek sui generis állami szervezetet.⁷⁷ Ezzel egyenértékű vagy egyenlő tartalmú az a szabályozási megoldás,

⁷⁶ A fentiek pl. a magyar jogalkotásban, közelebbről az 1977. évi Polgári Törvénykönyvben a következők szerint tükröződnek: 1. „Az állam az erre irányadó jogszabályok szerint jogi személyeknek ismeri el az állami... költségvetési szerveket... , ha feladataik szükségessé teszik, hogy vagyoni jogaik és kötelezettségeik legyenek” (28. és 41. §). 2. „Az állam gazdasági feladatainak ellátása végett állami vállalatokat létesít és működtet” és elismeri más gazdálkodó szervek működését (31–73. §). 3. „Az állam jogképessége kiterjed mindazokra a jogokra és kötelezettségekre, amelyek jellegüknél fogva nem csupán az emberhez fűződhetnek. Az állam közvetlenül különösen akkor lép polgári jogviszonyba, ha az a vagyontárgy, amelyre a jogviszony vonatkozik, az államot illeti és egyik állami szerv kezelésébe se tartozik, vagy nem olyan állami szerv kezeli, amely önálló jogalany, vagy a vagyontárgy rendeltetése nincs határozottan megállapítva. Az államot, ha polgári jogviszonyban közvetlenül vesz részt, a pénzügyminiszter képviseli; ezt a jogkörét más állami szerv útján is gyakorolhatja vagy más állami szervek ruházhatja át” (26. §).

⁷⁷ Ez az eset pl. a magyar jogban: a külkereskedelmi törvény 5. §-a és a hozzá csatlakozó végrehajtási jogszabályok részletesen szólnak arról, hogy mit kell külkereskedelmi tevékenységen érteni, majd a külkereskedelmi törvény 6. §-a kimondja, hogy „külkereskedelmi tevékenységet csak külkereskedelmi jog alapján, annak keretei között lehet végezni; külkereskedelmi joga annak a gazdálkodó szervezetnek van, amelyet alapító okirata, vagy külön engedély erre feljogosít”. A külkereskedelmi törvény és a végrehajtó jogszabályok ezt követő rendelkezései számos összefüggésben szólnak a külkereskedelmi és a külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatokról, sohasem érve ezen nem-gazdasági, nem-kereskedelmi jellegű gazdálkodó szervezetet (7–15. §).

amelynek keretében a jogszabály kimondja – ha nem is mindig *expressis verbis* – hogy külkereskedelmi tevékenységet csak külkereskedelmi vállalatok, valamint külkereskedelmi joggal felruházott egyéb gazdasági egységek, tehát mindenképp csak gazdálkodó szervezetek fejthetnek ki.⁷⁸

(2) A másik koncepció *sui generis* állami szervezetet is felhatalmaz külkereskedelmi ügyletek bonyolítására: valójában konkrétan meghatározott állami szervezetet, nevezetesen a külkereskedelmi minisztériumot, valamint az adott állam diplomáciai képvisellete részeként működő külkereskedelmi képviselertet. Ez az eset szovjet jogban. A külkereskedelmi képviselletekre vonatkozó szovjet szabályozás – az irányadó jogszabály első szakasza – kimondja, hogy általános felügyeleti és kereskedelem fejlesztő feladataik mellett „(c) a Szovjetunió részéről kereskedelmi tevékenységet fejtenek ki azzal az országgal, amelyben a külkereskedelmi képviselő helyileg működik”.⁷⁹ Jugoszláviában állami szervek vagy intézmények minden különös regisztrálás nélkül (az utóbbi ugyanis a feltétele, hogy az ország gazdasági egységei külkereskedelmi tevékenységet végezhesse) köthetnek nemzetközi kereskedelmi természetű ügyletet, azzal a feltétellel azonban, hogy ezek egyedi ügyletkötési esetek saját technikai-dologi szükségleteiket szolgálják és ehhez a Szövetségi Külkereskedelmi Titkárságtól engedélyt kaptak.^{80a} A bolgár szabályozás szerint is a külföldön működő állami külkereskedelmi képviselettek (tehát itt sem a vállalatok kihelyezett képviselati irodáiról van szó!) részt vehetnek a szerződéskötési gyakorlatban, rendelkeznek szerződéskötési jogosítvánnyal; e funkció gyakorlása azonban feltétele annak, hogy valamely szerződés megkötésére a külkereskedelmi képviselő valamely bolgár vállalatától megbízást kapjon, hogy az ő javára az ő érdekében eljárva kösse meg a kérdéses kereskedelmi ügyletet a megbízás általános és konkrét esetben konkretizált szabályai-feltételei szerint.⁸¹

A két koncepció közötti eltérés bizonyonnyal világos. Mégis érdemes talán összevetni az utóbbi koncepciót az előzővel, mármint azzal, amelyben az állami szervek ilyen ügyletkötési jogosítványokkal nem rendelkeznek. E végből jó demonstrációs példaként idézhető

⁷⁸ Ez a szabályozási forma érvényesül Csehszlovákiában (a külkereskedelem és a nemzetközi szállítási tevékenység szervezetére vonatkozó 1948. évi 199. törvény 2. §), Lengyelországban (az 1970. évi 122. sz. minisztertanácsi határozat szabályozása szerint, l. még *Bialecky*, 92. és köv. o.; hasonló szabályozási forma található az NDK Minisztertanácsának 1973. évi március 28-án kelt rendeletében az állami vállalatok feladatairól, jogairól és kötelezettségeiről, 39. §, valamint a fenti 36. lábjegyzetben hivatkozott jogszabályban a külkereskedelemtől; Jugoszláviára nézve l. az 1977. évi külkereskedelmi törvény 2. §-át, valamint az 1974. évi alkotmány megfelelő rendelkezéseit.

⁷⁹ L. ehhez részletesebben *Pozdniakov (5)*, 9. o. („Az ösztövetségi külkereskedelmi egyesülések és más jogalanyok a Szovjetunió külkereskedelmében” című fejezet. Az idézet a Szovjetunió külkereskedelmi képviselleteinek statútumából való (a Központi Végrehajtó Bizottság és a Népbiztosok Tanácsának 1933. évi szeptember 13-án kelt határozata „a Szovjetunió külkereskedelmi képviselleteinek státusáról”, A Szovjetunió törvényei, 6. rész, 1933, anno 59. 354. szakasz); további részletekre és a gyakorlatra nézve l. *Boguslawski (2)*, 118–121. o. („Az állam, mint polgári jogi jogviszonyok alanyának jogi helyzete” c. fejezet), *Lunc*, 74–91. o. („Az állam, mint nemzetközi elemet tartalmazó polgári jogi jogviszony alanya”), *Pozdniakov (1)*, 38. és *Pozdniakov (4)*, 261. és köv. o.

⁸⁰ *Pivarski–Stojicevic–Radamovic*, 73. és köv. o.

⁸¹ Bulgária külkereskedelmi törvénye (az 1969. évi 94. sz. törvény, az 1974. évi 60. sz., és az 1976. évi 63. sz. törvény módosításával), 8. §, l. továbbá *Christoforov* munkáját a Forrásjegyzékben.

a magyar külkereskedelmi törvény, amely a külkereskedelmi képviselvek jogkörét illetően kimondja, hogy „A külkereskedelem *irányításával kapcsolatos* feladatokat külföldön a Magyar Népköztársaság külképviselete kereskedelmi osztálya vagy más erre jogosított állami külkereskedelmi szerv látja el”. A külkereskedelmi törvény szóban forgó rendelkezéséhez kapcsolódóan a Minisztertanács végrehajtó határozata egyebek között kimondja, hogy a magyar vállalatok szerződési gyakorlatát illetően a külképviselet kereskedelmi osztálya, tehát a külkereskedelmi képviselő „külkereskedelem-politikai szempontból irányítja és ellenőrzi működési területén a magyar gazdálkodó szervezetek által folytatott külkereskedelmi és azzal összefüggő más gazdasági tevékenységet”.^{8 2} Bár az említett második koncepció szerint a külképviseletek e mellett az általános irányító állami funkció mellett ügyletkötési képességgel és feladatokkal is rendelkeznek, ismételten hangsúlyozni kell, hogy az említett két országban is az esetek túlnyomó nagy többségében megközelítően 95, vagy ennél nagyobb %-ban a külkereskedelmi ügyletekben ezen országok részéről is félként vállalatok, elsősorban külkereskedelmi vállalatok vesznek részt. Ezek a főszereplők ezen a területen ezekben az országokban is.^{8 3}

C) A főszereplők a vállalatok.

16. A „vállalat” általában és különösen. – (1) A „vállalat” megjelölést mindenekelőtt a maga általános jelentésében kell érteni. Ez egyrésztől olyan gazdasági és jogi egységet jelent, amely jogi személyiséggel rendelkezik, mint ilyen elkülönül alapítóitól és tulajdonosaitól, a gazdasági operációk körében saját nevében jár el, csak a saját vagyonával felel kötelezettségvállalásaiért, jogilag egy meghatározott saját operatív vezetés mellett cselekszik, kifelé – harmadik személyek felé, bíróság és más szervek előtt – az így meghatározott vezető szerv jár el. A vállalat azonban másrésztől azt is jelenti, hogy ebben a különállásban is végül is alapítói és tulajdonosai ellenőrzik a tulajdonosi irányításnak mindazon szabálya szerint, amelyek a belső vállalat-tulajdonos viszonyt szabályozzák; ez azonban nem foglalja magában azt a jogkört, hogy az alapítók-tulajdonosok a vállalat helyett cselekedjenek a vállalat mint jogi személy operatív tevékenységi körében, sem azt

^{8 2} Magyar külkereskedelmi törvény, 24. §, valamint a külkereskedelmi törvény végrehajtására kiadott 1974. évi 10053 sz. kormányhatározat, 20. §.

^{8 3} Bulgáriára nézve l. *Tadjev*, valamint a külkereskedelmi törvény 11. §-át; a szovjet jogalkotás és a gyakorlat alakulásához l. *Laptejev (2)*, 283. és köv., *Pozdniakov (1)*, 33. és köv., *Pozdniakov (5)*, 11. és köv. o., valamint *Boguslavsky (2)* és *Lunc* hivatkozott munkáit a fenti 79. lábjegyzetben. Fontosabb jogforrások: a Központi Végrehajtó Bizottság és a Népbiztosok Tanácsának 1930. szeptember 13-án kelt 46/480. sz. határozata „A külkereskedelmi jog megadásáról és a külkereskedelmi szerződések aláírásának szabályairól”, a Szovjetunió törvényei, 1930., No. 56, 583. szakasz; az össz-szövetségi külkereskedelmi egyesületek (vállalatok) újabb jogalkotáshoz l. „Az össz-szövetségi és köztársasági ipari egyesületek (vállalatok) általános statútuma”, 109–113. §, „Az össz-szövetségi ipari egyesületek jogai és kötelezései a külkereskedelmi tevékenység területén” címmel, a Szovjetunió Minisztertanácsának 1973. évi március 20-án kelt rendeletében, Moszkva, *Ekonomicszeszkaja Gazeta*, No. 14, 1973, 1–8. o.; konkrét példaként l. „Szojuzgazexport össz-szövetségi export-import egyesülés statútumát, Vnesznaja Torgovlja (Külkereskedelem) 1973, No. 10., 57–58. o.

a kötelezettséget, hogy a vállalatnak harmadik személyek irányába vállalt kötelezettségeiért helytálljanak. Az ebben az értelemben vett vállalat az a fő – majdnem kizárólagos – gazdasági szervezeti egység, amely által a szocialista gazdaság részt vesz a gazdasági ügyletekben testet öltő tényleges nemzetközi gazdasági folyamatokban. Ez a vállalat az a jogi egység, amelyet a szocialista jog hozott létre, hatalmazott fel és kötelezett arra, hogy az állam és a vállalatnak a nemzetközi gazdasági folyamatokban ráháruló funkciót az operatív gazdálkodás területén megvalósítsa.

(2) A vállalat azonban e kategóriának *valamely tényleges formájában* jelenik meg. A tényleges forma pedig a különböző vállalati entitások konkrét szabályozásának tükröződése. Ebben a konkrét szabályozásban a tényleges vállalati forma különböző konkrét célokkal, valamint a vállalat és tulajdonosai (ellenőrző, végül is irányító „kedvezményezettjei”) közötti különböző viszonyokban jelenik meg. Az a kérdés, hogy egy adott szocialista országban adott fejlődési szakaszában milyen tényleges vállalati formák működnek, része az adott ország gazdaság- és jogpolitikájának, e politika fejlődésének, aminek részleteibe itt nem bocsátkozhatunk. Amit azonban itt meg kellene tenni, az azoknak a vállalati formáknak a megragadása, leírva-azonosítása, amelyek ma működnek a szocialista országok kül gazdaságában.

17. *A külkereskedelmi vállalat.* – A nemzetközi gazdasági tevékenység szóban forgó területén a külkereskedelmi vállalat az a legáltalánosabb sajátos forma, amely a főszerepet valamennyi szocialista ország szabályozásának tanúsága szerint viszi.⁸⁴ A külkereskedelmi vállalat – miközben természetesen osztja a fenti 36, (1) alatt kifejtett jogi lényegét minden vállalatnak – több változatban létezik és funkcionál, ha valamennyi európai szocialista ország jogalkotását és gyakorlatát nézzük.

(1) De lássuk először azokat a *közös sajátosságokat*, amelyek révén ezeket a gazdálkodó egységeket általában és egyszerűen csak külkereskedelmi vállalatoknak hívják.

(a) Nevükben hordják a „külkereskedelmi” megjelölést.

(b) Céljuk, ill. tevékenységük tárgya kizárólag az, hogy külkereskedelmi tevékenységet fejtsenek ki.

(c) Egy adott országon belül ezeket a vállalatokat általában ugyanaz a központi államigazgatási szerv (a kormány vagy a külkereskedelmi minisztérium) alapítja, illetőleg gyakorolja felettük a külkereskedelmi irányítási jogosultságokat, megvalósítva ezáltal ezen a területen az államnak mint tulajdonosnak a funkcióját. Ezt a funkciót ugyanis a különböző más gazdasági egységekre nézve az állami szervek különböző más központi állami szervek gyakorolják, függően a tevékenységi területtől, a konkrét gazdasági ágazattól és a kérdéses vállalat tevékenységének tárgyától.

⁸⁴L. a fenti 77–87. lábjegyzetekben, l. továbbá a Forrásjegyzékben: *Bialecky, Enderlein, Kemper–Maskow, Kodinov, Laptev (2), Mádl (1), Mádl–Vékás, Pozdaniakov (1), (5), Rajski, Szász, Tadžer*, a külkereskedelemben erős pozíciójuk van a külkereskedelmi vállalatoknak Jugoszláviában is, ahol a termelő és más nem- külkereskedelmi vállalatok, gazdálkodó szervek közvetlenebbül vehetnek részt a kül gazdasági tevékenységben, mint a többi szocialista országban (l. fenti 78. lábjegyzetben hivatkozott forrásokat, valamint *Pivarski–Stoicovic–Radanovic*, 73. o., adataik szerint Jugoszláviában 1970-ben külkereskedelmi tevékenységet folytató gazdálkodó szervezetként 1213 egységet tartottak nyilván, míg ez a szám 1966-ban 501 volt, ezeknek kisebb része volt specializált külkereskedelmi vállalat, így pl. 1970-ben 300, míg ugyanebben az évben külkereskedelmi tevékenységet is folytató gazdálkodó egységek száma 590 volt).

(d) További közös elem az is, bár ennek éppen csökkenő jelentősége van az újabb fejlemények tükrében, hogy ti. ezek a külkereskedelmi vállalatok általában ún. profilmonopóliummal rendelkeztek, ill. rendelkeznek: azzal a monopóliummal, hogy az adott konkrét iparágban vagy termék tekintetében csak ezek a vállalatok fejthettek ki, illetőleg fejthetnek ki külkereskedelmi tevékenységet. Ez az újabb fejlődés jegyében annyiban változott, hogy ez a profilmonopólium annak függvényében alakul, hogy az adott iparág vagy termék tekintetében milyen más gazdálkodó szervezet kapott külkereskedelmi jogot. Azokra a belső gazdasági egységekre vonatkozóan azonban, amelyeknek nincs felhatalmazásuk közvetlenül részt venni külkereskedelmi operációkban, ez a monopólium a megfelelő külkereskedelmi vállalat javára változatlanul fennáll.

(e) Ugyanennek a kérdésnek a másik oldala jelenti egyben a külkereskedelmi szabályozás területének az ötödik elemét és egyben rendkívül fontos elvét: azt ti., hogy a külkereskedelmi vállalatoknak nemcsak monopóliumuk van, de egyben kötelezettségük is, hogy külkereskedelmi ügyletek lebonyolítására vállalkozzanak a belföldi partnerek igényeinek megfelelően. Más szóval, hogy a külkereskedelmi vállalatok az egész népgazdaság külgazdasági forgalmának operatív alanyai, az ehhez szükséges jogokkal és kötelezettségekkel és ezt a funkciót megvalósítani tartoznak; még konkrétan ez azt is jelenti, hogy ezt a szerepüket egyes konkrét ügyletek kapcsán sem vitathatják, avagy nem zárkozhatnak el, ha valamely külkereskedelmi joggal nem rendelkező belső gazdasági egység általuk kíván a nemzetközi gazdasági folyamatokban részt venni. „Minden termelő, kereskedelmi és szolgáltató szervezet tevékenységi körén belül – mondja pl. a magyar külkereskedelmi törvény – a külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalatok útján, a külkereskedelmi tevékenység folytatására megszabott hatósági szabályozás keretei között külföldi számára árut, anyagi értéket képviselő jogot értékesíthet, illetőleg szolgáltatást nyújthat vagy külfölditől árut, anyagi értéket képviselő jogot szerezhet be, illetőleg szolgáltatást vehet igénybe, továbbá külföldivel termelési, együttműködési, szakosítási kapcsolatba léphet. E jogosultság biztosítása érdekében jogszabály a külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalat terhére szerződéskötési kötelezettséget írhat elő.” Nos ez az imígyen felhívott jogszabály kimondja, hogy a külkereskedelmi vállalat „a szerződés megkötését csak akkor tagadhatja meg, ha bizonyítja, hogy a szerződés teljesítésére nem képes, vagy a szerződés sértené a külkereskedelmi politika központi irányítása körében kiadott rendelkezéseket. A megtagadás indokoltsága felett keletkezett vita eldöntése a bíróság hatáskörébe tartozik”. A bíróságnak azonban a szerződés kötelező létrehozására többféle jogcímen van lehetősége. Csak az egyik volt az előbb említett eset, amelyben a bíróságra tartozik annak eldöntése, hogy a külkereskedelmi vállalat „ódzkodása” jogszerű-e. Létrehozhatja még a bíróság a szerződést pl. mindkét fél erre irányuló kérelme nélkül is, „ha szerződéskötési kötelezettség alá eső termékről van szó és a szerződéskötést a népgazdaság érdeke indokolja”.^{8 5}

(f) Nem jelentéktelen közös sajátosság továbbá, hogy a külkereskedelmi vállalatokat ilyen minőségükben regisztrálni kell. Ez – mint általában – azt a célt szolgálja, mint

^{8 5} Magyar külkereskedelmi törvény, 14. §, a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződéseiről szóló 1978. évi 54. sz. minisztertanácsi rendelet, 14. §; a fentiek szerint – 17, (1) – jellemzett külkereskedelmi vállalatokra vonatkozó jogforrásokhoz a többi szocialista országot illetően l. a fenti 77–83., valamint az alábbi 96. l. ábrát.

általában a jogi személyek bejegyzése a megfelelő nyilvántartásba: ezzel nyer végleges formát és valóságot valamely jogi személy léte, és ezen az úton férhetnek hozzá az érdeklődő gazdasági felek is a kérdéses vállalatra vonatkozó leglényegesebb információkhoz.⁸⁶

(g) Végezetül egy említésre érdemes fontos sajátossága a külkereskedelmi vállalatnak, hogy külföldön kereskedelmi képviselőt tarthat fenn, és az egyszerű kötelmi ügyleteket meghaladó gazdasági vállalkozásokba is bocsátkozhat.⁸⁷

(2) A külkereskedelmi vállalatok sajátosságaiban és struktúrájában megnyilatkozó *különbözősége*k ugyancsak részei az egyes nemzeti jogrendszerek ebbeli mivoltának, identitásának.

(a) A külkereskedelmi vállalatok különböző jogi formákat öltenek. Az egyik forma az állami vállalati forma, amely egyik típusa az adott országban működő jogi személyek összességének.⁸⁸ A külkereskedelmi vállalatok gyakran szervezetileg részvénytársaságok formáját öltik, avagy korlátoltfelelősségű társaság formájában működnek, amelyek tevékenységüket a hagyományos és részben modernizált kereskedelmi jog keretei között fejtik ki; a kizárólagos vagy minimálisan uralmi helyzetben levő részvényes természetesen ezekben a jogi formákban és az állam, vagy más állami vállalatok, amelyek az állami tulajdon alapján jöttek létre és funkcionálnak és amelyek útján az állam közvetve jelenik meg mint a kérdéses kereskedelmi vállalati formában működő külkereskedelmi vállalatok tulajdonosa.⁸⁹

⁸⁶ A magyar szabályozáshoz l. *Szász*, 27–28. o.; a jugoszláv szabályozásra vonatkozóan alább a 91. lábjegyzetet; Bulgáriára nézve *Christoforov* (2), 26. o., a megfelelő csehszlovák jogforrás a Nemzetközi Kereskedelmi Törvénykönyv; az NDK szabályozás a külkereskedelmi vállalatokra vonatkozó jogszabályban található (az alábbi 88. lábjegyzetben hivatkozott 1974. évi október 1-én kelt rendelet, az irodalomban l. *Kemper–Maskow*, 123. és köv. oldalak); a lengyel jogban l. a Hivatalos Közlöny 1960. évi 18. sz.-ban a 111. számot viselő jogszabályt; a nyilvántartási eljárásra vonatkozóan a szovjet joghoz l. *Laptev* (2), 285. o.

⁸⁷ Bulgária, külkereskedelmi törvény (1969), 10. §; az NDK 1976. évi Külkereskedelmi Kódexe, 19. §; Magyarország, külkereskedelmi törvény, 13. §; Sojuzgazexport Össz-szövetségi Szovjet Export-import Egyesülés statútuma (Vnesznaja Torgovlija, 1973, No. 10.), 17. §. c. bekezdés.

⁸⁸ A szocialista országokra vonatkozó összehasonlító jogi elemzést az állami vállalat fogalmáról és jogi lényegéről *Laptev* munkája nyújt (l. a Forrásjegyzékben). Az állami vállalatra vonatkozó újabb jogalkotásból l. Románia 1971. évi II. törvényét, a szocialista állami gazdasági egységek szervezeteiről és működéséről, Magyarország 1977. évi VI. törvényét az állami vállalatokról. A külkereskedelmi vállalatokról erről a formájáról l. pl. Magyarországra nézve *Szász*, 26–28. o.; Bulgáriára nézve *Tadger*, valamint a külkereskedelmi törvény 11. §-a, továbbá a fenti 81. lábjegyzetben hivatkozott forrásokat; Lengyelországra nézve l. *Rajski*, 99. o., *Bialecki*, jogforrásként pedig az 1970. évi 122. sz. minisztertanácsi határozatot; az NDK-t illetően l. *Kemper–Maskow*, 113. és köv. o., az alapvető jogforrás a Minisztertanács 1973. március 28-án kelt rendelete az állami vállalatok, kombinátok és az állami vállalatok szövetségeinek feladatairól, jogairól és kötelezettségeiről, továbbá a Minisztertanács 1974. évi október 1-én kelt rendelete a külkereskedelmi vállalatok feladatairól, jogairól és kötelezettségeiről; Romániára nézve l. még *Popescu* és a külkereskedelmi tevékenységre vonatkozó 1971. évi 1. sz. törvényt; a megfelelő szovjet jogforrásokhoz l. fent a 83. jegyzetet.

⁸⁹ L. *Szász*, 26. és köv. o., különösen „A külkereskedelmi vállalatok jogi státusa” c. fejezet; a többi szocialista ország megfelelő jogforrásaihoz és gyakorlatához l. *Rajski*, 99. és köv., *Kemper–Maskow*, 124. o.; Csehszlovákiában a külkereskedelmi vállalatok korábbi, mondhatnánk első-eredeti formája közvetlenül 1948. után a részvénytársaság volt, a részvénytársaságokra vonatkozó 1949. évi 243. sz. törvény értelmében; ezeket a részvénytársaságokat azonban a Külkereskedelmi Minisztérium megfelelő jogszabályai és rendelkezései alapján általában átalakították és a továbbiakban az állami

A Szovjetunióban az össz szövetségi külkereskedelmi egyesülések (vszeszozjuznüe vnesnetorgovüe obedinenija) azok, amelyek a külkereskedelmi állami vállalatok jogi formáját adják;⁹⁰ egy részük külkereskedelmi iroda néven működik.^{90/a} Jugoszláviában külkereskedelmi vállalatnak, illetőleg külkereskedelmi tevékenységet is kifejtő vállalatnak minősül minden olyan gazdasági egység (a társult munka minden olyan szerve), amely külkereskedelmi jogért folyamodott és ilyet kapott, e végből egyesítette a megfelelő termelő vállalattal a maga vagyoni eszközeit és üzleti tevékenységét és ilyen értelemben regisztrálták, azaz a megfelelő nyilvántartásba mint külkereskedelmi tevékenységet kifejtő vagy azt is kifejtő vállalatot bejegyezték.⁹¹

(b) A külkereskedelmi vállalatok a különböző szocialista országokban különböző központi állami szervek állami irányító jogkörének érvényesülésével működnek. Így pl. a külkereskedelmi minisztérium ágazati irányító hatáskörébe tartoznak a külkereskedelmi vállalatok Csehszlovákiában, Magyarországon, általában Lengyelországban, az NDK-ban és Bulgáriában is, míg az utóbbi három országban más központi állami szervek (minisztériumok) is rendelkezhetnek azzal a jogkörrel, hogy külkereskedelmi vállalatokat működtetnek (Bulgáriában egyenesen az a főelv, hogy minden külkereskedelmi vállalat, amelyeket egyébként kivétel nélkül a Minisztertanács létesít és lát el a tevékenységhez szükséges feltételekkel-jogkörökkel, az adott iparág megfelelő irányító szerve, minisztériuma égisze alatt működjen). Romániában – a külkereskedelmi törvény meghatározása szerint – „A Minisztertanács határozza meg mindazokat a konkrét szervezeti formákat, amelyek keretében külkereskedelmi tevékenységet lehet folytatni és alapítja meg azokat a gazdasági egységeket, amelyek a külkereskedelmi ügyleti forgalomban részt vehetnek.” A Szovjetunióban a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága az, amely a külkereskedelmi egyesületekre nézve ezzel a jogkörrel rendelkezik; egyes külkereskedelmi egyesületek azonban más központi állami szerv keretében működnek (így pl. a Sovexportfilm Össz-szövetségi Egyesülés a Szovjetunió Minisztertanácsának Filmügyi Bizottsága, Az Inturiszt Össz-szövetségi Részvénytársaság a Minisztertanács Idegenforgalmi Hivatala keretében és így tovább). Jugoszláviában a társult munka külkereskedelmi tevékenységet is kifejtő szervei feletti fő közfunkciókat a szövet-

---

vállalat formájában működtek, egy részüket azonban a későbbiekben ismét visszaalapították részvénytársasággá. Nem árt talán utalni arra, hogy a részvénytársasági és korlátolt felelősségű társasági forma elég általános vélemény szerint jól szolgálja a külkereskedelemben a gazdálkodó alanyok társasági jogi, ill. jogi személyi formáját. Ez az oka annak, hogy a Szovjetunióban is számottevően alkalmazták (l. *Pozdnyakov (1)*, 34. o.) és részben még ma is alkalmazzák (a Külkereskedelmi Bank – Vnesztorbank – részvénytársasági formában működik, részvényesei különböző szovjet gazdálkodó szervezetek, a banknak mint részvénytársaságnak 300 millió rubel értékben 600 részvénye van, l. ehhez *Laptev (2)*, 291. o.; *Pozdnyakov (5)*, 26. o.); a külkereskedelemben való sajátos alkalmasság magyarázza azt is, hogy az utóbbi időben az egyes szocialista országokban létrejött nemzetközi vegyes-vállalatoknak is általában a részvénytársaság és a korlátolt felelősségű társaság a fő formája. A külkereskedelmi vállalatoknak egy sajátos jelensége az újabb magyar jogalkotásban az Ágazatközi Fejlesztési Társaság, amelyet a külkereskedelmi vállalatok hoznak létre a nem- külkereskedelmi vállalatok gazdasági tevékenységében való hatékonyabb részvétel céljából; l. ehhez az alábbi 99. lábjegyzetet.

⁹⁰ L. a fenti 83. és 88. lábjegyzetet.

⁹¹ *Gruzinov*, 21. o.

ségi kormány és a köztársasági kormányok, valamint az autonom területek vezető testületei mellett működő ún. koordinációs bizottságok látják el.⁹²

18. *Más vállalatok a külkereskedelemben.* – Valamennyi szocialista ország, különösen azonban a kisebbek magas fokon külkereskedelem-orientáltak. Ez azt jelenti, hogy valamiképp egész gazdaságuk része a külkereskedelmi folyamatoknak. Ez viszont azzal jár, hogy a külkereskedelem hatásai majdnem minden vállalatot érintenek, függetlenül azok jogi formájától és függetlenül attól is, hogy rendelkeznek-e közvetlen külkereskedelmi jogosultsággal vagy sem. Annak a jogi formája, hogy a nem- külkereskedelmi vállalatok miként vesznek részt a nemzetközi gazdasági folyamatokban különböző az egyes szocialista országokban, függően attól, hogy ezen a téren milyen tradíciók élnek és hatnak, illetőleg a gazdaságirányításnak milyen konkrét mechanizmusa érvényesül. A hatékony szabályozás azonban mindenképp nagyon fontos, miután ez minden jól funkcionáló külgazdaság egyik kulcskérdése. A szocialista országok népgazdaságának sok történeti sikere, eddigi fejlődésük pozitívumai után a mindenütt megindult reformoknak egyik szinte ceterum censeo-ként megjelenő központi motívuma és célja: a hatékonyság. Ez pedig nemcsak a néhány külkereskedelmi vállalat, hanem a vállalatok sokaságának, az egész népgazdaság hatékonyságát jelenti. És ebben az összefüggésben a külkereskedelmi vállalatok és az egyéb vállalatok optimális együttműködése, egyáltalán a népgazdaság külföldi megjelenésének szervezeti optimuma rendkívül fontos kérdés. A probléma súlyát a következők szemléltethetik: a Szovjetunióban az össz-szövetségi külkereskedelmi egyesületek (külkereskedelmi vállalatok) száma kb. 50; ezek a szovjet gazdaság kapui külföld felé, ezek azok a katalizátorok, amelyek mellett a szovjet gazdaság növekvő mértékben részt vesz a világgazdaságban.⁹³ Az 1968-ban hatályba lépett gazdasági reform előtt hasonló szám adatok vagy még kisebb számok voltak jellemzőek pl. Magyarországra nézve is.⁹⁴ Nem kell viszont mondani, hogy az említett két országban, de a többi szocialista országban is a rendkívül külkereskedelem-orientált népgazdaságot nem ötvenegynéhány vagy annál kevesebb vállalat jelenti, hanem közvetlen vagy közvetett jelenléttel a vállalatok ezrei valósítják meg a szocialista országok közreműködését a nemzetközi munkamegosztásban.

Bár annak formája, ahogy az egyes szocialista országokban törekszenek bekapcsolni a világgazdaság egészébe minden lehetséges gazdasági egységet, mindazt amelynek a világpiacon eladni, illentőleg venni valója van, országról országra változik méghozzá az említett belső jogi tradíciók és az érvényesülő gazdasági mechanizmus függvényében, de bármi is a forma, lényeges kapcsolati formáról van szó, miért is az erre vonatkozó jogi szabályozás is sokkal több, mint csak üres szervezeti formák variálása. A belső piac és a világpiacon, azaz a világgazdasági és a népgazdaságok közötti egységet kifejező és közvetítő szervezeti mechanizmusok egyik kulcskérdése a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fej-

⁹² Jugoszlávia 1974. évi alkotmánya, 44. §, valamint a Hivatalos Közlöny 1977. évi kötetében 15. sz. alatt kiadott törvényt a külkereskedelemtől.

⁹³ A forrásokat l. fent a 83–91. lábjegyzetben, különösen a 83. és a 88. jegyzetben.

⁹⁴ A külkereskedelmi ügyleteket most „kb. 50 gazdálkodó szervezet bonyolítja; ezek elsősorban össz-szövetségi külkereskedelmi egyesülések, ill. hivatalok, amelyek a Külkereskedelmi Minisztérium égisze, ágazati felügyelete mellett működnek”, *Pozdniakov (1)*, 37. o.

⁹⁴ Kb. 30 külkereskedelmi, ill. külkereskedelmi joggal is rendelkező vállalat működött. Ma ezek száma, mindenekelőtt az utóbbiak számának emelkedése folytán, jóval 100 fölött van.

lődésének. Azokban az országokban, amelyekben az elmúlt években a gazdaságirányításra nézve a külgazdasági kapcsolatokra is kiterjedően jelentősebb reformok bevezetésére került sor, mint ismeretes legtöbb szocialista országban megindult a reformok gyorsabb vagy lassúbb folyama, ezek egyik eleme éppen ez volt: létrehozni, illetőleg erősíteni a világgazdasági és belső gazdasági folyamatok egységét és hatékonyabb kölcsönhatását. Ez – mint fent utaltunk rá⁹⁵ – először is a szokásos ügyleti tranzakciókon, pl. a vételi szerződéseken túlnyúló újabb típusú együttműködési ügyleteket, pl. hosszú időre szóló kooperációs megállapodásokat, gazdasági társulásokat igényelt és másrészt annak szükségességét hozta felszínre és erősítette, hogy a belső népgazdaságot, azaz a belső gazdasági egységeket jobban ki kell tenni a világgpiac hatásainak, éppen a népgazdaság és a belső gazdasági egységek reakciómechanizmusának gyorsítása, végül is össz-népgazdasági és társadalmi érdekek végett.

Ha röviden összegezni kívánjuk, hogy melyek azok a formák és jogi szabályozási módok, amelyek útján az egyes országokban a nem-külkereskedelmi vállalatokat jobban részévé tették a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak, a következő kép tárul elénk.

(1) *A specializált külkereskedelmi vállalatok útján való cselekvéshez való jog* az egyik formája annak, ahogy az egyes országok belső jogi szabályozása szerint a nem-külkereskedelmi vállalatok külgazdasági forgalomban részt vesznek. Valójában ez a legfőbb forma mindazon vállalat részére, amely nem rendelkezik közvetlenül külkereskedelmi joggal. Igazában a másik oldala az éremnek, annak nevezetesen, hogy a specializált külkereskedelmi vállalatok főfunkciója és általános kötelezettsége éppen minden nem-külkereskedelmi gazdasági egység e jogának megvalósításában áll.⁹⁶

De azokra a gazdasági egységekre vonatkozóan is, amelyek „csak” ezzel a lehetőséggel rendelkeznek (ami persze általában több mint „csak”), mert a tapasztalt nagy külkereskedelmi vállalatok az esetek nagy részében nagyobb hozzáértéssel és potenciállal rendelkeznek hatékony külkereskedelmi ügyletek lebontásához a kisebb gazdasági egységek javára, mint az utóbbiak. Amelyektől tehát így a jogi szabályozás megtagadja a külföldi piacokra való közvetlen belépést, amelyek ezért csak kívülről drukkolhatnak vagy

⁹⁵ L. a fenti 6. pontot.

⁹⁶ L. a fenti 17. pontot, 85. lábjegyzet; az erre vonatkozó általános szabályok mellett ezt bontakoztatják ki a külkereskedelmi vállalatok és a nem-külkereskedelmi vállalatok szerződéses kapcsolatait szabályozó jogszabályok, így pl. Magyarországon a fenti 85. lábjegyzetben hivatkozott 1978. évi 54. sz. minisztertanácsi rendelet a magyar jogban, Csehszlovákiában a szocialista gazdálkodó szervezetekre vonatkozó Gazdasági Kódex, amely a szervek szerződéses együttműködését kodifikálja; az NDK-ban a fenti 88. lábjegyzetben hivatkozott 1974. évi október 1-én kelt rendelet a külkereskedelmi vállalatok jogi helyzetéről és kötelezettségeiről, az irodalomban l. *Kemper–Maskow*, 126. és köv. o.; a lengyel jogban a pénzügyminiszter 1971. évi február 23-án kelt rendelete a külkereskedelmi vállalatok és más vállalatok közötti megbízási és ügynöki szerződések általános feltételeiről; Romániában az 1971. március 17-én kelt 1. sz. törvény a külkereskedeletről; a Szovjetunióban gyakorlatilag minden külkereskedelmi tevékenységet az össz-szövetségi külkereskedelmi egyesülések, illetőleg hivatalok bonyolítanak le, más szóval az egyéb szovjet gazdálkodó szervezetek külkereskedelmi jogosultsággal általában nem rendelkeznek (l. a fenti 93. lábjegyzetet). A nem-külkereskedelmi gazdálkodó szervezetek külkereskedelmi vonzatú tevékenységét a megfelelő külkereskedelmi vállalatok bonyolítják (l. ehhez az alábbi 97. és 98. sz. jegyzeteket); ez a helyzet Jugoszláviában is mindazokra a vállalatokra és egyéb gazdálkodó szervezetekre nézve, amelyek közvetlenül nem vesznek részt külkereskedelmi jellegű ügyletekben, l. a fenti 84. jegyzetet.

„kibicelhetnek” az ő javukra is eljáró külkereskedelmi vállalatok sikerének, de könnyen is mossák a kezüket, ha ez a siker elmarad, mondván hogy a külkereskedelmi vállalat minden lényeges folyamat gazdája, egyszóval ezek az oldalon kívül szorítottnak látszó vállalatokra nézve is egyre jobban érzékelhető a szükség: teremtő részvételük szükséges, minél közvetlenebbül működjenek közre jobb feltételek biztosításában és a kockázatok vállalásában. De hogyan is jelenik meg a jogi szabályozás szerint a nem-külkereskedelmi vállalatoknak a szerepe, érdeke és kockázattal való képessége azokban a külkereskedelmi ügyletekben, amelyeket a népgazdaság ezen nagy „csendes többsége” érdekében a néhány nagy külkereskedelmi vállalat köt?

(a) A hagyományos jogi forma a *vételi szerződés* volt és részben ma is az: export esetén a külkereskedelmi vállalat vételi szerződés útján megvásárolja a kérdéses árut a termelő vállalatától, import esetén pedig eladja a belföldi fogyasztó vállalatnak. Ezáltal a nem-külkereskedelmi vállalat közvetett jelenléttel rendelkezik csak a külkereskedelmi vállalat sui generis külkereskedelmi ügyletében, tud azért jelentős nyomást gyakorolni a külkereskedelmi vállalatra, hogy az jó külkereskedői tevékenységet végezzen: részben a belföldi vállalat oldalán megjelenő egyik legnagyobb erő, a vásárlóerő latbavetése útján, ha importról van szó, ha pedig exportról van szó, akkor a külkereskedelmi vállalatnak eladott termék jó külkereskedelmre orientáló nyomasztó súlya abban van, hogy a termék a külkereskedelmi vállalat rendelkezésébe-tulajdonába került, kell valamit tennie vele és annál jobb a külkereskedelmi vállalat számára, minél jobb üzletet köt az adott áruval a külföldi piacon.⁹⁷

(b) A közvetlenebb jelenlét jogi szabályozását és tényleges hatását képes nyújtani a *bizományi szerződések* rendszere a külkereskedelmi vállalatok és a nem-külkereskedelmi vállalatok között. A bizományi szerződés fogalmilag olyan intézmény, amely a maga jogi érdekstruktúrájával alkalmasabb arra, hogy a hazai eladót vagy vevőt jobban kitegye a világszínvonal hatásának. Ti. a nem-külkereskedelmi vállalat az, amely a „színi jelenetet” irányítja-dirigálja közvetlenül érzi a piac reakcióját, ha ebből nem is vesz mindent készpénznek, de a hatást mindenképp készpénzben érzi, mert ez a készpénz jó vagy kevésbé jó árat jelent számára, végső soron közvetlenül meghatározza a vállalat egész gazdasági tevékenységét és azt a tudatot is közvetlenül kiváltja, hogy ez az ár részben a belső termelési-szervezési tevékenysége révén, részben pedig a kérdéses külgazdasági ügyleteket is befolyásoló tevékenysége révén optimalizálható. A bizományi szerződésnek ebben az érdekelemében a külkereskedelmi vállalat „csak” segítő közreműködő,

⁹⁷ A vételi szerződés a fő forma pl. Bulgáriában (*Christoforov (2)*, kiegészítő jellegű szerepe van az NDK-ban, ahol a fő forma a megbízási és más szerződések (*Kemper-Maskow*, 274. o.), ugyanez vonatkozik Magyarországra (a fent már hivatkozott 1978. évi 54. minisztertanácsi rendelet szerint, l. ehhez az irodalomban *Harmathy-Nárayné-Sándor-Vörös* 11. és köv. o., *Mádl (4)*, 10. e. cc; hasonló a helyzet Lengyelországban (l. a fenti 96. lábjegyzet); a Szovjetunióban az export tárgyú, ill. rendeltetésű szerződések főleg az ún. – erős kognencia alatt álló – export megrendeléseken alapulnak az e tárgyban kötendő szállítási szerződések keretében (a Szovjetunió külkereskedelmi miniszterének 1960. január 26-án kelt rendelete az export szállítási feltételekről, szövege: *Loeber*, 2. köt. 91. és köv. o.); Jugoszláviában a vételi szerződés az a forma, amit leginkább gyakorolnak azok a belföldi felhasználók és termelő vállalatok, amelyek nem társultak külkereskedelmi vállalatokkal és nem vesznek részt közvetlenül külkereskedelmi ügyletekben (l. fenti 84. lábjegyzet).

amely aztán kevesebb kockázattal könyveli a maga jutalékát, mint amennyi kockázatot az egész ügyletben az eladó vagy vásárló megbízó vállalat visz minden említett kellemes és kellemetlen következménnyel, de mindenképp közvetlenebb hatásokkal, mint a vételi ügyletek esetében.⁹⁸

(c) Ez a helyzet – legalább is elméleti megítélésben – felidézi annak a veszélyét, hogy a nagy gazdasági-külkereskedelmi tapasztalattal rendelkező, önmagukban is nagy potenciát jelentő külkereskedelmi vállalatok közvetlen súlya és közvetlen gazdasági érdekelttsége kisebb lesz a nemzetközi ügyleti forgalomban. Ezek kerülnek mintegy, természetesen leegyszerűsítve mondva, az oldalvonalon kívülre, ami bizonyos túl nagy kálója lenne a szóban forgó törekvéseknek, azoknak a reformgondolatoknak, amelyek a népgazdasági és világ gazdasági folyamatok egységének, jobb kölcsönhatásának kibontakozását célozzák. Különösen jelentős ez a veszély, ha a külkereskedelmi vállalatok közvetlen érdekelttségét – mondjuk túl a bizományosi díjon – nem tennék ösztönzővé erre alkalmas más tényezők. Ennek, megint csak elméletileg szólva, sokféle formája lehet, amelyek a szocialista országok gyakorlatában is bizonyos részben megjelentek vagy meg fognak jelenni. A fejlődés belső törvényszerűsége és külső hatásai szorítanak ebben az irányban. Ilyen lehet pl. a külkereskedelmi vállalatok eddigi nagy kapacitásának és tapasztalatainak kihasználásával össz-népgazdasági hatékonyságukat azzal fokozni, hogy olyan anyagi-pénzügyi potenciálhoz jutnak, amellyel önálló gazdasági-külkereskedelmi megfontolások megvalósításával lényeges alakító tényezőként szerepelhetnek az egyes iparágakban, ill. a különböző más gazdasági ágazatokban, túl azon, amit mint bizományosok az ezekben az ágazatokban működő vállalatok számára tehetnek. Kicsit konkrétan ez az adott iparág technológiai fejlesztése, termelési eljárásainak modernizálása, a termelés bővítése és a kereskedelemben általában betölthető aktív nagyobb szerepben állhat, megint csak nagyobbban, mint amit az egyszerű bizományosi tevékenység jelenthet. Tulajdonképpen arról van szó, hogy miközben a nem-külkereskedelmi vállalatok által reprezentált kereskedelmi és ipari komplexuma egy adott országnak egyre inkább kap szervezeti csatornákat is a külvilág felé, tehát a külkereskedelem felé, fordítva a külkereskedelmi vállalatok is kissé nőjenek bele tevékenységükkel a másik szférába, tehát a korábban csak külkereskedelmi ügyletekkel szolgált vállalatok termelési-fejlesztési tevékenységébe. Úgy tűnik, legalább is elméletileg nézve, hogy az a bizonyos keresett egység ebben a kétoldalú folyamatban válhat optimálisabbá. Egy másik eszköz ahhoz, hogy a külkereskedelmi vállalatok a pusztán bizományosnál nagyobb érdekelttséggel működjenek közre a külgazdasági ügyleti forgalomban, természetesen az anyagi érdekelttség ezekben a bizományosi szerződésekben. Ez az anyagi érdekelttség erősítheti az egyébként nagyszúlyú külkereskedelmi vállalat külgazdasági és belgazdasági hatásfokát azáltal ti., hogy nagyobb anyagi érdekelttség folytán igyekszik jobban kiaknázni maga és megbízója számára a külföldi piacot és végül is jobb eredménnyel szolgálni a népgazdaságot. A

⁹⁸A bizományi szerződés az egyik fő forma az NDK jogalkotásában és gyakorlatában (Kemper–Maskow, 245. és köv. o., ez tükröződik a gazdasági szerződésekre vonatkozó törvény 4. végrehajtási rendeletében, amely 1973. május 16-án kelt és tárgya az export és import szerződések biztosítása); ez a helyzet Magyarországon (l. a fenti 97. lábjegyzetet), Lengyelországban (l. a fenti 96. jegyzetet); a Szovjetunióban „az import ügyleteket az össz-szövetségi külkereskedelmi egyesülések bizományi alapon tartoznak megvalósítani” (a Szovjetunió Minisztertanácsának 1969. július 8-án kelt 530. sz. rendelete az import rendelkezések általános feltételeiről, szöveg: Loeber, 2. köt., 82. és köv. o.).

kölcsönös érdekeltségnek jól záró vagy jobban záró rendszere jut kifejezésre a különböző *kooperációs szerződésekből és gazdasági társulásokban* (egyszerű gazdasági társulásokban és más társasági jogi formákban) amelyeket a külkereskedelmi vállalatok hoznak létre nem- külkereskedelmi vállalatokkal. Elméletileg sem lehet azt mondani, hogy miután ezek zártabb érdekközösséget kifejező jogi konstrukciók, a jövőben ennek általánosítása vagy akárcsak uralkodóvá tétele kívánatos. A gyakorlat is azt mutatja, hogy ez a forma kiegészítő jellegű, ha az eddigiekhez képest nagyobb arányú szerepre is számíthatnak.⁹⁹

A kooperációs szerződés szerződésesen fundált és stabilizált hosszú időre szóló viszony mindkét fél előnyére, amelyben a létrejövő külkereskedelmi szerződések is közvetlenebbül hatnak mindkét szerződő partner, tehát mind a külkereskedelmi vállalat, mind a termelő (fogyasztó) belföldi vállalat érdekeire. Ezért a külkereskedelmi tranzakciók szempontjából a két vállalati szférának ezt az együttműködési formáját fogalmilag előrevivőnek lehet tekinteni, amit lassan de mégis növekvő szerepük is mutat az egyes szocialista országokban.

A társasági jogi eszközök útján létrejövő „házasságok” szerepét és célját az érintett felek – de általában a jogalkotó is – a termelt áruk jó külkereskedelmi hatáskörében látják. A közös kockázat import ügylet esetén is a gazdasági – termelési és külkereskedelmi – akciók nagyobb hatékonyságát válthatja ki. Ebben az együttműködési formában mindkét fél érdekelt a jó piaci eredmények elérésében, hiszen mind a kockázatot, mind a jövedelmet érzékenyebb, a piaci hatásokat jobban közvetítő módon viselik együtt.¹⁰⁰

(d) A külgazdasági tevékenységnek közös erőfeszítések útján való javításának fokozásának egy sajátos formája a *termelő vállalatoknak az a joga és gyakorlata, hogy gazdasági társulásokat (többnyire részvénytársaságot) hoznak létre* egy céllal: hogy ebben a gazdasági társulásban együtt fejtsék ki az alapítók a maguk külgazdasági tevékeny-

⁹⁹ A magyar gyakorlatra vonatkozó elemzéshez és a vázolt lehetőségek racionalitásához I. Náray (2), 39. és köv. o. A külkereskedelmi vállalatoknak ez a funkciója az utóbbi időkben Magyarországon tetten és öltött. Erős állami ösztönzéssel egyesíthetik szabad pénzügyi eszközeiket az ún. Ágazatközi Fejlesztési Társaságban, amelynek anyagi alapjaihoz részben azzal az adókedvezménnyel járulhatnak hozzá, amelyet e célból éves adóterhek könnyítésére kapnak (pénzügyminiszter 1979. évi 30. sz. rendelete a külkereskedelmi vállalatok jövedelemszabályozásáról). A cél az, hogy a jogi, valójában társasági jogi forma felhasználásával a külkereskedelmi vállalatok koncentrálják anyagi kapacitásukat exportfejlesztő beruházások és fejlesztési programok támogatásához, hogy így hozzájáruljanak export célzatú infrastrukturális beruházásokhoz, pl. raktározási kapacitás fejlesztéséhez, csomagolási technológia fejlesztéséhez és így tovább, ill., hogy az így koncentrált vagyoni eszközökkel is segítsenek finanszírozni egyes-vállalatokat. L. ehhez részletesebben *Berényi*, 7. o.

¹⁰⁰ A kooperációs szerződések rendszere itt a nem- külkereskedelmi vállalatoknak erős jelenléte a nemzetközi gazdasági folyamatokban különösen az NDK-ban fejlődött ki erősen (*Kemper–Maskow*, 222. és köv. o., 4. sz. végrehajtási rendelet a fenti 98. lábjegyzetben hivatkozottak szerint); ugyanezt a célt a magyar jogalkotásban főleg a gazdasági társulás kívánja szolgálni (a külkereskedelmi és külkereskedelmi jogi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatairól szóló 1978. évi 54. sz. minisztertanácsi rendelet, 5–12. §). Jugoszláviában a fő elv: a külkereskedelmi vállalatok társult kooperációban működjenek együtt a termelő vállalatokkal, egyesítsék e célból a szükséges vagyoni eszközöket, nyereség és kockázat közösségben cselekedjenek (az erre vonatkozó jogforrásokat l. a fenti 78. lábjegyzetben).

ségét.¹⁰¹ Ezek a gazdasági társulások – bármilyen jogi formát is öltenek – a továbbiakban a külkereskedelmi vállalat módjára tevékenykednek, azokkal a sajátosságokkal, amelyekről fent volt szó,¹⁰² miután tisztán külkereskedelmi egységek, de egy lényeges különbséggel, az alapító termelő vállalatok közvetlen tulajdonosi irányítás alatt álló vállalatai az alapító és irányító vállalatok külgazdasági tevékenységének megvalósítására, e tevékenységek optimalizálására.

(e) Bár a jó szakmabeli tevékenységnek egyik természetes követelménye, a jog is megfogalmazza a követelményt: a külkereskedelmi vállalat *vonja be minden nagyobb döntésének előkészítésébe és véglegesítésébe az érintett nem- külkereskedelmi gazdasági egységeket*. A fogyasztók és a termelőknek a részvétele ebben a döntéshozatali mechanizmusban különböző formákat ölthet. Az elv maga, jogilag is kifejezve, azonban mindenképp kötelezettségeket hárít mindkét félre. A külkereskedelmi vállalatra azzal, hogy az ügylet maga vitathatóvá válik, ha a szóban forgó kötelezettségeket a külkereskedelmi vállalat nem teljesíti, azaz nem vonta be a döntéshozatal előkészítésébe és véglegesítésébe az érintett termelő, ill. fogyasztó vállalatot. A nem- külkereskedelmi vállalat oldalán ez a kötelezettség abban áll, hogy nem lehet csak néző a rávonatkozóan is előkészület alatt álló szerződésre nézve, többszöri hasonlatunkkal élve, nem teheti meg, hogy csak a taccsvonalon áll és nem vesz közvetlenebbül részt a külkereskedelmi vállalat szóban forgó törekvéseiben- tevékenységében, mert egy ilyen magatartásnak a vállalatra nézve konkrét hátrányos következményei lehetnek. De azt lehet mondani, hogy a nem- külkereskedelmi vállalatok a szerződéskötési kötelezettségre vonatkozó ebben az együttműködési mechanizmusban szívesen viszik a terheket és élnek privilégiumaikkal.¹⁰³

¹⁰¹ Bulgáriára nézve l. a külkereskedelmi vállalatok Mintaszabályzatát (Hivatalos Közlöny, 1967. évi 11. sz.), *Christoforov (2)*; az NDK-ban az ún. Exportkontor név alatt szervezett külkereskedelmi vállalatok, amelyet a nem- külkereskedelmi vállalatok megfelelő társasági szerződéssel hoznak létre (ahogy ezt az 1971. évi február 6-án kelt az exportkontorok alapításáról és tevékenységéről szóló rendelet szabályozza); Magyarországra nézve *Szász*, 29–30. o., példaként lehet utalni a Budavox Részvénytársaságra, amely a telekommunikációs termelő ágazatban részt vevő magyar vállalatok közös külkereskedelmi vállalata, l. ehhez a Magyar Kereskedelmi Kamara által 1976-ban kiadott „Directory of Hungarian Foreign Trade Companies” című kiadvány „Budavox” alatti tételét.

¹⁰² L. fent 17.

¹⁰³ Az átfogó együttműködési kötelezettségekre nézve az NDK jogában l. a fent már hivatkozott 4. sz. végrehajtási rendeletet a gazdasági szerződésekre vonatkozó törvényhez, *Kemper-Maskow*, 241–244 és 247. o., a külkereskedelmi törvény (l. fent 36. lábjegyzetet) 18. §-a szerint „a külkereskedelmi szerződések előkészítésében és tárgyalásánál a külkereskedelmi vállalatok és más vállalatok szoros együttműködését kell megvalósítani”; a magyar jogot illetően az 1974. évi külkereskedelmi törvény végrehajtására vonatkozóan a külkereskedelmi miniszter által kiadott 1974. évi 7. sz. rendelet 10. §-a kimondja: „A külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalatok, valamint a termelő, kereskedelmi és szolgáltató szervezetek között – tevékenységük és együttműködésük hatékonyságának fokozása érdekében – meg kell valósítani a gazdasági és műszaki információk minél szélesebb körű átadását... a külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalatok – amennyiben a nemzetközi üzleti szokások és gyakorlat lehetővé teszik – a külkereskedelmi szerződések előkészítése során a termelő, kereskedelmi és szolgáltató szervezeteket minél szélesebb körben vonják be olyan műszaki és gazdasági kérdéseknek a külföldivel történő megtárgyalásába, amelyek a szervezetek szakértelmét, vagy haladéktalan állásfoglalását igénylik;” Romániára nézve l. a fenti 96. lábjegyzetben hivatkozott külkereskedelmi törvényt, a szovjet jogi szabályozáshoz l. a fenti 97. és 98. lábjegyzeteket. Figelemre méltó átfogó elemzés a „The Decision-making Process in Respect of Imports in Selected Socialist Countries of Eastern-Europe.” Study by the UNCTAD, 1972; szövege: *Loeber*, 2. köt. 193–205. o.

(2) A világpiacon való közvetlenebb megjelenést és a világpiacon hatásainak való közvetlenebb kitértelt jelent a nem-külkereskedelmi vállalat esetében ha időről időre valamilyen konkrét nagyobb ügylet kezdeményezésére és megvalósítására *ad hoc külkereskedelmi jogot kap*. Része ez pl. a külkereskedelemre vonatkozó új magyar jogi szabályozásnak. Ilyen *ad hoc külkereskedelmi engedélyt* a külkereskedelmi miniszter ad (akkor is — ami ebben az esetben természetes — ha a kérdéses gazdasági egység más ágazati minisztérium vagy más szerv égisze alatt tevékenykedik). Az engedélyt az ezért folyómodó vállalat akkor kapja meg, ha az ügylet közvetlen vitele mellett megfelelő gazdasági indokok szólnak.¹⁰⁴

(3) Végezetül van egy további rendkívül hatásos módja annak, hogy a nem-külkereskedelmi vállalatok gazdasági tevékenysége közvetlen egységbe jusson a világgazdasági folyamatokkal. Ez pedig nem más, mint a *termelő-fogyasztó vállalatok felhatalmazása, hogy saját maguk lássák el külgazdasági tevékenységüket*, termékeiket saját külgazdasági tevékenységgel terítsék a világpiacon és az export útján beszerzendő szükségleteiket saját maguk vásárolják meg a számukra legelőnyösebb feltételek mellett külföldön. Ezáltal a vállalatoknak nagyobb köre került közvetlenül összezárt kölcsönhatásba a világpiacon. Van ennek a fejleménynek egy olyan további hatása is, hogy általa azok a központi igazgatási szervek (minisztériumok és más szervek) az állami irányítás szintjéről is közvetlenebbül érdekeltebbé válnak az ország külgazdasági hatékonyságának fejlesztésében, ehhez a felelősségük is számottevően nő. Bár a külkereskedelem-politikáért elsősorban felelős központi állami szerv (általánosságban a külkereskedelmi minisztérium) változatlanul jelentős szerepet visz az ilyen külgazdasági jogok tekintetében (megadására, ellenőrzésére, hatékonyságának vizsgálatára stb.), a mondott fejlemények folytán mégis az egész központi állami irányítási rendszer sok gyakorlati összefüggés útján számos gyakorlati vonzattal konkrétan érdekeltebb lesz és konkrétan felelősséget visel az ország külkereskedelem-politikájának megvalósításáért. Ahol ez a folyamat jelentősebb méreteket öltött, része az adott országban a népgazdaság irányítására vonatkozóan kibontakozó reformnak. A külkereskedelmi jog természete természetesen az érintett, általában nagyobb vállalatok profiljához, gazdasági hatékonyságához és külkereskedelemorientált termelésének reáliáihoz igazodik; olyan vállalatok kapják, amelyeknek hagyományosan nagy külkereskedelmi forgalma és a nemzetközi ügyletkötésben tapasztalata is van, csak ezt a külkereskedelmi jog megadásáig külkereskedelmi vállalatok közbenjöttével

¹⁰⁴ Az NDK-ban pl. a nem-külkereskedelmi vállalatok sajátos, ebből a szempontból ilyen megoldást igénylő ügyletek és áruk tekintetében kapnak önálló ügyletkötési lehetőséget, pl. alkatrészek közvetlen szállítására vonatkozóan, *ad hoc külkereskedelmi jogosultság* tehát meghatározott áruhoz és ügyletkezhez kapcsolódik (l. a fenti 36. lábjegyzetben idézett külkereskedelmi törvény 20. §-át, valamint az alábbi 105. lábjegyzetben idézett 2. sz. végrehajtási rendeletet, a 36. lábjegyzetben hivatkozott külkereskedelmi jogszabály, az ún. 1. sz. végrehajtási rendelet különösen részletes szabályozást nyújt a nem-külkereskedelmi vállalatok erős pozíciójáról, nevezetesen ezek saját külkereskedelmi ügyleteiről, ez az 1978. november 17-én kelt 1. sz. végrehajtási rendelet kifejezetten a saját külkereskedelmi ügyletekről rendelkezik „Eigengeschäftstätigkeit”, a jogirodalomban l. *Engler-Maskow*; mint ismeretes a magyar jogban ezek az ügyletek az ún. *ad hoc külkereskedelmi jogosultság* kategóriájába tartoznak, amint erről a külkereskedelmi törvény végrehajtására vonatkozó 1974. évi 1053. sz. minisztertanácsi határozat 6. §-a szól, l. az irodalomban ehhez *Szász*, 30. o.

gyakorolták.^{104/a} Egyes országokban és egyes iparágakban ennek a jelenségnek már régebbi tradíciói vannak, illetőleg részei egy ilyen irányú általános gazdasági koncepciónak.¹⁰⁵

A vázolt folyamat mind elméletileg, mind gyakorlatilag felveti a következő kérdést, amely megint csak fejlődési törvényszerűségként valamiképp megoldást keres majd maga számára a gyakorlatban is. Ha növekvő számban vesznek részt termelő vállalatok a külkereskedelemben, azaz maguk látják el vállalatuk és ezen keresztül a népgazdaság szükségletének megfelelő részét, ez szükségképp kettőt jelent. Az egyik, hogy kül-gazdasági tevékenységük korszerű viteléhez, tehát a korábbinál nagyobb határfokozhoz, különösen a jövő igényei szerinti fejlesztéshez tevékenységüknek ezen a síkján komoly külkereskedelmi szakmai input-ot kell generálniok, hogy ily általánosságban fejezzük ki magunkat. Kézenfekvő, hogy ennek legalább egy részét ott találják meg, ahol az pillanatnyilag leginkább van, a specializált és nagy rutinnal rendelkező külkereskedelmi vállalatoknál. Ez átvezet a második körülményhez, ami az előzőkből szükségképpen folyik. Ahhoz nevezetesen, hogy az egyébként is nagyméretű, nem-egyszer már túlméretezett és ennek folytán szinte öngerjesztett bürokratikus terhet is hordó külkereskedelmi vállalatok kapacitása részben feladatát veszti. Ebből azonban két hasznos kiút van. Az egyikről már fent volt szó: elméletileg legalább is nyitva van annak útja, hogy ez a kapacitás ne csak ügynöki iroda komplexum legyen, amely a megbízó javára csak bizományosként jár el, hanem vállalkozó jellegű kapacitásban is fejlődjék az adott iparág javára. A jövő kérdése, hogy ez gyakorlatilag is választott és hasznos út lesz-e. A másik, hogy a tárgyat vesztett kapacitás részben átvándorol a kérdéses termelővállalatokhoz, ahol erre a külkereskedelmi jog jó kihasználása végett nyilván szükség van. Ezek a megoldási formák mindenesetre felmerültek abban az országban, jelesül Magyarországon, ahol a gazdaságirányítási mechanizmus reformja keretében a vázolt átállás, mármint a nagyobb termelő-kapacitások közvetlen összekapcsolása a világgpiacal, viszonylag rövid időn belül megtörtént és ahol ez a folyamat változatlanul tart.¹⁰⁶

^{104/a}A bulgár jogforrásokra nézve l. a fenti 81. lábjegyzetet, *Christoforov (2)*; Csehszlovákiát illetően az 1948. évi 199. sz. törvényt; az NDK-t illetően a fenti 36. lábjegyzetben hivatkozott külkereskedelmi törvény 6. §-át, valamint a Külkereskedelmi Minisztérium statútumának 22. §-át (közli a Hivatalos Közlöny 1973. évi szeptember 25-i száma a Minisztertanács 1973. évi augusztus 9-én kelt határozata formájában); a magyar jogban l. a külkereskedelmi törvény 6. §-át, valamint a külkereskedelmi miniszternek a fenti 103. lábjegyzetben hivatkozott végrehajtási utasításának 8. §-át, a külkereskedelemben közvetlenül tevékenykedő vállalatok száma meghaladja a 100-at és ezeknek több mint a fele külkereskedelmi joggal felruházott termelő és más gazdasági egység, l. *Mádl (4)*, 10., e. aa; a lengyel jog fejlődéséhez l. *Bialecki*, 92. és köv. o., a jogforrások közül az 1970. november 7-én kelt 122. sz. minisztertanácsi határozatot, valamint a Minisztertanács 1974. évi április 4-én kelt rendeletét a Külkereskedelmi és Hajózásügyi Minisztérium feladatáról és tevékenységéről; Romániára nézve l. az 1971. évi külkereskedelmi törvény 7. §-át.

¹⁰⁵Mint már fent utalás történt rá: a jugoszláv koncepció szerint minden gazdálkodó egység – a munka társult szervei – részt vehetnek közvetlenül külkereskedelmi tevékenységben, ha e célból nyilvántartásba vették őket; nyilvántartásba vételükre elég rugalmas lehetőségek állnak rendelkezésre az erre irányuló jogszabályok szerint, ahogy az irodalomban utalás történik rá, „a nyilvántartásba való vétel követelményeinek nagyfokú liberalizmus folytán” (a forrásokat l. a fenti 78. és 84. lábjegyzetben, a jogirodalomból l. *Pivarski–Stojicevic–Radanovic*, 73. és köv. o.).

¹⁰⁶L. fent 18, (1), b; a problematika közgazdasági és jogi irodalmát illetően l. *Náray (2)*, különösen 41. és köv. oldalak.

19. *A szövetkezetek* (mezőgazdasági termelő szövetkezetek, ipari szövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek) lényeges elemei a szocialista népgazdaságnak. Ez vonatkozik a külkereskedelemben való részvételükre is. A külkereskedelemben betöltött gazdasági szerepük nagyrészt azok a fent általában már említett külkereskedelmi szerződések kanalizálják, amelyeket a szövetkezetek a megfelelő külkereskedelmi vállalatokkal kötnek (ilyen vállalat pl. Magyarországon az Agrimpex, amely már nevében hordja, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek által termelt mezőgazdasági termékekre nézve rendelkezik átfogó külkereskedelmi profillal, amelyeket a mezőgazdasági-élelmiszeripari termékeket forgalmazó Terimpex külkereskedelmi vállalat tevékenysége egészít ki, mindkét vállalat nagy forgalmat bonyolít le, nagy külkereskedelmi vállalatok, forgalmuk több százmillió \$-ra rúg évente). De emellett a szövetkezeteknek közvetlen útja is lehet a külföldi piacokhoz, részint ad hoc külkereskedelmi engedélyek útján, részint saját külkereskedelmi részlegeik, ill. specializált szövetkezeti vállalat útján. Az állam külkereskedelmi monopóliuma (bár általános intézmény és mint ilyen valamennyi szocialista országban – Jugoszláviát kivéve – alapvetően az állami tulajdonra épül) nem zár ki mindent, ami nem állami tulajdonban levő vállalat (nem állami tulajdon). A gazdasági viszonyoknak erről a területéről a szövetkezetek közvetlen külkereskedelmi tranzakcióinak mellőzése az egyik vagy a másik országban, fejlődésének egyik vagy másik szakaszában része lehetett az érvényesülő gazdaságpolitikának, de a szövetkezetek és tulajdonuk jelenléte a külgazdasági forgalomban láthatóan növekvő jelentőségű.¹⁰⁷

20. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban új szint – egyebek között tulajdonjogi összefüggésekben is új szint – hozott az a körülmény, hogy a szocialista országok vállalatai növekvő mértékben *vesznek részt külföldi gazdasági társulásokban* élnek a külföldi beruházásnak ezzel az eszközével, és *belföldön* pedig külföldi gazdasági egységekkel *hoznak létre* megint csak növekvő mértékben *nemzetközi vegyes vállalatokat*. A vállalatok külföldi gazdasági társulásai, illetőleg a belföldi nemzetközi vegyes vállalatok a nemzetközi gazdasági együttműködés tevékenységét valósítják meg belföldön és ezáltal közvetlenül záró organikus kapcsolatot hoznak létre az adott iparágban az adott két ország között. Áll ez még abban az esetben is, ha nem minden ilyen gazdasági társulás célja, hogy szűk értelemben vett külkereskedelmi tevékenységet fejtsen ki. Ezek a közös vállalkozások ugyanis már létrehozásukban is, de általában tevékenységükre is kiterjedően a nemzetközi gazdasági együttműködés termékei és lényeges elemei. Ez gyakorlatilag minden vegyesvállalati formára vonatkozik ebben a kategóriában: a szocialista országok vállalatainak külföldi vállalataira és gazdasági társulásaira, a szocialista vállalatok külföldi kereskedelmi képviselete és a külföldiek hasonló intézményeire belföldön, az egyes szocialista országokban alapított kelet-nyugat külkereskedelmi vállalatokra, valamint a KGST-országok közös nemzetközi gazdálkodó szervezeteire. Jelentőségük oly nagy, hogy alább külön tárgyalást igényel.¹⁰⁸

¹⁰⁷ A szövetkezeteknek Bulgáriában, Csehszlovákiában, Magyarországon és a Szovjetunióban betöltött helyzetét illetően e területen l. *Rajski*, 133. o., *Mádl* (4), 9. a, *Pozdniakov* (1), 38. o., *Pozdniakov* (5), 25. o. A jogszabályok közül l.: a Magyar Kormány Gazdasági Bizottságának 1967. évi 36. sz. határozatát, az NDK szabályozását illetően az ún. 1. és 2. sz. végrehajtási rendeletét a fenti 104 (a) lábjegyzetben idézettek szerint; a jugoszláv jogra nézve l. a fenti 78., 84. és 105. lábjegyzetet.

¹⁰⁸ Erről a készülő nagyobb munka külön fejezete szól.

21. *A természetes személyeknek* mint olyanoknak ott is marginális szerepe van a külkereskedelemben, ahol nincsenek is ebből a tevékenységi körből teljesen kizárva.¹⁰⁹ Míg a szövetkezeti és más nem-állami gazdasági vállalkozások mértéke nő a nemzetközi gazdasági kooperációban, természetes személyek ebbeli minőségükben általában nem részei a KGST-országok külkereskedelmi szervezeti struktúrájának. Ahol van is megfelelő speciális jogosítványok alapján szerepük, az általában külföldi vállalatok képviselőire korlátozódik erre irányuló ügynöki szerződések keretében. A következő jogszabályi deklaráció minden bizonnyal jól tükrözi a valóságot: „Természetes személy csak kivételesen, egyes kiegészítő jellegű feladatok ellátására kaphat külkereskedelmi jogot”.¹¹⁰

D. Két elvi kérdés az állam jelenlétéről a gazdaságban

i. Az állam és vállalata

22. *Az állam és az állami vállalat.* – A következőkben röviden foglalkoznunk kell az állam és vállalatának viszonyával. Mindenekelőtt a következő két okból. Az egyik, hogy a szocialista gazdaság részvétele a nemzetközi gazdasági tevékenység színpadán nagy részében az állami vállalatok tevékenysége útján testesül meg. A másik az a tény, hogy e színpad külföldi szereplői gyakran tévesen összetévesztik az állami vállalatot az állammal és fordítva, „csak” azért, mert az állami vállalatok nevükben hordják az államot, illetőleg sokkal inkább azért, mert az állam tulajdonában vannak, bár ezek a körülmények nem indokolják az összetévesztést, különösen nem az abban való gyakran nagyon makacs kitartást. Valójában nem is tévedésről van szó, hanem a szocialista gazdasági mechanizmus reáliáinak tudatosan ódzkodva történő elismeréséről. Köztudott, hogy ismételtelen voltak kísérletek az állam perlésére vagy az állam vagyonának-követeléseinek megszerzésére, mert az ilyen igényekkel szemben állami vállalatok – az igénylők szerint adósi pozícióban. De más formában is volt példa arra, hogy az államot és vállalatát azonosították. Nem is annyira sporadikusan annyira máig tart ez a „tévedés”, hogy a Lordok Házának mint Anglia legfelsőbb bíróságának 1978-ban „kellett” beavatkoznia egy olyan ügyben, amelyben félként egyrészt angol, másrészt lengyel vállalat szerepelt, kitanítani őket arról, hogy valamely lengyel külkereskedelmi vállalat és a lengyel állam nem egy és ugyanazon dolog. A kérdéses ügy lényege az volt, hogy a lengyel vállalat nem tudta szerződéses kötelezettségeként szállítani a kérdéses árut az angol vevő számára, mert a lengyel kormány a szóban forgó árukra exportstoppot rendelt el. A felperes érvelése végig az volt, és ez az, amit egészen a Lordok Házáig az alsóbb fokú angol bíróságok is magukévá tettek, hogy: elfogadnák ők az alperes védekezését, hiszen ez általánosan elfogadott elv, csak ne volna az alperes szocialista állami vállalat; de miután állami vállalat,

¹⁰⁹ Az 1918. április 22-én kelt ismert dekrétum a külkereskedelem államosításáról kifejezetten úgy rendelkezik, hogy „minden olyan külkereskedelmi ügylet (külföldi partnerrel kötött kereskedelmi szerződés), amelyet nem az erre a célra felhatalmazott szervezet köt, tilos”. A jugoszláv jog szerint is magánszemélyek ebbeli minőségükben általában nem vehetnek részt külkereskedelmi ügyletekben, l. a fenti 78. lábjegyzetben hivatkozott forrásokat.

¹¹⁰ A magyar külkereskedelmi törvény végrehajtására kiadott, fent már többször hivatkozott kormányhatározat 3. §-a rendelkezik így.

és a szocialista állami vállalat azonos az állammal, egy ilyen kimentés lehetősége, mármint hogy állami intézkedés folytán nem tud a vállalat teljesíteni, elesik, mert az elrendelt állami aktusnak az államtól mint a vállalattól elkülönülő közhatalmi entitástól kell származnia; itt azonban – hangzott tovább az érvelés– az exporttilalom és az exportszállítás teljesítésére irányuló kötelezettség ugyanattól az entitástól származott, ez pedig kizárja azt a kimentési lehetőséget, amelyhez a lengyel állam folyamodott.¹¹¹

Nem kell mondani, hogy a megértésnek ez a hiánya, különösen ha számottevővé válnék, nagyon is kontraproduktív volna egy olyan területen, ahol éppen az ellenkezője, a felek státusának elismerésén alapuló kooperációra van szükség.

23. Anélkül, hogy az állam és a tőle relatíve elkülönülő, ebben az értelemben független vállalatokra, tehát relatíve független gazdasági egységekre vonatkozó szocialista felfogások elméleti-filozófiai mélységeibe bocsátkoznánk, néhány alapvető megállapítást mégis kell itt tennünk.

(1) *Elméletileg* lehetetlen nem látni, hogy mihelyt az állam tulajdonosa a külkereskedelemben működő vagyon nagy részének, az államra nézve ebből a vagyontömeg működtetésére nézve sajátos szerep és kötelezettségek származnak. Az ti., hogy ennek a vagyontömegnek ésszerű működését valósítsa meg. Minthogy az állam tényleges aktusok tekintetében fikció, cselekedni csak szervei által tud. Ez vonatkozik az említett feladatainak-kötelezettségeinek megvalósítását szolgáló aktusokra is. E szervek jogaira és kötelezettségeire nézve a kérdés mindig az volt – nemcsak a szocialista országok tekintetében –, mennyire lehet ezeket az egységeket-szerveket az államtól elkülöníteni, közelebbről: mennyiben lehet őket elkülöníteni a sui generis állami, tehát hatósági jogkörben funkcionáló állami szervektől, ehhez képest mennyire lehet őket ennek megfelelően elkülönített jogi pozícióba hozni. Ha az elkülönítés és a lehető önállóság elég világos, ha és amennyiben az ezeknek a szerveknek-egységeknek juttatott jogosítványok egyértelműen gazdasági és kereskedelmiek, azaz a gazdasági-kereskedelmi ügyleti forgalomban részvételre irányulnak, akkor ezt az identitásukat honorálni kell. Az erre az identitásra vonatkozó szabályozás a jogi kritériumok szempontjából pedig legelső sorban, ha nem kizárólag, a kérdéses szervezeti egységek hazai joga az irányadó.

(2) A szocialista országok *gyakorlatában és jogalkotásában* nincs kétség az állami vállalatok relatíve független jogi helyzetére nézve. Durván és némi egyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy úgy viszonyulnak az államhoz, mint ahogy egy részvénytársaság viszonyul a részvényeseihez. Ahogy a részvényesek nem tehetők felelőssé a részvénytársaságnak harmadik személyekkel szemben fennálló kötelezettségeiért, ugyanúgy az állam sem tehető felelőssé vállalatának anyagi kötelezettségvállalásaiért. Ahogy a részvénytársaságot illetően a szabályszerűen – a társasági jog szabályainak betartásával – megválasztott, illetőleg kinevezett igazgatótanács és igazgató az, aki a részvénytársaságot mint ilyent a gazdasági forgalomban, az ügyleti kapcsolatokban képviseli (amihez semelyik részvényesnek ebbeli minőségében nincs joga), ugyanúgy csak az igazgató az, aki a szocialista társasági jog szerint a vállalatot az ügyleti forgalomban képviselheti, javára jogokat szerezhet, terhére kötelezettségeket vállalhat. Tulajdonképpen a $2 \times 2 = 4$ egyértelműsége ez.

¹¹¹ New Law Journal, 1978. évi szeptember 21-i száma közli a szóban forgó ítéletet.

Bár a részvényes és a részvénytársaság, a mi esetünkben az állam és vállalata közötti belső viszony állandó fejlődésben van, amely rendkívül fontos szegmента nemcsak a társasági jognak, sőt nem is csak a hatályos gazdasági mechanizmusnak, tulajdonképpen az egész társadalmi rendszernek, egy elv általános érvényesülése sohasem volt vitatott a szocialista jogban: a vállalatok a rájuk bízott vagyon és a működésük során növelt vagyon erejéig felelnek kötelezettségvállalásukért, és ez alól csak a polgári jognak, illetőleg a kereskedelmi jognak a megfelelő ügylettel összefüggő szabályai szerint menthetik ki magukat, sohasem hivatkozhatnak és ténylegesen nem is hivatkoznak arra, hogy az állam vállalatai és ezért valamiféle immunitást élveznének; ehhez képest csak egy másik fogalmazás, hogy más intézmény, így az állam sem tehető felelőssé a vállalatok anyagi kötelezettségvállalásaiért. Ez az elv természetesen feltételezett olyan alapvető törvényi rendelkezésektől, mint hogy gazdasági funkciójának teljesítéséhez az állam gazdasági egységeket, vállalatokat hoz létre, ellátja ezeket a szükséges gazdasági és jogi eszközökkel, jogi személyekként elismeri és védi ebbeli pozíciójukat, jogosítványaikat; még az őket felügyelő és irányító felső állami szervek operatív beavatkozásával, a vállalatra bízott vagyoni eszközök jogellenes elvonásával szemben is megvédi, gazdasági tevékenységüket jogilag meghatározott eszközökkel irányítja. Ez a felsorolás – amely a vázolt elv érvényesüléséhez a jogi feltételrendszert röviden kifejezi – lényegileg az egyes szocialista országoknak az állami vállalatokra vonatkozó alapvető jogszabályi rendelkezéseit rögzíti, amelyek egyszerre jelentik a gyakorlat alapját és normatív kifejeződését.¹¹²

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek az érvek a szorosan vett állami vállalat jogi helyzetének a demonstrálását-bizonyítását szolgálják, azokét az állami vállalatokét, amelyek ebben a státusban vesznek részt a nemzetközi üzleti forgalomban, mint erről fent volt szó.¹¹³ Minden más nem szorosan vett állami szocialista vállalat, azaz minden más szocialista gazdálkodó egység természetesen ab óvó nem teveszthető össze az állammal, mert vagy külföldi és belföldi vállalatok nemzetközi vegyes vállalatáról van szó, vagy belföldi gazdasági egységek – mint pl. vállalatok és szövetkezetek – gazdasági társulásáról van szó, vagy pedig a jugoszláv koncepció szerinti társult munka szerveiről, egyszóval mindenképp nem az állam tulajdonában levő gazdasági egységekről.

¹¹² A forrásokat illetően l. pl. Bulgáriára nézve a külkereskedelmi törvény 14. §-át („A külkereskedelmi vállalatok nem felelősek az állam és más szervezetek kötelezettségeiért és adósságaiért, amiként az állam sem felel a külkereskedelmi vállalatok kötelezettségeiért és tartozásaiért”; a csehszlovák Külkereskedelmi Kódex 11. §-a kimondja, hogy „A csehszlovák jogi személyek, különösképp a külkereskedelmi vállalatok szerződéses kötelezettségeik megszégéséért saját vagyonuk erejéig felelnek és az állam nem felel az ilyen jogi személyek kötelezettségeiért, ahogy a külkereskedelmi vállalatok sem felelnek az állam és más jogi személyek tartozásaiért”, a magyar Polgári Törvénykönyv e kérdéskörre vonatkozó rendelkezései ismertek, de utalhatunk még az állami vállalatokra vonatkozó 1977. évi VI. törvény 28–38. §-aira; az NDK-ra nézve a külkereskedelmi vállalatok feladataira, jogaira és kötelezettségeire vonatkozó 1974. évi október hó 1-én kelt rendelet tartalmaz hasonló szabályozást; Romániában a szocialista állami gazdasági egységek szervezetéről, irányításáról és tevékenységéről szóló 1971. évi 2. sz. törvény rendelkezik az eddig mondottak értelmében; a megfelelő szovjet jogszabály a Szovjetunió Minisztertanácsának 1965. évi október 4-én kelt rendelete a szocialista állami vállalatról, aminek jogirodalmi feldolgozásához l. *Pozdniakov (1)*, 38–39., *Laptev (2)*, 285. lábjegyzetet. Átfogó összehasonlító jogi feldolgozás e tárgyra nézve is az európai szocialista országok jogának elemzésével *Laptev* munkája a Forrásjegyzékben.

¹¹³ L. fent 17.

ii. Az állam a kereskedelmi ügyletekben és az állami immunitás kérdése

24. A kérdést magát a fejlett tőkés országok és a szocialista országok gazdaságának fejlődése tette fel. A szocialista országokra nézve régóta mintegy fogalmilag evidensnek számított, hogy az állam a gazdasági folyamatok egyik főszereplője. Nem ez, és különösen nem ez volt a helyzet a nem-szocialista országokban, legalább is nem a szocialista országokéhoz hasonló mértékben. Az utóbbi évtizedekben azonban az állam befolyása, közvetlen jelenléte az iparilag fejlett tőkés országok gazdaságában is lényeges fejlődési jelenség. Ennek egyik megnyilatkozási formája, hogy az állam – sui generis állami szervek útján – kereskedelmi ügyletekben is nagyobb fokban vesz részt mint valaha. Ezzel – a dolgok logikája szerint – együtt jár a állam szerződéses felelőssége, az a lehetőség, hogy a szerződést kötő partnerek bírósághoz forduljanak, hogy az a másik felet, jelen esetben az államot a szokásos szerződéses jogvitában szorítsa szerződéses kötelezettségének teljesítésére. A hagyományos és nagyon alapvető elv azonban – amely azokban a századokban keletkezett, amikor az állam még csak a politikai szférában cselekedett – az volt, hogy az állam szuverén immunitást élvez. Ez azt jelentette, hogy az államot nem lehetett más állam bírósága elé vinni, miután azonos pozícióban levő közjogi entitásnak a másik felett nem lehet joghatósága (*par in parem nun habet imperium*), de nem volt vihető más bíróság elé semmilyen külföldi magánszemély keresetére, szerződésbeli partnereinek kereseti indítványára sem, kivéve ha az állam erről az immunitásáról önként lemondott. Ez a hagyományos jogi állásfoglalás, az államnak ez a védett pozíciója világosan és nyilvánvalóan ellentétben van azzal, hogy az állam ugyanakkor masszív módon beavatkozik a gazdasági folyamatokba úgy is mint a gazdasági tranzakciók alanya. Nem jelentett és nem jelentene kevesebbet, mint a kereskedő ruháját adni az államra, amikor az számára kedvező (hogy ti. nyugodtan vegyen részt kereskedelmi ügyletekben), és mihelyt a kötelezettségek teljesítésére való szorításról van szó, levenni róla ezt a kereskedelmi köntöst, ráteríteni a szuverén tőgáját és azt mondani, hogy ez az egész csak színház volt, a szuverén uralkodó nem vonható akarata ellenére senki által más állam fóruma elé. Kereskedelmi partnere? Tegyen minden egyebet, kivéve az állam perlését, belátása szerint. Nem vitás a modern jogi gondolkozásnak és szabályozásnak a tények hatására szembe kellett nézni ezzel a kihívással. Különösképp pl. az Európai Gazdasági Közösségben megvalósult gazdasági integrációban, amelyben államok gazdaságpolitikájának integrálására került, illetőleg kerül sor, amelyben állami szervek magatartása kerül nem egyszer a vita központjába és a vita feloldására végül is bírói fórum elé. Ez az integráció növelte a különböző állami gazdasági kötelezettségvállalások számát és szükségképp növelte az ezekkel kapcsolatosan felmerülő vitás helyzeteket is. Ez tükröződik – ami az immunitást illetően az önkéntes alávétést, vagy az immunitásról való lemondást jelenti – az EGK bíróságának létrehozásában. Ennek funkcionálása útján – bár a jogi formák tekintetében az erre irányuló nemzetközi legiszláció, tehát az államok hozzájárulása útján – a gazdasági viszonyoknak ebben a szférájában a nyugat-európai jogalkotás szembenézett az említett kihívással. Ismeretes, hogy az állami immunitásra nézve egyébként is a relatív immunitás koncepció vált általánossá a fejlett tőkés országokban; az ti., hogy nem illeti meg az államot az immunitás, ha nem sui generis állami funkcióban, hanem gazdasági-kereskedelmi alanyokra jellemző gazdasági tranzakciók alanyaként jár el.

A szocialista országokban a kérdés először úgy merült fel, mint a szocialista állam védelme a nyugati kísérletekkel szemben, amelyekben annak ellenére perelték az egyes szocialista államokat, hogy a nemzetközi közjog hagyományos elvei szerint az államokat a szuverén immunitás megilleti. Az abszolút immunitás elvének érvényesülését igényelték a szocialista országok és jogtudománya és ma is ezt lehet dominálónak tekinteni a jogirodalomban, bár lényeges változások is történtek ezen a területen. A változásnak csak egyik eleme, hogy a nem-szocialista országokban általánossá vált, mint fent utaltunk rá, a relatív vagy funkcionális immunitás tana.¹¹⁴ A szocialista országok jogi pozíciója szempontjából lényegesebb fejlemény az a növekvő igény, amely a Komplex Programban is – mint alább látható lesz – megnyilatkozik, hogy a KGST-országok jobb együttműködési érdeke fűződik a szocialista integráció keretében az államok anyagi kötelezettségvállalásaiért való felelősség jogi institucionalizálásához.

Ebben a röviden vázolt helyzetben – a tézisek és antitézisek harcában – valamilyen ésszerű szintézis a következő kérdésekre keres, illetőleg igényel választ: ha az állam anyagi kötelezettségvállalásaiért felelősséggel tartozik, mely szervei azok, amelyekre nézve az abszolút immunitás elvét nem lehet fenntartani, mely szervek azok, amelyek viszont ezt a védelmet igényelhetik, avagy mely szervek mely aktusai azok, amelyek tekintetében ilyen differenciálást a jogban is tükrözni kell, mely állami aktusok involválják az államot mint olyat, méghozzá sui generis állami funkciójában, és mely aktusok azok, amelyek olyan ügyleti aktusnak minősülnek, hogy szuverénitási-implikációk nélküli vitafeloldást igényelnek, – hogy csak a legfontosabb kérdéseket soroljuk fel.¹¹⁵

25. *Ki mit csinál és ki az állam a nemzetközi gazdasági viszonyokban?* – Mint fent utaltunk rá, és alább is még szó lesz róla,¹¹⁶ a szocialista országokban az államnak a gazdaságban úgy is, mint tulajdonosnak és úgy is mint közhatalmi-szabályozó-irányító szervnek központi szerepe van. Ez tükröződik a nemzetközi gazdasági viszonyokra vonatkozó helyzetében, ill. az erre vonatkozó szabályozásban is, különösképp pl. a KGST gazdasági integrációt kifejező jogi normák komplex összességében. Ez olyan különböző természetű gazdasági kötelezettségvállalások növekvő számában jelenik meg, amelyekbe az államok különböző jogkörű szerveik útján különböző szinteken bocsátkoznak.

¹¹⁴Több mint 20 évi gyakorlata után, amit az Egyesült Államok Külügyminisztériumának 1952. június 23-án kiadott ún. Tate-letter-je vezetett be, az Egyesült Államokban az 1976. évi külföldi államok szuverén immunitása tárgykörben kiadott törvény, az Egyesült Királyságban az 1978-ban kiadott állami immunitás törvény, a kontinensen a bírósági gyakorlat (így pl. Franciaországban a Cour de Cassation 1979. évi ítéletével, az NSZK-ban az Alkotmánybíróság egy 1963. évi ítéletével) és az 1972. május 16-án aláírt Európai Immunitás Egyezmény – ezek azok a főbb jogi okmányok, amelyek a relatív vagy funkcionális immunitást a fejlett tőkés országokban bevezették, ill. általánosították, érteve tehát a következőket: az állam csak akkor jogosult immunitásra, ha mint közhatalom (iure imperii) cselekszik, de nem támaszthat igényt immunitásra, ha aktusai nem szuverén közhatalmi tevékenységét fejezi ki, hanem a kereskedelmi jog, ill. a polgári jog területére tartozó olyan jogügyleteket valósít meg, amelyek általában a polgári jog, ill. a kereskedelmi jog alanyainak tevékenységi formája, ha tehát ún. iure gestionis aktusokat valósít meg.

¹¹⁵Részletesebb elemzéshez l. *Deák, Mádl (5)* és *Sinclair* megfelelő munkáit a Forrás-jegyzékben.

¹¹⁶L. fent 7. és köv. pontok, továbbá a tervezés és az irányítás más formáiról, valamint a kooperáció és beruházások (vegyes vállalatok) kérdéseiről szóló külön fejezetek.

Az állam anyagi kötelezettségvállalására való felelősség egyik fő kérdése épp az, hogy mely állami szerv minősül olyanak, mint amely ezekben a kötelezettségvállalásokban az államot mint olyant képviseli. Ez végül is az egyes központi állami szervek nemzetközi közbizalmi jogalanyiségének és immunitásának kérdése. Mint ismeretes, ezek a problémák mind a tőkés országok, mind a szocialista országok jogtudományának nehéz problémái és távol vannak a mindenki számára megnyugtató megoldástól.

A nemzetközi jog hagyományos elvei és mai elmélete szerint is az állam csak a maga egészében teheti magát kötelezettségek alanyává, azaz azon a címen, hogy valamely kötelezettséget a sok közül valamely konkrét állami szerv vállalta, nem lehet szó valamiféle részleges állami kötelezettségvállalásról. Ez legalább is formailag részben ellentmondásban van sok ország erre vonatkozó belső jogi szabályaival (fent utaltunk rá¹¹⁷) Eszerint az egyes országokban a költségvetési állami szervek a belső polgári és kereskedelmi jogi forgalom szempontjából jogi személynek is minősülnek és ebbeli minőségükben részt vehetnek az ügyleti forgalomban. Ennek részeként perelhetők is. Ez azonban az államnak egyfajta belső polgári jogi megjelenése. Az államnak a nemzetközi ügyleti tevékenység körében egy ilyen mintegy „feldarabolása” a nemzetközi jogban nem látszik elfogadottnak. Egyfajta „bi-illetőleg multiszekció” a nemzetközi jog elméletében nem tekinthető honosnak. Az államok sui generis állami szerveinek cselekményei az államok mint olyanok cselekményeinek minősülnek.

A másik oldalon viszont az egyes szocialista országok vázolt gyakorlata szerint nincs kétség afelől, hogy vajon az egyes említett központi állami szervek létrehozna-e vagy sem államközi gazdasági kötelezettségeket. A belső szabályozás értelmében a különböző központi állami szervek rendelkeznek ezzel a joggal, nevesül azokkal a specifikációkkal és azok között a határok között, ahogy a megfelelő jogi szabályozás ezt megfogalmazza. A kormányok mellett különösen a külkereskedelmi minisztériumok azok, amelyek ezen a téren erős funkcionális pozícióval rendelkeznek. Ezek a szervek, valamint más központi állami szervek – konkrét eset körülményeitől függően – a nemzetközi kötelezettségek egy részét saját nevükben vállalják, azaz a parlament vagy más felsőbb szerv utólagos ratifikációja nélkül, ami egyébként a tradicionális formája volna a szuverén államok kötelezettségvállalásainak, a nemzetközi szerződések nemzetközi jogi elvei szerint. Ennek ellenére – hogy ti. számos kötelezettségvállalásra utólagos ratifikáció nélkül kerül sor – nem alakult ki olyan általánosan elfogadott elv, miszerint az ilyen kötelezettségvállalások csak a szóban forgó konkrét központi állami szerveket és nem az államot mint oszthatatlan egységet kötnék. Ez minimálisan szükségessé tenné azt – legalább is elméleti közelítésben –, hogy ez tételesjogi rendelkezésben testesüljön meg, normatív szabályozás formáját öltse, hogy az érintett központi állami-államigazgatási szervek megfelelő olyan speciális alapokkal rendelkezzenek, amelyekben aztán eleget tudnak tenni szerződésileg vállalt vagy egyéb olyan anyagi kötelezettségeiknek, amelyeknek ebből az elkülönült pozícióból saját nevükben kell harmadik személyek felé eleget tenniök. Ahhoz még, elég indokolt vélemények szerint,¹¹⁸ arra is szükség volna, hogy az adott központi államigazgatási szerv a maga aktusával lemondhasson az állami immunitásról, továbbá kellene olyan speciális mechanizmus is, amelyben biztosítani lehetne az ilyen állami kötelezett-

¹¹⁷ L. fent 12. és 15. pont.

¹¹⁸ *Lunenburg* és *Luney* (l. a Forrásjegyzékben).

ségű vállalatok kikényszerítését, amennyiben az adott jogrendszeren belül nem volna általában is lehetséges a relatív immunitás érvényesülése ehhez rendelt megfelelő joghatóság-fórum-rendszer funkcionálása keretében. Vannak akik azt mondják, hogy egyfajta ilyen fejlődési folyamat útját egyengetni kellene különösen azért, mert a KGST gazdasági integráció újabb fejleményeinek részeként a minisztériumok és más központi ágazati irányító szervek szintjén vállalt anyagi kötelezettsége, illetőleg általában az ezen a szinten létrejövő közvetlen gazdasági kapcsolatok súlya-jelentősége állandóan nő.¹¹⁹

A megoldatlan problémák ellenére is itt van azonban változatlanul a mi kérdésünk, nevezetesen, hogy az állam különböző központi szervei révén esetenként részese gazdasági ügyleteknek. Akarja a tudomány vagy sem, meg tud birkózni vele a jogi elmélet vagy ódzkodik valamilyen ésszerű választól, ez a helyzet mindenképpen adva van. És valóban az aligha megoldás, hogy minden állami szerv kötelezettségvállalásai tekintetében mindenkor minősüljön az államtól mintegy elkülönült entitásnak és ebbeli minőségében, mintegy vagy tényleges jogi személyként feleljen e nemzetközi gazdasági tranzakciók kapcsán kötelezettségvállalásaiért. Ez az út azért járható nehezen, mert elméletileg tulajdonképpen az állam mint jelenség feloldását tételezi elméletileg, miután az állam szükségképp szervei útján, azok képében és azok cselekvéseiben jelenik meg, ha az utóbbiakat mintegy az államtól elkülönülő cselekvéseknek, az adott állami szervek lényegéhez tartozónak tekintjük, akkor hol marad az állam? Hiszen bármit is tesz az állam szükségképp valamely szerve útján cselekszik. Ezért jelentené egy ilyen elmélet az állam feloldását saját szerveiben, az állam mintegy átmenne egy alacsonyabb minőségbe. Mind elméletileg, mind gyakorlatilag racionálisabbnak tűnik azt mondani, hogy a sui generis állami szervek gazdasági cselekvései is az állam gazdasági akciói. Ha ennek folyományaként az állam anyagi felelősségének institutionalizálása indokolt, és láthatóan erről van szó, akkor ebben az irányban ésszerű a kiutat keresni. Az újabb fejlemények tanúsága szerint ez a tendencia látszik erősödni a szocialista országokban is, és ha egyelőre sporadikusan is, de ebben az irányba lépnek az elméleti kísérletek is.¹²⁰

26. *Az immunitás és a felelősség az állam gazdasági kötelezettségvállalásaiért.* — A szocialista jogi gondolkozásnak a szóban forgó kihívásra vonatkozó választát illetően a belföldi és nemzetközi jogalkotást kell vallatóna fogni.

(1) *A belső jogalkotás* (a) legalább is a *relatív immunitás* részleges elfogadását mutatja. Ez minden bizonnyal tudatos végiggondolása és tükröződése a vázolt tézis-antitézis ellentétben keresett racionális szintézisnek. Egyes szocialista országok ezt az álláspontot egyértelműen újabb nemzetközi magánjogi kodifikációjukban fogalmazzák meg.¹²¹ Más szocialista országok a belső nemzetközi magánjogi kodifikációban ugyanezt a koncepciót, mármint a relatív vagy más néven funkcionális immunitás alkalmazását

¹¹⁹ Kemper–Maskow, 103. o.

¹²⁰ L. ehhez Mádl (5), 98. és köv. o.

¹²¹ Az 1963. évi csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény 47. §-ának 3. bekezdése egyebek között kimondja, hogy a csehszlovák bíróságok joghatósággal rendelkeznek olyan foglalkozásra vagy kereskedelmi tevékenységre vonatkozó eljárásban, amelyet egyébként mentességet élvező személyek *hivatalos funkciójukon kívül* fejtenek ki, miközben személyeken – miként ugyanennek a §-nak az 1. bekezdése kimondja – nemcsak fizikai személyek, hanem állami szervek is értendőek; Lengyelországban a hasonló koncepciót a polgári eljárásról szóló 1964. évi kódex 1111. §-a fogalmazza meg.

viszonzásképpen rendelik el, tehát csak azon államok tekintetében teszik magukévá, amelyek velük szemben maguk is a funkcionális immunitást gyakorolják.¹²² Minthogy az országok nagy része gyakorolja belső joga és jogpolitikai koncepciója szerint a funkcionális immunitást, ez az említett szocialista országok viszonyosság-koncepciója szerint azt jelenti, hogy ezek a szocialista országok a külállamok egy nagy részére nézve a funkcionális immunitás tanát vallják. Általában tagjai viszont a szocialista országok az 1961 évi Bécsi Konvenciónak a diplomáciai kapcsolatok és részben tagjai az ugyancsak 1961 évi Bécsi Konzuli Konvenciónak. Ismeretes, hogy ezek a konvenciók a diplomáciai és konzuli szervek képviselői-alkalmazottai tekintetében a mentességet messzemenően szabályozzák és biztosítják. Kimondják azonban azt, amennyiben kereskedelmi jellegű tevékenység folytatásáról van szó, ez az immunitás a jogosultakat már nem illeti meg.¹²³ A nemzetközi szerződés útján tett kötelezettségvállalás, ill. az abban megnyilatkozó állásfoglalás szerint tehát ez az itt megfogalmazott relatív immunitás kategória is jelzi, hogy a szocialista jogi gondolkodás a funkcionális immunitás koncepciójától nem határolja el magát a limine.

Időnként hangot kap azonban, nem kevés indokkal, az a vélemény, miszerint ezek a legiszlációs formák az egyes országokban a diplomáciai testületek és más központi állami szervek sporadikus kereskedelmi tranzakciói vagy károkozási (pl. közúti baleset kapcsán előforduló károkozási) felelősségnek rendezésére kívántak válasz lenni. Az a koncepció akkor, úgymond, nem fogta át az állami szervek külgazdasági tárgyú gazdasági kötelezettségvállalásainak a dolog természeténél fogva sokkal nagyobb nagyságrendjét. Hát ha így is volna, akkor is legalább is preterintencionális eredményről van szó. Tény azonban, hogy egyrésztől egyesek az adott szabályok általánosabb alkalmazását is célozták, másrésztől viszont a hivatkozott belső jogalkotásokban nincs semmiféle korlátozás arra nézve, hogy a relatív immunitás megnyitott zsilipjén csak ilyen vagy csak amolyan kötelezettség, avagy kötelezettség teljesítését kereső hajó hajózhat.¹²⁴ Itt tehát a szocialista relatív immunitás koncepció csatornája nyitva van, annyira amennyire ezt a hivatkozott jogszabályok kinyitották, a csatorna hajózhat és ebben csak az a megkülönböztetés lehetséges, amit az adott jogforrások maguk fogalmaztak meg.

(b) A szóban forgó csatorna tényleges szélességét és használatát az egyes országokban *különbözőképpen korlátozza* a jogalkotás. Ilyen korlátozás pl. az, hogy csak viszonzásként alkalmazható a hivatkozott konkrét belső jogi rendelkezések értelmében. Ez azt jelenti, hogy a kérdéses országok általában a *sui generis* állami szervek bármilyen jellegű aktusa tekintetében az abszolút immunitást vallják, illetőleg preferálják, más szóval hacsak nem mondanak le erről a privilégiumról ad hoc jelleggel vagy általánosabb

¹²² Ezt a megoldást tette magáévá a szovjet és a magyar jogalkotás. A Szovjetunió 1961. évi törvénye a polgári eljárási törvényhozás alapelveiről a 61. §-ban a külföldi állam feletti joghatóságot általában csak annak lemondása (az immunitásról való önkéntes lemondása (esetén ismeri el, de viszonzásként a funkcionális immunitás elvét deklarálja, ha az adott országban a szovjet állam; ill. annak *sui generis* állami szervei nem élveznek abszolút immunitást. A magyar jog hasonló szabályozásához l. az 1979. évi tvr-t a nemzetközi magánjogról, 17., 55–57. és 72. §.

¹²³ L. Mádli–Vékás, 36. §, 3. pont.

¹²⁴ Az állam nemzetközi operatív gazdasági kötelezettségvállalásainak (ügyleteinek) ilyen értelmű tudatos számbavételéhez l. az előbb (122. jegyzet) hivatkozott magyar nemzetközi magánjogi kódex 55–57. §-ait, valamint Mádli (8), 650. és köv. o.

formában, akkor minden jogvita megoldása csak diplomáciai csatornában történhet.¹²⁵ Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy ezek az országok külállammal szemben, amely velük szemben szintén az abszolút immunitás bánásmódot nyújtja, az esetleges belföldi igényeket az adott külállammal szemben diplomáciai úton próbálnak rendezni. Fordítva: külállamoktól általában ezt igényelnék, illetőleg vennék szívesen az adott szocialista országok. Erről azonban fent már volt szó, hogy azok a külföldi országok, amelyekben a relatív vagy funkcionális immunitás általános volt, erre már a belső jog erejénél fogva nem kerülhet sor; így tehát az adott szocialista országok válasza is viszonzásképp a funkcionális immunitás alkalmazása. Ami pedig az immunitásról való ad hoc vagy általánosabb jellegű lemondást illeti, nem is volt olyan ritka pl. a Szovjetunió történetében; a Szovjetunió gyakorlatában volt ugyanis jelentős az, hogy külkereskedelmi ügyleteket a fejlődés korábbi szakaszában nagyrészt a diplomáciai testület részeként működő külképviseltek (missziók) kötöttek. Ezek pedig természetesen sui generis állami szerveknek minősültek. Az ilyen esetekre terjedt ki nemegyszer a Szovjetunió az az aktusa, hogy lemondott az állami immunitásról akár ad hoc jelleggel, akár valamely ország relációjában a kereskedelmi kapcsolatokat általában rendező kereskedelmi-konzuli szerződésekből. Jól tükrözi ezt az a szovjet jogtudományi forrás, miszerint „egyes konkrét esetekben – amikor is szovjet külkereskedelmi missziók külkereskedelmi ügyleteket is kötnek – a Szovjetunió a külkereskedelmi misszióknak erre az ügyleti gyakorlatára nézve hozzájárulhat az immunitás mellőzéséhez”.¹²⁶

(c) *A relatív immunitás elméletek igazi korlátozását* az a tény jelenti, hogy e kategória égisze alá csak meghatározott esetek-jogviták kerülhetnek azok szerint a fórumok szerint is, amelyek határozottan vallják a relatív immunitás elméletét. Azok az ügyek-jogviták nevezetesen, amelyek egyrésztől valóban kereskedelmi tárgyú ügyletre vonatkoznak, tehát olyan jogügyletre, amelyet szokás szerint a kötelmi jogi jogviszonyok alanyai valósítanak meg, másrésztől valóban erre felhatalmazott sui generis állami szervek tevékenységében öltenek testet.¹²⁷ Minthogy a legtöbb szocialista országban a szóban forgó természetű jogügyleteket döntő többségben vállalatok kötik, bonyolítják és teljesítik, az államnak a nemzetközi gazdasági tranzakciókban való közvetlen szerepe ehhez képest marginális (pl. külképviseleti szervek közönséges üzleti beszerzéseket bonyolítanak le, más, pl. szolgáltatási szerződéseket (villany, gáz szerelés stb.) kötnek működésük technikai feltételeihez, igaz a nemzetközi vállalatalapításban való részvétel már jelentősebb kategória). De mint látható volt, még azokban az országokban is, amelyekben egyes központi vagy más sui generis állami szervek rendelkeznek ügyletkötési jogkörrel, a

¹²⁵ L. ehhez Boguslawski (2), 118. és köv., Lunc, 74. és köv., Pozdniakov (1), 38. o.

¹²⁶ Pozdniakov (4), 271. o.; a gyakorlathoz l. pl. az 1955. október 17-én aláírt szovjet–osztrák kereskedelmi szerződést, amely a szovjet külkereskedelmi képviselő Ausztriában kötött ügyleteire osztrák joghatóságot deklaráll, Boguslawski (2), 119. o.; hasonló rendelkezés található a Szovjetunió számos más szerződésében, l. ehhez Mádl (1), 98. o.; ami az ad hoc lemondást illeti, figyelemre méltó, hogy erre a külkereskedelmi képviseltek felhatalmazást kaptak, sőt ezt a jog egyenesen ajánlta, ha ezt a szerződésben megjelenő kölcsönös érdekek indokolták (ezt tartalmazza a Központi Végrehajtó Bizottság és a Szovjetunió Népbiztosainak 1933. évi szeptember 13-án kelt határozata „A Szovjetunió külkereskedelmi képviselteleinek helyzetéről”, A Szovjetunió Törvényei, No. 59, 1933, 354. §).

¹²⁷ L. fent 13–15.

közvetlen állami kereskedelmi ügyletek száma és súlya azokhoz képest, amelyeket ugyan-
 ebben az országban a különböző vállalatok valósítanak meg, itt is aránytalanul kisebb.

Van olyan nézet is, hogy a relatív immunitás tanát általában kellene alkalmazni a
 szocialista gazdasággal szemben, ti. a szocialista országok vállalataival szemben is, egy-
 szerűen azért, mert egyes nyugati országok szabályozásában az állami tulajdonban levő
 vállalatok is az állam „listáján” vannak: azoknak a szervezeti egységeknek a listáján,
 amelyek a jogszabály alkalmazásában az állam fogalomkörébe tartoznak, és amelyekre –
 illetőleg amelyek képében az államra – a mentesség nem vonatkozik, ha ez az „állam”
 kereskedelmi ügylet alanya. Ez, azt kell mondani, tulajdonképpen üres érvelés, kivéve
 talán azokat az országokat, amelyek szerint az állami vállalatok is az állammal egyenlők,
 és ezért semmilyen esetben sem vonhatók más állam joghatósága alá. Ilyen jogszabály
 vagy nézet azonban – az általános ismeretek szerint – sohasem létezett a szocialista
 országokban. Igazában ott az ellenkezőjét vallják és mondják majdnem *ceterum censeo*
 állandósággal: hogy ti. az állami vállalatok, általában a szocialista vállalatok relatíve önálló
 gazdasági-jogi egységek, olyan jogi személyek, amelyeket a gazdasági forgalomban mind-
 azok, akik velük jogviszonyba kerülnek, korlátozás nélkül perelhetnek, akik ellen a
 jogerős ítéleteket végre lehet hajtani és akiknek oldalán ez ellen semmiféle állami inter-
 vencionizmus nem jelenik meg.¹²⁸

(2) A nemzetközi *legiszláció* szintjén ezen a területen a szocialista országok fő
 problémája a sui generis állami szervek gazdasági kötelezettségvállalásaiért való anyagi
 felelősség kívánatos erősítése a KGST-n belül kibontakozó szocialista gazdasági integráció
 javára. Minthogy az ilyen természetű gazdasági kötelezettségvállalások száma nő, nő a
 megfelelő jogi szabályozás szüksége is, amint ezt az 1971 évben elfogadott Komplex
 Program is megfogalmazza.¹²⁹

(a) Az eddig megvalósult lépések egyrészt olyan tervezetek kidolgozásában és kezde-
 ményezésekben áll, amelyek az állam a gazdasági kötelezettségvállalásért való anyagi
 felelősség általános KGST szabályozását célozzák. Ezek a kezdeményezések és tervezetek
 olyan kérdések megoldását, illetőleg szabályozását ígérik, mint: mely szervek cselekvése
 számít az állam cselekvésének, miben áll felelősségük, milyen aktusok alapján lehet a
 másik félnek kártalanítási igénye, miben álljon a kártalanítás, mi legyen az eljárási rend az
 ilyen viták feloldásában? – hogy csak a fontosabb problémákra utaljunk. Az eddigiek

¹²⁸ Ez „a vállalat is az állam” nézet jelent meg egyes amerikai szerzők részéről, pl. éppen e téma
 vitájában, amit követően a szovjet jogtudomány képviselőinek válasza eléggé egyértelművé tette „a
 vállalat és az állam más és más kategória” alapvető és általában el is fogadott nézetet, l. *Soviet-
 American Trade in a Legal Perspective* c. szovjet–amerikai konferencia, New York, 1974, anyagát közli
 a *Denver Journal of International Law and Policy*, 5. köt., külön szám, 1975, 217–369. o., az említett
 nézeteket l. a 293–294. o-on. Az 1976. évi amerikai „Foreign Sovereign Immunity Act” az
 1603. §-ban a „meghatározások és fogalmak” körében kimondja, hogy az állami szervek mellett „a
 külföldi állam... jelenti annak bármely szervét vagy eszközét (*any agency or instru-
 mentality*)... , amely elkülönült jogi személy, akár társasági jogi, akár más formában... , ha ezekben
 többségi részesedéssel rendelkezik”. Ebben nyilván az a szándék rendelkezik, hogy a külállam
 mindenképp – a funkcionális immunitás túlbiztosítása ez – „elérhető” legyen, ha bármilyen közvetve
 is, de *àre gestionis* cselekszik.

¹²⁹ 8. fejezet, 1.5, 3.1 és 15. fejezet (az utóbbi „A KGST tagállamai közötti együttműködés
 jogi alapjainak fejlesztése”).

szerint az immunitás általános feladása ebben a körben (azaz bármely állam belső bíróságának elfogadása) nem látszik valóságközelben. A fejlemények inkább egy részletesen szabályozott egyeztető eljárást ígérnek.¹³⁰

(b) Jelentősebb előrelépés testesül meg egy speciális területen: a közös nemzetközi gazdálkodó szervek területén. Nemzetközi gazdasági, konkrétan nemzetközi gazdálkodó szervek egyik jelentős új eleme a KGST gazdasági együttműködés fejlődésének, konkrétan a nemzetközi beruházások területén. Újak ezek a jelenségek a korábban majdnem kizárólagos együttműködési formák mellett, amelyekben a döntő szerepet a hagyományos államközi áruforgalmi egyezmények jelentették, amelyekhez képest a külkereskedelmi vállalatokra azoknak mintegy egyszerű végrehajtása hárult. Tudott dolog, hogy mindezek lényege a hagyományos áruforgalom, az árucserre volt. A nemzetközi vegyes vállalatok új és más minőséget jelentenek, számuk nő. Az egyes KGST-országokban azonban a vállalatok nem rendelkeznek új vállalatok létrehozására vonatkozó jogkörrel, a gazdasági társulás jogkörével sem hazai, sem nemzetközi relációban. Új gazdasági egységek alapítása az illetékes állami szervek feladata és joga. Más szocialista országokban viszont az állami vállalatok és egyéb gazdálkodó szervezetek rendelkeznek ezzel a jogosítvánnyal. Így aztán ha a nemzetközi vegyes-vállalatok alapítására kerül sor, ez szükségképp azt jelenti, hogy az alanyok között egyrészt sui generis állami szervek, másrészt pedig állami vállalatok egyaránt szerepelhetnek. A közvetlen állami alapítást nagyon gyakran az is indokoltá teszi, hogy nagyméretű közös beruházásról van szó, amelyhez valamely belső vállalat nem is rendelkezik megfelelő nagyságrendű szabad anyagi eszközökkel, a közös beruházás viszont valamennyi érintett ország népgazdaságának érdeke.¹³¹ A következmény: az állam ügyleti partner, nevesül alapító tag – az ezzel járó minden joggal és kötelezettséggel – egy beruházási tranzakcióban, gazdasági társulásban, amely általában a társasági jog területére tartozó kategória. Akár az előző, akár az utóbbi körülmény folytán van jelen az állam, ilyen nemzetközi gazdasági vállalkozás közvetlen elkötelezettséget, anyagi felelősséget, más a gazdálkodás operatív tevékenységének körébe tartozó kötelezettségeket jelent, a vállalatyszerű operatív működés mobilitásához szükséges alkalmazkodást, egyebek között az esetleges viták racionális megoldásának ésszerű módozatai tekintetében is.

A jogfejlődés tényei e téren a következőket mutatják.

(aa) A nemzetközi gazdálkodó szervezeteknek a KGST-ben kidolgozott Minta-szabályzata az 1. §-ban rendelkezik arról, hogy kik lehetnek a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alanyai. A tagállamok belső gazdálkodó szervezetei, általában vállalatai mellett a lehetséges alanyok egyik típusa az állam, méghozzá az állam mint olyan. Szósz szerint így fogalmaz ez a §: „A nemzetközi gazdálkodó szervezetekben gazdálkodó szervezetek, valamint meghatározott esetekben – amennyiben a polgári jog alanyaként lépnek fel – az államok vehetnek részt.” Ez a normatív dokumentum, alig értelmezhető másként, minthogy az államot ebben az összefüggésben polgári jogalanynak tekinti, olyannak, amely a iure gestionis szinten jár el, tehát pont abban a funkcióban, amelyben a funkcionális immunitás tan az államtól az immunitást megvonja. És ami az alapítótagok

¹³⁰ L. Kálmán és Mádl–Vékás (a Forrásjegyzékben).

¹³¹ Mádl (6), 257. és köv. o.

közi vitákat illeti, erre nézve a 33. § az alapító szerződésben meghatározott módozatra utal, amely lehet belső vagy nemzetközi választottbírótság, elméletileg még valamelyik belső bíróság is, kivéve, ha nemzetközi egyezmény másként rendelkezik.¹³² Elméletileg tehát, sőt valójában is közel vagyunk ahhoz, hogy az államot „bírótság elé állítsák”, nevesül más mint saját bírósága elé.

(bb) A Mintaszabályzat szociológiája az azóta létrehozott nemzetközi vegyes vállalatok gyakorlatában látható. A korábbi alapítások — amilyen pl. az INTERMETAL volt, vagy a két bank mint speciális nemzetközi gazdasági intézmény — alapító szerződéseikben, valamennyi államközi szerződés volt, vagy egyhangúságot írtak elő a döntésekre nézve, vagy vita esetére belső egyeztető eljárást ajánlottak. Az új alapítások a lehetséges viták feloldásának új módozatát választották. A legtöbb alapítás államközi úton jött létre, alapító-szerződéseik államközi szerződések (pl. az Interelektro, az Interatomenergo, az Intertextilmas). Az anyagi természetű vitákra pl. az Intertextilmas egyezmény 26. szakasza kimondja, hogy a KGST választott-bírószági egyezményét kell alkalmazni. Ez pedig, mint ismeretes, a KGST-országok kereskedelmi kamarái mellett létrehozott intézményes választott-bírószágot tekinti a viták kötelező fórumának, méghozzá általában az alperes székhelye szerinti választott-bírószágot.¹³³ Belejutottunk tehát megint abba az utcába, amit úgy látszik nem lehet kikerülni: ezen az úton a külállamnak oda kell mennie, és előre már deklarálja, hogy oda is megy, valamely ország belső bíróságához, mert a választott-bírótság is bíróság, ha nem is rendes bírósági fórumról van szó.

¹³² A Mintaszabályzatot közli *Sárközy-Ficzere*, valamint a Külkereskedelmi Közlöny, 1974. évi 2. sz., 48. és köv. o.; az irodalomban l. még *Mádl (5)*, 104–105. o.

¹³³ *Mádl (5)*, 105–106. o.

FORRÁSJEGYZÉK

Az irodalmi források megjelölése a tanulmányban az alábbi baloldali jelölések szerinti nevekre utalással történik. A jogforrások és gyakorlat forrás-megjelölése a jegyzetekben szerepel.

- Berényi* *Berényi L.*, Szabályozók a külkereskedelemben. Figyelő, 1979. évi 46. sz., 1979. november 14, 7. old.
- Bialecki* *Bialecki, K.*, Organizacja handlu zagranicznego (A külkereskedelem szervezete). Ed.SGPS, Warszawa, 1974.
- Bíró (2)* *Bíró J.*, Magyar külkereskedempolitika a gazdaságirányítás új rendjében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 327 old.
- Boguslawski (2)* *Boguslawski, M. M.*, Mezdunarodnoe csasztnoe pravo (Nemzetközi magánjog). Izdat. Mezs. Otnosenija, Moszkva, 1974, 269 old.
- Christoforov–Kutikov* *Christoforov, V.–Kutikov, VI.*, Mezdunarodno csasztno pravo na NRB (Nemzetközi magánjog a Bolgár Népköztársaságban). Szófia, 1976.
- Deák* *Deák, F.*, Organs of States and their External Relations: Immunity and Privileges of State Organs and the State. A „Manual of Public International Law” c. kötetben. Szerk. M. Sorensen. London–New York, Macmillan, 1966, 381. és köv. old.
- Enderlein* *Enderlein, F.*, Aussenhandelsmonopol und ökonomisches System des Sozialismus. Aktuelle Beiträge der Staats- und Rechtswissenschaft. Heft 32. Institut für Ausländisches Recht und Rechtsvergleichung, Potsdam–Babelsberg 1968, 266 old.
- Engler–Maskow* *Engler, H.–Maskow, D.*, Die Entwicklung des Aussenhandelsmonopols bei der Wahrnehmung von Aussenhandelsaufgaben durch Kombinate. Wirtschaftsrecht, 10 (1979). köt., 1. sz. 21–26. old.
- Eörsi (1)* *Eörsi Gy.*, Jog – gazdaság – jogrendszer-tagozódás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.
- Friedmann* *Friedmann, W.*, Governmental (Public) Enterprises. International Encyclopedia of Comparative Law, Vol. XIII, Chapter 13 (1972), 79 old. és „Government Enterprise. A Comparative Study” szerk. W. Friedmann és J. F. Garner, Stevens, London 1970, XII, 351 old.
- Genkin* *Pravovojie regulirovanie vnesnej trgovji SSSR (A külkereskedelem jogi szabályozása a Szovjetunióban). Moszkva 1961; német fordítása „Aussenhandel und seine rechtliche Regelung in der UdSSR”, (szerk. D. M. Genkin), Staatsverlag, Berlin 1963.*
- Gruzinov* *Gruzinov, V. P.*, Upravlenie vnesnej trgovli: celi, funkcii, metodi (A külkereskedelem irányítása: célok, funkciók, módszer). Mezdunarodnue Otnoshenija, Moszkva 1975; „The USSR’s Management of Foreign Trade” cummel angol fordításban, Sharpe, White Plains, N. Y. 1979, 243 old.
- Harmathy–Náray–Sándor–Vörös* *Harmathy A.–Náray M.–Sándor T.–Vörös I.*, A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződésai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1978, 409 old.
- Jakubowski* *Jakubowski, J.*, Common Enterprises and Economic Integration (Académie de Droit International de la Haye, Colloque 1971, Les aspects juridiques de l’integration économique, Leyden 1972) idézi *Loeber*, 3. köt. 297. old.
- Kálmán* *Kálmán Gy.*, A KGST-államok anyagi felelőssége gazdasági kötelezettség-vállalásukért. Jogtudományi Közlöny, 1972. évi köt., 7. sz., 220. és köv. old.
- Kemper–Maskow* *Kemper, M.–Maskow, D.*, Aussenwirtschaftsrecht der DDR. Staatsverlag, Berlin 1975, 367 old.
- Kodinov* *Kodinov, St.*, Vnasnata targovja i szisztema na upravlenia na ikonmikata na NRB (A külkereskedelem és a gazdaságirányítás rendszere a Bolgár Népköztársaságban). Nauka i Izkusztvo, Szófia 1973.
- Laptev (1)* *Laptev, V. V.*, Socialist Enterprises, Vol. XVII (State and Economy), Chapter 16 of the International Encyclopedia of Comparative Law.

- Laptev (2)* *Laptev, V. V.*, The Legal Status of Soviet Foreign Trade Organizations. *Soviet–American Trade in a Legal Perspective* c. alábbi különszámában, 283–292. old.
- Law and Economic Reform in the Socialist Countries* *Law and Economic Reform in the Socialist Countries*. Ed. by *Eörsi Gy.–Har-mathy A.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1971, 224 old.
- Lehoczky (1)* *Lehoczky K.*, A politikai kockázatok elleni biztosítás aktuális kérdései. *Kül-gazdaság*, 23 (1979). köt., 10. sz., Jogi Melléklet, 1–7. old.
- Lehoczky (2)* *Lehoczky K.*, Az exporthitel-biztosítás továbbfejlesztése. *Külgazdaság*, 22 (1978). köt. 8. sz., Jogi Melléklet.
- Loeber* *Loeber, D. A.*, East–West Trade. A Sourcebook on the International Econ-omic Relations of Socialist Countries and their Legal Aspects. 1–4. köt., Oceana, Dobbs Ferry, N.Y. 1976–1977.
- Lowenfeld* *Lowenfeld, A. F.*, International Economic Law. Vol. I–III. Matthew Bender, New York 1977. Vol. II: International Private Investment, IX, 495 old.; Vol. III: Trade Control for Political Ends, VII, 885 old.
- Lunenburg* *Lunenburg, G. A.*, Az ipari minisztériumok külgazdasági tevékenységének jogi kérdései (I. *Lunev*, 211. és köv. old.).
- Luney* A minisztériumok szervezete és munkája a gazdasági reform viszonyai között. (Oroszul.) Szerk. *A. E. Luney*, Moszkva 1972.
- Lunc* *Lunc, L. A.*, A nemzetközi magánjog irányai. Különös rész. Izdat. Jurid. Moszkva 1975 (oroszul).
- Mádl (1)* *Mádl F.*, Foreign Trade Monopoly – Private International Law. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970, 170 old.
- Mádl (2)* *Mádl F.*, Die Neuregelung wirtschaftlicher Assoziationen mit ausländischer Beteiligung in Ungarn. AWD, März 1973, 121–129. old.
- Mádl (4)* *Mádl F.*, The New Regulation of Foreign Trade Management. *Annales Univer-sitatis Budapestinensis, Sectio Juridica*, XXI (1979). köt.
- Mádl (5)* *Mádl F.*, State in the Economy and Problems of State Immunity with Special Regard to Economic Integration. „Gedächtnisschrift für Albert A. Ehren-zweig” c. kötetben, szerk. E. Jayme–G. Kegel, Karlsruhe–Heidelberg 1976, 89–108. old.
- Mádl (8)* *Mádl F.*, Újabb szakaszban egy korszerű magyar nemzetközi magánjogi kó-dexért. *Jogtudományi Közlöny*, 33 (1978). köt. 11. sz., 639–655. old.
- Mádl–Vékás* *Mádl F.–Vékás L.*, Nemzetközi Magánjog a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel. Kézirat, 700 old., 1979, sajtó alatt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál.
- Meznerics (1)* *Meznerics I.*, Law of Banking in East–West Trade. Sijthoff – Oceana, Leiden–Dobbs Ferry, N.Y., 1973, 427 old.
- Meznerics (2)* *Meznerics I.*, Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kap-csolatokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1977, 686 old.
- Náray (1)* *Náray P.*, A legnagyobb kedvezményes elbánás elvének alkalmazása a kelet–nyugati kereskedelemben. *Külgazdaság*, 21 (1977). köt., 10. sz., 736–745. old.
- Náray (2)* *Náray P.*, Külkereskedelmünk belföldi kapcsolatai rendszerének továbbfejlesz-tése. *Külgazdaság*, 23 (1979). köt., 9. sz., 38–56. old.
- Pfaff* *Pfaff, D.*, Die Aussenhandels-schiedsgerichtsbarkeit der sozialistischen Länder im Handel mit der Bundesrepublik Deutschland. Verlagsgesellschaft Recht und Wirtschaft, Heidelberg 1973, 887 old.
- Pivarski-Stojicevic–Radanovic* *Pivarski-Stojicevic, Z. Radanovic, J.*, Foreign Trade Enterprises. Yugoslav Sur-vey, Belgrade, Vol. 13 (1972), No. 1, 73. és köv. old.
- Plowiec* *Plowiec, V.*, Tendencies of Change in Foreign Trade. *Problemi Handlu Zagra-nicznego*, Vol. 1971, No. 1.
- Popescu* *Popescu, T. R.*, Dreptul comerțului internațional. Tratat. (A nemzetközi ke-reskedelem joga.) Ed. Didact Bucuresti 1976.
- Popov* *Popov, K.*, A külkereskedelmi monopólium lenini elve és ennek megvalósulása a szocialista országokban. *Voproszi Ekonomiki*, 1969. évi köt., 3. sz.

- Pozdnyakov (1)* *Pozdnyakov, V. S.*, The State Monopoy or Foreign Trade in the USSR. Soviet Law and Government, Vol. 6 (1967–68), No. 3, 33. és köv. old. Az eredeti: Sovetszkoe Goszudarsztvo i pravo, 1967. évi köt., 10. sz.
- Pozdnyakov (2)* *Pozdnyakov, V. S.*, Konstitucionnue osnovi goszudarsztvennoj monopolii vnesnej trgovli v SSSR (A külkereskedelmi monopólium alkotmányjogi kérdései a Szovjetunióban). Vnesnaja Torgovlja, 1978. évi köt., 7. sz., 11. és köv. old.
- Pozdnyakov (3)* *Pozdnyakov, V. S.*, Goszudarsztvennoe monopoli vnesnej trgovli v SSSR (A külkereskedelem állami monopóliuma a Szovjetunióban). Izd. Mezsd. Otnosenija, Moszkva 1969.
- Pozdnyakov (4)* *Pozdnyakov, V. S.*, The Legal Status of Soviet Trade Representations Abroad. *Soviet–American Trade in a Legal Perspective* c. alábbi különszámában, 261–272. old.
- Pozdnyakov (5)* *Pozdnyakov, V. S.*, Vszeszozjuznue vnesnetorgovüe obedinenia i drugie szubjektü grazsdanszkovo prava vo vnesnej trgovlie SzSzSzR (Össz-szövetségi külkereskedelmi egyesülések és más polgári jogi jogalanyok a Szovjetunió külkereskedelmében). 9–26. old. az „Exportno-importnue operácii” c. kötetben, Izd. Mezsd. Otnosenija, Moszkva 1970, 334 old.
- Rédei* *Rédei J.*, The Questions of Long-Term Agreements and Annual Commodity Shipment Protocols. The Quota System. In „The Market of Socialist Economic Integration”, Selected Conference Papers of the Conference „The Nature and Problems of the CMEA Market”, ed. by Kiss T., Budapest 1973, see also *Loeber*, vol. 2. 171. és köv. old.
- Sárándi* *Sárándi I.*, The Changes in Social Ownership. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Juridica*, Vol. XII (1970), 3–35. old.
- Silard* *Silard, St. A.*, Money and Foreign Exchange. Chapter 20, Vol. XVII of the International Encyclopedia of Comparative Law. Mohr (Tübingen), Muton (The Hague, Paris), 1975, 115 old.
- Sinclair* *Sinclair, I. M.*, The European Convention on State Immunity. *International and Comparative Law Quarterly*, April 1973, 254–283. old.
- Soldaczuk* *Soldaczuk, J.*, On the Quota Agreements. A forráshoz l. az adatokat *Rédeinél* idézett helyen.
- Soviet–American Trade in a Legal Perspective* *Soviet–American Trade in a Legal Perspective*. Proceedings of a Conference of Soviet and American Legal Scholars, New York (Columbia Law School), January 1974, published in *Denver Journal of International Law and Policy*, Vol. 5 (special issue), 1975, 217–369. old.
- Sukijasovic* *Sukijasovic, M.*, Joint Business Ventures in Yugoslavia between Domestic and Foreign Firms: Development in Law and Practice. Institut of International Politics and Economics, Beograd 1973, 299 old.
- Ficzere–Sárközy* *Ficzere L.–Sárközy T.*, A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1978; 471 old.
- Schwarzenberger* *Schwarzenberger, A.*, Foreign Investments and International Law. Stevens, London 1969, XXIII, 237 old.
- Szász* *Szász I.*, Hungarian Statutes Concerning Foreign Trade. Hungarian Chamber of Commerce edition, Budapest 1970, 242 old.
- Tadjer* *Tadjer, V.*, Grazdanszko-praven rezsim na vnasnotargovszkata organizacija (A külkereskedelmi gazdálkodó szervezetek polgári jogi státusa). Lekcii za sleddiploma specializacia na juriszti, VI. köt., Szófia 1971.
- Tlímár* *Tlímár M.*, Gondolatok gazdaságirányítási rendszerünkről. Közgazdasági Szemle, 1978. évi köt., 9. sz., 1025–1033. old.
- Wenger* *Wenger, K.*, Die öffentliche Unternehmung. Springer Verlag, Wien–New York, 1969, XVII, 673 old.

NEMZETKÖZI JOGSEGÉLYKAPCSOLATAINK

BÁN TAMÁS

1. Ebben a tanulmányban a más államokkal kötött jogsegélyszerződéseinkkel kapcsolatban felmerülő fontosabb kérdéseket szeretném áttekinteni. Úgy gondolom, hogy ez a terület egyre inkább lényeges elemévé válik a nemzetközi összefüggések között folyó jogi munkának.

Az elmúlt harminc év jogfejlődése során eddig nem került sor a jogsegélyszerződések elvi kérdéseinek általános áttekintésére. Meggyőződésem, hogy indokolt és hasznos lenne elmélyültebben foglalkozni jogunk e területével. Ezúttal azonban csak arra tudok vállalkozni, hogy néhány választ igénylő kérdést megfogalmazzak. Azt remélem, hogy az adott körülmények között ez is eredménynek számíthat.

2. Már az eddigiekben is utaltam arra, hogy a jogsegélyszerződések előkészítésével, megkötésével és alkalmazásával összefüggésben végzett munka elemzését időszerűnek tartom. Az „időszerű” jelzőt kimondatlanul is viszonylagosnak szoktuk tekinteni abban az értelemben, hogy az ügynek, amiről szó van, egyik vagy másik vonatkozása a jelenségek bonyolult összefüggésében előtérbe került, illetőleg a dolog ilyen vagy olyan szempontból az adott időpontban érdekessé, figyelemre méltóvá vált.

A jogsegélyszerződések egyszerre több vonatkozásban is előtérbe kerültek. Úgy vélem, hogy nem a téma iránti elfogultság mondatja velem ezt. Távrolról sem akarnék olyan következtetésre jutni, hogy a jogsegélyek ügye külkapcsolataink jogi vetületének, jogfejlődésünknek, jogtudományunknak egyszerre a középpontjába került, vagy más módon jogi életünk legfigyelemreméltóbb jelenségévé vált volna.

Csupán egy egész sor fontos, történelminek is nevezhető körülmény nagyon ráirányította a fényt egy olyan területre, ahol az elmúlt húsz év során is eredményes munka folyt, de amelyen a továbbhaladásnak az a feltétele, hogy sok mindent átgondoljunk és tisztázzunk. Úgy alakult, hogy a jogsegélyegyezményeknek a külkapcsolati, jogrendszeri, szervezési, jogtechnikai és néhány más vonatkozása megközelítőleg egyidőben vált fontossá.

3. Úgy érzem, gondolatmenetemnek ezen a pontján kell kissé részletesebben is kifejtenem ennek az időszerűségnek a kiváltó okait.

Ezeknek az okoknak nagy része a mai nemzetközi helyzetből, az enyhülés politikájának tartós tendenciává válásából adódik. Ilyen sommás magyarázattal azonban nyilván nem érhetjük be. Nézzük tehát részletesebben.

a) Az európai kontinens országainak viszonyaira alapvető hatást gyakorló Helsinki Záróokmány bizonyosan a legtöbb országban kiváltott egy olyan vizsgálódást, melynek középpontjában az a kérdés áll: milyen konkrét intézkedésekkel lehetne az államok viszonyát tovább javítani, rendezettebbé tenni? Magyarország igen komoly formában érdekelt abban – és ez nemcsak ünnepélyes deklarációkban, hanem a mindennapi

tettekben nyilvánul meg – hogy Helsinki szelleme az államok kapcsolatában valóban érvényesüljön. Nálunk arra a következtetésre jutottak, hogy a Helsinki Záróokmány rendelkezéseinek valóraváltása keretében többek között indokolt kezdeményeznünk egy sor európai ország vonatkozásában a hatályos, a felszabadulás előtti időben – nem egy esetben az osztrák-magyar monarchia idején, a XIX. század második felében – született jogsegélyszerződések korszerűsítését, illetőleg új jogsegélyszerződések kötését.

A helyzet feltérképezése után tényleges lépések is történtek már. Partner-államaink részéről tapasztalt általában kedvező visszhang alapján feltehető, hogy az elkövetkezendő néhány év során a jogsegélyszerződéseknek a korábbi időszaknál lényegesen nagyobb számát fogjuk előkészíteni és megkötöni.

Bizonyosnak látszik, hogy az új jogsegélyszerződések előkészítése kapcsán a politikai-jogi kérdések egész sora fog felmerülni.

b) Az előbbivel párhuzamos síkon helyezkedik el egy másik körülmény is. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok robbanásszerű növekedése, ezen belül a nemzetközi munkamegosztás nagymérvű fejlődése, az ezzel, valamint az idegenforgalom ugyancsak látványos növekedésével együttjáró jelentős személyi és vagyonforgalom nyomán is törvényszerűvé vált emberi helyváltoztatás, az egyik állam polgárainak rövidebb-hosszabb ideig a másik állam területén való tartózkodása, letelepedése. Ezek a jelenségek egy sor olyan új életviszonyt produlálnak, melyekre a jognak is reagálnia kell. A jogsegélyszerződések korábbi korszakához képest ez új helyzet: a korábban kötött jogsegélyszerződések e tényezőkkel még nem számolhattak. Át kellene tehát gondolni, nem éppen a jogsegélyegyezményekben kellene-e rendezni ezeket az új viszonylatokat, egyikükkel másikkal nem kellene-e kiegészíteni ezeket az egyezményeknek a hagyományosan kialakult körét. Példaképpen itt csak a következő területekre utalnék:

- a szerződésen kívül okozott károk megtérítésére vonatkozó rendelkezések;
- egyes munkajogi rendelkezések;
- a büntetőeljárás felajánlására illetőleg átvételére vonatkozó rendelkezések;
- a szabadságvesztésre ítélt személyeknek a büntetés végrehajtása céljából saját államának történő átadásával összefüggő kérdések;
- a terrorizmussal, légitámadással és más hasonló bűnelkövetési formákkal kapcsolatos kiadatási kötelezettség.

c) Amíg a nyugateurópai országok vonatkozásában a felszabadulást követő csaknem harminc esztendeig gyakorlatilag szünetelt a jogi kapcsolatok jogsegélyszerződések keretében történő rendezése – új egyezmények megkötésére, vagy a meglévők felülvizsgálatára gyakorlatilag nem is került sor (erre természetesen a hidegháború, a konfrontáció és a különféle feszültségek adnak magyarázatot) – addig teljesen ellentétes tendencia érvényesült a szocialista országokhoz fűződő jogi kapcsolataink esetében. Az ötvenes évek elejétől kezdve jogsegélyszerződések egész sorát kötöttük a szocialista országokkal,¹ a 60-as évek-

¹ A felszabadulást követően az első egyezményt (kihirdette az 1949. évi 15. tvr.) Romániával kötöttük a büntettesek kiadatásáról és bűnügyi jogsegélyről. Ezt követően Csehszlovákiával 1951-ben (1951. évi 29. tvr.), Bulgáriával 1953-ban (1954. évi 2. tvr.), az NDK-val 1957-ben (1958. évi 20. tvr.), majd a Szovjetunióval 1958-ban (1958. évi 38. tvr.), Lengyelországgal 1959-ben (1960. évi 5. tvr.), Albániával 1960-ban (1960. évi 25. tvr.), Jugoszláviával ugyancsak 1960-ban (1961. évi 4. tvr.), Mongóliával 1968-ben (1969. évi 11. tvr.), végül a Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal 1970-ben (1971. évi 12. tvr.) kötöttünk polgári, családügyi büntetőügyekre és kiadatásra egyaránt kiterjedő jogsegélyegyezményt.

ben, illetőleg a 70-es évek elején már sor került ezen egyezmények egy részének módosítására is.²

Most, a 80-as évtized küszöbén ismételten komoly érdeklődés tapasztalható barátaink részéről az államainkat összekötő jogsegélyegyezmények újabb felülvizsgálata iránt. Valószínű, hogy ez a jelenség — egyezményeink viszonylag gyakori megújítása, korszerűsítése iránti igény — azzal van összefüggésben, hogy a szocialista országokban a jogrendszer fejlődése intenzívebb, gyakrabban kerül sor az egyes jogágakat alapvetően rendező kódexek, fontosabb jogszabályok módosítására, és nyilvánvaló, hogy e változások kihatnak az egyes országok jogrendszerének országhatáron túl megnyilvánuló összefüggéseire is, aminek egyik fontos kifejeződése a jogsegélyszerződés. De emellett nem lehet figyelmen kívül hagyni a szocialista országok közötti minden téren gyorsan bővülő kapcsolatokat sem, melyek gyakran új jelenségek felbukkanásával, vagy korábban egyedinek számító esetek tipikussá, tömegszerűvé válásával felgyorsítják a szabályozandó új életviszonyok kibontakoztatását.

E körülmények összhatásaként nagyon valószínűnek tűnik, hogy az elkövetkező néhány év során a szocialista országokkal fennálló jogsegélykapcsolataink jelentős részét is tovább kell korszerűsíteniük.

d) A megkötött jogsegélyegyezmények a ratifikáció, majd a kihirdetés folytán hazai jogrendszerünk részévé válnak. A jogszabályok hierarchiájában a törvényerejű rendelet szintjén jelennek meg, miután általában államközi megállapodásokként kötik őket. Abban a körben, melyre alkalmazandóságuk kiterjed, kizárólagosan érvényesülnek. Jogrendszerünknek tehát autonóm részét képezik, ráadásul olyan részét, melynek fontossága és hatóköre növekszik nemzetközi kapcsolataink bővülésével.

A szocialista jogrendszer építésének megszokott jelensége, hogy figyelemmel kíséri, elméletileg megalapozza, ha kell kritikai megállapításaival fejlődésében elősegíti a jogrendszer egy-egy területét. A gyakorlati kodifikáció a jogtudománynak ezt az együttműködését igényli is és általánosságban valljuk: korszerű viszonyok között jó kodifikációs munkát végezni az elmélet segítsége nélkül nem is lehet. A jogsegélyszerződések esetében — habár jogszabályi formában iktatódnak be jogrendszerünkbe és ezáltal éppolyan elemei hatályos jogunknak, mint a más forrásból eredő „par excellence” hazai jogszabályok — ez idő szerint ez a formula nem érvényesül.

Én magam is jónéhány okot meg tudnék jelölni azok közül, amelyekre a dolgok ilyen alakulása visszavezethető. Természetes például, hogy a szocialista jogtudomány abban az időszakban, amikor önmagát megteremtette, elsősorban elmélete központi, kemény magvának kialakításán fáradozott és energiája sem maradt az akkor periférikusabbnak ítélt jelenségek feldolgozására. Valószínű ezenkívül, hogy a domináló jogági megközelítés is nehezítette volna a jogsegélyszerződés-„tan” szisztematikus áttekintését, hiszen a jogsegély igen vegyes műfaj: megtalálhatók benne a polgári jog, a családi jog, a munkajog, a büntetőjog és az eljárás jogok elemei.

² A magyar–román jogsegélyegyezmény módosítására 1958-ban került sor (1959. évi 17. tvr.), a magyar–csehszlovák egyezményére 1961-ben (1962. évi 15. tvr.), a magyar–bolgár egyezményt 1966-ban (1967. évi 6. tvr.), míg a magyar–jugoszláv egyezményt 1968-ban (1969. évi 1. tvr.), a magyar–szovjetet 1971-ben (1972. évi 18. tvr.), a magyar–NDK-t 1977-ben (1977. évi 26. tvr.) módosították.

Nos, akárhogy is alakultak korábban a dolgok, az idők változásai ma már parancsolóan arra készítetnek bennünket, hogy a jogsegélyszerződéseket elméleti oldalról is megközelítsük és hozzákezdjünk feldolgozásukhoz.

3. Azt remélem, hogy az eddig mondottak elég meggyőzőek a téma időszerűségét illetően. Rá is térnék néhány idevágó probléma megvizsgálására.

4. Ahogyan a nemzetközi egyezmények esetében általában, a jogsegélyszerződésekkel kapcsolatban is szokás különbséget tenni kétoldalú és többoldalú szerződések között. Először a *kétoldalú* jogsegélyszerződésekkel szeretnék foglalkozni.

Ha egy ország más országhoz fűződő jogi kapcsolatait egyezményes keretekbe kívánja foglalni, helyes ha felvázolja magának, milyen vonásoknak kell általánosságban törekvéseit jellemezni, általános elveket alakít ki, melyek segítségére lehetnek az egyes egyezmények előkészítése és megkötése időszakában. Magától értetődik, hogy az egyezmény két szuverén állam óhajának egybeesésétől függően ezeknek az elveknek csak viszonylagos értékük lehet. De a tapasztalat szerint egyébként is körültekintően kell megválasztani az ilyesfajta esetekben általában támasztható elvek, követelmények szintjét, mert a jogsegélyszerződések megkötésével, tartalmával szemben támasztható szempontok egy erőteljesen változó értékrend keretében helyezkednek el.

Miből induljunk tehát általában ki akkor, amikor azt mérlegeljük: adott időpontban milyen állammal indokolt jogi kapcsolatainkat egyezményben rendezni?

a) Fontossági sorrendben elsőnek a külkapcsolati összefüggésekre mutatnék rá. A jogsegélyszerződés csakúgy mint minden más „szakmai” (kereskedelmi, egészségügyi, kulturális, tudományos együttműködési, vízgazdálkodási stb.) egyezmény is, az állami külpolitika megnyilvánulása; külpolitikánk képletesen szólva ott áll minden jogsegélyszerződés bölcsőjénél.

A nemzetközi egyezmény létesítésének magától érthetődő feltétele az érdekelt államok közötti együttműködési szándék, és általában a kapcsolatok „megsűrűsödésének” viszonylag magas fokán kerül sor megkötésükre, az együttműködés korábbi formáinak jó tapasztalatai alapján, és legtöbbször az együttműködés további elmélyítésének szándékát is jelezve, az egymás iránti bizalom bizonyos mennyiségének felhalmozódása után. Mégis előfordul, hogy olyankor kerül sor egyezmények – így jogsegélyszerződés – kötésére, amikor a kapcsolatok intenzitása egyébként ezt önmagában még nem indokolná; másrésztől nem elhanyagolható azoknak az eseteknek a száma sem, amikor a kapcsolatok mennyisége és minősége nagyon is időszerűvé tenné az idevágó esetek egyezményi rendezését, erre mégsem kerül sor.

A mindkét esetcsoportra felhozható példák egyértelműen alátámasztják, hogy az állami külpolitika döntő szerepet játszik annak meghatározásánál, hogy mely állammal, milyen időpontban és milyen tartalommal kezdeményezünk jogsegélyszerződés kötését. A kiváltó ok és az eredmény egyébként természetes kölcsönhatásban van egymással. Adott viszonylatban kialakuló kedvező kapcsolatok kedvező közeget alakítanak ki a jogi kapcsolatok egyezményi rendezésére és fordítva. A jogsegélyszerződés megkötése és a mindennapi alkalmazása során az igazságügyi szervek közötti munkakapcsolatok az érintett államok közötti általános kapcsolatokra is jótékonyan hatnak ki.

Ezzel összefüggésben két lehetséges szélsőséget kell elkerülni.

Előfordulhat, hogy külpolitikai érdekeinket olyan egyedül meghatározó oknak ítéljük, melynek adott szintje automatikusan kiváltja a jogsegélyszerződés kötésének

reflexét. Korunkra jellemző, hogy a történelem fordulatai szinte átmenet nélkül közel-hoznak egymástól földrajzilag és kapcsolataik tradícióit tekintve is igen távoli országokat. Ez a jelenség kiváltképp gyakori a szocialista világrendszer országai és a harmadik világ fejlődő országai közötti viszonyban. A jelenség pozitív, örvendetes, a tendencia politikai, gazdasági, ideológiai törekvéseinknek megfelel. Nem egy esetben előfordul, hogy e közeledést az államok különféle egyezmények kötésével pecsételik meg, mintegy ünnepélyesen deklarálva a kapcsolatteremtés szándékának komolyságát. Erre magyar vonatkozásban is van példa.

Mindezzel együtt megítélésem szerint az ilyen eseteket nagyfokú körültekintéssel kell kezelni. Bár nehezen lehetne cáfolni olyan érvelést, hogy abból nem lehet baj, ha megkötünk egy jogsegélyszerződést, mégis azt gondolnám, hogy főszabályként abból kellene kiindulni: az ilyen egyezmények kötését az olyan esetekre kellene fenntartani, amikor az országok közötti mindennapi kapcsolatok gyakorlata elegendő számú és fajta szabályozásra váró esetet produkál, másszóval a kapcsolatok már eléggé stabilizálódtak ahhoz, hogy szabályozni kelljen őket. Kérdéses ugyanis, hogy az ilyen ismérvek hiányában kötött egyezmények hosszabb távon nem járnak-e a kapcsolatrendezés e formájának lejárásával.

A másik elgondolkodtató eshetőség – és erre is lehetne példákat hozni – amikor a jogsegélyegyezmény létesítésére irányuló politikánk olyan ország felé orientálódik ugyan, mellyel kapcsolatban minden szempontból indokolt az egyezményes rendezés, azonban – megint csak attól a végsőfokon helyes felismeréstől vezérelve, hogy a jogsegélyszerződés a külkapcsolatok lehetséges rendezésének egyik eleme – az államközi kapcsolatok egyezményes formában történő mielőbbi rendezése kedvéért indokolatlanul szorgalmazzuk, siettetjük a jogsegélyszerződés megkötését, így tárgyaló partnerünk számára indokolatlanul kedvező taktikai pozíciót teremtünk.

b) Miután meghatároztuk a jogsegélyszerződések szerepét az állami külpolitika rendszerében és eljutottunk odáig, hogy az államok igazságügyi hatóságai és szervei közötti bizonyos fajta jogi kapcsolatok nemzetközi szerződésben való rendezésére irányul és megkötésére annak függvényében kerül sor, hogy milyen az adott állammal kapcsolatos általános külpolitikai vonalvezetésünk, azt kellene megvizsgálni, hogy e kereteken belül milyen szempontokat kell figyelembe vennünk ahhoz, hogy azt határozzuk meg: konkrétan milyen állammal kívánatos kapcsolataink jogsegélyegyezményben való rendezése, vagy ilyen egyezmény felülvizsgálata.

Álláspontom szerint kizárólag a két ország közötti kialakult jogi természetű kapcsolatok *intenzitását* kell irányadónak tekinteni. E kapcsolatok jellege igen vegyes lehet, kiterjedhet az élet legkülönbözőbb jelenségeire. Minél nagyobb számú területet szőnek át a tömegszerű és mindannapos kapcsolatok, annál érettebb a helyzet ezek egyezményi rendezésére. Példaképpen megemlítenék néhányat ezek közül:

– a fejlett gazdasági, tudományos-műszaki, kulturális, sport és idegenforgalmi kapcsolatok általában elég nagy számban produkálnak olyan eseteket, melyeket indokolt rendezni. Az ilyen kapcsolatok ugyanis kisebb-nagyobb mértékben az egyik ország polgárainak a másik országban való tartózkodásával járnak együtt, aminek során szükségképpen jogsértések és az ebből adódó jogérvényesítések bizonyos száma adódik, de jelentkeznek a családjog, a munkajog, örökjog, büntetőjog stb. területére tartozó egyéb rendezendő ügyek is.

– Fontos szempont lehet annak elhatározásánál, hogy mely országgal célszerű jogsegélyegyezményt kötni annak figyelembevétele, hogy az adott országban jelentős-e a magyar eredetű lakosság száma. Századunk elejétől kezdve, mint ismeretes a különféle történelmi fordulatok idején nagyszámú honfitársunk került ki és telepedett le főleg néhány nyugateurópai és amerikai országban. Az óhazához fűződő érzelmi kapcsolataikon túl e réteg nem jelentéktelen családi kapcsolatokkal rendelkezik Magyarországon, e kapcsolattartásnak vagyoni vonatkozásai is vannak, és újabban nem elhanyagolható számú visszatelepülés mellett felfigyelhetünk arra is, hogy törekvés mutatkozik a külföldi magyarok, különösen az idősebb korosztály részéről arra is, hogy főleg rokonlátogatás keretében hosszabb időt töltsenek Magyarországon.

A külföldön élő magyarsággal szembeni politikánk egyértelmű; minden szempontból arra törekszünk, hogy kapcsolataik az óhazával fennmaradjanak és bővüljenek. Ennek az állami politikának mintegy alátámasztása lehet, ha e kapcsolatoknak a jogi vonatkozásait is rendezzük. E rendezés – részben – jogsegélyegyezmény keretében is történhet az érintett országokkal.

– A gyakorlatias megfontolások figyelembevétele nem elhanyagolható szempont annak meghatározásánál, hogy indokolt-e kezdeményoznünk adott országgal jogsegélyegyezmény kötését. Ennek keretében azt is vizsgálnunk kell, hogy többoldalú egyezmények, vagy viszonyosság fennállása nem oldja-e meg azoknak az eseteknek a nagy részét, melyek a jogsegélyforgalom keretében általában fel szoktak merülni.

Az eddigiek során, mint a bevezetőben említettem, elsősorban a bilaterális (kétoldalú) jogsegélyegyezmények szempontjaiból közelítettem meg a témát. Tágabb összefüggésekben azonban minden formát figyelembe kell venni, melynek keretében a jogsegélyforgalom lebonyolítható.

Márpedig az államok közötti jogi kapcsolatok keretében felmerülő kérdések elrendezésének, bonyolításának a *kétoldalú jogsegélyegyezmény* csak az egyik lehetséges kerete. A másik számításba veendő lehetőség a *multilaterális (többoldalú)* nemzetközi egyezmények által történő rendezés, a harmadik a gyakorlatnak a viszonyosság alapjára történő helyezése.

A többoldalú jogsegélyegyezményekkel a későbbiek során részletesen is szeretnék foglalkozni. Gondolatmenetemnek ebben a részében csak annak a meggyőződésnek szeretnék hangot adni, hogy amikor felmerül a jogi kapcsolatoknak adott állammal nemzetközi egyezményben való rendezése, feltétlenül annak figyelembevételével kell az optimális megoldást keresni, hogy a szabályozandó tárgykörök egy része nem talál-e kielégítő megoldást valamely létező többoldalú nemzetközi egyezményhez való kölcsönös csatlakozás útján.

Ami a *viszonyosságot* illeti, ismeretes, hogy a gyakorlatban a jogsegélyforgalom egy része szerződéses kereteken kívül, ún. viszonyosság alapján bonyolódik. A viszonyosságnak módus vivendi-ként történő elfogadása jellemző a legkorszerűbb jogrendszerekre is: a hazai jogszabályok meglehetősen széles körben kifejezetten utalnak is a viszonyosságra, jogilag is releváns ténynek elfogadva a viszonyossági gyakorlatot. Nem is lehet ez másként, hiszen a jogsegélyügyek intézése nagyfokú pragmatizmust igényel. Ennek megfelelően feltétlenül el kell jutnunk odáig, hogy általában előnyösebb, ha egy külföldi vonzatú jogselekményt sikeresen el lehet végezni, még ha ez nem is egyértelműen a jog szerint megállapított rendben történik, mintha a jogvita elintézése, az eljárás lefolytatása, az

igény érvényesítése azért ütközne akadályba, mert egyezmény hiányában a határainkon túl terjedő vonatkozásokban a külföldi állam hatóságai csupán azért nem nyújtanak jogsegélyt, mert szolgálatkészségük viszonzását nem várhatják tőlünk. Így a viszonzosság valahol a „semmi” és a „minden” között helyezkedik el, afféle „valami”-ként.

Itt most alkalom kínálkoznék annak részletes áttekintésére, mi a viszonzosság lényege, ismérvei, és milyen elveket kellene viszonzossági gyakorlatunk során figyelembe venni, érdekes lenne szemügyre venni előnyeit és hátrányait az egyezményileg rendezett jogsegélyhez képest stb. Meggyőződésem szerint azonban ezzel túllépnék a szűkebb értelemben vett tárgykörömön, ezért csak néhány olyan megállapításra szeretnék szorítkozni, mely a témához kívánczik. A mai viszonyok között a korszerűt a jogilag szabályozott kapcsolatok jelentik. A viszonzosság nem jog, hanem tény, gyakorlat. Megvannak benne a jognak bizonyos elemei, sőt a nemzetközi egyezmény által létrehozott jog elemei is, amennyiben azonos, vagy hasonló, általában ismétlődő tényállások esetén alkalmazzák az államok.

Mindent összevéve azonban a viszonzossági gyakorlat típusosan magán hordja a nem szabályozott helyzetekkel együttjáró bizonytalansági tényezőket; az életviszonyok — és ami ennél fontosabb a jogilag releváns folyamatok — kialakulásánál nem lehet számítani arra, hogy bizonyos fajta aktus, pl. eljárási cselekmény kiváltja a jogilag szabályozott helyzetekre jellemző automatizmust. Másképpen szólva nem számíthatunk bizonyossággal arra, hogy az egyik állam igazságügyi, igazságszolgáltatási szervének, vagy állampolgárának lépése (bíróági irat kézbesítésére vonatkozó megkeresés, kiadási kérelem előterjesztése, kérelem a perköltségbiztosíték letétele alóli mentesítés iránt stb.) a másik állam illetékes szervénél olyan fogadtatásra talál, melyre általában egyezményben szabályozott jogsegély-szerződés esetén találni szokott.

Ez a bizonytalansági tényező az, amiért a szerződéses kapcsolatokat előnybe szokták részesíteni a viszonzossághoz képest. Véleményem szerint is erre kell törekedni. Ahol jelentősebb a viszonzossági alapon folyó jogsegélyforgalom, ott nagy valószínűséggel megérett a helyzet a jogi kapcsolatok egyezményes rendezésére.

Ez persze nem jelentheti azt, hogy általában a viszonzosság visszaszorítására kell törekednünk. Olyan országok vonatkozásában például, melyek földrajzilag távol fekszenek, melyekkel kapcsolataink lazák, a jövőben viszonzosság alapján kell megoldanunk a ritkán és kis számban felmerülő problémáinkat.

5. Többoldalú jogsegélyegyezmények. Az eddigiekben egy meghatározott szempontból érintettem a többoldalú jogsegélyegyezményeket: kiemeltem annak fontosságát, hogy az egyezményes jogsegélykapcsolatok létesítését megelőző állásfoglalás kialakításánál — és itt emlékeztetnék arra, hogy a korábbiakban elsősorban a kétoldalú egyezményekkel összefüggő kérdéseket vizsgáltam — azt is figyelembe kell venni, hogy a Magyarország és valamely meghatározott más ország közötti jogi kapcsolatok bizonyos vonatkozásait nem rendezi-e olyan többoldalú nemzetközi egyezmény, melynek mindkét állam részese. Hozzá lehet tenni, hogy ennek megvizsgálása során — ha az előző kérdésre nemleges a válasz — helyes, ha azt is megfontoljuk, nem lehet-e a szabályozásra váró kérdéseket már fennálló többoldalú nemzetközi egyezményhez való csatlakozás útján rendezni.

Az alábbi gondolatmenet meglehetősen szervesen kapcsolódik ehhez.

Gyakorlati tapasztalat ugyanis, hogy ha valamely állammal való jogi kapcsolataink rendezése keretében felmerül jogsegélyszerződés kötésének gondolata, az előzetes eszme-

csere keretében olyan elgondolással találjuk szembe magunkat, hogy a kapcsolatok rendezésének módja ne a polgári, kereskedelmi, családjogi és büntetőügyekben – ideértve a kiadatást is – kötendő kétoldalú jogsegélyszerződés megkötése legyen, hanem az egyes említett területeken már létező többoldalú egyezmény-rendszerekhez történő kölcsönös csatlakozás, vagy ha a partnerállamok egyike tagja már ilyen egyezménynek, a bilaterális kapcsolatokat a másik államnak a multilaterális egyezményhez csatlakozása útján kell rendezni.

Ilyen egyezmények a különféle területeken alakultak ki, főképpen a második világháborút követő időszakban. Példaképpen említeném meg a tartásdíj külföldön való behajtásáról szóló new-yorki egyezményt,³ a külföldi választottbírói határozatok elimeréséről és végrehajtásáról szóló new-yorki egyezmény,⁴ a nemzetközi választottbíráskodásról szóló genfi ún. Európai Egyezményt,⁵ az európai kiadatási egyezményt.⁶ Végül, de kiemelten ide kell sorolni a Hágai Nemzetközi Magánjogi Értekezlet (melyet a továbbiakban Hágai Értekezletnek fogok nevezni) keretében létrehozott közel harminc egyezmény nagy részét is.

Mint a felsorolásból is látható, a multilaterális egyezmények egész rendszere van kialakulófélben. Egyre szélesedik az a terület, melyet korábban kizárólag kétoldalú rendben szabályoztak, de ma már legalábbis választási lehetőség van a szabályozás technikájában; kétoldalú egyezmény kötése, vagy többoldalú egyezmény kezdeményezése több érdekelt állam között, illetőleg – ami a gyakorlatiasabb – csatlakozás meglévő többoldalú egyezményhez.

A multilaterális egyezmények vagy világegyezmények (univerzális egyezmények), vagy regionális szinten hozzák létre őket. Főszabályként nyitott egyezmények ezek, tehát az egyezményt létrehozó államokon kívülálló államok utólagos csatlakozása általában nem bonyolult, sőt az ilyen egyezményrendszerek egyenesen bátorítani szokták a többi államot a csatlakozásra. Egyes egyezményeket *ad hoc* módon hoznak létre, másokat a nemzetközi szervezetek keretében, vagy égisze alatt kötnek. Sajátos formája az egyezmény-alkotásnak a Hágai Értekezlet, melynek tagországai folyamatos összejöveteleken dolgoznak ki, illetőleg fogadnak el egyezményeket, amelyekhez aztán olyan állam is csatlakozhat, mely a Hágai Értekezletnek nem tagja.

Magyarország nem tagja a Hágai Értekezletnek, de az Értekezlet keretében (1978. elejéről származó adatok szerint) létrehozott 24 aláírt és 3 még aláírásra váró egyezmény közül – melynek nagy része hatályba is lépett – három egyezményhez csatlakozott. Az egyik az ún. hágai perjogi egyezmény,⁷ a másik a gyermektartási kötelezettség tárgyában hozott határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló egyezmény,⁸ a harmadik a külföldi felhasználásra kerülő közokiratok diplomáciai vagy konzuli hitelesítésének mellőzéséről szóló egyezmény.⁹

³ Kihirdette az 1957. évi 53. számú törvényerejű rendelet.

⁴ Kihirdette az 1962. évi 25. számú törvényerejű rendelet.

⁵ Kihirdette az 1964. évi 8. számú törvényerejű rendelet.

⁶ Convention européenne d'extradition. – Ennek az egyezménynek Magyarország nem tagja.

⁷ Kihirdette az 1966. évi 8. számú törvényerejű rendelet.

⁸ Kihirdette az 1965. évi 7. számú törvényerejű rendelet.

⁹ Kihirdette az 1973. évi 11. számú törvényerejű rendelet.

Tény, hogy a Hágai Értekezlet keretében kötött egyezménynek nagy részének igen sok nyugateurópai ország tagja, jogsegélyforgalmunk nagy részét ezeknek az egyezményeknek a keretében bolyolítják. Az is tény, hogy – mint fentebb erről már szó volt – Magyarország számos nyugat-európai országgal szándékozik egyezményes jogsegélykapcsolatot létesíteni. Végül ha nem is tény, de valószínű, hogy e törekvéseink során nem egy esetben fogunk nyugat-európai partnereink részéről olyan érveléssel találkozni, hogy ők a maguk részéről ugyan szintén szerződéses alapon kívánják jogsegélykapcsolataikat Magyarországgal rendezni, de tagjai lévén a Hágai Értekezlet keretében létesült egyezményeknek, vagy ezek egy részének, nem kétoldalú egyezmény megkötését látják célszerűnek, hanem felvetik, hogy Magyarország csatlakozzék a Hágai Értekezlet keretében létesített egyezményekhez.

Csábító lenne a Hágai Értekezlet egyezményeit részletesen elemezni, de érthető módon erre ebben az inkább kérdések megfogalmazására korlátozódó tanulmány keretében nincs lehetőségem. Kétségtelen, hogy a hágai egyezmények egy része nem állta ki az idők próbáját, mert az alapul vett viszonyok a megkötésük óta eltelt időben olyan robbanásszerű fejlődésen mentek keresztül, hogy pl. a kollíziós szabályok egységesítése helyett egységes anyagi jogszabály létrehozatala vált időszerűvé. Másrészük még nem lépett életbe, illetőleg még nincs alkalmazási gyakorlatuk. Harmadik részük azonban nagyon is olyannak tűnik, melyekkel kapcsolatban alaposan meg kellene fontolnunk, nem lenne-e célszerű csatlakozni hozzájuk. Ebből a körből példaként megemlítem a *végrendeletek alakosságára* vonatkozó 1961. október 5.-én kötött egyezményt, az *örökbefogadás* néhány kérdését rendező 1965. november 15.-i egyezményt, a polgári és kereskedelmi ügyekben a *peres és peren kívüli iratok külföldi kézbesítéséről* szóló 1965. november 15.-i egyezményt, a *közúti balesetekre alkalmazandó jogról* szóló 1971. május 4.-i egyezményt, a polgári és kereskedelmi ügyekben *bizonyítékok külföldön történő beszerzéséről* szóló 1970. március 18.-i egyezményt. Ugyancsak célszerű megemlíteni a polgári és kereskedelmi ügyekben hozott *külföldi ítéletek elismeréséről és végrehajtásáról* szóló 1971. február 1.-i, valamint a *tartási kötelezettségre vonatkozóan hozott határozatok elismerésére és végrehajtására* vonatkozó 1973. október 2.-i egyezményt.

Magától érthetődik, mégis nagyon aláhúzottan kihangsúlyozom, hogy egy esetleges csatlakozás kérdése rendkívül alapos, részletekbe menő elemzést, egyeztetést kíván. Mindazoknak a tényezőknek a médegre tétele, melyek alapján választ kapunk arra a kérdésre, hogy politikai – így külpolitikai – gazdasági és egyéb érdekeink szempontjából kívánatos-e, ha Magyarország ilyen egyezménynek részesévé válik, azért is különösen fontos, mert a korábbiakban bizonyos fokú gyanakvással néztük a hágai egyezményeket.

Ennek – legalább is részben – az lehetett az oka, hogy hazánk képviselője nem vett illetőleg vesz részt a Hágai Értekezlet munkájában, az egyezményeket tehát távollétünkben dolgozzák ki. Az is kétségtelen, hogy a Hágai Értekezlet munkájában részt vevő országok közösségének gondolkodásmódjára nem a szocialista jogi ideálok jellemzőek. Ennek ellenére az a meggyőződés, hogy napirendre kell tűznünk annak megvizsgálását is, nem érkezett-e el az ideje, hogy Magyarország bekapcsolódjék a Hágai Értekezlet munkájába. A nemzetközi magánjog továbbfejlődésének igen fontos fejleményei az Értekezlet keretében mennek végbe; az Értekezlet munkájában egyes szocialista országok képviselői is részt vesznek. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy korunkat az jellemzi, hogy a nemzetközi porondon folyó kodifikáció akkor is – közvetve, vagy közvetlenül, nem egy

esetben éppen a nemzetközi magánjog emelőin keresztül – behatol az egyes országok belső törvényhozásába, ha az ország nem is vett részt adott nemzetközi szerződés kidolgozásában.

6. Végül a jogsegélyegyezmények tartalmával összefüggésben szeretnék még egy gondolatot érinteni.

A polgári, kereskedelmi és családjogi ügyekben kötött jogsegélyszerződésekben a rendelkezéseket – természetesen bizonyos leegyszerűsítéssel – két nagy témacsoport köré szokás tömöríteni: *az egyik csoportot* az a törekvés jellemzi, hogy az egyik szerződő állam igazságügyi hatóságait lényegében olyan helyzetbe hozza, mintha az eljárási cselekményt nem külföldön, hanem otthon kellene teljesíteni, illetőleg a másik állam polgárának a saját állampolgárokkal azonos helyzetet biztosítson az igazságügyi szervek előtti eljárásban. (jogsegély kézbesítési ügyekben, tanú vagy szakértőkenti idézés, meghallgatás, mentesség a perköltségbiztosíték letétele alól, költségmentesség stb.). *A másik csoportra* a nemzetközi magánjogi szabályok egységesítésének a törekvése jellemző.

Hatályos jogsegélyszerződéseink – ideértve azokat a jogsegély-jellegű többoldalú egyezményeket is, melyeknek tagjai vagyunk – áttanulmányozása felemás képet mutat; az derül ki elemzésükből, hogy a felszabadulás után a szocialista országokkal kötött jogsegélyegyezményeinkben a két csoportba tartozó szabályok hozzávetőleg egyensúlyban vannak. Ezzel szemben a még felszabadulást megelőzően kötött, ma is érvényes jogsegélyszerződéseinkben, valamint a felszabadulást követően a nem szocialista országokkal kötött jogsegélyegyezményeinkben¹⁰ ez az egyensúly nincsen meg a kívánt mértékben; ez utóbbi egyezményekben a kézbesítési típusú szabályok túlsúlyban vannak a nemzetközi magánjogi típusú szabályokhoz képest.

Fel lehetne természetesen tenni azt a kérdést, hogy mit tekinthetünk egyensúlynak a kétfajta típusú szabályok között. Megítélésem szerint a korszerű követelményeknek az felel meg, ha két állam jogi kapcsolatainak rendezésénél – akár egyetlen, akár több kétoldalú egyezményben, akár pedig két – illetőleg többoldalú egyezmények egész rendszerében kerül sor a rendezésre – az első csoportba tartozó, tehát „kézbesítési” típusú rendelkezések mellett nagy számban kerül bele a rendezésbe a két ország nemzetközi magánjogának a relatív (egymás viszonylatában történő) egységesítését szolgáló szabálycsoport is. Ez utóbbi alatt azt értem, hogy a célszerű és a korszerű az, ha a jogsegélyszerződésben a joghatóságra, az alkalmazandó jogra és a másik államban hozott bírósági határozatok elismerésére vonatkozó rendelkezések is helyet kapnak, melynek folytán az érintett országok hazai kollíziós szabályainak alkalmazása feleslegessé válik, kiküszöbölve ezzel egy sor bizonytalansági tényezőt a jogi kapcsolatok során felmerülő kérdések megoldásánál.

Milyen körben célszerű elsősorban ilyen szabályok felvétele? Példaként megemlítenék néhány területet.

Célszerű meghatározni a cselekvőképesség megállapítására irányadó jogot; a gyámság és gondnokság körében felmerülő kérdésekre irányadó joghatósági szabályokat és az

¹⁰ A felszabadulást követően a nem szocialista országok közül Ausztriával, Irakkal, Olaszországgal és Algériával kötöttünk jogsegélyszerződést, ezek közül ma még csupán az osztrák és az iraki szerződés lépett hatályba.

alkalmazandó jogot; a házasságkötésre, a házasság fennállására illetőleg felbontására érvényes joghatósági szabályokat és az alkalmazandó jogot; a szülők és gyermekek közötti jogviszonyra, a tartási kötelezettségre, az örökbecsapásra vonatkozó fontosabb joghatósági rendelkezéseket és az alkalmazandó jogot; hasonlóképpen a joghatóságot és az alkalmazandó jogot a holtaknyilváníttással (halál tényének megállapításával) összefüggő fontosabb kérdéseket; a hagyatéki ügyekre vonatkozó anyagi jogi szabályokat és joghatósági kérdéseket; a másik szerződő fél bírósága (választottbírósága) által hozott határozatok elismerésére és végrehajtására vonatkozó szabályokat.

A fentiek csupán példászerű felsorolást tartalmaznak. Ezzel kapcsolatban meg kell ismételnem azt a korábban más összefüggésben már említett tételt, hogy a nemzetközi szerződésről lévén szó természetesen csak addig lehet elmenni, ameddig szerződő partnerünk is hajlandó. Ez nem változtat azon, hogy a magunk részéről törekedni kellene a szerződésekbe minél több és tartalmasabb nemzetközi magánjogi szabály felvételére.

7. Tanulmányomban távolról sem tudtam áttekinteni a nemzetközi jogsegéllyel összefüggő valamennyi fontosabb elvi kérdést. Tudatosan nem tértem ki például a büntetőjogi jogsegéllyel és a kiadatással összefüggő területekre, mert véleményem szerint az új Büntetőtörvénykönyv fényében szükséges átfogóbban is áttekinteni a nemzetközi vonatkozású büntetőjogi kérdéseket. Mégis úgy gondolom, hogy tanulmányom gondolatmenete – tökéletlenségeivel együtt is – legalább abban a tekintetben meggyőző lehet, hogy jogunknak, jogtudományunknak olyan területéről van szó, melynek a közeljövőben a korábbinál lényegesen nagyobb figyelmet kell szentelni.

A ZENEI SZERZŐI JOG KIALAKULÁSA ÉS MAI HELYZETE

MÓRA IMRE

A zenei szerzői jog ma a szerzői jog legdinamikusabban fejlődő része. Ez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a szerzői alkotásokkal kapcsolatos találmányok jelentős hányada az utóbbi húsz–harminc évben a zene területére esik, vagy azzal kapcsolatos (mikrobarázdas lemez, magnetofon, kazetta, video-kazetta, TV rögzítés, stb.).

Ennek a rövid tanulmánynak az a célja, hogy a zenei szerzői jogról bizonyos rendszerezést, áttekintést adjon azok számára, akik a jogban – sőt talán a szerzői jogban – járatosak, de írásos jogforrás hiányában (vagy mert nem élethivatásuk) nem merültek el a speciális zenei szerzői jogban.

A cikk áttekintő-rendszerező jellege és rövidre szabott terjedelme miatt nem merülhettünk el a joganyag bő részleteiben. Ezen felül: bizonyos ismereteket már adottnak vettünk, remélve, hogy ez a megértést nem teszi nehezzé.

A szerzői jog elmélete és tudománya ma is meglehetősen irodalom-centrikus. Ez is érthető, ha emlékszünk arra, hogy első *írott* jogszabályai (Angliában és Franciaországban) az irodalommal, a nyomtatott könyvvel, drámával kapcsolatban alakultak ki. A cikk arra igyekszik rávilágítani, hogy az irodalmi szerzői jogon kívül létezik egy más világ is, amely a mai forgalmi életben legalább olyan fontos, mint a korábban kikristályosodott elődje.

A zenei szerzői jog kialakulásának vázlatos története

A zenei szerzői jog fejlődése lényegében az irodalmi szerzői jog fejlődésével párhuzamosan ment végbe, de attól mégis sok tekintetben eltérő utat követett. Az eltérésekre és azok okaira később mutatunk rá.

Ha a szerzői jog kialakulását nem valamiféle írott jogszabályhoz, pl. Queen Anne copyright törvényéhez, vagy az 1977. évi franciaországi Ordonnance Royalehoz kötjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a zenei szerzői jog – legalább is csírájában – megelőzte a könyvnyomtatás feltalálása után kialakult irodalmi szerzői jogot. Természetesen csakis akkor mondhatjuk ezt, ha eltekintünk az ókortól, amikor a zenét – nyilvánossághozatal után – szabadnak tekintették. Legalább is erre utalnak a rendelkezésre álló források. Erre mutat az i. u. IV. században élt Symmachus szentenciája: „Cum semel a te profectum carmen est, ius omne posuisti; oratio publica res libera est”.¹

Úgy tűnik, hogy *zeneszerzői tudat* már a XV–XVI. században kialakult. Ez nyilvánult abban, hogy a királyi, fejedelmi oklevelekben Componist, Hofcomponist néven emlegetik őket, míg a kottáikon ugyancsak olvasható a Componist, Auctor elnevezés. Ez a

¹ J. Kohler, Urheberrecht; Stuttgart 1907, p. 29.

rang a renaissance időkben magasabb társadalmi pozíciót jelentett mint később, pl. a XVIII. században. Nem volt ritkaság, hogy a fejedelem a nevesebb komponistákat nemesi rangra emelte; a számos példa közül csak Orlando di Lassot és a magyar származású Bakfark Bálintot említjük meg. Ebben az időben a fejedelmi privilégium – eltérően az ún. nyomtatási privilégiumoktól – nem a nyomdásznak, nem a kiadónak, hanem a szerzőnek, közelebből a zeneszerzőnek szólt. A magyarázat részben abban keresendő, hogy ellentétben a cserélhető betűkkel történő könyvnyomtatástól, a kottát kézzel kellett írni és a nyomtatáshoz kézzel kellett metszeni (tulajdonképpen a mai napig is – bár fejlettebb módszerekkel – így készítik a kottagrafikát) és ezért a kotta előállítása sokáig jobban kötődött a szerzőhöz, mint a szerzői kézírattól függetlenül nyomtatott könyvé.

A szerzői jogosítványok közül korán kialakult a *névhez való jog*. Ismeretes pl. hogy Luther Márton, aki nemcsak kitűnő prózaíró volt, hanem zenét (egyházi zenét) is szerzett és aki igen fejlett szerzői jogérzékkel rendelkezett, az 1529-ben kiadott Wittenberger Gesangbuch-ban kifejezetten fenntartotta a nevének feltüntetéséhez való jogot. Egy másik esetben viszont bejelentette, hogy a neve alatt megjelent egyházi dalokat (Geystliche Lieder, megjelent 1545) nem ő szerezte és kérte, hogy a nevét vegyék le.

Hosszú ideig tartott viszont a *plágium-fogalom* kialakulása. A barokk kort megelőző időkben bizonyos zenei fordulatok, zeneszerzői technikai fogások szinte kötelezőek voltak (éppen úgy, mint az egyházi festészetben bizonyos előírások) és egyáltalán nem számított hátránynak, ha egyik zenemű hasonlított a másikra. A zenei plágium „elméletének” kialakulása leginkább a barokk zenéhez köthető.² Minthogy a technika: a mindent átfogó kontrapunkt adott volt, a plágium fogódzó pontja a *melódia* lett. A számos és majd minden nevesebb zeneszerzővel kapcsolatban felmerülő plágiumvita közül csak egyet említünk: Karl Friedrich Zelter (Goethe barátja) pl. azt állítja Philipp Emanuel Bachról, hogy zenéje tele volt idegen elemekkel és hogy apjának Johann Sebastian Bachnak Máté-passiójából egyszerűen kiírt egész korálokot és más részeket. A plágium viták, sőt perek a XVIII–XIX. században sem szűntek meg.

Írott és részletes szerzői jog híján a zeneszerzők kezdetől fogva különböző módokon igyekeztek védekezni művük *eltorzításával*, átalakításával szemben. Természetes, hogy a mű *sérthetetlenségének* kialakulása is évszázadokat vett igénybe. A torzítással – vagy ha úgy tetszik, átalakítással szemben hatott két tendencia. Az egyik az ún. előadói szabadság volt. Ismeretes, hogy az előadóművészekről sokáig, egészen a XIX. század végéig szinte elvárták, hogy az eredeti mű alapulvételével virtuóz módon improvizáljon. A másik pedig a zeneszerzők sokszor függő, alkalmazott helyzete volt, amikor is a fejedelem gyakran előírta nemcsak azt, hogy mit, de azt is, hogyan komponáljanak.

Nagy Frigyesrel kapcsolatban mesélik, hogy egy ízben az utolsó pillanatban átalakítást javasolt udvari szerzője, Heinrich Graun egy operapartitúráján, sőt saját felséges kezével belejavított. Graun kijelentette, hogy egy hangot sem módosít és majd ha a király jobb hangulatban lesz, megmondja miért. Meg is mondta: „Über dies Stück bin *ich* König!” – s a partitúrára mutatott.³

² A zenei plágiumról számos tanulmány jelent meg; ezek ismertetése még csak megközelítőleg sem lehetséges. Azért használtuk óvatosan azt a kifejezést, hogy „leginkább” mert a plágium fogalma állandóan változik, ma sincs lezárva, sőt véleményünk szerint ma újabb válságot él át.

³ Pohlmann H. J. „Die Frühgeschichte des musikalischen Urheberrechts, Kassel, 1962. Bärenreiter Verl. p. 115.

A gazdasági felhasználás (Werknutzung) jogosítványának kialakulása szintén a gazdasági-társadalmi alaphelyzettel párhuzamosan, hosszú időn keresztül ment végbe. A zeneszerzők, így a legnagyobbak is, egy-egy fejedelmi udvarnál álltak alkalmazásban, esetleg egy városi vagy egyházi közösséggel kötöttek (mai fogalmak szerint) munkajogi szerződést. Ez a szerződés nemcsak azt írta elő, hogy hány és milyen műfajú művet kötelesek komponálni évente, hanem azt is, hogy ezek felett a művek felett a megbízó (ha úgy tetszik munkaadó) rendelkezik. A sok példa közül talán csak a legismertebbet idézzük: Josef Haydn szerződését, mellyel Eszterházy herceg segédkarmesterként alkalmazza. A 4. § szerint Haydn köteles

„solche Musikalien zu komponieren was für eine Musik Hochdieselbe verlangen werden . . . vorzüglich ohne Vorwissen und gnädiger Erlaubnis für niemand andern zu komponieren.”

Ismeretes, hogy Haydn e kötelezettség alól csak a herceg halála (1790) után szabadult; ekkor állt csak módjában, hogy a híres londoni kiadó, Salamon ajánlatát elfogadja,⁴ s így ért pályájának második csúcspontjára.⁵

A díjazáshoz, *honoráriumhoz* való jog kialakulásának története szintén rendkívül érdekes. A rendszeres alkalmazásban nem álló szerzők (és itt ismét a XVI. századtól a XVIII. századig tartó időszakról van szó), a művüket több példányban állították elő — lemásolták, vagy kottametszés útján, nyomdai úton sokszorosították — és a példányokat „tiszteletük jeléül” („zur Verehrung”) különböző mecénásokhoz küldözgették. Ezek mintegy „ellen-tisztelet” (Gegenverehrung) címén különböző összegeket utaltak ki az udvari pénztárból. Így is nevezték: „Verehrung, vagy Gegenverehrung”; latinus szóhasználattal *honorárium*. A honorárium szó mind a mai napig megmaradt, habár a *kiadói szerződés* kialakulása után a műért kapott fizetség már nem tiszteletdíj, hanem *ellen-szolgáltatás*, ha úgy tetszik vételár. Az angol nyelvterületen a „royalty” szó honosodott meg, bár ez inkább a százalékszerűen fizetett honoráriumot jelenti; leginkább megközelíti a lényegét az angol-szász szerződésekben használt „Consideration” kifejezés.

A *nyilvánosság-hozatali és kizárólagos felhasználási jog* (Veröffentlichungsrecht; ausschliessliches Werknutzungsrecht) kialakulásának kezdete is a XVI. századra tehető. A kizárólagosságot a szerzők különböző módon igyekeztek biztosítani. Az egyik a „cum consensu auctoris vagy authoris” kifejezés és egyéb hasonló fenntartás volt, amelyeket az autorizált példányokon alkalmaztak. A másik módszer a különféle fejedelmi privilégiumokban testesült meg, amelyek azonban abban különböztek a könyvnyomtatási privilégiumoktól, hogy nem elsősorban a nyomdászok, kiadók voltak a kedvezményezettek, hanem (főleg kezdetben) maguk a szerzők. Ilyen privilégiumokat jóformán minden nevesebb fejedelem adott. De ismerünk olyan privilégiumot, melyet a pápa adott ki (pl. X. Leo), mégpedig kiközösítés (excommunicatio) terhe alatt. Sőt pl. a velencei zsidó hitközség is állított ki olyan okiratot, melyben mindenkit eltilt — a keresztényt és zsidót egyaránt — bizonyos mű engedély nélküli utánnomásától.

⁴ Vö. Valkó A.: J. Haydn, Kodály Emlékkönyv, Bp. 1957, p. 632.

⁵ Az olvasó szíves elnézését kérjük, hogy a történelmi korokat önkényes sorrendben, nagy hézagokkal említjük. Arra törekedtünk, hogy az egyes jogosítványok kialakulásának egy-egy fontosabb mozzanatáról adjunk képet; rendszeres kronológikus tárgyalás köteteket venne igénybe.

Egyes szerzők, pl. a magyar származású Bakfart Bálint (1507–1576) nemcsak a fejedelem, király védelmét vették igénybe az inautorizált utánnomásokkal szemben, hanem a biztonság okáért felcsaptak a saját kiadójuknak.

Az *előadási jog* kezdetben (és még nagyon sokáig) a művet megtestesítő dolog (kotta, kézirat, másolat) tulajdonjogához fűződött, attól nem vált külön. Kb. a XVIII–XIX. század vívmánya a kotta tulajdonától különálló előadási jog, elsősorban nagyjogos művek vagy nagyobb terjedelmű művek tekintetében. Heinrich Schütz fogása volt az, hogy a Karácsonyi Oratóriumát csak ún. continuo kísérettel engedte kinyomtatni és a szövegeket csak személyesen, külön ellenérték fejében bocsátotta rendelkezésre. Ismeretes a zenetörténetből, hogy Beethoven is különbséget tett a kiadói jogok és az előadási jogok között: az előbbieket a Schott Verlagnak engedve át, az utóbbiakat fenntartva.

Az elmélet változásai

A fentiekben, nagyon vázlatosan, áttekintettük egyes szerzői jogosítványok korai fejlődését a zenei jog területén. Magától értetődik, hogy a későbbiekben a zenei szerzői jog *elmélete* követte az általános szerzői jogi elmélet és felfogás változásait, tehát (ismét csak címszavakban) a privilégium-felfogást, a természetjogi elméletet; a német–római tulajdonjogi – quasi büntetőjogi kizárólagossági felfogást; végül a francia eredetű, de a német jogterületen kidolgozott „anyagtalan dologi jog” (Immaterialgüterrechte) és legvégül a legmodernebbnek tekintett dualisztikus: „személyiségi jog” (droit moral) – „gazdasági jog” (droit économique) elméletet.

A fejlődés ismertetésénél tulajdonképpen megálltunk a modern kor (XIX–XX.) század előtt, hiszen ekkor már a zenei szerzői jog útja nem válik el az irodalmi szerzői jogától. Helyesebben: úgy látjuk, hogy ez a szétválás *éppen a napjainkban kezd ismét bekövetkezni.*

Mielőtt a zenei szerzői jog mai szerkezetére és szerepére rátérnénk, néhány pontban megkíséreljük összefoglalni azokat a különbségeket, amelyek a fejlődésük során az irodalmi szerzői joghoz viszonyítva felmerültek:

- a privilégiumok kedvezményezettje többnyire nem a nyomdász, hanem a szerző. Ok: a könyvnyomtatás és a kottanyomtatás különbsége;
- a szabad értékesítés korlátai között szerepelt az a körülmény, hogy a zeneszerzők többsége évszázadokon keresztül alkalmazásban vagy szerződésben állott, míg az írókra ez kevésbé volt jellemző;
- a plágium fogalmának különbsége; adódik egyrészt az elfogadott szerzői technikából, másrészt a nehezebb bizonyíthatóságból („más is megírta már korábban ugyanazt”);
- végül az előadási jog hamarabb elválik a nyilvánosságra hozatal és többszörözési jogából; bár ha a legújabb időkre gondolunk, ez az irodalmi műveknél is egyre inkább így van (lásd rádió- és TV jog.).

A ZENEI SZERZŐI JOGOK NAPJAINKBAN

Az előző részben vázlatosan végigkísértük a zenei szerzői jogok előtörténetét, kialakulásukat a XIX. századig. Most egy ugrással a XX. század második felébe érkezünk és megkíséreljük felvázolni, hogy miként alakulnak, miként polarizálódnak ezek a jogok napjainkban.

Ma a szerzői jogok tömeges felhasználása *szertődés*ek útján valósul meg. Ennek a tételnek nem mond ellent az sem, hogy az ún. kisjogos művek tömeges felhasználása esetén nincs külön, esetenkénti szerződésre szükség sem azok előadása, sem azok mechanikai többszörözése céljából.

(A kisjog – nagyjog definiálása és elhatárolása egymaga is hosszabb tanulmányt venne igénybe, különösen, ha a vonatkozó gyakorlatot is ismertetni akarnánk. A rövidség kedvéért leegyszerűsítve álljon itt csak annyi, hogy nagyjogosak a színpadi művek, mégpedig akkor is, ha rádióban vagy televízióban sugározzák vagy hanglemezre veszik. Kisjogosak az egyéb szöveges vagy szöveg nélküli zeneművek a táncdaltól egészen a szimfóniáig. Tehát nem a mű hossza, hanem annak jellege, felhasználási célja határozza meg, hogy a kisjog vagy a nagyjog körébe tartozik-e.

A különbség *eredménye* a jogérvényesítés módjában mutatkozik. A kisjogos művek felhasználását az erre alakult szerzői jogvédő társaságok engedélyezik világszerte, míg a nagyjogos művek felhasználási jogát a jogtulajdonostól – szerzőtől, kiadótól – kell az esetek túlnyomó többségében megszerezni).

Ugyanis e felhasználási típusok alapja is mindenkor egy alapszerződés, nevezetesen az a szerződés, amellyel a szerző az adott, illetékes jogvédő társaságra bízva képviselést és jogdíjainak beszerzését. De ezen felül rendszerint közbeékelődik még egy *kiadói szerződés*, mellyel a szerző a nyilvánosságra hozatal, többszörözés és előadás jogát ruházza át a kiadóra. Ezzel a szerződéstípussal a későbbiekben részletesen foglalkozunk, mivel (különösen a nem-szocialista államokban) a zenei jog-forgalom nagy része kiadói szerződések segítségével bonyolódik le.

Lássuk azonban, hogy a gyakorlatban milyen szerződéstípusokkal találkozunk:

Előadási szerződés (Aufführungsvertrag, performing contract, Contrat d'execution): olyan megállapodás, mellyel a szerző a kiadatlan vagy nagyjogos művének előadási jogát átruházza egy természetes vagy jogi személyre (utóbbi lehet színház, zenekar vagy más hasonló intézmény). Nyilvánosságra hozott ún. kisjogos művek esetén az előadási szerződést a szerző részéről az illetékes jogvédő szervnek adott általános felhatalmazás helyettesíti.

Hanglemez-felvételi szerződés (Schallplatten-Vertrag, recording agreement, contrat d'enregistrement) olyan megállapodás, mellyel a szerző a kiadatlan vagy nagyjogos művének mechanikai többszörözésére ad engedélyt valamely hanglemez-vállalatnak. A hanglemez szerződéssel egy tekintet alá esik a hangszalag-szerződés, sőt rendszerint ugyanabba a szerződésbe foglalják. A most tárgyalt hanglemez-hangszalag (hangfelvételi) szerződéssel nem tévesztendő össze az előadóművész (együttes) és a hanglemezgyár között létrejövő fellépési szerződés. Előadóművészek szerződéstípusaival e helyütt nem foglalkozunk.

Rádió- és televízió sugárzási szerződés (Sendevertrag, broadcasting agreement, contrat de radio-diffusion) olyan megállapodás, mellyel a szerző a sugárzás jogát engedi át a rádió vagy televíziós társaságnak, hacsak az utóbbiakat valamely más címen (pl. általános felhatalmazás – kisjog – vagy ún. licence légale címén) külön szerződés nélkül meg nem illeti a sugárzási jog.

Filmzene szerződés (Vertrag für Film-Musik, Assignment for incidental music) olyan kétoldalú megállapodás, melyben a filmgyár (producer, stb.) megbízza a zeneszerzőt egy film kísérőzenéjének, illetőleg a kísérőzene nagyobb részének a megkomponálásával – kikötött honorárium ellenében – s a zeneszerző ezt a megbízást elfogadja. Rokon az előbbivel, de nem azonos a *megfilmesítési szerződés* (természetesen mindig zenéről van szó) – synchronization agreement – Verfilmungsvertrag; az előbbitől abban különbözik, hogy itt egy meglévő zene (preexistens mű) filmben való felhasználásáról van szó.

Természetesen a felsorolt szerződés-típusoknak számos *alfaját* ismerjük. Így az előadási szerződések körében külön, nagy csoport a *színpadi szerződés*; a hanglemez szerződések körében megemlíthetjük a *felvétel-továbbadási szerződést* (egyik hanglemezgyár átengedi a másiknak a lemez alaphangszalagát – matricáját – préselés céljából), amelynek ellenértéke az ún. préselési licenccij (pressing royalty) valamint az előadó-művészeknek a haszonban való részesítését szolgáló ún. művész royalty (artist royalty). A rádió- és TV sugárzások keretében külön megállapodás vagy kikötés tárgya a *sugárzás továbbadása* élőben (relay) vagy felvételtől (deferred broadcast, rebroadcasting, retransmission, TV-rediffusion). Mindezekben a jogügyletekben már legalább három személy szerepel: a szerző, az eredeti sugárzó és az átvevő rádió illetve TV; persze az eredeti sugárzó megszerezheti a szerzőtől a továbbsugárzási jogot, amely esetben a további jogügyletekben már nem vesz részt. *Nagyjogos* művek továbbsugárzásánál mindazonáltal a szabály az, hogy az eredeti jogtulajdonossal minden sugárzásnál újból meg kell állapodni.

A filmzene- és zene-megfilmesítési szerződésben a filmgyár (producer) ugyan megszerzi a zene filmben való felhasználási jogát, mindamellett megmarad a szerző igénye a *film-előadási jogdíjra* (ún. méterpénz), mely a film minden egyes vetítése alkalmával jár neki (nem minden állam jogszabálya ismeri ezt az intézményt).

A zenei szerződések körében külön kategória az ún. *megírási szerződés* (commission, Auftrags-Vertrag), amely különböző gazdasági háttérrel ugyan, de egyaránt ismeretes a tőkés és a szocialista államokban. A megírási szerződésben valamely magán-személy (pl. egy mecénás), vagy intézmény (alapítvány, kulturális közintézmény, minisztérium, zenekar, stb.) megbíz egy zeneszerzőt egy korábban nem létezett mű megalkotásával, honorárium ellenében. Egyes esetekben a megbízó kiköti a bemutató jogát; más esetekben megelégszik a dedikációval, sőt esetleg csak a kézirattal. A megírási szerződés teljesítésével tulajdonképpen csak megindul a mű élete, ezt rendszerint követi más szerződés: előadási szerződés, kiadói szerződés.

Átdolgozási, arranzálási szerződés

Jogilag nem külön kategória, csak műfajilag. Az átdolgozási szerződés a kiadói, esetleg a filmzene szerződések körébe tartozik, a céljától függően. Mindenesetre különbséget kell tennünk az átdolgozási megbízás alapján születő mű (mely szerzői jogvédelmet élvez), az arranzált mű (amely az eredménytől és az arranzálás alkotó jellegétől függően teljes, esetleg csak korlátozott jogvédelmet élvez) és az ún. hangszerelés közt, amely a közfelfogás szerint nem élvez jogvédelmet, mindazonáltal a zenei szerződések körébe tartozik.

A ZENEMŰ-KIADÁSI SZERZŐDÉS

A kiadói szerződés szerepe

A *kiadói szerződés* (Verlagsvertrag, publishing agreement, contrat d'édition) ma a zenei szerződések fő formája. A gyakorlatban, az esetek túlnyomó többségében, a mű *nyilvánosságra hozatala* a kiadónak, kiadás céljából való átadásával valósul meg. A kiadói szerződés útján engedi át a szerző a *többszörözési jogát*, – éspedig mind a nyomtatás útján történő, mind pedig a mechanikai többszörözés jogát –, *az előadási jogot*, ideértve a rádió- és TV sugárzás jogát; a kiadói szerződésben engedi át a megfilmesítési jogot (synchronization) és a kiadói szerződés útján érvényesíti a *honoráriumhoz* való jogát. Gyakorlatilag tehát a kiadó, legalábbis a gazdasági szerzői jogok (Werknutzungsrechte) tekintetében, a szerző általános jogutódjává lép elő; a szerzőnél tulajdonképpen csak a szigorúan személyhez kötött jogok maradnak, vagyis: a névhasználati jog, a torzítás, csonkítás elleni védelem joga, a mű visszavonásának joga (külön meghatározott esetekben) stb. Mindamellett a kiadó legtöbbször szerzői jogsértés esetén – még ha személyiségi jogokról van is szó – a szerzőnek partnere a védelemben, tiltakozásban, perlésben, harmadik személyekkel szemben.

A kiadói szerződés rövid története

Kiadói szerződésekkel a zene területén állítólag már a XV. században találkozunk.⁶ A renaissance zenész-fejedelme, Orlando di Lasso (1532–1594) korának összes nagyobb kiadójával összekötetésben állt (Páris, Velence, Antwerpen, München, Nürnberg). Beethovenről is tudjuk, hogy élete során tíz kiadója is volt; közöttük néhány olyan céggel is összekötetésben állott, amelyek még ma is léteznek (Hofmeister, Peters, Simrock, Schott's Söhne, stb.).

A kiadói szerződések természetesen a kezdetben az adásvételi szerződésekhez voltak hasonlatosak: a szerző szolgáltatta a kéziratot, amely a kiadó tulajdonába ment át, a kiadó megfizette a honoráriumot és ezzel az ügylet a szerző szempontjából tulajdonképpen befejeződött. Hacsak nem számítjuk az igen fontos többletet: a kiadó többszörözési jogát, amelyet azonban a kiadó már mintegy tulajdonosként gyakorolt.

Mint láttuk, a kiadói szerződések mellett egészen a XVIII. századig a szerzők más formában is gyakorolták szerzői jogaikat, éspedig a saját terjesztés, a munkaszerződés, a fejedelmeknek, mecénásoknak szóló ajánlás útján, stb. Tehát a kiadói szerződés nem volt a fő jogfelhasználási forma.

A zenemű-kiadói szerződés jogi mibenlétéről szóló elméletek ugyancsak a szerzői jog egészéről vallott felfogás változásával párhuzamosan fejlődtek. Így itt is találkozunk a *tulajdoni elmélettel* („a kézirat tulajdona testesíti meg a jogot”), a *természetjogi felfogással*, amely a Francia Forradalom-eszmevilágából merített – s amelyet a magyar Szemere Bertalan is vallott; a *kizárólagossági elmélettel*, stb. A kapitalizmus előretörése nyomán, a német és germán-inspirálta jogrendszerekben – így Magyarországon is 1875-től – a zenemű-kiadói szerződés *kereskedelmi jogi ügyletnek* minősült.

⁶ Vö. Pohlmann, H. J. id. m. 146. o.

A zenei szerzői jogok kettős, dualista felfogása (morális, ill. személyiségi jogok —, gazdasági jogok) a francia jog nyomán terjedt el és legújabb elterjedésében a szocialista jogfelfogásnak és jogalkotásnak van nagy szerepe.

A zenének — mint köztudomású — alapvető funkciója, hogy *előadják*. Ennek ellenére, az *előadási jog* csak elég későn, a XVIII–XIX. században vált el a kiadói szerződéstől, illetőleg lett annak külön megemlített, külön kikötést igénylő tartalmává. Majd pedig a XX. században különböző mechanikai találmányok kifejlődésével — fonográf, rádió, magnetofon, stb. — kialakulnak *jelentős késedelemmel* a mechanikai többszörözési jogok és ezek is a kiadói szerződés lényeges tartalmává váltak és válnak.

A kiadói szerződés tartalma

a) *A kiadói szerződés fogalma*

A zeneműkiadói szerződés olyan kétoldalú megállapodás, melyben a zeneszerző (és esetleg a szövegíró) a mű kotta útján történő nyilvánosságra hozatalának, többszörözésének, mechanikai többszörözésének terjesztési jogát, valamint számos egyéb mellékjogot a kiadóra ruhazza át, ellenérték fejében.

b) *A kiadói szerződés tartalma*

A CISAC (Confédération Internationale des Sociétés des Auteurs et Compositeurs) kidolgozta a szerző és kiadó érdekeit egyaránt védő kiadói szerződés részletes feltételeit 34 sűrűn gépelt oldalon. Ezt az ideális szerződést senki sem használja, de jó emlékeztető arra, hogy egy szerződésbe mi mindent kellene belevenni. A gyakorlatban a kiadók részben az egyes jogvédő társaságok (pl. GEMA, ASCAP, PRS, SACEM stb.) által a nemzeti jognak megfelelően kidolgozott formulákat, űrlapokat, vagy a saját részükre kialakított szerződésmintákat használják. Egy-egy francia, vagy amerikai szerződés ilyen módon 8–10 sűrűn nyomtatott lapot is kithet. A szocialista országokban a zeneműkiadási szerződés feltételeit általában rendeletek szabályozzák.

A különböző szerződésminták általában a következő főbb feltételeket tartalmazzák (leszámítva a nem-szerzői jogi kikötéseket, pl. kötbér, késedelem, választott bíróság, illetékesség stb.):

- a mű megnevezése,
- annak deklarálása, hogy a mű eredeti alkotás, a szerző a mű felett korlátlanul rendelkezik, azt sem részben, sem egészben más kiadónak nem adja el, illetve nem fogja más műben felhasználni;
- a kottakiadási jog átengedése,
- terjesztési jog átengedése,
- az előadási jog átengedése.
- a mechanikai többszörözési jog átengedése,
- a filmben történő felhasználási jog átengedése,
- a honorárium megállapítása, fizetésének, elszámolásának módja,

- a kézirat átadására vonatkozó kikötés,
- a kézirat elfogadása, visszaadása kijavítás céljából,
- a szerző közreműködése a korrektúrában, stb.
- arra az esetre vonatkozó szankciók, ha a kiadó a kiadási kötelezettségének nem tesz eleget, vagy ha a kotta huzamos időn keresztül kifogys a kiadó nem gondoskodik utánnomásról (pl. szerződés-felbontás).

Igen fontos része a kiadói szerződésnek a *felosztási kulcsok* megállapítása, vagyis annak meghatározása, hogy a szerző és a kiadó a különböző címen befolyó jövedelmek felett hogy osztoznak. *Ideértve a kisjogos és mechanikai jogvédő társaságoktól befolyó jogdíjakat is!*

Így nevezetesen meghatározzák a szerződésben

- a nyilvános előadási jogdíjak, rádió- televízió sugárzási jogdíjak,
- a mechanikai többszörözési (hanglemez, kazetta) jogdíjak,
- a filmfelhasználási jogdíjak,
- az egyéb címen befolyó jogdíjak (pl. alkiadás, utánnomás, leközlés, stb.)

megoszlását a kiadó és a zeneszerző között.

Ez az a pont tehát, ahol a kiadói szerződés *jogilag kapcsolódik* a szerzői jogvédő társaságok működéséhez. A szerző *átengedi* az előadási, többszörözési jogokat a kiadónak és *felhatalmazza*, hogy ezeket (kisjogos esetben) a jogvédő társaságok útján gyakorolja. A kiadó tevékenysége fejében mindezen jogokból a kiadónak részesedést, ún. kiadói részt (Verlagsanteil, Publisher's share, quote-part éditeur) biztosít.

Kiadói szerződés nagyjogos művekre

Ezek jogi tartalma lényegileg azonos a kisjogos művekre szóló szerződésével. Mégis, a nagyjogos művek (opera, operett, musical, balett, dalmű, stb.) természetére való tekintettel bizonyos feltételek nagyobb hangsúlyt kapnak, így,

- az előadási jog részletesebben van kidolgozva, mivel – mint említettük; néhány ország kivételével – az előadási jogot maga a kiadó, *esetenként* gyakorolja,
  - a jogdíj általában százalékosan van kifejezve, (tantieme), tekintettel a színházi gyakorlatra,
  - az anyagok (különösen kölcsönanyagok) előállítására részletesen szerepel, mivel a kotta egy része *csak* kölcsönanyag formájában kerül forgalomba,
  - a rádió és televíziós jogok részletesen és a kisjogtól eltérően vannak szabályozva, mivel itt mindenkor egyedi engedélyezésről van szó,
- (és még folytathatnánk a felsorolást).

*A kiadói szerződés gazdasági szerepe**a) nem szocialista államokban*

A kiadói szerződés gazdasági funkciója eredetileg az volt, amit a neve mutat; a kotta kiadása és terjesztése (eladása). A kiadó haszna a kottaeladásból elért bevétel volt; további funkciója megszűnt.

Ezzel szemben a kiadó szerepe ma – legalább is a nem szocialista államokban – teljesen más. A kotta-üzlet háttérbe szorult, kivéve a klasszikus művek utánnyomását, a pedagógiai műveket, iskolákat, stb. A fő bevételt az előadási, mechanikai jogdíjak, a rádió, a televízió és a film adják. Ehhez képest megváltozott a kiadó szerepe: főfeladatának tekinti az előadások, hangfelvételek, s egyéb felhasználási módok szorgalmazását, melyhez a kotta csak segédeszközül, szinte csak propaganda-nyomtatványként szolgál. Ezzel együtt a kiadói szerződés az esetek jelentős részében az a *jogi kincscs, amely az egyéb címen befolyó bevételek kincsestárának ajtaját megnyitni hivatott*.

Természetesen ez nem minden kiadóra, nem minden szerződésre áll. Vannak ún. klasszikus értelemben vett kiadók, akiknek az egyedüli üzletága a kottaeladás. Sokat lehetne itt beszélni a hangfelvételek, filmvállalkozók, rádiók és kiadók összefonódtságáról, de ez meghaladná ennek a cikknek a kereteit. Aki többet akar a témáról megtudni, ajánljuk a következő könyvet: „This Business of Music”, Sidney SHELLEY and M.-W. KRASILOVSKY, Billboard Publ. Co, New York 1964.

b) Szocialista államokban

A kiadók feladata és funkciója némileg más. Elsőrendű feladatuk, hogy a hazájuk kottaszükségletét kielégítsék, valamint a külföldet megismertessék hazájuk zeneszerzőinek alkotásaival. A rádió- és televízió műsoralkotásába, a hangfelvételek művészi programjába, stb. általában nincs beleszólásuk, sőt legtöbbször a hazai koncert-előadások megszervezésében sem vesznek részt. A nagyjogos művek jogvédelmét teljes egészében erre a célra rendelt külön társaságok vagy állami ügynökségek látják el. Még a külföldre történő kottaeladás sem tartozik rájuk; legtöbb szocialista országban az illetékes (a kiadóval együttműködő de attól jogilag különálló) külkereskedelmi vállalat feladata. A külföldre történő kottaeladás a szocialista országokban állami külkereskedelmi monopólium.

A kiadói szerződés alfajai

Ezeket csak dióhéjban említjük meg:

Alkiadói szerződés

Olyan megállapodás két kiadó (az eredeti és az alkiadó) között, melyben az előbbi az utóbbinak bizonyos területre (rendszerint egy nyelvterületre) átengedi a kiadói jogait. Célja az, hogy a helyi ismeret, helyi nyelvre történő fordítás révén az alkiadó az adott

területen jobb eredményt érjen el a mű felhasználásában. Fő területe a könnyűzene. Az eredeti kiadó és az alkiadó a jogdíjakon meghatározott kulcs szerint osztozik, amelyet a jogvédő társaságok is figyelembe vesznek. Az alkiadó rendszerint kötelezettséget vállal a műnek a saját nyelvén történő megjelentetésére, terjesztésére, valamint arra, hogy egy vagy több helyi lemezkiadást ér el.

Az alkiadási szerződés magában foglalja a helyi nyelvű szöveg *autorizációját*; az utóbbinak az előadási és mechanikai jogdíjak felosztásában van jelentősége.

Közös kiadási szerződés

Két vagy több kiadó ugyanazt a művet együttesen, de különböző címlappal jelentetik meg; ki-ki a saját területén terjeszti. A második kiadó nem kap alkiadói jogokat, csupán terjesztői jogokat. Ez esetben csupán a kotta-jogdíjon osztoznak.

A közös kiadási szerződéshez rendszerint kapcsolódik egy nyomdai bér munka-megállapodás; az egyik kiadó (eredeti) vállalja, hogy a másik által értékesítendő példányokat az utóbbi költségén és az utóbbi címlapjával nyomdai úton előállítja. Az ilyen közös kiadásnál a copyright jegyzetben jogtulajdonosként mindig csak az eredeti kiadó van feltüntetve.

A területmegosztásos egyidejű kiadást főleg két esetben szokták alkalmazni. Az egyik eset, ha a második kiadónak egy adott területen jobb értékesítési lehetőségei vannak. A másik eset az, amikor az eredeti kiadó területén történő megjelenés esetén a mű külföldön nem válnék védetté, mert az eredeti kiadó országa nem tagja a nemzetközi egyezményeknek (pl. korábban a Szovjetunió). Ilyenkor a külföldön történő egyidejű vagy előzetes megjelentetés azt a célt szolgálja, hogy a mű egy nagyobb területen (pl. a Berni Unió államaiban) védetté váljon.

*

A fentiekben igyekeztünk vázlatos áttekintést nyújtani a zenei szerzői jog kialakulásáról, elméleteiről és gyakorlatáról. Nyilvánvaló, hogy csak a szűkebb értelemben vett szerzői joggal foglalkoztunk: tágabb értelemben ide tartoznának az ún. szomszédjogok, tehát a zenei előadóművészek jogai, a hangfelvételek (fonogrammok) előállítóinak, valamint a rádió- és TV társaságoknak fenntartott, illetőleg azok védelmét szolgáló jogok. Ide tartoznának a zeneművek műholdas tovább sugárzása kapcsán kialakult és kialakítandó jogok. Nem beszéltünk az anyagkölcsön-anyagbérlet intézményről, amely ma is a kiadók jelentős bevételi forrását alkotja.

De mindez már egy másik tanulmány tárgya lehet.

PÉNZÜGYI ANYAGI JOGVISZONY ALANYAKÉNT SZEREPLŐ VÁLLALAT FELELŐSSÉGÉRŐL ÉS FELELŐSSÉGRE VONÁSÁRÓL

DEÁK DÁNIEL

- A) I. Milyen típusú pénzügyi jogviszony alanya lehet a vállalat?
II. A vállalat pénzügyi jogi felelőssége elismerésének feltételei
III. A vállalatok pénzügyi jogi felelősségre vonása – a pénzügyi eljárási jogviszony fogalmi kritériumai
IV. A kutatási tárgyunkra vonatkozó pénzügyi jogi normatípusokról
- B) I. A vállalat részvétele adóigazgatási eljárásban
II. A vállalat gazdasági és pénzügyi ellenőrzése
III. A vállalat és a pénzintézet pénzügyi anyagi jogi kapcsolatai és a vállalat pénzügyi jogi felelőssége, valamint felelősségre vonása közötti összefüggések
a) Bankhitelezés
b) Bankszámlajogviszony
c) Devizaügy
d) Biztosítás
IV. Vámhatósági jogviszony
V. Pénzügyi, vám- és devizaszabálysértések
VI. A beruházások költségvetési finanszírozása

A)

Bevezetés

Mielőtt belekezdenénk a téma tárgyalásába, illő megmagyaráznunk, miért ilyen körülményesen megfogalmazott a cím. Kifejezésmódunk nehézkessége mögött nagy horderejű, mind a mai napig megoldásra váró kérdések húzódnak meg. Mivel messze vagyunk még attól, hogy azt állíthassuk: a jogi szabályozás megteremtette általában a pénzügyi jogi felelősség és azon belül a vállalatok pénzügyi jogi felelősségének egységes intézményrendszerét, az elmélet pedig kidolgozta az idevágó kategóriákat, ezért koránt-sincs összhang azon pénzügyi anyagi és pénzügyi (vagy nem pénzügyi) eljárási jogviszonyok között, amelyeknek a vállalat alanya. Szándékunk szerint a pénzügyi jog témakörébe illő tanulmányt készítünk, mégis könnyen lehet, hogy esetenként le kell térnünk a pénzügyi jog által kijelölt útról, ha ki akarjuk deríteni: hatályos jogunk szerint milyen felelősség terheli a pénzügyi anyagi jogviszony alanyaként fellépő szocialista vállalatot, hogyan, mi módon történik a felelősségre vonás. Az ideális állapot elvileg az lenne, hogy a pénzügyi anyagi jogviszonyt pénzügyi eljárási jogviszony kövesse, amely utóbbi keretei között pénzügyi jogi felelősségre vonás megy végbe. Ez azonban a gyakorlatban nem feltétlenül így van, sőt, e megállapítás kiegészítendő még azzal, hogy *nem is lenne célszerű* jónéhány esetben pénzügyi jogi felelősségi intézményt és pénzügyi eljárási

jogviszonyt teremteni. Tovább nehezíti a tisztánlátást, hogy nincs egységes álláspont abban a tekintetben sem, hogy vajon elismerhetjük-e a pénzügyi eljárási jogviszonyok ös.állóságát.

A helyzet bonyolultságát jól érzékeltetheti e kuszaságból kiragadott két példa:

1. Bankhitel kiutalásával véleményem szerint a bank és a vállalat előbb egy pénzügyi, majd egy arra épülő polgári jogviszony alanyai lesznek. Mivel bennünket az előbbi érdekel, csak azt vizsgáljuk meg. A bank a hitelmonopólium birtokosa, feltételezhetjük, hogy e monopólium gyakorlása során pénzügyi hatósági jogokat gyakorol. Ezért pénzügyi hatósági jogviszony alakul ki a bank mint hitelnyújtó és a vállalat mint hitelkérelmező között. Mivel pénzügyi anyagi jogviszonyt vélünk felfedezni, természetes, hogy keressük, vajon a feleket pénzügyi jogi felelősség terheli-e, vajon kiépült-e pénzügyi eljárási jogviszony. A jogszabályokból és a gyakorlatból egyértelműen kiderül, hogy mindkét kérdésre tagadólag kell válaszolnunk.¹ (Márcsak azért is állíthatjuk ezt ilyen biztosan, mert hiszen a bank adott helyzetben ténylegesen meglévő hatósági pozícióját sem ismeri el a jogszabály.)

2. Nem vitatható, hogy az adóhivatal és a vállalat között állambevételi jogi kapcsolatban pénzügyi hatósági anyagi jogviszony keletkezik. Állapíthatjuk, hogy az adóigazgatási eljárással is – elnevezésével ellentétben – pénzügyi eljárási jogviszony keletkezik, mert ennek célja a vállalat pénzügyi jogi felelősségének a megállapítása.² Ha azonban az adóhivatal határozatát a vállalat megtámadja, akkor a döntés államigazgatási eljárásban születik meg, a jogorvoslati eljárásban tehát már államigazgatási jogviszony alanyai állnak egymással szemben – annak ellenére, hogy a vita tárgya pénzügyi jogi felelősség megállapítása és az első szakaszban a felek pénzügyi eljárási jogviszony-részesei voltak.

E tanulmány feladata az, hogy felderítse: megvan-e a jogágon belüli összhang anyagi és eljárási jogviszony, valamint az összekötő elemet képező felelősség intézménye között, netán e kapcsolatrendszer egyes tagjai más és más jogág szabályaiba zártak. Vizsgálódásaink számára irányítúként a pénzügyi jogi intézmények szolgálnak majd, de kénytelenek leszünk adott esetben államigazgatási jogi kérdésekkel is szembenézni. Nem léphetünk fel a jogági tisztaság igényével, mégpedig elsősorban azért nem, mert a legtöbb pénzügyi jogi intézmény az államigazgatási jogból nőtt ki, még a már kifejtett alakzatok is gyakran hívják segítségül az államigazgatási jogot. Semmiképpen nem kívánom azt állítani, hogy az pénzügyi jog gyakorlata és elmélete az államigazgatási jogtól függő helyzetben lenne, de témánk különösképpen rávilágít arra: a magyar szocialista pénzügyi jog nincs a kiforrottság olyan szintjén, hogy meg tudna állni a saját lábán. Ékesen bizonyítja ezt az is, hogy nincs kidolgozva a pénzügyi jogi felelősségi rendszer sem általában, sem különös alakzataiban, az egyes pénzügyi eljárások szabályozásából helyenként hiányzik az elvi megfontoltság (ez remélhetően ki fog derülni ebből a munkából is), a szabályozás egyébként sem következetes és főként nem teljes. Ilyen körülmények között a kutató sem hibáztatható azért, mert pénzügyi jogi (vagy annak vélt) kérdéseket tárgyalva államigazgatási jogi beállítottságról tesz tanúbizonyságot.

¹Itt feltételezzük, hogy a példában felhozott esetben pénzügyi majd ezt követően polgári jogviszony keletkezik, és hogy a pénzügyi anyagi jogviszony éppen pénzügyi hatósági viszony. Nem foglalkozunk azzal a kérdéssel sem, hogy vajon indokolt lenne-e pénzügyi eljárási jogviszony kiépítése. Mindezek tisztázására a későbbiek során kísérletet teszünk.

²E kérdés beható tanulmányozására majd a maga helyén vállalkozunk.

Munkánkat azzal indítottuk, hogy igyekeztünk mentegőzni a cím körülírtsága, körülményessége miatt. Miközben ezt tettük, egyúttal érzékeltettük a feldolgozás nehézségeit, igyekeztünk kérdéseket ébreszteni az olvasóban, körülhatároltuk a kutatás tárgyát és említést tettünk módszertani kérdésekről is. Itt kívánunk még utalni a téma jelentőségére. Vajon miért érdemel önálló feldolgozást e kérdéskör? Ha eredményeket akarunk elérni gazdaságirányítási rendszerünk tökéletesítésében, beható vizsgálatnak kell alávetnünk a vállalatok pénzügyi jogi felelősségét és az ehhez szorosan kötődő intézményeket. De elvi szempontból is különösen fontos a tisztánlátás, mert ez a tárgy összefüggésben van a gazdaságirányítás egyik központi kérdésével, a vállalati önállósággal. Mint arról a továbbiakban még szót ejtünk, az államigazgatási és a pénzügyi jog szemszögéből nézve a dolgokat a vállalati önállóság elismerése attól függ, hogy a vállalat milyen típusú hatalmi viszony alanya. Most elégedjünk meg annyival, hogy ha a vállalat ügyféli rangra emelkedik, az már önállóságának jogi elismerését jelenti, de ha ez nem történik meg, akkor a jog csak úgy vesz tudomást a vállalatról, mint az állami szervrendszer egyik – nem önálló – tagjáról. Az eljárási jogviszonyba illesztés pedig már egyértelműen a teljes vállalati önállóság melletti kiállás bizonyítéka.

Mielőtt a konkrét példák és esetek elemzésére rátéménk, célszerű készítenünk egy bevezető tanulmányt, amely alkalmas lehet a téma elméleti határainak a kijelölésére. Meg kell tehát vizsgálnunk:

- milyen típusú pénzügyi anyagi jogviszony alanya lehet a vállalat;
- melyek a vállalat pénzügyi jogi felelősségének általános kritériumai;
- milyen főbb jellemzői vannak a pénzügyi jogi felelősségre vonásnak;
- mit tudunk a tárgyunkra vonatkozó jogi normákról.

1. Milyen típusú pénzügyi anyagi jogviszony alanya lehet a vállalat?

Kézenfekvő a pénzügyi jogviszonyokat aszerint tipizálni, hogy a pénzügyi rendszer milyen alapjaihoz kapcsolódnak. Általánosan elfogadott nézet, hogy a vállalati pénzügyi jogviszonyok a vállalati alapképzés és felhasználás, valamint a költségvetési juttatások folyósítása során jönnek létre.³ Vállalat lehet állambevételi, konkrétan adó-, ill. vámjogviszony alanya is. A pénzügyi és a vállalat sokirányú kapcsolatai pénzügyi jogi elemeket is tartalmaznak. Pénzügyi (mégpedig pénzügyi) jogviszony alakul ki a bankhitelezéskor, a bankszámlamonopólium, a devizahatósági jogkör és a biztosítási monopólium gyakorlása során.⁴ Az állami és vállalati beruházások költségvetési finanszírozásával a vállalat az állammal költségvetési jogviszonyba lép.⁵ Feltételezhetjük, hogy pénzügyi

³Hogy van-e egyáltalán vállalati pénzügyi jog és beszélhetünk-e ilyenformán vállalati pénzügyi jogról, az kétséges. De bővebben csak később érintjük e tárgyat.

⁴Alább kitérünk arra, hogyan minősítjük az így keletkező jogviszonyokat. Megjegyzendő még, hogy azzal a fenntartással alkalmazom a pénzügyi jog és a pénzügyi jogviszony kifejezést, hogy nem bocsátkozom a pénzügyi jog elismerése kérdésébe, a magam részéről pusztán praktikus okokból tartok ki e kategóriák mellett.

⁵A részletes elemzést l. alább.

jogviszony keletkezik a vállalat és az adóhatóság között pénzügyi ellenőrzés alkalmával. Kérdés, miként minősítsük a felügyeleti és a belső ellenőrzési jogviszonyt.⁶

Tárgyunk szempontjából inkább eredményeket ígérő a pénzügyi jogviszonyok hatalmi jellegük szerinti csoportosításával kialakult elméleti rendszerben vizsgálni a vállalatok helyzetét. E szempontok szerint tekinthetünk a vállalatra úgy, mint befelé és úgy, mint kifelé irányuló hatalmi viszony alanyára.⁷ Erre néhány példát kívánok felhozni. Akár állami, akár vállalati beruházás esetén az uralmi pozícióban levő állami szerv a célszerűség, az aktuális gazdaságpolitikai megfontolások alapján dönt a beruházás állami finanszírozásáról. Ebből következik, hogy a vállalati önállóság nem érvényesül ezen a téren, mert a vállalat nem előre meghatározott feltételek mellett jut a költségvetési pénzeszközökhöz, a költségvetési juttatást előre nem tervezheti be pénzügyi forrásai közé. A beruházások állami támogatása nem a 29/1967. PM sz. rendelet szerint nevesített juttatási forma, kiutalása, felhasználása nem a hivatkozott jogszabályban előírt rend szerint történik. Ebben az esetben a finanszírozó állami szerv és a vállalat nem külön érdekek hordozói, itt az állam tulajdonosként lép fel vállalatával szemben, amely ebben a jogviszonyban az állami szervrendszer egyik tagjaként funkcionál. Az eddigiekből levonható az a következtetés, hogy ez a pénzügyi jogviszony belső irányítási viszony. (Az e pontban felvetett kérdésekre alább még visszatérünk.)

A felügyeleti ellenőrzés feladata a vállalati gazdálkodás célszerűségének az ellenőrzése, a revízió nem elégszik meg a pusztá törvényesség vizsgálatával. Ebből arra lehet következtetni, hogy az állam nem közhatalomként lép fel, hanem tulajdonosi jogait gyakorolja. Vele szemben a vállalat állami szervként, az állami (népgazdasági) érdekek képviselőjeként, az államhatalom birtokosaként áll. Mivel a vállalat az irányított

⁶Nem kívánok foglalkozni az ellenőrzés pénzügyi joga egységének, ill. rendszerbeli elhelyezésének a kérdésével, erre nézve l. a pénzügyi jog alkalmazását illetően a 4) jegyzetben kifejtetteket. Célszerűnek látszott helyüzt felhasználni a bevált módszert és pénzügyi jogi különös részi területként felfogni e kérdéskört is, de ez nem jelenti azt, hogy egyetértenék azzal a felfogással, amely szerint az ellenőrzés pénzügyi joga is a különös részbe sorolandó.

⁷A pénzügyi jogviszonyok hatalmi részviszonyokra választásának kérdése elől nem térhetünk ki. Egyrészt a vállalati önállóság pénzügyi jogi kifejeződésével kapcsolatos összefüggések csak akkor átláthatók, ha tisztában vagyunk a hatósági és nem hatósági pénzügyi jogviszony természetével, a mögötte meghúzódó érdekekkel, másrészt meg sem tudnánk közelíteni a pénzügyi eljárási jogviszony lényegét a hatalmi részviszonyokra vonatkozó előzetes ismeretek nélkül.

A hatalom birtokosai azzal a képességgel rendelkeznek, hogy egyoldalúan meghatározzák mások életviszonyait. E képességüket kihasználva egymással és a hatalomnak alávetettekkel hatalmi kapcsolatokat építenek ki. A hatalmi viszonyok megszervezése, az együttműködő és szembenálló felek pozícióinak a meghatározása irányítás révén történik, aminek során irányítási viszonyok keletkeznek. A hatalmi viszonyoknak többféle fajtája alakul ki attól függően, hogy a hatalom milyen felépítményi elemhez kapcsolódik. Így megkülönböztethetünk állami, politikai és egyéb hatalmi viszonyokat. Bennünket természetesen az először említettek érdekelnek közelebbről. Az államigazgatási és a pénzügyi jogviszony szükségszerűen mindig hatalmi viszony, mert az abban résztvevők egyike mindig az államhatalom birtokosa. Megkülönböztethetünk befelé és kifelé irányuló hatalmi (avagy az irányításra hivatkozással másként kifejezve belső és külső irányítási) viszonyokat. A befelé irányuló pénzügyi jogviszony az egymással szakmai munkakapcsolatban álló, az államhatalom által előírt elosztási rend megvalósításán munkálkodó szervek közötti, jogilag szabályozott hatalmi viszony. A kifelé irányuló pénzügyi jogviszony az államhatalom birtokosa és az annak alávetett személy, vagy szerv érdekeltkülönültségén alapuló, az államhatalom által előírt elosztási rendet betartó pénzügyi hatóság és az azt betartani köteles ügyfél közötti jogilag szabályozott hatalmi viszony.

pozíciójában van, de önálló érdekeinek védelme ebben az esetben nincs megteremtve, így a vállalati önállóság jogi elismerése is hiányzik.

A felügyeleti ellenőrzés során a felügyeleti szerv és az ellenőrzött vállalat között tehát belső irányítási viszony keletkezik.

A külső irányítási viszony egyúttal hatósági viszony is. A vállalat leggyakrabban állambevételi jogviszonyban emelkedik az ügyfél rangjára, alanya lehet adóhatósági és vámhatósági jogviszonynak. Nem kétséges, hogy hatósági viszony a devizamonopólium gyakorlása során vállalat és bank között létrejövő pénzügyi jogviszony is. Problematikus lehet annak megítélése, hogy a különféle költségvetési juttatások folyósításakor milyen típusú jogviszony keletkezik. Véleményem szerint hatósági jogviszony jön létre. (Kivétel ezalól a beruházások állami támogatása.) Az állami támogatás a jogszabályban meghatározott esetekben anyagi jogilag garantált, az előírt tényállás megvalósulása esetén a vállalat annak különböző formáit élvezzi. A jogviszony alanyai itt külön érdekek hordozói. Az állam mint közhatalom azért támogatja a vállalatokat, hogy azok megvalósítsák a központi célkitűzéseket. Népgazdasági érdek, hogy olyan vállalatok legyenek, amelyek ki tudják elégíteni nemcsak a vállalati kollektív, hanem a szélesebb értelemben vett állami érdekeket is. A költségvetési juttatásokkal és a jövedelemvonással összefüggő eljárást ugyanazok a normák szabályozzák, továbbá a gyakorlat is egységként kezeli e két jogterületet. Mindez megerősíti azt a nézetet, amely szerint a költségvetési juttatás folyósításakor kifelé irányuló hatalmi viszony keletkezik. Ehelyütt a vállalat mint áru-termelő egység külön érdekei jutnak kifejezésre, az ügyféli rang az önállóság jogi elismerésének a bizonyítéka. Hatósági jogviszonyban a vállalat az állampolgárral egy sorba kerül, állami szerv jellege közömbössé válik, mert elkülönült árutulajdonosi érdekei kerülnek előtérbe.

A vállalat tehát a pénzügyi jogban kétféle minőségben szerepel: vagy mint az állami feladatokat ellátó, gazdálkodását az állami költségvetésből kifizetett résszel megkezdő szerv, amely az állami szervrendszer tagja, vagy pedig mint az önállóság útjára engedett gazdálkodó szerv, amelynek külön árutulajdonosi érdekei jutnak kifejezésre. Utóbbi esetben állami szerv jellege közömbös, ebből a szempontból nem állami szerv.⁸ Feltételezhetően a belső irányítási viszonyban sem feszültségmentes a felek kapcsolata, az alapvető érdekazonosság részletekben érdekelkülönültséggé, sőt, érdekellentétté válhat még itt is, de az állam mint tulajdonos igényt tart vállalatai irányítására, ezért a konfliktusokat a maga érdekeinek megfelelően oldja fel. A piaci automatizmusok felszabadítása viszont felszínre hozza a vállalatok külön érdekeit. Az állam bizonyos esetekben ezt tiszteletben tartja, és ügyféli helyzetbe hozza őket. A vállalati érdekstruktúrában rejlik a kettősséget a pénzügyi jog akként veszi tudomásul, hogy befelé, ill. kifelé irányuló hatalmi viszonyokba sorolja őket.⁹

⁸ A vállalat állami szerv jellegének kérdésével részletesen foglalkozik Sárközy Tamás az Indirekt gazdaságirányítás – vállalati áru-termelés és a tulajdonjog c. művében. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.) Végső következtetése: a tipikus állami vállalat nem állami szerv. Erre vonatkozóan l. a 278–284. oldalakat.

⁹ Fejtegetéseinkben az ún. tipikus állami vállalatok, tehát a központi irányítás alá nem vont kis- és középvállalatot vettük minden esetben figyelembe. Természetesen más a helyzet a minisztériumi irányítás alá vont vállalatokkal. Az irányító szerv és az ilyen vállalat viszonyának lényegi eleme a felügyeleti szerv és a vállalat meghatározó jelentőségű államigazgatási jogi (utasításos) kapcsolatában

II. A vállalat pénzügyi jogi felelőssége elismerésének feltételei

Mint arról már tettünk említést, pénzügyi jogi kérdésekről tanácsos úgy véleményyt nyilvánítani, hogy tekintettel vagyunk az államigazgatási jogtudomány eredményeire is. A vállalat pénzügyi jogi felelőssége az államigazgatási jogi felelősségből fejlődött ki. Teljes jogú elismerése csak akkor lehetséges, ha minden lényegi elemében elkülönült az államigazgatási jogi felelősség általános és különös szabályainak a kidolgozásához. Általában a jogi felelősséget érintő kérdések tárgyalásától szándékunk szerint tartózkodni fogunk, (pl. a jogi felelősség filozófiai alapja), de természetesen építünk a jogelmélet eredményeire. Széles körben elterjedt, ma is elfogadható felfogás szerint a felelősséget megalapozó magatartásnak

- a társadalomra veszélyesnek (materiálisan jogellenesnek);
- jogsértőnek (formálisan jogellenesnek);
- felróhatónak
- és szankciókkal befolyásolhatóknak kell lennie.

Ami a pénzügyi jogi felelősséget illeti: gyakorta nincs összhang a pénzügyi jogellenesség és a speciális szankciórendszer között, pontosabban: a pénzügyi jogellenesség nem pénzügyi jogi eszközökkel szankcionált. A felelősség jogági minősítésének alapfeltétele a jogellenesség milyenségének megállapítása. Jelen esetben a pénzügyi jogellenesség még nem jelent feltétlenül pénzügyi jogi felelősséget, mert a jogalkotó számos esetben nem építette ki az önálló szankciórendszert. Ezt azonban sajátos módon nem elvi megfontoltságból tette. Aligha vitatható, hogy a pénzügyi jogi szabályozásnak van olyan súlya, jelentősége, hogy legalább is a legfontosabb esetekben indokolt a speciális pénzügyi jogi felelősség kialakítása. A jogalkotásnak minden esetben szem előtt kellene tartania, hogy ha már pénzügyi jogellenességet konstruál, akkor hozza azt összhangba a szankcionálással. (Ha szükséges, meg kell teremteni a pénzügyi jogi szankciórendszert, de ha nem, *elvi megfontolásból* maradjon meg az államigazgatási jogi.)

1. Tartalmilag pénzügyi jogellenes az a magatartás, amely az újraelosztási viszonyok ellen irányul.¹⁰ Formálisan pénzügyi jogszabály megsértése eredményez pénzügyi jog-

---

ismerhető fel – a vállalat önállóságának nincs meg a materiális alapja, ezt tükrözi államigazgatási jogi helyzete is. A pénzügyi jog azonban nem veszi tudomásul ezt a valós helyzetet. A központi irányítás alá vont vállalat éppúgy adóalany, mint önállóságát megtartó társa. A pénzügyi jog idevágó szabályozásának nincsen meg a gazdasági realitása és ellentmond a nagyvállalatok irányítása államigazgatási jogi szabályainak.

¹⁰ A pénzügyi jogellenesség meghatározásához elengedhetetlenül szükséges a pénzügyi jogi szabályozás tárgyának megállapítása. Széles körben elterjedt felfogás szerint a pénzügyi jog részt vállal a nemzeti jövedelem elsődleges és újraelosztásában egyaránt. Véleményem szerint azonban a pénzügyi jog csak a nemzeti jövedelem újraelosztását szabályozza. Álláspontom védelmére az alábbi összefoglaló érvelés szolgál:

Az elsődleges elosztásra a produktív szférában kerül sor, a nemzeti jövedelem megtermelői munkájuk ellenértékéhez közvetlenül, a központi államakarat közvetlen kifejezésre juttatása, az irányító szervek beavatkozása nélkül jutnak hozzá. Az elsődleges elosztás többnyire a polgári és a munkajog szabályai szerint megy végbe. Pl. ha egy vállalat felállít egy berendezést egy másik vállalat számára, vállalkozási díjat kap. Eredetileg a termelőegységek és a dolgozói kollektíva tagjai részesednek a nemzeti jövedelemből. Az állam azonban gazdaságpolitikai célkitűzései megvalósítása érdekében beavatkozik az elosztás rendjébe, kényszerű újraelosztást valósít meg. Ehhez szolgáló eszköz a

ellenességet. Kérdés, hogy a kötelezettségzegés feltétlenül anyagi hátrány okozásában merül-e ki. A kérdés úgy is feltehető, hogy pénzügyi jogszabályt sért-e olyan magatartás, amely nem anyagi hátrányt okozó. Elvileg nem kifogásolható az a megoldás, hogy anyagi hátrányt nem okozó magatartása is lehet pénzügyi jogellenes. Ez azzal indokolható, hogy a pénzügyi jogviszony hatalmi-vagyoni viszony, tehát nemcsak vagyoni. Az újraelosztási viszonyok sérelmét jelentheti pl. a késedelmes adatszolgáltatás, holott ez még nem jár anyagi hátrány okozásával. A gyakorlatban azonban a pénzügyi jogi kötelezettségzegés szinte mindig anyagi hátrányt okozó.

2. A felelősség intézményének másként nincs értelme, csak akkor, ha a felelősségre vont személy befolyásolható, magatartása javítható. A felelősség alapjául szolgáló magatartása társadalmilag elítélt, azaz felróható – állítja Eörsi Gyula.¹¹ A felróható magatartásért való felelősség továbbá lehet vétkességtől függő, vagy attól független. Utóbbi esetben a jog azt akarja kifejezni, hogy – ismét Eörsi Gyulát idézve – bizonyos szituációkban fokozott elvárásokat támaszt a cselekvővel szemben. Helytállni a különleges védekezés ki nem fejtése miatt kell, de tulajdonképpen itt sem független a felelősségre vonás a vétkességtől.¹² A tanulmány fő részében adunk választ arra, hogy a vállalat pénzügyi jogi felelőssége szubjektív, vagy objektív alapú. A vitát gyakorlatilag az a kérdés dönti el, hogy a pénzügyi, vám- és devizasabálysértésekért való felelősséget hogyan minősítjük. Ha pénzügyi joginak, akkor elismerjük a szubjektív alapú felelősség pénzügyi jogban honosságát, ha államigazgatási joginak, akkor nem. E vitatható esettől (amelynek elemzésére még visszatérünk) eltekintve valóban csak vétkességtől független pénzügyi jogi felelősségi alakzatok ismeretesek. Ilymódon a pénzügyi jog is hozzájárul az általános tendencia megerősödéséhez: tért hódít az objektív alapú felelősség. Mi lehet ennek a magyarázata? A szocialista gazdaságirányítási rendszer jogi arzenáljában a fő eszköz az objektív alapú felelősség, mert ez jobban biztosítja a központi államakarat beteljesedését. A pénzügyi jogi kapcsolatok tárgyak miatt különleges fontosságúak, ezért elsőrendű szempont a pénzügyi fegyelem megerősítése. Mivel a pénzügyi jogi normában a központi államakarat fejeződik ki, kiemelkedő jelentőségű, hogy milyen pénzügyi jogilag figyelembe vehető magatartást tanúsítanak a vállalatok, mert nem csupán egyéni, vagy csoport-, hanem ösztársadalmi érdek e normáknak való megfelelés. Ennek fokozott biztosításához meg kell találni az alkalmas jogi eszközöket: a pénzügyi jogi felelősséget objektív alapúvá kell tenni.

A vállalatokat terhelő pénzügyi jogi felelősség az eddig kifejtettek szerint objektív alapúnak tekinthető. Ez összhangban van azzal az elgondolással, hogy szervezet jogi aktusainak megítélésével kapcsolatban nincs értelme cselekvőképességről beszélni. Ha

---

pénzügyi jog, amelynek normái szabályozzák a központosított újraelosztást, ennek érdekében a pénzalapok közti kötelező pénzügyi kapcsolatok kialakítását. Mivel a pénzügyi jogi norma a központosított államakarat kielégítésének az eszköze és mivel az elsődleges elosztásban a központi irányítás szervei közvetlenül nem vesznek részt, ezért a pénzügyi jog véleményem szerint csak az újraelosztás szabályozásának a feladatát látja el.

¹¹ Eörsi Gyula: A jogi felelősség alapproblémái és a polgári jogi felelősség. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1968.) 96. o.:

¹² Uo. Habár a továbbiakban széles körben elterjedtsége miatt használom a vétkességtől független felelősség kifejezést, ezt azzal az elvi megfontolással teszem, hogy osztom Eörsi Gyula ismertett nézetét.

viszont így van, a felróhatóság itt csak áttételes, a szervezet tagjaira vonatkoztatott lehet. A gyakorlatban több-kevesebb súllyal, de figyelembe veszik a vállalati dolgozó vétkeségét, a szubjektív körülményeket. Sajnos e területen különösen jellemző a teljes körű, részletes, egyértelmű szabályozás hiánya. Gyakorta a felelősség jogalapjára (vétkeességtől függő-e, vagy független) is csak következtetni tudunk abból, hogy a jogszabály nem írja elő kifejezetten a szubjektív alapú felelősséget. További hiányosság, hogy nincsenek szabályozva a kimentési okok sem.

3. Nemcsak a vállalatokra vonatkozó, hanem általában a pénzügyi jogi szankciók vagyoniak. Ez arra vezethető vissza, hogy a szabályozás tárgya a pénzügyi rendszer, a pénzalapok sokirányú kapcsolódása. A pénzügyi jogviszonyok hatalmi-vagyoni, tehát vagyoni viszonyok is. Ez a sajátosságuk jól elkülöníthetővé teszi őket az államigazgatási jogi szankcióktól, ahol a személyi kényszer igénybe vételére is sor kerülhet, míg a pénzügyi jogban soha. A vállalatokat terhelő szankciók pedig eleve csak vagyoni kényszert tartalmazhatnak, mert jogi személlyel szemben fogalmilag kizárt a személyi kényszer alkalmazása. Vagyoni hátrány érvényesíthető reparatív és represszív szankcióként is, tárgykörünkben mindkettő megtalálható. A reparatív befolyásoló eszköztől egyetlen esetben sem mond le a jogalkotó, hiszen elsőrendű szempont a költségvetést megillető bevételek biztosítása. De mivel nyomatékot kíván adni a központosított államakaratnak, nem riad vissza a repressziótól sem (bírság).

III. A vállalatok pénzügyi jogi felelősségre vonása – a pénzügyi eljárési jogviszony fogalmi kritériumai

Mélyreható kutatás döntheti csak el: milyen jogi keretek között megy végbe a pénzügyi anyagi jogviszony alanyaként szereplő vállalat felelősségre vonása. A pénzügyi és az államigazgatási jog verseng itt egymással. A kérdés úgy is feltehető: államigazgatási vagy pénzügyi eljárési jogviszony keletkezik-e ezekben az esetekben. A válaszadást nehezíti, hogy a szakemberek egy része (többségük) nem ismeri el a pénzügyi eljárési jogviszonyt önállónak általában, ebből következően a vállalatra vonatkozóan sem. Mások elvileg nem tagadják meg az elismerést, de nem szenteltek figyelmet feltevésük bizonyítására. Mindezen okok folytán kénytelenek leszünk a pénzügyi eljárési jogviszony fogalmának meghatározásával is foglalkozni, hiszen ez a kiindulási alap a további vizsgálatokhoz. Mindvégig szem előtt kell tartanunk a következő kérdéseket:

Elismerhető-e a vállalat pénzügyi eljárési jogviszony alanyának, ha ez a jogviszony rendelkezik megkülönböztető jegyekkel? Kiepítette-e a jogalkotó a pénzügyi eljárást? Indokolt-e az államigazgatási jogtól való elszakítás? A dolgozat fő részében arra keressük a választ, hogy a vizsgált esetekben létezik-e pénzügyi eljárás. Akár igen, akár nem, helyeselhető-e a jelenlegi állapot?

1. Pénzügyi eljárési jogviszony keletkezésének előfeltétele hatósági jogviszony kialakulása.¹³ Az eljárési jogviszonyban éppúgy külön érdekeket képviselők állnak egymással

¹³ A jogviszony főlérendelt helyzetben levő alanya, a hatóság, amelyet véleményem szerint elsősorban az különböztet meg más szervektől, hogy jogalkalmazása során – a szocialista törvényeséget ugyan át nem hágva-, de diszkrecionális jogkörben jár el. Tevékenysége jogszabályi feltételekhez kötött, de a saját belátáson alapuló mérlegelési jog gyakorlásával a jogszabályi hézagok kitöltésére

szemben, mint az anyagi (hatósági) jogviszonyban, ezért rendkívül fontos jogi helyzetük egyértelmű, részletekbe hatoló szabályozása. Ha a jog ügyféli helyzetbe hozza a vállalatot, elismeri önállóságát. Ez azonban csak akkor lehet teljes, ha a vállalat eljárás jogviszony alanya is lehet. A legteljesebb elismerést az jelenti, ha pert indíthat és perelhető, tehát polgári eljárásjogi szempontból jogképes. Annyi mindenestre bizonyos, hogy a teljes önállóságot csak valamilyen típusú eljárás jogviszony alanya élvezi. Az eljárás jogviszony jogági behatárolásához a döntő szempont a felelősség minősítése. A pénzügyi eljárás jogviszony mint forma számára meghatározó a pénzügyi anyagi (pénzügyi hatósági) jogviszony mint tartalom. Ha az abban résztvevők (vagy azok egyikének) felelőssége pénzügyi jogi, úton vagyunk affelé, hogy elismerjük a pénzügyi eljárás jogviszonyt. Az elismerés további feltételei: speciális felelősségre vonó szerv (fórum) és sajátos, mástól megkülönböztethető eljárás szabályok.

Hangsúlyozzuk, hogy a pénzügyi eljárás jogviszony jogági hovatartozásának meghatározó tényezői: az azt megalapozó hatósági jogviszony és az abban alárendelt helyzetben levő jogi felelőssége. Ezekután a pénzügyi eljárás jogviszony fogalma a következőképpen határozható meg: a nemzeti jövedelem állami hatalmi érdekek által megkívánt újraelosztási rendjének megvalósítása céljából történő jogérvényesítés és kötelezettségre szorítás során az elkülönült érdekeltsgű felek között kialakuló, speciális fórum előtti felelősségre vonással keletkező, speciális normák által szabályozott társadalmi viszony.

2. A pénzügyi jog egyik jellegzetessége, hogy a pénzügyi anyagi jogviszonyhoz többnyire nem kapcsolódik pénzügyi eljárás jogviszony. Ez eleve behatárolja témánk kutatási területét is, hiszen ha általában a pénzügyi jogban ez a helyzet, miért lenne ez másként a vállalatokat érintő pénzügyi jogi szabályozásban? Mielőtt rátéménk a vállalatokra vonatkozó eljárás kérdések részletes tárgyalására, célszerű röviden áttekinteni, milyen anyagi jogi területhez kapcsolódva alakult ki pénzügyi eljárás jogviszony. A költségvetési jogviszony belső irányítási viszony, ahol az államhatalom birtokosai, állami szervek állnak egymással szemben – hatósági jogviszony, ebből következően eljárás jogviszony sem jön létre. Az állambevételi jogviszonyban azonban hatóság-ügyfél kapcsolatok szerveződnek, mert az állam közhatalomként követeli alattvalóiról (legyen az természetes, vagy jogi személy) a rájuk rótt költségvetési befizetések teljesítését. Pl. az adóhatóság hatósági jogviszony keretében nyújt az állampolgárnak adókedvezményt. Döntése kifejezésre juttatására vonatkozó szabályok, az állampolgár ezzel kapcsolatos jogai és kötelezettségei eljárás jogviszony keretében foglaltak. Mivel a kedvezmény megítéléséhez az ügyfél pénzügyi jogi felelősségének megállapítása szükséges és felismerhető a pénzügyi eljárás jogviszonyra jellemző fent említett sajátosságok is, megállapíthatjuk, hogy ez esetben pénzügyi eljárás jogviszony jött létre.

---

hivatott. A jogi norma nem léphet fel az abszolút és tökéletes szabályozás igényével, bizonyos vonatkozásban szükségszerűen kialakul diszharmónia a norma és az adott szituáció között. Az összhang megteremtésének módja attól függ, hogy ki, milyen érdekek által vezérelve oldja fel az absztrakt és konkrét ellentmondását. Mivel a hatóság a jogviszony uralmi helyzetben levő alanya, az államhatalom birtokosa, ezért ő szabja meg a jogviszony további sorsát. Ennek fő eszköze a diszkréció gyakorlása. A pénzügyi hatóság államigazgatási szerv, de *pénzügyi jogilag* megszabott feladatai vannak. Az ügyfél helyzetét úgy határozza meg, hogy közben érvényre juttatja az állam által megszabott *újraelosztási rendet*.

Vállalati pénzügyi jogviszonynak tekinthető a vállalati pénzalapképzési és felhasználási előírások megsértésével a vállalat és az adóhatóság között keletkező jogi kapcsolat. A bázisjogviszony hatósági, mert az adóigazgatási szerv jogalkalmazói tevékenységet lát el, ennek során nézetem szerint diszkrecionális jogkörben jár el (pl. akkor, amikor a kiszabott bírság konkrét összegét megállapítja). Erre épül az adóigazgatási eljárási jogviszony, amely pénzügyi, vagy nem pénzügyi jogviszonynak minősítése elsősorban attól függ, hogy az alapképzésre és felhasználásra vonatkozó rendelkezések megsértése pénzügyi jogellenességhez vezet-e.¹⁴ A pénzügyi jogban is vannak hatósági jogviszonyok, így fennáll annak a lehetősége, hogy pénzügyi eljárási jogviszony jöjjön létre. Pl. a bankszámla-monopóliumra vonatkozó jogi normák megsértésével hasonló helyzet áll elő, mint a vállalati alapképzés és felhasználás terén. Ezért a hatósági jogviszonyról ott kifejtettek itt is érvényesek, azzal az eltéréssel, hogy véleményem szerint a bankszámlajog-viszony alapvonásait meghatározó előírások – szemben az alapképzésre és felhasználásra vonatkozó rendelkezésekkel – vitathatatlanul pénzügyi jogiak. Pénzügyi eljárási jogviszony viszont nem épül ki, ehelyett az államigazgatási jog kínál többféle lehetőséget a pénzügyi jogérvényesítéshez.¹⁵

A pénzügyi eljárási jogviszonyokkal összefüggő elméleti problémák ezidáig nem keltették fel a kutatók érdeklődését. Nagy Tibor szerint léteznek önálló pénzügyi eljárási jogviszonyok,¹⁶ Nagy Árpád hasonlóképpen vélekedik, de szélesebben értelmezi azok fogalmát,¹⁷ Berényi Sándor szerint államigazgatási jogi forma fejezi ki a pénzügyi jogi tartalmat is.¹⁸ Nagy Árpád úgy véli, hogy nemcsak a pénzügyi hatósági, de a költségvetésből gazdálkodó szervek közötti érintkezés módját előíró normák követésével is pénzügyi eljárási jogviszonyok jönnek létre. Úgy vélem, e felfogás eredménye a fogalom megengedhetetlen tágítása. Csak elkülönült érdekeltségű személyek kapcsolatainak a szabályozása terjed túl az anyagi jogon, az állam csak ebben az esetben nyújt speciális eljárásjogi garanciákat. A költségvetésből gazdálkodó szervezetet nem pénzügyi jogi felelősség terheli, a felelősségre vonás nem a pénzügyi jog szabályai szerint, nem csak is pénzügyi jogi feladatokat ellátó szerv előtt történik. Míg Nagy Árpád véleményem szerint túlzott igényekkel lép fel a pénzügyi eljárási jogviszonyok terjedelmét illetően, addig Berényi Sándor a legcsekélyebb mértékben sem ismeri el létjogosultságukat. Kifejti, hogy az alkalmazott anyagi jogtól függetlenül az államigazgatási szervek jogalkalmazói tevékenysége során államigazgatási eljárási jogviszonyok jönnek létre. A fentiekben előadott álláspontomból következik, hogy nem értek egyet ezzel a nézettel sem. A pénzügyi

¹⁴ A jogági minősítést tartalmazó álláspontunk ismertetésére csak körültekintő elemzés után kerülhet sor, amelyre alkalmasabb helyen vállalkozunk is. Továbbá ehelyütt nem foglalkozhatunk a vállalati pénzügyi jogviszony önállóságának a kérdésével, valamint még feltételezzük, hogy a példában pénzügyi eljárási jogviszonyról tettünk említést.

¹⁵ A bankszámlaviszony minősítése itt még várat magára, de a későbbiek során megtörténik.

¹⁶ Nagy–Szentiványi–Tóth–Wessely: Pénzügyi jog. Tankönyvkiadó, Bp. 1975. (egyetemi jegyzet) 48. o.

¹⁷ Nagy Árpád: Jogforrási és eljárási problémák a magyar pénzügyi jogban. Pécs, 1977. (kandidátusi értekezés, kézirat) 209–210. o.

¹⁸ Berényi–Madarász–Toldi: Államigazgatási jog. Általános rész. Budapest, 1975. (főiskolai tankönyv) 59. o.

hatósági jogviszony ügyfelét pénzügyi jogi felelősség terheli, a felelősségre vonás speciális szabályok szerint megy vébe. A pénzügyi hatóság ugyan államigazgatási szerv, de feladatánál fogva elkülönül a többi hatóságtól.

IV. A kutatási tárgyunkra vonatkozó pénzügyi jogi normatípusokról

Ha megismerkedünk a tárgykörünkbe vágó jogi normák egyes típusaival, többet fogunk megtudni a bennünket különösen érdeklő jogviszonyokról is, mert a jogi normákban rejlő sajátosságok sokat elárulnak a követésükkel kialakuló jogviszonyokról is. Ennek a pontnak a beiktatása annál is inkább lehetséges, mert a kutatás tárgyát nem úgy határoztuk meg, hogy vizsgálnunk kell a pénzügyi jogviszony alanyaként szereplő vállalat eljárási jogviszonyba épülésének lehetőségeit, hanem bővebben: a felelősség és a felelősségre vonás nemcsak jogviszonyelméleti kérdés.

Mint általában a pénzügyi jogban, az általunk vizsgált körben is háromféle norma fejt ki hatását:

- az ún. hagyományos pénzügyi jogi norma;
- a pénzügyi jogi feladatnorma;
- a pénzügyi szokásjogi norma.

Az e tárgyban érvényes konkrét következtetések megértéséhez azonban szükséges e normáknak általában a pénzügyi jogban érvényesülő sajátosságaival megismerkednünk.¹⁹ Az egyes normatípusok sajátosságait példákon keresztül mutatjuk be.

¹⁹Oszályozhatjuk a pénzügyi jog normáit aszerint, hogy milyen típusú jogviszony keletkezésének a lehetőségét teremtik meg. A hagyományos és a szokásjogi norma tárgya a külső, a feladatnormaé a belső irányítási viszony. A hagyományos norma a külső irányítási viszony alanyainak jogi helyzetét, azok egymáshoz való viszonyát határozza meg. Mivel a felek érdekei eltérők, gyakran ellentétesek egymással, a szabályozásra a nagyfokú precizitás jellemző. Hagyományosnak azért nevezhetjük, mert absztraktsági szintje annyira magas, hogy nem válik kétségesé a norma jelleg. Sajátosságai feltárása csak a feladatnormákkal összevetve lehetséges. A feladatnorma a befelé irányuló hatalmi viszonyban résztvevők jogi pozícióját határozza meg. Mivel itt mindig az államhatalom hirtokosai kerülnek egy jogviszonyba – tehát csak szervezetek léphetnek egymással kapcsolatba –, ezért ezeket szervezeturányító normáknak is hívhatjuk. Az ilyen társadalmi viszonyban alapvető érdekkellentétek nem lehetnek, ezért nincs is szükség a törvényesség olyan magas szintű megteremtésére, az olyan aprólékos szabályozásra, mint a külső irányítási viszony esetében. (E kapcsolatok megszervezésében az elsőrendű szempont nem a jog, hanem a célszerűség.) Mivel a feladatnorma a belső irányítás jogi eszköze, ezért nem szükséges a jogalanyok helyzetének hosszabb távra előre rögzítése. Másrészt ez nem lehetséges, mert a mindenkor időszerű gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítására szolgál. Mivel aktuális feladatok megoldását írja elő, absztraktsági szintje alacsonyabb, mint a hagyományos normáé.*

*A feladatnormával jogelméleti, ill. államigazgatási jogi szempontból részletesen foglalkozott Szoatóczky Mihály, ill. Madarász Tibor. L. Antalffy–Samu–Szabó–Szoatóczky: Állam- és jogelmélet. Tankönyvkiadó, Bp. 1973. (egyetemi tankönyv) 504. o. Berényi–Madarász–Toldi: i. m. 63–64. o. Szoatóczky Mihályt főként a feladatnorma absztraktsági szintjének kérdése foglalkoztatja és arra a megállapításra jutott, hogy mivel e feladatok teljesítése folytonos tevékenység kifejtését igényli, el kell ismernünk normajelleget. Madarász Tibor az irányítási jogszabályoknak a népgazdasági igazgatásban belöltött helyzetét vizsgálta különös alaposággal és kiemelte e normák szervezeturányító jellegét.

1. Hagyományosak a vállalati adóigazgatási eljárás szabályait tartalmazó normák, ezek az önálló vállalat és az adóztató hatalom kapcsolatát szabályozzák. Hosszú távra előre meghatározzák a vállalati jövedelemszabályozás, a pénzügyi kötelezettségek teljesítésének és a költségvetési juttatások folyósításának a rendjét. Absztraktságukhoz nem férhet kétség, mert feladatokat, aktuális célkitűzések megvalósítására felhívást nem tartalmaznak. Viszonylag alacsony jogforrási szinten jelennek meg, ennek az az oka, hogy címzettjei állami vállalatok, nem pedig állampolgárok.

2. Feladatnormák írják elő p. a vállalati beruházás költségvetési finanszírozásának rendjét. A vállalat és a pénzeszközt kiutaló, ill. a lebonyolító szerv (bank) befelé irányuló hatalmi viszony részesei. Foglalkozzunk pl. azzal, hogyan ellenőrzi a bank a vállalati pénzeszközfelhasználást! Ennek ellátása folytonosan ismétlődő tevékenység kifejtését igényli, ezért az irányítási eszközöknek absztraktaknak, azaz normáknak kell lenniük. Ugyanakkor e normák a konkrétum felé is mutatnak (tervszámokat, statisztikai mutatókat tartalmaznak), absztraktsági fokuk a hagyományos normákéhoz képest alacsony, mert a bank ezen ellenőrzésével szemben támasztott igények az időserű gazdasági-politikai körülmények által meghatározottak. Általában alacsony szintű jogforrásokban jelennek meg, mert az alapjában azonos érdekeket képviselők kapcsolatainak a megszerzésére az ilyen jogforrások is alkalmasak. E beruházási pénzügyi jogviszonynak a jogi szabályozás szempontjából történő elemzése is bizonyítja: kizárt, hogy a belső irányítási viszony alanyai bármilyen formában is eljárási jogviszonyt építsenek ki.

3. Szokásjogi norma alakul ki pl. a vállalati adóigazgatási eljárásban abban az esetben, ha az adóhivatal mérlegelésétől függ a kiszabott bírság mérséklése. Ennek szempontjaira születhetnek belső normatívák, (az adóigazgatási szervek élén álló vezető normatív utasításai), de azok sem képesek minden, a jövőben felmerülő szempontot

A jobb elnevezés híján szokásjoginak nevezhető norma az uralmi pozícióban levő fél, a hatóság által alkotott, az állam által *hallgatólagosan* elismert, a jövőben bekövetkező, lényegi vonásaiban egyező szituációkban meglévő érdekkülönbségek (érdekellentétek) feloldására szolgáló előírások jogtételbe egyesített rendszere. Tárgya szintén külső irányítási jogviszony. Úgy keletkezik, hogy a hatóság uralmi helyzetét a jövőre nézve is megszilárdítandó, az előforduló érdekkonfliktusoknak a maga érdekei szerinti feloldását biztosítandó, diszkrécionális jogát tárgyi joggá merevíti. A jogi norma és a jogviszony az absztrakt és konkrét jogviszony ellentétét alanyi jogként a diszkrécionális jog, tárgyi jogként a szokásjog szünteti meg és termeli újra. Speciális szokásjogi normákat tartalmaz a bank üzletszabályzata. Speciális, mert megalkotója nem akármilyen hatóság, hanem a bank, ugyanakkor úgy vélem, szokásjogi normákat tartalmaz. Azt már közöltük (de még nem bizonyítottuk), hogy véleményünk szerint a bankhitelezéssel előbb pénzügyi, majd pedig polgári jogviszony keletkezik. A bank mint hatóság szokásjogi normában megjelenő direktívái a szerződéses kapcsolat alakulására is nagy befolyással vannak, szerződési feltételként beépülnek a polgári jogviszonyba is. E norma alkotója jogalkalmazó, ügydöntő szerv. Jogalkalmazó szerv lehet ugyan pl. a Minisztertanács, vagy bármely minisztérium is, az általuk létrehozott normák mégsem szokásjogiak, mert nem saját egyedi jogalkalmazói tevékenységük elősegítésére szolgálnak, ugyanis e szervek a legritkább esetben vesznek részt konkrét hatósági jogviszonyban, így nincs is szükségük szokásjogi normák kialakítására. Érvek hozhatók ugyan fel a törvényi jogként minősítés mellett is, de ezek pusztán formálisak. Ilyenek: az üzletszabályzatot államtitkár látja el kézjegyével, kihirdetik, határozott idejű hatálya van, stb.** E fejtegetésekből egyértelműen következik, hogy a külső irányítási jogviszonyra épülő eljárási jogviszony keletkezésének forrása csak hagyományos és szokásjogi norma lehet.

**Emlékeztetni kívánok arra, hogy vita van a szokásjog minősítése kérdésében, az uralkodó álláspont szerint ezek normaként elismerését meg kell tagadni.

figyelembe venni. Ezért szükségszerű, hogy az ítélkezés számára további forrás szolgáljon segítségül, ez a szokásjogi norma. Adott területen és adott időszakban egységes rendezési elvek alakulnak ki, ami egységes gyakorlat kialakulásához vezet. Az adóhivatal hatalomgyakorlása tökéletesítésének absztrakt irányítási eszköze nem hierarchizált, csak hallgatólagos állami elismerést élvez. A bank üzletszabályzata mint speciális pénzügyi szokásjogi normákat is tartalmazó jogszabály a vállalat és a bank mint hatóság kapcsolatának a szabályozásában ma még nem játszik komoly szerepet, mert sem a bankhitel-, sem a bankszámla-jogviszonyt mint anyagi jogviszonyt nem követi pénzügyi eljárási jogviszony. A jövőben azonban elképzelhető, hogy ezen eljárási jogviszonytípusok részletszabályai itt kapnak helyet és akkor részt követelhetnek meguknak a speciális szokásjogi normák is.

B)

I. A vállalat részvétele adóigazgatási eljárásban

1. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer bevezetése, 1968 előtt nem létezett vállalati adóigazgatási eljárás. A vállalati adóhivatalok felállításáról szóló 4/1959. Korm. sz. rendelet és az állami vállalatok pénzgazdálkodásának szabályozásáról szóló 101/1961. PM sz. utasítás csak elszórtan, eseti jelleggel tartalmaznak rendelkezéseket a vállalatok állambevételi jogi felelősségéről és az ezzel kapcsolatos eljárásról. A hivatkozott kormányrendelet úgy pótolja a töredékes szabályozás hiányosságait, hogy mögöttes jogszabályként megjelöli az államigazgatási eljárásról szóló 1957. évi IV. törvényt (a továbbiakban Áe). Természetes, hogy abban a korszakban, amikor a vállalatok nem voltak sem materiálsan, sem jogi szempontból önállóak, az állambevételi jogi felelősségi és felelősségre vonási kérdéseket szinte teljes egészében az államigazgatási jog hatáskörébe utalták. A vállalati önállóság hiányának jogi kifejezése a legvilágosabban abban mutatkozik meg, hogy az Áe és annak indokolása szerint a vállalat ügyféli pozíciója nem ismerhető el, ill. a leghelyesebbnek látszó értelmezés szerint a vállalat nem lehet államigazgatási eljárás alanya. Ezen a véleményen van Nagy Árpád is,²⁰ de a kérdés megválaszolása egész akkori jogrendszerünk ismeretében teljesen egyértelmű: a vállalat nem rendelkezett önállósággal, tehát hatósági, ebből következően eljárási jogviszony alanya sem lehetett. A vállalati önállóság megtagadása elvével azonban ellentétes volt néhány jogszabály. A legélesebb ellentmondás forrása az volt, hogy az pénzügyi anyagi jog adóalanyként kezelte a vállalatot. Ha ez így van, abból az következik, hogy az államnak közhatalomként, tehát hatóságként kellett fellépnie egy tőle a valóságban nem elkülönült érdekeltségű szervvel szemben, akinek az ügyféli rangot is meg kellett adni, mert hatósági jogviszony jött létre. Ebből az is következik, hogy az érdekek fokozott védelmére önálló eljárási jogviszonyt is kell konstruálni. A valóságban azonban nem volt a vállalat ügyfélként elismerve, hiányoztak a pénzügyi jogi felelősségi és a pénzügyi eljárási jogi szabályok. A következő szabályozás eredménye az lehetett volna, hogy a vállalati jövedelemszabályozás nem adóhatósági, hanem belső irányítási viszony keretében realizálódik, így a vállalat minden esetben az állami szervrendszer tagjaként, a központi államakarat megvalósítójaként léphetett volna fel.

²⁰ Nagy Árpád: i. m. 207. o.

2. A mai helyzet szerint a vállalat állambevételi hatósági jogviszony alanya. Nem vitatható, hogy helyes a hatóság-ügyfél kapcsolat megszervezése, mert az önálló vállalat mint árutermelő egység az államtól elkülönült érdekszerkezetű szerv, amely (az új Ptk szerint) polgári jogilag tulajdonosi jogokat gyakorol a kezelésébe adott vagyontárgyak felett, és éppúgy adózás formájában teljesíti az állammal szembeni pénzügyi kötelezettségeit, mint az állampolgár. Ha a vállalat pénzügyi hatósági jogviszony alanya, akkor szükséges a pénzügyi jogi felelősség megteremtése és a felelősségre vonás pénzügyi eljárási jogba utalása is. Ezeknek az igényeknek hatályos jogszabályaink meg is felelnek. A helyzet mégis némely szempontból problematikus.

A vállalati adóigazgatási eljárás alapvető jogforrásai az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvény és a végrehajtására vonatkozó 23/1979. MT. sz. rendelet mellett jelenleg még a több ízben módosított 29/1967. PM. sz. rendelet és a PM bevételi Főigazgatóság vezetőjének 7/1974. főig. sz. utasítása, valamint az ehhez kapcsolódó irányelvek. Ez az eljárás a vállalati pénzügyi revízióknak van alávetve. Formailag mindez abból derül ki, hogy a miniszteri rendelet a gazdasági és pénzügyi ellenőrzésről szóló kormányrendelet (40/1967. Korm. sz. rendelet, a pénzügyi törvény megjelenésétől hatályon kívül helyezve, de újjal még nincs helyettesítve) végrehajtására jelent meg, de tartalmi jegyek is erre utalnak, ti. e jogforrás önállóan nem áll meg a lábán már csak azért sem, mert az adóhivatal legfontosabb ténykedése, a szankcionálás feltételeit is az ellenőrzésről szóló kormányrendelet rögzíti. Ez a helyzet semmiképpen sem helyeselhető. Úgy tűnik, a praktikus szempontoknak (a vállalati pénzügyi ellenőrzési és a vállalati adóigazgatási eljárás uralmi helyzetű szerve egyaránt a vállalati adóhivatal) rendelték alá a jogi szabályozást, hiányozni látszik a kellő elvi megfontoltság. A jogalkotás következtelenségeire utal az is, hogy kifogások emelhetők a rendszerbeli elhelyezés szempontjából is, ugyanis összekapcsolódik két olyan jogterület, amelyek pedig a pénzügyi jog különböző részeibe tartoznak: az ellenőrzés pénzügyi joga meggyökeresedett felfogás szerint a pénzügyi jog általános részébe, az adóigazgatási eljárás pedig vitathatatlanul a különös részbe, az állambevételi joghoz sorolható.

Az adóigazgatási eljárásban résztvevők, az adóhivatal és a vállalat kapcsolatának alakulásában meghatározó az állambevételi anyagi, konkrétan adóhatósági jogviszony. Az A/ I.2. pontban már elemeztük a vállalat adózásakor és a költségvetési juttatás folyósításakor kialakuló jogviszonyt. Mindkét esetre nézve igaz az az állítás, hogy hatósági jogviszony keletkezik. Az eljáró hatóság feladata az adóztatás és a költségvetési juttatás-folyósítás előírt rendjének a biztosítása. Jogalkalmazó tevékenysége kifejtése során diszkrécionális jogkörben jár el; az adóigazgatási eljárási rendelet lehetővé teszi mérlegelési jog gyakorlását a következő esetekben: fizetési halasztás és részletfizetés engedélyezése, bírság, vagy késedelmi pótlék részbe, vagy egészben elengedése. A felelősségre vonás pénzügyi eljárás keretében megy végbe. Az adóigazgatási eljárás elnevezés félrevezető, mert feltételezhető, hogy ez az eljárás államigazgatási és nem pénzügyi jogi. A következőkben a pénzügyi eljárási jogviszony fentebb megjelölt kritériumait egybevetjük a vizsgálandó jogviszony sajátosságaival.

3. Első feltétel: a pénzügyi jogi felelősség megléte. Állítjuk, hogy a vállalatot a vállalati adóigazgatási eljárásban pénzügyi jogi felelősség terheli. A pénzügyi jogellenesség megállapítható, mert egyrészt a vállalat állambevételi jogviszonyt mint újraelosztási viszonyt sért meg, másrészt állambevételi jogszabály megsértése váltja ki a felelősséget.

Kifejezetten ugyan nincs szabályozva a felelősség jogalapja, de mivel nem vétkességtől függ, ezért a jogalkotó akarata úgy értelmezhető, hogy tárgyi felelősséget vezet be. A miniszteri rendelet nem tesz említést a szubjektummal összefüggő körülményekről, de a főigazgatói utasítás kifejezetten az eljárás alapelvevé teszi a vétkesség figyelembe vételét. Továbbá a dolgozó vétkessége egyéb eljárás alapja is lehet. A pénzügyi jogi felelősség meglétét bizonyítja az is, hogy a rendelet önálló szankcionálási eszközöket tartalmaz. A szankciók közül reparatív a banknak szóló azonnali beszédési megbízás, represszív a késedelmi pótlék. Mindegyik kiszabása kötelező, de utóbbit méltányosságból lehet mérésélni, sőt elengedni is. Tulajdonképpen a legáltalánosabb szankció a bírság, de ezzel nem ezen jogszabály, hanem a vállalat gazdasági és pénzügyi ellenőrzéséről szóló kormányrendelet alapján lehet élni. A reparáció bevezetése a vagyoni, a represszióé a hatalmi elemnek a pénzügyi jogban jelenléte utal.

A pénzügyi eljárási jogviszony elismerésének nem lehet akadálya a különös fórum hiánya, hiszen a vállalati adóhivatalok feladata csakis adóhatósági (ill. az ahhoz szorosan kapcsolódó, elsősorban pénzügyi ellenőrzési) teendők ellátása. Az adóhatósági eljárásnak megvannak a maga speciális szabályai, pl. önadóztatási rendszer van érvényben; a vállalat külön felhívás nélkül teljesít, különösek a bevallásra és a helyesbítésre, de az elévülésre vonatkozó rendelkezések is; csak erre az eljárásra jellemző az önrevíziós tevékenység. Az adóhatóságinak – tehát pénzügyi joginak – minősíthető alapeljárást fellebbviteli eljárás követheti, de ez már az államigazgatási jog által szabályozott. Az Áe szabályait az alapeljárásban is mögöttes jogterületként kell figyelembe venni, a pénzügyi eljárás lényegi elemeiben az államigazgatási eljárástól független, önálló. Habár a fellebbviteli eljárásban is a pénzügyi jogi felelősség megállapítása az ügy tárgya, a jogalkotó itt már nem tartotta szükségesnek önálló pénzügyi eljárás megalkotását. Ez helyeselhető is, hiszen nagyobb biztonságot jelent az ügyfélnek – a kiszolgáltató helyzetben levő jogalanynak – a legáltalánosabb eljárásba illesztés, mert annak szabályai a leginkább részletekbe menőek, valamint a legmagasabb jogforrási szinten (törvény) elhelyezkedők. A vállalat végső esetben akár polgári pert is indíthat, élhet tehát az önállóságából következő legteljesebb jogi eszközzel is. A vállalati adóhatósági eljárás példája is megerősít bennünket azon meggyőződésünkben, hogy a pénzügyi eljárási jogviszony még szorosabb szálakkal kötődik az államigazgatási eljárási jogviszonyhoz, mint a pénzügyi anyagi jogviszony az államigazgatási anyagi jogviszonyhoz. Ez a fokozott függőség azzal magyarázható, hogy egyrészt az eljárás mint forma képes kifejezni sokszor a legkülönbözőbb tartalmakat (jó példa erre a polgári eljárás), másrészt az elmélet sem nyújtott hathatós támogatást a pénzügyi eljárási jogviszonyok kiépítéséhez.

II. A vállalat gazdasági és pénzügyi ellenőrzése

1.1. Az 1968-at közvetlenül megelőző korszak legfontosabb jogforrása a pénzügyi ellenőrzésről szóló 1955. évi 29. tvr. Ez a joganyag a korabeli általános vélemény szerint a pénzügyi jog általános részébe tartozott.²¹ E felfogás helyességében kétségeket ébreszthet

²¹ Tímár-Nagy: Pénzügyi jog. Tankönyvkiadó, Bp. 1962. (egyetemi jegyzet) 241–242. o. (Tímár Máttyás képviseli ezt az álláspontot.)

az a tény, hogy az ellenőrzés nemcsak szoros értelemben a pénzügyi jogszabályok megtartására irányult, hanem céja volt általában a tervgazdálkodás követelményeinek való megfelelés, ez pedig a pénzügyi jog keretein már túlmutató államigazgatási jogi kérdés. Habár az ellenőrzés területén azóta jelentős változások következtek be, a rendszerbeli elhelyezésről vallott fenti nézet ma sem változott meg.^{2 2}

A direkt gazdaságirányítási rendszerben minden szinten alkalmazott vállalati pénzügyi ellenőrzés célja a vállalati tevékenység jog- és célszerűségének megítélése. Pénzügyi ellenőrzést egyrészt a különböző szintű közvetlen vállalatirányító szervek, másrészt a bankok végeztek. Előbbiek vizsgálati tárgya általános, utóbbiaké különös: a pénzforgalomra, a hitelgazdálkodásra, a beruházások pénzügyi lebonyolítására és az államkölcsönügyre vonatkozó szabályok betartása. Mindenütt az ellenőrző szervek feladatává tették a vállalati tevékenység nemcsak formai, hanem érdemi értékelését is, ez azzal a következménnyel járt, hogy be lehetett és be kellett avatkozniuk a vállalat belső gazdálkodási ügyeibe – nem tartották tiszteletben a vállalati önállóságot. Ilyen körülmények között a vállalat nem tudja kiszámítani, hogy milyen következményekkel jár az ellenőrzés, nincs meg számára az a biztonságérzet, amelynek alapja az időszakosan visszatérően ugyanolyan és már jó előre ismert követelményeknek való megfelelés. Az állami értékelés konstans feltételeinek a hiányában nem képes önálló gazdaságpolitikát kialakítani. Az állam a pénzügyi ellenőrzéskor is belső irányítási viszonyba kényszerítette a vállalatot, mert nem ismerte el árutulajdonosságát, nem engedte meg, hogy alapvető érdekeltetés jöjjön létre állam és vállalata között. Ha egyszer az ellenőrzés nem hatósági jogviszony keretei közt realizálódik, hiányzik az eljárási jogviszony kialakulásának alapvető feltétele. Így az 1968 előtti pénzügyi ellenőrzési jogviszony nem ismerhető el eljárási jogviszonynak. Ezért magától értetődő, hogy az ellenőrző szervek önálló szankcionálási jogot sem kaptak, csak fegyelmi és büntető eljárás megindítását kezdeményezhették, vagy a vállalatirányító szerv utasításadási jogát hívhatták segítségül.

1.2. A gazdasági és pénzügyi ellenőrzés hatályos jogszabályai: az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. tv., a végrehajtására vonatkozó 23/1979. MT sz. rendelet az állami ellenőrzésről szóló 50/1977. MT sz. rendelet, a már említett 29/1967. PM sz. rendelet és a PM Bevételi Főigazgatóság vezetőjének 7/1974. főig. sz. utasítása. (A pénzügyi tv., illetve végrehajtási rendelete hatályon kívül helyezte a gazdasági és pénzügyi ellenőrzésről szóló 1967. évi 27. tvr.-t, és a 40/1967. Korm. sz. rendeletet. Megemlítendő még a vállalati felügyeleti és belső ellenőrzésről szóló 39/1978. MT sz. rendelet.)

A vállalatot érintő ellenőrzések a következők: belső ellenőrzés, felügyeleti ellenőrzés és pénzügyi ellenőrzés. Előbbi végrehajtása során a vállalati szervezeten belüli, nem állami hatalmi viszony keletkezik. Ha egyszer állami szerv mint az az államhatalom birtokosa semmilyen formában nem alanya a jogviszonynak, akkor pénzügyi jogviszony nem jöhet létre, mert az állami hatalmi (és egyúttal vagyoni) viszony. Mivel ebben az ellenőrzésben (más és más minőségben ugyan, de) csak a vállalati érdekek képviselői, tehát alapvetően azonos érdekelttségű szervek vesznek részt, ezért ez belső irányítási viszony. A vizsgált esetben sem pénzügyi jogi, sem bármiféle hatósági viszony nem keletkezik, ebből következően nincs alapja pénzügyi eljárási jogviszony kutatásának.

^{2 2}Szentiványi Iván is ezen a nézeten van. (Nagy–Szentiványi–Tóth–Wessely: i. m. 451., 454. o.)

A felügyeleti szervek ellenőrzés feladata:

- a tulajdonosi érdekek érvényesítése;
- a vállalat tevékenységének értékelése;
- a vállalatvezetés tevékenységének vizsgálata.

Az állam tehát ebben az esetben tulajdonosként és nem hatóságként lép fel. Nem engedi a vállalatnak árutulajdonosi pozíciójából adódó külön érdekeit kielégíteni, ezért az államhatalom birtokosai közötti, befelé irányuló hatalmi viszony születik. Az állam itt saját testéből valóként kezeli vállalatát, ennek következménye az ellenőrzés nem hatósági alapokra helyezése. A gazdaságosság vizsgálata azzal a következménnyel jár, hogy a vállalati önállóság kibontakozása akadályba ütközik. Mivel itt is belső irányítási viszony keletkezik, ezért nem jöhet létre hatósági viszony. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy ne lenne meg elvileg arra a lehetőség, hogy pénzügyi jogi felelősségi intézményt véljünk felfedezni. A valóságban azonban ez a lehetőség is kizárt, nem lehet fel a pénzügyi jogellenesség sem, mert ez a jogviszony egyértelműen államigazgatási joginak minősítendő, ugyanis általában a gazdálkodás értékelése túl általános kérdés ahhoz, hogy pénzügyi joginak felfogható lenne, ennek az ellenőrzésnek nincs olyan specifikuma, amely az újraelosztási viszonyokra kihatást jeleznél.²³

2. A pénzügyi ellenőrzéssel kialakuló pénzügyi eljárási jogviszony keletkezésének előfeltétele az adóhivatal és a vállalat közti hatósági viszony létrejötte, amelyben előbbi feladata az ellenőrzés során a vállalat terhére megállapított jogszabályszegés miatti szankcionálás. Utóbbi köteles a jövedelemszabályozásra előírt rend betartására, ennek megsértésével hatósági viszony keletkezik. Az adóhivatal köteles a jogsértést megtorolni, jogalkalmazása során diszkrecionális jogokat gyakorolhat többek között

- magában a bírság kiszabásában;
- az enyhítő és súlyosbító körülmények figyelembevételében.

Hatósági viszony keletkezésének lehetőségét teremti meg a jogszabály, ezt bizonyítja az ellenőrző apparátus elé kitűzött célok köre is. A revízió feladata: megfelele a jogszabályi feltételeknek

- a pénzügyi kötelezettségek teljesítése;
- a költségvetési juttatások felhasználása;
- a vállalati pénzalapképzés és felhasználás.

A pénzügyi ellenőrzés tehát szigorúan csak a jogszerűség vizsgálatára szorítkozik, nem sértheti a vállalati önállóságot.

A következőkben vizsgáljuk meg: a pénzügyi revízióval feltárt mulasztásokért pénzügyi jogi felelősség terheli-e a vállalatot. Elismerésének első feltétele, hogy pénzügyi jogellenesség legyen megállapítható. A pénzügyi kötelezettségek teljesítésére és a költségvetési juttatások felhasználására vonatkozó jogszabályok megszegése nem vitathatóan állambevételi jogellenességet szül. A bázisjogviszony pénzügyi anyagi jogi (adóhatósági), ezen túlmenően állíthatjuk, hogy a költségvetés és a vállalat kötelező, meghatározott

²³ Annak ellenére, hogy a felügyeleti ellenőrzés belső irányítási viszony keretében realizálódik, mégis különös korlátozó hatással a vállalati önállóságra, mert az ellenőrző szervnek nincsen nevesített szankcionálási joga, ti. nincs az eljárásnak önálló szankciórendszere. Az ellenőrzés következményeként a vállalati gazdálkodásba való beavatkozás az államigazgatási jogilag szabályozott utasításadási jog gyakorlásával következik be, erre viszont csak kivételesen, népgazdasági érdekből kerülhet sor.

irányú kapcsolatai *pénzügyi* jogilag szabályozottak, mert megszervezésük célja a nemzeti jövedelem újraelosztásában való részvétel. Kérdéses lehet a költségvetési juttatásra vonatkozó normák megsértéséért való felelősség megítélése, ti. az egyértelmű, hogy pénzügyi jogi, de hogy azon belül vállalati pénzügyi, vagy állambevételi jogi-e, az vitás. Véleményem szerint az utóbbiba sorolás a helytálló. Ez a következőkkel támasztható alá:

A költségvetési juttatások folyósítására a jogalkotó tulajdonképpen adójogviszonyt szervezett. Annak elemei (adóalany, azaz a juttatás jogosítottja, adónak a tárgya: pl. exporttevékenység, stb.) éppúgy megtalálhatók – semmi akadálya nincs annak, hogy a költségvetési juttatást negatív adóként felfogva, a folyósításkor keletkező jogviszonyt állambevételi joginak tekintsük. Habár az általános felfogás szerint e jogviszony vállalati pénzügyi jogi, ennek a véleménynek az elvi megalapozásával ezidáig irodalmunkban még nem találkoztam. Érthetetlen számomra az, hogy ha a vállalatot terhelő pénzügyi kötelezettségek teljesítésekor állambevételi jogviszony keletkezését kell elismernünk, akkor a költségvetési juttatásfolyósítás szintén az adójogviszonyt felhasználó megszervezésekor miért kellene eltekintenünk az állambevételi jogviszonnyá minősítéstől. Az álláspontom helyességébe vetett meggyőződést táplálja az a praktikus érv is, hogy mindkét típusú anyagi jogviszonyhoz egyazon eljárási, az adóigazgatási eljárási jogviszony kapcsolódik.

Nem vizsgáltuk meg még azt, hogy a vállalati pénzalapok képzésére és felhasználására vonatkozó normák megsértésekor milyen típusú jogellenességgel állunk szemben. Kézenfekvő lenne a pénzügyi jogellenesség megállapítása, hiszen a jogszabály a pénzügyi revízió feladatává teszi az idevágó vizsgálatokat is, valamint erre a következtetésre juthatunk a rendszertani elemzés során is, hiszen szintén a pénzügyi revízió feladataként megszabott, a pénzügyi kötelezettségekre és költségvetési juttatásokra vonatkozó jogszabályok betartására irányuló vizsgálat célja *pénzügyi* jogellenesség felderítése. Mégis arra az álláspontra helyezkedünk, hogy e szabályok megszegőjének magartatása államigazgatási jogellenes, habár ez zavarba hozhat bennünket, mert nehezíti a pénzügyi ellenőrzés során létrejövő jogviszony megítélését. Gondoljunk csak arra: ha többféle jogellenességet vagyunk kénytelenek megállapítani egy-len eljáráson belül, akkor hogyan minősíthetjük a létrejövő jogviszonyt? Véleményem szerint a vállalati vagyon kezelése, vagyonrészeinek csoportosítása, felhasználása nincs közvetlen kihatással a központosított újraelosztásra, a pénzügyi rendszer működésére. Hiányzik tehát a pénzügyi jogi specifikum. A vállalatok pénzügyi alapja a pénzügyi rendszer része. A pénzalapok a költségvetéssel és más alapokkal megfelelő kapcsolatokat építenek ki, amelyek között pénzügyi jogiak is vannak. De a pénzalapon belüli mozgás pénzügyi jogilag nem releváns, ugyanis az már nincs kihatással a pénzügyi rendszer működésére, márpedig a vállalati pénzalapképzés és felhasználás szabályai a vállalati pénzalapon belüli mozgásra irányulnak. E rendelkezések túl általánosak ahhoz, hogy pénzügyi jogiként felfoghatók lennének, az ezek követésével létrejövő jogviszonyok nem újraelosztási viszonyok. Ha nem pénzügyi, akkor csakis államigazgatási jogellenesség állapítható meg, ugyanis e normatívák a termelő munka rendes folytatásához szükséges általános feltételeket, a társadalmi kooperáció adott részterületen érvényes objektív feltételeit írják elő.

A jogszabály szerint a pénzügyi ellenőrzés eredményes elvégzése érdekében meg kell vizsgálni, hogy milyen a vállalatnál a számviteli és okmányfegyelem. Ha már az alapképzést, ill. felhasználást illetően úgy vélekedtünk, hogy nem áll meg a pénzügyi jogellenességre vonatkozó feltételezés, úgy könnyen belátható, hogy ebben az esetben még

egyértelműbb a kép – itt is államigazgatási jogellenességet vélünk felfedezni. Erre ugyanazok a meggondolások készítettek bennünket, mint fentebb: a számviteli rend betartása a vállalat eredményes munkavégzésének előfeltétele. Az erre vonatkozó normák pénzügyi jogi tartalma közvetlenül nem mutatható ki. (Megjegyzendő, hogy nemcsak az adóigazgatási eljárásra vonatkozó jogszabályban, hanem a pénzügyi tv.-ben is az államigazgatási és pénzügyi jogellenesség nemkívánatos módon összeolvad.)

A vállalatot terhelő pénzügyi jogi felelősség tárgyi, de a mérlegelést megengedő esetekben a hatóságnak figyelembe kell vennie a szubjektív körülményeket. A felelősség alanya maga a vállalati kollektíva, de vétkesség természetesen csak természetes személy, a vállalat illetékes dolgozója terhére állapítható meg. A vállalati pénzügyi revízióról szóló kormányrendelet részletes előírásokat tartalmaz a szankcionálásról. Reparatív joghátrány az adó pótlólagos megfizetése és a jogosulatlanul felvett költségvetési juttatás visszatérítése. Represszív szankció a bírság és az önrevíziós pótlék. Utóbbi kettő dogmatikai konstrukciója teljesen azonos, csak a kiszabásuk közvetlen kiváltó okaiban különböznek. Önrevíziós pótlék kiszabására akkor kerül sor, amikor a vállalat mulasztását még a pénzügyi revízió megkezdése előtt önként bevallja és az adóügyi szervhez bejelenti. A hivatkozott kormányrendelet szerint bírság (és önrevíziós pótlék) kiszabásának *van helye* az előírt feltételek beálltával. E megfogalmazásból arra lehet következtetni, hogy represszió alkalmazása a hatóságra nézve nem kötelező, vagy legalább is bizonytalanságban vagyunk abban a tekintetben, hogy köteles-e a hatóság bírságot, ill. önrevíziós pótlékot kiszabni. Ennek viszont ellentmond az a következtetés, hogy ha a késedelmi pótlék kiszabása kötelező, (márpedig az adóigazgatási rendelet szerint az), akkor az ugyanolyan célokat követő, ugyanolyan konstrukciójú bírság (és önrevíziós pótlék) alkalmazása is kötelező. Ez utóbbi értelmezést támasztja alá a már hivatkozott, a PM Bevételi Főigazgatóság vezetője által kiadott főigazgatói utasítás, amely megszüntetve a bizonytalanságot *kötelezi* az adóhivatalokat a szankciók igénybevételére.

A hatályos szabályozás további negatívuma az, hogy ugyanazon jogszabálysértés – csak az adóhivatal eszközeivel – duplán szankcionált. (Késedelmi pótlék és bírság, ill. önrevíziós pótlék.) Ugyanis a vállalat pénzügyi kötelezettségeinek nem határidőben teljesítése késedelmi pótlék kiszabását vonja maga után, de ez egyúttal a pénzügyi ellenőrzés számára is okot ad a beavatkozásra, mert hiszen a vállalat pénzügyi jogi szabályt sértett meg. Növelheti a feszültséget, hogy ugyanazon magatartásért nemcsak a pénzügyi revízióból fakadó felelősség szabályai szerint kell helytállni, hanem, elvileg legalább is elképzelhető, hogy a következő felelősségi formulák mindegyike terheli a vállalatot: helye lehet gazdasági bírság kiszabásának, a vállalat dolgozóját pedig ugyanezen magatartásért fegyelmi, büntető vagy szabálysértési hatóság elé lehet állítani. Ezek a felelősségi alakzatok nem zárják ki egymást, kivéve a pénzügyi szabálysértési és a pénzügyi ellenőrzésben szabályozott felelősséget, mert a szabálysértési büntetés és az adópótlék százalékában megállapított jogkövetkezmény egymást kizárják. A gyakorlatban keletkező esetleges félreértéseket elkerülendő született meg a már többször hivatkozott főigazgatói utasítás II. sz. mellékletében foglalt azon rendelkezés, amely szerint szabálysértési eljárás indítandó, ha az ellenőrzés adóügyi jogszabály olyan megszegését állapította meg, amely nem jár anyagi hátrány okozásával. Hozzátehetjük: ebben az esetben a pénzügyi ellenőrzésben szabályozott jogkövetkezményeknek nem is lehet helye, mert hiányzik a szankcionálást kiváltó egyik feltétel: anyagi hátrány okozása.

A felelősség megállapításának tehát egyik feltétele anyagi hátrány okozása, nem elégséges pusztán az előírt rend megsértése, ez még önmagában nem váltja ki a felelősséget. Ha nincs a magatartásnak materiális eredménye, akkor legfeljebb szabálysértési felelősség állapítható meg. A jogszabály e felelősségi alakzattal szemben támasztott fenti követelményét a következőképpen fejezi ki: bírság csak akkor szabható ki, ha az ellenőrzés a vállalat terhére adórövidítést, költségvetési juttatás jogosulatlan igénybevitelét, vagy a pénzügyi, számviteli és mérlegkészítési szabályoknál nagyobb összegű nyereségkimutatást állapított meg.

Összegezve a pénzügyi revízió során megállapítható felelősségről eddig kifejtetteket, beláthatjuk, hogy ha nem is teljes egészében, de részben fennállnak a pénzügyi jogivá minősítés feltételei. Pénzügyi jogellenes csak annak a vállalatnak a magatartása, amelyik pénzügyi kötelezettségei teljesítésére és a költségvetési juttatások felhasználására vonatkozó jogi normákat szegi meg. Bebizonyosodott, hogy a vállalati pénzalapok képzésére és felhasználására előírt rend megsértése nem pénzügyi, hanem államigazgatási jogelleneséget eredményez. Egyéb téren nem láttuk akadályát a pénzügyi jogi felelősség elismerésének, ezért kijelenthetjük; ott ahol pénzügyi jogelleneséget véltünk felfedezni, pénzügyi jogi felelősségi intézményt teremtett a jogalkotó. Ezzel megtettük a legnagyobb lépést a következő kérdés igenlő megválaszolása felé: létrejön-e a pénzügyi revízió során pénzügyi eljárás jogviszony.

A továbbiakban vegyük szemügyre a pénzügyi revízió során alkalmazandó speciális jogi normákat! Az ellenőrző szervek feladata a vállalati számvitel esetleges kiigazítása, ha szükségesnek mutatkozik, akkor becslési eljárás lefolytatása. A gyakorlat azt mutatja, hogy viszonylag gyakran kerül sor ilyen kiigazításokra, javításokra. A felelősségrevonás oka többnyire az önadózás során a valóság szándékos ferdítésétől mentes számítási hibák elkövetése. Részletes normák rögzítik az ellenőr jogait és kötelességeit. Aligha vitatható, hogy a pénzügyi ellenőrzés szervei, az adóhivatalok — habár államigazgatási szervek — a pénzügyi jog kijelölte feladatokat látják el. Így a pénzügyi eljárás speciális fóruma sem hiányzik. A fellebbviteli eljárásnak viszont nincsenek megkülönböztető jegyei, teljes egészében az államigazgatási eljárás rendjébe illeszkedik.

Végkövetkeztetésünk: pénzügyi ellenőrzés során pénzügyi eljárás jogviszony kialakulásának jogszabályi akadálya nincsen, kivéve azt az eljárást, amelynek célja a vállalati pénzalapképzésre és felhasználásra vonatkozó jogi normák betartásáért való felelősség megállapítása és amely az alpkövetelmény, ti. a pénzügyi jogellenesség, hiánya miatt csakis államigazgatási, nem pedig pénzügyi eljárásnak tekinthető.²⁴

²⁴ Mivel a két utolsó fejezetben érintettük a költségvetési juttatások folyósításával, a vállalati adóigazgatási előírások követésével, a vállalati pénzalapok képzésével és felhasználásával, valamint a számviteli előírások betartásával (vagy éppen megszegésével) keletkező jogviszonyok témáját, ha jegyzetben is, de indokolt kitérni a vállalati pénzügyi jogviszony és így a vállalati pénzügyi jog önállósága elismerésének kérdésére. A felsorolt jogviszonyokban közös vonás, hogy korábbi fejtegetéseink alapján egyik sem tekinthető vállalati pénzügyi jogviszonynak. Vagy állambeviteli anyagi és eljárás jogi, vagy államigazgatási jogviszonyként minősítése mellett tettük le a garast, de tagadtuk a vállalati pénzügyi jogba sorolást szorgalmazó nézetek helyességét. Ha egyszer a két alapvető vállalati pénzügyi joginak tartott jogviszonytípust, az alpképzéssel és felhasználással és a költségvetési juttatásfolyósítással keletkezőt, valamint a többi, e jegyzetben említettet más kategóriákba tartozónak fogjuk fel, mint a vállalati pénzügyi jog, vajon mi a helyzet a még nem érintett, az árjogi normák követésekor

3.1. Habár az adóigazgatási eljárás és a pénzügyi revízió során különböző típusú jogviszonyok keletkeznek, szembeűnnek a köztük levő hasonlóságok. Amint már tapasztalhattuk a jogviszonyok egymáshoz kapcsolódása nem mentes minden feszültségtől, ezért indokolt az egyes típusaikhoz jobban illeszkedő csoportosítás kidolgozása. A tanulmányban felvetett, ezzel kapcsolatos szempontok rávilágíthatnak a szabályozás helyenkénti elvi megfontolatlanságaira. Négy olyan jogviszonytípussal találkoztunk, amely különös figyelmet, összefoglaló elemzést érdemel, ezek:

- adóhatósági eljárás eredményeként kialakuló pénzügyi eljárási jogviszony;
- pénzügyi jogellenesség feltárására irányuló pénzügyi revízió végrehajtásával keletkező pénzügyi eljárási jogviszony;
- felügyeleti ellenőrzéssel létrejött befelé irányuló hatalmi viszony;
- a vállalati pénzalapképzésre és felhasználásra vonatkozó pénzügyi revízió során keletkező államigazgatási eljárási jogviszony.

E jogviszonyok elméleti összhangba hozatalának feltétele két kérdés tisztázása:

- megállapítható-e eljárási jogviszony jelenléte;
- ha igen, akkor az pénzügyi, vagy államigazgatási eljárási jogviszony-e.

Az adóhatósági és a pénzügyi jogellenességet feltáró pénzügyi revíziós eljárás lényegében egybeesnek, mert egymást kiegészítik, fő elemeik azonosak. Célszerű lenne ezért a két eljárást a pozitív jogban is egyesíteni. A jelenlegi szabályozás szerint két külön eljárás létezik, amelyek lényeges pontokon feltételezik egymást és önmagukban nehezen állnának meg (pl. adóigazgatási eljárás során szükség lehet a pénzügyi revíziós eljárás szankcióinak „kölcsonvételére”), másutt viszont ellentmondanak egymásnak (pl. ugyanazon vállalati jogsértés ugyanolyan célokat követő és ugyanolyan felépítésű szankciókkal sújtható: adópótlék és bírság). Az adóhatóság és a vállalat között mindkét eljárás keletkezését megelőzően ugyanolyan hatósági jogviszony jön létre. Előbbi feladata a jövedelemelvonás és a juttatásfelhasználás előírt rendjének megsértése esetén utóbbi felelősségre vonása. Ha pedig ugyanazon hatósági jogviszony az eljárási jogviszonyok keletkezésének előfeltétele, megvan arra a lehetőség, hogy azokat egyesítsük. Ehhez azonban összhangba kell hozni a két eljárás rendelkezéseit, a legfontosabb teendő a szankciórendszerek összhangjának megteremtése. Véleményem szerint az adóigazgatási eljárás reparatív és represszív szankciói egyaránt feleslegessé válnak, elegendőnek látszik a pénzügyi revíziós eljárás szankcióinak megtartása.

Eddigi fejtegetéseink alap gondolata, hogy mivel a vállalati jövedelemszabályozás hatósági jogviszonyra épül, ezért mind a jövedelemszabályozást formába öntő adóhatósági, mind pedig az arra vonatkozó előírások betartásának ellenőrzésével kialakuló

létrejövő jogviszonnyal? Egyesek a vállalati pénzügyi jogba tartozónak vélik,* mások nem.** A magam részéről az utóbbi állásponthoz csatlakozom, ezt a már fentebb közölt érveléssel tudom indokolni: az árjogban nem fedezhető fel a pénzügyi rendszer egyes alapjai közti kötelező kapcsolatokra közvetlen kihatás.

*Meznerics Iván ugyan nem állítja, hogy e téma a vállalati pénzügyi jogba sorolást érdemel, de ez egyértelműen következik abból, hogy a vállalati pénzügyi jog címmel ellátott fejezet egyik pontjának tárgya az árrendszer. Meznerics Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1977. 243–268. o.

**Wessely Antal szerint az árjog az államigazgatási jog szerves részét képezi. Nagy–Szentiványi–Tóth–Wessely: i. m. 182. o.

hatósági jogviszony alanyainak lehetővé kellene tenni a közös pénzügyi eljárási jogviszonyba lépést. Eljárási jogviszony valamilyen formában megtörténő kiépítésének indokoltságát nem vonja kétségbe a tételes jog sem, mégis ellentmond ennek a megfontolásnak egy újabb jogszabály, az állami ellenőrzésről szóló 50/1977. MT sz. rendelet, amely a pénzügyi ellenőrzés feladatává teszi:

- a vállalati tevékenység jogszerűségének vizsgálatát – ebben nincs semmi újszerű;
- valamint a vállalati gazdálkodás célszerűségének megítélését is, ti. ellenőrizni kell azt is, miként érvényesülnek a pénzügyi tartalmú határozatok, a vállalati eszköz-felhasználás célszerű és takarékos volt-e.

E jogszabályi változások véleményem szerint nincsenek összhangban a vállalati önállóság jogi szabályozásával. Ilyen feladatokkal ellátott ellenőrző szervek szükségképpen beavatkoznak a belső vállalati gazdálkodásba, sértik a vállalat önállóságát. A központi államakarat érvényesülése természetesen a legfontosabb, elsőrendű szempont vállalataink népgazdasági terv szerinti tevékenykedésének biztosítása, de az önállóság jogi eszközökkel történő korlátozása *nem a pénzügyi ellenőrzés útján* indokolt. Az új szabályozásnak meg kell oldania azt a nem kis feladatot, hogy szétválassza az államigazgatási és a pénzügyi jogviszonyokat – erre a hivatkozott kormányrendelet nem vállalkozik. Ugyanakkor az amúgy sem könnyű helyzetet tovább bonyolította azzal, hogy az *eredetileg tisztán hatósági* eljárásba olyan elemeket vitt, (célszerűségi vizsgálat) amelyek az ügyféli rang, a vállalati önállóság nem kellő helyen megvalósuló felszámolására irányulnak. A jogalkotónak világosan kell látnia, hogy hol van szükség a vállalat állami irányítás alá vonására és hol nincs, nem kevésbé azt is, hogy a kétféle ellentétes rendezési elv a megvalósításban egymást ne keresztezze. (Megemlítésre méltó, hogy a pénzügyi törvény alkotója a pénzügyi ellenőrzésről szóló fejezetében tartózkodik a *vállalatokra vonatkozó* pénzügyi ellenőrzés feladatává tenni a célszerűség vizsgálatát. Ez természetesen a hivatkozott MT rendelettel ellentétes álláspontot takarhat.)

3.2. A továbbiakban a még nem érintett jogviszonytípusokkal foglalkozunk. Feltetelezésünk szerint a jövőben a felügyeleti ellenőrzés keretébe vonható lenne a vállalati pénzalapképzésre és felhasználásra irányuló pénzügyi ellenőrzési jogviszony is. Emellett hozhatók fel a következő érvek:

A tárgy, vagy az alany szerinti kapcsolatteremtés az elsődleges számunkra? Ebben az esetben az előbbi. A tárgy szerinti összekapcsolás lehetővé teszi államigazgatási jogviszonyok összekapcsolását, hiszen mindkét, bennünket ehelyütt foglalkoztató jogviszonytípus államigazgatási jogi. Az alany szerinti összevonás más eredményhez vezetne: akkor az adóalanyokra, pontosabban az adóhatóságra tekintettel az alapképzésre és felhasználásra irányuló pénzügyi ellenőrzés a pénzügyi jogellenességre irányuló pénzügyi ellenőrzéshez kapcsolható, így fennmaradna a jelenlegi állapot. A szakmai szempontok a két államigazgatási jogviszonytípus összekapcsolása mellett szólnak, ugyanis mindkét esetben a vállalat felügyeleti szerve lenne az uralmi helyzetben levő jogalany. A vállalati önállóságot semmiképpen sem csorbítja e pénzügyi revízióknak a felügyeleti ellenőrzéshez kötése, hiszen csak a jogszerűség vizsgálatára irányul, a vállalat belső ügyeibe beavatkozással nem jár. Viszont nem lenne helyes az adóigazgatási és a pénzügyi jogellenesség feltárására irányuló pénzügyi revíziós eljárás egyesítésével létrejött új eljáráshoz kapcsolni, hiszen annak tartalmi (pénzügyi jogi) egysége az új, az államigazgatási elem bevitelével így megbomlana.

Kétségtelen, ha a felügyeleti szervet a fent említett kettős feladattal bízánk meg, gondot okozhat az, hogy két különböző minőségű jogviszony: befelé és kifelé irányuló hatalmi viszony kerülne egymás mellé. E különböző jogviszonytípusok elrendezésének nehézsége abból adódik, hogy minden szempontból ellentmondásmentes összhang nem biztosítható, mert vagy a hatalmi részviszonyokra választás eredményeként nyert befelé és kifelé irányuló hatalmi viszonyokat, vagy a jogági csoportosításból adódó államigazgatási és pénzügyi jogviszonyokat kell közös kategória alá vonni. Nem tudunk tehát sem így, sem úgy feszültségmentes megoldást javasolni. De vajon nem lenne-e lehetséges ezt az annyi gondot okozó államigazgatási eljárást más rendszerben elhelyezni? Úgy vélem, nem. Gondolnunk kell ugyanis arra, hogy lehetőleg minél kisebb megrázkódtatással járjanak a jogszabályi változások, ti. az új rendszer kialakítása igen nagy erőfeszítéseket igényelne. De a tagadó válasz legfontosabb oka az, hogy az államigazgatási jogellenesség vizsgálatára irányuló pénzügyi revízió önálló, saját eljárás keretei közé helyezése esetén tovább bonyolódna az állami és nem állami, gazdasági és nem gazdasági ellenőrzési rendszer, ez tápot adhat a bonyolult szervezetrendszernek a központi államakaratallal ellentétes érdekei, sajátos céljai, a bürociók megerősödésének.

Ha kompromisszumok megkötése árán is, de célszerű kitartanunk azon megoldás mellett, mely szerint a felügyeleti szerv feladata lehetne egyrészt a jelenlegi felügyeleti, másrészt az államigazgatási eljárásban realizálódó pénzügyi ellenőrzés végrehajtása. Mivel az előbbi az államhatalom birtokosai közti, tehát belső irányítási viszony, nem kifogásolható, hogy a hatályos szabályozás nem tartalmaz önálló szankciórendszert. Elegendőnek látszanak a felügyeleti szerv számára államigazgatási jogilag biztosított jogi eszközök, mindenekelött az utasításadási jog. Más a helyzet az utóbbival, amelynek során eljárási jogviszony keletkezik, mert az állam közhatalomként fellépése igényli a vele szemben álló szerv megfelelő jogi védettségének a megteremtését, aminek feltétele önálló eljárási jogviszony megteremtése. Ez viszont újabb követelményt támaszt a jogalkotóval szemben: önálló szankciórendszert is létre kell hozni. Nyilvánvaló, hogy az újonnan kialakítandó, az adóigazgatási eljárás és a pénzügyi jogellenesség vizsgálatára irányuló pénzügyi revízió egyesítéséből származó pénzügyi eljárási jogviszony szankciói itt nem alkalmazhatók, mert az jogbizonytalanságot szülné. Az is természetes viszont, hogy hasonló jellegű szankciókra lenne szükség. Kézenfekvőnek látszik az a megoldás, hogy ide építsük be a gazdasági bírságot.

Hatályos jogszabályaink szerint a pénzügyi revíziót végző szervek kezdeményezhetik gazdasági bírság kiszabását, amely ezért közvetve a pénzügyi revíziós eljárásnak is szankciója. Utaltunk már mint feszültségforrásra, hogy ezzel ugyanaz a jogsértés többszörösen szankcionált lehet, mert a pénzügyi revíziós bírsághoz gazdasági bírság is kapcsolódhat. Az új rendszerben semmi nem indokolja a gazdasági bírságkezdeményezés jogának az adóhatóság számára fenntartását, mert az adóhivatal a de lege ferenda javaslat értelmében tisztán pénzügyi eljárási jogviszony részesévé válik, a gazdasági bírság viszont államigazgatási jogellenes magatartás szankcionálására hivatott. Viszont a felügyeleti szerv által végzendő államigazgatási jogszerűségi ellenőrzés keretei közé különösebb nehézség nélkül beilleszthető lenne az államigazgatási jogintézményként felfogható gazdasági bírság. Mire alapozzuk ezt a feltevésünket? Sárközy Tamás kifejezésével élve a vállalat gazdasági (gazdasági bírsággal szankcionált) felelőssége megállapításának²⁵ a jogszabályi feltételei egyértelműen bizonyítják, hogy a jogalkotó államigazgatási jogellenesség ellen

veszi fel a harcot: a vállalat jogszabályba, vagy hatósági rendelkezésbe ütköző, ill. a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes tevékenységével a társadalmi érdeket jelentősen megsértve

- jelentős anyagi előnyre tesz szert;
- jelentős kárt okoz;
- súlyosan veszélyezteti a lakosság jogos érdekeit.

E tényállások nem tartalmazzak olyan specifikumot, amely a pénzügyi jogi minőség megállapítását bármiféle szempontból indokoltta tehetné.

Sárközy Tamásnak a hivatkozott mű tartalmazta nézete, hogy ti. a gazdasági bírság a vállalatfelügyeleti irányítás eszköze,²⁶ elindíthat egy olyan gondolatmenetet, amely szerint a felügyeleti (tehát célszerűsége irányuló) ellenőrzés feladatává kellene tenni a gazdasági bírság kiszabásának kezdeményezését. Álláspontja kifejtésekor ezen aktus jelentőségét meghatározónak tartja a bírósági eljárással szemben. Így a mi terminológiánkkal élve a gazdasági bírság belső irányítási viszony uralmi pozíciójú alanyának jogi irányítási eszköze. Véleményem szerint a gazdasági bírság nemcsak a vállalatfelügyeleti irányítás eszköze, ti. az indítvány megtétele a bírósági hatósági processzus megindításának előfeltétele, a döntő momentum maga a bírságkiszabás, a meghatározó jelentőségű tehát a bíróság határozata. Anélkül, hogy az indítványtétel jelentőségét alábecsülnék, emlékeztetni kívánunk arra, hogy a jogszabályi feltételek fennállása esetén az indítványt meg *kell* tenni, nincs biztosítva mérlegelési jog. Úgy vélem, az a helyes értelmezés, amely szerint gazdasági bírság elsősorban a bírói hatóság és nem a felügyeleti szerv rendelkezésére álló jogi eszköz. Ebből az következik, hogy csak a hatósági eljáráshoz kapcsolódás indokolt, a gazdasági bírság kezdeményezését a *hatósági jogkörben* eljáró (a vállalati pénzalapképzésre és felhasználásra irányuló ellenőrzéssel létrejövő államigazgatási eljárási jogviszony alanyaként fellépő) felügyeleti szerv számára kell biztosítani. Úgy vélem, a gazdasági bírság megfelelő alkalmazása olyan mélyreható változásokat idézhet elő a vállalat anyagi és jogi helyzetében, hogy indokolt a vállalati önállóságot tiszteletben tartó hatósági jogi eszközként szabályozni. Egyúttal könnyebben biztosítható az egységes joggyakorlat, mert így az indítványtétel már hatóság (államigazgatási szerv) joga, a kiszabásra pedig szintén hatóság (bírság) részéről kerül sor.

3.3. A különféle jogviszonytípusok áttekintésének eredménye lett egy új elméleti rendszer kialakítása, valamint javaslat készítése ennek jogi szabályozásbeli megvalósítására. Törekedtünk ugyan a témát érintő legfontosabb kapcsolódó pontok megtalálására, de még egy olyan kérdést nem tárgyaltunk, amellyel való foglalkozás pedig éppen eddigi vizsgálódásunk következtében válik szükségessé. Addig, amíg nem szempontjaink szerint tekintjük át e témát, nem válik kétségesé annak a megállapításnak az igazsága, hogy az ellenőrzés pénzügyi joga a *pénzügyi jog általános* részébe sorolható. Fejtegetéseink ismeretében azonban már azt kell állítanunk, hogy a vállalati belső és a felügyeleti, valamint a vállalati pénzalapképzésre és felhasználás rendje betartására irányuló ellenőrzés során államigazgatási jogviszony keletkezik, ezért az idevágó joganyag nem pénzügyi, hanem

²⁵L. Sárközy Tamás: Vállalatirányítás, vállalati önállóság, társulások, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972.

²⁶Sárközy Tamás: uo. 81. o.

államigazgatási jogi. Az adóigazgatási és a pénzügyi jogellenesség megállapítását célul kitűző pénzügyi ellenőrzési jogviszonyok viszont oly szorosan összefonódnak, hogy lényegében egyazon típusnak tekinthetők, egyesítésüknek nincs akadálya. Az viszont az eddig kifejtettek alapján nyilvánvaló, hogy ennek szabályozása az állambevételi jog feladata, tehát ez a joganyag sem a pénzügyi jog általános részébe vágó.

Folytatva a tárgyalt ellenőrzési jogviszonyok egy része államigazgatási jogba, másik része pénzügyi jogba sorolása kérdésének tárgyalását, vizsgáljuk meg, hogy ez a minősítés elméletileg megalapozott-e! Vagy másként fogalmazva: bármiféle ellenőrzés kiléphet-e az államigazgatás témaköréből és lehet-e pl. a pénzügyi jogi szabályozás tárgya? Török Lajos gondolatmenetét követve nem, nézetünk szerint azonban igen.²⁸ Ő úgy vélekedik, hogy a társadalmi ellenőrzés a társadalmi *igazgathoz* kapcsolódik, annak egyik eleme. Ebből az a következtetés vonható le, hogy az ellenőrzés jogi szabályozására *csak az államigazgatási jog* hivatott, a pénzügyi jogi szabályozásnak nincs talaja, mert az ellenőrzési jogviszony nem köthető a pénzügyi rendszer alapjai között kialakuló kapcsolatok egyikéhez sem.²⁹ Ha elfogadjuk azt, hogy az ellenőrzés az igazgatás egyik eleme, ha az ellenőrzést csak annyiban ismerjük el, amennyiben az igazgatási ciklus egyik elemének tekintjük, amely nem lehet az igazgatási tevékenységtől független, akkor az adóhatósági eljárási jogviszony sem tekinthető pénzügyi joginak. Ennek viszont ellentmond az a tény, hogy felfedezhető a pénzügyi jogi felelősség, az eljáró szerv csakis pénzügyi jogilag megszabott feladatokat lát el. Értelmezhetjük azonban az ellenőrzést tágabban is, akkor azonban azt a nézetet kell elfogadnunk, hogy nem az igazgathoz, ill. az igazgatási jogviszonyhoz, hanem mint befelé irányuló államigazgatási jogi hatalmi viszonyhoz, hanem a magasabb általánosságai

²⁸ Török Lajos: Az állami ellenőrzés szocialista rendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971. 68. o.

²⁹ Tisztázunk kell, hogy mi az igazgatás, ill. az *igazgatási viszony*, és milyen viszonyban van az irányítással, ill. az *irányítási viszony*al. Ebben az esetben választ kapunk arra a kérdésre, hogy az államigazgatási jog kizárólagosan igényt tarthat-e az ellenőrzés szabályozására, vagy netán más jogágak, így a pénzügyi jog is szerephez juthat. Ehhez az államigazgatási és pénzügyi jogviszonyok hatalmi részviszonyokra bontása szükséges. A 7. jegyzetben kifejtettük, hogy az állami hatalmi viszonyok hogyan választhatók szét befelé és kifelé irányulóakra. Említést tettünk az irányításról is, mint a hatalmi viszonyok szervező erejéről, a konkrét hatalmi viszonyok kialakítójáról. Az irányítási viszony a hatalmi viszonynál konkrétabb, de a befelé, ill. kifelé irányuló hatalmi részviszonynál általánosabb kategória, ugyanis mindkét típusú hatalmi részviszony egyúttal irányítási viszony is.

A pénzügyi jogi irányítási viszonyokkal már foglalkoztunk. Most be kell mutatnunk legalább vázlatosan az államigazgatási irányítási viszonyokat is, ha megkívánjuk határozni az igazgatási viszony fogalmát. Az igazgatás a társadalmi kooperáció objektív, legaláltalánosabb, nélkülözhetetlen feltételei megteremtésére irányuló tevékenység. Gyakorlásával az államhatalom birtokosai, tehát alapjában azonos érdekelttségű szervek közötti, ezért belső irányítási viszony jön létre. Mivel az igazgató és az igazgatott egyaránt szervezet, az igazgatási viszonyok egyúttal szervezeti viszonyok is. A szervezet a társadalmi kooperáció kerete. Ugyanazon társadalmi viszony véleményem szerint tehát tartalma szerint igazgatási, formája szerint szervezeti viszony. (Nyilvánvaló tehát, hogy a szervezeti viszony is belső irányítási hatalmi viszony.) A kifelé irányuló államigazgatási hatalmi viszony az elkülönült érdekelttségű felek között kialakuló hatósági viszony. A pénzügyi és az államigazgatási jogviszony között az a legfőbb különbség – legyen szó akár belső, akár külső irányítási viszonyról –, hogy míg előbbi alanyai a legaláltalánosabb, politikumhoz, tulajdonhoz viszonylag kevésbé konkrétan kötődő feltételek között mozognak, addig utóbbi alanyai azok közé tartoznak, akik mintegy haszonélvezői előbbiei tevékenységének, azok eredményeit felhasználva, azok tevékenységéhez képest érdemi munkát végeznek.

szinten elhelyezkedő, irányítási tevékenységhez kell kapcsolnunk. Ebben az esetben az ellenőrzési tevékenység kifejthető államigazgatási és pénzügyi jogviszonyban egyaránt.³⁰

*III. A vállalat és pénzügyintézet pénzügyi anyagi jogi kapcsolatai
és a vállalat pénzügyi jogi felelőssége,
valamint felelősségre vonása közötti összefüggések*

Mivel csakis a legjellegzetesebb kapcsolatokat tesszük kutatásunk tárgyává, ezért a következőkkel foglalkozunk:

- bankhitelezés;
- bankszámlaforgalom;
- devizaellátás;
- biztosítás.

a) *Bankhitelezés*

1961 előtt a pénzforgalom és a hitelrendszer jogi szabályozásának jellegzetessége volt, hogy hiányoztak a polgári jogi kapcsolatok, teljes egészében az államigazgatási és a pénzügyi jog volt hivatott a jogi kapcsolatok megszervezésére. A 6/1961. Korm. sz. rendelet (tárgya a pénzforgalom, a hitelrendszer, és a bankellenőrzés) minőségileg új szabályozást vezet be, mert óvatosan bár, de szerződéses (polgári jogi) kapcsolatokat épít ki. Mindemellett azonban a bank a jelenleginél lényegesen szélesebb körben gyakorolt pénzügyi hatósági jogokat, egyértelműen megállapítható, hogy pénzügyi hatósági, erre épülve pénzügyi eljárási jogviszonyok alakultak ki. Ennek bizonyítékai:

A vállalatot objektív alapú pénzügyi jogi felelősség terhelte, mert létezett az államigazgatási jogtól teljesen különvált felelősségi intézmény. A jogsértés megállapításakor a bank saját mérlegelésétől függően a következő szankciókkal élhetett:

- büntető, vagy szabálysértési eljárás kezdeményezése;
- a vállalat bankszámlára befizetett pénzeszközeinek zárolása;
- meghatározott mértékű bírság.

A szankcionálás előfeltétele volt a pénzforgalomra, a hitelgazdálkodásra, vagy a bankellenőrzésre vonatkozó szabályok megszegése.

A bank tehát kiterjedt jogokkal rendelkezett a vállalat felelősségre vonását illetően, a pénzügyi hatósági viszony teljesen kiépült. Ez a megoldás azonban önmagában még egyáltalán nem jelenti azt, hogy elvileg kizárt a vállalati önállóság. 1968 előtt a pénzforgalomra, a hitelrendszerre és a bankellenőrzésre vonatkozó szabályozás lényeges eleme a pénzügyi hatósági és eljárási viszony, holott a vállalati önállóság hiányát ezen a

³⁰ Megjegyezzük, hogy az igazgatási viszonyt úgy fogtuk fel, mint államigazgatási jogi belső irányítási viszonyt, azaz állami hatalmi részviszonyt. Ezzel nem kívántuk azt állítani, hogy az igazgatási viszony csak befelé irányuló államigazgatási jogviszony lehet, mert lehet természetesen nem állami hatalmi részviszony is. Továbbá a valóságot leegyszerűsítve nem tettünk különbséget állami és egyéb igazgatás között sem. Indokoltnak látszott az igazgatási viszony mint államigazgatási jogviszony tárgyalása, mivelhogy az államigazgatási jog döntő szerepet vállal az igazgatási tevékenység jogi szabályozásában.

jogterületen is jelzi a polgári jogi kapcsolatok korlátozott terjedelemből való szorítása, a szerződés felhasználásának lényegében formális volta. Furcsa ellentétben van a vázolt helyzettel a jelenlegi állapot: Annak ellenére, hogy ma a fő koncepció a vállalati önállóság elismerése, mint látni fogjuk, ezen a területen nem alakult ki az önálló pénzügyi hatósági és eljárási viszony.

A jogterület legfőbb jelenlegi jogforrása a 37/1967. Korm. sz. rendelet, az ún. bankrendelet. (A polgári jogi intézmények legfontosabbjai a Ptk-ban kaptak helyet.) Vizsgáljuk meg, hogy fellelhető-e a vállalatot terhelő pénzügyi jogi felelősség és kiépült-e pénzügyi eljárási jogviszony! Ehhez először fel kell deríteni, hogy a bankhitelezés során a bank és a vállalat között létrejön-e pénzügyi hatósági jogviszony. A pozitív jog kifejezetten nem ismeri el, hogy a bank hatóságként járna el, de véleményem szerint a jogszabályokból mégis egyértelműen kiolvasható: a bank hatósági jogokat gyakorol, de facto hatóságként lép fel. Ebben a nézetemben megerősít Meznerics Ivánnak az a megállapítása, hogy a bank diszkrecionális jogokat élvez.³¹ Szentiványi Iván különbséget tesz mennyiségi és minőségi diszkréció között (mennyiségi alatt pl. az összegszerűség eldöntését, minőségi alatt pl. magáról a hitel odaítéléséről döntést értve) és csak utóbbit ismeri el igazi diszkréciónak. (Abban egyetérthetünk vele, hogy előbbi valóban csak formális utóbbihoz képest, bár természetesen jelentősége nem lebecsülhető.) Úgy vélekedik, hogy minőségi diszkréciót a bank mint hitelező nem gyakorolhat.³²

Álláspontom ezzel ellentétes. Elképzelhetetlennek tartom, hogy ha valaki monopolhelyzetben van, ne legyen – akár jogszabályi elismeréssel, akár anélkül – egyoldalú jogviszonyalakító képessége. Szükségszerű, hogy a bank diszkrecionális jogkörben járjon el, keletkezésének forrása a jogi norma és a konkrét jogviszony ellentmondása, nem tökéletes megfelelése. Az ellentmondások kiküszöbölője az a szerv lehet, amelyik uralmi pozícióban van, ez pedig a hitelmonopóliumot gyakorló bank. A bankhitelezéssel kialakuló szituációban a keletkező kölcsönös igények, elvárások összhangba hozásának legfőbb alakítója az állam akarata jóvoltából a bank. Uralmi pozíciója meg erősítésének biztosítéka nemcsak a jogalkotói normatív akarat, hanem a jogi norma általánosságát kitöltő, saját belátásán alapuló konkrét döntés, amelynek alapja az egyoldalú jogviszony alakító képesség.³³ Szentiványi Iván végkövetkeztetése, hogy ha egyszer pénzügyi hatósági viszony fel nem lehet, akkor pénzügyi jogviszony sem keletkezhet, ezért a bankhitelezés során a bankhitelmonopóliumot előíró normatív aktusnak engedelmességgel a vállalat és a bank között tisztán polgári jogviszony keletkezik. Szerintem elsődlegesen pénzügyi hatósági jogviszony jön létre. Egyrészt könnyű belátni, hogy kifelé irányuló hatalmi viszonytal van dolgunk, ha elfogadjuk, hogy a bank a jogalkalmazás

³¹ L. Meznerics Iván: i. m. 452. o.

³² L. Szentiványi Iván: A banktevékenység pénzügyi jogi szabályozásának alapkérdései. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976. 305–309. o.

³³ Az eltérő álláspontok arra a szemléletbeli különbségre vezethetők vissza, hogy Szentiványi Iván nálam kisebb jelentőséget tulajdonít a pénzügyi jogalanyok (a jogszabály címezettjei) akaratának, képességeik jogszabály megszabta terjedelmét nálam szűkebb körűnek ítéli meg. Az adott szituációban a bank jogalakító képességének tagadása a determinációs összefüggések (a jogi norma jogviszonyt meghatározó ereje) fokozott mértékű hangsúlyozásának az eredménye. A „kemény” determinizmussal szimpatizálás még világosabban megnyilvánul a bankszámlaviszony minősítése kapcsán kifejtett nézeteiben. (I. ezt a 35. jegyzetben)

során diszkrecionális jogkörben jár el, másrészt nem vitatható e társadalmi viszony pénzügyi jogi jellege, mert a hitelezés eredménye az újraelosztási viszonyokban bekövetkező ideiglenes változás.

Annyi már az eddigiek alapján belátható, hogy pénzügyi hatósági jogviszony alakul ki, indokolt tehát a pénzügyi jogi felelősség és a pénzügyi eljárási jogviszony keresése. Ez azonban a jelenlegi helyzetben nem vezethet eredményre, mert nem léteznek az államigazgatási jogtól elkülönült pénzügyi jogi felelősségi és a pénzügyi jogi felelősségre vonást megteremtő intézmények. Ha a vállalat megsérti a vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket, vagy a bankkal való kapcsolatában kettejük megállapodásában rögzített előírásokat, akkor a bank mindenekelőtt megvonhatja, vagy korlátozhatja a vállalatnak nyújtott hitelt, de ezen túl államigazgatási jogi eszközöket is igénybe vehet: pl. a vállalat felügyeleti szervéhez fordulhat, vagy az adóhivatalnál kezdeményezheti eljárás indítását; végsősoron szerződésszegés esetén polgári pert indíthat. A vállalat azonban nincs védve kellőképpen a bank jogszabálysértő magatartása ellen, ahogy Szentiványi Iván megállapítja, legfeljebb államigazgatási panasszal élhet,³⁴ de a perlési lehetőség mellett más jogi eszköz érdekei védelmére nem áll rendelkezésére. Felemás helyzet állt elő, mert a bank hatósági jogokat gyakorol, ugyanakkor hiányzik a felek, elsősorban az álavetett helyzetben levő vállalatok érdekeinek eljárásjogi biztosítékokkal megvalósuló védelme.

A bankhitelezésre vonatkozó központi államakarat hatékonyabb érvényesülése és a vállalati önállóság fokozott védelme érdekében egyaránt szükséges a pénzügyi hatósági viszonyban szereplő vállalat pénzügyi jogi felelősségének megteremtése, pénzügyi eljárás kiépítése. Ez a bank hatósági jogainak a teljessé tételével is jár, aminek meglehet az előnye is, hogy megszünteti a kifejezett jogszabályi elismerés hiányából fakadó felemás-ságot, kiküszöböli a jogbizonytalanságot. Nem kell tartanunk az adminisztratív eszközök túlbujánzásától, mert ez csak a vállalati önállóság teljesebb tételét szolgálná, hiszen hatékonyabb érdekvédelmet eredményezne. Az ügyféli rang éppen az önállóság jogi elismerését jelenti, a hatóság diszkrecionális jogát csakis a jogszabályi keretek között gyakorolhatja. Tudomásul kell vennünk, hogy elismerésünktől függetlenül a bank de facto pénzügyi hatóság helyzetében van, ezért teljessé kell tenni a szabályozást a pénzügyi jogi felelősség és a pénzügyi eljárás megteremtésével. Kérdés, hogy esetleg erre nem kerülhetne-e sor az adóhatósági eljárási jogviszony keretében? Véleményem szerint nem, ez elé súlyos akadályok tornyosulnak. Annak az eljárásnak az alapja, meghatározója állambevételi anyagi jogviszony, itt pedig más minőségű anyagi jogviszony van jelen, amely olyannyira sajátos, hogy megkívánja a hozzá kapcsolódó önálló felelősségi és eljárásjogi intézmény megteremtését.

b) Bankszámlaviszony

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtti korszak tárgyalása az a) ponban már megtörtént, így itt erre már külön nem térünk ki. A jelenlegi állapotokat figyelve első feladatunk a keletkező pénzügyi anyagi jogviszonyok természetének felderítése, mert csak ezek tanulmányozása után válaszolható meg kérdésünk: alakulhat-e ki sajátos pénz-

³⁴ L. Szentiványi Iván: i. m. 343–344. o.

ügyi jogi felelősség és felelősségre vonás. A bankszámlamonopólium gyakorlása során sajátos helyzet áll elő. A bank és a vállalat egyaránt köteles eleget tenni a jogszabályi parancsnak, ennek folytán abszolút szerkezetű konkrét jogviszony keletkezik. Abszolút szerkezetű, mert a bank kerül a jogosított, a vállalat a kötelezett pozíciójába, létrejön tehát bizonyos egyoldalúság. (Itt most eltekintek attól, hogy természetesen a banknak mint egyoldalú jogosítottnak is vannak kötelezettségei és a vállalatoknak mint kötelezetteknek is vannak jogaik.) A lényeg a jogok és kötelezettségek olyan strukturába rendeződése, amely egyoldalúságot eredményez: a bank elsősorban jogosított, a vállalatok elsősorban kötelezettek. A jogviszony nemcsak abszolút szerkezetű, hanem a bankszámlamonopóliumot előíró jogi norma követésével, a címzettek tudatos tevékenysége eredményeként konkréttá is válik.

Az egyoldalúság ellenére ez a jogviszony nem hatalmi jellegű, az nem jut el olyan szintre, hogy hatalmi jogviszony (a felek között uralmi kapcsolatok) alakuljanak ki. A bank maga is a jogi norma kötelezettje, a parancsnak engedelmeskedő. Nincs hatalmassága, nincs egyoldalú jogviszonyalakító képessége. Ha hatalmi viszony nem alakul ki, akkor természetesen pénzügyi jogviszony sem jöhet létre. Dehát miféle jogági besorolást kaphat egy olyan jogviszony, amelyben alanyai kapcsolatai szervezésének célja az újraelosztási rend (a pénzforgalom) megfelelő befolyásolása, de amely nem hatalmi jellegű? Általában abszolút szerkezetű jogviszonyok jogági minősítése roppant nehéz, de ehelyütt nem kívánunk kitérni erre a kérdésre. Annyi mindenestre megállapítható, hogy a létrejött jogviszony hatalmi elem híján nem pénzügyi jogi, tehát pénzügyi eljárási jogviszony keletkezésének előfeltétele nem lehet.^{3 5}

³ Felfogásunkkal ellentétes álláspontra helyezkedik Szozáczky Mihály és Szentiványi Iván. Előbbi szerint abszolút konkrét jogviszonyok nem léteznek, mert az ilyen jogviszony csak a megsértéssel válik konkréttá.* (Véleményem szerint a követéssel is létrejöhet abszolút konkrét jogviszony, a hangsúly a címzett akarlatlagos, tudatos tevékenységen van.) Utóbbi a bankszámlamonopóliumot megteremtő normatív aktust konkrétnek felfogva a bankszámlaviszont is konkrétnek, de relatív szerkezetűnek tartja. Azzal érvel, hogy ismert a jogosított és a kötelezettek személye is, úgy véli, hogy ha a pénzügyi abszolút szerkezetű jogviszony a hagyományos (polgári jogi) abszolút szerkezetű jogviszonytól némiképp különbözik, akkor az már valójában nem is abszolút, hanem relatív szerkezetű.** A döntő szerintem a jogviszony szerkezetének megítélésében az, hogy kialakul-e valamiféle egyoldalúság, asszimmetria a jogok és kötelezettségek elrendeződésében. Ami a normatív aktust illeti, úgy vélem, az aktus végrehajtásával keletkező norma – mint norma – mégha pénzügyi jogi is, csak absztrakt lehet, mert a jogalkotó döntése hipotetikus: azon a feltételezésen alapul, hogy a megkonstruált tényállás a valóságban tényleg bekövetkezik és a címzett akarlatlagos tevékenységével követi a jogalkotó parancsát.

Szentiványi Iván „kemény” determinista felfogása egyértelműen felismerhető a normatív aktusról és a bankszámlajogviszony jogági minősítéséről vallott felfogásáról. A pénzügyi jogi norma címzettjének akarata valóban viszonylag szűk körben érvényesülhet. Ő azonban úgy véli, a címzett nincs olyan helyzetben, hogy akarát egyáltalán érvényesíteni tudja, ezért a norma már eleve konkrét. Általános felfogásának megfelelően szerinte a bankszámlaviszony pénzügyi jogi, konkrét és relatív szerkezetű, a bankszámlaszerződés megkötésével sem keletkezik polgári jogviszony, mert a szerződéskötés csak formális, ti. a jogviszony keletkezése meghatározó jelentőségű a továbbiakra nézve is.***

*Antalfy–Samu–Szabó–Szozáczky: i. m. 509. o.

**Szentiványi Iván: i. m. 151. o.

***Szentiványi Iván: i. m. 208–220. o.

Ellenben a jogszabályi parancs megszegésével már hatalmi, mégpedig kifelé irányuló hatalmi viszony jön létre. A bank feladata a bankmonopólium tiszteletben tartása és megsértése esetén a vállalat felelősségre vonása. Eközben jogalkalmazói tevékenységet fejt ki, diszkrecionális jogkörben jár el, szokásjogi normát alkothat, hiszen az absztrakt (jogi norma) és konkrét (létrejött jogviszony) ellentmondása ebben a situációban is fellelhető. A felelősség megállapításának és a felelősségre vonásnak a formáját eljárási jogviszonynak kell megadnia. Létezik tehát pénzügyi hatósági jogviszony, egyúttal azt is megjegyezhetjük, hogy relatív konkrét jogviszony. (Mellesleg: minden hatósági jogviszony relatív szerkezetű, ennek oka az, hogy a hatóságot és az ügyfelet egyaránt megilletik olyan jogok és terhelik olyan kötelezettségek, amelyek adott esetben kölcsönösen igénybe vehetők bármelyik fél által, ill. amelyekre az adott helyzettől függően bármelyik fél rászorítható, valamint hogy ebben a jogviszonyban mint minden relatív szerkezetű jogviszonyban számbeli egyensúly van az ellenérdekű felek között, nem úgy, mint az abszolút szerkezetű jogviszonyban, ahol az egyoldalúan jogosítottal szemben áll nagy számú kötelezett.)

A bankszámlamonopólium gyakorlása során előbb egy nem pénzügyi jogi abszolút konkrét jogviszony keletkezik, de a monopólium megsértésével már relatív konkrét, mégpedig pénzügyi hatósági jogviszony jön létre.³⁶ Az anyagi jogviszony léte megkívánná az eljárási jogviszony létét is, de a jogalkotó pénzügyi jogi felelősséget és pénzügyi eljárási jogviszonyt nem konstruált, ez nehezíti mindkét fél számára jogai érvényesítését. Hasonló a helyzet, mint a bankhiteljogviszony alanyai közötti kapcsolatteremtéskor. A bank fordulhat a vállalat felügyeleti szervéhez, a pénzügyi ellenőrző szervhez, kezdeményezheti gazdasági bírság kiszabását, de nem járhat el saját hatáskörében, nincs szankcionálási joga. Ha az államigazgatási utat végigjárta, polgái pert indíthat. A vállalat helyzete még nehezebb: egyetlen hatóság fegyvere a perindítás, de feltétlenül kellene számára még az előtt érdekvédelmi lehetőséget biztosítani. Legfeljebb államigazgatási panasszal élhet, de a pénzügyi jog nem biztosítja a bankkal mint hatósággal szemben érdekei védelmét. Következtetéseink lényegében megegyeznek a bankhiteljogviszony elemzésekor már kifejtettekkel: a fokozott érdekvédelem biztosítása érdekében indokolt a felek eljárásjogi pozícióját pénzügyi jogilag meghatározni, mert ez nemhogy nem a vállalati önállóság megconszolidálásához, hanem inkább annak megerősítéséhez vezet.

c) *Devizaügyek*

Az 1968 előtti időszak alapvető jogforrása a devizaellenőrzésről és devizaigazgatásról szóló 1950. évi 30. tvr. Az akkori rendszer fő vonásaiban nem különbözik a

³⁶ Észrevehetjük, hogy hasonló a helyzet a vállalati pénzalapképzés és felhasználás szabályai ellenőrzésekor is. Kialakul egy abszolút jogviszony, amelyben a kötelezettek a vállalatok: tiszteletben kell tartanunk az alapképzés és felhasználás rendjét; zavarba ejtethet bennünket azonban az, hogy ki a jogosított. Látszik-e itt valamiféle monopólium, van-e olyan szerv, amely ezt gyakorolja? A bankhitelezés és a bankszámlaforgalom lebonyolítása esetében az igenlő válasz megadás nem ütközik különösebb nehézségbe. Úgy vélem, hogy az a minősítés helyes, amely szerint ebben az esetben az adóhivatal is egy monopólium letéteményese: az állam maga szabja meg önhatalmúlag vállalatai alapképzésének és felhasználásának a rendjét. Az adóhivatal ellenőrzi ennek betartását, megsértése esetén az állam nevében felelősségre vonja a vállalatot. Ekkor azonban már relatív – hatósági – viszony keletkezik.

jelenlegitől, ugyanis a fő célkitűzés ma sem változott: egy külföldi fizetőeszközökben szegény ország gazdaságát kell devizával ellátni, ennek érdekében számos kööttséget kellett életbe léptetni. A korábbi gazdaságirányítási rendszerben is szükséges volt, ma is indokolt a hatékony devizaellenőrzés kiépítése, a devizaforgalom igen szigorú korlátok közé terelése. A múlthoz képest egyetlen ponton következett be lényeges változás: az államigazgatási és pénzügyi jogviszonyra ma már korlátozott mértékben ugyan, de polgári jogviszony is ráépül. A vállalatokat érdekeltté tették a devizagazdálkodásban is, így szerephez jutott e téren is a szerződés. Hatályos devizajogszabályunk az 1974. évi 1. tvr.

A bank a devizamonopólium letéteményese, feladatai ellátása érdekében hatósági jogkörben jár el. Uralmi pozíciója vitathatatlan, mert a vállalatok által igénybe vehető devizamennyiség erősen korlátozott, az egyetlen kiutaló szerv pedig a bank. Nyilvánvaló, hogy fölérendeltségi helyzete megszilárdítására felhasználja a devizagazdálkodás pénzügyi jogi normái és a valóság között keletkező ellentmondások áthidalásának eszközét, a diszkréció. A devizahatósági jogviszony vitathatatlanul pénzügyi jogi, mert a központi költségvetés pénzügyi helyzetét közvetlenül és jelentősen befolyásolják a devizaügylek. A pénzügyi anyagi jogviszonyt követően keletkezik pénzügyi eljárási jogviszony is.

Vegyük szemügyre ennek jellegzetességeit! A pénzügyi jogi felelősség első kritériuma, a pénzügyi jogellenesség egyértelműen megállapítható, mert a tervszerű devizagazdálkodás elsődleges szabályozására a pénzügyi jogi norma hivatott. Nem teljesen tisztázott, úgy vélem, mégsem vitatható még a kifejezett jogszabályi elismerés hiányában sem, hogy a vállalat vétkességétől függetlenül tartozik helytállni. Ha a jogszabály hallgat, akkor a helyes értelmezés eredménye a tárgyi felelősség megállapítása. Ezt támasztja alá az is, hogy a pénzügyi jogban általános a vétkességétől független felelősség alkalmazása, sőt, a szabályozás itt jelzett fonákosságai fellelhetők más pénzügyi jogi területeken is. A 16/1967. GB. sz. határozat szerint a bank figyelembe veheti a vállalat vétkességét, de a jogforrás nem lehet perdöntő, mert jogforrási rangja vitatható.

A szankciók körül még nagyobb a bizonytalanság. A devizakódex nem tartalmaz szankciókat, csak a jogforrási hierarchiában igen alacsony szinten elhelyezkedő jogszabály, a fent említett 16/1967. GB sz. határozat írja elő, hogy a bank adott esetben hitelnyújtásmegvonással és kamatmegváltoztatással élhet. További forrása a bizonytalanságnak, hogy nem tudjuk, a felelősség beálltának feltétele-e az anyagi hátrányokozás. Rendszertani értelmezés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy igen, hiszen a pénzügyi jogban általában nem lehet ettől eltekinteni, mivel a pénzügyi jogviszony speciális, hatalmi érdekek által meghatározott *vagyoni* viszony. Az anyagi hátrány azonban a devizagazdálkodási érdekek megsértése esetében nem olyan természetű, mint pl. a költségvetési bevétel megrövidítése. Az anyagi hátrány pénzben kifejezése, egzakt kimutatása ellentétben a költségvetés megrövidítésével rendkívül nehéz, adott esetben lehetetlen, mert esetleg csak áttételesen jelentkezik a népgazdaságban anyagi hátrány. Fenntartom véleményemet, hogy ha különös formában is, de ennek a felelősségre vonási alakzatnak is előfeltétele anyagi hátrány okozása, csak mivel az esetleg pontosan nem mérhető, ezért nem célszerű reparatív szankciókat bevezetni. A jelenlegi (a GB határozatban szabályozott) szankciók is represszívok, ez helyeselhető, de az nem, hogy ilyen alacsony szintű jogforrásban lehetők fel. A devizaeljárásnak nem része ugyan, de a bank kezdeményezheti szabálysértési és büntető eljárás megindítását.

A devizahatósági eljárás fogyatékoságai szembeűnőek. Devizának erősen szűkében vagyunk, ebből logikusan következik, hogy a devizaűgyek intézésének adminisztrációja rendkívűl aprólékosan, precízen legyen szabályozva, különös gonddal legyen biztosítva a gazdasági kényszerben levő devizaigénylő jogi pozíciója. Már kifogásoltuk a különösen alacsony szintű jogforrásokat, de a devizakódex maga is jelentékeny fogyatékoságokban szenved. A leginkább érthetetlen, hogy az eljárásnak nincs határideje, tehát a bank akkor zárja le az adott űgyet, amikor neki jólesik, az űgyfélnek pedig nincs pontos képe arról, hogy mikorra számíthat a bank döntésére. Egyes esetekben a határozatot nem kell megindokolni. A hatóság határozatát általános jogorvoslati eszközzel (fellebbezésben) nem, csak különössel (panaszban) lehet megtámadni (amely már államigazgatási eljárásban realizálódik).

d) Biztosítás

1968 előtt a kis számban létező kötelező biztosítások kivételével nem merűlt fel a pénzügyi jogintézmények megteremtésének az igénye. A biztosításűgy szabályozása a polgári jog feladata volt. Az állami vállalatok kárveszélyviselését a költségvetés vállalta magára, ezért a kárrendezés a költségvetési jog keretében történt, ahol a tényleges lebonyolító az Állami Biztosító volt.

A mai helyzet áttekintésének nehézsége hasonló tényezőkre vezethető vissza, mint amelyek a bankszámlaviszony megítélésénél gondot okoztak. Az Állami Biztosító az állami biztosítási monopólium gyakorlója, a vállalatok arra kötelezettek, hogy ezt tiszteletben tartásák, mással, mint a biztosítási monopólium gyakorlójával nem köthetnek szerződést. Vajon kialakul-e a szerződéses jogviszonyt megelőzően más típusú, nevezetesen pénzügyi jogviszony is? űgy vélem, itt is éppűgy létrejön előbb abszolűt, aztán relatív szerkezetű konkrét jogviszony, mint más monopóliumgyakorlás esetében. A vállalat választhat: rendes esetben betartja az idevágó rendelkezéseket, de elvileg az is lehetséges, hogy nem, ebben az esetben a biztosító joga és kötelessége a felelősségre vonás. A hatályos szabályok szerint azonban (elsősorban a 42/1972 PM sz. rendelet említendő meg) a biztosító csak államigazgatási jogi eszközökkel szerezhet jogainak érvényt a monopóliumsértővel szemben. Habár a jogsértéssel *pénzügyi* hatósági viszony keletkezik, ugyanis a biztosító és a vállalat között vannak olyan jogilag szabályozott kapcsolatok, amelyek kifejlődése közvetlen kihatással van az újraelosztási viszonyokra, mégis a vállalatot pénzügyi jogellenesség tanúsítása ellenére sem terheli pénzügyi jogi felelősség, valamint a kialakuló eljárási jogviszony nem ölt pénzügyi jogi formát. Nem szükséges a hasonló esetekben kifejtettek után még külön hangsúlyoznunk: mennyire indokolt lenne a pénzügyi jogrend e felemáságának megsűntetése.

IV. Vámhatósági jogviszony

A direkt és az indirekt gazdaságirányítási rendszerben egyaránt viszonylag kevés elméleti és gyakorlati nehézséggel kellett, ill. kell számolni, ugyanis a pénzügyi vámhatósági és az azt követő eljárási jogviszony szabályozása kiforrott, kevésbé problema-

tikus. Ezért a téma nem áll a viták gyűjtőpontjában. Az 1954. évi 16. tvr. egyéb mellett részletes eljárási szabályokat is tartalmaz. Kétségbe nem vonható, hogy létezett vámhatósági és vámeljárási jogviszony, a vállalatokat pénzügyi jogi felelősség terhelte. A korabeli szabályozás fogyatékoságaként megemlíthető, hogy a vámhatóság nem kapott külön szankcionálási jogot. A hatályos jog forrása a 39/1976. PM–KkM sz. rendelet. A vámjogban nem történt lényegbevágó változás, új típusú jogviszonyok, új jogintézmények nem születtek. Továbbra sem kapott a vámigazgatási szerv külön szankcionálási jogot. Ennek helyessége vitatható, hiszen egy eljárás teljes kiépítésének az önálló szankciórendszer megteremtése alapfeltétele. Tulajdonképpen ennek híján kétségbe vonható, hogy létezik-e egyáltalán pénzügyi eljárás. A helyzet mégsem ilyen egyértelmű, mert a jogalkotó szándéka szerint a vám adók módjára behajtható, a szankcionálásra az adóigazgatási eljárás hívható segítségül. E megoldás mellett szól az, hogy a vám lényegében maga is adó, hiszen a vámjogviszony elemei felfoghatók adójogiként is. Mérlegre téve érveket és ellenérveket, végső következtetésünk az, hogy az új, általunk kialakítani javasolt adóhatósági eljárás nem hívható segítségül, mert mind az önálló pénzügyi jogi felelősség, mind pedig a speciális pénzügyi eljárási jogviszony megteremtése szempontjából döntő jelentőségű elem a szankciórendszer. Elfogadható, hogy kisebb jelentőségű kérdésekben más eljárás bizonyos intézményeit hívjuk segítségül, (mint ahogy itt sem kifogásoljuk, hogy mögöttes jogterületként az Áe szerepel) de központi helyet elfoglaló intézmények önálló megteremtése szerintem nélkülözhetetlen.

A vámeljárás speciális szabályai kialakultak, hiszen ilyenek a kiszabásra, közlésre, helyesbítésre, visszatérítésre, elengedésre, mérséklésre, behajtásra, elévülésre, vámkezelési díjra vonatkozó normák. Speciális fórum létezik, a vámigazgatás egységei elkülönült szervezetrendszert alkotnak. Szoros a kapcsolat az államigazgatási eljárással, amit többek között az is mutat, hogy a fellebbezési eljárás – bár továbbra is vámigazgatási szerv előtt – már az Áe szabályai szerint folytatandó le. A vámszabálysértési eljárás teljesen független a vámigazgatási eljárástól. Sajátosságai csak a pénzügyi, vám- és devizasabálysértésekért való felelősség és felelősségre vonás ismeretében feltárhatók.

V. Pénzügyi, vám- és devizasabálysértések

E szabálysértésekkel azért foglalkozunk, mert állást kívánunk foglalni jogági minősítésük kérdésében. Ebből következően választ adhatunk arra, hogy vajon lehet-e a pénzügyi jogi felelősség vétkességtől függő. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését közvetlenül megelőző időszakban a pénzügyi szabálysértések legfontosabb jogforrása az 1954. évi 3. tvr. volt, amelynek tárgya csakis a pénzügyi, vám- és devizasabálysértés volt. Nagy Tibor hangsúlyozza e szabálysértések más szabálysértésektől eltérő vonásait. Hajlik arra, hogy elismerje a fenti szabálysértésekért való felelősséget és a megállapítására szolgáló eljárást pénzügyi joginak. Érvei: speciális eljárás alakult ki, önálló a felelősségre vonó szervezetrendszer, sajátosak a büntetési mértékek (magasabbak, mint általában a szabálysértésekért kiszabható büntetések), különösen az elévülési szabályok is.³⁷

³⁷ Timár–Nagy: i. m. 252. o.

1968 előtt indokolt az önálló pénzügyi jogi szabálysértési felelősség és felelősségre vonási eljárás elismerése. Egyértelművé teszi ezt a helyzetet az a tény, hogy külön jogszabály tartalmazza e szabálysértéseket, másrészt az elvi megfontolások is az elismerésre készítetnek bennünket. Ha a vállalatok nem rendelkeznek önállósággal, akkor érthető és természetes, hogy az államigazgatási joghoz képest érdemi (konkrét) tevékenységet szabályozó pénzügyi jog kapja e szabálysértések szabályozásának a feladatát. Az általános életfeltételeket rögzítő államigazgatási jog kisebb mértékben korlátozza a vállalati önállóságot, mint a vagyoni viszonyokba közvetlenül beavatkozó pénzügyi jog.

Kitérünk még az 1968 előtti szabályozás egy jellegzetességére, arra ti. hogy a vállalat mint jogi személy is lehetett szabálysértés elkövetője, ha a dolgozó terhére szándékos kártevés, egyéni haszonszerzés, vagy súlyos gondatlanság nem volt megállapítható, ill. a közadókra vonatkozó jogszabályok másként nem rendelkeztek – gyakorlatilag tehát az esetek többségében nyilván a jogi személy volt az elkövető. Nem meglepő, hogy a jogalkotó itt szakított a vétkességtől függő felelősség elvével. A szabálysértés, legyen az bármilyen, kettős természetű, a kor követelményeinek megfelelően hol a büntető, hol az államigazgatási jogi elemek kerülnek túlsúlyba. Ha az előbbiek, akkor a felelősségnek következetesen vétkességtől függőnek kell lennie, ha az utóbbiak, akkor ez nem feltétlenül szükséges. Ez történt példánkban is. De vajon miért erre a megoldásra esett a választás? Valószínűleg azért, mert a felelősség elsősorban jogi személyre hárítása összhangban van a kor fő elvével, az egyéni érdekeltség igen csekély szerepre kárhóztatásával. Ha pedig az egyéni érdekek kielégítésének csekélyek a lehetőségei, akkor az individuális felelősségnek is szűk térre szorítotttnak kell lennie.

A jelenleg hatályos fő jogforrás a szabálysértésekről szóló 1968. évi I. törvény (továbbiakban: Szt). Vizsgáljuk meg, hogy a bennünket érintő jogintézmények államigazgatási, vagy pénzügyi joginak minősíthetők! Az 1968 előtti korszakhoz képest alapvető változásra utal már a jogforrási helyzet is: megszűnt e speciális szabálysértések külön jogszabályban elhelyezése, a jogalkotó inkább ezeket is beillesztette a szabálysértési jog általános rendjébe. A rendszertani értelmezés már kimondhatja a döntő szót: jelenleg e szabálysértések államigazgatási jogintézmények. De folytassuk elemzésünket! Érvényben van ugyan néhány külön e szabálysértésekre vonatkozó rendelkezés, mégis hiányoznak az önálló szankciók, ti. a szabálysértési jogban általában honos szankciók alkalmazandók itt is (bírság, elkobzás). Továbbmenve, nem tagadható, hogy létezik speciális felelősségre vonó fórum, de nincsenek különös eljárási normák. Kétségtelen, hogy elismerhető a pénzügyi jogellenesség, ez azonban a pénzügyi jogi felelősség és a pénzügyi eljárás megteremtésének csak szükséges, de nem elégséges feltétele. Megjegyzendő még, hogy az eddig kifejtettekkel összhangban a számviteli rend megsértése nem is pénzügyi, hanem államigazgatási jogellenességet szül.

A jogpolitikai megfontolások is a pénzügyi jogba tartozást valló nézet elutasítására készítetnek bennünket. Szatmári Lajos szerint a jogági minősítést az dönti el, hogy az állam melyik célja az elsődleges: az állami bevételek mindenáron biztosítása, vagy a jogsértő magatartás társadalmi elítélése. Mivel ma feltétlenül az utóbbi, ezért a pénzügyi jogba tartozás nem képzelhető el.^{3 8} Felfogásával teljes mértékben egyetérthetünk.

^{3 8}Szatmári Lajos: A szabálysértési jog alapkérdéseiről. (A pénzügyi büntettek és szabálysértések c. kötetben. Szerk.: Szatmári Lajos. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. o.)

Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha belátjuk, hogy a vagyoni viszonyokra közvetlenül kiható, a vállalati gazdálkodásba rendszerint mélyebben beavatkozó, a jogi norma címzettjeinek kisebb mozgásteret engedélyező pénzügyi jog a közvetett gazdaságirányítási rendszer teremtette körülmények között kevésbé lenne alkalmas a pénzügyi, vám- és devizasabálysértésért való felelősség és a felelősségre vonást megvalósító eljárás szabályozására, mint az államigazgatási jog.

VI. A beruházások költségvetési finanszírozása

Ebben a fejezetben az állami és vállalati beruházásokat vesszük szemügyre az eddigiek során alkalmazott szempontok szerint. A korábbi gazdaságirányítási rendszerben a vállalatok beruházásainak szinte kizárólagos pénzügyi forrása az állami költségvetés volt, a beruházások létesítéséről is az irányító szerv döntött, ezért e tárgykörben a költségvetési jog volt csak illetékes. A vállalatok nem kaptak bankhitelt, ezért polgári jogviszony kialakulásának nem volt meg a feltétele. A beruházások állami finanszírozásával kapcsolatos felelősségi és felelősségre vonási kérdésekben a bankellenőrzésről szóló 1961-es rendelet volt irányadó. Napjainkban a legfontosabb jogforrások a 34/1974. MT sz. rendelet és a 8/1976. PM sz. rendelet.

Tekintsük át előbb az állami beruházások finanszírozásával kialakuló jogviszonyokat! A beruházásról döntés joga ebben az esetben az állami adminisztrációé és nem a vállalaté, az is lehetséges, hogy az elhatározáskor a vállalat még létre sem jött. A szinte kizárólagos pénzügyi forrás a költségvetés. A finanszírozást lebonyolító bank a vállalattal engedélyokirat alapján köt szerződést. A meghatározó jelentőségű aktus az engedélyokiratról szóló *eseti* döntés. Az állam az aktuális gazdaságpolitikai megfontolások alapján dönt, figyelembe véve az adott pénzügyi helyzetet. A vállalat nincs bevonva a döntésbe és nem is tudja kiszámítani előre annak hatásait. A vállalati önállóság itt nem akceptált, ezért a vállalat árutulajdonosi érdekei sem jutnak kifejezésre — mindebből következik, hogy belső irányítási pénzügyi (költségvetési) jogviszony keletkezik. További következtetés: eljárási jogviszony sem jöhet létre.

Vállalati beruházás esetén a vállalat saját maga dönt beruházásáról. Fő pénzügyi forrásai a beruházási bankhitel és az állami támogatás. Előbbi kiutalása során pénzügyi jogviszony keletkezik, mert ez a hitel lényegi vonásaiban nem különbözik az egyéb bankhiteltől. Utóbbi esetben kézenfekvőnek tűnik az a megállapítás, hogy állam-bevételi hatósági jogviszony alakul ki, hiszen mint azt már fentebb kifejtettük, a költségvetési juttatás kiutalásával állambevételi kifelé irányuló hatalmi viszony születik. A helyzet megítélése azonban mégsem ilyen egyszerű. Felvetődik az a lehetőség, hogy esetleg költségvetési joginak fogjuk fel a költségvetés és a vállalat között az állami támogatással létrejövő jogviszonyt. Ezt a megállapítást támasztják alá a következők:

A 29/1967. PM sz. rendelet a beruházások állami támogatási formáit nem sorolja fel a költségvetési juttatások között, kiutalása nem az ott előírt rendben történik. A perdöntő a beruházási kódex azon rendelkezése, amely szerint a pénzügyminiszter a népgazdasági tervben kitűzött célok megvalósítására *odaitélhet* a vállalatnak beruházása támogatására meghatározott mennyiségű pénzeszközt. Munkájában támogatási bizottság segíti. A tanács is feltöltheti eseti döntés alapján a vállalat fejlesztési alapját. E döntések

az aktuális gazdasági-politikai-pénzügyi körülmények messzemenő figyelembe vételével születnek, nincsenek részletes jogszabályi feltételekhez kötve, tehát ugyanaz állapítható meg, ami az állami beruházások finanszírozásáról: belső irányítási (és nem állambevételi, hanem költségvetési) jogviszony keletkezik.

A beruházások terén tehát a vállalati érdekeltség nincs olyan mértékben biztosítva, mint más területeken. Csak a beruházási bankhitel kiutalásával keletkezik hatósági jogviszony, ott viszont nem épül ki pénzügyi eljárási jogviszony. Sok nehézség (pl. a beruházások elhúzódása) minden bizonnyal visszavezethető az érdekeltség nem kellő intenzitására is. Amint tapasztaltuk, a vállalati beruházás költségvetési finanszírozásakor költségvetési belső irányítási viszony jön létre. Ezzel nem vet számot a jogalkotó akkor, amikor az e téren ellenőrzést végrehajtó bank eljárását szabályozza. A bank ugyanis ellenőrzése során a következő szankciókkal élhet:

- javaslatot tehet a támogatások megvonására;
- polgári pert indíthat és kérheti a bíróságtól a szerződés jogszerű tartalmának a megállapítását, ha jogellenes díjkötést állapít meg.

Az előbbi ellen nincs kifogásom, de utóbbi ellentmond az alapkoncepciónak: a vállalati önállóság itt háttérbe szorított. Ugyanis ha a vállalat befelé irányuló hatalmi viszony alanya, akkor semmi nem indokolja a hatósági út igénybe vételét. A vállalat nem ügyfél az anyagi jogviszonyban és ennek ellenére bíróság elé citálható, ahol természetesen ügyféli rangja van!

A beruházások állami finanszírozása vizsgálata kapcsán eddig elkerültük a felelősségi kérdések felvetését, csak a pénzügyi eljárási jogviszony keletkezésének a lehetőségeire voltunk tekintettel. Könnyű helyzetben lennénk, ha az itt kimutatott belső irányítási viszony nem lenne pénzügyi jogi, akkor világos, hogy pénzügyi jogi felelősség sem terhelheti a vállalatot. Egész munkánk során először azonban olyan belső irányítási viszonnal találkoztunk, amely pénzügyi (nevezetesen költségvetési) jogi.

Láttuk, hogy pénzügyi eljárási jogviszony nem alakulhat ki, de vajon ettől függetlenül pénzügyi jogi-e a felelősség? Ez ellen szól az a gyakorlatban megfigyelhető jelenség, hogy ahol nincs pénzügyi jogi felelősség, ott pénzügyi eljárási jogviszony sem alakul ki és fordítva. Ez azzal magyarázható, hogy az önálló szankciórendszer megteremtése mindkét jogintézmény megteremtésének feltétele. De véleményünk szerint nem is célszerű pénzügyi befelé irányuló hatalmi viszony alanyaira pénzügyi jogi felelősséget testálni, mert csak fölösleges adminisztrációt jelentene külön szankciórendszer megteremtése. Úgy vélem, elegendő ilyen kapcsolatokban az alá-fölérendeltségi viszonyban levő szervek között használatos utasításadási jog alkalmazása, amely tipikusan államigazgatási jogi eszköz. Nem kifogásolható, hogy a beruházások költségvetési finanszírozásával kialakuló jogviszony alanyai is az államigazgatási jog szabályai szerint tartoznak helytállni pénzügyi kötelezettségzegésükért.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Nem járunk messze az igazságtól, amikor kijelentjük: ennek a témának úgyszólván nincs jogtudományi irodalma, tudományos elmélete semmiképpen. Mégis hivatkozunk néhány olyan műre, amelyek közvetlen segítséget ugyan nem adtak, de eredményesen felhasználhatók.

Meznerics Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1977.

Nagy-Tóth-Szentiványi-Wessely: Pénzügyi jog. (egyetemi jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp. 1975.

Nagy Árpád: Jogforrási és eljárási problémák a magyar pénzügyi jogban. (kandidátusi értekezés, kézirat) Pécs, 1977.

Tímár-Nagy: Pénzügyi jog. (egyetemi jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp. 1962.

Szatmári Lajos: A szabálysértési jog alapkérdéséről. (A pénzügyi büntettek és szabálysértések c. kötetben, szerk.: Szatmári L. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970.)

Sárközy Tamás: Vállalatirányítás, vállalati önállóság, társulások. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1973.

Sárközy Tamás: Indirekt gazdaságirányítás – vállalati áruterelés és a tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.

Szentiványi Iván: A banktevékenység pénzügyi jogi szabályozásának alapkérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976.

Antalffy-Samu-Szabó-Szotáczy: Állam- és jogelmélet. (egyetemi tankönyv) Tankönyvkiadó, Bp. 1973.

Eörsi Gyula: A jogi felelősség alapproblémái és a polgári jogi felelősség. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968.

Török Lajos: Az állami ellenőrzés szocialista rendszere. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971.

Szűcs István: Az államigazgatási hatósági eljárás főbb elméleti kérdései. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976.

Vállalatok, szervezetek adóztatása és pénzügyi ellenőrzése. Szerk.: Adler Vilmos. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1973.

Berényi-Madarász-Toldi: Államigazgatási jog. Általános rész. Bp. 1975. (főiskolai tankönyv)

A GATT NEMZETKÖZI KERESKEDELME SZABÁLYOZÓ JOGI RENDSZERE – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SZOCIALISTA ORSZÁGOK CSATLAKOZÁSÁRA

LOVASSYÉ BÁN CHRYSZTA

Mióta Magyarország 1973-ban csatlakozott az Általános Kereskedelmi és Vámtarifa Egyezményhez (GATT) nem igényel hosszabb indokolást, miért fontos számunkra az Egyezménnyel foglalkozni. A szocialista országok egyre jelentősebb szerepet játszanak a nemzetközi munkamegosztásban, többségük számára a nemzetközi kereskedelemben való aktív részvétel különösen kiemelkedő jelentőségű. Ez a részvétel azonban csak akkor szolgálhatja az államok érdekeit, ha egyenlőségen, diszkriminációmentességen és kölcsönös előnyökön nyugszik. Mindezek elérésére a GATT – bár a tőkés piacgazdálkodást folytató országok kereskedelmi viszonyainak szabályozására jött létre – a világgazdasági kapcsolatokban és magában a GATT-ban is bekövetkezett „korszakváltó”¹ változások folytán alkalmasnak bizonyult a szocialista országok csatlakozására is. A két világrendszer országainak rendezett gazdasági kapcsolatai hozzájárulhatnak a nemzetközi kapcsolatok mindenirányú fejlesztéséhez is, és ebben a GATT-nak most jelentős szerep jutott.

A GATT a második világháború utáni – a fejlett tőkés államok gazdaságpolitikai koncepciójaitak jegyében fogant – komplex rendezési törekvések része, az első és mai napig egyetlen nemzetközi multilaterális kereskedelmi egyezmény, melyet – elsősorban az USA kezdeményezésére és gazdasági célkitűzéseinek szolgálatára – a gazdasági kapcsolatok liberalizálására alkottak meg az aláírók. Ez a liberalizáció a történelem eddigi legerősebb protekcionizmusát volt hivatva felváltani, a gazdasági fejlődésnek abban a szakaszában, amikor a monopolkapitalista állam befolyása már a gazdasági élet minden területére kiterjedt és megerősödött. Ennek következtében a GATT eredetileg is csak a szabadkereskedelem korlátozott, nemzetközi normarendszer által szabályozott – és egyben biztosított – formájának megvalósítását célozhatta. Ennek a szabályozott liberalizmusnak az érvényesülése az elmúlt évtizedben újra elterjedt protekcionista intézkedések következtében háttérbe szorult. Ami az Egyezményt napjainkban mégis különösen aktuálissá teszi, hogy befejeződtek a GATT legutóbbi körtárgyalásai, melyek legfontosabb célkitűzése pontosan a protekcionizmus új hullámának visszaszorítása volt. A tárgyalások eredményeként a GATT történetének legjelentősebb változását éli, olyan belső átalakulást, mely alkalmassá teheti arra, hogy tevékenységében nagyobb szerepet kapjon a koordináció, a szervezés, az anyagi jogi jogalkotás és közelebb kerüljön eddig megoldatlan problémák rendezéséhez.

A GATT teljes rendszere, szervezete és döntéshozatali mechanizmusa, kialakulásának előzményei és immár harminchárom éves fennállása számos érdekes és fontos kérdést vet fel. Egyetlen vizsgálódás keretében mindezekkel a problémákkal foglalkozni, még a

¹ Lásd erről: Bognár József: Világgazdasági korszakváltás Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó – Gondolat, Bp., 1976.

teljesség igénye nélkül is lehetetlen.² Ez a munka jogi szempontból próbál az Egyezményhez közelíteni, igyekszik bemutatni annak elveit, normarendszerét, jogi eszközeit, a szocialista országok csatlakozásával kapcsolatban felmerült problémákat és vázlatosan áttekinti a tokiói körtárgyalások jogilag is megfogalmazott legfontosabb eredményeit.

I. A legnagyobb kedvezmény elve és elvcsaládja

1. Az „*elvcsalád*” fogalmához. A legnagyobb kedvezmény elvének „családja” alatt a legnagyobb kedvezmény, a nemzeti elbánás, a diszkrimináció-mentesség és a viszonyosság szorosan összefüggő fogalmi egységét lehet érteni. Rokonságukat – utalással a problémakör nagy jogirodalmi feldolgozására, a magyar irodalomban különösen Ustor Endre monográfiájára³ – röviden a következőkkel indokolhatjuk.

A legnagyobb kedvezmény elve pozitív megfogalmazása annak, hogy az ebben megállapodó államok mindazon kedvezményt és előnyt megadnak egymásnak, amelyet bármely harmadik állammal fennálló kapcsolatukban már alkalmaznak, vagy a jövőben esetleg bevezetnek. Ha egy állam esetében a legnagyobb kedvezményre vonatkozó multilaterális, vagy több bilaterális egyezményt feltételezünk, ez a külföldi államok egymás közötti jogegyenlőségét, a belső piacon egymással azonos jogi helyzetét jelenti – tehát azt, hogy az állam egyik szerződő felével szemben sem alkalmaz kedvezőtlenebb elbánást, mint bármely másik állammal szemben, vagyis nem diszkriminál közöttük. A diszkrimináció tilalma tehát ugyanannak a magatartásnak a negatív megfogalmazása.

Míg a legnagyobb kedvezmény elve a külföldi felek egymás közötti jogegyenlőségét eredményezi, a nemzeti elbánás azt követeli meg, hogy az állam saját szerveivel, jogi személyeivel, illetve termékeivel se járjon el kedvezőbben, mint külföldi partnereivel és azok áruival. A nemzeti elbánás úgy is felfogható, mint a legnagyobb kedvezmény egy formája, hiszen a két jogintézmény egyetlen különbsége, hogy az államok sora kibővül egy országgal, mégpedig a hazai állammal. Eszerint a legnagyobb kedvezmény elve alapján az elbánás nem lehet kedvezőtlenebb, mint a hazai termelőkre érvényes elbánás. Tartalmilag a két intézmény különbségét az adja, hogy feltételezhetően minden állam saját jogalanyaira és áruira kedvezőbb elbánást alkalmaz, mint a külföldi jogalanyokra és árukra. A nemzeti elbánás ennek megfelelően a hazai termelővel – természetesen csak meghatározott körben – azonos jogi helyzetbe juttatja a külföldit, s ezzel számára szélesebb kedvezményeket és értékesebb előnyöket nyit meg, mint a legnagyobb kedvezmény alkalmazása esetén.

A viszonyosság a fenti elvek kapcsolatában azok kölcsönös, tehát nem egyoldalú alkalmazását jelenti, amely azonban egyik elv esetén sem fogja szükségszerűen azt ered-

² A történeti előzményekről, a szervezetről és a döntéshozatali mechanizmusról lásd: Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és működése a II. világháborút követő években Akadémiai Kiadó Bp., 1970., Robert E. Hudec: The GATT Legal System and World Trade Diplomacy, Praeger Publishers U.S. 1975. Huszár Emő: Protekcionizmus és nemzetközi kereskedelem, Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1978. Ernst Ervin: Általános Kereskedelempolitika, Külkereskedelmi Főiskola, Bp., 1976.

³ Ustor Endre: A legnagyobb kedvezmény záradéka a nemzetközi szerződések jogában, Doktori értekezés, MTA kézi könyvtára Bp., 1979.

ményezni, hogy az adott két fél egymás viszonylatában ugyanazokat a jogokat és egyenlő mértékben élvezi. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentős területe ma is a nemzeti jog szabályozása alatt áll, amely a fenti elvek alkalmazása esetén alaki viszonzosságot eredményez, bár nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a törekvéseket, amelyek, egyrészt egyes kérdések nemzetközi egyezmények útján való rendezésével, másrészt a nemzeti jogi szabályozás egységesítésével az anyagi viszonzosság területét bővíteni igyekeznek.

2. *A legnagyobb kedvezmény elve a GATT-ban.* A legnagyobb kedvezmény a XVII. és XVIII. század nemzetközi érintkezésének már ismert és használt elve. A korábbiakban az államok tételes kedvezményekben részesítették egymást. A GATT-ot megelőző megállapodások bilaterális szerződésekben biztosították az államok számára a legnagyobb kedvezményes elbánást. Ha a bilaterális szerződéseket általában nézzük – ideértve az ENSZ jogi bizottságának kodifikációs munkálatait is⁴ – akkor a legnagyobb kedvezmény elve egyfajta teljesebb tartalmi mibenléte sok elemre kiterjed. (Így például a kereskedelem, a fizetések, a fuvarozás szabályozására, a külföldi természetes és jogi személyek jog- és cselekvőképességére valamint a jogaikkal és kötelezettségeikkel kapcsolatos kérdésekre, jogi személyek külföldi részvétellel történő alapítására stb.)⁵

A GATT azonban a legnagyobb kedvezmény elvét a vámokra és az országok export-importjára vonatkozó szabályokra koncentrálja. Ebben a tekintetben a GATT az első átfogó és tényleges hatásában is globális igényű egyezmény, amely az elv multilaterális megfogalmazását nyújtja. Az elv a GATT egészét áthatja, mintegy gerincét képezi, hatóterülete mégsem korlátlan. Az Egyezmény I. cikkelye értelmében „A behozatalt és kivitelt terhelő vagy ezekkel összefüggő bármilyen vám és illeték, úgyszintén a behozatallal és kivitellel összefüggő fizetések nemzetközi átutalásával kapcsolatban kivetett bármilyen vámok és illetékek kivetésének módszere, valamint a behozatallal és kivitellel kapcsolatos valamennyi szabály és előírás, továbbá a III. cikkely 2. és 4. pontjában említett esetek tekintetében minden előnyt, kedvezményt, előjogot vagy mentességet, amelyet bármelyik szerződő fél megad a valamely más országból származó vagy valamely más országba irányuló termékekre, azonnal és feltétel nélkül meg kell adni valamennyi többi szerződő fél területéről származó vagy oda irányuló hasonló termékekre.”⁶ (A III. cikkely 2. és 4. pontja a belföldi adókra, illetékekre és az áruk belföldi piaci helyzetével kapcsolatos törvényekre, rendeletekre és előírásokra tartalmaz rendelkezéseket, ezekkel a következő pontban foglalkozunk.)

Az Egyezményben a legnagyobb kedvezmény elvének jogi jellegét egyrészt az elv általános jellemzői, másrészt GATT-beli speciális megfogalmazása adja.

a) Az elv általános, a GATT-on kívül is érvényesülő jellemzői:

– A legnagyobb kedvezmény elve olyan formai szabály, mely önmagában tartalommal nem bír, tartalmát azon előnyök, kedvezmények, mentességek képezik, melyeket egy állam a másikkal szemben konkrét kérdésekben alkalmaz.

⁴ lásd erről Ustor Endre már említett Doktori értekezését és Mohi Csaba: A legnagyobb kedvezményes klauzula jövője c. munkáját, *Külgazdaság* 1980. 2. szám.

⁵ Mohi Csaba: A legnagyobb kedvezményes klauzula jövője, *Külgazdaság*, 1980. 2. szám 55. l.

⁶ A legnagyobb kedvezmény elvének érvényesülése alól az Egyezmény a továbbiakban számos kivételt rögzít, melyeket a későbbiekben részletesen vizsgálunk.

– Olyan speciális, keret jellegű jogi konstrukció, melyet a nyitottság jellemez. Nem a status quo tartósítására, hanem hatásának állandó bővítésére, gazdagítására irányul és ad lehetőséget azzal, hogy minden jövőbeni kedvezményre is kiterjed.

– Olyan kereskedelempolitikai elv, amely nem veszi figyelembe az országok tényleges gazdasági eltéréseit, és a jogegyenlőség megvalósítására törekedve, nem segít kiküszöbölni a valóságban létező különbségeket.

b) A GATT megfogalmazásának sajátosságai:

– Az Egyezmény az elv multilaterális alkalmazását írja elő. Ennek jelentősége a következőkben jelentkezik. Ha az Egyezményben részes államok között bilaterális szerződések rendszere tartalmazná a legnagyobb kedvezmény elvét, ezek eredménye megegyezne a GATT-szabályozás hatásával. A multilateralizmus ettől eltérő jellege abban nyilvánul meg, hogyha egy állam az Egyezmény szerződő fele kíván lenni, magával a csatlakozást elfogadó határozattal automatikusan jogosultjává és kötelezettjévé válik a legnagyobb kedvezmény elvének, melyet azonnal és ellenszolgáltatás nélkül, minden szerződő fél vonatkozásában köteles megadni, illetve jogosult megkapni. Ezt a helyzetet némiképp módosíthatja az Egyezmény XXXV. cikkelye, mely lehetővé teszi, hogy az Egyezmény két tagállam egymás közötti viszonyában ne legyen érvényben. (lásd erről a fejezet 5 c. pontját) A legnagyobb kedvezmény visszavonásának lehetősége a kétoldalú szerződések esetén csaknem korlátlan, míg a GATT multilaterális rendszerében ez csak az összes szerződő féllel szemben, egységesen és egyszerre érhető el. (Ez a megállapítás csak általában igaz, speciális esetekben az Egyezmény megengedi a kötelezettségektől való egyoldalú eltérést, de ez mint kivétel, elméletileg nem rontja a szabály általános érvényét.) Ilyenformán egy állam csak az Egyezményből való kilépéssel szabadulhat meg legnagyobb kedvezményes kötelezettségétől, ekkor azonban az erre vonatkozó jog is elvész.

– A legnagyobb kedvezmény keretszabálya sokféle tartalommal megtölthető. Az államok közötti jogsegélyegyezmények például a természetes és jogi személyekkel kapcsolatos elbánásra is konkretizálják. A GATT a kedvezményes elvet nem személyekre, hanem termékek forgalmára, adóztatására, vámolására és az ezzel kapcsolatos szabályok alkalmazására teszi kötelezővé.

– A GATT az elv alkalmazását azonnal, automatikusan és feltétel nélkül rendeli el, amin az értendő, hogy minden tagállam köteles kiterjeszteni minden más szerződő félre mindazokat az előnyöket és kedvezményeket, melyeket bármilyen harmadik államnak akár a csatlakozáskor, akár a későbbiekben bármikor megad. Természetesen nem áll fenn ez a kötelezettség azon államok irányában, melyekkel szemben az állam a XXXV. cikkely alapján fenntartással élt.

3. *A nemzeti elbánás.* A GATT III. cikkelye a nemzeti elbánás önálló megfogalmazását adja, mégis a legnagyobb kedvezmény elvével való kapcsolatán keresztül érdemes vizsgálni. A nemzeti elbánás a legnagyobb kedvezmény elvének alanyi körét bővíti azzal, hogy a felek hazai termékeiket sem részesíthetik kedvezőbb elbánásban, mint a külföldieket, vagyis a hazai termékek forgalmára érvényes szabályok kerülnek alkalmazásra a külföldi termékekre is. Ez a kedvezmény növekedését eredményezi és egyenlő feltételeket biztosít a belső piacon minden termék számára, termelőtől függetlenül.

Az Egyezmény szabályozása szerint a nemzeti elbánás hatóterülete látszólag szűkebb, mint a legnagyobb kedvezményé. Ez az eltérés azonban optikai csalódás, a két cikkely pontos egybevetéséből kitűnik, hogy a nemzeti elbánás köre csak annyiban

szűkebb, amennyiben az egyes elemek természetéből adódóan rájuk a nemzeti elbánás alkalmazása fogalmilag is kizárt. Nehéz lenne a hazai eredetű és rendeltetésű áruk „státusát” mint nemzeti elbánást alkalmazni a behozattal kapcsolatos vámokra, illetékekre, fizetési átutalásokra stb., hiszen a hazai piacon értékesítésre kerülő hazai termék nem kerül sem behozatalra, sem kivitelre. A legnagyobb kedvezményes és a nemzeti elbánást viszont az Egyezmény egyaránt kiterjeszti a belföldi adókra és illetékekre, valamint a termékek belföldi eladását, árubabocsátását, vásárlását, szállítását, elosztását és felhasználását érintő minden szabályra.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a két intézmény érvényesülési területe – az említett értelemszerű területek kivételével – egybeesik. Ebből automatikusan következik az a kérdés, hogy miért nem követi a szabályozás egységessége az érvényesülés azonoságát?

A szabályozás elkülönülése indokolt és logikus.

– Mindkét intézmény alól az Egyezmény kivételt enged, míg azonban a legnagyobb kedvezmény elvét egész kivételrendszer övezi, a nemzeti elbánás alól az Egyezmény csak az állami célú felvásárlások esetén ad felmentést.⁷

– Adott esetben a jogszabály szerkesztésekor jelentőséggel bírhat, hogy egy részrendelkezés hol kerül megfogalmazásra. A legnagyobb kedvezmény elvét az I. részben találjuk, melyet a mondottak szerint a felek feltétel nélkül alkalmazni kötelesek. A nemzeti elbánás szabályait a II. rész tartalmazza, melynek alkalmazási kötelezettsége csak annyiban áll fenn, amennyiben az nincs ellentétben a felek nemzeti jogával. Az I. cikkben a III. cikkre történő utalásból adódó ellentmondást az Egyezmény kiegészítő rendelkezései oldják föl. „Az I. cikkely 1. pontjában szereplő kötelezettségek a III. cikkely 2. és 4. pontjával összefüggésben . . . úgy tekintendők, hogy a II. rész hatálya alá tartoznak az Ideiglenes Alkalmazási Jegyzőkönyv céljaira”.⁸

4. *A viszonyosság.* A viszonyosság elve az Egyezmény bevezetésében nyer megfogalmazást, ennek révén az egész Egyezményt áthatja. A felek „attól a kívánságtól vezéreltetve, hogy hozzájáruljanak e célkitűzések eléréséhez a viszonyosságon alapuló és az egymással való kölcsönösen előnyös megállapodások megkötése útján” kívánják kapcsolataikat rendezni. Konkrét érvényesülése három szférában jelentős:

- a) a vámtárgyalások a kölcsönös előnyök nyújtásának elvén alapulnak,
- b) az Egyezményhez csatlakozó államok vámkontingenseik csökkentésével vagy más módon (egyes szocialista országok) „fizetnek” a belépésből származó előnyökért,
- c) A GATT szankciórendszerének alapja a sértő féllel szemben alkalmazott, azonos értékű kedvezmények visszavonási lehetősége.

5. *Kivételek a legnagyobb kedvezmény elve alól.* Bizonytalán érdemes megkísérelni némi rendet teremteni a legnagyobb kedvezmény elve alóli kivételek útvesztőjében a következő, talán indokolt csoportosítással. Eszerint a kivételek a következő négy nagy csoportba sorolhatók.

⁷A Tokió Forduló legújabb szabályozása értelmében az állami célú felvásárlások terén is lehetőséget kell biztosítani a nem hazai termékek versenyének.

⁸Az Egyezmény I Melléklete: Megjegyzések és kiegészítő rendelkezések az I. cikkelyhez, 1. pont.

a) *Nemzetbiztonsági és a kereskedelemben általánosan elismert kivételek.* Taxatív felsorolásuk hosszú, mégis a legenyhébb korlátozást jelentik, s mint ilyenek talán a legkevésbé zavart okozták a GATT történetében. Létüket annak köszönhetik, hogy minden állam érdeke a nemzetbiztonság, a közegészség, a közérkölc, a nemzeti és a kulturális értékek védelme. Hozzá kell tenni, hogy nem csupán a legnagyobb kedvezmény elve, hanem az Egyezmény egésze alól kivételt képezhetnek. Jellegük érzékeltetésére szolgáljon néhány példa: hasadó anyagok, fegyver, hadianyag, arany, ezüst forgalmának korlátozása; rendkívüli intézkedések a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, a közérkölc, a közegészség, a nemzet történelmi, művészeti kincseinek védelme érdekében; kishatármenti forgalom stb.

b) *Kivételek kompromisszum eredményeként.*

(i) A tőkés államok már jóval a GATT megszüvegezése előtt felismerték, hogy a legnagyobb kedvezmény elvét tiszta formájában nem képesek nemzetközi szinten minden tekintetben elismertetni. Elsősorban a Brit Nemzetközösség preferenciális rendszere okozta a problémát. A GATT létrejöttét megelőző, mintegy tíz évig folyó tárgyalások során nyilvánvalóvá vált, hogy Anglia nem hajlandó engedményeket tenni az 1932-ben megkötött Ottawai Egyezményből. A GATT ebben a megvilágításban nem más, mint kínos kompromisszum terméke, mely a legnagyobb kedvezmény elvének fő szabályként való megfogalmazása mellett, elismeri az Egyezmény létrejöttkor érvényben levő történelmi preferenciákat. Így a következő államszövetségek és szomszédos országok preferenciái képeznek kivételt: Brit Nemzetközösség és függő területei, a Francia Unió, a Benelux Vámunió, az Egyesült Államok és a Kubai Köztársaság között fennálló, valamint egyes szomszédos országok között érvényben levő preferenciák.

(ii) Az Egyezmény létrejöttkor fennálló és funkcionáló preferenciális rendszereken kívül, kivételként nyertek elismerést a jövőben megalakulásra kerülő vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek is. Az Egyezmény értelmében a vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek célja „az ezeket alkotó területek közötti kereskedelem megkönnyítése kell hogy legyen, nem pedig az, hogy gátakat emeljenek más szerződő feleknek ilyen területekkel fennálló kereskedelmében” (XXIV. cikkely 4. pont).

A fenti követelmény megvalósulása érdekében az Egyezmény részletes, bár nem minden tekintetben kielégítő szabályokkal kidolgozza azokat a feltételeket, amelyek fennforgása esetén a vámunió vagy szabadkereskedelmi övezet elismerhető. Vámunió jogszerű létrejöttét a GATT csak akkor teszi lehetővé, ha az eredményeként kialakított új vám és kereskedelmi szabályok rendszere a kívülállókra nem jelent kedvezőtlenebb helyzetet, mint a létrejöttét megelőző elbánás volt.

Az Egyezmény feltételeinek való megfelelés „első problémája ott jelentkezik, hogy milyen eljárással határozható meg az olyan közös külső vám, melyet az alacsony és magas vámhatáru országok egyaránt alkalmazni tudnak.”⁹ Az új vámtételek meghatározásánál ugyanis, egyes vámok csökkentésre, mások emelésre kerülhetnek. Ez utóbbi esetben az emelés ellentétben áll az Egyezmény II. cikkében rögzített vámemelési tilalommal. Erre nézve a feleknek konzultációs eljárás során olyan kiegyenlítő módosításokra kell törekedniük, melyek alkalmasak arra, hogy „a kölcsönösen és viszonyosan előnyös koncessziók olyan általános szintjét tartsák fenn, amely a kereskedelemre nézve nem kevésbé

⁹ Pierre Lortie: *Economic Integration and the Law of GATT* Praeger Publishers, U.S. 1975 5. l.

kedvező, mint az ilyen tárgyalásokat megelőzően az Egyezményben előírányzott koncessziók” (XXVIII. cikkely. 2. pont). A vámok esetleges csökkentése révén előálló helyzetet – hogy tudniillik harmadik országok viszontengedmény nélkül jutnak vámcsökkentéshez – az Egyezmény nem rendezi, jóllehet ez az eset ellentétes a GATT viszonyosságra és kölcsönös előnyökre épített rendszerével.

Az Egyezmény szövegéből az sem tűnik ki világosan, hogy vajon az új vám minden árura külön-külön, vagy az összes árura együttesen nem lehet magasabb, ami adott esetben nem mindegy valamely harmadik állam számára.

A GATT vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek kialakítását célzó megállapodások esetén erre vonatkozó ütemterv kidolgozását és ésszerű határidőn belüli létrehozását követeli meg, az „ésszerű határidő” közelebbi meghatározásával azonban adós marad az Egyezmény.

A vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek létrehozásakor a GATT nem írja elő a Szerződő Felek jóváhagyását, a kötelező konzultációk során azonban a Szerződő Felek, ha úgy látják, hogy a tervezet összeegyeztethetetlen a GATT-tal, vagy ésszerű határidőn belül nem hozható létre, ajánlásokat tehetnek, a felek pedig csak az ajánlásoknak megfelelő módosítással tarthatják fenn vagy léptethetik életbe a megállapodást.

A XXIV. cikkely alapján jelentős kivételt képez a legnagyobb kedvezmény elve alól az Európai Gazdasági Közösség országai közötti kereskedelem – a Római Szerződés GATT-on belüli vizsgálata éles vitát és számos problémát vetett fel a vámunióra vonatkozó rendelkezések gyakorlati megvalósításával kapcsolatban.¹⁰ Itt kell megemlíteni, hogy – bár a KGST semmilyen vonatkozásban sem minősíthető vámunióknak – a szocialista országok gazdasági kapcsolataiban érvényesülő elbánás is kivételként értékelhető a legnagyobb kedvezmény elve alól. Más szóval – ahogy ezt a Magyar Csatlakozási Jegyzőkönyv egyértelműen elismeri – nem minősül diszkriminációnak, hogy a szocialista országokból származó vagy oda irányuló termékekre vonatkozó kereskedelmi szabályokat nem terjesztjük ki más, nem KGST-tag szerződő féllel folytatott kereskedelmünkre.¹¹

c) *Eseti kivételek.* Az Egyezmény az említett intézményes kivételeken túl lehetőséget biztosít egyedi esetekben is arra, hogy a szerződő felek Egyezményből folyó kötelezettségeiket ne teljesítsék, vagy hogy ilyen kötelezettségek létre se jöjjenek.

(i) Ezek legdrasztikusabb, az Egyezmény által semmilyen feltételtől vagy időbeli korlátozástól függővé nem tett formáját a XXXV. cikk fogalmazza meg. Ennek értelmében az Egyezményt „nem lehet alkalmazni valamely szerződő fél és egy másik szerződő fél között, ha a) a két szerződő fél nem kezdett egymással vámtárgyalásokat, továbbá, ha b) a szerződő felek bármelyike, amikor valamelyikük szerződő féllé válik, nem egyezik bele annak alkalmazásába”. A fenntartás bejelenthető az Egyezmény egészére, vagy annak II. cikkelyére, mely az engedményes listák legnagyobb kedvezmény alapján történő alkalmazását teszi kötelezővé. Ezzel a lehetőséggel élt például az Egyesült Államok több ízben a szocialista országokkal, így hazánkkal szemben is.

(ii) A XIX. cikkely, a „kibúvó záradék” (escape clause) a külföldi termékek távoltartására irányuló intézkedésekkel a belső piac és ipar ideiglenes védelmét biztosítja.

¹⁰ lásd erről részletesen: Pierre Lortie: Economic Integration and the Law of GATT, Praeger Publishers, U.S. 1975.

¹¹ Jegyzőkönyv Magyarország csatlakozásáról az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményhez 3/a pont.

Bármely fél felfüggesztheti kötelezettségeit, visszavonhatja vagy módosíthatja vámkoncesszióit, ha előre nem látott fejlemények, vagy az alkalmazott koncessziók következtében külföldi termékek olyan megnövekedett mennyiségben, vagy olyan feltételek mellett áramlanak be az országba, amely a hazai termelőknek jelentős kárt okoz, vagy azokat ilyen veszéllyel fenyegeti. Az ennek alapján tett intézkedések csak a legnagyobb kedvezmény elve alapján, tehát minden állammal szemben egységesen alkalmazhatók.

A kibúvó záradék a hazai ipar- és piacvédelem GATT-beli fegyvertárának talán leggyakrabban használt eszköze. Ezt az indokolja, hogy sokkal könnyebben végrehajtható, mint akár a dömpingvád, (részletesebben lásd alább) akár a XXV. cikk felmentése. A dömpingre hivatkozó félnek ugyanis bizonyítania kell, hogy a terméket rendes értékénél alacsonyabb áron vitték be az országba. A bizonyítás gyakran nehézségekbe ütközik és az eljárás elhúzódhat. Ezenkívül dömping esetén a sértett fél csak az okozó féllel szembeni dömpingvám kivetésére jogosult és nem vámkoncesszióinak minden féllel szembeni visszavonására. Ha a dömping bizonyítása az eljárás során nem sikerül, a kibúvó záradék még mindig rendelkezésére áll az érintett félnek. Annál is inkább, mert, bár az Egyezmény kötelező konzultációt ír elő a XIX. cikk alkalmazása előtt, „rendkívüli esetekben, amikor a késelem nehezen helyrehozható károkat okozna . . . az intézkedést ideiglenesen, előzetes konzultáció nélkül is végre lehet hajtani.” (XIX. cikk 2. pont) Az egyoldalú módosítás vagy visszavonás lehetősége a konzultációk eredménytelensége esetén is megilleti a felet. Gyakorlatilag tehát a szerződő feleknek egyedül az az eszköz van birtokukban a XIX. cikket alkalmazó féllel szemben, hogy azonos értékű koncessziókat függesztenek fel vele szemben. A kibúvó záradék a felmentésnél is egyszerűbb védelmi eszköz.

(iii) A felmentés (waiver) valamely félnek a Szerződő Felek részéről történő mentesítése Egyezménybeli kötelezettségei alól. Megadására olyan különleges esetekben kerülhet sor, melyekre más orvoslási lehetőséget az Egyezmény nem tartalmaz. A felmentéshez a Szerződő Felek kétharmados szótöbbsége szükséges (XXV. cikk 5. pont).

Mind a kibúvó záradék, mind a felmentés alkalmas a legnagyobb kedvezményes elbánáson kívül más Egyezménybeli kötelezettségek alól való mentesülésre is.

(iv) A Szerződő Felek maguk is feljogosíthatnak egy tagállamot arra, hogy egy szerződő féllel szemben függessze fel koncesszióit. Erre szankció formájában van lehetősége egy államnak, ha vele szemben egy szerződő fél olyan intézkedéseket tesz, vagy olyan módon szegi meg a kötelezettségeit, hogy az az állam „bármilyen közvetlen vagy közvetett előnyét érvényteleníti vagy gyengíti, illetőleg az Egyezmény bármely célkitűzésének elérését akadályozza” (XXIII. cikkely). A koncessziók felfüggesztésének szankciója csak a konzultációk sikertelensége esetén alkalmazható.

d) *A fejlődő országok gazdasági törekvéseinek eredményeként létrejött kivétel: az általános vámpreferenciális rendszer.* (General System of Preferences, GSP) Ez a vizsgálódás a preferenciális rendszerrel mint a legnagyobb kedvezményes elbánás egyik kivételével foglalkozik, ezért annak elsősorban a GATT-tal való összefüggéseire igyekszük rámutatni.^{1 2}

^{1 2} Az Általános Preferenciális Rendszer kialakulásáról és elvi problémáiról lásd: Ustor Endre: A legnagyobb kedvezmény záradéka és a fejlődő országok kereskedelme. Gazdaság- és Jogtudomány 1978, 3-4. szám.

Az Egyezmény szövege maga is tartalmaz a fejlődő országok kedvezőbb helyzetbe juttatására irányuló rendelkezéseket. A GATT 1955-ben módosított XVIII. cikkelye lehetővé teszi, hogy a fejlődő országok fizetési mérleg nehézségeik orvoslására, iparágak létrehozására és fejlesztésére, valamint a lakosság általános életszínvonalának emelése érdekében engedményes listáikat módosítsák vagy visszavonják, mennyiségi vagy értékbeli importkorlátozást és állami támogatást vezessenek be. Ezek a rendelkezések a fejlődő országok számára nem kielégítőek. Alkalmazásuk időben korlátozott és a Szerződő Felek állandó ellenőrzése mellett folyik. Ezen kívül nem biztosítja az érdekelt államok termékei számára a nemzetközi piacra jutás lehetőségét.

Ezért az érintett országok az ötvenes évektől határozottabban próbálták gazdaságuk fejlesztésére alkalmas eszközöket és elbánást a GATT keretében kivívni. Egyre egységesebb fellépésük vezetett 1958-ban a Haberler-jelentés, majd 1963-ban a GATT Akcióprogram kiadásához. Az okmányok javaslatai (50 százalékos vámcsökkentés, a trópusi termékek vámmentes importja, a mennyiségi korlátozások megszüntetése, status-quo rendelkezés stb.) nem kerültek a gyakorlatban alkalmazásra, de megvalósulásuk esetén sem jelentettek volna alapvető változást és segítséget az érintett országok számára.

Ennek oka, hogy a GATT egész jogi rendszere a jogegyenlőségen, a viszonos és kölcsönösen előnyös elbánáson és az új preferenciák bevezetésének tilalmán nyugszik. A GATT az új megoldási lehetőségeket is ezeken a kereteken belül, saját alapelveinek következetes fenntartásával kívánta megvalósítani. A fejlődő országok ezzel szemben pozitív megkülönböztetést, a javukra szolgáló jogi egyenlőtlenséget, nem viszonos, a kölcsönös előnyök szolgáltatását nélkülöző preferenciákat kívántak. Mindez arra ösztönözte a fejlődő államokat, hogy a GATT keretein kívül keressenek megoldást problémáikra.

Ennek eredményeként került sor 1964-ben az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának (UNCTAD) megtartására. Az UNCTAD létrejötte és a tárgyalások megindulása időben egybeesik a GATT-on belüli válság kiéleződésével. Ennek következtében az UNCTAD számos résztvevője, elsősorban a fejlődő és a szocialista országok arra törekedtek, hogy a Konferenciát a nemzetközi kereskedelem legfőbb irányítójává tegyék – a GATT szerepének háttérbe szorításával. A veszély felismerése arra ösztönözte a GATT fejlett tőkés tagországait, hogy a GATT vezető szerepének megőrzése érdekében maguk is intézkedéseket tegyenek. A GATT célja az volt, hogy a fejlődő országokat megtartsa tagjai sorában, és emellett biztosítsa, hogy az UNCTAD-ban csak olyan engedményekben állapodjanak meg a résztvevők, amelyekhez a GATT jóváhagyása szükséges.

A gyors munka eredményeként már 1965-ben elfogadásra került az Egyezmény szövegét három cikkellyel gazdagító, Kereskedelem és Fejlesztés című IV. rész. Az új szabályozás legnagyobb érdeme, hogy „a fejlett szerződő felek nem várnak viszonszágot a kereskedelmi tárgyalások során általuk vállalt olyan kötelezettségekért, amelyek arra irányulnak, hogy kevésbé fejlett szerződő felekkel folytatott kereskedelmükben vámokat és egyéb korlátozásokat csökkentsenek vagy megszüntessenek” (XXXVI. cikkely 8. pont). Emellett a IV. rész kötelezettséget tartalmaz a vámok és más, a fejlődő országok termékeit sújtó kereskedelmi korlátok csökkentésére, fokozott együttműködésre és konzultációkra annak érdekében, hogy a kevésbé fejlett országok nyers- és alapanyagait, valamint feldolgozott és késztermékeit nagyobb mennyiségben jussanak be a fejlett piacokra. A GATT tehát vezető szerepének fenntartásáért még saját elveivel ellentétes

szabályok elfogadására is rákényszerült. A IV. részben a felek lemondtak a viszonzosság és a kölcsönös előnyök alkalmazásáról, és hamarosan a „no new preference rule” is sérelmet szenvedett.

Eközben az UNCTAD-ban folytak a nem viszonos preferenciális elbánás tárgyalásai. A jelentős véleménybeli eltérések nem tették lehetővé az egységes rendezést, így a preferenciális rendszerek 1971 és 1972 folyamán a fejlett országok részéről egyénileg és eltérő tartalommal kerültek bevezetésre. Az eltérések elsősorban a preferált termékek körében, a kedvezmény mértékében és megadásának feltételeiben jelentkeztek. A rendszerek közös lényegi eleme, hogy a fejlődő országok termékei a legnagyobb kedvezményes elbánásnál kedvezőbb feltételekkel, alacsonyabb vámon kerülhetnek az adott fejlett ország piacára, s hogy ezért a fejlődő államok nem tartoznak viszontengedménnyel. Tekintve, hogy a preferenciális rendszer a GATT két alapelvét is sérti (legnagyobb kedvezmény, viszonzosság), bevezetésére csak a legnagyobb kedvezmény elve alóli felmentés (waiver) birtokában kerülhetett sor.

A GATT Szerződő Felei 1972 folyamán tíz évre szóló általános felmentést adtak fejlett tagjaik részére, melyben mentesítették őket a legnagyobb kedvezmény elve alapján egyébként fennálló kötelezettségük alól, hogy a fejlődő országoknak nyújtott preferenciális vámelbánást a többi tagállamra is kiterjesszék. A rendszer bevezetése előtt azonban a fejlett államnak tájékoztatnia kell a többi szerződő felet annak részleteiről és konzultációs lehetőséget kell biztosítania mindazon országoknak, amelyek magukra nézve a rendszert sérelmesnek tartják.¹³

Hazánk is számos fejlődő országot részesít kedvezőbb elbánásban. A magyar nem viszonos vámpreferenciális rendszer 1972. január 1-én lépett hatályba, alapja a háromhasábos vámtarifa I. hasábjá. Magyarország azokat az

– afrikai, ázsiai és latin-amerikai országokat részesíti preferenciális vámkedvezményekben, amelyekben

- az egy főre jutó nemzeti jövedelem nem magasabb hazánkénál, és
- nemzetközi kereskedelmi kapcsolataikban nem alkalmaznak megkülönböztetést Magyarországgal szemben, valamint
- hazánkkal normális kereskedelmi kapcsolatokat tartanak fenn.

Az országok körének ilyen meghatározásakor az volt a cél, hogy mint közepesen fejlett ország, azokat az államokat részesítsük kedvezményekben, amelyek valóban kevésbé fejlettek hazánknál.

6. *A legnagyobb kedvezmény elve a gyakorlatban és kapcsolata a preferenciális rendszerrel.* A GATT megalakulásától a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló jogegyenlőséget, folyamatos vámcsökkentéseket, majd a vámok és a kereskedelem más akadályainak teljes megszüntetését hirdette – de minden esetben a kölcsönös előnyök és viszonzosság alapján. A GATT-szabályokból adódóan a nemzetközi kereskedelmet a jogegyenlőségre való törekvések jellemezték.

Ezt a jogegyenlőséget a valóságos gazdasági egyenlőtlenség nem hagyta tiszta formájában érvényesülni. A GATT-ban a legnagyobb kedvezmény elve alóli kivételek azt

¹³ lásd: Ustor Endre: A legnagyobb kedvezmény záradéka és a fejlődő országok kereskedelme. 281. l.

eredményezték, hogy az elmúlt harminc év integrációs törekvései révén a nemzetközi kereskedelem egyre nagyobb hányada kikerült a legnagyobb kedvezmény hatóköre alól.

Az Általános Preferenciális Rendszer tovább szűkítette a legnagyobb kedvezményes elbánás érvényesülési területét. A GSP életbe léptetése újabb és egyre élesedő ellentétekkel „gazdagította” a GATT-tagok viszonyát. A GSP és a GATT ellentmondása nem statikus. A két jogintézmény egymással ellentétes tendenciájú. A GATT továbbra sem adta fel a vámkorlátok csökkentésére, majd teljes megszüntetésére irányuló törekvéseit. Ennek gyakorlati megvalósulása a preferenciális margó állandó csökkentésével a preferenciális rendszer folyamatos elértéktelenedéséhez, majd megszűnéséhez vezethet. Ugyanakkor a fejlődő országok tovább kívánják szélesíteni a preferenciális elbánás eddigi eredményeit. A fejlődő országok ilyen irányú győzelme „véget vethet a nemzetközi kereskedelem multilaterális módszereken alapuló további fejlesztésének. Ellenkező esetben viszont a fejlődő országoknak adott preferenciák olvadnak semmivé a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló további vámcsökktetések során”.¹⁴

A vázolt probléma, valamint az a tény, hogy a legnagyobb kedvezményes elbánás egyre szűkebb körben kerül alkalmazásra, természetesen nem eredményezi az MFN elvi jelentőségének csökkenését. Mégis felmerül az a kérdés, hogy a legnagyobb kedvezmény elve, mint a nemzetközi kereskedelem és a GATT gerincének tekintett alapelv fenntarthatja-e elsődleges, vezető szerepét a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendezésében, vagy nem lenne-e szükség – követve a valóság tényeit – a preferenciális elbánásnak a legnagyobb kedvezménnyel egyenrangú elvként történő megfogalmazására. Ennek a tendenciának első lépéseként értékelhető a Tokió Forduló tárgyalásainak egyik jelentős eredménye, mely a jövőben mentesíti mind a fejlett, mind a fejlődő országokat a GATT-beli felmentés megszerzésének kötelezettsége alól. Mindezek mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy „e matéria jogi szabályozása – bármennyire kívánatos is – önmagában talán csak enyhíti, de nem oldja meg a fejlődő államok gazdasági problémáit. Ehhez más természetű eszköztár, más horizontok, más nagyságrend, leszerelés és hasonlók lennének és talán lesznek is majd szükségesek”.¹⁵

II. A kereskedelem akadályai: a vám és a nem vámjellegű akadályok

1. *A vám.* A vám az Egyezmény egyik legfontosabb, központi kérdése. A GATT a kereskedelem liberalizálását az összes vámon kívüli akadály megszüntetésével kívánja megoldani, s ennek során egyedül a vámok alkalmazását ismeri el jogosnak a nemzetközi kereskedelem és a belső piac szabályozásának eszközöként.

A GATT a vámok megállapításának és csökkentésének multilaterális rendszerét dolgozta ki. A vámok alkalmazását csak a legnagyobb kedvezmény, illetve a preferenciális rendszer elvei alapján teszi lehetővé. Emellett a már gyakorlattá vált vámcsökktései körtárgyalások megrendezésével a vámok jelentős csökkentését sikerült elérnie.

¹⁴ Nyerges János: A legnagyobb kedvezmény elvének jelentősége a nemzetközi kereskedelemben. *Külgazdaság*, 1974. 6. szám 408. l.

¹⁵ Ustor Endre: A legnagyobb kedvezmény záradéka és a fejlődő országok kereskedelme. 296. l.

Maga az Egyezmény nem nyújt útmutatást az univerzális fordulók lebonyolításához, csupán a viszonyos és kölcsönös előnyök elvéből adódó ellentmondást igyekszik kiküszöbölni. Az egyenértékűség ugyanis magas és alacsony vámhatáru országok találkozásánál azzal az eredménnyel jár, hogy míg az egyik vámfala minimálisra csökken vagy megszűnik, a korábban magas vámtarifájú állam így is jelentős vámvédelem birtokában marad. A XXVIII/b cikkely értelmében „az alacsony vámoknak felemeléssel szembeni rögzítését vagy a vámmentes elbánás megállapítását elvben olyan koncesszióknak kell elismerni, amely értékben egyenlő a magas vámok mérséklésével”.

A tárgyalások módszere az évek során a kétoldalú megállapodások eredményeinek a legnagyobb kedvezmény alapján történő érvényesülésétől fokozatosan fejlődött tovább a multilaterális tárgyalási mechanizmus kialakításáig. A folyamat részletes bemutatása helyett vessünk egy pillantást a Tokiói Forduló legújabb eredményeire. Az új módszer kidolgozására azért volt szükség, mert az eddigi csökkentések eredményeként számos termék váma már egészen alacsony volt, az államok számára pedig nem mindegy, hogy a vám csökkentéséről vagy teljes megszüntetéséről van-e szó. Az új formula értelmében a magas vámok erőteljesebb, az alacsonyabbak kisebb mértékben kerültek csökkentésre. Az új eljárást csak az azt külön nyilatkozattal elfogadó államok alkalmazták tárgyalásaik során.¹⁶

2. *A kereskedelem nem vámjellegű akadályairól általában.* A kereskedelem nem vámjellegű akadályainak absztrakt, definíciósintű körülírása nehéz, mert a fogalom igen sok, heterogén elemből álló eszközrendszer fed. Általánosságban mindazokat az eszközöket ebbe a kategóriába sorolhatjuk, amelyek a vámon kívül alkalmasak a kereskedelmi és piaci viszonyok, az export és az import befolyásolására azért, hogy a külföldi termelőket a hazaiaknál kedvezőtlenebb helyzetbe juttassák a belső piacon. A nem vámjellegű akadályok tehát nem azoknak az adóknak, illetékeknek és eljárásoknak a körét tartalmazzák amelyek a hazai terméket is azonos mértékben terhelik, és amelyekre a GATT a nemzeti elbánást kötelezővé teszi.

A nem vámjellegű akadályok alkalmazása a protekcionista kereskedelempolitika jellemzője. Jelentőségük – alkalmazásuk intenzitása – a vámcsökkenések eredményeként a GATT liberalizációs törekvéseinek ellenére megnövekedett. Ezek az eszközök ugyanis alkalmasak a vámcsökkenésekkel ellentétes hatás kifejtésére, a vámcsökkenés „kedvezőtlen” következményeinek ellensúlyozására.

A GATT-ot több irodalmi forrás vámegegyezményként kezeli arra hivatkozva, hogy tevékenysége során jelentős eredményeket csak a vámok fokozatos csökkentésében ért el, de nem sikerült kiküszöbölnie a más jellegű akadályokat. Ez a megközelítés annyiban támadható, hogy az Egyezmény maga is foglalkozik az akadályokkal és nem csupán általános jelleggel, hanem a konkrét szabályozás szintjén, minden ilyen akadály megszüntetését igényli. Az, hogy eredményei ezen a téren korlátozottabbak, egyebek között a következőkből adódik.

– Az ezzel kapcsolatos szabályozás az Egyezmény II. részében található, melyet az államok csak annyiban kötelesek alkalmazni, amennyiben azok nem ellentétesek belső

¹⁶ lásd erről: Nyerges János: A GATT körtárgyalásainak eredményei. *Külgazdaság*, 1979. 9. szám.

rendelkezésekkel, ezek az akadályok pedig teljes mértékben a nemzeti jogi szabályozás eredményeként léteznek.

– A vámcsökkenések ellensúlyozásaként az államok nagyobb figyelmet fordítottak a nem vámjellegű védelem kidolgozására.

– A GATT tárgyalási mechanizmusa a vámok területén folyamatos fejlődést mutat, más jellegű akadályok nemzetközi csökkentésére – eltérő jellegük folytán – azonban ez a tárgyalási módszer nehezen alkalmazható, erre vonatkozó gyakorlat pedig nem alakult ki.

A GATT már a hatvanas években felismerte ezeket a hiányosságokat és intézkedéseket tett a nem vámjellegű akadályok körének feltárására, az akadályok azonosítására. Jelentős eredményeket ezen a téren csak a Tokió Forduló tárgyalásai hoztak.

Az Egyezmény az alább tárgyalt nem vámjellegű akadályokat vonja szabályozása alá.

3. *A mennyiségi korlátozások és tilalmak köre*, az exportot és az importot egyaránt érintheti. A GATT a mennyiségi korlátok valamennyi formáját tiltja. A XI. cikk értelmében sem exportra, sem pedig importra nem tartható fenn mennyiségi korlátozás vagy tilalom. A szabályozást az Egyezmény a vámkontingensekre is kiterjeszti.

A gyakorlatban számos mennyiségi korlát ma is hatásosan funkcionál. Ez részben magának az Egyezménynek köszönhető, amely kivételek sorozatával ad lehetőséget a főszabály megkerülésére. Az Egyezmény engedélyezi korlátozások vagy tilalmak bevezetését valamely termék súlyos hiánya esetén az export, a mezőgazdasági termékek felhalmozódása esetén pedig az import vonatkozásában. Ez utóbbi rendelkezés számos GATT-tagállam – elsősorban a nyugat-európai tőkésországok – mezőgazdasági protekcionizmusának ad zöld utat. A GATT történetének legreménytelenebb és kegyesebb eredményét elért kérdése a mezőgazdaság védelme. A protekcionizmus élenjáró harcosa, a Közös Piac, drasztikus mennyiségi importkvótáival számos állam – köztük hazánk – mezőgazdasági kereskedelmét akadályozza.

Az áruk mennyiség- vagy értékbeli korlátozására ad lehetőséget a XII. cikkely a felek pénzügyi és fizetési mérlege megóvása érdekében. A korlátozás azonban csak olyan mértékű lehet, amely a valutatartalékok csökkenésének megelőzéséhez vagy megállításához, illetve növekedésének biztosításához szükséges. A korlátozások nem érinthetik károsan a felek érdekeit, és nem akadályozhatják meg termékek minimális mennyiségben történő bevitelét, vagy a kereskedelmi mintákra, szabadalmakra, védjegyekre és a szerzői jogra vonatkozó előírások végrehajtását. A korlátozások bevezetésére az Egyezmény a fejlődő országokat külön is felhatalmazza iparágak megteremtése érdekében.

A korlátozások csak diszkriminációmentesen alkalmazhatók, ugyanakkor az Egyezmény lehetővé teszi a kvóták importőrök szerinti felosztását, egy korábbi összehasonlítási időszak részesedési arányának megfelelően. Bár a rendelkezés a diszkriminációmentességet kívánja szolgálni, gyakorlati megvalósulása ezzel ellentétes eredményt is okozhat: az államokat megakadályozza abban, hogy importrészesedésüket az adott ország vonatkozásában a piaci viszonyoknak megfelelően növeljék, ami a bázisidőszakban kevesebbet exportáló államot hátrányosabban fogja érinteni, mint az importban jelentősebb hányaddal rendelkező feleket. A kvóták felosztása a piaci verseny korlátozását és egy korábbi importrészesedési megoszlás stabilizálását eredményezi. Az ellentmondás kiküszöbölésére az Egyezmény konzultációs kötelezettséget ír elő, egyrészt folyamatosan (évente) annak megállapítására, hogy a korlátozás vagy mértéke a továbbiakban indokolt-e, másrészt

bármely fél kérésére, ha bizonyítja, hogy a kontingensek összeegyeztethetetlenek a GATT rendelkezéseivel, és ennek kapcsán kereskedelmét hátrányosan érintik. A feltételek konjunktív jellege korlátozza a fent ismertetett probléma megoldásának lehetőségét. Ezen túlmenően a konzultáció esetleges eredményei sem tartalmazznak kötelezettséget a kontingensek módosítására, a Szerződő Felek csupán javaslatokat tehetnek vagy felmenthetik a hátrányosan érintett felet egyes kötelezettségeinek teljesítése alól.

4. *Az állami beavatkozás formái.* A piacgazdálkodás rendszerében az állami beavatkozástól mentes, tisztán a piaci viszonyok szabályozta gazdaság gondolata a monopóliumok és a gazdasági válságok megjelenésével megdőlt, az állami befolyás egyre erősödött és napjainkban is növekvő tendenciát mutat.

Az állami beavatkozás korlátozására vagy kiiktatására tett intézkedések nem képezik a GATT erős oldalát – ami érthető, hiszen ha az államok szükségesnek tartják befolyásuk növelését, akkor a GATT-ban sem fognak ezzel ellentétes intézkedéseket tenni. A beavatkozás széles eszköztárából a GATT-szabályozás a következő formákra terjed ki.

a) *Az állami támogatás.* Alapvetően abból kell kiindulni, hogy a GATT az állami támogatást általánosságban nem tiltja. Az Egyezmény az állami támogatás azon eseteit szabályozza, amikor az közvetlen vagy közvetett módon az export növekedését vagy az import csökkenését eredményezi. Ilyen esetben a felet csupán az írásbeli tájékoztatás kötelezettsége terheli, ebben ismertetnie kell a támogatás mértékét, természetét, okát és hatását. Ha a támogatás bármely szerződő fél érdekeit jelentősen sérti vagy veszélyezteti, konzultálni köteles az érintett féllel a korlátozás lehetőségéről.

A támogatás korlátozására vagy megszüntetésére irányuló rendelkezést a GATT csak a kifejezett exporttámogatás esetére állít fel, amennyiben felhívja a feleket a nyers- és alapanyagok exportszubvenciójának elkerülésére, illetve a szubvenció oly módon történő alkalmazására, hogy az ne vonja maga után az államnak a világexport-kereskedelemből való méltányosnál nagyobb részesedését. (XVI. cikkely 3. pont)

Az Egyezmény arra az esetre, ha az állami támogatás „olyan hatással jár, hogy jelentős anyagi kárt okoz vagy anyagi kárral fenyeget valamely meglevő hazai iparágat, vagy akadályozza egy hazai iparág kialakulását” (VI. cikkely 6/a pont) kiegyenlítő vám alkalmazását teszi lehetővé. Kiegyenlítő vámon olyan „különleges vámot kell érteni, amelyet prémiumok és támogatások ellensúlyozására vetnek ki, amelyet bármilyen termék gyártása, előállítása vagy kivitele közvetlenül vagy közvetve élvez” (VI. cikkely 3. pont).

A nyers- és alapanyagokon kívüli más termékek exportszubvencióját az Egyezmény XVI. cikkelyének 4. pontja megszüntetni rendeli, amennyiben a támogatás a hazainál alacsonyabb áron történő értékesítést eredményez. Ez a rendelkezés azonban csak azon tizenhat fejlett tőkésállam között van érvényben, akik 1960-ban egy külön deklarációban azt magukra nézve kötelezőnek elismerték.¹⁷

Bár nem állami beavatkozás eredménye, mégis itt kívánczik említésre az Egyezmény dömpingre vonatkozó szabályozása. Megjelenési formája, hatása és az ellene

¹⁷A szubvenciók és a kiegyenlítő vám kapcsolatáról, valamint a XVI. cikkely 4. pontjának kérdéséről lásd: Bartha Ferenc: Exporttámogatások, kiegyenlítő vámok és a GATT. *Külgazdaság*, 1976. 2. szám.

alkalmazható szankció tekintetében hasonló az állami támogatáshoz. Alapvető különbségük, hogy míg az állami támogatás esetén az import növekedését valamely állami intézkedés eredményezi, addig a dömping okozta fokozott árubevitel a vállalatok árpolitikájának tulajdonítható.

A dömpinget – vagyis valamely áru nagyobb tömegben és rendes értékénél alacsonyabb áron történő bevitelét – a GATT csak akkor ítéli el és szankcionálja, ha az „jelentékeny kárt okoz vagy kárral fenyegeti a szerződő fél területén meglévő ipart, vagy anyagilag akadályozza egy belföldi iparág létrehozását” (VI. cikk 1. pont). A dömping ellensúlyozására dömpingellenes vám vehető ki. Alkalmazásához szükséges a dömping tényének, valamint a károsodásnak a bizonyítása. Az értéknél alacsonyabb áron való forgalomba hozatal akkor valósul meg, ha a termék ára alacsonyabb,

- mint a hasonló termék ára az exportáló országban, ilyen ár hiányában,
- mint a harmadik országba exportra szánt hasonló termék ára, vagy
- mint a származási országban a termék termelési költségének, elfogadható eladási költségének és hasznának összege.

A fenti szabály nemcsak a dömping megállapításának, hanem a dömpingellenes vám mértékének is alapja, mivel az nem haladhatja meg a dömpingkülönbötet, azaz a fentiek alapján számolt árkülönbötet.

c) *Az állami kereskedelmi vállalatok.* A XVII. cikkely rendelkezései a tőkés állami vállalatok nemzetközi gazdasági kapcsolatokban betöltött szerepének szabályozására irányul, és nem a szocialista jogi terminológia állami (kül)kereskedelmi vállalataira. Az Egyezmény értelmében az állami kereskedelmi vállalatok tevékenységük során tartózkodni kötelesek a diszkriminációtól, eladásait és vételüket kizárólag kereskedelmi megfontolások alapján eszközölhetik. A cikkely további rendelkezései abból a szempontból érdemelnek említést, hogy mennyiben egyeztethetők össze a szocialista országok külkereskedelmi vállalataira vonatkozó szabályozással. Tárgyalásukra ennek megfelelően az alábbi IV. 2. pontban kerül sor.

5. *Az adminisztratív protekcionizmus.* A hazai termékek állami támogatásának közvetetten érvényesülő eszközei azok a minőségi szabványok, csomagolási, egészségügyi, márkavédelmi stb. előírások, amelyek a külföldi termelőket a hazaiaknál kedvezőtlenebb helyzetbe hozzák. Az adminisztratív előírások bizonyos határig szükségesek, és megfelelnek az államok által folytatott normális kereskedelmi gyakorlatnak. A GATT szabályai az általánosan elfogadottól eltérő, olyan előírások kiküszöbölésére irányulnak, amelyek mögöttes célja nem az egészségügyi, minőségi stb. feltételek betartásának ellenőrzése, hanem a külföldi termékek távoltartása a hazai piactól. „Az adminisztratív protekcionizmus jelenségei elleni küzdelmet megnehezíti az a tény, hogy alkalmazásukra a lehetőséget egy objektív, nehezen vitatható követelmény kielégítése teremti meg, nevezetesen az, hogy minden országnak nemcsak joga, hanem kötelessége megvédeni fogyasztóit az egészségre ártalmas anyagokat tartalmazó élelmiszerektől vagy például balesetveszélyes ipari termékektől.”¹⁸

Az adminisztratív eszközök közé sorolható az állam engedélyezési és vámeljárási rendszere is.

¹⁸Huszár Ernő: Protekcionizmus és nemzetközi kereskedelem. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1978. 214. l.

a) *A vámeljárás* kérdésköréből a GATT a vámérték egységes megállapítására vonatkozóan tartalmaz rendelkezést. Ennek értelmében a vám alapját az áru tényleges értéke kell képezze, mely az importáló ország jogszabályai által meghatározott időben és helyen a tiszta verseny feltételei között az áru rendes kereskedelmi forgalomban történő értékesítésekor alkalmazott ár. (VII. cikk 2b pont) Ez a szabályozás az egységesítést csupán formai szempontból biztosítja, mely nem eredményezi a vámérték megállapításának tartalmi azonosságát. A gyakorlatban is egységes módszer megvalósítása felé a tokiói tárgyalásokon tettek lépéseket a felek.

b) *Díjak, formaságok és származási jelzések.* A legnagyobb kedvezmény elve a GATT-ban kiterjed a behozattal és kivittel kapcsolatos valamennyi szabály, előírás, illeték és kivetési módszerének, valamint a származási jelzéseknek alkalmazására. Ezen túl a GATT előírja, hogy a beszedésre kerülő díjak és illetékek nem haladhatják meg a fogadó állam által nyújtott szolgáltatások hozzávetőleges értékét, és nem szolgálhatják a hazai termékek közvetett védelmét. Az Egyezmény kimondja annak szükségességét, hogy az államok csökkentsék az említett díjak és illetékek számát és fajtáját, az eljárások és formaságok bonyolultságát valamint az export- és importokmányok követelményeit. (VIII. és IX. cikkely)

III. A gazdasági viszonyok változása és a Tokió Forduló

Valamely jogi felépítmény működésének vizsgálatokor abból indulhatunk ki, hogy az adott rendszer hogyan képes a gazdasági viszonyok követelményeinek megfelelni, azokra visszahatni, illetve belső átalakulásával, mennyiben tudja követni az állandóan fejlődő gazdasági szféra változásait. A GATT több mint harminc éves tevékenységének ilyen jellegű értékelése is két kérdés köré csoportosítható:

1. mi jellemzi a GATT-ot létrejöttékor és az azt közvetlenül követő években,
2. mint statikus jogi konstrukció hogyan volt képes alkalmazkodni a dinamikusan változó gazdasági viszonyokhoz.

1. *A GATT létrejöttékor és az azt követő években.* A GATT a háború utáni viszonyok rendezését szolgáló intézmények egyike, feladata a nemzetközi kereskedelem akadályainak elhárítása, lefektetett szabályainak érvényesítése. Létrejöttében nagy szerepe volt az USA liberalizációs – benne gazdasági expanziós – törekvéseinek, de a kereskedelmi kapcsolatok egységes rendszerével az európai országok érdekeit is szolgálta.

Az Egyezmény a nemzetközi gazdasági kapcsolatok első multilaterális szabályozása, mely a szabadkereskedelem legfontosabb elveinek összefüggő rendszerét fogalmazza meg. Eredményei vitathatatlanok a legnagyobb kedvezmény elvének intézményessé tételében, a vámok fokozatos csökkentésében, a nemzetközi kereskedelem kérdéseinek egyezmények útján való rendezésének előmozdításában, a jogegyenlőség megvalósításában. Fórum a gazdasági és kereskedelmi élet általános és egyedi problémáinak megtárgyalására és megoldásai kidolgozására.

A GATT kétségtelen pozitív hatását az irodalomban is általánosan elismerik. „A GATT számos fogyatékosága ellenére korunk legszélesebb körű kereskedelem- és vámpolitikai egyezménye, amely kölcsönös előnyök alapján igyekszik összefoglalni a nemzet-

közi kereskedelemben résztvevők jogait és kötelességeit.”¹⁹ „... hosszú időn keresztül, lényegében a hetvenes évekig a nemzetközi kereskedelempolitika vitathatatlanul legjelentősebb multilaterális fórumának bizonyult”,²⁰ „... hatását a nemzetközi gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokra igen nagyra kell értékelni; nagyon hatásos eszköznek bizonyult különösen a fellendülő konjunktúra talaján a tőkésországok egymásközi kereskedelmének liberalizálására, a vámakadályok csökkentésére és az egyéb akadályok elhárítására.”²¹ A GATT története során azonban nem büszkélkedhetett egyértelmű elismerésekkel.

A támadások középpontjában az Egyezmény egészét átfogó kivételrendszer áll, melynek következtében „ma már a kivétel képezi a szabályt és a szabály tekinthető kivételnek”.²² A főszabály és kivételeinek rendszere önmagában sem nem pozitív, sem nem negatív. A kivétel minden jogi szabályozás jellemzője, mely abból az ellentmondásból adódik, hogy a jog az általánosság szintjén kívánja rendezni a valójában igen heterogén társadalmi és forgalmi viszonyokat. A kivételeket abból a szempontból kell vizsgálnunk, hogy mennyiben tükrözték a háború utáni gazdaság ellentmondásait és igényeit.

A GATT nemzetközi egyezmény, mely létét aláírásának köszönheti, tehát olyan szabályozást kellett produkálnia, mely lehetővé tette a különböző berendezkedésű, fejlettségű és eltérő érdekekkel fellépő országok csatlakozását. A GATT tárgyalásai azzal az igénnyel indultak meg, hogy univerzális egyezményt hozzanak létre, ennek érdekében pedig olyan kompromisszumokra kényszerültek a felek, melyek alkalmasak voltak a protekcionizmus és a szabadkereskedelem, a preferenciák és a legnagyobb kedvezmény elve, a fejlett és fejlődő országok ellentmondásait áthidalni. A keletkezés pillanatában tehát a kérdés úgy merült föl, hogy vagy létrejön egy, az ellentmondásokat hűen tartalmazó egyezmény, melyet az államok elfogadnak, vagy megfogalmaznak egy, a realitások talajától elrugaszkodott „eszményi” szabályrendszert, melyre vagy a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet (ITO) sorsa, vagy a gyakorlati működés képtelensége várt volna.

A GATT-tól keletkezésekor sem lehetett a szabadkereskedelem tiszta megvalósítását elvárni. „Bármiféle multilaterális szabadkereskedelmi jellegű megállapodás létrehozása csak akkor kecsegtet sikerrel, ha a résztvevő országok számára meghagyják a szabadkereskedelmi elvektől való részleges, illetve ideiglenes eltérés lehetőségét.”²³

A GATT rendszere nem más, mint a háború utáni gazdasági helyzet alapján kialakult eltérő erő- és érdekviszonyok tükröződése, mely a jogszabályszerkesztés technikájának eredményeként szabályok és kivételek megfogalmazásában ölt testet.

Valóban az Egyezmény hiányosságaként értékelhető azonban, hogy rendelkezéseit a gyakorlatban nem, vagy nem megfelelően tudta betartatni a részes államokkal. A kivételek adta lehetőségek alkalmazásán túl, az államok intézkedéseikkel sorozatosan meg-

¹⁹ Szalai János: A GATT és a vámpreferenciák helyzete Vám- és Pénzügyőrné Iskola Bp., 1970. 52. l.

²⁰ Huszár Ernő: i. m. 233. l.

²¹ Nyerges János: Nemzetközi gazdasági szervezetek és integrációs alakulások. Külkereskedelmi szakjogi továbbképző 1974. január 23. előadásjegyzet 23. l.

²² Nyerges János: Új irányzatok a világkereskedelemben. Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1966. 157. l.

²³ Huszár Ernő: i. m. 236. l.

sértették az Egyezmény szabályait. Erre az adott lehetőséget, hogy a GATT nem rendelkezik hatáson szankciókkal, melyek képesek a köteleességek teljesítésének következetes kikényszerítésére.

Az Egyezmény szankciórendszere két elemre épül: az erkölcsi szankcióra – vagyis valamely jogellenes magatartás nemzetközi elítélésére –, és a kötelezettségzegővel szemben, az okozott hátránnyal vagy kárral azonos értékű kedvezmények és engedmények felfüggesztésére vagy visszavonására. Ami az erkölcsi elítélést illeti, amint pénzben mérhető gazdasági érdekről van szó, nem minősül hatáson eszköznek.

Az engedmények visszavonása és a kötelezettségek teljesítése alóli felmentés a Szerződő Felek részéről a GATT jogegyenlőségének elvére épül. Ennek következtében csak azonos fajsúlyú államok esetén lehet eredménye. Az azonos érték ugyanis, a sérelem és a visszavont engedmények egymáshoz viszonyított, egyenlő értékét jelenti, abszolút értelemben, ezek hatása azonban a két állam gazdaságára relatíve eltérő lesz, aszerint, hogy az ország milyen fejlettségi szintű, szükségleteinek kielégítésére mennyiben szorul külső forrásokra, nemzeti jövedelmét milyen arányban realizálja a külkereskedelemből, stb. Olyan államok esetén, melyek gazdasági életére érzékenyen reagál minden, a külkereskedelemből érkező hatásra, a vele szemben tanúsított legkisebb kötelezettségzegés is jelentős érdeksérelmet eredményezhet. Ezzel szemben, ha a kötelezettségzegő állam egy erős gazdasági nagyhatalom, ránézve az azonos értékű szankció olyan minimális hátrányt jelent, mely nem ösztönzi jogellenes magatartásának megváltoztatására.

A szankciórendszer hiányosságainak elismerése mellett szem előtt kell tartani, hogy nem csupán a GATT küzd ezzel a problémával. Még a legfejlettebb nemzetközi szervezetek (például az ENSZ) sem rendelkeznek a kikényszerítés hatásosabb eszközeivel.

Végül meg kell említeni, hogy a GATT harminc éve során számtalan esetben lehetővé tette, hogy az államok politikai törekvéseiket a gazdaság területén is érvényre juttassák. Az ebből adódó diszkriminációkra elegendő a szocialista országokkal szembeni nyugati intézkedések példáját felhozni, de a politikai erőviszonyok alakulása a nyugati országok viszonylatában is elfogultságot eredményezett a döntéshozatali mechanizmusban.

Mindezek mellett a GATT értékelése során nem lehet megfeledkezni két dologról. Az egyik, hogy a GATT létrejöttkor csupán része volt egy, csak elméletben megfogalmazott komplex rendszernek és szervezetnek. Az elképzelésekből csupán a „rész”, a GATT került megvalósításra, mely önmagában sok tekintetben csonka (például hatékonyabb szankciók és létrejöttkor a szervezet hiánya), vele szemben az államok mégis maximális elvárásokkal léptek fel. A másik tényező, hogy a GATT is csak egy eleme a háború utáni rendezés eredményeinek. A GATT vizsgálata során tehát ki kell tekintenünk a rendszer egészének működésére. A kitekintés itt annak a megállapítására szorítkozik, hogy az ENSZ eredményei is hagynak kívánnivalót maguk után, a Bretton Woods-i rendszer pedig a hetvenes években hullott darabjaira.

2. *A gazdasági viszonyok változása és a GATT.* A GATT első tíz éve során a kereskedelmi viszonyok alakulása a tagok között, a fenti ellentmondások ellenére kedvező volt. Ebben a háború utáni konjunktúra szerepe meghatározó volt.

A gazdasági viszonyok változása az ötvenes évek végétől új helyzet elé állította a GATT-ot, melynek szabályai elégtelennek bizonyultak az újkeletű problémák rendezésére. A tagok szemétt hűnytak a Közös Piac integrációjának diszkriminatív politikája

fölött, belátták, hogy engedniük kell a fejlődő országok egységes követeléseinek és a szocialista országok csatlakozását is lehetővé tették. Az események következtében a GATT eddigi tagsága teljesen átalakult. Tükrözik ezt a szakirodalmi megállapítások is. „A Közös Piac nem csupán tagjainak összessége, hanem egy új és erősebb szervezet a GATT-on belül, olyan célokkal, melyeket nem láttak előre a GATT megtervezésekor.”²⁴ A fejlődő országok csatlakozásával kapcsolatban pedig elmondható, hogy „nincs ami jobban megváltoztatta volna a GATT mai külső megjelenését, mint a fejlődő országok megnövekedett részvétele működésben”.²⁵

A hatvanas évek politikáját vázlatosan az jellemezte, hogy a fejlődő országoknak nyújtott látszatengedményeken túl a GATT igyekezett nem foglalkozni sem a felmerült problémákkal, sem a saját belső válságával. Egyes kötelezettségek betartásától hallgatólagosan eltekintett, ami azzal az eredménnyel járt, hogy erre hivatkozva az államok más kötelezettségeiket is megszegték. Az új viszonyoknak megfelelő jogi reform gondolata ugyan felmerült, és néhány területen megkísérelték az újratárgyalást, ezek a kezdeményezések azonban az államok egységes és következetes fellépésének hiányában kudarcba fulladtak.

A GATT helyzetét a hetvenes évek gazdasági válsága és az ennek kapcsán kirobbant kereskedelmi háború csak tovább rontotta. A dollár aranyra való átválthatóságának megszüntetése, a valuták lebegtetése aláásta a kereskedelmi kapcsolatok addigi pénzügyi alapját képező Bretton Woods-i rendszert. Az infláció, a munkanélküliség, az energiaválság és az államok növekvő fizetési mérleg passzívuma az eddigi gazdasági rend felbomlását, az érvényes kereskedelmi szabályok alkalmazásának féltreteletét és a protekcionista intézkedések elterjedését eredményezte. A gazdasági életet a mennyiségi korlátozások, az állami beavatkozás és a mezőgazdasági protekcionizmus erősödése jellemezte, míg a kereskedelem egyre nagyobb hányada nem a GATT szabályai, hanem az integrációs és nem viszonos preferenciák alapján bonyolódott.

A hetvenes évek első felére a GATT jogi rendszere távolról sem tükrözte a gazdasági viszonyok alakulását, ennek megfelelően tehetetlen volt a nemzetközi kereskedelmet befolyásoló új jelenségekkel szemben. Azok a módosítások pedig, amelyeket kénytelen volt elismerni (nem viszonos preferenciák) csak az Egyezmény ellentmondásait növelték. A legnagyobb kedvezmény elve, a jogi egyenlőség, a kölcsönös előnyök és a viszonyosság pedig a gyakorlatban már rég nem a nekik szánt súllyal funkcionáltak. A GATT jogi reformja nem tűrt további halasztást. Ennek első átfogóbb fejleményeit a Tokió Forduló hozta meg.

3. *A Tokió Forduló.* Az 1973-ban megindult tokiói körtárgyalások jellegükben különböztek a korábbi GATT fordulóktól. A hetvenes évekre a gazdasági erőviszonyok átalakultak, az Egyesült Államok vezető gazdasági hatalma a tőkés világ gazdaságban is csökkent, jelentős erővel felzárkóztak az Európai Közösségek és Japán. Megnövekedett a fejlődő országok jelentősége is – a GATT történetében először vívtak ki mellőzhetetlen figyelmet problémáik tárgyalására. Jelentős tényező az is, hogy a megbeszéléseken komoly súllyal részt vettek az Egyezményben érdekelt szocialista országok (Cseh-

²⁴ Robert E. Hudec: *The GATT Legal System and World Trade Diplomacy* Praeger Publishers U.S. 1975. 207. l.

²⁵ Uo. 208. l.

szlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária) és – ezúttal első ízben – teljes joggal olyan államok is, melyek nem tagjai a GATT-nak. A Forduló célja nem korlátozódott a vámcsökkentésekre, hanem középpontjában a nem vámjellegű kereskedelmi akadályok csökkentése állt, és átfogta a következő évtized multilaterális kereskedelmi rendszerének és nemzetközi kereskedelmi kapcsolatainak megtervezését is. Ezen kívül megoldásra várt a mezőgazdasági és trópusi termékek kereskedelmének, a fejlődő világ gazdasági helyzetének és egy, az Egyezmény „kibúvó záradékát” (XIX. cikk) módosító vagy annak helyébe lépő ún. multilaterális biztonsági rendszer kidolgozásának kérdése is.

A tárgyalások 1979 áprilisában befejeződtek. Eredményeinek részletes ismertetésére és átfogó értékelésére ez a munka nem vállalkozhat,²⁶ csupán néhány olyan új rendelkezés jogi szempontból való tárgyalására törekszik, mely az Egyezmény eddig ismertetett kérdéseivel kapcsolódva különösebbnek tekinthető.

A megállapított vámcsökkentések a világkereskedelem – mely a GATT adatai szerint napjainkban 125 milliárd US \$ – 33 százalékát érintik, és 1980-tól hét éven keresztül, egyenlő felosztásban kerülnek bevezetésre.²⁷

a) A kereskedelem nem vámjellegű akadályairól folyó tárgyalások legfontosabb eredménye a „tisztességes kereskedelem kódexeinek sorozata” (series of fair trade codes). A kódexek az Egyezmény elveivel összhangban, szabályait és meghatározásait pontosítva, továbbfejlesztve vagy módosítva kerültek megfogalmazásra. Itt a kódexekből néhány fontosabb rendelkezést emelünk ki.²⁸

aa) Egyezmény a vámérték megállapításáról. A kódex célja, hogy egységes, fair és semleges módszert biztosítson a vámérték meghatározására. Ennek keretében öt eljárás kidolgozására került sor, melyek egymással hierarchikus rendszert alkotnak. A sorrendben hátrább következő módszer csak akkor alkalmazható, ha a korábbi eljárással a vámérték nem állapítható meg. A kódex értelmében a vámérték alapja: 1. az ügyleti érték, mely az exportra történő eladás esetén az importáló által ténylegesen kifizetett vagy kifizethető ár; 2. az ugyanabba az országba azonos feltételek mellett eladott azonos termék ügyleti értéke; 3. az ugyanabba az országba, azonos feltételek mellett eladott hasonló termék ügyleti értéke; 4. az importált termék viszonteladási ára, melyből meghatározott költségek levonásra kerülnek; 5. olyan kalkulált ár, mely az alapanyag és az előállítás költségeit, a hasznot és az általános kiadásokat tartalmazza. Az új szabályozás definiálja a vámértékkel kapcsolatos fogalmakat, valamint részletesen rendezi az eljárási, fellebbezési konzultációs szabályokat és információs kötelezettségeket.

bb) Egyezmény a szubvenciókról és kiegyenlítő vámokról. A kódexben az aláírók továbbra is jogosnak ismerik el mindazokat a szubvenciókat, melyek nem érintik károsan a nemzetközi kereskedelmet, ugyanakkor kötelezettséget vállalnak arra, hogy tartózkodni fognak exportszubvenció alkalmazásától, más szubvenció bevezetésekor pedig törek-szenek elkerülni, hogy az

²⁶ lásd erről: Nyerges János: A GATT körtárgyalásainak eredményei, *Külgazdaság*, 1979. 9. szám.

²⁷ Major States Sign Protocol to GATT, *International Herald Tribune* 1979. június 12.

²⁸ Felhasznált forrásanyag: *The Tokyo Round of Multilateral Trade Negotiations*, Geneva, 1979.

- másik aláíró fél hazai iparának kárt okozzon,
- egyébként súlyos érdeksérelmet okozzon,
- érvénytelenítse, illetőleg gyengítse azokat az előnyöket, amelyek a másik aláíró felet közvetlenül vagy közvetve az Egyezmény alapján megilletik.

A kódex – az Antidömping Kódexhez kapcsolódó új rendelkezésekhez hasonlóan – útmutatást ad az anyagi kár megállapításának módjára. Eszerint az anyagi kár meghatározásának

- a szubvencionált import mennyiségének és a hazai piacon a termékek árára gyakorolt hatásának, valamint,
- az ilyen importnak a termék hazai termelőire gyakorolt hatásának objektív vizsgálatán kell alapulnia.

A kódex kimerítően szabályozza a vizsgálati eljárás lefolytatásának, a kiegyenlítő vám kiróvásának, ideiglenes és visszaható alkalmazásának kérdéseit is.

cc) Egyezmény a kereskedelem technikai akadályairól. A kódex azon túl, hogy a szabványokat és előírásokat a nemzeti elbánás alá rendeli és tiltja azok minden olyan megállapítását és alkalmazását, mely a kereskedelem korlátozását okozhatja, felhívja az államokat a meglévő nemzetközi standardok alkalmazására, a nemzetközi egységesítésben való aktív részvételre és olyan belső intézkedések megtételére, melyek biztosítják, hogy az aláíró ország állami és nem állami szervei eljárásuk során betartják a kódexből folyó kötelezettségeiket.

dd) Egyezmény az import engedélyezési eljárásról. A kódex egyszerűsíteni kívánja az eddigi gyakorlatot, olyan méltányos és semleges eljárás bevezetésével, mely kizárja, hogy az államok magával az engedélyezéssel az importot korlátozzák, vagy diszkriminációt alkalmazzanak. A kódex automatikus és nem automatikus engedélyezés között különböztet, automatikusnak nevezve azt a rendszert, mely kizárólag adminisztratív, statisztikai adatgyűjtést szolgál, s melyben az állam a kérelemhez való hozzájárulást minden esetben garantálja. Ahol az importot kvóták vagy más rendelkezések korlátozzák, az államok kötelesek nem automatikus engedélyezési rendszerük szabályait az aláírók részére hozzáférhetővé tenni, és a kérelmek megtagadása esetén a jogalanyoknak részletes indokolást és fellebbezési lehetőséget biztosítani.

ee) Egyezmény a kormánybeszerzésekről. Az állami vásárlásokról rendelkező kódexben a felek abban állapodtak meg, hogy a jövőben ezen a területen is lehetővé kell tenni a nemzetközi piaci versenyt, a vásárlásoknak pedig kereskedelmi megfontolásokon kell alapulniuk.

A kódexek önálló bizottságok megalakítását rendelik el, elsődleges feladatukként a viták rendezésében való közreműködést megjelölve arra az esetre, ha a felek konzultációi nem vezetnek kölcsönösen előnyös megoldásra.

b) A tokiói tárgyalások másik jelentős szabályösszegét a nemzetközi kereskedelem keretegyezményei (framework for conduct of international trade) jelentik. Ezekben megállapodás született a fejlődő országok kedvezőbb elbánása és a legnagyobb kedvezmény elvének kapcsolatáról; a fizetési mérleg, illetve a fejlesztési célból alkalmazott biztonsági intézkedésekről; a konzultációkról, hivatalos bejelentésekről és a vitás kérdések rendezéséről; valamint egy tervezet az exportkorlátozásokról és az exportot

sújtó terhekről.²⁹ Közülük csak a legfontosabbnak értékelhető „felhatalmazási klauzálát” említjük, mely – más rendelkezésekkel együtt – megvalósítani törekszik a Forduló egyik fő célját: hogy a fejlődő országokkal való megkülönböztetett elbánás a GATT szerves részévé váljon. Ennek érdekében a klauzula megszünteti az államok kötelezettségét, hogy preferenciális rendszer bevezetése esetén előzőleg felmentést szerezzenek a legnagyobb kedvezmény elve alól. Az Egyezmény ugyancsak kivonja a legnagyobb kedvezmény elve alól a fejlődő országok részére a nem vámjellegű akadályok területén nyújtott különleges kedvezményeket, a legkevésbé fejlett államokkal való speciális elbánást, valamint a fejlődő országok egymás közötti vám és nem vámjellegű preferenciáit.

A tokiói tárgyalások csaknem hat évig tartottak, mégis úgy tűnik, egyes kérdések rendezésére rövidnek bizonyult ez az időszak. Sem a multilaterális biztonsági rendszer, sem pedig a mezőgazdasági kereskedelem átfogó szabályozásában nem tudtak az államok egyezménybe foglalható eredményeket elérni. A marhahúsról és a tejtermékekről született egyezmény részsikernek tekinthető. Kérdéses továbbá, hogy az elfogadott egyezmények mennyire lesznek képesek a protekcionizmus visszaszorítására, hiszen nem irányulnak a protekcionista intézkedések teljes megszüntetésére. Ez a gazdasági élet mai problémái között egyébként is irreális elvárás lenne. Céljuk, hogy a protekcionizmusra alkalmas intézkedéseket nemzetközileg egységesen fejezzék ki, s hogy ezek érvényesítését jogilag meghatározott mederbe tereljék, mintegy jelzőtáblává alakítva az eddigi sorompókat egy szabadabb kereskedelmi hullám útvonalán. Ennek ellenére egyet érthetünk Olivier Long, a GATT főtitkára véleményével, mely szerint „A Tokió Forduló a legátfogóbb és legtöbb eredményt elért multilaterális kereskedelmi tárgyalás, melyet valaha tartottak”.³⁰

Az új szabályozás a GATT nemzetközi kereskedelemben betöltött szerepét is jelentősen módosítja. Egyrészt „növekedni fog a GATT rendelkező, szervező és management funkciója, ezzel pedig kilép a pusztán szerződéses normatív keretből.”³¹ Másrészt olyan belső differenciálódását eredményezi, mely megbontja az Egyezmény eddigi egységét: az új kódexeket és egyezményeket aláíró államok között ezek, mint speciális rendelkezések, az Egyezmény általános szabályait megelőzve fognak érvényesülni. Utalni kell arra is, hogy az új rendelkezések szinte mindegyike olyan kérdéseket érint, melyeket eddig az Egyezmény II. része szabályozott, s így azokat az államok csak akkor voltak kötelesek alkalmazni, ha nem álltak ellentétben belső jogukkal. Az új Egyezménynek ilyen szubszidiárius jellegük nincs: nemcsak kötelezővé teszik az aláírók részére a nemzeti jogszabályok megfelelő módosítását, de sok tekintetben (eljárási szabályok, fellebbezés, indokolási kötelezettség, határidők bevezetésével) annak mikéntjét is előírják. Ha a GATT-ot, mint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok liberalizációjának nemzetközi szintű normarendszerét nézzük, azt mondhatjuk, a tokiói tárgyalások ebben a kérdésben minőségi változást hoztak: olyan nemzetközi egyezményeket, melyek a nemzeti szabályozást befolyásolva törekszenek az egyes alkalmazott jogintézmények egységesítésére.

²⁹ lásd ezekről: Nyerges János: A GATT körtárgyalásainak eredményei.

³⁰ The Tokyo Round of Multilateral Trade Negotiations, Geneva, 1979.

³¹ Nyerges János: A GATT körtárgyalásainak eredményei. 10. l.

IV. A szocialista országok GATT-tagsága

1. *A kelet-nyugati kereskedelem kérdéséhez.* A háború utáni gazdasági fejlődést a kelet-európai szocialista országokban belső és nemzetközi tényezők nehezítették. Többségük nyersanyagforrásokban szegény, így önellátásra képtelen. Az 1945 utáni gazdaságot az elmaradott vagy a háborúban elpusztított ipar, az alacsony technológiai szint és a legtöbb országban a mezőgazdaság túlsúlya jellemezte.

Az újjáépítés és a gazdasági fejlesztés meggyorsításához nyersanyagra, fejlett ipari technológiára, gépesítésre volt szükség. A nyugati országokkal folytatott kereskedelmet azonban – amely egyik forrása lehetett volna ezen országok gazdasági fejlődésének – a hidegháborús nemzetközi légkör befagyasztotta. Az ismert negatív intézkedések (embargó stb.) okát nem a gazdasági szférában kell keresni. Célja az volt, hogy megakadályozza a fejlett nyugati technológia és ipari gépi berendezések beáramlását és a gazdasági fejlődés megnehezítésével késleltesse a szocialista országok megerősödését.

A fejlesztés követelménye a szocialista országokban a hazai források növekvő kihasználását, a belső iparfejlesztést és az egymással folytatott kereskedelem kibővítését tette szükségessé. Ennek eredményeit a Keletről Nyugatra irányuló kivitel ugrásszerű megnövekedése is jelzi. Az olcsónak tekintett termékek „beáramlására” a tőkés országok diszkriminatív intézkedésekkel válaszoltak. A szocialista árukat mennyiségi korlátozásokkal, dömpingvaddal, magas vámokkal és illetékekkel vagy a piaczavarás vádjával igyekeztek távartani a tőkés piacoktól. A mezőgazdasági exportban érdekelt országokat a nyugati agrárprotekciónizmus is sújtotta. Az import korlátozása duplán érezte hatását, mivel a szocialista országok csak olyan mértékben eszközölhetnek behozatalt Nyugatról, amennyit saját exportjukkal – ennek ellentételeként – elő tudnak teremteni.

A nemzetközi kereskedelem előmozdítására hivatott, az ENSZ égisze alatt működő Kereskedelemfejlesztő Bizottság 1960-ban határozatot hozott a kelet-nyugati kereskedelmet sújtó adminisztratív korlátozások kiküszöbölésére vonatkozó ajánlások kidolgozására. Ezzel párhuzamosan az UNCTAD keretében a résztvevő államok megfogalmazták a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alapelveit, melyek többek között kimondják: „a társadalmi és gazdasági rendszerekben fennálló különbségek alapján nem szabad diszkriminációt alkalmazni”.³² A dokumentum záróokmány lévén nem jelentett kötelezettséget az aláírókra, de szemlélteti a hidegháborút követően a kelet-nyugati közeledés első lépéseit.

Az első kereskedelemteremtő szerződések kétoldalú, hosszúlejáratú árucseres-forgalmi megállapodásokban nyertek megfogalmazást. Bár a bilaterális egyezmények a gyakorlatban működőképesnek bizonyultak, a tőkés államok elméleti támadásainak állandó célpontjai lettek. A nyugati kormányok fejlődésbeli visszalépésnek tekintették a kétoldalú szerződéseket a multilateralizmushoz képest. Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy a bilaterálisizmus a szocialista országok számára sem jelent minden esetben optimális megoldást. Az árucseres-szerződésekben kikötött legnagyobb kedvezmény elvét több állam nem tekintette egyenértékűnek a GATT-ban megadott kedvezményes elbánással. Ezt a gyakorlatot követte például Ausztria is, melynek eredményeként Magyarország leg-

³² Az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának Záróokmánya, 2. számú alapelv. idézi: Nyerges János: Új irányzatok a világkereskedelemben. 167. l.

nagyobb kedvezményes szerződése ellenére korlátozottabb engedményeket élvezett, mint az elbánásban GATT alapon részesülő államok. Ezen túlmenően, a kétoldalú szerződések felmondása vagy meghosszabbításának megtagadása mindig könnyebb; míg egy multilaterális egyezményben két állam viszonylatában ez a lehetőség meglehetősen korlátozott.

2. *A szocialista országok csatlakozásának egyes általános kérdései.* A nemzetközi kereskedelemben alkalmazott előnyök és kedvezmények multilaterális egyezményrel való megszerzésére egyes szocialista országok már az ötvenes évek végén lépéseket tettek.

A GATT-hoz való közeledés kérdésében a szocialista országokban számos kérdés merült fel. A GATT-tal szemben felhozott ellenérvék között nem kisebbek voltak, mint hogy az nem univerzális jellegű, nem az ENSZ szakosított szerveként működik, és rendelkezései nem számolnak a szocialista országok eltérő gazdasági berendezkedésével. A Szovjetunió ma sem tagja a GATT-nak, nagy gazdasági súlya, természeti forrásainak gazdagsága nagyfokú gazdasági kiegyenlítettségre, biztonságra és önellátásra ad lehetőséget, így gazdasága nincs olyan mértékben rászorulva a nemzetközi kereskedelembe való részvételre, mint más szocialista országok. A kisebb szocialista államok számára az Egyezményhez való csatlakozás jelentette azt a számukra fontos lehetőséget, hogy multilaterális alapon részesedjenek a legnagyobb kedvezmény elvében, a vámkedvezményekben, a mennyiségi és egyéb nem vámjellegű korlátozások csökkentésében. Csatlakozásuk nem volt akadálymentes. A nemzetközi légkör változását azonban jól jelzi, hogy a korábbi politikai elzárkózást a gazdasági kérdések előtérbe állítása váltotta fel.

A GATT alapvetően a piacgazdálkodást folytató államok gazdasági struktúrájára épül, ahol a kereskedelmet, legalább is az általánosan vallott elvként, a piaci viszonyok és a piaci verseny szabad érvényesülése jellemzi, melyet nem korlátoz az állami irányítás, különösen nem a központi tervezés vagy az állam külkereskedelmi monopóliuma. A GATT a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokat a valuták konvertibilitására és a vámtarifák szabályozó mechanizmusára építette. Ezzel szemben a szocialista országok gazdasági rendszere a csatlakozáskor a termelési eszközök társadalmi tulajdonán, a központi irányítással végrehajtott népgazdasági terven, az állam külkereskedelmi monopóliumán alapult, és nem rendelkeztek sem konvertibilis valutával, sem a kereskedelmet egymagában szabályozó vámtarifával.

A szocialista országok gazdasági és kereskedelmi berendezkedésével kapcsolatos nyugati nézetek meglehetősen eltérőek. Egyes vélemények szerint például „a tervgazdálkodást folytató országok külkereskedelmi jogának más országok ilyen jogával történő összehasonlítása nem okoz nehézséget. Ennek a problémának a hiánya nem tekinthető jellegzetes vonásnak, mivel egész egyszerűen a tervgazdálkodást folytató országok külkereskedelmi joga alapvető elveiben nem különbözik más országokétól . . . végeredményben minden ország nemzetközi kereskedelmi joggal foglalkozó specialistái nehézség nélkül arra a megállapításra juthatnak, hogy „közös nyelvet” beszélnek.”³³

A nyugati vélemények zöme mégis azon az állásponton van, hogy a szocialista országok gazdasági rendszere akadályt jelent a kelet-nyugati viszonylatú szabad, a piaci mechanizmusokra és kizárólag vámokra épített kereskedelemnek. Az Európai Gazdasági

³³ Schmitthoff: *The Sources of the Law of International Trade with Special Reference to East-West Trade.* Stevens & Sons, 1964. 42. l.

Bizottság ülészakán 1958-ban például az angol küldött kijelentette: „alig lehet a nehézségek megoldásának más módját találni, mint hogy Kelet-Európa egész gazdasági rendszerét módosítsák”.³⁴ Ez a szélsőséges és a realitások talajától elrugaszkodott megállapítás nem jellemezte általánosan a tőkés fellépést, a szocialista országok csatlakozási tárgyalásai során felhozott problémák pedig nem a csatlakozás megakadályozására, hanem arra irányultak, hogy a tagság áraként a szocialista államok meghatározott engedményeket tegyenek és speciális kötelezettségeket vállaljanak.

A tőkés országok elsősorban azt vonták kétségbe, hogy a legnagyobb kedvezmény megadása számukra is megfelelő előnyökkel járna, mivel a kereskedelem tervirányításon alapszik, mely meghatározza az import mennyiségét és forrását. Ennek alapján alkalmazták a szocialista országokkal szemben az „előnyök és kötelezettségek kölcsönöségének elvét”, amely a viszonyosság új értelmezését jelentette a GATT-ban, és olyan kötelezettségvállalásokat rótt a szocialista országokra, melyekről egyetlen más állam csatlakozásakor sem történt megállapodás. Ennek eredményeként két szocialista állam is mennyiségi importkötelezettséget vállalt magára.

Az importkötelezettség gondolata nem a hatvanas évek terméke. Az USA által 1945-ben a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet Alapszabályaként elkészített tervezetének 28. cikkelye a következőket mondta ki: „Minden tagállam, mely a behozatal teljes vagy lényegében teljes állami monopóliumát vezeti be vagy tartja fenn, ... a többi tagállammal megállapodást köt, amelynek értelmében a többi tagállamtól kapott vám-tarifa-koncessziókkal összefüggésben és az e fejezet alapján származó egyéb előnyök figyelembevételével arra kötelezi magát, hogy meghatározott időn belül a többi tagállam áruiból megállapodás szerinti mennyiséget átvessz. Ezt a vásárlási megállapodást időszakonként szabályozni kell”.³⁵ A GATT nem tartalmaz a tervezettel rokon szabályozást, de a mennyiségi kötelezettségvállalás elméletben fennmaradt, és Lengyelország valamint Románia csatlakozásakor gyakorlattá is vált.

A mennyiségi importkötelezettséget vizsgálva arra a megállapításra kell jutni, hogy vállalása ellentétes a GATT-tal, mivel

– az Egyezmény a fent már vázoltak szerint kimondja, hogy minden, a legnagyobb kedvezmény alapján járó kedvezményt, előnyt, mentességet vagy előjogot „azonnal és feltétel nélkül meg kell adni valamennyi szerződő fél területéről származó vagy oda irányuló hasonló termékekre”, (I. cikkely 1. pont)

– a GATT a vámot tekinti a kereskedelmet szabályozó döntő eszköznek.

A gyakorlatban azonban a kötelezettség vállalására azért került sor, mert a csatlakozásokat vizsgáló munkacsoportok megállapításai szerint az érintett országok nem rendelkeztek hatékony vámtarifával.³⁶ A GATT viszonyosságra épülő rendszerében a csatlakozásokat vámtárgyalások előzik meg, ennek során a csatlakozó állam vámcsökkenéseket eszközöl azoknak az engedményeknek a viszonzásaként, melyek a felek között már korábban érvényesültek. Ilyen értelemben egyetlen ország sem válhat ellen-

³⁴ Nyerges János: A kelet-nyugati kereskedelem időszerű kérdései Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1962. 6. l.

³⁵ idézi: Szalai János: i. m. 57. l.

³⁶ lásd erről: Náray Péter: A legnagyobb kedvezményes elbánás elvének alkalmazása a kelet-nyugati kereskedelemben. Külgazdaság. 1977. 10. szám.

szolgáltatás nélkül az Egyezmény részesévé. Azok az országok azonban, amelyek nem rendelkeznek hatékony vámtarifával, vámcsökkenést nem tudnak felajánlani. Ezért más lehetőséget kellett találni arra, hogy a megszerzett kedvezmények ellenében a a szerződő felek termékeinek fokozott beáramlása biztosítható legyen. A GATT tagjai ezért azt kívánták, hogy a népgazdasági tervezés során a szocialista államok vegyék figyelembe nemzetközi kötelezettségvállalásukat és biztosítsák a nyugati áruk növekvő behozatalát. A szocialista országok tehát nem eltérő gazdasági rendjük és nem is a legnagyobb kedvezményes elbánás megszerzéséért „fizettek”, hanem vámtarifájuk hiányában ezzel nyújtottak viszontengedményeket a szerzett előnyökért. A csatlakozásnak ez a módja kompromisszum terméke – mely, mint láttuk nem az első a GATT történetében.

Más vonatkozásban, konkrétan az állami külkereskedelmi monopólium kérdésében is probléma merült fel. Az Egyezmény az állami kereskedelmi vállalatokról szólva a kapitalista országok állami vállalataira tartalmaz szabályozást. A XVII. cikkely legfontosabb rendelkezései ezen a téren: a) a kizárólagos vagy különleges jogokat élvező vállalatoknak külkereskedelmi eladásai és vásárlásai során a diszkriminációmentesség általános elvei alapján kell eljárniuk; b) eladásait és vételkeit kizárólag kereskedelmi megfontolások alapján eszközölhetik; c) az államoknak lehetőséget kell adniuk a szokásos kereskedelmi gyakorlatnak megfelelően a többi szerződő fél vállalatának arra, hogy versenyezzenek az ilyen eladásokban és vásárlásokban való részvételért; d) a szerződő felek elismerik, hogy az ilyen jellegű vállalatok működése „olyan lehet, ami a kereskedelem súlyos akadályát képezi”. Ez a szabályozás az állam gazdasági beavatkozásának területét kívánja szűkíteni, megakadályozni, hogy az állami cégek túlzott privilégiumokat élvezzenek a magánvállalatokkal szemben és hogy politikai megfontolásokból diszkriminációt alkalmazzanak.

A cikkely alapján a szerződő felek a szocialista állami vállalatokra azzal a feltételezéssel éltek, hogy ezek – márcsak profilmonopóliumuk miatt is – ellentétesek a GATT-tal. A szocialista külkereskedelmi vállalatokat azonban nem lehet azonosítani a GATT-ban szabályozott tőkés állami vállalatokkal. A szocialista vállalatok alapvetően eltérő jellegét éppen az állam külkereskedelmi monopóliuma adja meg: az, hogy bennük az állam olyan egységeket hoz létre, melyek – a külkereskedelmi joggal felruházott termelő vállalatok mellett – egyedül és kizárólagosan jogosultak – és gyakran kötelesek – a külkereskedelmi ügyletek lebonyolítására. Ebből a szempontból nehéz lenne a szocialista külkereskedelmi vállalatok működésében a kereskedelem akadályát látni. A szocialista országok csatlakozása azt mutatja, hogy ezt a szerződő felek is elismerték.

Hasonlóan problematikusnak minősült a GATT-ban meghatározott árösszehasonlítási módszer dömping esetén. Dömpinget a GATT – egyéb feltételek mellett – akkor tekint megállapíthatónak, ha a terméket normális értékénél alacsonyabb áron viszik be a külföldi piacra. Ez akkor áll fenn, ha az ár alacsonyabb, mint egy azonos fajtájú cikk összehasonlítási ára az olyan normális kereskedelmi forgalomban, mely az exportáló országban való felhasználást szolgálja. A rendelkezés tehát egy szabad piaci gazdálkodású exportáló országban fennálló helyzeten alapul, ahol a kereslet és a kínálat alkotja az árakat meghatározó tényezőt. Az Egyezmény részét képező „I” függelék maga is megállapítja, hogy „olyan országból történő importnál, ahol a kereskedelem teljes vagy lényegében teljes monopóliuma áll fenn, és ahol valamennyi belföldi árat az állam állapít meg, különleges nehézségek merülhetnek fel az áraknak az 1. pont (dömping) céljaira

történő összehasonlíthatóságának meghatározásánál, és ilyen esetekben az importáló szerződő felek szükségesnek találhatják, hogy figyelembe vegyék annak lehetőségét, hogy az ilyen ország belföldi áraival való szigorú összehasonlítás nem minden esetben célravezető.³⁷ A szocialista termékek áraira alkalmazható összehasonlítási módszerre Magyarország csatlakozásának tárgyalásakor még részletesen kitérünk.

A felsorolt problémák azt mutatják, hogy az Egyezmény szövegezésekor a felekben nem merült fel a szocialista országok csatlakozásának reális esélye, és így az Egyezmény ebből a szempontból olyan „eredendő” jogházagokkal jött létre, melyek problémái a hatvanas években mutatkoztak meg, amikor a politikai enyhülés, a gazdasági kapcsolatok kelet-nyugati irányú kiterjesztésének igénye és lehetősége mindkét oldalon felmerült. Ezeknek a jogházagoknak a pótlására a gyakorlatban a szocialista országok vonatkozásában eltérően került sor. Ennek hangsúlyozása azért lényeges, mert annak elismerését jelenti, hogy a nyugati államokétól eltérő csatlakozásnak és az esetleges mennyiségi importkötelezettség vállalásnak nem eltérő társadalmi rendszerünkől, hanem a gazdaság eltérő szabályozásából adódó indokai vannak. Ezzel kapcsolatban jelentős a GATT 1967. évi közgyűlési határozata,³⁸ mely kedvezően értékeli a szocialista csatlakozásokat és kimondja, hogy minden ország kérelmét egyedileg kell megvizsgálni, egyik ország csatlakozása sem jelenthet precedenst a másik állam számára. Más kérdés, hogy a gyakorlatban mégis precedensként próbálták kezelni a mennyiségi importkötelezettséget Magyarország vonatkozásában is.

3. *Csatlakozások a gyakorlatban.*³⁹ A szocialista országok közül jelenleg Csehszlovákia, Jugoszlávia, Kuba, Lengyelország, Magyarország és Románia tagjai a GATT-nak, Bulgária megfigyelői státussal rendelkezik. A csatlakozások a következőképpen alakultak:

	megfigyelő	ideiglenes tag	teljes jogú tag
Csehszlovákia	–	–	1947
Kuba	–	–	1947
Jugoszlávia	1950	1962	1966
Lengyelország	1957	–	1967
Románia	1957	–	1971
Magyarország	1966	–	1973
Bulgária	1967	–	–

A csatlakozásra vonatkozóan három típus látható.

a) Eredeti GATT-tagság. Csehszlovákia és Kuba részt vett a GATT létrehozásában, de még egyik sem volt szocialista berendezkedésű állam. A szocialista átalakulás tényét a GATT tagjai tudomásul vették, de az országok a gyakorlatban nem váltak a kedvező-

³⁷ Az Egyezmény 1 melléklete, Megjegyzések és kiegészítő rendelkezések a VI. cikkelyhez.

³⁸ lásd erről: Mikósi György: Magyarország csatlakozása a GATT-hoz. Külkereskedelmi Főiskola, Bp., 1975.

³⁹ lásd erről: Ernst Ervin: Általános Kereskedelempolitika i. m. Huszár Ernő: Vámemlélet – vámpolitika. Tankönyvkiadó, Bp. 1973. Náray Péter: i. m.

mények teljes jogú élvezőivé. Így „csatlakozásuk” vizsgálódásunk szempontjából nem releváns.

b) GATT alapon történő csatlakozás. Jugoszlávia csatlakozáskori gazdasági berendezkedését az önálló vállalatok versenye, hatékony vámtarifa, a behozatal és a kivitel átfogó bruttó tervezése, gazdasági szabályozók alkalmazása és a szabad áras termékek széles köre jellemezte. Csatlakozása megkülönböztetés és feltételek nélkül történt. Ez a forma hasonlít leginkább hazánkéhoz, részletes ismertetésétől így itt eltekinthetünk.

c) Feltétellel történő csatlakozás. Lengyelország és Románia gazdasági berendezkedése és csatlakozása is hasonlóságot mutat. Az országokban központi tervezés és direkt gazdaságirányítás, központi ármegállapítás és az állam külkereskedelmi monopóliuma funkcionált a csatlakozáskor, hatékony vámtarifával nem rendelkeztek. Mindkét ország mennyiségi importkötelezettséget vállalt.

Lengyelország a tőkés import évi hét százalékos növelését vállalta. A behozatal ilyen arányú fokozása csak az export hasonló mértékű növelése mellett képzelhető el. Ahhoz pedig, hogy az ország kereskedelmében a keleti és nyugati behozatal aránya ne változzon, a szocialista importot is hasonlóan növelnie kell. Az évi 7 százalékos vállalatást Lengyelország nem tudta minden évben teljesíteni. Ezt a felek úgy értékelték, hogy a növekedésnek tendencijellegűnek kell lennie, ez sem akadályozta meg azonban a LNK eladósodását a GATT-tagok irányában. 1976-tól új vámtarifát vezettek be, csatlakozási feltételeik újratárgyalására azonban nem került sor, és a lengyel import kérdését sem oldotta meg. 1979-ben például az első félév 3,7%-os összimport növekedésén belül a tőkés országok importja 0,7%-kal csökkent.⁴⁰

Románia importkötelezettsége nem százalékosan meghatározott, ami önmagában is pozitívumként értékelhető. A Jegyzőkönyv értelmében Románia olyan mértékben vállalja tőkés importja növelését a GATT-országokból, amilyen arányban oda irányuló exportjának bővítésére lehetősége nyílik; illetve ezirányú importját összimportjánál nem alacsonyabb ütemben növeli.⁴¹

A Szerződő Felek a XIX. cikkely piacvédelmi rendelkezését nem tartották kielégítőnek a szocialista államok áruival szemben, így speciális védzáradék megfogalmazására is sor került.

V. A Magyar Népköztársaság csatlakozása

1. *A csatlakozás szükségességét és lehetőségét megteremtő tényezők.* Magyarország gazdasági helyzete, s így a csatlakozás indokoltsága sok tekintetben megegyezik a szocialista országok csatlakozásához vezető tényezőkkel. Kisterületű, nyersanyagokban szegény, szűk belső piaccal rendelkező ország vagyunk, termelési struktúráinkban jelentős helyet foglal el a mezőgazdaság. Szükségeink kielégítéséhez alapvető fontosságú a nemzetközi kereskedelemben való részvétel. Nemzeti jövedelmünk közel 50 százaléka a

⁴⁰ Jelentés Lengyelország első félévi gazdasági teljesítményéről. Népszabadság, 1979. július 31. szám.

⁴¹ Huszár Ernő: Vámemélet – vámpolitika i. m. 167. l.

külkereskedelemben realizálódik.⁴² Importszükségletünk fedezésére konvertibilis valuta hiányában csak exportunk állandó növelésével vagyunk képesek. Termékeink piacra juttatásához alapvető érdekünk, hogy részesüljünk azokban az előnyökben és kedvezményekben, amelyeket ma már az államok zöme alkalmaz egymással folytatott kereskedelmében, és hogy árunk mentesüljenek minden megkülönböztető és forgalmukat akadályozó elbánástól. Következésképpen gazdasági fejlődésünk biztosításához tekintettel kell lennünk „a fejlett tőkésországokkal való gazdasági együttműködés és más kapcsolati formák fontosságára, e kapcsolatok fejlesztésének szükségességére, általában arra, hogy a világgazdaság egészébe való optimális bekapcsolódás a szocialista országok fontos gazdasági és politikai érdeke.”⁴³

Érdekünk továbbá, hogy részt vegyünk a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendezésével foglalkozó tárgyalásokon, és magunk is tárgyalásokat kezdeményezhessünk, többek között a Közös Piac diszkriminatív bánásmódjáról. (1963 és 73 között Magyarország konvertibilis devizabevételének felét a mezőgazdasági export szolgáltatta, melynek háromnegyed része az EGK országaival bonyolódott le.⁴⁴) A gazdasági indoklásra túl „Magyarország érdeke, hogy minden olyan nemzetközi szervezetben részt vegyen, amely nem ellenséges beállítottságú és ahol a magyar érdekeket érintő lényeges kérdéseket tárgyalnak meg vagy döntenek el. Röviden: az ország érdeke azt kívánja, hogy rólunk nélkülünk ne döntsenek”.⁴⁵

Csatlakozásunk lehetőségének megteremtésében a kül- és belpolitikai változások egyidejű és kedvező alakulása játszott jelentős szerepet. A hatvanas években a hidegháborús elzárkózást fölvaltotta a különböző társadalmi berendezkedésű országok politikai és gazdasági közeledése, a békés egymás mellett élés gyakorlata és a gazdasági kapcsolatok kölcsönös érdekek alapján való fejlesztésének igénye.

A csatlakozás elvi lehetőségét biztosította, hogy „a Havannai Charta, következőképpen a GATT alapelveiben nincsen semmi olyan, amelyet egy szocialista ország elvi okokból nem fogadhatna el”.⁴⁶

Belső vonatkozásban a csatlakozás szempontjából nagy jelentőségű volt az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus, amely biztosította, hogy Magyarország a GATT szabályainak megfelelően, speciális kötelezettségvállalások nélkül váljon az Egyezmény egyenrangú részesévé. A mechanizmus ezt azáltal tette lehetővé, hogy az indirekt gazdaságirányítási rendszer, a gazdasági szabályozók, az árrendszer, a vámrendszer, a termelő- és külkereskedelmi vállalati önállóság eredményeként „a magyar gazdaságirányítási rendszer és annak módszerei lényegében megegyeznek a GATT által előírtakkal”.⁴⁷

⁴² Kádár Béla: Szerkezeti változások a világgazdaságban, Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó. Bp., 1979. 325. l.

⁴³ Mádl Ferenc: A gazdasági integráció jogi struktúrája felé. Állam- és Jogtudomány 1969. 2. szám 276. l.

⁴⁴ Major István: A nemzetközi mezőgazdasági kereskedelem liberalizációja a GATT keretében. Külgazdaság, 1973. 8. szám 605. l.

⁴⁵ Nyerges János: A nemzetközi gazdasági szervezetek és integrációs alakulások. i. m. 24. l.

⁴⁶ uo.

⁴⁷ uo. 26. l.

2. *Gazdasági rendszerünk GATT-szempontról releváns kérdései a csatlakozási tárgyalások tükrében.* Magyarország 1966 óta mint megfigyelő ismerkedett a GATT munkájával, 1969-ben teljes jogú csatlakozásra nyújtott be Kérelmet a Szerződő Felekhez. Csatlakozásunkat négy évig folyó tárgyalások előzték meg, melyek fóruma a Szerződő Felek által erre a célra létrehozott nemzetközi összetételű Munkacsoport volt. A tárgyalások dokumentumát képezi a magyar delegáció által átnyújtott Memorandum, mely részletesen ismerteti a magyar gazdasági helyzetet, a gazdasági és kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos hazai szabályozást és rövid áttekintést ad a magyar gazdasági kapcsolatok fejlődéséről; valamint a Memorandum kapcsán a Szerződő Felek végleges kérdéseire adott válaszok.

A következőkben azoknak a kérdéseknek az ismertetésére kerül sor, amelyek a dokumentumok tanúsága szerint központi helyet foglaltak el a tárgyalásokon.^{4*}

a) *A népgazdasági tervezés.* A Magyar Népköztársaságban „a gazdasági rend alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona” (Alkotmány 6. §\1). A társadalmi tulajdon fejlesztését az állam népgazdasági tervezésen keresztül biztosítja. A terv az objektív gazdasági helyzet tudományos vizsgálatán nyugszik és szorosan összefügg a mindenkori áru- és pénzviszonyokkal. Állami gazdaságpolitikánk feladata, hogy összhangot teremtsen a gazdasági terv és a piaci viszonyok között. Ez a külföldi piaci lehetőségek tekintetében a külkereskedelmi politikának megfelelően valósul meg.

Kereskedelempolitikánk általános irányát a Külkereskedelmi Törvény bevezetése is megvilágítja. „Hazánk a szuverenitás, a nemzetközi kötelezettségek tiszteletben tartása, az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a megkülönböztetéstől való mentesség elvei alapján létesít és tart fenn kereskedelmi kapcsolatokat.” (1974. évi III. tv) Hazánk fellépését a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban tehát olyan elvek vezetik, melyek megegyeznek a GATT törekvéseivel.

Ettől eltérő magatartást azokkal az országokkal szemben tanúsítunk, melyek megkülönböztető intézkedésekkel hátrányos elbánásban részesítik termékeinket, mely szintén megegyezik az Egyezmény szankciós rendszerével. „Ha valamely ország az MNK-val folytatott kereskedelmében megkülönböztető intézkedést alkalmaz, az ilyen országgal folytatott kereskedelemben a külkereskedelem központi államigazgatási szervei hasonló intézkedést alkalmazhatnak.” (1974. évi III. tv. 23. §.) Ezeknek az intézkedéseknek kizárólag védelmi célokat szolgáló jellegét a törvény indokolása is aláhúzza. „Hazánk más országokkal kereskedelmét a kölcsönös előnyök és a megkülönböztetéstől való mentesség elvei alapján folytatja, más országokkal szemben saját kezdeményezései alapján nem hoz diszkriminációs intézkedéseket. Védelmi célból azonban a javaslat ennek lehetőségét biztosítja.”

Az új mechanizmus a korábbi központi tervlembontás helyébe a tervek gazdasági és jogi szabályozók útján történő megvalósítását helyezte. Ennek keretében a vállalatok a gazdasági szabályozók befolyása alatt önállóan döntenek, számukra a tervben konkrét kötelezettségek vagy utasítások általában nem adhatók. Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert a Szerződő Felek számára világossá kellett tenni, hogy a magyar külkereskedelempolitika nem akadályozza állami adminisztratív eszközökkel sem termékeik

^{4*}ezen dokumentumok részletes ismertetéséről lásd: Mikósi György: Magyarország csatlakozása a GATT-hoz. Külkereskedelmi Főiskola. Bp., 1975.

bejutását, sem pedig a magyar vállalatokat, hogy kereskedelmi megfontolások alapján döntsék el: mit, mennyit és honnan vásároljanak.

Az Egyezmény kedvezményeiért a Felek a magyar féltől is igyekeztek mennyiségi importkötelezettség vállalást kikényszeríteni. A magyar küldöttség a tervezés mechanizmusbeli rendszerén keresztül világossá tette, hogy az állam kezében nincs olyan eszköz, mely alkalmas arra, hogy a vállalatokat meghatározott mennyiségű és forrású import megvásárlására kötelezze.

A tervek megvalósítása érdekében alkalmazott gazdasági szabályozók közül csatlakozásunk szempontjából a következők jelentősek.

b) *Vámtarifa rendszerünk.* 1967-ben került bevezetésre az új háromhasábos vámtarifa a brüsszeli vámnomenklatúra sémájának megfelelően. Az új mechanizmus beindulásának egyik feltételeként jelentkezett az aktív vámpolitika megteremtése, melyben a vám képes a piaci viszonyok szabályozására, a hazai piacvédelem megvalósítására. Aktív vámtarifánk bevezetése számos jelentős eredménnyel járt. Érvényesülése biztosítja a külföldi és a hazai árak kapcsolatát, és ennek révén azt, hogy a vállalatok számára a vám kalkulációs tényező lett. Vámjaink képesek a belső ipar és piac hatékony védelmére, segítségükkel vámengedményeket tehetünk, preferenciákat nyújthatunk, büntetővámot alkalmazhatunk. Vámtarifánknak köszönhetjük, hogy mennyiségi importkötelezettség vállalása nélkül lettünk az Egyezmény tagja és a nyújtott engedményekért egyenértékű eszközzel, vámengedményekkel tudtunk fizetni.

Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy vámtarifáját a jövőben csak a GATT előírásainak megfelelően, nemzetközi tárgyalások eredményeként változtatja meg. Ezt belső jogunkban a 24/1973. (IX. 9.) sz. MT. rendelet a Kereskedelmi Vámtarifa módosításáról biztosította. Ennek értelmében „a Kereskedelmi Vámtarifa e rendelettel módosított alszámai szövege változtatására, vámtételei emelésére csak erre vonatkozó nemzetközi megállapodás alapján kerülhet sor.” (2. §)

c) *Árrendszerünk.* A gazdasági mechanizmus fontos célkitűzése volt, hogy gazdasági életünkben szabadabban érvényesüljenek a piaci viszonyok. „A gazdasági mechanizmus homlokterében a belső és külső piacok közötti szerves kapcsolat megteremtése áll.”⁴⁹ Ahhoz, hogy a külső piaci viszonyok változásai megfelelően éreztessék hatásukat a belső termelésben, olyan árrendszerre van szükség, mely képes biztosítani, hogy a világgiazi áralakulások közvetlenül érvényesüljenek a magyar árakban. Ennek az érzékeny kapcsolatnak a megteremtését a következő eszközök szolgálják.

(i) Árpolitikánkat az a törekvés jellemzi, hogy minél több termék szabad áron kerüljön a piacra. Szabadáras termékeink köre 1968 óta folyamatosan bővül, ezzel párhuzamosan kevesebb a hatósági ár.

(ii) Az árpolitikának fontos eszköze a forgalmi adó. Csatlakozásunkkor azért hívta fel magára a Felek figyelmét, mert bár a nagykereskedelmi vállalatok fizetik, értéke beépül az árba és ezzel alkalmas annak eltérítésére a termék valóságos értékétől. Forgalmi adónk ennek ellenére nincs ellentétben a GATT követelményeivel, mert alkalmazására mind a belföldi, mind az import árú esetén azonos kulcs alapján kerül sor, tehát nem a hazai iparvédelem eszköze.

⁴⁹ Bíró József: A magyar külkereskedelmi politika. I. kötet Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó Bp., 1970. 85. l.

(iii) Hasonló okból érdeklődtek a Felek az importforgalmi adó iránt. A Felek tudomásul vették, hogy alkalmazására kizárólag a rubelelszámolású országok termékeinél kerül sor.

(iv) A külső és belső árak átszámításának kulcsa a kereskedelmi forgalom területén az árszorzó. Meghatározása a deviza átlagos kitermelési költségének alapján történik. A viszonylatokon belül az árszorzó egységesen kerül alkalmazásra, minden ország minden termékére, importra és exportra egyaránt. Az árszorzó tehát nem alkalmas sem országonkénti, sem termékenkénti diszkriminációra, sem pedig a hazai termelés védelmére.

d) *Engedélyezési rendszerünk.* Magyarországon a teljes külkereskedelmi forgalom engedélyhez kötött. Célja a fizetési mérleg egyensúlyának megóvása, az államközi megállapodások teljesítésének befolyásolása, annak ellenőrzése, hogy valóban csak arra jogosult folytasson külkereskedelmi tevékenységet.

Az engedélyezési rendszert szabályozó 3/1973. (VII. 23.) KkM. sz. rendelet keret- és egyedi engedély kiadását teszi lehetővé külkereskedelmi joggal rendelkező vállalat részére. Importunk legnagyobb része keretengedélyek alapján bonyolódik, mely meghatározott áru behozatalára jogosítja fel a vállalatot, amely ennek alapján szabadon, bármilyen ország termékeire köthet szerződést. Az engedélyek megadására a kérelmek beérkezésének sorrendjében kerül sor.

Az engedély elbírálása során a külkereskedelmi miniszter „a szerződés indokoltságát, annak feltételeit csak abban az esetben vizsgálhatja, ha ez a belső piac egyensúlyának megvédése érdekében vagy más népgazdasági érdekből szükséges.” (2. § (3.)). Az engedélyezési rendszer minden állam termékeire azonos elvek alapján nyer alkalmazást, megkülönböztető eljárást csak akkor tesz lehetővé a rendelet, ha egy másik ország megkülönböztető elbánásban részesíti hazánkat. Ilyenkor a miniszter „az ilyen országgal folytatott kereskedelmi forgalomban behozatali (kiviteli) kontingenseket állapíthat meg, vagy a behozatal (kivitel) engedélyezését külön feltételhez kötheti, illetve a már kiadott engedélyek hatályát a szükséghez képest korlátozhatja vagy a kiadott engedélyeket visszavonhatja”. (4. § (2))

Hazánk csatlakozásakor mennyiségi korlátozásokat tartott fenn egyes termékek vonatkozásában. A korlátozással kapcsolatban fizetési mérleg nehézségeinkre hivatkoztunk, melyet a Szerződő Felek az Egyezmény XII. és XIV. cikkelyeinek megfelelően ismertek el. Magyarország emellett kijelentette, hogy csatlakozását követően konzultálni fog a Felekkel korlátozásainak esetleges csökkentéséről.

e) *A külkereskedelmi monopólium.* „Az MNK-ban a külkereskedelem állami monopólium.” Birtokában az állam „nemzetközi szerződések kötésével és más módon kialakítja a külkereskedelem nemzetközi feltételeit”. (1974. évi III. tv. 3. §.) A külkereskedelmi monopólium gyakorlása körében az állam vállalatokat alapít vagy gazdálkodó szervezeteket jogosít fel külkereskedelmi tevékenység folytatására. A Szerződő Felek láthatták, hogy a külkereskedelmi vállalatok tevékenységüket önállóan, kereskedelmi megfontolások alapján, közvetlen állami utasítások kizárásával végzik és rendelkeznek a kereskedelmi ügyletekhez szükséges pénzügyi feltételekkel és felelősséggel. Ennek alapján a következő tényezők lehettek és voltak végül is meggyőzők a Szerződő Felek számára:

– létrehozásukkor a felügyeleti szerv meghatározza a vállalatok tevékenységi körét és

– induló vagyonnal látja el, mellyel a vállalat „feladatai ellátása érdekében – törvényben meghatározott módon és felelősséggel – önállóan gazdálkodik” (Ptk. 31. §. (2)),

– az állami vállalat jogi személy, tevékenysége során jogokat és kötelezettségeket szerezhet,

– a vállalatokat önálló jogi személyiségüknel fogva nem illeti meg az állami immunitás, külföldi bíróság előtt is pert indíthatnak és perelhetők, ellenük végrehajtás vezethető,

– „az állami vállalat kötelezettségeiért a rábizott vagyonnal felel” (Ptk. 31. §. (4)).

f) *Az adóvisszatérítés* keretében egyes iparágak támogatása valósul meg, célja, hogy egyes termékek ára elérje a világgpiaci szintet, tehát szubvenciók tényezőjét is tartalmaz, de nem az export támogatását szolgálja. Mivel az Egyezmény a szubvenciót önmagában nem tiltja, az adóvisszatérítés, amíg nem sérti a külföldi felek érdekeit, nem ellentétes a GATT-tal. Emellett a magyar fél vállalta az Egyezmény rendelkezései alapján, hogy a feleket megfelelő tájékoztatásban részesíti és bármely fél kérésére konzultációkat folytat.

A csatlakozást követően megjelent 55/1975. PM-KkM. sz. rendelet maga is biztosítja a visszatérítés GATT-szabályoknak megfelelő alkalmazását. „Amennyiben az állami visszatérítés megállapított mértéke vagy feltételei közvetett módon azt eredményeznék, hogy az állami visszatérítés kedvezményezettje a világgpiaci ár alatt vagy a magyar állam nemzetközi kötelezettségeivel ellentétesen értékesít és ezzel kárt okoz, az állami visszatérítés mértékét és feltételeit módosítani kell”. (4. §. (4)).

Gazdasági rendszerünk fentiekben tárgyalt intézményeiből összefoglaló jelleggel az alábbiakat emelhetjük ki:

– az új gazdasági mechanizmus nagyfokú önállóságot biztosít vállalataink részére,

– a tervezés és a külkereskedelmi monopólium nem korlátozza a külföldi termékek versenyét és bejutását a hazai piacra,

– vámrendszerünk alkalmas a piac és az ipar védelmére,

– árrendszerünk, vámrendszerünkkel együtt biztosítja a külföldi és belföldi árak kapcsolatát,

– engedélyezési és egyéb nem vámjellegű korlátozásaink nem ütköznek a GATT kötelezően alkalmazandó szabályaiba,

– esetleges retorziós intézkedéseink megfelelnek a GATT szankcióinak.

Mindezek ismeretében azt mondhatjuk, „gazdasági eszközeink nem térnek el a nemzetközileg szokásos és a világgazdaság jelenlegi helyzetében széleskörűen elterjedt eszközöktől”.⁵⁰

3. *A Magyar Népköztársaság csatlakozása.* A csatlakozási tárgyalások eredményeit két okmány dokumentálja: Jegyzőkönyv Magyarország csatlakozásáról az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezményhez és a Magyarország csatlakozásával foglalkozó Munkacsoport Jelentése. Az okmányok a szerződő felek és Magyarország csatlakozásból eredő jogait, kötelezettségeit és speciális rendelkezéseket tartalmaznak.

a) *A szerződő felek kötelezettségei.*

⁵⁰uo. 90. l.

(i) Csatlakozásunkkal a GATT teljes jogú tagjai lettünk, ennek megfelelően a szerződő felek kereskedelmi kapcsolataikban kötelesek a legnagyobb kedvezmény elvét és az Egyezmény más rendelkezéseit számunkra biztosítani.

(ii) A felek kötelesek a magyar termékekre fenntartott, az Egyezménnyel ellentétes tilalmakat és mennyiségi korlátozásokat fokozatosan, 1975. január 1-ig kiküszöbölni. A határidő eltelte után fennmaradó korlátozásokat a Munkacsoport felülvizsgálja.

b) *A Magyar Népköztársaság kötelezettségei.*

(i) Magyarország köteles az Egyezmény I., III. és IV. részét feltétel nélkül, minden szerződő féllel fenntartott kapcsolatában alkalmazni, az Egyezmény II. részét pedig annyiban, amennyiben annak rendelkezései nem ellentétesek a csatlakozáskor fennálló hazai rendelkezésekkel.

(ii) Magyarország kötelezte magát arra, hogy „kereskedelmi szabályozása vagy annak bármilyen változtatása . . . nem csorbítja kötelezettségeit, és nem működik diszkriminatív módon vagy más módon a szerződő felek kárára”. (Csatlakozási Jegyzőkönyv 3/b pont)

(iii) A rendszeres konzultációkhoz a magyar fél megfelelő információkat biztosít a szerződő felektől származó import alakulásáról és a magyar külkereskedelmet érintő rendelkezésekről, valamint az állami támogatásokról.

c) *Speciális rendelkezések.*

(i) A KGST országok között folyó kereskedelem szempontjából igen jelentős, hogy Magyarország elismertette a GATT-ban a szocialista országokkal fennálló kereskedelmi kapcsolatokat rendező speciális szabályokat. Szocialista relációjú kereskedelmünk vámok nélkül, kötött árakon, kontingensek alapján és importforgalmi adó alkalmazásával bonyolódik. Az elismerés alapján az ilyen elbánás nem minősül a szerződő felekkel szembeni diszkriminációnak. Ezzel a rendelkezéssel Magyarország és a felek viszonyában a legnagyobb kedvezmény elve alóli kivételek sora kibővül azoknak az országoknak a tekintetében, melyeket a csatlakozási okmány felsorolása tartalmaz.

(ii) A Szerződő Felek a magyar import fokozott beáramlása esetére speciális védzáradékot fogalmaztak meg. A védzáradékot az Egyezmény XIX. cikkelyével összehasonlítva többek között azt a lényeges különbséget⁵¹ találjuk, hogy míg a XIX. cikk az importáló felet jogosítja fel védelmi aktusok megtételére, a magyar védzáradék az exportáló felet szólítja fel olyan intézkedések meghozatalára, melyek alkalmasak az okozott kár orvoslására vagy a károkozási veszély megszüntetésére (exportkorlátozás, exportár módosítás). Míg a XIX. szakasz alapján tehető intézkedések a legnagyobb kedvezmény elve alapján csak minden állammal szemben egyformán alkalmazhatók, a magyar szabályozás a következményeket a két érdekelt viszonyára szűkíti le. A védzáradék elősegíteni törekszik a szerződő felek által Magyarországgal szemben fenntartott mennyiségi korlátozások és diszkriminációk megszüntetését. A Munkacsoport jelentése azt is tartalmazza, hogy a magyar fél az említett mennyiségi korlátozások megszüntetésének reményében egyezett bele a védzáradék kölcsönös – nem csupán a magyar exportot érintő – alkalmazásába.

⁵¹ lásd részletesen: Náray Péter: Az antidömping eljárások néhány kérdése és a magyar export. *Külgazdaság* 1976. 9. szám.

(iii) A magyar árrendszer jellegéből adódóan szükséges volt az Egyezmény dömping rendelkezéseinek alkalmazásához az összehasonlítási ár speciális meghatározása. Ennek értelmében „valamely szerződő fél a Magyarországról importált termékre vonatkozólag normális értéként alapul veheti vagy a saját piacán az azonos vagy hasonló árukra általában érvényben levő árakat, vagy erre a termékre egy olyan konstruált értéket, amely egy más országból származó hasonló termék árán alapszik, feltéve, hogy a normál érték megállapításánál alkalmazott módszer bármely adott esetben megfelelő és nem ésszerűtlen. (Munkacsoport Jelentése 18. pont)

(iv) Magyarország az Egyezmény XV. cikkelyének 6. pontjával kapcsolatban élt fenntartással, mely a felek kötelezettségévé teszi, hogy amennyiben nem tagjai a Nemzetközi Valutaalapnak, kössenek a Szerződő Felekkel különleges devizamegállapodást, a tagságból folyó devizális kérdések rendezésére. Magyarország nem kívánt ilyen megállapodást kötni, azonban vállalta, hogy „devizális kérdésekben az Általános Egyezmény intenciói és a Szerződő Felek 1949. június 20-i határozatával elfogadott különleges devizamegállapodás szövegében lefektetett elvekkel teljes összhangban fog eljárni”. (Csatlakozási Jegyzőkönyv 8. pont)

Ez a fenntartás feltételes jellegű, a magyar fél elfogadta, hogy amennyiben olyan devizális intézkedéseket léptetne életbe, melyek ellentétesek a fenti kritériumokkal úgy dönthetnek a Szerződő Felek, hogy a fenntartás érvényét veszti. Ebben az esetben az Egyezmény XV. cikkelyének 6. pontja lép hatályba, melynek alapján a magyar fél vagy csatlakozik az IMF-hez, vagy különleges devizamegállapodást köt.

A csatlakozási okmányok jóváhagyásával 1973 szeptemberében váltunk a GATT teljes jogú tagjává.

Az USA az Egyezmény XXXV. cikkelyének megfelelően belső törvényeire hivatkozva megtagadta az Egyezmény alkalmazását Magyarországra vonatkozásában.⁵² Az Egyesült Államokkal való kereskedelmi kapcsolatainkat az 1978-ban megkötött kétoldalú egyezmény rendezte. Ennek alapján a felek kölcsönösen életbe léptetik egymás termékeire a GATT szabályait – többek között a legnagyobb kedvezményes elbánást – annyiban, amennyiben azok nem ellentétesek a kétoldalú Megállapodás rendelkezéseivel.⁵³ Ennek eredményeként az Egyezmény valamennyi GATT-tagállam és Magyarország viszonylatában alkalmazandó.

Csatlakozásunk módjának nagy jelentőséget tulajdoníthatunk abból a szempontból, hogy az első népi demokratikus ország vagyunk, mely anélkül, hogy bármit is feladott volna a szocialista gazdasági rend elveiből vagy intézményeinek szabályozásából, amit persze a többiek sem tettek, de feltételek és speciális kötelezettségvállalás nélkül, a GATT szabályainak megfelelően vált az Egyezmény egyenjogú részesévé. Emellett a GATT számára is jogszerűnek ismertettük el a szocialista országokkal fennálló kereskedelmi kapcsolatainkban alkalmazott szabályozást.

⁵² Az MFN megtagadásának politikai indokai voltak, még az 1974. évi Kereskedelmi Törvény is a kivándorlások kérdésének rendezésétől tette függővé a nem piacgazdálkodású országok vonatkozásában a legnagyobb kedvezményes elbánás lehetőségét.

⁵³ A Megállapodást az 1978. évi 12. sz. tvr. hirdette ki.

Tudni kell természetesen, hogy a GATT sem általában, sem külgazdaságunkban nem jelent olyan „csodaszert”, mely minden gazdasági nehézségre vagy problémára önmagában megoldást hozna. Ez függvénye a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok sok összetevőtől meghatározott alakulásának. De jelentős jogi eszközrendszer, amelynek útján optimálisan törekedhetünk gazdasági kapcsolataink fejlesztésére illetve ezek rendezett menetének biztosítására.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. II. 21. – Terjedelem: 23,8 (A/5) ív
80.8021 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A LEGFRISSEBB EREDMÉNYEK RŐL TÁJÉKOZTATJÁK...

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLLAM-
ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Főszerkesztő: Szabó Imre

A folyóirat közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemlecikket és jogirodalmi tájékoztatásokat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek, és az állam- és jogtudományok minden területére kiterjednek. Feldolgozzák az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog és segédtudományai, az alkotmányjog és az igazgatási jog, továbbá a civilisztika tágabb értelemben vett területeit.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben. Évi előfizetési díja 112,— Ft

---

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA GAZDASÁG-
ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

Főszerkesztő: Eörsi Gyula

Áttekintést ad az Osztály és a hozzá tartozó intézmények munkájáról. Közzéteszi az Osztály előadóülésein, konferenciáin elhangzott előadásokat, a magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket a gazdasági- és jogtudományok különböző területeit érintő kérdésekről. Érdeklődési körébe tartozik a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afroázsiai kutatások. Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben. Évi előfizetési díja 56,— Ft

Mindkét folyóirat előfizethető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest, Postafiók 24 címen, postautalványon vagy átutalással 215-11488 pénzforgalmi jelzőszámmal.

Az egyes példányok megvásárolhatók az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Budapest V., Váci utca 22.

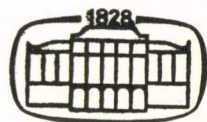
TARTALOMJEGYZÉK

<i>Marosi Miklós</i> : Új vállalat típusok kialakulása a belső elszámolás fejlesztésével	1
<i>Makó Csaba</i> : A taylorizmus és a munkaszervezeti reformok az iparban	43
<i>Voszka Éva</i> : Szervezeti változások és a vállalati növekedés	85
<i>Mádl Ferenc</i> : A szocialista országok külgazdasági irányításának szervezeti rendszere és hatásköri struktúrája	113
<i>Bán Tamás</i> : Nemzetközi jogsegélykapcsolataink	173
<i>Móra Imre</i> : A zenei szerzői jog kialakulása és mai helyzete	185
<i>Dedk Dániel</i> : Pénzügyi anyagi jogviszony alanyaként szereplő vállalat felelősségéről és felelősségre vonásáról	197
<i>Lovassyné Bán Chrysta</i> : A GATT nemzetközi kereskedelmet szabályzó jogi rendszere — különös tekintettel a szocialista országok csatlakozására	235

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG – ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XIV. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

KULCSÁR KÁLMÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatót, az Osztály előadó ülésén bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 56 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Külkereskedelmi Vállalat (3189 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközleendő.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica*, 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1112 Budapest XI., Budaörsi út 43—45. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

VILÁGHY MIKLÓS
1916–1980

Mély megrendüléssel búcsúzunk Világhy Miklóstól, a Magyar Tudomány Akadémia levelező tagjától, a nemzetközileg ismert kiváló jogtudóstól. Korai búcsú ez, hiszen még 64. évét sem töltötte be, halála mégis teljes életet zárt le.

Teljes életet élt Világhy Miklós, amelynek központjában a jogtudomány állott. A jogtudomány hírneves kutatója, a joggyakorlat kiváló érzékű művelője és jogásznemzedékek feledhetetlen nevelője volt. A jognak szentelte életét, amikor 1934-ben először lépte át az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának kapuját. Vagy talán még előbb is, hiszen a szülői háztól, jogász apától, neves bírótól örökölte a jog iránti érdeklődést, a jogtudomány iránti tiszteletet.

1939-ben avatták az állam- és jogtudományok doktorává, és már ebben az esztendőben az igazságügyi szervezetben kezdte meg jogászi munkáját. A budapesti törvényszéken, majd a budapesti ítélőtáblán dolgozott bírósági fogalmazóként, később tanácsjegyzőként, innen került a kispesti járásbíróságra és rövidesen a központi járásbíróságra, bírói munkakörbe. A felszabadulás óta az igazságügyminisztériumban, majd az iparügyi minisztérium törvényelőkészítő és jogi főosztálya vezetőjeként, később a Népgazdasági Tanács vezető munkatársaként kiemelkedő szerepe volt az államosításokra vonatkozó jogszabályoknak, új gazdaságunk jogi rendjének kialakításában, szocialista jogrendszerünk kiépítésében. 1949 óta tanszékvezető egyetemi tanára az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának, 1953-tól 1956-ig az Állam- és Jogtudományi Kar dékánjaként, majd az egyetem rektoraként; 1962–65 között pedig az egyetem tudományos rektorhelyetteseként meghatározónak bizonyult szerepet vállalt nem csupán az Állam- és Jogtudományi Kar, hanem az egyetem egésze szellemének formálásában.

Szerteágazó tudományos munkásságának központi magvát a szocialista polgári jog elvi – koncepcionális kérdéseinek kimunkálása alkotta. Ebben a körben foglalkozott a gazdasági jog problémájával, az árúviszony és a polgári jog elvi összefüggéseivel, valamint a polgári jog egész anyagának átfogó feldolgozásával.

Kiemelkedő teljesítményeket ért el azonban a polgári jog részletkérdéseinek elemzésével is. Ha csak néhányat említünk a témák sokaságából, akkor is hatalmas munkáról kapunk képet. Maradandó műveket alkotott a társadalmi tulajdon elvi és gyakorlati problémáival, a jogalanyiság, különösen jogi személy kérdéseivel, elsősorban az állami vállalatok jogállásával kapcsolatos kérdések kimunkálásával, a szellemi alkotások jogának, az iparjogvédelem összefüggéseinek feldolgozásával. Tudományos munkásságának értékei azonban nem csupán a szorosán vett civilisztika területén találhatók: a munkajog és

különösen a nemzetközi magánjog is őrzi ezeket, sőt érdeklődése a római jogra is kiterjedt.

Teljes életet élt Világhy Miklós, mert elérhette – ami keveseknek adatik meg – hogy elméleti munkássága megjelenjen a joggyakorlatban, és oktató- nevelő munkáján keresztül fiatal jogásznemzedékek gondolkodásában. Jogszabályokba öntve élnek gondolatai, bírói döntések formálódtak jogértelmező munkája nyomán, bírák, ügyészek, a jogalkalmazás gyakorlati munkásai dolgoznak, hasznosítva tanítását, a hétköznapi munkában érvényesítve a tőle kapott tudást és társadalomszemléletet.

Igen, társadalomszemléletet is! Világhy Miklós életének szerves része volt a közért való munkálkodás. Sohasem élt „elefántcsonttoronyban”, mint vezető, mint közéletünk kiemelkedő alakja hallatlanul sokoldalúan tevékenykedett az egyetemen kívül is. Példát mutatott önzetlenségével, igényességével, kritikai szellemével az Akadémia tudományos bizottságaiban, a Jogászszövetségben, a Tudományos Ismeretterjesztő Társaságban éppen úgy, mint a folyóiratszerkesztőségekben vagy a kiadói tanácsokban.

Világhy Miklós életének központjában a jog, a jogtudomány állott, de ezt sohasem szakította el a társadalomtól. Hallatlan ismeretanyagával, imponáló kultúrájával történetileg tudta átlátni az emberi társadalmat, benne a jog helyét és szerepét, az ember és a jog kapcsolatát. A jog tehát az élet teljességét jelentette Világhy Miklós számára, nem beszűkülést, hanem kitérülést.

Tudományos munkássága sokáig élő érték. Életének példája, meg nem alkuvó igényessége a tudomány művelésében, alázata tudománnyal szemben, önzetlen készsége a segítségre, és nevelői szenvedélye, nem halványulhat el kollégái, tanítványai emlékében, bennünk.

Kulcsár Kálmán

HATALOM ÉS EGYETÉRTÉS*

(A szocialista államszervezet és a területi munkamegosztás)

BIHARI OTTÓ

I

Amikor Hobbes *Leviatánjának* „névadó” tizenhetedik fejezetében¹ az ószövetségi monstrumot „halandó Istenként” emlegette és egyre jobb indulatú vonásokat tulajdonított neki, egyszeriben az emberiség kettős szemléletét lopta be kora angol olvasói képzeletébe az államról. Ezek a biblia-ismerő – polgárháborúkban edzett és a háborúktól sokat szenvedett – polgárok nagyon is jól tudták, hogy a *Leviatán* eredeti rajza csöppet sem barátságos, s az ószövetségben elsősorban félelmet vagy tiszteletet parancsoló, semmint nyájias és megértő.

Hobbes azonban a társadalmi stabilizáció híve volt, tehát olyan hatalmat álmodott, amely nemcsak erőnek erejével, tehát erőszakos „alávetéssel” szilárdul meg, hanem megegyezéssel. A társadalmi szerződés egyik korai képét villantja fel, amikor is „az emberek egymásközi megegyezéssel önkéntesen egy embernek vagy egy gyülekezetnek vetik alá magukat, abban bízva, hogy ezáltal mindenki mással szemben védelemben részesülnek. . . . És így születik meg az a nagy LEVIATÁN . . . az a halandó Isten, amelynek . . . békénket és oltalmunkat köszönhetjük” – írja, s azzal folytatja, hogy „a megfélemlítés eszközével élve mindenki akarátát a belső békére és a külső ellenséggel szembeni kölcsönös összetartásra irányítja”.²

Kit s mit lásson az ember az államhatalomban; ez hosszú századok polgári és korai szocialista gondolkodásának is egyik alapvető kérdése volt. Bibliai monstrumot vagy voltaképpen jóindulatú, bölcs, minden egyéni hatalmat kizáró „szerződött” testületet? Az anarchisták által olyan sokat emlegetett és széttaposásra méltó, *minden* társadalomban vérszívó, élösködő gépezet-e vagy korunk gyakori szociáldemokrata ideológiája által olyannyira pártfogolt „szociális államot”, amelyik állítólag *szervezőként* megvalósítja a legkülönbözőbb osztályok *Mitbestimmung-ját*? Annyi bizonyos, hogy mindennapjaink gondolkodásában, tehát az állampolgárok gyakorlati politikai gondolkodásában szinte mindegyik „ideológiából” felfedezhetők maradványok – anélkül, hogy ezeket történeti és társadalmi környezetükbe helyeznék és a valódi pozíciójukat felmérnék. Lenin az Állam és forradalomban a marxisták és anarchisták közti különbségek tárgyalása során a Kommün-típusú állam szükségességét a következő módon magyarázta: „A marxisták

*A szerző – az Akadémia rendes tagjává választása után – 1980. március 21-én tartott székfoglaló előadása.

¹Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Bp. 1970. 148–149. p.

²I. m. 149. p.

feltétlenül szükségesnek tartják, hogy a proletariátus miután a politikai hatalmat meghódította, teljesen elpusztítsa a régi államgépezetet és a Kommun mintájára megalkotott . . . új államgépezettel pótolja . . . ; az anarchistáknak pedig . . . egészen zavaros elképzeléseik vannak arról, hogy a proletariátus *mivel* helyettesíti és *hogyan* használja fel a forradalmi hatalmat”.³ A hatalom forradalmi meghódítása, majd a forradalmi hatalom megszilárdítása, egyre világosabb centralizálása mindig elkerülhetetlen volt a szocializmus alapjainak lerakásához. Ugyanakkor s mindezzel párhuzamosan létrejöttek a forradalmi hatalom új szervei, a munkás-, katonai- és parasztküldöttek szovjetjei s velük egy új munkamegosztás és a hatalom gyakorlásának új építménye. Ezért írta 1920 közepén Lenin, hogy „csak amikor már a szovjetek lettek az egyedüli államapparátus, csak akkor valósítható meg az, hogy az ország igazgatásában tényleg részt vegyen a kizsákmányoltak egész tömege . . . , csak a szovjetekben kezdi eltanulni a kizsákmányoltak tömege tényleg, nem könyvből, hanem saját gyakorlati tapasztalatai alapján a szocialista építést . . .”⁴ Ilyen módon a munkásosztály hatalmának megszilárdulása, gazdaságának egységes fejlesztése mindinkább együtt járt a lakosság egyre szélesebb körű bekapcsolásával e hatalom gyakorlásába, s ennek következtében a gazdaság helyi és területi fejlesztésébe – a helyi és területi érdekek képviselésével és a népgazdasági tervekbe való integrálásával. Mindennek *bővülése* vagy legalábbis *bővítésének igénye* együtt járt az egész népgazdaság fejlődésével, gazdagodásával, specializálódásával, s a munkásosztályban és a parasztságban mindezek következményeként végbement életmód változásokkal.

A folyamat leírása természetesen csak sematikus. Hiszen a szocializmus történeti fejlődésének folyamata korántsem ilyen töretlen vonalú; meg-megtörik azt a külső és belső konfliktusok, olyan politikai és gazdasági hatások, amelyek az egész fejlődés útjainak újra megfontolását teszik szükségessé, a csoportérdekekre való reagálás esetenkénti szűkítését vonják maguk után, erőteljes újra centralizálást eredményeznek. Mégis az általános – a töréseken, visszafordulásokon túlmutató – trend a központi hatalmi apparátus, a népgazdasági tervezés megszilárdulása után az integrálható csoportérdekek egyre nagyobb befolyása s ezek között is a helyi és területi önkormányzat fejlődése, a területi munkamegosztás fokozódó szerepe.

Hat esztendővel ezelőtt tartott székfoglalóban a belső ellentétek egyik formájaként mutattam rá a területi munkamegosztás néhány problémájára – elsősorban a közigazgatás oldaláról s a jogi rendezettség vonatkozásában. Vizsgálataink azóta mind a belső ellentétek, mind a kiegyenlítések új problémáit vetették fel a területi munkamegosztás oldaláról – annak a kötelezettségével, hogy a megoldások új módozataira hívjuk fel a figyelmet. E megoldások csakúgy időhöz kötöttek, mint az újra felvetődő belső ellentétek. Ezért, amint korábban is megállapítottam, „a kiegyenlítés *a korszerű arányok kialakítása* . . .”⁵

A hatalom és az egyetértés problémáját sokféle módon és változatban lehet felvetni. Elsősorban, természetesen, az állami és társadalmi döntések formalizált és informális fórumainak különbségére és együttműködésére lehet gondolni, másrészt a közigazgatás és a népképviselő demokratikus intézményei közötti viszonyra és kapcsolatra, sőt az egy-

³ Lenin, V. I., Művei 25. k. Bp. 1952. 520. p.

⁴ Lenin, V. I., Művei 31. k. Bp. 1951. 184. p.

⁵ Szerző: Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben. Gazdaság- és Jogtudomány VIII. (1974.) Bp. 35. p.

személyi felelős vezetés és a testületi döntés és ellenőrzés ellentéteire és kiegyenlítésének formáira is. Mindegyik témacsoport egyaránt felveti az államiság és a demokrácia gondolatát, de — érthetően — más és más hangsúllyal. Hasonlóképpen alapvető politikatudományi-államjogtudományi előkérdés ez napjaink centralizmusának és területi munkamegosztásának vizsgálatánál. Anélkül, hogy e problémák között fontossági sorrendet állítanék fel, felhívom a figyelmet ez utóbbira, mert próbaköve annak, hogy fel lehet-e oldani azt a mindenkori feszültséget, ami a hierarchizált szervezet erőviszonyai és a társadalomban fontos érdekeket kifejező csoportok között fennállnak. Előadásom tárgyául ezt a kérdéskört választottam.

II

A területi jellegű társadalmi munkamegosztás a magyar társadalomtudományoknak régi gondja. A polgári fejlődés nem fejeződött be, és a vármegyék rendszere fennmaradt (így dőlt el történetileg a municipalisták és centralisták közötti vita is!). Az urbánus fejlesztés korszerű modellje helyébe viszonylag korán a Baross-féle koncepció s vele az ország túlcentralizálása lépett. Természetes, hogy századunkban aligha akadt olyan haladó társadalomtudós, aki harcba szállt volna *ezeknek* a megyéknek az önkormányzati jogaiért. A hagyományos — nemcsak szervezetében, de néhány kis kivételtől eltekintve területében is változatlan — vármegyét nem tartották a demokratikus decentralizáció lehető hordozóinak. A területi reformtervek azonban többségükben nagyon is egysíkúak voltak: a legjobb esetben sem kívántak mást megragadni, mint a racionális közigazgatás célkitűzését. Ebben a vonatkozásban nem is jutottak tovább, mint a közigazgatás-földrajzi igényeken. Elek Péter, a kétségtől legkoncepciózusabb és leghaladóbb szemléletű Magyar-tanítvány is — eljutván a hármast területi tagolódáshoz — a különböző nagyságú tájak kialakításában a közlekedés meglévő lehetőségeit tartotta a meghatározónak. Csak nagyon halványan utalt a középtáj-centrum kisváros szervező, illetve a nagytáj városzékelyének kulturális szerepére.⁶ A Magyar-féle iskolából — éppen egyoldalú közigazgatási eredményességi szemlélete miatt — hiányzott a komplex ok-kutatás iránti érzékenység.

Erdei Ferenc 1939-ben írt Magyar város c. könyvében a város sokoldalú jellemzését adta, s ez hatott későbbi munkáira is. Hangoztatta, hogy a város mint területi csoport többek között különböző magatartás típusokat, társadalmi funkciókat foglal egybe, szervez össze, hogy sajátos módon szerveződött viszonyban áll a környező területi csoportokkal, és hogy elmaradhatatlan jellemzője az önkormányzat, illetve az önálló vezetés.⁷ Itt villantotta fel először a területi munkamegosztás általános modelljében későbbi városmegye elképzeléseit: „Országrendező terv mindenütt a világon a városoknak és a falvaknak a helyes összeszervezését jelenti. Azt akarja az ilyen terv, hogy a városok és vidékük a gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelően fejlődjenek és jól teljesíthessék a város-vidék munkamegosztásából eredő köteleességeiket.”⁸

⁶ Elek Péter: Terület és közigazgatás, in: Dolgozatok a közigazgatási reform köréből, Bp. 1940. 9–10. p.

⁷ Erdei Ferenc: Magyar város. Bp. [1938.] 17–21. p.

⁸ I. m. 227. p.

1946. évi közigazgatási reform javaslata (a Nemzeti Parasztpárt javaslata) már tükörképe volt annak a gondolatnak, hogy gazdasági, társadalmi és közlekedési szempontok szerint alakítsák ki Magyarország decentralizált közigazgatási szervezetét. Az így kialakított, önkormányzattal rendelkező városmegyéken belül erős községi önkormányzatokat javasolt a reformterv, majd a városmegyék önkormányzatát segítő és felügyelő 7 kerületi kormányhivatalt – tehát összesen háromszintű területi-helyi igazgatást. Amikor pedig a terv realizálása lehetetlenné vált, Város és vidéke c. könyvében és az erről a Társadalmi Szemlében megjelent ismertetésében újra visszatért az alapproblémához. Itt a társadalom makro- és mikroszférájában bekövetkezett változásról írt: a makroszférában a nagy összefüggések drámaibb ütközéseit ismerte fel, míg a mikroszférában szerinte „a társadalom folyamatosan előrehaladó fejlődése megy végbe: az elemi szerveződés folyamatai, alapvető társadalmi intézmények formálódása, a városok és falvak alakulása” és így tovább, hogy a végén megállapítsa: „ebben a szférában lassúbb és kevésbé észrevehető a társadalom mozgása, a társadalom konzervatívabb vegetációja ez”.⁹ Másutt az urbanizáció jelentőségét többek között azzal emelte ki, hogy ennek különösen kielezett kérdése a város-vidék kapcsolat, és „most, a korszerű technika és a fejlettebb munkamegosztás feltételei között – és különösen a szocializmus rendszerében – a város-vidék ésszerű egybeszervezése, a kétoldalú viszonyok egyenrangú szabályozása” a nagy lehetőség.¹⁰

III

Ami a magyar társadalomtudománynak a társadalmi – és ezen belül a területi – munkamegosztás vonatkozásában a 30-as években, majd közvetlenül a felszabadulás után gondja volt, az napjaink szocialista államépítésének és társadalmi tudatformálásának is problémája. A gazdasági modellek újra átgondolása során – s itt elsősorban az 1968. évi reformra hivatkozom – szükségképpen felvetődött a népgazdaság egésze javára a vállalati önállóság fokozásával elérhető eredményesség kérdése. Tehát a közérdek és csoportérdek dialektikája alapján kerestek – többek között – megoldást a vállalatoknál megbúvó tartalékok feltárására és a népgazdaság körforgásába való bekapcsolására. S bár a reform során az ágazati felelősség kérdését hangsúlyozták, legalábbis az államigazgatási vezetős számára nem lehet kétséges, hogy a vállalatok önállóságuk fokozásával egyidőben egyre inkább átlépték ágazati tájékozódásukat és érdekeltségüket.

A *gazdasági mechanizmus* érderendszerének és ehhez fűződő irányítási és önállósági rendszerének kialakítását követően természetszerűen megpróbálták újra megfogalmazni a területi és helyi érdekek helyét az állami szervezeten belül. Annak megállapítása, hogy a területi és helyi tanácsi szerveket környezetük, az adott terület gazdasági szervezeteinek *növekvő gazdasági túlsúlya* miatt aligha lehet egyes központi szervekhez hasonlóan „államhatalmi szerveknek” minősítenünk, ebből a vizsgálódásból fakadt.¹¹ Ennek a

⁹ Erdei Ferenc: Város és vidéke. Bp. 1971. 14. p.

¹⁰ Erdei Ferenc: Város és vidéke, Társadalmi Szemle 1970. 10. sz. 35. p. – in: Településpolitikai, közigazgatási, urbanizációs, Bp. 1977. 543. p.

¹¹ Vö. Lakos Sándor: A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában, Bp. 1969. 19–24. p.

realitásnak az elismerése azonban alig járt a területi és helyi tanácsok gazdasági önállóságának fokozásával; a tanácstörvény 11. szakasza (2) bek. elsősorban stabilizálta a tanácsok bevételi forrásait! A megyék, nagyobb városok költségvetésének szerkezeti arányai tíz éven belül úgy változtak, hogy – a költségek növekedése által „kikényszerített” kiegyenlítés céljából – ugrásszerűen megnőtt az állami támogatás összege és aránya. Ennek azonban semmiféle stabil garanciális rendszere nem alakulhatott ki. A reális pozíció megállapítása a gazdasági lehetőségek területén hozzájárult ugyan ahhoz, hogy a tanácsigazgatás felmérje viszonyát működési területének intézményeihez; a központi szakigazgatás szemében azonban „degradálta” a területi és helyi tanács szerveket.

Az 1971. évi tanácstörvény sokhelyütt tett kísérletet a gazdasági reform nyomán arra, hogy kiszabadítsa a területi-helyi szervezetet az ágazati hierarchia túlcenzalizáló tendenciái alól, az együttműködés és részvétel adekvát formáit honosítsa meg a „hatalmi” megoldások mellett. Mégis sok oka van – túl a népgazdaság utóbbi években kialakult nehézségein – annak, hogy oly kevés történt a területi és helyi források mozgósítására, a területi és helyi érdekek integrálására. Elsőként talán arra kell utalnom, hogy a vidéki ipartelepítés utolsó hulláma után is az ágazati irányítás jellegéből folyóan a vidéki üzemek fő kapcsolati rendszere a főváros – esetenként, de ritkán más gazdasági központ – felé mutat. Tehát sem a megyén, sem a tervezési-gazdasági körzeten belül nem alakult ki az ágazatoknak elsődleges kapcsolata. Intézetünk dél-dunántúli vizsgálatai során egyértelműen kitűnt, hogy az ezen a területen működő üzemek alapanyagukat legnagyobb részét a körzeten kívülről szerzik be, a megtermelt termékeket is oda irányítják vissza. (A Baranya megyében működő gépipar körzeten belüli beszállításának értéke kevesebb a körzeten kívülről történő beszállítás 10%-ánál; ugyanez a kiszállítás vonatkozásában mintegy 12–14%. Még kedvezőtlenebb az arány a könnyűiparban.) Mindez továbbra is gátolja a terület saját tartalékainak kihasználását és a területi szervek egyenjogú partnerként való fel- és elismerését.

A másik ok nagyobbára *jogi-ideológiai* jellegű. Példaként felhozhatom a népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. tv.-t, amelynek 7. § (1) bek. a termelőerők területi fejlesztésének kérdéséről is beszél, 17. § (1) bek. pedig kimondja, hogy „a gazdaságpolitikai célok és az ezeket szolgáló eszközök területi összefüggéseinek feltárása és összehangolása érdekében területi egyeztetést kell végezni”. Ezt időben megelőzően – közlemény szintjén – az Országos Tervhivatal és az építésügyi és városfejlesztési miniszter meghatározta Magyarország hat tervezési-gazdasági körzetét. Világos, hogy a tervezési-gazdasági körzetek létrehozása a regionálizálás korszerű kérdését vetette fel, ha egyszerű módon, vita nélkül óhajtotta is megoldani a napjaink gazdasági-kommunikációs viszonyainak megfelelő területi beosztást. Mivel azonban a törvényhozó tartózkodott attól, hogy az egyeztetés módszereit szabályozza, ennek demokratikus, a területi érdekeket kifejező formái azóta sem alakultak ki. Ezekután úgy vélem világos, hogy „ideológiai” problémán ebben az esetben a jogalkotónak azt a beállítottságát értem, hogy nem törekszik *saját* eszközével, a jogi normával megoldani az általa tudott és ismert társadalmi-állami problémát. A jogi szabályozásnak – így elsősorban az államjogi szabályozás tartalmának – egyértelműnek kell lennie, tehát a kitűzött célok megvalósításához adekvát eszközök, metodikák szükségesek. A területi összehangolás kettős szintjéről szóló indokolás ellenére – ami egymagában nem norma – a törvény végrehajtásáról szóló minisztertanács hatá-

rozat nem segíti elő az egyeztetést.¹² Végül is a törvény hatálybalépése, a tervezési-gazdasági körzetek kialakítása óta nem jött létre a központi tervezés mellett az egyeztetés és összehangolás demokratikus vagy legalábbis decentralizált formája. Márpedig a központi tervezés teljes informáltsága, teljes eszköztára csak akkor alakulhat ki, ha a területi s nem csak az ágazati szemszögű információk is rendelkezésre állnak, s az ágazatközi eszközök is felhasználhatók.

A hatalom és egyetértés problémája területi vonatkozásban nem egyenlő vagy azonos a *centralizálás* és *decentralizálás* kettősségével. Amint arra már utaltam, jó ideje úgy gondoljuk el a területfejlesztést, hogy elsősorban a város-falu kapcsolatát kell megszabadítani a gátló tényezőktől, így a közigazgatás határvonó hatásától. A régiók a hatalom és egyetértés világában a megyék nagyobb gazdasági egységgé integrálását segíthetik elő, kiküszöbölhetik ezek törekvését a határmenti nulla-zónák kialakítására, a kihasználatlan és kihasználhatatlan intézményrendszerek felépítésére. Valószínűtlen az, hogy az ilyen területfejlesztési rendszert meg lehetne oldani a történelmileg kialakult és a szocialista Magyarország három és fél évtizede alatt is – ne döntsük most el, hogy örömről vagy bánatról – tovább élt, átalakult és megszilárdult területi érdekrendszer hordozóinak és az adott terület közvéleményének egyetértése nélkül. Éppen a területi érdekek megmerevedése miatt is szükség van a központi tervező szervek, tehát a *központi „hatalom” kiegyenlítő hatására*. A megyék a 70-es évek eleji államtudományi elmélet és azt normákká alakító alkotmány és más jogszabályok szerint a községek és városok érdekeit fejezik ki. Ez nem ok arra, hogy a közigazgatási és egyéb interakciók ne terjedjenek ki nagyobb területeken is a városok-községek alkotta településcsoportosulások között. Így lehetséges az is, hogy egyes megyék tervezési, fejlesztési egyeztetéséhez a demokratikus egyetértést éppen a központi szervek céltudatos tevékenységével lehet megszerezni. A központi szervezet egy meghatározott országos politikai-jogi érdek védelmében támogatója lehet *területi csoportérdekekkel szemben a helyi szervek akarata érvényesülésének*. Bármennyire bonyolultnak tűnik ez a gondolatmenet, mégis híven tükrözi az elmúlt évek jó néhány tapasztalatát a megyék és egyes településcsoportok közt fennálló és gyakran világossá váló érdekellentéteket illetően.

A hatalom és egyetértés jellegzetes megjelenésével találkozunk a községek egymás közötti és a városok és községek kapcsolatainak kialakítása során. Az 1971. évi tanács-törvény abból a – sok társadalomtudományi ágazat által tett – megállapításból indult ki, hogy a fokozódó városi fejlődés, illetve a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának nagyfokú csökkenése (a községek lakosságának csökkenése) egyre kevésbé teszi lehetővé, hogy a falusi települések fejlesztésükben magukra maradjanak. Ezért is mondta ki 12. §-ának (3) bekezdése, a tanácsok megállapodhatnak egymással abban, hogy „meghatározott hatáskört közösen létrehozott szerv útján gyakorolnak, közösen vállalatot vagy intézményt hoznak létre”. Ez a jogkör, amelyet egyébként mind a tanács, mind a végrehajtó bizottság – ez utóbbi átruházott jogkörben – gyakorolhat, nagy lehetőséget nyújt arra, hogy a hierarchikus és mondhatni pusztán hatalmi viszonyokból kiragadják a tanács

¹²A területi tervezés és a területfejlesztési politika legfőbb gondjait és feladatait nagyon világosan foglalja össze, illetve tüzi ki Morva Tamás: A népgazdasági tervezés társadalmi összefüggései c. tanulmányában, Magyar Tudomány 1980/1. 7–8. p., valamint Enyedi György: A földrajz a területfejlesztés szolgálatában c. összefoglaló tanulmányában. MTA X. Osztályának Közleményei 12/1–3. 1979. 178. p.

szervezet egyes részlegeit és újszerű együttműködést hozzon létre. Tehát a gazdaságilag és társadalmilag egyébként is összekapcsolódó községek és városok népképviselői-önkormányzati szerveit legitim módon lehet integrálni. S mindez anélkül történhet a tanácstörvény értelmében, hogy a kisebb egységek önállóságukat elveszítenék vagy veszélyeztetnék.

Amint ismeretes, különösen a mezőgazdaság szocialista átalakulása, majd a városfejlesztés során a települések közelítésének szinte egyetlen, mondhatni „hatalmi” megoldását választották kezdetben, a kisebb települések beolvasztását, önállóságok teljes megszüntetését. Ez a módszer különösen kísértett magának a fővárosnak korábbi megnagyobbításakor – anélkül, hogy különbséget tettek volna a városias és a falusi területek között, majd a vidéki nagyvárosok környékének „egyesítésénél”, amikor is legtöbbször nem volt lehetőség a városi belterülethez vagy belvároshoz hasonló fejlődési ütemet biztosítani az amúgyis elhanyagolt környékbeli volt falvaknak. A hatalmi szóval bekövetkezett „egyesítés” során nem is vizsgálták a külső területek részvételét a városi funkciókban, és ezért ebben az időszakban a legtöbb egyesítés után a korábbi községi területek termelési, különösen mezőgazdasági és egyéb társadalmi kapcsolataikat inkább centrifugálisan keresték. Ezt elősegítette a városi igazgatás szembenállása vagy legalábbis érdektelensége a mezőgazdaság iránt és az ilyen ágazat hiánya ebben az apparátusban. Mivel azonban az ilyen folyamatokat az évek múlásával aligha lehet megfordítani, végül is a külterületeken a mezőgazdasági lakosság arányának csökkenése a város és a volt községek valamiféle integrációját mégis létrehozta – anélkül, hogy a területek urbanizálódása bekövetkezett volna (ha csak nem kerültek helyükre új lakótelepek), és a szükséges kölcsönös termelési kapcsolat létrejött volna.

Az 1971. évi tanácstörvény nyomán – amely először beszélt „nem-államhatalmi” piederstálról az együttműködésről a tanácsi és nem tanácsi szervek között – nemcsak a közös községi tanácsok száma növekedett, hanem új együttműködési formák is jelentek. A törvény 12. § (3) bek. a már említett módon a közösen létrehozott szervek útján való hatáskör gyakorlást, a közös vállalatok és intézmények létrehozását lehetővé tette. Másrésztől – mondhatni, a hátsó lépcsőn át – becsempészte a törvény a városkörnyéki község intézményét, annak csak igazgatási hatásköréről beszélve. Ugyanakkor a vele egyidőben kibocsátott végrehajtási kormányrendeletben a jogalkotó jóval meghaladta ezt a koncepciót, mert a hivatalos kapcsolat előfeltételének a kölcsönösen szoros társadalmi, gazdasági, ellátási, munkaerő-foglalkoztatási, földrajzi és közlekedési kapcsolatokat jelölte meg, s céljával a város és község összhangolt fejlesztését tűzte ki. A városkörnyéki szervezetek száma ezekután viszonylag gyorsan növekedett. Viszont az egyéb együttműködési formák kezdeményezése igen lassan haladt előre. Az 1975–1979. közti időszakban a városkörnyéki szervezetek száma 21-ről már 49-re emelkedett. A városok kijelölése meglehetősen mechanikus volt; különösen a legutóbbi években egyes járási székhelyeket választottak ki, s a volt járás összes községét városkörnyéki községgé nyilvánították. Az egy városra eső községi tanácsok átlagos száma 3-nál valamivel több, a községek száma 6 fölött van. Azonban amennyire fordítottá sikerült a jogi szabályozás – mert az alapvető szabály nem a törvénybe került –, olyan halovány és vontatott is lett a városkörnyéki együttműködés támogatása. 1976-ban együttes közlemény jelent meg az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium és a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának irányelveiről a tanácsok együttműködése és a települések koordinált fejlesztése ügyében.

Már maga a szabályozás módja is lehetetlenné tette, hogy az együttműködésben valamilyen szerepet szánjanak a népképviselői szervezeteknek. A közleményben a legtöbbször a végrehajtó bizottságok, a járási hivatalok, a szakigazgatási szervek szerepelnek, s egyetlen egyszer a helyi tanácsok. A községek egymás közti, valamint a városokkal való együttműködése így elsősorban államigazgatási ügy maradt. A városkörnyéki községekkel „szemben” a város elsősorban mint másodfokú hatóság lép fel, tehát újra csak „hatalomként” és nem az áhított példát mutató, fejleszteni képes, a saját maga lehetőségeit is megsokszorozó idősebb testvérként. Azt azonban a szervezet kialakulásáról meg kell állapítanunk, hogy az Erdei Ferenc által korábban elképzelt 70–80 városmegyéből¹³ több mint a fele kialakulóban van, ha jó részük nagysága, vonzáskörzete és főként demokratikus intézményrendszere még messze is van az elvárhatótól.

Ugyanilyen helyzet alakult ki a megyék közti együttműködés terén, ahol a már említett közlemény különböző egyeztetéseket írt elő anélkül, hogy bármilyen állandó vagy ideiglenes, a területi érdekeket kifejező képviselői szerv kialakítását, működtetését tervezte volna. Egyébként is a közlemény az egész problémát egyszerű gazdasági-tervező feladatként fogta fel – alig tekintve ki az egyéb kutatandó vagy legalábbis figyelemmel kísérendő társadalmi kérdésekre: a szociológiai vetületekre és a munkamegosztás politikai oldalára.

IV

Duverger – Durkheimre hivatkozva – a területi csoportosulásokat a „solidarité par similitude” (hasonlóság alapján fennálló szolidaritás) egyik variánsának a „solidarité par proximité” (a közelség alapján fennálló szolidaritás) jegyével jellemzi, s közéjük sorolja a nemzeten belüli „globális társadalmakat”, a községeket, a régiókat stb.¹⁴ Annyi bizonyos, hogy mindenütt, ahol közös területi érdekek a társadalmi-gazdasági fejlődés folytán kialakulnak, ott ennek a „szolidaritásnak” az ismérvei is előtűnnek. S mivel ezek az esetek többségében integrálhatók a nemzeti érdekekbe, meg kell találni azokat a formákat és eljárásokat, amelyek segítségével minél szélesebb lesz az egyetértés frontja abban, mi is az adott terület lakosságának együttes érdeke. A politikai intézmények helyének, szerepének, a reális döntések helyének megfelelő megállapítása elkerülhetővé teszi, hogy leegyszerűsített eljárások következtében ezeknek az érdekeknek a helyét valamiféle közigazgatási érdek foglalja el.

Mire tud a társadalomtudományi kutatás válaszolni a területi szervezet és munkamegosztás vonatkozásában? Úgy vélem, itt a legkülönbözőbb kapcsolati rendszereket, interdependenciákat vizsgálni kell, *függetlenül* attól, hogy az államigazgatási rendszeren belül már elfogadott, jogilag szabályozott egységről van-e szó. A különböző problémaköröket a következőkben tudnám összefoglalni:

a) Alapvető probléma a különböző célú, de alapjában egyszerű együttműködés *közelfekvő községek* (tehát falusi települések) közt. A települések közti meglévő kapcsó-

¹³ Erdei 1962-ben úgy nyilatkozott, hogy akkori megítélése szerint mintegy 25–30 megyei-járási szintet egyesítő egységre lett volna szükség. Ugyanakkor magasabb kerületi szint létrehozását nem kívánta. Vö. Erdei Ferenc: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció, Bp. 1977. 462. p.

¹⁴ Duverger, Maurice: Sociologie politique, Párizs, 1966. 224. és 227. p.

latok egyrészt hagyományosak, tehát történetileg meghatározott és létező népcsoport-jellegűek; ennyiben néprajzi-szociológiai módszerekkel lehet őket megközelíteni. Másrészt napjainkban gazdasági, illetve közigazgatási alapon alakultak ki ilyen kapcsolatok. E kapcsolatok egymással megegyezők vagy eltérők lehetnek, s így erősíthetik vagy gyengíthetik egymást. Az egyetértést valószínűleg egy olyan közösségben a legkönnyebb létrehozni – már csak az értékrend azonossága, hasonlósága miatt is –, amelyik gazdasági és szociológiai szempontból a legegységesebb; tehát megmaradtak, vagy újonnan kialakultak a népcsoport hasonló jegyei és a lakosság nagy része azonos gazdasági vagy egyéb szervezetekben dolgozik. A kutatásnak ki kell mutatnia az egyezéseket és különbségeket, javaslatokat kell tenni a korrekcióra. Meg kell vizsgálni azokat a tanácsi közigazgatási együttműködési formákat, amelyek a lakosság egyetértésével erősítik a kapcsolatokat, hozzájárulnak a „körzet” korszerűsítéséhez és központjának kifejlődéséhez, illetve fejlesztéséhez. Kimondva-kimondatlanul ez az egyik kiindulópontja az urbanizálódásnak, és a közigazgatási és gazdasági központ kialakulását s egyúttal a többi község jobb ellátását is szolgálja.

b) E problémakörnek különleges része a *közös tanácsok* létesítése, illetve az önálló falusi települések *bekebelezése* más egységekbe. Mivel itt mind az első, mind pedig különösen a második esetben érzékenyebb kérdésről van szó, mert az önkormányzat gyengébb érvényesülését, illetve megszűnését eredményezheti, itt politológiai kérdések vetődnek fel – így a különböző területi érdekek befolyása és érvényesülése (kompromisszuma) a területi szervezetben, különösen pedig az igazgatást irányítóban. Ennek modelljét annak figyelembevételével kell kialakítani, vajon az érdekek kifejezésének visszaszorulása következtében nem jár-e az „egyesítés”, a „közös” szervezet létrehozása huzamosan diszfunkcióval.

c) Az integráció, együttműködés a korábbinál sokkal bonyolultabb az egyre teljesebb rendje a *város és környékének* kapcsolata. Az ipari, kereskedelmi és infrastrukturális fejlődés jelenlegi szakán a városok pontosan regisztrálható, különböző fokú hatást gyakorolnak környezetük községeire, „vonzáskörzetükre”. Ugyanakkor függenek is tőlük – munkaerőben, élelmiszerellátásban stb. Ezeknek a kapcsolati mérlegeknek tudományos elemzése adhat csupán arra választ, vajon helyes-e az elképzelése a közigazgatásnak a valódi vonzáskörzetről, nem kíván-e pusztán hatalmi érdekből integrálhatatlan településeket, önkormányzatokat maga alá rendelni. A tudományos vizsgálat során azonban arra kell választ adni, melyek azok a községek, amelyek a valóságos vonzáskörzetbe tartoznak, illetve milyen trendet lehet és kell stabilizálni, hogyan lehet ezt a valódi interdependenciát erősíteni. Itt életmódvizsgálatok csakúgy szükségesek, mint a gazdasági szerkezet kutatása. A politikai tudománynak és államjogtudománynak arra kell válaszolnia, hogy lehet biztosítani a közös urbanizációs érdekek mellett a kisebb települések külön érdekeit, hogy lehet a döntési mechanizmusba beépíteni ezeket a községeket.

d) Újra csak változata ez utóbbi problémakörnek a *vidéki nagyvárosok* (100 000–250 000 közöttiek) és *vonzáskörzetük*, esetleg agglomerációjuk kapcsolata. Bár ez nem törvényszerű, de többnyire valószínű, hogy – a korábban említettekhez képest – a vonzáskörzet nagyobb kiterjedésű és a kapcsolatrendszer is sokrétű. Viszont a városközpont és az egyes községek közti különbség még nagyobb. Akutabb annak a veszélye is, hogy a városi érdekek tömegükben is kiszorítják a községeiket. Ezért különösen fontos, hogy az interdependenciát valóban két irányban vizsgáljuk és az együttműkö-

dés, az egyetértés szilárd garancia-változatait tárjuk fel, nemcsak állami, hanem társadalmi-politológiai vonatkozásban is. A nagyváros kisugárzása azonban közvetlen agglomerációján és szokványos városi vonzáskörzetén jóval túl hat. Ezeket a „járulékos” vonásokat (többnyire regionális hatásokat) fel lehet pontosan térképezni, ugyanakkor külön kell választani már csak azért is, mert a kettőnek politikailag-igazgatásilag eltérő lesz a következménye.

e) A jelenlegi – átvitt értelemben – „perforált” *megyehatárok* mellett is a megyei elkülönültségnek különböző előnyös és hátrányos következményei vannak. Az előbbieket közé lehet sorolni a településhálózat következetes belső fejlesztését, a korábbi elképzésekhez képest sűrű városhálózat és a városiasodás kialakítását. Az utóbbiak egyik jellegzetes kísérőjelensége a megyehatárok menti ún. nulla-zóna, a fejletlen területek kialakulása. A területfejlesztési kutatások egyik célja minden országban a fejletlen területek feltárása, a fejletlenség okainak kiderítése és a fejlesztés irányainak lehető kimunkálása. Itt különösen fontos a közigazgatási-pénzügyi akadályokon túl a szociológiai-demográfiai, gazdaságföldrajzi-kommunikációs okok és állapotok feltárása. Már itt is felmerül a koordinációs lehetőségek kimerítése, így a megyehatárok két oldalán a gazdaságfejlesztés és ezzel összefüggő munkaerőgazdálkodás egyeztetése. Az egyetértés itt sem pusztán a két megye hatalmi-közigazgatási szerveinek kompromisszuma, hanem a fejletlen határzónában fekvő községek lehetőségeinek feltárása, elsősorban sajátmaguk által, másrészt a lakosság igényeinek demokratikus úton történő megismerése.

f) Végül is a megyékkel összefüggő problémákat mintegy összefoglalja a *regionális fejlesztés* kutatása. Itt a korszerű területi, gazdasági és kommunikációs modellnek, az ágazatiság és területiség összefüggésének, a kialakulóban lévő területi egységek (városok és környezetük) kapcsolatának, együttműködésének, ennek irányításának és tervezésének a kérdése merül fel. Vizsgálni kell a koordinálhatóság és az igazgatási irányítás optimális rendszerét is. Ha valahol, akkor itt játszik nagy szerepet az igazgatástudomány célszerűségi szempontja, korszerűsítési tendenciája. Az egyeztetések legális, ugyanakkor demokratikus változatainak kialakítása ugyanakkor a politikai tudományok és az államjogtudomány közös feladata.

Megkísértem felvázolni azokat a komplex társadalomtudományi kutatásokat, amelyek a területi munkamegosztás jelenlegi és jövőbeli kérdéseire választ adhatnak. Azonban mint államjogásznak is feladatul róható, hogy e tudományág által vizsgálandó főbb kutatási területeket legalább vázlatosan ismertessem. Nos, véleményem szerint különös gondot kell fordítani a következő államjogi kutatási területekre: az államjogi megállapodásokra (többek között nem azonos hierarchikus szinten lévő szervek között), a közös hatáskörök gyakorlására, feltételeire, a területi és helyi népképviselői szervek hatáskörének differenciálására, a testületek (többek között a bizottságok, falugyűlések stb.) helyére a reális döntések előkészítésében, a területi koordináció állami szervezetének modell-változataira.

Ahhoz, hogy kellőképpen megvilágítsuk a hatalom és egyetértés társadalmilag-politikailag olyan fontos kérdésének egy szegmentumát, a kutatásnak mindezekre a területekre ki kell terjednie.

A GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK BESZÁMOLÓJA (1976–1979)

az MTA 1980. évi közgyűlésén

Az osztálynak 9 rendes, 8 levelező, 11 tiszteleti és 5 tanácskozási jogú tagja van. Az osztályhoz tartozó tudományágakban a tudományok doktora 93 (ebből közgazdaságtudományi 47, állam- és jogtudományi 44, szociológiai 2), kandidátus 549 (ebből közgazdaságtudományi 369, állam- és jogtudományi 150, szociológiai 30).

Az osztálynak jelenleg 10 tudományági bizottsága és 7 albizottsága van; 3 társaság, 3 nemzeti bizottság és 6 szerkesztőbizottság tevékenységét irányítja. Megtörténtek az előkészületek a politikatudományi, valamint a szervezés- és vezetéstudományi bizottság megalakítására.

Az osztály tevékenysége

Osztályülések

	1976	1977	1978	1979
Ülések száma	5	5	5	6
Fontosabb témák	7	7	10	8
Résztevők aránya az üléseken, %-ban	75	75	80	80

A tárgyalt időszakban az osztály tevékenységét két fő törekvés jellemezte: 1. az interdiszciplinaritás irányában való fejlődés előmozdítása; 2. tevékenységének a társadalmi-gazdasági gyakorlat szolgálatába való állítása. Ezt a célt szolgálta az osztálynak 1977. évi közgyűlési osztályülése (A világgazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai) és az 1978. évi közgyűlés témája is (Innováció és adaptáció). Ugyanilyen igénnyel készült az újonnan megválasztott rendes és levelező tagok székfoglalóinak jó része is. Mindezeknek túlnyomó többsége elvileg nagymértékben alkalmas volt a társadalmi-gazdasági gyakorlat befolyásolására, jóllehet a publicitás szűk köre már eleve korlátozta hatékonyságukat.

Az osztály véleményező tevékenységével is igyekezett a társadalmi-gazdasági gyakorlat befolyásolására. Erre leginkább az OT felkérései alkalmával kerül sor. Így véleményezte a testület a 15 éves népgazdasági terv elgondolásait, észrevételeket tett a szabályozó rendszer módszertani útmutatójának tervezetére és állást foglalt sok más kérdésben is.

Az osztály a hozzá tartozó tudományterületeket elsősorban az intézményesített társadalomtudományok színterének jelentős gazdagításával befolyásolta: a társadalmi

igények hatására több tudományterületet „keltett öntudatra”, intézményesített és szervezett meg, mégpedig nem a diszciplináris elkülönültség, hanem az interdiszciplinaritás jegyében. A már kialakult tudományterületekre jelentős hatást gyakorolt az osztály az öt éves kutatási tervek kialakítása során megtett észrevételeivel, a területéhez tartozó kutatási főirányok tevékenységének és terveinek megtárgyalásával és méginkább a tudományági helyzetelemzésekkel és az ezek alapján hozott határozataival. Ilyen helyzet-elemzés készült az állam- és jogtudomány (1976), a Munkatudományi Bizottság (1977), az Agrárgazdasági Bizottság (1979) és az irányítás, vezetés- és szervezéstudomány (1979) területéről.

Bár az osztály mint egész, a kapcsoló tudományterületek szervezeteivel, tudósaival való interdiszciplináris együttműködés területén még a kezdeteknél tart, bizottságai már kiterjedt koordinációs és interdiszciplináris tevékenységet folytatnak, mégpedig elsősorban a kiemelt kutatási főirányok körében. A kapcsolódó tudományterületekkel való együttműködés leggyengébb láncszeme a koordináció. A tapasztalatok szerint a tudományterületek összehangolásának a feltételei ma elsősorban a kiemelt főirányok szervezeti keretei és anyagi ellátottsága körében adóttak.

1976-ban tárgyalta meg az osztály a hazai jövőkutatás fejlesztésével kapcsolatos feladatokat. Ennek során szükségesnek tartotta, hogy a jövőkutatás művelése – széles körű interdiszciplinaritással – az MTA keretében szerveződjék meg, amelynek ez idő szerint a legjobb irányítója, szervezője az osztály keretében működő bizottság lenne. A kutatási tevékenység súlypontjaként a prognosztikát kell tekinteni, de a jövőkutatás más területeinek is kellő szerepet kell kapniuk. A megalakult Jövőkutatási Bizottság munkaprogramját az osztály 1977-ben fogadta el.

Az állam- és jogtudományok helyzetelemzésének megvitatása során az osztály megállapította, hogy e körben számottevő fordulatot jelent a társadalmi és gazdasági tényezők növekvő beépülése a kutatásokba. Az elmúlt időszakban mind az elmélet, mind a gyakorlattal való együttműködés területén jelentős eredményeket értek el (pl. a szocialista vállalat kutatási főirány jogi irányának koncepciói; a jogösszehasonlítás elméleti kérdései), amelyek megalapozzák a tudományterület további fejlődését. A jól szervezett nemzetközi kapcsolatok ugyanakkor lehetővé teszik a legfontosabb eredmények figyelemmel kísérését. Jelentősen fellendítette a kutatásokat a nagy kodifikációs munkálatokban való részvétel; ennek során megélnékültek a viták, és olyan tudományos eredmények is születtek, amelyek ebből a munkából nőttek ki, de annak szintjét jelentősen meghaladták.

Az iparjogvédelmi kutatás és oktatás magyarországi helyzetéről szóló előterjesztést megvitatva, az osztály megállapította, hogy az iparjogvédelmi kutatások és az iparjogvédelem oktatásának bevezetése mind a felsőoktatás, mindpedig a posztgraduális képzés megszervezése ellenedhetetlen követelmény; e kérdések rendezésére az osztály ereje nyilvánvalóan nem elegendő. Javaslatot tett ezért az elnökségnek annak érdekében, hogy tegye magáévá az iparjogvédelem fejlesztésének ügyét, és szükség esetén terjessze a kérdést a TPB elé. Az osztály egyetértett azzal, hogy létesüljön egy iparjogvédelmi kutatócsoport, amely alapján véve jogi, közgazdasági és műszaki aspektusokat egyesítő alkalmazott és fejlesztési jellegű tevékenységet folytatna, megfelelő súlypontokat képezve.

Tájékoztató jelentést hallgatott meg az osztály 1977-ben a Munkatudományi Bizottság tevékenységéről. Ennek alapján megállapította, hogy a bizottság (tudomány-szervezésre vonatkozó) véleményező, javaslattevő tevékenységének hatékonyságát jelentős

mértékben korlátozza interdiszciplináris jellege: az érdekeltek többsége célszerűbbnek látja, ha javaslatát közvetlenül intézete vagy állami vezetők, esetleg az adott tudományban illetékes tudományos testület útján juttatja el a megfelelő fórumokhoz. Felhívta az osztály a bizottságot, hogy fokozza erőfeszítéseit a tudományos és a gyakorlati munkahelyekre gyakorolt hatás érdekében, és igyekezzék tevékenységét minél szélesebb körben megismertetni. Javasolta továbbá, hogy vizsgálja meg, milyen lehetőségei vannak a brigádmozgalmak, a munkaszervezés és az ergonómia kutatása terén. Felkérte a TMB-t, fontolja meg az interdiszciplináris munkatudományi disszertációk ügyében alkalmi szakbizottság létrehozását, amely gyakorlatot minden interdiszciplináris disszertációval kapcsolatosan célszerű volna követni.

1978-ban tárgyalta az osztály a Magyar Szociológiai Társaság megalakításának kérdését. A társaság jelentős szerepet vállalt a magyar szociológiai közelet fejlesztésében valamint – a Nemzetközi Szociológiai Társaság tagszervezeteként – a magyar szociológia nemzetközi kapcsolatainak szervezésében. – Megvitatta az osztály a társaság 1978/79. évi munkatervét is. Erre azonban tájékoztató jelleggel, pusztán azért került sor, mivel a társaság mint új szervezet e munkaterv alapján kezdte meg tevékenységét.

A korábban kizárólag jogászokból álló Magyar Államtudományi Társaság az osztály döntése alapján egy interdiszciplináris összetételű Magyar Politikatudományi Társasággá alakult át. A megalakulást egy alkalmi bizottság készítette elő. Az előterjesztést, amely foglalkozott a politikatudomány tárgyával, szerepével, hazai helyzetével, művelésének lehetőségével, kibővített osztályülés tárgyalta. A tanácskozáson részt vettek az I. és a II. osztály képviselői is. Az igen beható vita eredményeként a résztvevők a politikatudomány magyarországi kiépítését alapvetően helyeselték, noha egyes részkérdésekben nem jutottak közös álláspontra. A vitában hangsúlyozták, hogy mivel a politikai hatalom problematikájának egyik alapvető kérdése az állam, az ezzel kapcsolatos kérdések kutatását, az államelmélet fejlesztését központi kérdésnek kell tekinteni. Az államra vonatkozó kutatásoknak azonban meg kell haladniuk a „normatív jogászi” szintet; a jelenségeket társadalmi tartalmukkal, a politika más jelenségeivel összefüggésben kell feltárni. A politika szélesebb fogalom az államnál, ezért a kutatásoknak is túl kell jutniuk az államon. Helyénvaló azonban megjegyezni, hogy nem a politikai gyakorlat, a politikai tevékenység maga a tudomány: ez a gyakorlat, ez a tevékenység a politikatudomány tárgya. Végül a vitában született állásfoglalás szerint meg kell alakítani a politikatudományi bizottságot, interdiszciplináris jelleggel, a kapcsolódó tudományágak képviselőinek bevonásával. Az előkészületek ennek érdekében már megtörténtek. A társaság hazai tevékenységén kívül a Nemzetközi Politikatudományi Társaság tagszervezeteként is működik majd, és alakítja a hazai politikatudomány nemzetközi kapcsolatait.

Az osztály 1978-ban készítette és terjesztette beszámolóját az elnökség elé. Az elnökség a beszámolót elfogadta, nagyra értékelve azt a tényt, hogy az osztály egyre nagyobb figyelmet fordít a társadalmi-gazdasági gyakorlat befolyásolására, jelentős sikereket ért el bizottsági és társasági hálózatának fejlesztésében, interdiszciplináris bizottságok létrehozásában, tudományterülete és bizottságai irányításában. Helyeselte az elnökség azt, hogy az osztály nagy gondot fordít arra, hogy az ország gazdasági problémáinak megoldására orientálja a közgazdaságtudományt.

1979-ben tárgyalta az osztály – a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság állásfoglalása alapján – az irányítás, vezetés és szervezéstudomány területéről szóló

helyzetelemzést. A vita megállapításai szerint az Igazgatástudományi Bizottság két szekcióját át kell alakítani. E bizottság profilja csak az igazgatás, különösen a közigazgatás legyen, az újonnan létrehozandó Vezetés- és Szervezéstudományi Bizottság pedig foglalkozzék a szervezéstudomány „fehér foltjai”-nak feltérképezésével, valamint a szervezet és környezete összefüggéseiből adódó problémák és a „szervezendő folyamatok” vizsgálatával.

Az Agrárgazdasági Bizottság beszámolójának megvitatása során az osztály a következő kérdések fokozott figyelemmel kísérését javasolta: a világ mezőgazdasági fejlődésének fő irányai; a mezőgazdaság társadalomtudományi kérdései; a szövetkezetelmélet; a mezőgazdaság vertikális kapcsolatai, az agrár-ipari komplexum; az ún. kétlakiság kérdései.

1979. decemberében vitatta meg az osztály az MSZMP Központi Bizottságának a XII. pártkongresszusra készült irányelveit. A dokumentum elemzése során a következő főbb kérdéskörök fontosságát emelte ki: a kongresszusi anyagok elemző, programadó, koncepcionális jellegének erősítése; a jelenlegi gazdasági helyzet belső és külső okainak differenciált vizsgálata; a demokratikus és a felelősség kérdései; az ideológiai, a kulturális és a tudománypolitikai kérdések erőteljesebb hangsúlyozása.

A bizottságok működése

A bizottsági ülések

Megnevezés	1976		1977		1978		1979	
	Ülések száma	Megjelentek %-ban	Ülések száma	Megjelentek %-ban	Ülések száma	Megjelentek %-ban	Ülések száma	Megjelentek %-ban
Agrárgazdasági Bizottság	1	70	2	60	2	70	1	60
Állam- és Jogtudományi Bizottság	3	90	3	80	5	80	2	80
Demográfiai Bizottság	2	80	2	70	3	80	2	70
Igazgatástudományi Bizottság	3–3	70	3–3	70	3–3	70	3–3	70
Ipargazdasági Bizottság	2	50	3	60	3	50	2	60
Jövőkutatási Bizottság	4	70	6	75	5	70	4	80
Közgazdaságtudományi Bizottság	1	50	6	75	5	70	4	80
Munkatudományi Bizottság	1	70	3	70	2	70	2	70
Statisztikai Bizottság	2	70	2	75	2	75	3	75
Szociológiai Bizottság	1	80	3	70	1	70	2	80

Az Agrárgazdasági Bizottság vitát szervezett a termelési viszonyok továbbfejlesztésének aktuális kérdéseiről; a mezőgazdaság szabályozórendszerének főbb elvi kérdéseiről; „A mezőgazdasági termelőszövetkezeti modell változásairól” c. tanulmányról. A bizottságnak jelentős számban vannak olyan tagjai, akik a tudományos programok kialakításában és megvalósításában személyesen is részt vesznek, vezető posztot töltenek be. Befolyásukat azonban jelentősen korlátozza az, hogy az agrárgazdaságtani kutatások szinte teljes egészében az MÉM-hez tartoznak. – A bizottságnak három albizottsága működik (szövetkezetelméleti, vállalatgazdasági és nemzetközi). Ezek területükön a kutatás irányítása mellett a koordinációt is segítik. A bizottságnak szoros kapcsolata van a IV. osztályhoz tartozó Üzemszervezési Bizottsággal. Ez kifejeződik a tervegyeztetésben, a bizottsági üléseken való kölcsönös részvételben, valamint az esetenkénti együttes ülésekben, illetve rendezvényekben is. Bizonyos kapcsolat a mezőgazdasági jog területtel is fennáll.

A bizottság véleménye szerint a tudományterület alapvető gondja, hogy a kutatásokban a témák nem jelentőségüknek megfelelően súlyozottak, igen szerteágazóak, így fontos és nehéz problémák a széles körű kutatási tematika ellenére sem kerülnek tanulmányozásra. Ezen a helyzeten a koordináció erősítése, a kollektív kutatómunka kibontakozása segíthet.

Az Állam- és Jogtudományi Bizottság tevékenységére alapvetően nyomja rá bélyegét az, hogy a jogrendszer kutatása igen széttagoltan, mintegy 15, egymástól elkülönült és gyakran nagymértékben elszigetelt jogágazatban, és jogágazatként el nem ismert jogterületen folyik. A bizottság elsősorban a tételes jogokkal foglalkozik. Jelentős tevékenységet fejtett ki az állam- és jogtudományi helyzetelemzés elkészítésében, és megkezdte az e tárgyban hozott határozatok végrehajtását. Vitát rendezett pl. Az MSZMP Bizottságának ajánlására „Jog és ideológia” címmel, továbbá „Az emberi jogok” és az „Érték és jogtudomány” témakörből. A bizottságnak jó kapcsolatai vannak a joggyakorlattal. A Pénzügyminisztérium felkérésére megvitatta az állami pénzügyekről szóló törvény koncepcióját, és ezzel kapcsolatban több érdemi javaslatot is tett. Ezek közül több be is került a törvény végleges szövegébe. A kivételnek számító esetektől eltekintve azonban eddig nem tudta a gyakorlatot számottevően befolyásolni. – Tájékoztatót hallgatott meg a bizottság a Magyar Jog szerkesztő bizottságának munkájáról, és javaslatokat tett a jogi folyóiratok szerkesztésének összehangolására, a tudományos publikációs lehetőségek kiszélesítésére és – különösen az egyetemi kiadványok terén – a koordinálásra. Aktív részt vállalt a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus szervezésében is.

A Demográfiai Bizottsághoz elsősorban a népességtudomány tartozik, amely a népesség alakulásának folyamatával, annak feltételeivel és következményeivel foglalkozik. A vizsgált időszakban a bizottság nemzetközi konferenciát szervezett a paleodemográfia problémáiról, valamint több tanácskozássra került sor a népesedés különféle kérdéseiről. A Magyar Család- és Nővédelmi Tudományos Társasággal, a Magyar Gyermeorvosok Társaságával és más tudományos szervezetekkel való együttes rendezésben. – Alkalmi bizottságok működtek a hazai demográfiai irodalom bibliográfiájának előkészítésén; a demográfiai ismeretek oktatására és a demográfusképzésre vonatkozó előterjesztés összeállításán, különféle konferenciák és kerekasztalértekezletek előkészítésén stb. A bizottság plenáris üléseinek állandó visszatérő témája volt a népesedés alakulása és a vele kapcsolatos problémák köre. – A bizottság figyelemmel kísérte a különféle nemzetközi szervezetek (első-

sorban a Népeségtudományi Unió) tevékenységét, és rendszeresen értékelte a hazai demográfusok nemzetközi tevékenységét. Tagjain keresztül csaknem valamennyi európai állam hasonló szerveivel és különböző nemzetközi intézményekkel intenzív kapcsolatot tartott fenn. A tudományág jellegéből következően a társadalom- (állam- és jogtudományok, szociológia, pszichológia) és a természettudományok (humángenetika, humánbiológia, egészségügy, szociálhigiéné) több ágával alakított ki szoros együttműködést.

Az Igazgatástudományi Bizottság két szekcióban működött. A *Közigazgatástudományi Szekció* „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” c. kiemelt kutatási főirányhoz kötötte tevékenységét. Vitaüléseken tárgyalta a „Településhálózat, urbanizáció, igazgatás”, a „Körzetesítési tendenciák állami-politikai rendszerünkben”, „A büntetőjogi kutatás és a közigazgatás” c. témákat. Ankétot rendezett a közigazgatás hatékonyságáról, valamint kezdeményezte a közigazgatás szabályozásával kapcsolatos szociológiai vizsgálatok elvégzését és közreműködött az elkészült tanulmányok megvitatásában. Megtárgyalta az államigazgatási eljárás alapvető elméleti kérdéseit, hozzájárulva az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló törvény felülvizsgálatának előkészítéséhez. — A *Vállalati Szervezési Szekció* tevékenységi körébe tartozó tudományágak meglehetősen kezdeti stádiumban vannak, a kutatások szétszórta, nem eléggé koordináltak. Jelentősebb eredményeket ez idő szerint leginkább az igazgatástudomány tudott felmutatni, de újabban a gazdaságszervezés körében is megjelent néhány értékes monográfia. A szekció a vállalati szervezés témakörében lefolytatott vitaüléseken kívül a szervezés problémáinak interdiszciplináris elemzésével foglalkozott.

Az Ipargazdasági Bizottság sok olyan átfogó kérdést tárgyalt, amely az egész gazdaság összefüggéseibe helyezve a politikai gazdaságtan, történeti aspektusból a gazdaságtörténet, módszertani szempontból a tervezés- vagy vezetéselmélet stb. körébe is tartozik. Vizsgálta az általános összefüggések, törvényszerűségek speciális megjelenését, formáit, továbbá több – más szempontból specializált – gazdaság- és társadalomtudomány eredményeit integrálta, ellenőrizte, összegezte az iparra, illetve az iparvállalatokra vonatkozóan. A bizottság által gondozott tudományterület „A szocialista vállalat” és s „Gazdaságpolitikánk fejlesztésének tudományos megalapozása” c. kutatási főirányokhoz kapcsolódik. 1976 végén vitaülés keretében megtárgyalta az iparpolitikai kutatási irány programjavaslatát, majd 1979 elején – az iparpolitikai kutatásokban érdekelt kutatóhelyek képviselőinek részvételével – az irány keretében folyó kutatások eredményeit összegző „Gondolatok iparpolitikánk alakításához” c. tanulmányt. A bizottság 1977-ben az Ipargazdasági Kutatócsoporttal együtt rendezte a II. Ipargazdasági Tudományos Konferenciát. E nagy létszámú tanácskozás az ipar irányító személyiségeinek előadásaival és 22 tudományos dolgozat megvitatásával eredményesen szolgálta az iparfejlesztés új feladatainak kijelölését és ennek megfelelő szemléletformálást.

A Jövőkutatási Bizottság a ciklus idején alakult. Tudományterülete a jövőkutatás, a világ, az egyes térségek, a különböző országok, országcsoportok, valamint a természeti és művi környezet, továbbá a társadalmi-gazdasági tevékenység jövőbeni fejlődése. Vizsgálja ennek lehetőséghatárait és szóba jöhető alternatíváit. Munkája – mivel önálló jövőkutatási intézet hazánkban nem működik – több irányú volt, és bizonyos sajátosságai is érvényesültek. Így a bizottság oldott meg olyan feladatokat, amilyenek másutt rendszerint akadémiai vagy ágazati kutatóintézetekre hárulnak. A vizsgált időszakban kiemelkedő

jelentősége volt a Szervezés és Vezetéstudományi Társasággal és az MTA Tudományszervezési Csoportjával együttesen rendezett II. Magyar Jövőkutatási Konferenciának, amely plenáris üléseken és három szekcióban vitatta meg a jövőkutatás elméleti és ideológiai, továbbá módszertani kérdéseit. A bizottság készítette elő az OT számára „Az eddig elkészült világmodellek kritikai elemzése és a modellekből levonható következtetések” c. elemző tanulmányt, mely elismerést keltett. Elkészült az MSZMP oktatáspolitikai határozatának továbbfejlesztésével kapcsolatos munkák keretében a „Hosszú és nagy távlatú társadalmi-gazdasági fejlődési folyamatok és oktatási konzekvenciái” c. tanulmány is.

A *Közgazdaságtudományi Bizottság* a gazdaságirányító szervek kezdeményezésére megvitattott felsőbb állami szervek elé kerülő tervezeteket, és állásfoglalásokat alakított ki a velük kapcsolatos elvi-tudományos kérdésekben. Így megvitatta „A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása” c. országos kiemelésre javasolt kutatási főirány tervtanulmányát. A Statisztikai Bizottsággal tartott együttes ülésen megtárgyalta az OT, a PM és a KSH által a gazdasági hatékonyság kérdéseiről az Állami Tervbizottság részére készített előterjesztés tervezetét. Ennek nyomán a Közgazdasági Szemle több vitacikket is publikált. A TRB elnökének kezdeményezésére a bizottság bekapcsolódott az állami vállalatokról szóló törvény társadalmi vitájába. A törvény végleges megszövegezése során a módosító indítványok egy részét figyelembe is vették. A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága titkárságának felkérésére javaslatot vitatott meg a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának új mutatószámokra vonatkozóan, és a bizottság kezdeményezésére a kérdésről vita folyt a Közgazdasági Szemlében. A pénzügyminiszter felkérésére megtárgyalta a pénzügyi törvény tervezetét. A vita során számos észrevétel hangzott el mind a törvénytervezet tartalmát, mind pedig szövegezését illetően. Meghívottakkal kibővített ülésen foglalkoztak Friss Istvánnak az osztály megbízásából készített „A szocialista társadalom irányítása és a tudomány” c. tanulmányával. A bizottság munkája során szoros kapcsolatot tartott az Ipargazdaságtani és a Statisztikai Bizottsággal is.

A *Munkatudományi Bizottság* különösen a foglalkoztatáspolitikai és a kereset-szabályozás aktuális kérdéseinek tisztázásában fejtett ki aktív tevékenységet. Megvitatta a foglalkoztatáspolitikai és a munkaerőgazdálkodás, a bérpolitika és a bérszabályozás időszzerű kérdéseit; az Egységes Munkaügyi Információrendszer koncepcióját; a „Munkaerőhiány – munkavállalói státusz – ösztönzés” c. tanulmányt. Elsőnek a bizottság vetette fel: a bér- és keresetszabályozás korszerűsítésének szükségességét; az ún. második gazdaság tanulmányozását (összefüggésben a munkaerő gazdaságos felhasználásával); a vállalati munkaügyi tevékenység új, rendszerszemléletű értelmezését, az egységes munkaügyi információrendszer kialakításának gondolatát, a munkaerőegyensúly visszaállításának feltételrendszerét. A bizottságnak két albizottsága működik: a Munkavédelmi és az Ergonómiai Albizottság.

A *Statisztikai Bizottság* által gondozott tudományterülettel szemben egyre fokozódnak a társadalmi elvárások, amelyek kielégítése új módszereket, új irányokat követel a statisztikai alapkutatásban, de különösen az alkalmazott kutatások területén. A bizottság üléseinek tárgyát úgy választotta ki, hogy azok egy része a magyar gazdaság és társadalom aktuális kérdéseinek statisztikai vonatkozásait tárgyalja, másik része pedig a statisztikához közvetlenül kapcsolódó modern tudományok eredményeit és hazai felhasználhatóságát elemezte. Az első tématiszba tartoztak: a gazdasági hatékonyság és mérése; a nemzetközi

összehasonlítások módszertani kérdései; a közművelődési statisztika helyzete és problémái. A második csoport témái voltak: az osztályozás és nómenklatúraszervezés aktuális kérdései; algoritmizált nómenklatúraszervezés és csoportosítás; a társadalmi jólét mérésének statisztikai problémái; egységes munkaügyi információs rendszer. — Behatóan foglalkozott a bizottság az egyetemi statisztikai tanszékek 1976–1980. évi tudományos tervezésével. Az interdiszciplinaritás az egyike a bizottság működésében fellelhető legjellegzetesebb vonásoknak: valamennyi témát a kapcsolódó tudományok diszciplínáinak figyelembevételével tárgyaltak meg.

A Szociológiai Bizottság, amely teljes tudományterületét átfogja, jelentős koordináló tevékenységet folytat, szoros kapcsolatot tart fenn a szociológia kutató és oktató intézményeivel. A bizottság az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása alapján jelölte ki saját feladatait. Ennek szellemében kezdeményezte a hazai szociológiatörténet, valamint a polgári irányzatok kritikai elemzésével kapcsolatos kutatások, viták szervezését, foglalkozott a hazai művelődésszociológia intézményesítésével, a társadalomtudományi profilú könyvkiadókkal együtt áttekintette a szociológia tematikájú könyvek kiadását. A bizottság lehetőségei szerint részt vett az MSZMP XII. kongresszusát előkészítő interdiszciplináris kutatásokban. Az OT szakembereinek részvételével megvitatatta a távlati tervezés kérdéskörét, különös tekintettel a társadalmi tervezésre. A bizottság albizottságaiként az Ipar- és Üzemszociológiai, az Életmódszociológiai, a Kultúra- és Művelődésszociológiai, az Oktatási és Továbbképzési, valamint a Kiadói Bizottságok működnek.

Tudományos társaságok

A Magyar Államtudományi Társaságnak Magyar Politikatudományi Társasággá való átalakulására vonatkozó döntések alapján az elnökség előkészítő bizottságot jelölt ki a felmerülő feladatok ellátására. A bizottság 1979 elején kezdte meg munkáját, s tevékenysége elsősorban az 1979 augusztusában, Moszkvában megrendezett nemzetközi politikatudományi kongresszus magyar részvételének előkészítésére irányult. A kongresszuson 30 tagú magyar delegáció vett részt. Előadásai és felszólalásaikk közül a tervezés társadalmi-politikai vonatkozásait, az állampolgári alapjogok korszerű tartalmi megközelítését, a politikai rendszer fejlődésének alkotmányi kifejeződését, a polgári demokrácia egyes problémáit, a tudomány és politika összefüggéseit, a fejlődő országok politikai kérdéseit, a kelet-nyugati integrációk problémáit érintőket lehet kiemelni. A kongresszuson való részvétel nyomán élénkült a politikatudományi publikáció és a kutatási tevékenység is. A létrehozandó társaság számára a kongresszuson való részvétel jelentős témaorientációs és szervezeti tanulságokat is biztosított.

A Magyar Közgazdasági Társaság igen kiterjedt hazai tevékenységet fejtett ki, és széles nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkezik. Munkájukban sikeresen ötvözte a tudományos, a gyakorlatot segítő és a közművelődést szolgáló elemeket. Rendezvényeinek zömét azok az előadások tették ki, melyek tematikája átfogta a gazdasági élet egészét. A rendezvények száma évente mintegy 400–500 volt. A közgazdász vándorgyűlés minden évben az egyik legjelentősebb rendezvénye a hazai közgazdasági életnek. A tárgyalt időszakban a vándorgyűlések témái a következők voltak: a gazdasági növekedés forrásai; versenyképesség, szelektivitás; tartalékok (veszteségek, lehetőségek) a vállalatok gazdál-

kodásban: gazdaságpolitika-szabályozórendszer, a vállalati gazdálkodás hatékonysága. A társaság elnöke is tevélegesen járult hozzá a nagyobb jelentőségű gazdasági intézkedések előkészítéséhez. A társaság ülésein megvitatta pl. a vállalati törvény tervezetét, a Magyar Jogász Szövetség elnökének bevonásával a pénzügyi törvény tervezetét, és részt vett a közgazdasági szabályozók 1980. évi módosításának előkészítésében. A társaság nemzetközi tevékenysége során is gazdag programot valósított meg: egyrészt folytatódtak a korábbi években megkezdett kétoldalú közgazdász kollokviumok, konferenciák, kölcsönös konzultációk, másrészt mind formájukban, mind tartalmukban gazdagodtak a kapcsolatok. A megváltozott világgazdasági környezethez való alkalmazkodóképesség problémája, a belső strukturális változások irányának meghatározása, a gazdaságirányítási rendszer lényeges korszerűsítésének kérdése mind a szocialista, mind pedig a tőkés országok közgazdászainak részvételével megtartott rendezvényeken a figyelem középpontjában volt. Ha a rendezvények témái ezt indokolták, a társaság képviseltette magát a Nemzetközi Közgazdasági Társaság rendezvényein is.

A Magyar Szociológiai Társaság 1978-ban alakul. Kezdeti tevékenysége jelentős részben a IX. Szociológiai Világkongresszuson való eredményes és aktív magyar részvétel biztosításához kapcsolódott. A világkongresszuson a magyar szociológia mind a plenáris és vitauléseken való előadásokkal és hozzászólásokkal, mind a Nemzetközi Szociológiai Társaság bizottságaiba történt beválasztás révén szép sikereket ért el. Ezúttal első alkalommal választottak magyar szociológust a nemzetközi szervezet végrehajtó bizottságába. — 1979-ben került sor a társaság első vándorgyűlésére, amely az „Egészség és társadalom” címet viselte. A vándorgyűlésen a szociológusokon kívül orvosok, demográfusok, pszichológusok és más egészségügyi szakemberek is résztvettek. A társaság 1979-ben megalakult öt szakosztálya 17 rendezvényt szervezett. Ezek közül 10 vitaulésen a szociológia néhány alapvető kérdése került megvitatásra. A társaságnak kiterjedt nemzetközi kapcsolatai vannak. Megalakulása óta az országnak hivatalos képviselője van a Nemzetközi Szociológiai Társaságban (ISA). Megkezdődött a szocialista országok társaságaival való együttműködés kiépítése is. Máris aktív munkakapcsolat jött létre a SZUTA Szovjet Szociológiai Társaságával, a Bolgár Szociológiai Társasággal és a NDK Szociológiai Nemzeti Bizottságával.

A nemzetközi kapcsolatok

Az osztály részben szocialista és tőkés devizakeretből, részben egyezményes kiutazási lehetőségek keretében, illetve forinttámogatással évenként átlagosan 17 személyt tudott 1–3 hetes időtartamra konferenciákra, valamint tudományos tapasztalatcserére kiküldeni. A kiküldetések többségükben a nemzetközi szervezetek tisztségviselőinek kiutazásai voltak. A beszámolási időszakban az osztály 18 neves külföldi tudóst hívott meg. — Az osztályhoz három nemzetközi tudományos szervezet nemzeti csoportja, illetve nemzeti bizottsága tartozik.

A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) magyar nemzeti csoportja 1979-ben 17 tagú delegációval képviseltette magát a XII. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszuson, amely négy témát tárgyalt: 1. A gondatlan bűncselekmények megelőzése és az elkövetők megbüntetése, 2. A környezet büntetőjogi védelme, 3. Az emberi jogok a büntető eljárásban, 4. Területenkülvilág, kiadatás, menedékjog. Mind a négy témához készült

magyar referátum. A főreferátum-tervezetek megvitatásában is részt vettek a magyar nemzeti csoport tagjai. A kongresszuson 9 magyar felszólalás hangzott el, s ezeket a társaság gyakorlatának megfelelően a kormányoknak és nemzetközi szervezeteknek ajánlásként megküldik. A nemzeti csoport delegációi rendszeresen részt vesznek más nemzeti csoportok rendezvényein is. A csoport 1978-ban Szegeden nemzetközi konferenciát rendezett a gazdasági bűncselekményekről. Ezen 21 referátumot vitattak meg a gazdasági bűncselekmények büntetőjogi, kriminológiai és büntető eljárási problémáiról.

A *Nemzetközi Jogtudományi Egyesület (AISJ–IALS)* tevékenységére a szocialista és ezen belül a magyar részvétel évek óta jelentős hatást gyakorol. Ezt csak erősítette az a tény, hogy az egyesületnek 1975–1978 között magyar tudós volt az elnöke. A magyar nemzeti bizottság szervező és előkészítő szerepet játszott a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus programjának kialakításában, valamint a nemzeti kontribúciók gondozásában. Gondoskodott a kongresszusra készült magyar nemzeti referátumok önálló – angol és francia nyelvű – kötetben történő megjelentetéséről, majd a kongresszus házigazdjaként a főreferátumok kiadásáról. A bizottság kezdeményezésére 1978-ban első ízben került sor az egyesület közgyűlésének összehívására. Korábban e legszélesebb körű fórum helyett a szűk körű elnökség évenként sorra kerülő ülésein születtek az egyesület tevékenységét meghatározó döntések. Ugyancsak a bizottság javaslatára az elnökség olyan határozatot fogadott el, amely az ENSZ-szel, az UNESCO-val, valamint a Nemzetközi Társadalomtudományi Tanáccsal fennálló kapcsolatok fejlesztését irányozza elő, s az egyesület nemzetközi státuszának megfelelő módosítását célozza. 1979 folyamán megkezdődött a XI. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus előkészítése: a bizottság eljuttatta javaslatait a szervező bizottsághoz.

A *Nemzetközi Jogi Egyesület (ILA)* magyar tagozata évente átlagosan két előadást szokott rendezni. A vitáuléseken rendszeresen hangzanak el beszámolók az ENSZ-közgyűlés ülészeit lefolyt nemzetközi jogi vitákról, egy-egy fontosabb nemzetközi jogi konferencián történetekről, illetve nemzetközi bírói eljárásról az abban közvetlenül részt vett tagtársak részéről. Ilyen beszámoló hangzott el a tengerjogi konferenciáról, a nemzetközi szerződésekből való utódlás kérdésének szabályozására összehívott bécsi konferenciáról, valamint az Anglia és Franciaország között a kontinentális talapzat elhatárolása tárgyában folyt választott bírói eljárásról. A tagozat elnöke tagja az egyesület legfelsőbb irányító szervének, a végrehajtó tanácsnak. A magyar tagozat az egyesület két évenként megrendezésre kerülő konferenciáin akkor tud részt venni, ha azt európai országban rendezik. Az 1976-ban Madridban rendezett konferencián magyar felszólalás hangzott el az emberi jogokról, a légi jogról, az űrjogról és a tengerparttal nem rendelkező országok jogi helyzetéről folytatott vitákban. Néhány évi szüneteltetés után 1977 óta ismét megjelenik a tagozat által gondozott *Questions of International Law* c., ma már jól ismert és gyakran idézett tanulmánykötet. –

Az említettekén kívül az osztály mintegy 15 nemzetközi és külföldi nemzeti tudományos szervezet, bizottság, intézmény, szövetség és társaság munkájában vesz részt.

A rendezvények

(A már említett bizottsági és társasági rendezvényeken kívül)

1977.

Az osztály május 4-én az MTA 1977. évi közgyűlésének keretében tudományos ülést tartott „A világgazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai” címmel. A téma előadója Bognár József r. tag volt.

Az osztály október 26–27-én a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából az MSZMP KB Párttörténeti Intézetével, az MSZMP Politikai Főiskolájával és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével közösen tudományos ülésszakot rendezett. Az ünnepi ülés keretében az osztály a II. és a III. szekcióban önálló programmal szerepelt.

1978.

Az osztály az MTESZ-szel és az MTA Tudományszervezési Csoportjával közösen 1978-ban megrendezte, illetve megtartotta a II. Magyar Jövőkutatási Konferenciát, amely a marxista jövőkutatás elméleti és gyakorlati kérdéseit elemezte.

Az osztály május 11-én az MTA 1978. évi közgyűlésének keretében tudományos ülést tartott „Innováció és adaptáció” címmel. A téma előadója Szabó Kálmán r. tag volt.

1979.

A Magyar–Szovjet Tudományos és Műszaki Együttműködés 30. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett tudományos ülésszakon az osztály önálló szekcióülést tartott „A világgazdaság fejlődésének új szakaszai és a szocialista országok” címmel. A téma előadója Simai Mihály lev. tag volt.

Május 7-én, az MTA 1979. évi közgyűlésének keretében az osztály a Filozófiai- és Történettudományok Osztályával közösen együttes ülést tartott. Erdős Péter r. tag „A klasszikus típusú gazdasági válságok elméletéről”, Erdős Tibor, a közgazdud. doktora pedig „A válságmechanizmus új vonásai” címmel tartott előadást.

Az osztály november 5-én az MSZMP KB Párttörténeti Intézetével és a Magyar Közgazdasági Társasággal közösen emlékülést rendezett Varga Jenő születésének 100. évfordulója tiszteletére.

Székfoglalók

Peschka Vilmos lev. tag: Típus és analógia a jogban (1976. november 5.)

Falusné Szikra Katalin lev. tag: A munka szerinti elosztás és tervezésünk néhány kérdése (1976. november 11.)

Simai Mihály lev. tag: A magyar külgazdasági stratégia egyes nemzetközi összefüggései (1977. február 24.)

Sipos Aladár lev. tag: Agráripari integráció (1977. március 30.)

Kovács István r. tag: Az államjog a jogrendszerben (1977. április 27.)

Kornai János lev. tag: A hiány újratermelése (1978. április 21.)

Osztrovszki György r. tag: A népgazdaság nyersanyaghelyzete, különös tekintettel a vegyiparra és a timföld-alumíniumiparra (1978. június 8.)

*A könyv- és folyóiratkiadás*Könyvek
(1976–1979)

Tudományág	Ivszám
Gazdaságtudományok	398
Állam- és jogtudományok	738
Szociológia	90
Összesen	1226

Műfaji arányok
(1976–1979)

Tudományág	Összefoglaló művek	Tanulmány-kötetek	Értekezések, monográfiák	Szövegkiadványok, forráskiadványok, kritikai kiadások
Gazdaságtudományok	4	7	21	–
Állam- és jogtudományok	–	3	30	–
Szociológia	–	3	3	–
Összesen	4	13	54	–

A könyvkiadás területén az évi 300 szerzői íves keretet az osztály minden évben kimerítette, sőt némileg túl is lépte. Minden arra vall, hogy az osztály könyvkiadási tervezése bevált, és a hosszú átfutási idő ellenére a kiadó eredményesen segítette az osztály könyvkiadási munkáját. Mindazonáltal az osztály a bőség zavarával küzd. A 300 íves könyvkeret kevés, mintegy öt évre való kézirat fekszik a kiadónál. Mivel e keret felhasználásával több célt is kell szolgálni, és a kiemelt kutatási főirányokhoz kapcsolódó publikációs lehetőségeket is növelni kell, az osztály helyesli és támogatja azt a törekvést, hogy az elkészült munkák kiadását növekvő mértékben segítsék más kiadók is. Támogatja továbbá ezt a kezdeményezést, ill. azt a több vonatkozásban már megvalósult gyakorlatot, hogy egyes intézetek saját eszközeikkel és keretben biztosítsanak színvonalas publikációs lehetőséget a témakörükben elért kutatási eredményeknek. A kiemelt főirányok kutatására biztosított anyagi kereteknek ki kellene terjedniük az elért eredmények publikálásának finanszírozására is. Ennek legalább részleges biztosítása egyrészt tehermentesítené a könyvkiadási terveket, másrészt gyorsítaná az elért eredmények közzétételét, s ezen keresztül gyakorlati és tudományos határfokát. – Jelentős feladatnak tartja az osztály, hogy könyvkiadási tervében folyamatosan felvegye az egyes tudományágak klasszikusainak, illetve más, kiemelkedő jelentőségű külföldi tudós alkotásainak magyar nyelvű kiadását. – Az évi könyvkiadási tervek jóváhagyása során az osztály ismételtlen foglalkozott az egyes tudományágak, illetve intézmények arányával. Az állam- és jogtudományok viszonylag jó szereplése mellett ugyanis különösen az ágazati gazdaságtudományok eredményei kevésbé jelennek meg. A probléma egyik jelentős oka az, hogy a szóban forgó tudományágak szerzői számára számos ágazati kiadó jelent komoly vonzást, és jó kiadási

lehetőséget. Ennek folytán csak az Akadémiai Kiadó statisztikája szerint nem is lehet helyes képet alkotni az osztályhoz tartozó, egyes tudományágak publikációs tevékenységéről, ill. ennek arányairól. A másik jelentős ok az egyes diszciplínák kutatási kapacitásának különbözősége. Az osztály könyvtervében kb. 55%-ban magyar, 45%-ban pedig idegen nyelvű munkák jelennek meg. Az amúgy is igen hosszú átfutási idő az idegen nyelven megjelenő munkák esetében a dolog természeténél fogva még hosszabb, mint a magyar nyelvű munkáknál, s a helyzetet még súlyosbítja a lektori-fordítói kapacitás igen korlátozott volta. Gyökeres megoldás nem várható, de javíthat az állapotokon az, ha a kiadó kiépíti külföldi lektori hálózatát. Az intézetek és egyetemek azzal segíthetnek, ha a javasolt idegen nyelvű kiadásokhoz fordítót, lektort is ajánlanak a kiadónak. — Az 1978-ban elfogadott nyolcéves könyvkiadási koncepcióját megtárgyalva az osztály tervének túlterheltségét és az átfutási idő hosszúságát látta a két legnagyobb gondnak. A megoldásukra vonatkozó javaslatokat eljuttatta a Kiadói Tanácshoz.

Az osztályhoz nyolc sorozat is tartozik. Itt a legfőbb probléma az, hogy e kiadványok is az évi 300 íves kiadási keretben jelennek meg. Mivel a sorozatok éves ívkerete általában 20 ív, ezek teljes kitöltése igénybe venné az osztály ívkeretének több mint a felét.

Folyóiratok

	ívszám
Gazdaság- és Jogtudomány	39
Acta Juridica	50
Acta Oeconomica	60
Szociológia	50
Közgazdasági Szemle	96
Jogtudományi Közlöny	70

Az osztály folyóiratának a Gazdaság- és Jogtudománynak hivatalos jellege lényegében csökkent: olyan interdiszciplináris profilú tudományos folyóirattá kezd válni, amely teret tud adni a szokásosnál nagyobb terjedelmű tudományos értekezéseknek is, továbbá közli az osztály keretében tartott vitaulések, székfoglalók stb. szövegét. Számottevő fórumot jelentett a folyóirat a tudományági helyzetelemzéseknek, valamint az akadémiai kutatóhelyek beszámolóinak és a tervek értékelésének közzétételével, az osztály országos jelentőségű tudományos rendezvényei anyagának publikálásával. Ilyenek voltak pl. az „Innováció és adaptáció” c. vitauülés előadásai, a társadalomtudományok szerepéről szóló előadások a Szovjet–Magyar Társadalomtudományi Vegyesbizottság ülésén, a „Világ-gazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai” c. közgyűlési osztályülés referátumai és ide sorolható a „Társadalmi igények–társadalomtudományok” c. előadás is, amely a szocialista országok akadémiai társadalomtudományi alelnökeinek értekezletén hangzott el. — Az egyes tudományterületek elvi és módszertani alapkérdéseit tisztázni kívánó tanulmányokhoz is igyekezett a lap nyilvánosságot biztosítani. (A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás; A szocialista társadalom irányítása és a tudomány; A társadalomtudományok szerepe és néhány aktuális feladata stb.) — Jelentős teret foglalnak el azok a tanulmányok, amelyek az OTTKT-főirányok kutatási programjaihoz kapcsolódnak.

A lapot a számottevő kutatóhelyek és szerzők ugyan ismerik, és hivatkoznak is rá, de hatékonyságát szinte csak a különlenyomatok jelentik; átfutási ideje még a szokásosnál is hosszabb, rossz terjesztése pedig majdhogynem az ismeretlenségben tartja.

Az *Acta Juridica* elsősorban olyan elméleti cikkek, tanulmányok megjelenését szorgalmazta, amelyek a jogtudomány aktuális elvi-elméleti kérdéseinek vizsgálata mellett a jogalkotás és a jogalkalmazás gyakorlati feladatainak megoldásához is segítséget nyújthatnak, s egyúttal viszonylag átfogóan tájékoztatják a külföldi olvasókat a magyar szocialista jogtudomány legfontosabb eredményeiről és problémáiról. A tárgyalt időszakban 58 tanulmányt tett közzé a lap. Az egyes jogágak reprezentációja arányosnak mondható. A tanulmányokon kívül a folyóirat rendszeresen közölt recenziókat a jelentősebb hazai publikációkról, továbbá rövidebb annotációk formájában külföldi művekről. A külföldi olvasók igen hasznosnak ítélték az információs rovatot, amely értékelő-ismerető tájékoztatást nyújt a hazai jogalkotásról. A „Varia” rovat a folyamatban levő kutatásokról, a tudományos életről, hazai és külföldi – nemzetközi vonatkozású – konferenciákról tájékoztat. Rendszeres és átfogó bibliográfiát hozott a folyóirat a magyar jogirodalomról. Nehéz problémát jelentett a megfelelő nyelvi-szakmai felkészültséggel rendelkező fordítói gárda biztosítása, még a honoráriumok terén hozott bizonyos javító intézkedések ellenére is.

Az *Acta Oeconomica* a tanulmányokon kívül szemlecikkeket, vitarovatot, könyvismertetések, bibliográfiákat közölt, valamint számonként közzétette az új könyvek jegyzékét. A megjelent 132 tanulmány leginkább a világgazdaság, az elmélet és a módszertan, a gazdaságirányítás és a gazdaságpolitika kérdéseivel foglalkozott. Kifejezetten tematikus számok nem jelentek meg, de többségük tartalmazott olyan 3–4 cikkből álló blokkokat, amelyek az adott számnak tematikus jelleget kölcsönöztek. Ilyen témák voltak pl.: a beruházáspolitiká; a beruházási rendszer; a gazdasági reform 10 éve; a bérszabályozás; az iparpolitika; a kelet-nyugati kereskedelem stb. A szemle-rovat gazdasági információkat közölt, tájékoztatott a hazai vitákról, konferenciákról, a közgazdasági kutatásokról. – A folyóirat legnagyobb problémája a hosszú átfutási idő, a lemaradás általában egy év, egyes időszakokban ennél is több. A szerkesztési idő lerövidítésére irányuló törekvésnek a cikkek külföldi lektoráltatása esett áldozatul, ami csökkentette a folyóirat nyelvi színvonalát. Ez egyre nagyobb gondot okoz, részben a megfelelő fordítók hiánya miatt, részben annak következtében, hogy a fordítói honoráriumok terén a folyóirat nem versenyképes a hasonló profilú nem akadémiai kiadványokkal. A folyóirat kiadásával kapcsolatos honoráriumköltségeket a Világgazdasági Tudományos Tanács kerete fedezi.

A Szociológia a cikkek, tanulmányok tudományos színvonalának, marxista társadalomelméleti alapvetésének megtartása, illetve továbbfejlesztése mellett tematikáját közelebb hozta a társadalomnak a szociológiai kutatásokkal szemben támasztott igényeihez. Kevesebb periferikus téma került a lapba, a tanulmányok egyre inkább érintkeznek a tudománypolitika által kijelölt kutatási főirányok témáival. A lap megtette az első lépéseket abban az irányban, hogy segítse a szociológia módszertani fejlődését is. A szocialista országok szociológiai kutatásairól szisztematikus áttekintést adott az ún. „trend-report”-ok közlésével, valamint a testvér-folyóiratok több évfolyamának időről időre történő ismertetésével. A lap állandó törekvése az interdiszciplinaritás és a történetiség határozottabb érvényre juttatása. A folyóirat frissességét és mozgékonyágát nagymér-

tékben akadályozta egyrészt a megjelenés negyedévisége, másrészt a viszonylag hosszú átfutási idő. A szerkesztő bizottság és a Szociológiai Bizottság már régebben állást foglalt a kéthavonkénti megjelenés mellett, de ennek szerkesztési és anyagi feltételei jelenleg még nem biztosítottak.

A Közgazdasági Szemle az ország legnagyobb példányszámban megjelenő közgazdasági folyóirata. A 15 000-es példányszám azzal a kötelezettséggel jár, hogy a folyóirat a gazdaságpolitikai döntések előkészítésében részt vegyen, megértésüket elősegítse. A lapnak sikerült a közgazdaságtudomány művelői körében egy etikus, bátor vitaszellemet kialakítani. A viták nemzetközileg is nagy visszhangot keltettek pl. a tulajdon, ill. a gazdasági irányítási rendszer tovább fejlesztésének kérdéseiről. Figyelemre méltó, hogy külföldön nemcsak mint a magyar tudományos élet erényét, hanem mint a demokratizmus társadalmi mértékű érvényesítésének egyik bizonyítékát tartották számon a vitákat. A folyóiratban közölt tanulmányok nagy része jelentős tudományos értéket képviselt és fontos gazdaságpolitikai témát tárgyalt. A lap a korábinál nagyobb gondot kíván fordítani az új világgazdasági helyzethez való igazodás elméleti alapjainak kialakítására, a hosszabb távon érvényesülő folyamatok feltárására és gazdaságpolitikai adaptációjának elősegítésére.

A Jogtudományi Közlöny havonta megjelenő folyóirat, amelyhez negyedévenként dokumentációs szemlét mellékelnek. Ez utóbbi külföldi cikkekről, valamint az Országgyűlési Könyvtárba és az Állam- és Jogtudományi Intézet könyvtárába beérkezett könyvekről, végül a fontosabb külföldi jogalkotási fejleményekről tájékoztat. A lap hasábjain vita folyt, illetve folyik a jogi felelősség alapkérdéseiről, a tulajdonjog problémáiról, a vállalati jog önálló jogágiságának, ezzel összefüggésben a jogrendszer gazdasági szempontok alapján történő tagozódásának kérdéseiről. A lapban tárgyalt speciális témák közül a következőket lehet kiemelni: a választási rendszer, különös tekintettel az összehasonlító jogi szempontra; a tanácsi szervezet, a nagyvárosi agglomeráció igazgatási problémái; az emberi jogok; a gazdaság és a jog viszonyának különböző jogágak alapján történő komplex vizsgálata; a környezetvédelem jogi problémáinak interdiszciplináris vizsgálata: a jog és a tudományos-technikai forradalom. Az utóbbi két-három évben gyakorivá vált az egy-egy jogágazattal foglalkozó számok kialakítása. E körben szakmai számok vizsgálták az államigazgatási jog, a polgári jog, a büntetőjog, valamint a mezőgazdasági jog kérdéseit. A cikkek tekintetében a lap arra törekedett, hogy azok időszerű, de nem szorosan a napi gyakorlati problémákhoz kapcsolódó témákat tárgyaljanak, lehetőleg elméleti színvonalon. Az újonnan indított jogélet-rovat a jogtudományi élet és egyes külföldi rendezvények, konferenciák eseményeiről tudósít. A jogágazatközi szemlélet érvényesülését a lap alapvetőnek tartja, ugyanakkor feladatának tekintette és tekinti újabb területek, pl. a politikatudomány gondozását is. Számos közlemény mutatja, hogy a szociológiai megközelítés igényének is eleget kíván tenni.

A jövő tennivalói

A teendők ma még csak nagy vonalakban határozhatók meg. Annyi bizonyos, ha az osztály meg kíván felelni az Akadémiával szemben támasztott igényeknek, ha valóban hatni kíván a tudományágak fejlődésére, akkor a következő szempontokra kell figyelni:

Mindenekelőtt kezdeményező szellemben fel kell tárni a társadalom fejlődésében mutatkozó folyamatokat, jelenségeket és a társadalmi problémákat; fel kell hívni rájuk a társadalomvezetés figyelmét, és közre kell működni a megoldási módozatok kimunkálásában.

Egy természetesen csak magas fokú tudományos munkával végezhető el, így az osztály elsőrendű feladata a hatáskörébe tartozó tudományágak elméleti és módszertani fejlesztése. Egyrészt tehát továbbra is napirenden kell tartani – bár nem az eddigi gyakorisággal – egy-egy tudományág fejlődésének vizsgálatát, a problémák alapos megvitatását, másrészt pedig ilyen irányban kell befolyásolni a tudományos bizottságok működését. A bizottsági munka és az osztály tevékenységének szervezeten összefüggő kialakítása ebből a szempontból is jelentős.

Az osztály kedvező helyzetben van abban a tekintetben, hogy tudományágazatai tulajdonképpen szervesen összefüggnek s ezért biztosítják a társadalmi jelenségek sokoldalú megközelítését az interdiszciplináris együttműködés kialakítását.

A SZOVJET JOG A SZOCIALIZMUS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ALAPJAINAK LERAKÁSA IDŐSZAKÁBAN

HORVÁTH PÁL

A szovjet jog szerepe az iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálásának idején. A szovjet polgári jog szerepe a szocializmus alapjainak a lerakásában. A polgári jog szférájához tartozó önálló ágazatok fejlődésének jellemzői. A szovjet családjog fejlődése a II. világháború küszöbéig. A munkajogi és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti viszonyok fejlődésének jellemzői. A szovjet büntetőjog fejlődése a szocializmus alapjainak lerakása idején. A büntető- ill. a polgári eljárásjogi viszonyok jellemzői. A kodifikált szovjet polgári eljárásjog szerepe.

A szovjet jog szerepe az iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálásának idején

A szocializmus társadalmi-gazdasági alapjainak lerakásához érkeve bonyolult történelmi feladatok egész sora tapadt a szovjet jog fejlődéséhez. Az államépítés tapasztalatainak áttekintése nyomán érzékelhető már a korszak megalapozó jellege, amely az első szocialista jellegű jogrend egészének felgyorsult átalakulását is magával hozta. Így az Unió első alkotmányát követő években a szovjet jog szinte minden ágazatában permanens változások zajlottak, egyenként a jog főbb területeit vizsgálva mégis azt látjuk, hogy a korabeli tökéletes jogrendszerek markáns válságtüneteivel ellentétben a szocialista jog megőrizte stabilitását. Még a mértéktartó polgári komparatiztika reprezentánsai is arra utalnak, hogy „a szovjet jog az elhalás minden jele nélkül szüntelenül gazdagodott”¹ korszakunkban. Ez a stabilitás tehát távolról sem az 1922–23 folyamán lezajlott jogi kodifikációk közelségéből fakadt, hanem abból a parancsoló történelmi szükségyszerűségből, amely a szocializmus alapjainak lerakását sürgette.

Az Unió kialakulásával párhuzamosan alkotott kódexek életrevalósága éppen abban volt, hogy azok – bár az elért eredményeket rögzítették – mégsem válhattak a jogrend megmerevítőivé. Ezt a látszólag ellentmondást hordozó megállapításunkat oldja fel mindenekelőtt az a tény, hogy a 20-as évek második felébe átlépve a jogi kodifikáció újabb hulláma vonja magára a figyelmünket. Az anyagi büntetőjog, a polgári jog szférájában² csakúgy, mint az újonnan születő jogágazatokban szakadatlanul tovább élt az az átfogó jogrendező törekvés, amelyet a felidézett 1922–23. évi kodifikációk indítottak el. Ez

¹ Ld. *René David*: A jelenkor nagy jogrendszerei (1977) 156. p.

² Ld. alább az 1926. évi Btk., ill. az 1927. jan. 1-én (az előbbivel egyidejűleg) életbe lépő Családjogi tvk. példája nyomán.

utóbbiak ugyanis a OSzFSzK hatályos törvénykönyveiként váltak ismertté és az azonos tárgyú köztársasági kodifikáció ezek nyomán csak a 20-as évek második felében épülhetett ki. Ez a folyamat nem állt ellentétben az alkotmány (1924) ama rendelkezésével sem, miszerint az (egységes) állampolgárság, a munkajog, ill. a polgári és a büntetőjogi törvényhozás „alapelveinek a megállapítása” össz-szövetségi hatáskörbe tartozik.³ Ellenkezőleg az alapelveket tartalmazó össz-szövetségi törvény újrafogalmazása egyenesen megkövetelte az adott ágazat köztársasági kódexeinek a revízióját. Könnyen érthető tehát, hogy a 20-as évek második felében újjáéledő kodifikációs törekvés nem állt ellentétben a szocialista iparosítás, ill. a kollektivizálás adta követelményekkel.

A 30-as évekbe átlépve a szocialista gazdaság és társadalom alapozásának eredményei még közvetlenebb módon hatottak a szovjet jog fejlődésére. A gyorsan változó követelmények úgy az anyagi jogi, mint az eljárásjogi ágazatokban szakadatlanul ösztönözték a hatályos jog korszerűsítését. Az elért eredmények fokozottabb büntetőjogi védelmében, az áruforgalmi viszonyok újraszabályozásában és főként a falu szocialista átalakulását szolgáló jogalkotásban⁴ stb. egész sor átfogó és a jogfejlődést országos méretekben meghatározó változás született. Csak a gyorsan változó jogpolitikai követelmények adnak magyarázatot arra, hogy az idevágó legiszlációs munka egyike sem válhatott azonban egy új kodifikáció elindítójává. A szocializmus alapjainak lerakását szolgáló korabeli jogalkotás jellemzőjévé vált a mobilitás, ami persze a páratlan történelmi feladatok megoldásában mutatkozó hibák (túlzások) kiküszöbölését is célozva, jobbra pozitív tényezőnek bizonyult a szovjet jog fejlődésében.

Korszakunk egészének szembetűnően dinamikus jogfejlesztő tevékenységét az a körülmény sem gátolta, hogy csak az 1936-ban születő alkotmány tisztázta a jogforrási hierarchia szabályait, lerögzítvén a legfőbb államhatalmi szervek⁵ kizárólagos törvény (zakon) alkotási jogait. Valójában ugyanis már a 20-as évek második felében háttérbe szorult a deklaratív jellegű normaalkotás⁶ és az Össz-szövetségi Központi VB határozatai is többnyire az Unió kormányainak a Munka és a Védelem Tanácsával együttesen hozott rendelkezéseiként (posztanovlenii) váltak ismertté. A köztársasági kodifikáció modelljévé váló törvénykönyveket⁷ az Össz-szövetségi Központi VB fogadta el, más kiemelt jelentőségű ügyekben pedig nagy gyakorisággal a VB Prezidiumának rendeletei szolgáltak irányadóul. Ez utóbbiak csakúgy, mint a VB rendelkezései szorosan tapadtak az Össz-szövetségi Szovjet Kongresszusok határozataihoz (rezoljucii), amelyeket megkülönböztető titulusok alkalmazása nélkül törvénynek tekintettek. Hasonló gyakorlat vált általánossá a köztársasági legfőbb jogalkotási szervek munkájában, miközben az operatív jellegű jog-

³ Ld. az 1924. évi alk. II. Rész I. fejezet p., r., x. szakaszai alapján Osznovnue zakonodatel'nye akti I. (1972) 118. p.

⁴ Ld. pl. alább a hitelreform (1930); a szabadalmi jog (1931), az állami szocialista tulajdon védelme (1932), a két szövetségi mintaalapszabályzat (1930, 1935), valamint a lakásjog (1937) stb. elemzése nyomán stb.

⁵ Így az Unió, a szövetséges köztársaságok, ill. az autonóm köztársaságok legfelsőbb Szovjetjeinek kizárólagos törvény(zakon) hozási jogait ld. 32., 59., 91. cikkelyek nyomán.

⁶ Korszakunkban a deklarációk, dekrétumok, manifesztumok már nem jellemzők a jogalkotásban. Az Össz-szövetségi Központi VB egyik ilyen rendelkezése (Manifesztum a 7 órás munkanap bevezetéséről) még 1927-ből való.

⁷ Az idézett 1926. évi Btk-t, ill. az OSzFSzK egyeidejűleg születő Családjogi Tvk-ét.

alkotás súlypontjai a végrehajtó hatalom csúcszervei által kibocsátott rendelkezésekre, ill. az össz-szövetségi és a köztársasági kormányok tagjai által foganatosított utasításokra (prikazü, instrukcii) helyeződtek át. Lényegileg ez az eredményesen működő gyakorlat ötvöződött az 1936. évi szovjet alkotmány megfelelő⁸ szakaszaiban. Nyilvánvaló tehát, hogy a szovjet jog főbb ágazatainak fejlődését vizsgálva főként a központi kormánysszervek jogalkotásának megnövekedő szerepével eleve számolnunk kell.

A szovjet polgári jog szerepe a szocializmus alapjainak lerakásában

A szovjet polgári jog szférájába tartozó releváns jogi viszonyok összetett volta már a korszakhatárunkat megelőző évek jogalkotásának tapasztalatai nyomán nyilvánvalóvá lett. A nagy kodifikációk korszaka (1922–23) elhárította ugyan az áruforgalmi jog (kereskedelmi jog) elkülönülését, a polgári anyagi jog, ill. a polgári eljárásjogi törvénykönyvek körén túl mégis egy sor önállósuló jogág kódexszerű megalapozása vált szükségessé. A földjogi, az erdőgazdasági, ill. a munkajogi viszonyok kodifikált anyaga, ill. a Ptk és a Pp szinte egyidejű kiépítése tehát egy messze előremutató fejlődés jeleként fogható fel. A gazdasági építőmunka dinamikus kibontakozásának korszakához érkezve történelmileg is beigazolódtott, hogy ez az átfogó jogrendező törekvés egyáltalán nem minősíthető elsiertett vállalkozásnak. A szocializmus társadalmi-gazdasági alapjainak lerakásában ugyanis meghatározó szerepe lett a kodifikált polgári jog szférájához tartozó releváns jogi viszonyoknak. A termelő munka korszerű szervezése, a tervgazdálkodás és a finanszírozás rendjének kialakítása, az áruforgalmi tevékenység megélénkülése és sok más tényező hatott oda, hogy a polgári jogi jellegű kodifikált normarendszerek társadalmi jelentősége kiszélesedett. Ilyen értelemben az OSzFSzK 1923. jan. 1-vel életbe léptetett Polgári Törvénykönyve igen jó szolgálatot tett a gazdasági építőmunka egymásba fonódó, történelmi jelentőségű feladatainak megoldásában. Az össz-szövetségi hatáskörben alkotott vagyoni jogi alapelvek (1922)-en nyugvó kódex korszakunk első felében már országos méretek között hatott, miután a köztársasági kodifikáció modelljévé válva a jogegységet is eredményesen szolgálta. A szocialista tulajdonviszonyok alapjainak megőrzése mellett a helyi konkrét társadalmi igények érvényesülését tette lehetővé ez a gyakorlat és egyben igen eredményesen szolgálta a társadalmi haladást gátló jogszabályok felszámolását is.

A 20-as évek második felében a polgári jogi kodifikáció eredményei fokozatosan az Unió távoleső területein is általános elismerést nyertek. Ezzel paralel haladt természetesen az állami szocialista tulajdonjog alapján álló termelő- és áruforgalmi szervezet kiépítése is. A szocialista vállalatok, ill. a több vállalat tevékenységét koordináló trösztök egyre kiterjedtebb gazdasági önállósághoz jutottak. Általában az önálló gazdasági elszámolás (HOZRASZCSOT) rendje érvényesült a vállalatok életében és a korábbi idők gazdasági kényszerintézkedéseinek feloldása is meggyorsult. Szemben az 1923. évi ipari trösztökről szóló törvényekkel sor kerül a vállalatok jogi személyiségének általános elismerésére (1926), ami a termelő vállalatokat a meglévő pénzügyi fedezeteik (ill. az eredményesség) keretein belül a korábbinál jóval önállóbbá tette, sőt a várható gazdasági

⁸ A felidézett 32., 59., 91. cikkelyekkel összevetve ld. az 1936. évi alk. 73. ill. 85. cikkelyeiben foglalt rendelkezéseket.

eredmények terhére a bankhitel folyósítását is engedélyezte. Ezek a lépések alapvetően nem változtatták meg a kodifikált polgári jog anyagát, az elburjánzó (megalapozatlan) vállalati beruházásoknak azonban gátat kellett szabni. Így a Védelmi Szovjet rendelkezései nyomán (1926. máj. 24.) az iparigazgatósági (központi) engedélyezési rendszer bevezetése vált szükségessé. A koncesszionált vállalati tevékenység területén még hatékonyabb kényszer szabályok bevezetésére került sor,⁹ de csak az iparosítás szilárd bázisainak kiépítése után (1933-tól) indult meg az ilyen természetű vállalkozások teljes felszámolása.

Az ipari termelő és az áruforgalmi szervezetek egymáshoz való viszonyát is szélesben érintették a gazdaságfejlesztés eredményei. A szovjet állam ebben az időben az áruforgalmi viszonyok letéteményeseinek elsődlegesen az ún. fogyasztási szövetkezeteket (potrebitel'szkaja kooperacija) tekintette. A kormányzat a távlati iparfejlesztési politika kifejlesztése mellett támogatásban részesítette a házi (kusztár) ipari szövetkezeteket is,¹⁰ az áruforgalmi viszonyok területén azonban jóval kiterjedtebb szerepet szánt a fogyasztási szövetkezeteknek. A fogyasztási szövetkezetek közvetlen szerződések útján, vagy az ún. Szövetkezeti Szövetség (Centroszozjuz) útján vették át a termelő vállalatok, ill. trösztök termékeit. Az általános szállítási, ill. elszámolási feltételeket tartalmazó generálszerződések (general'nue dogovorü) keretei közt zajlott ez a rendkívül kiterjedt polgári jogi kapcsolat, amelyből az újabb hatályos jog (1926) már hermetikusan kizárni törekedett a tőkés elemeket.¹¹ A vállalati önállóság és az áruforgalom kiterjesztésének megfelelően újraszabályozást követeltek továbbá a komplex ipari tevékenységet folytató trösztök viszonyai is. Ezt szolgálta az ipari trösztökről szóló 1927. évi rendelet,¹² amely az általános érvényű tervszerződéseket vezette be és termelési kvótákat állapított meg a trösztök számára. A tervszerződés globálisan meghatározta a tervfeladatokat, és az értékesítés útját is államilag szabályozott rendbe terelte. A kifejlődő ágazati irányító szervek (iparigazgatóságok) hatásköre ezáltal láthatóan kiszélesítést nyert, a felügyeleti jogköröket gyakorló NARKOM-ok tevékenysége viszont az általános irányítás felé terelődött. A szocialista polgári jog eme kiemelt jelentőségű területének átfogóbb jogi továbbfejlesztésére azonban csak az ipari háttér szilárd bázisainak kiépítése után kerülhetett sor.

Korszakunk második felében a szovjet népgazdaság meghatározó tényezőivé lettek az iparosítás, ill. a mezőgazdaság szocialista átalakításának eredményei. Az ipari háttér stabilizálódását nemcsak a nehézipari ágazatok kiépítése, hanem a technikai korszerűsítés eredményei is jelzik. Ezt a minőségi változást szignálja az 1931. évi szerzői és szabadalmi

⁹ Ld. e tárgykör átfogó elemzéseiként: *Krasz'janenko, V. I., Morozov, L. F., Skarenko L. K.*: Iz isztorii koncesszionnoj politiki szovetszkogo goszudarsztva. Isztorii SzSzsZR 4. (1959) 40. p. nyomán.

¹⁰ Ld. az Unió SZOVNARKOM-jának az 1927. máj. 3.-i rendelete alapján. vö. Direktivü KPSzSz i szovetszkaj Pravitel'sztva po hozjajsztvennün voproszam. Szbornik dokumentov. I. Moszkva, 1957. 699–705. pp.

¹¹ Ld. az O vzaimootnosenijah goszudarsztvennoj promüslennoszti sz potrebitel'szkaj kooperacij (ot 18. avgusztja 1926. g.) c. SzTO rendelet alapján. Vö. az idevágó kézikönyvirodalom nyomán: *Venediktov, A. V.*: Organizacija goszudarsztvennoj promüslennoszti v SzSzsZR (I–II. Moszkva, 1961.), *Laptev, V. V.* Pravovoe polozsenie goszudarsztvennüh predpriyatij v SzSzsZR. (Moszkva, 1963.), *Joffe, O. Sz.*: Grazdsanzkoe pravo. Szorok let szovetszkaj prava 1917–1957. (I. Moszkva, 1957.), *Novickij, I. B.*: Isztorija szovetszkogo grazdsanzkogo prava. (Moszkva, 1957.) c. művek nyomán.

¹² Ld. Polozsenie o goszudarsztvennüh promüslennüh tresztah ot 29. janvarja 1927. g.

jogi jogalkotás,¹³ amely a legalapvetőbb szocialista tulajdonjogi formák továbbfejlesztését szolgálva alapozta meg a találmányi, ill. szabadalmi jogot. A kodifikált polgári jog ismerte a korábbiakban is a szabadalmat (patentnaja szisztema), az új rendelkezés azonban a feltaláló jogait kiterjesztette.¹⁴ Hasonlóan a gazdaság egészére hatott ki az egy évvel korábban végrehajtott hitelreform (1930), amely az ismert kereskedelmi hitelt a közvetlen bankhitelrendszerrel cserélte fel.¹⁵ Főként a termelő vállalatok eredményessége szempontjából volt jelentős, hogy nemcsak a hitelforgalom, hanem a nyersanyag és a félkészáru forgalma is közvetlenül a kijelölt bankszervezetek útján bonyolódik, és az állami pénzeszközök igénybevételével arányosan fejlődnek az eredmény. A bank elháríthatatlanul ellenőrző tevékenységre tett szert, és az eredményesség, ill. a hitelvisszatérítés függvényében adott lehetőséget az újabb hitelforrások megnyitására. Ez a szisztéma ismét a termelő vállalat jogi személyiségét hozta előtérbe, miután a tervmutatók és az elért eredmények ezen a szinten nyújtottak alapot a pénzügyi döntésekhez. Ezért követte a hitelreform bevezetését a tervszerződési rendszer kiépítését célzó Össz-szövetségi Központi VB, ill. kormányrendelet (1931), amely a szerződési kényszert, (kötelező írásbeliség) és a főbb szerződéstípusok érvényességi feltételeinek¹⁶ szigorú betartását írta elő.

Az éves tervmutatók figyelembevételével a vállalatok közvetlenül az ágazati irányító szervekkel ún. generálszerződéseket kötöttek a globális tervfeladat teljesítésére vonatkozóan. Ezeket a kontraktusokat bontották le továbbá az ún. partikularis szerződésekben, amelyeknek a termék szállításában volt meghatározó szerepe.¹⁷ Hasonlóan fokozott figyelemmel volt a jogalkotás az időközben szétlében elterjedt ipari szövetkezeti gazdálkodás megszilárdítása irányában (1932.) Az Unió kormánya és az Össz-szövetségi VB együttes rendelkezései nyomán¹⁸ az ipari szövetkezetek is a tervgazdaság szerves alkotóelemeivé lettek és a szocialista vállalathoz közel álló joghelyzetre tettek szert.¹⁹ Az ipari szövetkezetek jogot kaptak arra, hogy ágazatonként tagolt Ipari Szövetkezeti Szövetségeket (Promüszlovüie Szozjuzü) hozzanak létre, de ez utóbbiak a termelésbe közvetlen beavatkozási joggal nem rendelkeztek. Ezzel egyidejűleg tűnt el végérvényesen az ipari jellegű magántevékenység, ami a kodifikált polgári jog idevágó rendelkezéseit is feleslegessé tette.

A szovjet polgári jog területén lezajló markáns változások a 30-as évek közepéig szinte teljes egészében kiküszöbölték tehát a polgári jellegű magántulajdonjog szerepét. A

¹³Ld. az Össz-szövetségi Központi VB., ill. a kormány együttes rendeleteként közreadott O vedenie v dejsztvie polozsenija ob izobretenijah i tehniceszkih uszoversensztvovonijah ot 9. aprilja, 1931. g.

¹⁴A feltaláló vagy a szabadalmi jogot, vagy az ún. szerzői tanúsítványt (avtorszkoje szvidetel'sztvo) választhatta, ami állami javadalmozással és az újításnak az illetékes szervek útján történő hasznosításával járt.

¹⁵Ld. O kreditmon reforme ot 30 janvarja 1930. g. vö. Szovetszkoje goszudarsztvo i pravo v period sztroitel'stva szocializma. ih. II. (1968) 489–491. pp.

¹⁶Pénzbírság, kötbér, kártérítés és az egyéb szankció.

¹⁷Ismeretesek még az ún. direkt kontraktusok is, amelyek a vállalatok és a közvetlen felügyeleti szervek viszonylatában pl. a begyűjtés módózataira, a munkaerőgazdálkodásra stb. vonatkoztak.

¹⁸Ld. az ipari szövetkezetek szervezeti formáinak átalakításáról (O peresztrojke rabotü i organizacionnüh form promkoooperacii, ot 23 julja 1932. g.) c. együttes rendelete nyomán.

¹⁹Saját vagyonnal rendelkeztek, hitelépességük, ill. a tervfeladataik pedig a termelő vállalat mintája szerint alakult.

külföldi tőkés koncessziókat felszámolták és az áruforgalmi viszonyokból is kizárták a magántevékenység szerepét. Csak a kisparaszti magántulajdon sporadikus elemeinek továbbéléséről lehet beszélni még, de ez is fokozatosan behatárolódott részben a háztáji föld használati viszonyaira, ill. az Unió második alkotmánya alapján nyugvó, kizsákmányolástól mentes személyi tulajdon körére (10. c.)²⁰ Az alapvető szocialista tulajdonjogi viszonyok (állami, szövetkezeti) tehát osztatlanul uralkodóvá váltak korszakunk végére. A közjogi alaptörvény taxatív felsorolása szerint a föld, a föld méhe, a vizek, az erdők, az ipari üzemek, bányák, bankok, a közlekedés és a hírközlés eszközei, a SZOFHOZ-ok és a gépállomások, valamint a kommunális üzemek, ill. a lakóházak többsége az állami szocialista tulajdon tárgyává lett, a csoporttulajdonosi jogosítványokat kifejező KOLHOZ-tulajdon pedig a társadalmisított mezőgazdasági javak²¹ feletti rendelkezés kifejezőjévé vált. Mindez az 5 éves népgazdasági tervek törvénybe foglalt követelményeinek megfelelően a társadalmisított javak állandó gyarapítását, a szovjet állam erejének növelését és a dolgozók anyagi jólétének megteremtését hivatott szolgálni. Ebből az alaptételből fakadt a szocialista állam gazdasági-szervező funkciójának a kiterjesztése, amely az elért eredmények megőrzésének a követelményeként is jelen volt a polgári jog szférájában. Így az állami szocialista, ill. a szövetkezeti tulajdonviszonyok fokozottabb jogi védelme már a 30-as évek első felében napirendre került.²² A gazdaság ágazati irányítási rendszerének kiterjesztése pedig az iparági főhatóságok operatív hatáskörének növelése útján szélesítette ki a meghatározó jellegű (gazdasági) jogi viszonyok állami szabályozását. Ez a folyamat azonban nem a korábbi idők gazdasági kényszerintézkedéseinek a jellemzőit viselte magán, hanem az irányított (tervszerű) gazdasági növekedés természetes velejárója volt. Az Unió, ill. a köztársasági végrehajtó hatalmi szervek gazdaságszervező tevékenysége viszont érthetően előtérbe került. Következésképpen közvetlenül hatott a legalapvetőbb polgári jogi viszonyok alakulására, hogy a termelés, ill. az áruforgalom egyes ágazatait irányító főhatóságok az ún. direkt-kontraktusokat (szisztéma prjamüh dogovorov) helyezték előtérbe, amelyek az adott tervfeladatok teljesítésének általános feltételeit tartalmazták. A direkt-kontraktusokban foglalt alapfeltételek (Osznovnue uszlovija) tehát inkább a direktívák jellemzőit viselték magukon és az azokban foglalt követelményeket (szállítási, áruforgalmi szankciók) a vállalatok szállítási szerződésai nyomán realizálták. A közvetlenebb állami beavatkozás inkább csak a gazdasági növekedés (beruházások) stabilitásának és a távlati tervekkel történő egyeztetettségnek a biztosítását szolgálta. Így az ágazati felügyeleti szervek ad-hoc jellegű beavatkozásainak alternatívájaként született a vállalközi szerződések általános érvényű szabályozása,²³ amely a beruházások ügyét jogilag

²⁰ Az 1922. évi Ptk.-hoz viszonyítva ez a tény igen jelentős előrelépést takart a polgári jog területén. Ld. *Halfina, P. I. Pravo licnoj szobsztnnoszti grazsdan SzSzsZR. Moszkva, 1955. 19–20. pp.*

²¹ Elő és holt felszerelések, munkatermékek, közhasználatú épületek stb. ld. az 1936. évi alk. 6. és 7. cikkelyei alapján.

²² Ld. az Ob ohrane imuscsesztva goszudarsztnvnnüh predpriatij, kolhozov i kooperacii i ukreplenii obscsesztvennoj (szocialiszticeszknoj) szobsztnnoszti c. Össz-szövetségi Központi VB, ill. SZOVNARKOM együttes rend. (Posztanovlenie ot 7. avgusztja 1932. h.) alapján. ih. (1956) 672–673. pp.

²³ Ld. az Unió SZOVNARKOM-ja által kibocsátott Ob ulucssenii sztroitel'ного dela i ob udesevlenii sztroitel'sztva c. (posztanovlenie ot 11. febralja 1936. g.) c. kormányrendelet alapján.

rendezettebbé tette (beruházások, fő- és alvállalkozók viszonylatában) és szorgalmazta a komplex fővállalkozói tevékenység kiterjesztését.

A szocialista állam gazdasági-szervező tevékenységének kiterjesztése tehát az iparosítás, ill. a kollektivizálás eredményeiből közvetlenül fakadt. Markáns jelzőkövei ennek a javak átírásának a rendszerét²⁴ korszerűsítő rendelkezés (1935), valamint az állami (szocialista) tulajdonjog tárgyát képező föld örök használatba adásáról (a kialakult szövetkezeteknek) szóló azonos korú kormányrendelet. E körben említendő végül az állampolgárok széles tömegeit közvetlenül érintő lakásbérleti reform is,²⁵ amely a korábbi időkben kifejlesztett lakásbérleti szövetkezeteket felszámolva a bérleti szerződések rendszerével fogta át a lakáshasználati viszonyokat.

A polgári jog szférájához tartozó önálló ágazatok fejlődésének jellemzői. A szovjet polgári jog fejlődését szignáláló jelentősebb változásokat vizsgálva látnunk kell, hogy az azokat kiváltó társadalmi-gazdasági követelmények növekvő intenzitással törtek felszínre a 30-as évek második felében is jelezvén, hogy a szocializmus alapjainak lerakása nem végcélként igényelte az adott ágazat korszerűsítését. Valójában azonban ezek a változások nem feszítették szét a kodifikált polgári jog kereteit és ezért egy új Ptk megalkotásának a szükségessége is háttérben maradt. A szocialista polgári jog kiteljesedésének lehetőségeit tehát korszakunk távolról sem meríthette ki. Ezt a tényt különös módon szemléltetik azok a fokozatosan önállósuló jogágazatok, amelyek szélesebb értelemben a polgári jog köréhez tartoztak, de már vizsgálódásaink korábbi etapjai folyamán a kodifikált jog szintjére emelkedtek. Ilyennek mondható mindenekelőtt a szovjet családjog, ill. az azzal összefüggő házassági-vagyonjogi viszonyok egésze, amely már a lezajlott gyökeres társadalmi forradalom hatása alatt (1918) kodifikált rendszeré formálódott.

A szovjet családjog fejlődése a II. világháború küszöbéig

Főként az öröklési jogi viszonyok megváltozott társadalmi feltételei következtében került a családjogi kodifikáció szoros összefüggésbe a szovjet polgári jog fejlődésével. A 20-as évek második felében újjáéledő családjogi kodifikációs törekvéseket azonban nem a házassági-vagyonjogi viszonyok továbbfejlesztésének az igénye szülte elsődlegesen, hanem a házasság és a család fogalmához tapadó releváns jogi viszonyok megoldatlansága. A házassági vagyonszövetség következtelen érvényesülése²⁶, a tényleges és az ún. bejegyzett (zagsz) házasság intézményének a párhuzamos fenntartása már a polgári jogi kodifikáció idején felszínre hozta az 1918. évi családjogi törvénykönyv hiányosságait. Az OSzFSzK Igazságügyi Népbiztossága azért egy új családjogi tvk. előkészítéséhez fogott, az Összszövetségi Központi VB azonban az alapelvek (osznovnue polozsenija) kimunkálásának adott elsőbbséget (1925).

²⁴A vállalatok anyag, áru és objektumforgalmáról van szó. ld. az O peredacse goszudarsztvennüh predpriyatij zdanij i szooruzsenij (posztanovlenie Central'nogo Iszp. Kom. i. pravitel'sztva, ot 29. aprelja 1935. g.).

²⁵Ld. O szohranenii zsiliscsnogo fonda i ulucssenii zsiliscsnogo hozjajsztva v gorodah. c. (ot 17. oktjabrja 1937. g.) együttes rendelet alapján.

²⁶Ld. az előtanulmányként közreadott: A népi tanácsrendszer térhódításának lehetőségei. in: Gazdaság- és Jogtudomány (XIII;1979) 1–2. sz. 77–79. pp.

Az alapelvek ezúttal is a forradalmi vívmányok, ill. a jogegység megőrzését szolgálták, egyidejűleg az Orosz Föderáció új családjogi törvénykönyvének tervezetét pedig széles népi vitára bocsátották. A közvélemény erősen megoszlott a tényleges együttélés alapján keletkező, ill. a bejegyzett házasság intézménye között,²⁷ ezért a jogalkotás végülis mindkét formát érvényes házasságnak ismerte el, de csak a bejegyzett házasság után ismerte el a névviseléshez fűződő jogigényeket. A tartásdíj, ill. a vagyonmegosztás eseteiben viszont teljesen azonos megítélésben részesítették a tényleges, ill. a bejegyzett házassági kötelekeket. A háztartásban élő nő, ill. gyermek sorsához fűződő társadalmi érdekek kerültek tehát előtérbe és ennek megfelelően az együttélés ideje alatt szerzett javak közösségét is lerögzítette a törvény.²⁸ A családkötelekek megszilárdítása és a gyermekneveléshez fűződő társadalmi érdekek domináltak az érvényes házasságba lépés korhatárának felemelésében (18 év) csakúgy, mint a bejegyzett házassággá nyilvánítás²⁹ lehetővé tételében. Hasonlóan a bejegyzett házasságban szülő nő nyilatkozatát irányadónak tekintették az apaság megállapításánál. Ez utóbbiaknál jóval szerencsésebb megoldásnak tűnt, hogy az új kódex nem fogadta el a házaspár pusztá megegyezését a házasság megszüntetőjeként, hanem azt a bejegyzést foganatosító szerv végzésétől tette függővé. Hasonlóan fontos előrelépés volt, hogy a törvénykönyv a tartásdíjigényeket végleg a népi rendes bírósági fórumok elé utalta³⁰ és az örökbefogadás intézményét is visszaállította. Végül teljesen nyilvánvaló, hogy a felidézett változások a forradalmi vívmányokkal összefonódó polgári házasságot nem érintették.

Az új családjogi tvk. 1927. jan. 1-től lépett életbe, miután az Össz-szövetségi Központi VB még 1926 novemberében jóváhagyta.³¹ A következő évek folyamán ez a kódex is modelljévé vált a köztársasági családjogi törvénykönyveknek. Le nem becsülhető történelmi jelentősége volt annak, hogy a jogi kultúra és az adott társadalmi körülmények különközösségei ellenére népek egész sorának a családjogi rendjét emelte ez az új kodifikáció korszerű szintre és a kodifikált házassági-családjogi viszonyok szocialista jellemzőit is továbbfejlesztette. A köztársasági kodifikáció persze nem követte szolgai módon az RSzFSzR példáját, miután az alapelvek adta kereteken túl jogilag is minden lehetőség nyitva állt arra, hogy a helyi (konkrét) feltételeket figyelembe vegyék. A kodifikáció nem éppen szerencsés rendelkezéseit (pl. a 18. éves házassági korhatárt) pedig úgy az össz-szövetségi, mint a köztársasági jogalkotás módosító törekvései kísérték.³²

Nem állítható tehát, hogy a szovjet családjog korszerűsítésének minden lehetőségét kimerítette volna az a második kodifikáció, amely korszakunk első felében zajlott le. Ráadásul az elháríthatatlan történelmi feladatok korszaka komoly próbatétel elé állította

²⁷ A többség ugyan a bejegyzett házasságot helyezte előtérbe.

²⁸ Szemben az 1918. évi kódex rendelkezéseivel, amely még a nő egyenjogúságának zálogaként kezelte a szerzett javak feletti szabad rendelkezést.

²⁹ Államigazgatási eljárás útján eszközölték az együttélésből származó gyermek érdekében.

³⁰ A korábbi időkben ezeket a társadalombiztosítási szervek intézték.

³¹ Ld. Kodeksz zakonov o braka, szeme i opeke, ot 19 nojabrja 1926. g.

³² Jelentősebb ezek során az Össz-szövetségi Központi VB 1928. ápr. 6-i rendelkezése, amely az érvényes házasságra lépés korhatárát egy évvel leszállította. Hasonló döntéseket hoztak a köztársasági VB Prezidiumok is. Vö. az idevágó kézikönyvtudomány alapján: *Bosko. V. I. Ocserki szovetszkogo szemejnogo prava. Kiev, 1952. Szverdlov, G. M.: Szovetszkoe szemejnoe pravo. Moszkva, 1958., Jodkovszkij, A. N., Rodujanszkij, A. K.: Kodeksz zakonov o brake i opeke. Moszkva, 1931.*

a kibontakozó szocialista családjogi rendszer egészét. A 30-as évek első felének jogalkotását a gazdasági építőmunka kötötte le, így pl. a családjogi, ill. a házassági-vagyonjogi viszonyok továbbfejlesztésének háttérbe kellett szorulnia. A felhalmozódó problémák megoldására csak a 30-as évek második felében kerülhetett sor, a megélenkült családjogi jogalkotás egy része azonban kellően meg nem alapozott adminisztratív rendszabály foganatosításához vezetett. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a kormányzati szervek a meglazult család kötelek helyreállítását és a gyermeke neveléshez fűződő társadalmi érdekek kiterjesztését szorgalmazták, a hiányos objektív és szubjektív feltételeket azonban az adminisztratív rendelkezések nem pótolhatták. A hajléktalan (és elhagyott) gyermekek felemelését pl. csak a helyi szovjetek mozgósításával lehetett megoldáshoz vezetni,³³ a szülő, ill. a gyámhatóságok felelősségét pedig hatásosan ki kellett terjeszteni. A kormányzat tudatában volt a szociális gondoskodás szükségességének és az anyaság vállalását célzó juttatásokat (anyasági segély) is kiterjeszteni törekedett. A művi vetelés egyidejűleg születő, büntetőjogi tilalma³⁴ azonban kellően meg nem alapozott adminisztratív lépésnek bizonyult. Hasonlóan a szülői felügyelet, ill. a tartásdíjkötelezettségek megszegőinek büntetőjogi felelősségre vonása is áttörte az alapján polgári jogi jellegű családjogi viszonyok határait. Az adott ágazat egészének fejlődéséből is arra következtethetünk tehát, hogy a szocializmus alapjainak lerakását követően még igen bonyolult rendező munka előtt állt a szovjet jogtudomány.

A munkajogi és a mezőgazdasági jogi viszonyok fejlődésének jellemzői

Hasonlóan a családjogi jogalkotás fejlődéséhez a szovjet munkajog is ama korán önállósult ágazatokhoz tartozott, amelyek a legalapvetőbb normatívái már a forradalmi átalakulás idején kialakultak (1918). Így a 20-as években zajló nagy jogi kodifikáció már átfogó jogi rendezést eredményezett, miután az RSzFSzR új Munkatörvénykönyve (1922) nyomán a köztársasági kodifikáció jelesebb alkotásai is napvilágra kerültek vizsgálódásunk küszöbéig. A munkajogi kodifikáció csak az újonnan születő köztársaságok jogalkotásában maradt napirenden és ilyen értelemben korszakunk végéig is megőrizte aktualitását. A békés építőmunka, ill. az iparfejlesztés korszaka szakadatlanul növelte az új ágazat jelentőségét, ugyanakkor a felmerülő jogviták túlnyomó többségét a vállalati (és intézményi) egyeztető- és békéltető bizottságok szintjén megoldáshoz juttatták. A dolgozó tömegek önkéntes jogkövetése különösen ezen a területen hatott eleven erőként, így a jogalkotásnak inkább csak a kisebb és nagyobb csoportérdekek, ill. a szélesebb állami követelmények összeegyeztetését kellett szakadatlan figyelemmel tartani. Az összszövetségi és köztársasági munkaügyi NARKOM-okra hárult az idevágó új normaalkotás előkészítése, a felidézett köztársasági törvénykönyvek pedig a legfőbb államhatalmi (törvényhozó) szervek döntései nyomán születtek.³⁵ Korszakunkban azonban főként az

³³Ezt célozta az elhagyott gyermekek gondozásba vételéről szóló (Ot likvidacii detszkoj beszprizrinoszti i beznadzornoszti, ot 31. maja 1936. g.) kormányrendelet.

³⁴Ld. az Unió SZOVNARKOM-ja által 1936. jún. 27-én kiadott kormányrendelet nyomán.

³⁵A munkaügyi törvényhozás alapelveinek a megállapítását ezúttal is az Unió hatáskörébe sorolták. ld. 1924. évi alk. II. Rész, 1 fejezet, ill. az 1936. évi alk. 14. cikkely alapján.

Össz-szövetségi Központi VB, ill. az Unió SZOVNARKOM-ja által kibocsátott fontosabb rendelkezések módosították számottevően a munkajog anyagát. Ugyanakkor a NARKOMTRUD-jellegű operatív rendelkezésekkel párhuzamosan a Szakszervezetek Országos Tanácsa, ill. az annak alárendelt helyi szakszervezeti szervek normatív rendelkezései is kiszélesedtek. Sőt a gazdasági építés sikerei nyomán úgy tűnt, hogy az idevágó állami tevékenység társadalmisításának az ideje is elérkezett, és ennek megfelelően 1933-tól a munkaügyek NARKOM-jainak a felszámolására is sor került.³⁶

Az ágazat fejlődésének jellegzetesebb összetevői a szocialista gazdaság megalapozásához tapadtak. A hétórás munkanap bevezetése (1927) és a folyamatos üzem munkarendjének szabályozása³⁷ valamint az ösztönzők (munkaverseny, premizálás) kiépítése már a 20-as évek második felében napirenden volt. A vállalati önállóság növelése, valamint a gazdaságosságot célzó követelmények nyomán azonban a munkaügyi jogviták megoldását is új utakra terelték. Az ágazati gazdaságirányítás kiterjesztette a vállalati (intézményi) vezetők hatáskörét, de egyben a súlyosabb mulasztások esetén – döntőbizottsági határozattól független – fegyelmi felelősséget is követelt (1929). A fejlettebb technikai bázisok kiépítése nyomán azonban az üzemi munkafegyelem növelésének az ügye is hatványozottan jelentkezett. Ezért szervezték újjá (1929) az ún. munkahelyi (vállalati, intézményi) elvtársi bíróságokat (tovariscseszkie szudü), a döntőbizottságokat pedig az 1931. évi új társadalombiztosítási rendelkezések³⁸ készítették arra, hogy a munkafegyelem megsértőit szükség esetén a társadalmi juttatások csökkentésével is büntessék. Így esett egybe a munkaügy társadalmisítását célzó törekvés is az első hatékony ipari normarendszer bevezetésével (1933), amely a szakszervezetek közreműködése alapján elterjedt kollektív szerződések továbbfejlesztését jelentette. A differenciált bér- és normarendszer bevezetése nem kis ellenállást váltott ki az üzemek életében és az egyenlődsi felszámolásának a feltételei is csak fokozatosan bontakozhattak ki. Ilyen körülmények közt alakult ki az a sajátos joghelyzet, amikor a hatályos jog a tulajdonképpeni munkakényszert elvette,³⁹ az Unió 1936. évi alkotmánya azonban az ország minden munkaképes polgárának becsületbeli kötelezettségeként⁴⁰ rögzítette az alkotó munka szükségességét mondván, hogy „aki nem dolgozik, az ne is egyék” (kto ne rabotaet, tot ne eszt). Korszakunk utolsó éveiben azonban ez az összetett felfogás nemcsak a munkafegyelem fokozottabb megszilárdítását célzó rendelkezésekben,⁴¹ hanem a munkához való jog általános érvényesülésében is

³⁶ Az Össz-szövetségi Központi VB, ill. a kormány 1933. évi együttes rendelete nyomán, amely az Unió NARKOMTRUD-ját beolvasztotta a Szakszervezetek Országos Tanácsába. ld. Isztorija goszudarsztva i pravu. SzSzSzR. II. (1971) 263. p. vö. Szbornik normativnih aktov po szovetszkomu ispravitel'no-trudovomu pravu. (Moszkva, 1959.) c. forráskiadvány nyomán.

³⁷ Rövidített 5 és 6 napos munkahét kialakítására került sor 1929-től főként a nehézipar egyes ágazataiban.

³⁸ Ld. O szocial'nom sztrahovanie (ot 23, julja, 1931.) c. Össz-szövetségi Központi VB, ill. A Kormány együttes rendelete nyomán.

³⁹ De jure már 1922-ben felszámolták. ld. az 1919–1926 közé estő etap jogfejlődésének vizsgálata alapján.

⁴⁰ Ld. „Trud . . . javljaetszja objazannost'ju i delom cseszti kazsdogo szposzobnogo k trudu grazsdanina . . .” vö. 12. cikkely. Isztorija szovetszkoj konsztitucii (1956), 131. p.

⁴¹ Ld. pl. a korszakhatárunkon születő O meroprijatijah po uporjadocsniju trudovoj diszciplínü, ulucssenija praktiki goszudarsztvennogo szocial'nogo sztrahovanija i borbe sz zloupotreblenijami v etom dele c. (ot 28. dekabrja, 1938.) Szakszervezetek Orsz. Tan., ill. a Kormány együttes rendelete nyomán. Egyidejűleg érdemrendek (za trudovuju dobleszt', za trudovo otlicsie) alapítására került sor.

kifejezésre jutott. Hasonlóan pozitív irányú fejlődés zajlott le az alább részleteiben is elemzésre kerülő első és második KOLHOZ-mintaalapszabályzatok rendelkezéseinek gyakorlati alkalmazása nyomán.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti viszonyok fejlődésének valóban megkülönböztetett jelentősége lett a szocializmus alapjainak lerakása idején, miután a kollektivizálás eredményei nyomán korszakunk végéig teljes egészében befejezéshez jutott az agrárgazdaság szocialista átszervezése. Ez az átalakulás – csakúgy mint a szocialista iparosítás – kihatással volt a szovjet társadalom egészének fejlődésére és az agrárjellegű termelőmunka szinte minden ágazatában gyökeresen megváltoztatta a dolgozók munkához való viszonyát. A korszerű (szocialista) mezőgazdasági nagyüzemek alapjainak lerakása zajlott le az agrárlakosság túlnyomó többségének aktív részvételével. A szocialista állam kiterjedt gazdasági-szervező munkával szakadatlanul segítette és ösztönözte a szövetkezetesítést Lenin által kimunkált történelmi feladatainak a sikeres megvalósítását.⁴² Valójában mégsem kizárólag a kollektivizálás korszakának jogalkotása alapozta meg a mezőgazdasági-termelőszövetkezeti jog önálló ágazattá formálódását.

Nyilván nem véletlen az, hogy a szovjet polgári jog tárgyalása során felidézett ipari szövetkezeti jogi jogalkotás (1927, 1933) önálló ágazat kialakulásához nem vezetett. Az agrárlakosság sokmilliós tömegeinek a nagyüzemi mezőgazdasághoz történő átvezetése jóval összetettebb feladatnak bizonyult, mint a kisárutermelő (háziipari) munka társadalmisítása. Történelmileg is indokolt volt tehát, hogy már a forradalmi átalakulás, ill. a 20-as évek kodifikációi is megkülönböztetett jelentőségű területként kezelték a nacionalizált földtulajdonjogi-agrárgazdasági viszonyok fejlesztését. A földről szóló történelmi jelentőségű dekrétum nyomán tehát még korszakunkat megelőzően ismeretessé váltak az első földjogi (1922) és erdőgazdasági (1923) kodifikációk. Ezek nyomán már távolról sem ösztönösen születtek az első földművelő kommunák és a társulás (artel') különböző életképes elemei is meggyökeresedtek. Az agrárlakosság alapvető tömegei azonban még a 20-as évek második felében is a periodikusan felosztásra kerülő parcella-gazdaságban termelt. A Bolsevik Párt azonban éberrel tartotta a kollektivizálás lenini programját és ennek eredményeként vizsgálódásunk első éveiben már a földművelő közösség (tovariscsesztvo po szovmesztnoj obrabotke zemli) különböző formái ismeretesek. Az Unió első alkotmánya az idevágó állami tevékenységet köztársasági hatáskörbe utalta, de a földre, az erdőkre, a vizekre stb., ill. a földhasználatra vonatkozó alapelvek rögzítésére az össz-szövetségi legfőbb jogalkotó szervezetet kötelezte.⁴³ Ezen az alapon születtek az Össz-szövetségi Központi VB 1927. évi rendelkezései a kollektív gazdaságokról,⁴⁴ amelyek a tervgazdaság szerves részévé nyilvánított földművelő közösségek fogalmát egységesen a kollektivnoe hozjajstvo rövidítésével (KOLHOZ) illetik.

⁴² Az idevágó szakirodalom szintetizáló alkotásaiból ld. *Kazancev, N. D.*: Isztorija kolhozno go prava (1917–1957) Moszkva, 1958., *Trapeznikov, Sz. P.*: Leninizm i agrarno-kreszt'janszkij voprosz I. II., Moszkva, 1967., *Bogdanov, T. M.*: Dejatel'noszt' partii po szozdaniju kolhozno go sztroja SzSzsZR. Voproszú Isztorii KPSzSz. 2 (1968).

⁴³ Ld. Usztanovlenie obscsih nacsal zemleusztrojsztva is zemlepol'zovanija, a pravo pol'zovanija nedrami, leszami i vodami po vszej territorii Szozjuza Szovetszkih Szocialiszticeszkih Repszpublik. vö. Osznovnue zakonodatel'nue aktü I. (1972) 118. p.

⁴⁴ Ld. O kollektivnüh hozjajsztvah ot 16. marta 1927. g. mint az Össz-szövetségi Központi VB és az Unió SZOVNARKOM-jának együttes rendelete.

Az „alapelvek lerögzítésének” (usztanovlenie obscsih nacsal) első lépéseként ezek a rendelkezések a struktúra egységesítését és a megalapozott fejlesztési tervek kialakítását tették kötelezővé a kollektivizálás modelljeinek a kialakítása érdekében. A tulajdonképpeni alapelveket rögzítő 1928. évi együttes rendelet⁴⁵ viszont már egy jóval operatívabb jellegű össz-szövetségi normarendszer megteremtését képviselte. A kollektivizálás átütő erejű eredményei készítették, hogy az alapelvek a megoldandó feladatok mikéntjét is közelebbi megvilágításba helyezték. A falu kizsákmányoló elemeinek a korlátozása⁴⁶ és az álszövetkezetek⁴⁷ adminisztratív úton történő felszámolása együtt jelentkezett ezúttal azoknak az állami preferenciáknak a célszerű alkalmazásával (dotáció, adókedvezmény, melléküzemág engedélyezése stb.), amelyek a KOLHOZ-ok megerősödését eredményesen szolgálhatták. Hasonló lépésként tekinthetünk a Védelmi Szovjet rendelkezéseire (1929), amelyek a gép- és traktorállomások országos hálózatának a kiépítését és az áttérés közvetlen támogatásának módozatait rögzítették.⁴⁸ A kollektivizálás tömegessé válásának, és az elért eredmények megszilárdításának komplex jogi biztosítékait nyújtotta végül az az össz-szövetségi törvény rangjára emelt jogforrás, amit az ún. első Mintaalapszabályzat címen bocsátottak közre (1930) az Össz-szövetségi Központi VB határozata alapján.⁴⁹

A VI. Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus határozatai nyomán lépett törvényerőre (1931) az első Mintaalapszabályzat, amely a parasztság önkéntes belépése, a földterületek tagosítása, ill. a munkavégzés közösségi formáinak kialakítása alapján szervezett mezőgazdasági szövetkezeteket tekintette a szocialista agrárgazdaság legalapvetőbb formáinak. A korábbiakban szervezett állami gazdaságok egy részét átadták a kollektív gazdaságoknak, és az így kialakult termelő szervezet technikai (gépesítési) bázisainak a kiépítése is rohamos léptekkel haladt előre. Az alapszabályok szigorúan elzárkóztak az osztályidegen elemek tagként történő felvételéről, és differenciált volumenű anyagi hozzájáruláshoz (2–25 rubel) kötötték a tagsággal járó kedvezményeket.⁵⁰

⁴⁵Ld. A földhasználat és a földszervezet általános alapelvei (Obscsüe nacsalü po zemlepol'zovaniija is zemleusztrojsztva ot 15. dekabrja 1928, g.) c. VB., ill. kormányrendelet nyomán.

⁴⁶Így pl. a kulákok által alkalmazott bérmunkások viszonyainak a munka törvénykönyv szerint történő rendezése.

⁴⁷Amelyeket a kulák gazdaságok egyesítése alapján szerveztek a nincstelének teljes kizárásával. Ezeket nevezi a kor lzsekolkozü-nek.

⁴⁸Ld. az Ob organizacii masino-traktornüh sztancij c. (posztanovlenie ot 5. junja 1929. g.) rendelet alapján. vö. *Vülcan, M. A.*: Isztoricseszkaja rol' MTSz v szozdani i razvitii kolhozno go sztroja. Isztorija SzSzSzR. 2 (1978) 67–79. pp.

⁴⁹Ld. Primernüj Usztav szel'szkohozjajsztvennoj arteli c. normarendszer nyomán, amely az 1931. márciusában összehívott VI. Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus által is megerősítést (tv.) nyert.

⁵⁰A jelképes pénzbeli hozzájáruláson túl a lakóház, a háztáji föld és jószág körén túlterjedő ingó és ingatlan javak egységesen a közös használat tárgyaivá lettek. A háztáji föld és jószág zavartalan használatára, adott körülmények közt a lakás és az időszakos anyagi juttatások (termékek) egyenként a belépő család tagjait is megillették a kollektív gazdaságban végzett éves teljesítmények arányában. Minden tag jogosultsággal bírt az évi rendes, ill. rendkívüli közgyűlés munkájában, a tisztségvielők megválasztásában (és visszahívásában), valamint a gazdaság irányításában történő részesedésre. Az idevágó jogokat és a törvényesen megszabott illetményeket csak a közgyűlés többségi szavazata alapján lehetett módosítani. A kollektív gazdaságból történő kilépés esetén viszont csak a tartalékföldből adhatott kielégítést a közgyűlés is.

Az első mintaalapszabályzat jogdogmatikai értelemben az egyik legsajátosabb eleme volt a szovjet jogalkotásnak. A törvény rangjára emelt átfogó szabályozás tartalmilag a kodifikáció szintjén állt, valójában azonban távolról sem volt még hézagmentes az idevágó releváns jogi viszonyok szabályozottsága. A történelmi jelentőségű átalakulás még javában zajlott, és a tömeges kollektivizálás gyakorlati vitele során születő torzítások leküzdésére sem volt elégséges önmagában a törvény. A kormányzati szervek igen kiterjedt harcra kényszerültek a torzítások ellen, a jogalkotás pedig a kialakuló új termelő szervezet, ill. a kolhoztulajdon hatékonyabb jogi védelmének lerögzítésére (1932) is rövidesen rákényszerült.⁵¹

Rendkívül bonyolult társadalmi-politikai és gazdasági átalakulás zajlott tehát a 30-as évek első felében, amely az agrárgazdasághoz tapadó releváns jogi viszonyok szakadatlan változásában is kifejeződött. A Bolsevik Párt megkülönböztetett figyelemmel kísérte a mezőgazdaság szocialista átalakulásának problémáit és az átütő erejű eredményekkel egyidejűleg napirendre tűzte a kolhozépítés eredményeinek megszilárdítását. Így a Párt Központi Bizottsága és a Kormány együttes fellépése útján indult meg egy új korszerűsített Mintaalapszabályzatnak az előkészítése is,⁵² amely a Kolhoz munkások II. Összsvetvési Kongresszusának tapasztalatait felhasználva került bevezetésre (1935). Vele egyidejűleg lépett életbe a föld örök használatba adását szabályozó kormányrendelet és országos méretekben megkezdődött a Mintaalapszabályzat helyi viszonyokra történő lebontása is. Az elért eredmények megszilárdítását jól szolgálta, hogy az Usztáv mechanikus végrehajtása helyett a gazdaságok három hónapos próbaidőt kaptak a saját viszonyaikra lebontott szabályzataik bevezetéséhez. A törvény a járási végrehajtó bizottságok (RAJISZPOLKOM) hatáskörébe utalta a gazdaságok kipróbált szabályzatainak a jóváhagyását, amely közokirati jelleggel nyert bejegyzést.

Tartalmát tekintve az új Mintaalapszabályzat nyomán a korábbinál jóval rendezettebbé vált a szocialista agrárgazdaság egésze. Hatása alatt a 30-as évek második felében a közös gazdaságok többsége megszilárdult és a kedvezőtlenebb adottságokkal rendelkező területek állami támogatása is eredményesen kibontakozhatott. A helyi feltételekre lebontott szabályzatok általában nem térhettek el a jövedelemelosztás taxatív megállapított rendjétől (a teljesítményrendszerétől), ill. a személyi tulajdonba adható földre vonatkozó rendelkezésektől. Hasonlóan általános elismerést nyert, hogy a kollektív gazdaságok az érvényes népgazdasági tervek előírásainak megfelelően kontemplálják feladataikat és az illetékes begyűjtési szervekkel megalapozott szerződéses kapcsolatokat létesítenek. A kolhozok belső irányításában a közgyűlések jogkörének érvényesítése, a demokratizmus kiszélesítése és a munkafegyelem megszilárdítása került előtérbe. A RAJISZPOLKOM-ok felügyelete viszont a fentiekén túlterjedően az eredményességre, ill. a terv- és pénzügyi fegyelem betartására is kiterjedt. Így a gazdaságok belső ellenőrzési mechanizmusának kiépülésével és a nagyüzemi mezőgazdaság technikai bázisainak kiépítésével a szocialista jellegű mezőgazdasági termelőszövetkezetek rendszere domináns tényezővé válhatott a

⁵¹ A termelés folyamatosságának a biztosítása és az ellátási gondok, valamint az ellenséges elemek aknamunkájának elhárítása gyakran a polgárháborús évek adminisztratív kényszerintézkedéseire emlékeztető rendelkezéseket (gabona és jószágbeadás, büntető represszáliák a KOLHOZ-tulajdon megsértőivel szemben) is magukkal hozták.

⁵² Ld. Primernij Usztav szel'szkohozjajsztvennoj arteli ot 17. febralja 1935. g. vö. Isztorija szovetszkoj konsztitucij v dokumentah (1956) 701–703. pp.

Szovjetunió agrárgazdaságában. A két Mintaalapszabályzat és az azt kiegészítő operatív legisláció viszont eredményesen támasztotta alá ezt a történelmi jelentőségű átalakulást.⁵³ Korszakunk végén már az árugazdaság fejlettebb formái (melléküzemág, fogyasztási szövetkezet, mezőgazdasági egyesülés stb.) is kifejlődtek, az idevágó jogrendező munka jelentősebb támpontjai azonban már a korszakhatárunkon túl (1938) jelentkeztek.

A szovjet büntetőjog fejlődése a szocializmus alapjainak lerakása idején

Korszakunk küszöbéhez érkeve az első szocialista jellegű jogrendszer jogdogmatikai szempontból talán a legkifejlettebb ágazataként beszélhetünk szélesebb értelemben a bűnügyi tudományokról, miután nemcsak a szocialista forradalom vívmányainak a védelme, hanem a belső és külső ellenséggel folytatott harc is egy hatékony büntető jogpolitika tartós érvényesülését eredményezte. A szovjet hatalom legislációs munkájában is érthetően előtérbe kerültek a büntető anyagi jogi, ill. eljárásjogi munkálatok és ezek a törekvések a 20-as évek közepéig terjedő időben már a kodifikált jog szintjére emelték az idevágó hatályos joganyagot. Ez volt az a terület, ahol még az Unió kialakulása előtt elháríthatatlan igényként jelentkezett, hogy a belső és külső ellenség szakadatlan rohamaival szemben egységes jogelveken nyugvó büntető bírászkodás szülessék. Így a 20-as évek első felének büntetőjogi kodifikációi már a későbbi össz-szövetségi hatáskörbe sorolt irányelvek (Rukovodjascsie nacsala, 1929) talaján állt. Sőt a köztársasági büntetőjogi kodifikációk modelljévé váló 1922–23. évi (OSzFSzK) anyagi jogi és eljárásjogi törvénykönyvek adaptációjának a folyamata még le sem zárul, amikor az új alkotmányos legisláció előírásainak megfelelően⁵⁴ a Szovjetunió büntető törvényhozásának alapelvei⁵⁵ is napvilágra kerültek. Ez a megalapozó munka vont maga után a büntetőjogi kodifikáció második nagy hullámát, amit ismét az OSzFSzK 1926. évi anyagi büntetőjogi kódexe indított el. Korszakunk első éveiben születtek az új köztársasági büntető törvények,⁵⁶ és az egyenrangú szovjet köztársaságok számának további gyarapodását korszakunk végéig követte ez a kodifikációs törekvés. Ez a sajátos történelmi szituáció az alapja tehát annak, hogy az 1926-ig terjedő, korábbi etapunk keretei közt már megkísérelhettük a szovjet büntetőjog átfogó bemutatását.⁵⁷

⁵³A jelesebb szakirodalmi támpontokként ld. *Kraev, M. A.*: Pobeda kolhozno sztroja v SzSzsZR. Moszkva, 1964., *Trapeznikov, Sz. P.*: Isztoricseszki opüt KPSzS v szocialiszticeszkom preobrazovanii szel'szkogo hozjajsztva, Moszkva, 1959., A mezőgazdaság szocialista átalakulásának és fejlődésének jogi kérdései a Szovjetunióban. Szerk. Névai L. Bp. 1961., vö. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo v period sztroitel'sztva szocializma. (1921–1935 gg.) ih. (1968) 518–538. pp.

⁵⁴Ld. az 1924. évi alk. II. Rész (Glava pervaja p. szak. (usztanovlenie osznoz ugolovno zakonodatel'sztva), vö. Osznovnüe zakonodatel'nüe aktü. I. (1972) 118. p.

⁵⁵Ld. Osznovnüh ugolovno zakonodatel'sztva SzSzsZR 1924. Vele egyidejűleg lépett életbe az új Össz-szövetségi katonai Btk. is.

⁵⁶1927. jan. 1-én lépett életbe az RSzFSzR Btk-ja, 1927. júl. 1-vel az ukrán, 1928. nov. 15-vel a belorusz, majd követték ezeket a gruz, a türkmén stb. kódexek. Vö. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo v period sztroitel'sztva szocializma (1921–1935 gg.) ih. (1968) 585–586. pp.

⁵⁷Ld. A szovjet büntetőjog jellemzői címszó alatt nép tanácsrendszer térhódításának lehetőségei ih. (1979) 87–91. pp.

Az alapelveket konkretizáló és a tényálladékrendszereket is pontosító anyagi büntetőjogi legiszláció kiteljesedése alapján joggal utalhatunk vissza azokra a vívmányokra, amelyeket az OSzFSzK 1927. jan. 1-én életbe léptetett kódexe alapján felvázoltunk. A köztársasági kodifikáció maradéktalanul átvette azt az alapjaiban preventív célzatú törekvést, amely a büntetést a néptömegek túlnyomó többségének érdekeit sértő (vagy veszélyeztető) jogellenes magatartások ellen fordította és ugyanúgy tagadta a testi sanyargatás alkalmazásának a szükségességét, mint a vagyoni elégtételt és a felesleges represszáliák érvényesítését. Általánosan elismerést nyert a nullum crimen sine lege elve (a törvény visszaható hatállyal nem bír) és az a relatíve meghatározott büntetési rendszer, amely az elkövetés tárgya szerint is logikusan tagolt tételes rendelkezésekben a lehető legkövetkezetesebben érvényesült.⁵⁸ A köztársasági kodifikáció nem bonthatta meg a jogegységet, miután nemcsak az alapelveket tette magáévá, hanem a konkrét tényálladékrendszerek keretein belül is következetes volt a bűnösség feltételeinek megállapításában. A szándék, a gondatlanság, ill. az elkövetési motivációk szerepének gondos rögzítése, valamint a tevőleges, a mulasztásos, ill. a legkülönbözőbb veszélyeztető cselekmények szabatos körülírása önmagában is korszakalkotóan új volt számos, eddig korszerű jogi kultúrával nem rendelkező nép számára. Hasonlóan pozitív szerepet játszott azoknak a normatíváknak az adaptálása is, amelyek a feltételes elítélés (ill. szabadonbocsátás) módozatainak, valamint a büntethetőséget kizáró okoknak a szerepét tisztázták. Eme pozitívumokkal együtt haladt természetszerűen az osztályhelyzet motiváló szerepének túlzott érvényesítése és a dolgozó osztályok körébe sorolható elkövetők magatartásának korlátlanul enyhítő körülményként történő felfogás is.

A szovjet büntetőjog kodifikált rendszerré válása az Unió egész területén önmagában is jelentős körülménynek bizonyult a szocializmus alapjainak lerakásához érkeve. A szocialista törvényesség érvényesülésének legfontosabb bázisai épültek ki ezáltal, ami jelesül a jobbizonytalanság leküzdésében eredménynek is bizonyult. A releváns büntetőjogi viszonyok szabályozott volta azonban távolról sem volt teljes. Ez a körülmény már a köztársasági kodifikáció folyamatában is éreztette hatását. Következésképpen a 20-as évek második felének jogalkotása nemcsak a joghézak kitöltésével és az újonnan fellépő társadalmi követelmények érvényesítését szolgáló rendelkezésekkel egészítette ki a kodifikált jog anyagát, hanem gyakran a törvénykönyvek hatályos szabályainak a módosítására is rákényszerült.⁵⁹ A szocializmus társadalmi-gazdasági megalapozása pedig – nyomban a történelmi jelentőségű feladatok megkezdésével – kiváltotta a belső és a külső ellenség aknamunkáját, amely ismét a szovjet hatalom létfontosságú érdekeinek a fokozottabb büntetőjogi védelmét követelte meg. Így a kodifikált anyagi büntetőjog legfontosabb összetevőjének (állam elleni bűncselekmények) jelentős módosítása már 1927-ben napirenden volt. Az Össz-szövetségi Központi VB a növekvő ellenforradalmi veszély leküzdé-

⁵⁸ Ld. *Sargorodszkij, M. D.*: A büntetőjogi büntetés II (1967) 41–42. pp. Az idevágó szakirodalmából ld. *Piontkovszkij, A. A.*: Ucsenie o presztuplenii po szovetszkomu ugovolnomu pravu. Moszkva, 1961., *Szmirnov, V. G.*: Funkcii szovetszkogo ugovolnogo prava. Leningrad, 1961. vö. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Büntető Törvénykönyve 2., 6., 16., 109., 136. stb. szakaszaival. A témakörben általános szakirodalmi tájékozódást nyújt a Szovetszkoe ugovolnoe pravo. Bibliográfiája. (Sosz. F. M. Aszknazij i dr. Moszkva, 1969.) c. mű.

⁵⁹ Ezt látjuk szemléletes módon Az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság Büntető Törvénykönyve c. (Bp. 1952) kódex szinte minden lényeges összetevőjében.

sét szolgálva kiadta az állam elleni bűncselekmények új rendtartását⁶⁰, és egyidejűleg módosította a katonai Btk. számos tételét is.⁶¹ Hasonlóan a külföldről ösztönzött gazdasági diverzió, ill. az iparositást szabotáló ellenforradalmi tevékenység leküzdését szolgálva a VB 1929 folyamán hazaárulónak nyilvánította azokat a külföldön tartózkodó állampolgárokat, akik megtagadták a szovjet haza szolgálatát. A jogrend stabilitásának kifejezője mégis, hogy az Össz-szövetségi Központi VB eme rendelkezéseivel párhuzamosan hirdetett általános amnesztiát⁶² és a legsúlyosabb bűncselekmények (állam elleni, katonai, fegyveres rablás stb.) körén túl a halálbüntetés alkalmazását is megtiltotta. A kor sajátos követelményei tükröződtek ugyanakkor a gazdasági vezetők büntetőjogi felelőségének a kiterjesztésében. A tervfeladatok nyilvánvaló felrúgása vagy akár a rossz termék előállítás is szigorú büntetőjogi felelősségrevonásban részesült. Ez az alapján pozitív törekvés azonban a 30-as évek folyamán a represszáliák indokolatlan alkalmazását is magával hozta.

Korszakunk másik történelmi jelentőségű feladatát, a kollektivizálást is hasonlóan jellegzetes változások kísérték a büntetőjog sférájában. Az agrárgazdaság termelő eszközeinek társadalmisítása és a falusi burzsoázia utolsó hadállásainak felszámolása bonyolult helyzetek elé állította a büntetőjogi jogalkotást is. Az erőszakos bűncselekmények, ill. a gazdasági károkozás jelentős hányada közvetlenül vagy közvetve is a kollektivizálás eredményeit tehetné kétségessé. Ezért az áttérést célzó jogalkotás növekvő mértékben kényszerült a büntető rendszabályok kiterjesztésére. Így a felidézett kuláktalanítás, ill. az álszövetkezetek elleni harc már a 20-as évek végén egész sor új bűncselekménykategória megfogalmazódásához vezetett. A kolhoztulajdon fosztogatásának módozatai, a társadalmisítás alá kerülő javak pusztítása vagy pl. az ún. álszövetkezetek szervezése⁶³ stb. egyaránt kiterjesztett büntetőjogi felelősséggel járt. A bűnösség megállapítása esetén általában a lakhelyéről kitelepítettek (kulákok) távoli kényszerlakhelyre, vagy az ún. javító-nevelő munkatáborokba kerültek.⁶⁴ A korábbiakban valóban nevelő jellegű kényszermunka kiszabható terjedelmét ezek a rendelkezések az 1 évi maximumról 10 évre emelték. Közeli egyidejű (1930) rendelkezések állították vissza a kényszermunkával összekapcsolt száműzetés büntetését (1933), amit eredetileg sem az alapelvek, sem az anyagi jogi kodifikáció nem ismert. Nem a tulajdonképpeni vagyoni elégtétel visszaállítását jelentette, de a kor követelményei szerint általánossá vált az elkövetők javainak a részleges és teljes elkobozása. A pénzbüntetés változatlanul elhanyagolható jelenség maradt, ugyanakkor a népelelmezést veszélyeztető beszolgáltatási szabályok megsértése is (1934) a teljes vagyonelkobzást vonta maga után. A VB és a Kormány korábbi együttes rendeletei még a büntetőjogi

⁶⁰ Ld. Polozsenie v presztuplenijah goszudarsztvennüh. ot 25 fevralja 1927. g. vö. az idézett OSzFSzK Btk (Különös rész) megfelelő szakaszait kísérő kiegészítő rendelkezésekkel. ld. ih. (1952) 29–40. pp.

⁶¹ Ld. Polozsenie o voinszkij presztuplenijah. Ot 27 julja, 1927. g.

⁶² Ob amniszti, 1927.

⁶³ Ld. pl. az Unió SZOVNARKOM-ja által kiadott O merah borbü sz lzsekooperativami (1928) c. rendelet alapján, amely 5 évig terjedő szabadságvesztést, ill. a javak részleges, ill. teljes elkobozását írta elő még a fiktív (kulák) szövetkezetek szervezőinek a támogatására is.

⁶⁴ Ld. az Össz-szövetségi Központi VB, ill. a Kormány 1929. évi nov. 6-i együttes rendelete alapján, amely 3 évtől 10 évig terjedhetett. Az 1926. Btk-ban (20., 30 §§) csupán 1 naptól egy évig terjedhetett.

alapelvekben rögzített feltételes elítélés szabályait is megmerevítették (1929), szorgalmazván a visszaeső bűnözők esetében a korábbi felfüggesztett büntetés feltétlen hozzászámítását az ismételten elkövetett cselekmény jogkövetelményeihez.

A kollektivizálás átütő erejű sikere a 30-as évek első felében kiváltotta a falusi burzsoázia elkeseredett ellenállását, ami a kolhozok javainak (és szervezőiknek) a pusztításában, a terrorizmus és a gazdasági diverzió fellángolásában öltött testet. Ez ellen lépett fel hatásosan a jogalkotás az erőszakos bűncselekmények kodifikált szabályainak⁶⁵ módosítása (1932) útján és főként a már idézett 1932. évi, állami és szövetkezeti tulajdon védő rendelkezések segítségével.⁶⁶ Ezek a rendelkezések a kolhoztulajdon szándékos fosztogatását súlyban is azonos szintre emelték az állami szocialista tulajdon sérelmével. Az ilyen elkövetők a nép ellenségévé nyilvánítást, a teljes vagyonek kobzást és gyakran a halálbüntetést sem kerülhették el.⁶⁷ Hasonlóan súlyos bűncselekménynek minősült a kolhozon belüli károkozás, a kollektív gazdaságból való kilépésre ösztönző cselekményeket pedig eleve államellenes cselekménynek minősítette a jogalkotás.

A szovjet büntetőjog eme jellegzetes változásait természetesen csak az adott korszak bonyolult történelmi feladataival összefüggésben értékelhetjük. Ilyen értelemben szolgálja a megértést, ha felidézzük azokat az erőfeszítéseket is, amelyek szélesebb értelemben a népgazdaság stabilitásának, az éhség elhárításának, valamint a szovjet hatalom, ill. az immár egységesen szocialista jellegű társadalom megszilárdításának az eszközeiként tűntek fel a kor büntetőjogában. Az elvtelen korrupció és a megvesztegetés, valamint a spekuláció elleni harc^{67/a} hatékonyabb büntetőjogi védelme nyilván elvitathatatlan létjogosultsággal bírt. Az idevágó legiszlációs munkát a gazdasági építőmunka eredményeit veszélyeztető problémák közvetlenül sürgették, ami persze az adott büntetőjogi normatívák kimunkálatlanságához, jelesül pl. a büntetési módok differenciátlanságához vezetett.⁶⁸ Hasonlóan láthatjuk az ellenforradalmi gyilkosság (Kirov halála, 1934) megfékezését célzó Össz-szövetségi Központi VB rendelkezéseket is,⁶⁹ amelyek az állam elleni, ill. az államigazgatás rendjét sértő cselekmények széles körében kényszerültek a büntetőjogi felelősség szembetűnő kiterjesztésére.⁷⁰ A különösen enyhítő körülmények jelenlétében is csak a 10 évi szabadságvesztésig, ill. a teljes vagyonek kobzásig mehetett le a büntető bírói ítélet, minden más esetben pedig a legsúlyosabb megtorlás tűnt célravezetőnek. Ezzel szinte egyidejűleg a katonai bűncselekmények eseteiben elkerülhetlenné lett a büntetőjogi

⁶⁵ Ld. pl. az OSzFSzK Btk. 73., 73/1., 73/2. §§ alapján.

⁶⁶ Az Ob ohrane immuscsestvja goszudarsztvennüh predpriatij, kolhozov i kooperacii i ukreplenii obscsestvvennoj (szocialiszticeszkvoj) szobsztvennoszti c. Központi VB., ill. kormányrendeletéről (ot 7. avgusztja 1931. g.) lévén szó.

⁶⁷ Enyhítő körülmények fennforgása esetén is minimum 10 évi szabadságvesztés és vagyonek kobzás vált irányadóvá.

^{67/a} Ld. pl. az O borbe szo szpekulaciej c. 1932. aug. 22. kormányrendelet nyomán, amely nem egyszer a hatályos Btk. alapján büntetőjogilag fel sem róható magatartásokat is (rossz gazdasági vezetés, hibás termék) büntetőjogilag üldözendőnek minősített.

⁶⁸ Ld. pl. az elkövetők hozzátartozóinak a vélelmezett büntetőjogi felelőssége, vagy az adott törvények alapján elítéltek amnesztiából történő kizárása területén. Az ilyen és hasonló, túlzott lépéseket valójában a kor bonyolult történelmi követelményei sem igazolták.

⁶⁹ Ld. Ob otvetsztvennoszti za izmenu Rodine. (ot 8. junje 1934. g.) c. tv.-t.

⁷⁰ Az ellenforradalmi merénylet, a kémtevékenység, az ellenséghez pártolás, a gazdasági és hadi titok kiadása stb. büntetése egyaránt halál, ill. a teljes vagyonek kobzás.

felelősség kiterjesztése.⁷¹ Mindez a hatályos büntető eljárásjogi garanciák, ill. a törvényességi felügyelet zavartalan érvényesülése mellett történelmi létjogosultsággal jelentkezett. Az ide sorolt ügyek nyomozati eljárásának egyszerűsítése és a tárgyalás gyorsított formáinak egyidejű visszaállítása (1934) azonban már a törvényesség megsértésének a veszélyét is magában hordta.⁷²

A fenti előzmények után korszakunk utolsó éveiben több kifejezetten hibás és jogpolitikailag is indokolatlan anyagi büntetőjogi rendelkezés kiadására került sor. Így a modern marxista jogtörténetirodalom ma már jogos történetkritikával kíséri azokat a rendelkezéseket, amelyek pl. a súlyosabb köztörvényi (erőszakos) bűncselekmények elkövetőinek a büntetőjogi felelősségrevonását a 12 évet betöltő (fiatalkorú) állampolgároknak is kiterjeszhetővé tették.⁷³ A büntetőjogi alapelvek lerontását jelentette tehát ez a lépés, miután a kodifikált jog a serdült elkövetők (14–16. év) esetében is csak a gyógypedagógiai kényszerintézkedések foganatosítását tette lehetővé. Hasonlóan nem megalapozott represszáliák érvényesítésére került sor az állami szocialista tulajdon sérelmére elkövetett kisebb súlyú (lopás) cselekmények elkövetőinek üldözése területén is. Az elkövetett hibák különös példaként áll végül korszakhatárunkon (1937) az az új államellenes büntettek tárgyában kibocsátott törvény,⁷⁴ amely a „különösen veszélyes államelleni büntettekért” (za oszobo opasnüe goszudarsztvennüe presztuplenija) kiszabható büntetések mértékét indokolatlanul magasra emelte (10–25 év), és egy sor – egyébként alárendelt jelentőségű – jogellenes magatartást (pl. munkajogi jogsértéseket) utalt át a büntető ítélkezés szférájába. Ezúton releváns polgári jogi viszonyok vegyülhettek a büntető bíráskodás gyakorlatába, amire pl. a művi vétélést eltiltó rendelkezések (1936) különös példát szolgáltattak, és ezek a jelenségek hosszabb távon is komoly hibák forrásaivá lettek a szocialista jogrendszerek fejlődésében. A világháborús veszély fokozódása és a jogpolitikában eluralkodó káros tendenciák azonban csak időlegesen odázhatták el ezeknek a hibáknak a kiküszöbölését.

A büntető-, ill. a polgári eljárásjogi viszonyok jellemzői is az anyagi jogok fentiekben vázolt összetettségéhez közelálló utat tettek meg. Az alapvető processzuális jogágazatok normatíváinak rendszerbe foglalása még a 20-as évek első felében lezajlott (Bp. 1922, Pp. 1923.) és a büntető eljárásjogi alapelvek lerögzítésére is korszakunkat megelőzően (1924) már sor került. A köztársasági hatáskörben alkotott eljárásjogi kodifikáció persze az anyagi jogokhoz hasonlóan követte a modellnek elismert RSzFSzR-kódexeket. Az eljárásjogi kodifikáció második hulláma azonban korszakunk végéig sem tűnt fel, ami abból a sajátos helyzetből fakadt, hogy az egymást követő bírói szervezeti (törvénykezési) reformok, valamint a legfelsőbb bírósági és ügyészségi szabályzatok⁷⁵ mindazokat a

⁷¹ Ld. az 1927. évi Polozsenie o voinszkijh presztuplenijah újabb módosításai (1934) nyomán.

⁷² Ld. alább a büntető eljárásjog elemzése nyomán.

⁷³ Ld. 1935. évi ápr. 7. tv. vö. Isztorija goszudarsztva i prava SzSzsZR. II. (1971) 301. p. Előzménye ennek az az Össz-szövetségi Központi VB. ill. a Kormány által kibocsátott 1929. évi rendelet, amely már az 1924. évi alapelvek 15. szakaszát módosítva 16 éves korig terjesztette ki a büntetőjogi felelősségrevonást.

⁷⁴ Ld. Posztanovlenie (IK. SzSzsZR. ot 2. oktjabrja 1937. g.)

⁷⁵ Ld. ilyen értelemben az 1926. évi (RSzFSzR) bírósági szervezeti, ill. az 1933. évi ügyészségi szabályzatokban foglaltakat elemző korábbi fejtegetésünk (Az igazságügyi igazgatás (bírói hatalom) és a törvénykezési szervezet fejlődése a szocializmus társadalmi-gazdasági alapjainak lerakása c.) nyomán.

lényeges változásokat magukban foglalták, amelyeket a kor követelményei felszínre hoztak. Az átfogó jogi szabályozás tehát nem hiányzott a jogszolgáltatás területén sem, valójában azonban a korábbi idők NARKOMJUSZTIC-instrukcióihoz hasonló irányítás lehetőségei is elenyésztek.

A Unióban egyesült népek igazságszolgáltatási rendjének stabilitását korszakunk első felében joggal eredeztethetjük tehát az alapot képező eljárásjogi törvénykönyvektől. A szovjet büntető eljárás korszerű jogelveken (az anyagi igazság, a nyilvánosság, szóbeliség, közvetlenség, a védelem joga stb.) nyugodott, a perjogi garanciák további kiépítése pedig főként a felidézett törvénykezési szervezeti, ill. ügyészségi reformtörvények útján haladhatott előre. A perorvoslatnak az a sajátos kasszációs formája, amit már az előbbi korszakokban megismerhettünk szinte változatlanul tovább élt, a feleslegesnek tűnő fórumok kiiktatása (1930) és a korszakunk végén születő új bírósági szervezeti törvény (1938) azonban áttekinthető rendszerré formálta⁷⁶ azt, és a rendes, ill. a különös bírósági fórumrendszer jogorvoslati rendjének elkülönülésére is pozitíve hatott az Unió törvényességi felügyeleti (ügyészségi) szervezetének a függetlenítése (1933). A Bolsevik Párt a történelmi átalakulások újabb korszakaihoz érkezve szinte szakadatlanul napirenden tartotta a szocialista törvényesség védelmét, amelynek a legfőbb felügyelete az Unió Legfelsőbb Bíróságára, ill. 1933-tól a kiemelt jogosítványokkal felruházott ügyészségre nehezedett. A perjogi viszonyok persze a struktúra tökéletesedése ellenére sem mentesülhettek a kor gyorsan változó társadalom-politikai követelményeitől. A Legfelsőbb Bíróság iránymutató elvi állásfoglalásai azonban lehetőséget adtak arra, hogy a bírói gyakorlat divergens tendenciái kiküszöbölést nyerjenek.⁷⁷ Hasonlóan a kollektivizálás tömegessé válása idején felszínre került hibák kiigazítását ösztönözve⁷⁸ a 30-as évek első felének jogalkotása tudatosan készítette a bírói függetlenség garanciáinak a kiépítését. Az e téren elért eredmények az Unió második alkotmányában alaptörvényi lerögzítést is nyertek (112. c.) a nemzeti, ill. nemzetiségi jogi igények (az anyanyelv használata a perben) garantálásával (110. c.) egyidejűleg. Pozitív folyamatok fejeződtek ki a büntető eljárás officialitásának (a hivatalból történő eljárás) erősítésében, a vádhatóság, ill. a nyomozati szervek munkájának újraforgalmazásában is.⁷⁹ Az ellenforradalmi terror és politikai gyilkosságok hatása alatt születő Össz-szövetségi Központi VB rendelkezések (1934) azonban ezeknek az eljárásjogi garanciáknak a leszűkítését hozták. Az ide sorolt ügyekben a nyomozati eljárást

⁷⁶ Főként az 1936. évi alkotmány idevágó rendelkezései (ld. Szud i prokuratura) adtak erre ösztönzést.

⁷⁷ Ld. *Kulikov, V. v.*, im. (1977) alapján. vö. *Sztrogovics, M. Sz.* Proverka zakonoszti i obosznovannoszti szudebnüh prigovorov (Moszkva, 1956.) c. mű alapján. Az idevágó forrásokba nyújt betekintést a Szbornik dejsztvujucsih posztanovlenij Plenuma Verhovnogo Szuda SzSzSZR. 1924–1951. (Moszkva, 1952.) c. gyűjtemény. Hazai jogirodalmunk idevágó érdeklődésének indítóiként ld. A Szovjetunió polgári törvényhozásának és polgári eljárásának alapjai. (Ford. Márkus F. Bp. 1952.), ill. a *Cselcov, M. a.* Szovjet büntető eljárás (Bp. 1954.) c. alkotásokat.

⁷⁸ Ld. az Össz-szövetségi Központi VB és a Kormány rendelkezéseit a kitelepítettek, ill. a hozzátartozók polgári jogainak helyreállításáról (1931. 1934), valamint a törvényesség helyreállításáról (Posztanovlenie o revoljucionnoj zakonoszti ot 25 junja 1932. g.) szóló rendelkezések nyomán vö. *Istoriija szovetszkoi konsztitucii* (1956.) 670–672., 674., 683. stb. pp.

⁷⁹ Ld. az idevágó korábbi szakirodalomra vonatkozóan *Cselcov, M. A.* im. (1964) 71. vö. *Uljanov, L. T.*: Sztanovlenie i razvitie szovetszkogo szledsztvonnogo apparata. Szovetszkoe Goszdarsztvo i Pravo. 5 (1977) 67–75. pp.

egyszerűsítették és 24 órával a vád benyújtása után ítélethirdetést követeltek. Gyakran az eljárás a vádlott meghallgatása nélkül zajlott le (Dela szlucsalisz' bez ucsasztija sztoron) és a statáriális jellegű ítélelhozatal ellen a jogorvoslati panasznak sem adtak helyt.⁸⁰ Kialakult tehát az a paradox helyzet, hogy a jogforrási hierarchia csúcsán álló alaptörvényi garanciák módosítása nélkül alacsonyabb rendű jogforrások határolták be a szocialista büntető eljárás jogelveinek az érvényesülését. Szembetűnő példája volt ennek, hogy a szabotázs és a diverzió fogalma alá sorolt cselekmények (del o vreditel'sztve i diverszijah) gyorsított büntető eljárás alá vonását szabályozó 1937. évi rendelkezések⁸¹ még az 1938. évi új bírósági szervezeti törvény után is hatályban maradtak. Az elkövetés pusztja ténye, ill. annak a maximális valószínűsíthetősége (maximal'naja verojatnoszt') elégséges volt eme rendelkezések nyomán a büntető ítélet meghozására. Ezek a körülmények tehát súlyos teherként nehezdedek korszakunk utolsó éveinek jogfejlődésére, és a szocialista törvényesség megsértéséhez közvetlenül is hozzájárultak.

A kodifikált szovjet polgári eljárásjog jogforrási előzményeit is szingálhattuk már a népgazdaság helyreállításának korszakában, miután az Orosz Föderáció idevágó kódexének⁸² megalkotására még a 20-as évek első felében sor került. Az RSzFSzR első Polgári Eljárásjogi Törvénykönyvét (Grazdsanskij Processzual'nij Kodeksz) a büntető eljárásjogi kodifikációkhoz hasonlóan modellként használta fel a köztársasági jogalkotás, sőt egyes köztársaságok saját joggyakorlatuk számára is hatályos törvényként fogadták el ezt az alkotást. A köztársasági polgári eljárásjogi kodifikáció folyamata mindenesetre hosszan belenyúlt korszakunk jogfejlődésébe és egészében egy pozitív irányú jogegységtörekvés kifejezőjévé vált. Az adott jogág tüzetesebb elemzését ezúttal mégsem pusztán a szovjet polgári eljárásjogi kodifikáció kiteljesedése teszi indokoltá, hanem az a körülmény, amely már a népgazdaság helyreállításának idején általában a polgári jogi viszonyok szerepének fokozódásában öltött testet. Közismert az a ténymegállapítás, hogy a szocializmus társadalmi-gazdasági alapjainak lerakásához érkező a polgári jogi (peresített) jogviták száma évente megduplázódott, és ez a körülmény érthetően megnövelte az adott ágazat szolgálatára rendelt processzuális jog szerepét is. Íme ezért kell vizsgálódásaink lezárása előtt a szovjet polgári eljárásjog belső fejlődését, ill. a kodifikált jog legmarkánsabb jellemzőit és a történelmi jelentőségű átalakulások követelményeit kifejező változásokat nyomon követnünk.

A 20-as évek első felében csak fokozatosan enyhültek a szovjet hatalom belső nehézségei, ezzel párhuzamosan mégis lépésről lépésre lazítani lehetett azokon a kényszer-

⁸⁰ Az ilyen módon elítéltek a felidezett rendelkezések szerint kegyelmi eljárásra sem bocsáthatók, vö. Isztorija goszudarsztvo i prava II. (1971) 267–268. pp.

⁸¹ Ld. az 1937. szept. 14-i Posztanovlenie o vreditel'sztve i diverszijah.

⁸² Amelyet az OSzFSzK NARKOMJUSZTIC-a által kibocsátott polgári eljárásjogi alapelvek (Ob osznovüh normah grazdsanskogo prava) nyomán 1923. szept. 1-vel léptettek életbe. (a továbbiakban Pp. röv.) Ld. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo v period sztroitel'sztva szocializma (1921–1935 gg.) ih. II. (1968) 598–560. pp. A kódex teljes szövegét és a legkorábbi hazai elemzését adja a Szovjet polgári eljárás. Az OSzFSzK Polgári Eljárásjogi Törvénykönyve. (Bev. tan. írta Névai L. Bp. 1952. 212. p.), Durmanov. N. P. – Kleinman, A. F.: A szovjet bünvádi és polgári eljárásjog alapelvei (Bp. 1949. 80. p.) c. mű., A témakör kiterjedt irodalmi bázisait láttatja továbbá a Szocialista polgári eljárásjog bibliográfiája (1945–1974). Polgári Eljárásjogi Füzetek IX. (Szerk.: Névai L. Bp. 1977. 408. p.) c. alkotás.

intézkedéseken, amelyek a polgári jog szférájában is általánosan hatottak. A gazdasági talpraállítás sikerei nyomán azonban az áruforgalmat korlátozó rendelkezések lassan elvesztették létjogosultságukat, a szocialista gazdaság felgyorsuló fejlődése pedig egyenesen kulcsfontosságú tényezővé tette a szocialista polgári jog keretei közt zajló dologi, kötelmi stb. viszonyok dinamikus fejlesztését. A szocialista iparfejlesztés és az agrárgazdaság korszerű formáinak kialakítása éppen korszakunkban vonta maga után azt a helyzetet, amikor a polgári ügyekben illetékes ítélkező fórumoknak egyszeriben a releváns polgári jogi jogviták teljes spektrumával kellett szembenézni. A polgári eljárásjogi kodifikáció eredményei tehát a legalkalmasabb időben értek be, a felidézett törvénykezési szervezeti változások pedig menet közben adtak lehetőséget a gyorsan változó követelmények kielégítésére. Az alpnormákon (alapelveken) nyugvó polgári eljárásjogi kodifikáció stabilitása azonban nyilvánvalóan abból fakadt, hogy már a modellé váló RSzFSzR Pp. normarendszerében korszerű társadalmi vívmányok ötvöződtek. Forradalmi vívmányként említjük elsőként a polgári eljárásban is következetesen érvényesülő társas, ill. népi bírászkodás elvét. A kodifikáció osztatlanul magáévá tette ugyanis, hogy „a bíróság . . . minden polgári ügyben elnöklő népbíróból és két népi ülnökből álló tanácsban jár el”,⁸³ és ez a polgári jogi jogviták túlnyomó többségének elsőfokú fórumaként ismert népi bíróságokon csakúgy mint az általánosan ismert békéltető és egyeztető bizottságokban érvényesült. A módosító rendelkezések nyomán taxatív behatárolt ügyekben a népi bíró ugyan egyesbíróként is eljárhatott,⁸⁴ de ha az ügy elbírálása során olyan jogvita merült fel, amely nem tartozott az egyesbíró döntése alá, úgy „az ügyet át kellett tennie a népi bíróból és a két népi ülnökből álló tanácshoz”. Így a társas- ill. népi részvétellel történő polgári ítélkezés alaptételeit az Unió második alkotmánya (103. c.) és a korszakhatárként kezelhető 1938. évi bírósági szervezeti törvények (9. §) is megerősítették.

Évszázadok társadalmi tapasztalatainak összegzéseként nyert megfogalmazást továbbá a nyilvánosság, a szóbeliség, ill. a közvetlenség következetes érvényesítése a szovjet polgári eljárásban. Főként a per tárgyalási szakában adott különös hangsúlyt a jogalkotó ezeknek a hagyományosnak tűnő jogelveknek,⁸⁵ valójában azonban sokkal szélesebb értelemben éltek a kodifikált jog idevágó garanciái. Jellemző pl., hogy a törvény a népi bíróságokhoz benyújtott kereset szóbeliségét is elismerte,⁸⁶ amit maga a bíró köteles jegyzőkönyvben rögzíteni, a fél előtt felolvasni és vele egyidejűleg aláírni (77. §). Generális szabályként kerültek rögzítésre azok a normatívák is, amelyek a tárgyalás nyilvánosságát, a felek közvetlen részvételét voltak hivatva garantálni (94., 97–100. stb. §§), a bíró szoros kötelezettségévé téve egyben a felek, ill. a perben közreműködő harmadik személy teljes értékű tájékoztatását. A közérdekből, ill. a felek kérésére eseten-

⁸³ Ld. az OSzFSzK 1923. évi Pp. 24/a. §-ban foglaltak szerint. vö. Szovjet polgári eljárás. Az OSzFSzK polgári eljárási törvénykönyve (1952) 69–70. pp.

⁸⁴ Így a lakbér és kommunális szolgáltatási, kilakoltatási ügyekben a társadalmiasított szektorhoz tartozó intézmények, vállalatok és szervezetek között felmerült jogvitákban és a közjegyzői okiratokra alapozott követelések esetében. Hasonlóan a külön eljárásra tartozó ügyekben (p. XXVII. fej. 231–234. §§) és az előkészítő, ill. a végrehajtási eljárásban meghozandó végzések esetében. ld. uo. 70. p.)

⁸⁵ Ld. Pp. X. fejezete (Az ügy tárgyalása) alapján 94–108. §§.

⁸⁶ Alapszabályként élt viszont, hogy „a bíróság a polgári ügy tárgyalásába írásbeli beadvány alapján bocsátkozik”. ld. ih. 75. §.

ként elrendelhető zárt tárgyalás eredményét tartalmazó ítélet kihirdetésére pedig „minden esetben (csak a) nyilvánosság előtt” kerülhetett sor (96. §).

A kodifikált szovjet polgári eljárásjog az alpnormák szellemének megfelelően tette közérthetővé a bírói függetlenség elvét,⁸⁷ a védelemhez (ill. a képviselőhöz) való jogot,⁸⁸ és a nemzeti, ill. nemzetiségi nyelvek használatához fűződő garanciákat.⁸⁹ A felek pl. az ügyben személyesen vagy képviselőik⁹⁰ útján járhatnak el, a szocialista jog azonban jellegzetesen új megfogalmazását adta a jogvédelem körébe tartozó személyeknek. A kodifikált polgári eljárásjog alpnormaként kezelte mindenekelőtt a felek ama elvitathatatlan rendelkezési jogát, hogy az ügyben szerződéses (meghatalmazott) képviselőkkel (ügyvédekkel) birjanak. A jogvédők kollégiumainak tagjai kapták általában ezeket a meghatalmazásokat, a peresített ügyek egy tekintélyes hányadában viszont a dolgozók érdekképviseleti szervei (szakszervezetek), ill. a dolgozói kollektívák állandó munkatársai is felléphettek a felek jogi képviselőiként (16. § b., c., d.). Hasonlóan magára vonta a figyelmet a szovjet jog a valóságos (nem formális) ügyfélegyenlőség, ill. a rendelkezési elv újszerű érvényesítésével. A tényleges ügyfélegyenlőség biztosítása érdekében a szovjet polgári eljárásjog a bíróságok szoros kötelezettségévé tette a peres felek valóságos jogainak a felderítését, az ügy eldöntése szempontjából lényeges mindennemű ténykörülmény tisztázását, sőt a jogban való tájékoztatás megtételét is (Pp. 5. §). Különös érzékenységet tanúsított a jogalkotó a társadalmi helyzete folytán objektíve gyengébb fél jogainak védelme (pl. 101., 118. §§) iránt, és a kereseti igény, ill. a bizonyítékok biztosításának tüzetes szabályozása útján is⁹¹ az ügyfélegyenlőség garanciáinak kiépítésére törekedett. A polgári per tárgyalási szakának felidézett rendelkezéseiben (X. fej.) még kiterjedtebb módon áll elénk az ügyfélegyenlőség tudatos vállalása, szoros összefüggésben a rendelkezési elv újszerű megfogalmazásával. Hasonló biztosítékok lerögzítésére került sor a kereseti kérelem benyújtása tárgyában (75–81. §§) rendelkező normatívák alapján. Alpnormaként szolgált főként a rendelkezési elv érvényesülésében, hogy „a fél az ügy bármely szakában megváltoztathatja a kereset alapját, felemelheti vagy leszállíthatja a kereseti követeléseit” (2. §). Az ügyfélegyenlőségi, ill. rendelkezési alapelvekkel azonban igen szoros összefüggésben állt a közérdek, ill. a törvényesség szolgálatára rendelt bírói és ügyészi aktivitás biztosítása is a polgári perben. A felek ugyan az ügy érdemi tárgyalásának megkezdése előtt akár az adott bíróság, akár az ülnökök személye ellen kifogással élhettek (102., 104. §§), ugyanakkor a jogszerűen eljáró bíróság az anyagi igazság feltárása érdekében a felek által benyújtott bizonyítékok (ill. a kereset) körét meghaladó intézkedések megtételére is felhatalmazást nyert. A keresetvisszavonás (módosítás), ill. a

⁸⁷ Ld. A bíróság az ügyet a hatályban lévő törvényes jogszabályok és a SZOVNARKOM rendelkezései, ill. az államhatalom helyi szervei által megállapított hatáskörökön belül kiadott rendelkezések alapján köteles eldönteni (3. §). Ha valamely ügy eldöntése céljából (viszont) nincs jogszabály vagy hatályos rendelkezés, a bíróság az ügyet a szovjet törvényhozás általános elveinek és a kormány általános politikájának figyelembevételével dönti el (4. §), vö. im. (1952) 64. p. A bírói függetlenség precízrozzottabb rögzítésére pedig az alkotmány (1936) 112. cikkelye alapján került sor.

⁸⁸ Ld. a Pp. II. fejezet (Képviselő a bíróság előtt) 12–20. §§ alapján.

⁸⁹ „Az eljárást az illető helység lakossága többségének nyelvén kell folytatni . . .” ld. Pp. 9. §§.

⁹⁰ Akik a fél által önként választott vagy törvényesen kijelölt (cselekvőkép telenség, gyámság esetén) képviselők lehettek, ld. 12–13, 15. §§. alapján.

⁹¹ Ld. a Pp. 82–93., 123–127. §§. alapján.

felek egyezsége jutásának lehetőségeit fenntartva a bíróság hivatalból jogosult a bizonyítékok, tanúk, szakértői vélemények stb. beszerzésére, sőt különleges esetekben akár az alperes előállításának foganatosítására is (101., 118., 121. §§). Hasonlóan a törvényesség biztosításának garanciájaként az ügyész is jogot nyert akár az ügy megindítására, akár pedig a folyamatban levő polgári perbe történő belépésre.⁹² Valójában persze a polgári per ügyfélegyenlőségi és rendelkezési elveinek törvényes keretek között történő érvényesülését jelentette, hogy az ügyész általában betekintési, óvási, perújítási, semmisségi, sőt akár végrehajtást megakasztó törvényességi óvási jogokkal is rendelkezett. A peres felek érdekeinek, valamint a szélesebb társadalmi érdekek tudatos egyeztetésére irányuló törekvés széles körű érvényesítése tűnik ki tehát a kodifikált szovjet polgári jog egészéből. Indokolt tehát, hogy a modellt képező RSzFSzR kódex alapvető összetevőire is – vázlatosan bár – kitékintést nyerjünk.

A 316 szakaszból álló és jogdogmatikailag is sikeres alkotásnak mondható RSzFSzR Pp. 5 részből álló normarendszerét az ún. alpnormák nyitották meg,⁹³ amelyek főként a polgári per alapvető elveinek megfogalmazásával vonják magukra a figyelmet. Nem érdektelen utalni továbbá arra, hogy az idevágó rendelkezések egyben irányt szabtak a polgári jogi igény általános érvényesítésének kimondván, hogy a felek jóhiszeműen kötelesek gyakorolni jogaikat, és az ítélkező fórumok egyben kötelesek is mindennemű joggal való visszaélésnek (akár a perhúzásnak is) elejét venni (6. §). A Tvk. idevágó második összetevőjét a Képviselőt a bíróság előtt c. fejezet képezi,⁹⁴ amely a jogvédelem (képviselő) szempontjából újszerűségeivel is magára vonta figyelmünket. A hatáskör és az illetékesség c. harmadik fejezetben foglalt normarendszerek történelmi szerepének megítélésében viszont vissza kell utalnunk a korszakunkban zajló törvénykezési szervezeti reformokra. Ezek a változások ugyanis közvetlenül hatottak a Pp. hatásköri, ill. illetékességi szabályaira. A polgári ügyek túlnyomó többségének elsőfokú fórumaként kezelt népi bíróságok hatásköri szabályai (21. §) azonban az időközben lezajló történelmi változások ellenére is stabilnak bizonyultak.⁹⁵ A népi bíróságok általában a viszonylag alacsonyabb peresített értékhatárokon belül, a területi bíróságok polgári tagozatai pedig a nagyobb (10 000 rub. felett) értékű perekben jártak el első fokon. Főként a nagyobb perértékű ügyek vitelében mentesítette számottevően ezeket a fórumokat az állami döntőbíráskodás kiépítése, amelynek az újraszabályozása (1931) éppen a a szocialista gazdaság megalapozása idején vált sürgetővé. Az ugyancsak nagyvolumenű külkereskedelmi vonatkozású jogviták viszont eleve az Össz-szövetségi Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választott, ill. döntőbírási fórumok elé kerültek.

⁹² Koncentráltan fejezi ki ezt a követelményt a Pp. 2. §-ában foglalt alpnorma, miszerint az „ügyész jogosult mind az ügyet megindítani, mind pedig az ügybe a per bármely szakaszába belépni...”

⁹³ I. Rész 1–11. §§.

⁹⁴ II. fej. 12–20. §§.

⁹⁵ Ide tartoztak a magánszemélyek, a társadalmisított szektorhoz tartozó intézmények, vállalatok és szervezetek által kezdeményezett jogviták, valamint a kommunális szolgáltatási, ill. fuvarozási szerződésekből származó, 10 000 rubelen aluli perek. 1934-től minden egyéb 1 000 rubel alatti jogvita, 1937-től a KOLHOZ-ok és az állami, ill. szövetkezeti szervek jogvitái (perértéktől függetlenül), valamint a fentiekben említett jogi személyek, ill. a koncesszióval rendelkező külföldi vállalatok 10 000 rubel alatti jogvitái (1934) és az okiratokon alapuló végrehajtási ügyek (1934) a pertárgy értékétől függetlenül.

Számottevő történelmi tapasztalatok hordozóiként utalhatunk még a Pp. hatásköri szabályaira a társas, ill. az egyesbírói eljárás vonatkozásában. Ide tartoznak azonban azok a racionális rendelkezések is, amelyek a rendelkezési jog kiterjesztéseként a felek jogává tették, hogy több illetékes bírói fórum közül saját belátásuk szerint válasszanak (30. §). Hasonlóan pozitív törekvést fejezett ki, hogy a polgári perben jogosult fórumok egymás közt hatásköri jogvitákat nem folytathatnak (33. §).⁹⁶

A Kereseti eljárás címet viselő második rész kiterjedt normarendszere (75–190. §§) a polgári per legfontosabb szakaszaiban zajló polgári eljárásjogi szabályokat foglalta magában. A keresetek benyújtása, a kereseti igény biztosítása, a tárgyalás, a bizonyítékok, ill. az ítélethozatal módozatainak tüzetes körülírása⁹⁷ vonja magára a figyelmünket ebben a körben. Vissza kel mégis utalnunk arra, hogy ezek a különösen jelentős processzuális normák igen szoros logikai kapcsolatban maradtak az ún. alapnormákkal. A keresetek benyújtásának tüzetes szabályozásához (75–81. §§) pl. szervesen hozzá tartozott a Pp. 25. §-ának az a racionális iránymutatása, hogy a keresetet általában az alperes lakhelye, ill. foglalkoztatási helye szerint illetékes bírósághoz kell benyújtani.⁹⁸ A keresetnek mindennemű formáságoztól mentesnek kellett lenni, a tartalmi kellékeknek, ill. a perérték megjelölésének azonban különös jelentőséget tulajdonított a jogalkotás (76. §). Hasonlóan szabatos körülírást követelt meg a kereseti igény (83. § a), ill. a bizonyítékok biztosítását célzó eljárás (125. §).⁹⁹ Az írásbeli, a tanú, ill. a szakértői bizonyítás alapvető szabályainak lerögzítésén túl az együttesen (több fél által) előterjesztett kereset, ill. az eljárásban részt vevő harmadik személy szerepének körülírása is igen célszerűnek bizonyult a polgári jogi viszonyok növekvő jelentőségével párhuzamosan. Hasonlóan értékes történelmi tapasztalatok ötvöződtek az ügyletkötés kellékeinek értékelésében és a bizonyítási teher megosztásának racionális szabályozásában. A törvény által az ügyletkötés kellékeként megszabott írásbeliség figyelmen kívül hagyása pl. általában megfosztotta a feleket attól, hogy e tárgyban tanúvallomásokra hivatkozzanak, de nem fosztotta meg egyszersmind őket attól, hogy más írásbeli bizonyítékokra hivatkozzanak. A bizonyítási teher megosztását pedig a Pp. 118. § tette érthetővé kimondván, hogy az adott félnek csak azokat a körülményeket kell bizonyítania, „amelyekre mint követeléseinek, ill. kifogásainak alapjaira hivatkozik”. Végül a polgári perben hozott bírói ítéletek tárgyában kell utalni arra, hogy a szovjet jog általánosan elfogadottá tette azt a tételt, miszerint a bíróság

⁹⁶ A Pp. I. Rész egyéb összetevői a bírósági költségek, a bírságok, az eljárási hatáírdők, ill. az idézés szabályainak adtak helyet. ld. ih. 34–48., 49–52., 53–65. §§. A polgári perrel járó anyagi terhek egységes szabályozása (állami illetékrendszer, 1931) hozott ezen a téren lényegesebb változást.

⁹⁷ Ld. VIII.–X. XIII., ill. XVIII. fejezetek alapján. A jegyzőkönyv (XI.), az eljárás felfüggesztése (XII.), a bizonyítékok nemei, a szakértői bizonyítás (XVI.), ill. a harmadik személy részvételét (XVII.), valamint a végrehajtási határozatok kibocsátását magába foglaló (XIX.) fejezetek ékelődtek a felidézett fontosabb összetevők közé.

⁹⁸ Kivétel ismét ez alól a tartásdíjmegállapítást célzó kereset, amit a felperes lakhelye szerint, a vízi szállítási kár esetén vagylagosan a tartózkodási hely, ill. a hajó lajstromozásának helye szerint, az ismeretlen helyen tartózkodók ellen benyújtott keresetek esetében viszont az utolsó lakhely, ill. a kielégítés alapjává tehető vagyon helye szerint alakult az illetékesség.

⁹⁹ A kereseti igény biztosítását a benyújtás napján köteles a bíróság eldönteni (86. §), a per megkezdése előtt felmerült bizonyítékbiztosítást pedig az 1928. évi közjegyzői tevékenység szabályzatok keretei közt bonyolították.

„az előtte tisztázásra került körülmények figyelembevételével a felperes által támasztott követelések határán is túlmehet”.¹⁰⁰

A kodifikált szovjet polgári eljárásjog harmadik részében az ún. „Külön eljárások” kaptak helyet. Ide tartoztak a hagyatéki perek, a közjegyzői hitelesítéssel születő választott bírósági egységekből eredő ügyek, valamint a házassági bontóperek.¹⁰¹ Az ítélet megtámadását és a felülvizsgálat joganyagát tartalmazta a Pp. negyedik része, amely általában az ítélet meghozatalától számított 10 napon belül a polgári perben részt vevő bármely személynek jogot adott a semmisségi panasz benyújtására (235., 238. §§), a semmisségi panasz elbírálására illetékes fórum azonban ismét csak nem volt kötve a fél által megjelölt jogigényekhez (245. §). Az ítélet lehetett helybenhagyó, hatályon kívül helyező, eljárást megszüntető, ill. módosító, de nem alapulhatott semmiképpen sem pusztán alaki okokon (246. §. c.).

Az első fokon eljáró bíróságok előtt kezdeményezték azoknak a jogerőre emelt ítéleteknek a felülvizsgálatát, amelyeket új körülmények felszínre kerülése, hamis tanúzás, ill. a büntető bíróságok valamelyikének a félre vonatkozó jogerős ítélete tett megkérdőjelezhetővé (250–253. §§), míg a polgári perben hozott ítéletek felügyeleti felülvizsgálatát (nadzor) a hatályos törvények sérelmére alapozva általában az ügyészségek kezdeményezték.¹⁰² Az ügyészségi törvényességi óvás együtt járt az ítélet foganatosításának elhalasztásával, ami egyben átvezeti figyelmünket a kodifikált szovjet polgári eljárásjog ötödik részében foglalt normarendszerekre.

Komoly pozitívuma a korabeli szovjet polgári eljárásjognak, hogy a jogalkotás igen nagy körültekintéssel nyúlt a polgári perben hozandó ítéletek és végzések végrehajtásának tüzetes szabályozásához (255–316. §§). Az alpnormáknak tűnő általános rendelkezések körén túl a vagyontárgyakra vonatkozó, az állami intézmények és vállalatok ellen foganatosítandó, a munkabérre és a szerzői jogdíjakat érintő végrehajtási eljárások kerültek itt előtérbe.¹⁰³ Az épületekre, pénzvagyonra, ill. az egyéb vagyontárgyak eladására vonatkozó szabályok zárták le ezt a sort, felidézve a mezőgazdaság szocialista átalakulásának melléktermékeként keletkező kulák javak és egyéb értékek társadalmasításában játszott szerepét a kor polgári eljárásjogának. Nem elhanyagolható tény, hogy a jogalkotó az ide sorolt vagyontárgyak végrehajtás alá kerülésében a mezőgazdasági arteleknek, ill. a falu szociális intézményeinek történő átadási eljárást helyezte előtérbe (330. §), a színesfém, drágakő stb., ill. a készpénzt helyettesítő okmányok (váltó, csekk, utalvány stb.), valamint a részvények birtokbavételére pedig az Állami Banknak nyújtott lehetőséget. A dolgozó munkabérért érintő mindennemű jogerős igény kielégítésére vonatkozóan pedig általában elismerést nyert a Pp. 289. §., miszerint a legkisebb munkabér,¹⁰⁴ semmiféle köve-

¹⁰⁰ Kivétel, ha a felek előzetes megállapodásán, váltó, ill. tarifaszabályzaton alapul a kereset. Vö. Pp. 179. §.

¹⁰¹ Ld. a Pp. a XX–XXII. XXV. fejezetek alapján. Ide sorolták még a bírói letétbehelyezés, a bírói meghagyás, ill. az egyes vallási tanok követőire vonatkozó (katonai) szolgálatmentesítési eljárásokat is, de ezek jobbára már a 20-as évek végén elvesztették jelentőségüket. vö. Az OSzFSzK Polgári Eljárásjogi Törvénykönyve (1952) 104–105. pp.

¹⁰² 254. § b), de ilyen alapon magához vonhatták a jogerősen bejegyzett ügyek egy részét és a végrehajtást is felfüggeszthette a köztársasági NARKOMJUSZTIC, a köztársasági, később az összszövetségi prokuror, ill. a köztársasági és Össz-szövetségi Legfelsőbb Bíróság elnöke is.

¹⁰³ Ld. 271–282., 283–287., 288–291. §§ alapján.

¹⁰⁴ A Munka Törvénykönyv szabályai szerint a díjszabályzat legkisebb bértétele.

teléssel nem terhelhető. A legkisebb bértételt meghaladó illetmény 50% pedig csak a családfenntartást célzó jogerős igények javára vehető igénybe.

A felidézett pozitívumok ellenére sem állítható, hogy a kodifikált polgári eljárásjog akár megközelítően teljes processzuális eszközrendszerrel nyújthatott volna a szocializmus társadalmi-gazdasági alapjait lerakó korszakunk számára. A szakadatlanul változó társadalmi igényt jelzi mindenekelőtt, hogy a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának felülvizsgálói gyakorlata, és még inkább a Legfelsőbb Bíróság Plénumban hozott elvi állásfoglalások folyamatosan irányt szabni kényszerültek a polgári ítélkezésben. Nem egyszer ezek az állásfoglalások a konkrét instrukciók formájában váltak ismertté és azok figyelmen kívül hagyása jogszerűen vonta maga után a törvényességi óvás foganatosítását is. Az ügyészi óvás alapján a köztársasági és az össz-szövetségi legfelsőbb bíróságok bármely fórum jogerős ítéletét felülbírálhatták és az eljárás befejeztéig a végrehajtást is felfüggeszthették. Ez a gyakorlat igen hatékonyan kiegészítette a szovjet polgári jog kodifikált anyagát és a történelmi jelentőségű átalakulások nyomán felszínre került társadalmi követelményeknek is kereteket adott. A népgazdaság erőteljes fejlesztése idején azonban egyre gyakrabban vált szükségessé a kodifikált jog egyes rendelkezéseinek a módosítása és a tételes kiegészítő jogalkotás. 1927–1929 folyamán az Össz-szövetségi Központi VB., ill. a kormány egész sor együttes rendeletben szabályozta pl. a termézetes és a jogi személyek fizetéseképtelenségével összefüggő eljárást.¹⁰⁵ Hasonlóan a kedvezőtlen adottságú állami vállalatok, szövetkezetek, ill. a vegyes részvénytársaságok szanalásának a szabályozása (1929) is napirendre került. Az első fokú polgári bíróságok elé kerülő ügyek értékhatárának kiterjesztése (1927) is szükségessé vált a polgári jellegű jogviták számának ugrásszerű gyarapodásával, a területi kasszációs fórumok megnövekedő munkáját pedig csak az állami döntőbíráskodás (arbitrázs) átfogó rendszerre formálása útján lehetett enyhíteni (1931). Az állami vállalatok, trösztök, ill. a külföldi partnervállalatok jogvitáinak választott bírósági eljárását szabályozó 1924. évi rendelet alapnormáinak¹⁰⁶ kiegészítése korszakunk második felében szinte folyamatosan napirenden volt. A Tengeri Kereskedelmi Arbitrázs felállítása (1930), a Külkereskedelmi Választott Bíróság szervezése (1932) és az itt lefolytatható jogviták választott bírósági szabályzatainak korszerűsítése (1934., 1936.) korszakunk végéig kísérhető nyomon.

Jobbára még a 20-as évek végén kialakult az a gyakorlat, hogy az állami vállalatok, intézmények és az agrárgazdaságban működő jogi személyek perérték szerint is jelentős¹⁰⁷ ügyei végképp átkerültek az állami döntőbíráskodáshoz. Az arbitrázsok azonban maguk is a Pp. alapján ítélkeztek, miként az 1929. évi új munkaügyi rendelkezések sem hoztak elhatárolható processzuális szabályokat a munkaügyi konfliktusok eljárási jogi szabályozására. Csakhogy az egy évvel korábbi Központi VB rendelkezések még a munkaügyi egyeztető bizottságok döntéseinek semmisségi panasz útján történő felülvizsgálatát utalták csak a népi bíróságok elé, az 1929-ben kiadott új Munka Törvénykönyv viszont perértéktől függetlenül lehetővé tette a dolgozók munkaügyi jogvitáinak a polgári bíró-

¹⁰⁵ Ld. Az Össz-szövetségi Központi VB, ill. a SZOVNARKOM 1927. évi nov. 28-i együttes rendelete alapján.

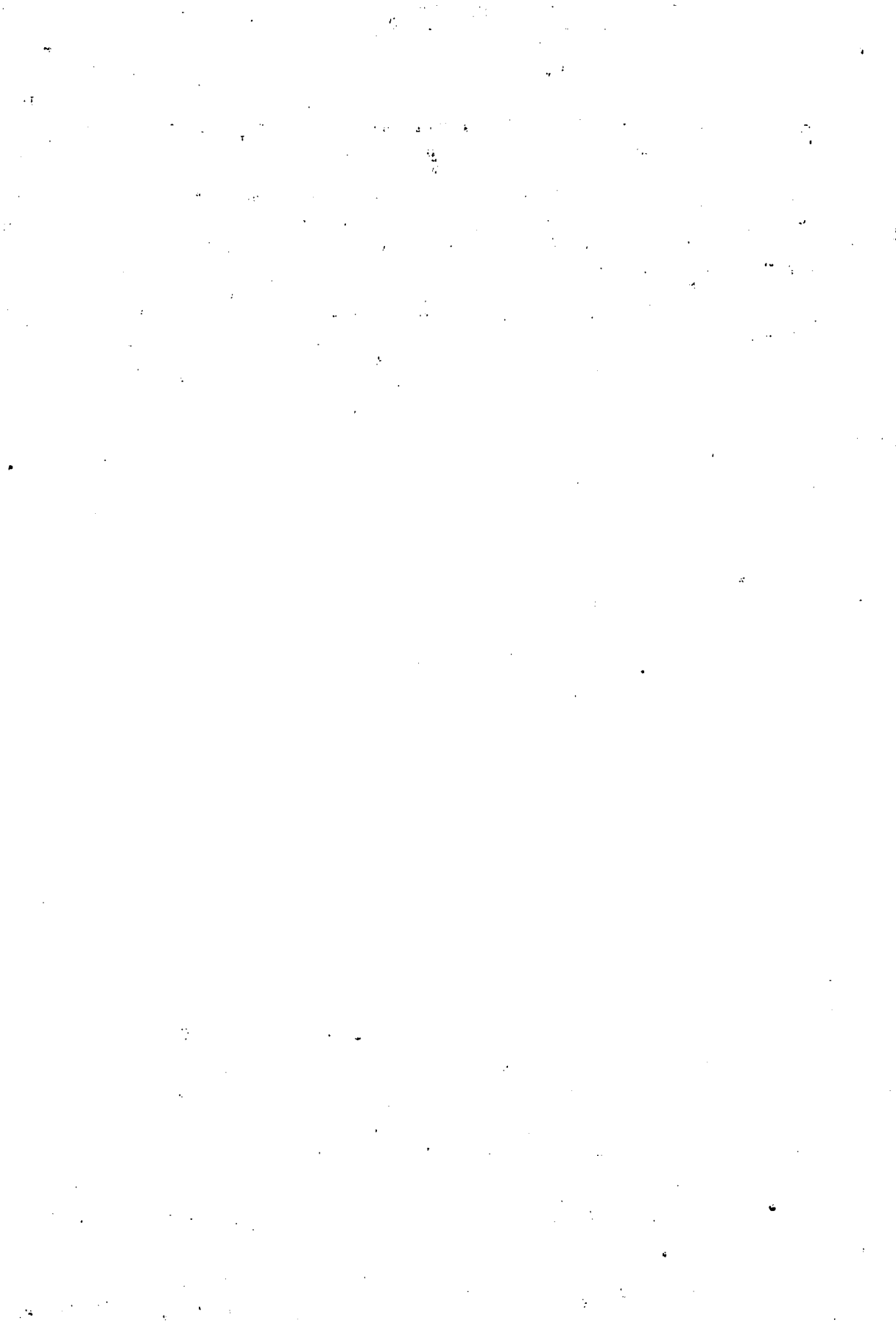
¹⁰⁶ Ld. Az Össz-szövetségi Központi VB 1924. évi okt. 16. rend. szövege alapján. Az OSzFSzK Polgári Eljárási Törvénykönyve mellékleteként. ih. (1952) 139–141. pp.

¹⁰⁷ Általában a 10 000 rubelen felüli jogigényről lévén szó.

ságok előtt történő peresítését. A polgári fórumok megnövekedett ügyforgalmát más oldalról a magánokiratok bejegyzésével (végrendeletek) és kiadásával (pl. vagyoni jogi bizonylatok) járó terhektől szabadították.¹⁰⁸ Valójában azonban a polgári bíróságok megnövekedő ügyfélforgalmát, ill. tevékenységüknek a szocialista gazdaság szinte minden ágazatára gyakorolt pozitív hatását az időközben kinevelt jogtudó értelmiség reputációjának kiszélesedése is hatásosan alátámasztotta. Ez utóbbi tényező jelen volt az Unió függetlenített ügyészégi szervezetének a kiépítésében is (1933), ami főként a polgári bíraskodás törvényességi felügyeletének adott új lendületet. Joggal mondhatjuk tehát, hogy korszakunk jogfejlődésében a szélesebb értelemben vett polgári jog szférájához tartozó releváns jogi viszonyok szolgálatára rendelt polgári eljárásjog társadalomformáló tényezővé lett. Ezt a tényt alapjában azok a zavaró körülmények sem kérdőjelezheték meg, amelyek főként a 30-as évek második felében megnövekedő adminisztratív rendelkezések nyomán hatottak a polgári bíróságok munkájára.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Az idevágó 1927–28. évi rendelkezések egyben a közjegyzői tevékenység körét szélesítették ki.

¹⁰⁹ Szignáljuk csupán ezek sorában pl. Az útépitési munkaváltságnak a *kolhozok*, *kolhoztagok* és egyéni gazdaságok vagyonából való behajtást szabályozó 1937. évi (ápr. 11-i együttes) rendelkezéseket, valamint az adóhátralékok (ipari és mezőgazdasági szövetkezetek, polgárok), ill. az adóval együtt kirótt biztosítási díjak, beszolgáltatások és a legkülönbözőbb címletű bírságpénzek behajtását célzó egyidejű rendszabályok közvetlen hatását a polgári eljárásjog területén. A felidézett rendelkezett rendelkezések forrásanyagába betekintést nyújt a Külön eljárás adóhátralékok és pénzbírságok behajtására vonatkozó ügyekben. ld. Az OSzFSzK Polgári Eljárási Törvénykönyve II. Függelék. ih. (1952) 186–189. pp.

A XV. NEMZETKÖZI
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS
JOGTÖRTÉNETI TANÁCSKOZÁSAI

DEGRÉ ALAJOS

E tanácskozások elvileg két keretben zajlottak le. Egyik a nemzetközi jogtörténeti egyesület keretében. Ez formálisan is része volt a kongresszusnak, ülését feltüntette a kongresszus programja, fő referátumai megjelentek a kongresszus nyomtatott anyagának harmadik kötetében, témája a házasság volt egyházi és jogi szempontból. A másikat az összehasonlító jog és intézménytörténeti társulat szervezte, a kongresszussal egy időben, de külön kiadott programmal. Ez tulajdonképpen román egyesület, de tagjává választotta a román jogtörténészekkel együttműködő más – főleg szocialista – országok jogtörténészeit is. Ennek témája a jogtörténet mint önálló tudomány kialakulása lett volna.

A két egyesület tanácskozásai azonban gyakorlatilag összefolytak. Nemcsak ugyanazon teremben zajlottak a bukaresti I. sz. egyetemen, mikor a nemzetközi egyesület ülését befejezte, másnap kezdődött a román egyesületé, de számos olyan referátumot mutattak be ez utóbbi ülésen, mely témájánál fogva szorosan kapcsolódott a házassági jog történetéhez, így Vasile Gionea és Liviu Marcu alább ismertetendő előadása. A román egyesület bevezető előadását Jean Gaudemet párizsi professzor tartotta, a nemzetközi jogtörténeti egyesület elnöke, aki a házassági jog történetének is első előadója volt. Több, a programban feltüntetett előadó nem jelent meg, és így témájának előadására nem került sor, így a nemzetközi egyesületben H. Coing (NSZK) és Mohamed El-Shakankiri referátumára, a román egyesületben Horváth Pál, Leslaw Pauli (Lengyelország), Karel Rebro és Joseph Karpat (Csehszlovákia) és mások referátumára. Coing és El-Shakankiri előadása megjelent a kongresszusi referátumok kötetében, de minthogy ezt a résztvevők csak a kongresszus megnyitásának napján kaptak kézhez, ezek felett sem alakult ki vita, nem is alakulhatott a referens távollétében. A román egyesület előadásairól távolmaradók csak előadásaik rövid összefoglalását külték el, amit megbizottaik át is adtak, de ezek felolvasása többnyire elmaradt. Vitakozni a pusztá összefoglalás alapján nem is nagyon lehetett volna.

Mert az egész tanácskozás lényege a vita volt. Minden előadás után arról külön vitát nyitottak, melyben különösen román kollégáink vettek élénk részt. Olykor a hozzászólás terjedelme az előadást is meghaladta.

Ami a házassági jog történetét illeti, *Gaudemet* bevezető előadásának témája az volt, hogyan alakult ki az egyház kizárólagos hatásköre házassági, különösen házassági bírósági ügyekben. Abból indult ki, hogy Rómában az első keresztények természetesen római jog szerint éltek, és elfogadták a római házassági jogot is, mely szerint a házasság konszenzuális kontraktus (innen származik az egyházjog később hirdetett elve, „consensus facit nuptias”). A IV. században a keresztény vallás elismerése után a házassági

sággkötést kísérő rítusok – melyek azonban nem tartoztak az érvényességi kellékek közé – kereszténnyé váltak, de a házasság maradt világi jogügylet, a keresztény erkölcs csak részben módosította a megszokott világi jogszabályokat, pl. elítélendőnek, bár megengedettnek tekintette a házasság felbontását, bűncselekménynek minősítették a feleség hűtlenségét.

A nyugatrómai birodalom bukása után a nyelvébe lépő germán királyságok hamarosan kereszténnyé váltak, de törvényhozásuk nem foglalkozott a házassággal, így a házasságperekben való bíráskodást az egyház kezdte lassanként átvenni. Ezt nem akadályozta a központi hatalomnak Nagy Károly idejében való megerősödése, mert az egyházi szervezet beépült az államba, és a capitularia szerkesztésében a püspökök befolyása érvényesült. A X. századtól kezdve, amikor a világi hatalom válságba került, a szétदारoltságban a hűbérurak bíróságai közömbösek voltak a házasság kérdésében, így az egyháznak sikerült a már lassanként megszerzett házassági jurisdicciót kizárólagossá változtatni, és ennek a XII. századra kidolgozták a tudományos megalapozását is (Gratianus decretuma, IX. Gergely decretalesei stb.), benne azt az elvet is, hogy a házasság csak a cunsummatióval lesz teljes és felbonthatatlan. De alakszerűséghez a tridenti zsinatig nem kötötték az érvényességet.

Mohamed El-Shakankiri (Egyiptom) az iszlám házassági jogról írt referátuma megjelent a kongresszus rapport-jai között, de nem adta elő. Közlése szerint az iszlám klasszikus jogi kútfői (Korán stb.) a házasságot teljesen formátlan, konszenzuális jogügyletnek tekintették, mely többnejűségeen alapult, de következményeit, valamint a feleknek egymás iránti jogait és kötelezettségeit nem a szerződő felek, hanem a törvény állapítja meg. Felbontható akár megegyezéssel, akár egyoldalú nyilatkozattal. A XIX. században kezdtek az iszlám országok a nyugati házassági jogi felfogáshoz közeledni. Egyiptom 1897-ben azt írta elő, hogy vita esetén a házasság megkötése csak írott szerződéssel bizonyítható, 1917-ben az ottomán törvény az adminisztratív formák elmulasztását büntetéssel sújtja, de ez nem teszi a házasságot semmissé. Csak az 1956. évi tuniszi törvény írja elő az írásbeli szerződést, az 1958. évi marokkói pedig a házasság hivatalos regisztrálását érvényességi feltételnek. Ugyancsak az új törvénykönyvek korlátozzák, majd tiltják (1956. Tunisz) a poligámiát és az egyoldalú nyilatkozattal való házasságfelbontást.

Helmut Coing (NSZK) szintén nem adta elő nyomtatásban megjelent referátumát a XIX. század német házassági jogról. Ő a reformáció, a vallásháborúk és vallásbékék előzményeiből, valamint a vegyesházasságok által felvetett problémákból indult ki. Emlékeztetett a felfvilágosodás hatása alatt szerkesztett 1797. évi porosz Landrechtre, mely gyermektelen házasságnak közös megegyezéssel való felbontását is lehetővé tette, egyoldalú kérelemre való bontást is, ha a felek közötti leküzdhetetlen ellentétet bizonyítottak. Más német államok megmaradtak a katolikus házassági jog mellett, és keményen bírálták a poroszt Landrecht szabályait. Ez ingerelte 1844-ben Savignyt is arra, hogy állami házassági jog megalkotását sürgesse, de a polgári házasságkötés problémáját nem vetette fel. 1871 után Bismarck és a liberális párt szövetsége keresztülvitte a polgári házasságkötést és a polgári bíróságokra bízta a házassági bíráskodást, de az anyagi házassági jog csak 1896-ban született meg, abban döntő szerepe Gottlieb Plancknak volt, és visszazorította a felvilágosodás elveit.

Gaudemettől többen kiegészítést kértek, illetve érdekes kiegészítést fűztek a kevi orosz nagyfejedelemségben a pravoszláv egyházi kizárólagos bíráskodást jogának kialaku-

lásáról. Ez a kiegészítési igény vezette a Pécsi Állam- és Jogtudományi Kar jogtörténeti munkaközösségét is, mely külön kis francia tanulmánykötetben vázolta a magyar házassági jog fejlődését (Csizmadia Andor, Filóné Somfai Erika és Degré Alajos). Minthogy azonban Gaudemet elődása lényegileg a magyar házassági jog kialakulása előtti időre vonatkozott, Coing pedig nem volt jelen, a munkaközösség nem vitatkozott, hanem Csizmadia professzor írásban adta át a kötetet. Gaudemet melegen megköszönte, mint előadásának – vele előre közölt – érdekes kiegészítését.

Az ülésnek igen érdekes befejezése volt *Eyi Engwa Yangasa* (Zaire) elődása az afrikai házassági jogról. Kiindulópontul Zaire egy mindössze 77 ezer km² nagyságú és másfél millió lakosú részén vizsgálta a tradicionális házasságkötési szokásokat. Itt is két eltérő szokást talált. Egyikben az anyajog erős maradványait találta, a házasságból származó gyermekek az anya nemzetségéhez tartoznak, bizonyos kivételekkel, a másiknak lényeges eleme, hogy a férj atyja fizet vagy a menyasszony apjának, vagy nagybátyjainak. Tagadta azonban, hogy ez a nővásárlás maradványa volna, szerinte jele annak, hogy a házasságot érvényesen megkötötték. A házasság ugyanis, bár a poligámiát megengedték, és felbontható volt, nem magánügynek, hanem közügynek számított, mintegy a társadalom szervezésének eszköze.

A belga gyarmatosítás idején új jogszabályokat vezettek be, polgári és egyházi házasságot. A lakosság nagy része megkeresztelkedett, és az egyház a keresztényekre a kánonjogot alkalmazta, de a közvélemény csak azt tekintette házasságnak, amelyben az új szabályok szerinti házasságkötés előtt a hagyományos megegyezés (fizetés) megtörtént. A többit csak formaságnak látták. A függetlenség elnyerése óta oly nagy változások álltak be a termelésben, az életrendben, hogy ez meggyengítette a hagyományokon alapuló szokást, de gyengült az egyház súlya is, bár ezt részben ellensúlyozta a főpapság afrikanizálása és a pasztoráció fellendülése. A házasság tradicionális felfogása a katolikus teológia tanítása ellenére fennmaradt. Új jogszabályokat még nem alkottak.

E körül már élénkebb vita alakult ki, többen kértek részletesebb tájékoztatást arról, hogyan érvényesült a tradicionális házassági szokás a lényegileg kánonjogon alapuló, a gyarmatosítók által bevezetett új jogszabályok mellett. Yangasa elismerte, hogy ez olykor feszültségeket eredményezett, de a régi szokás még sem tűnt el egészen. Mások azt vitatták, hogy a régi szokás szerint kötött házasságnál a fizetés nyilvánvalóan a nővásárlás maradványa, amivel szemben az előadó utal arra, hogy a másik szokás szerint az új házasok az asszony nemzetségébe kerültek, a nőt tehát semmiképpen sem vásárolták meg.

Liviu P. Marcu (Románia) elődása új módszer alkalmazásáról számolt be a házassági szokások kutatása terén. Néprajzi eszközökkel kutatta a ma már csak töredékeiben élő házassági szokásokat Svinjicá-ban (a Vaskapu táján) és Brassó környékén. Meglepően sok maradványt talált a házközösségi szokásoknak, amit a házastársi jogok és kötelességek terén, valamint a házastárs kiválasztása kérdésében a faluk közvéleménye és a követett szokások még ma is irányadónak tartanak. Ezek jogtörténeti szempontból való vizsgálatát hangsúlyozta, mert régebbi szokásjogi szabályok emlékét őrzik.

Alulírott a gondolatot, mint a kutatás előtt új távlatokat nyitó módszert melegen üdvözölte, de hangsúlyozta, hogy a régi szokásokat kritikával kell kezelni, mert a szokások a gazdasági és társadalmi viszonyok átalakulásával változnak, és a ma réginek tűnő szokások talán csak 1–2 évszázad előtti társadalmi viszonyok hatását tükrözik.

Tulajdonképpen a házassági joghoz kapcsolódott *Vasile Gionea* előadása is az ortodox egyháznak a házasságon kívüli gyermekek jogállását szabályozó elveiről is. Azzal ugyanis, hogy a házasságon kívüli gyermekeket mintegy társadalmon kívül helyezte – amit csak későn és lassan számoltak fel –, tulajdonképpen a házasságot védte. Több hozzászóló mutatott rá arra, hogy e tekintetben a nyugati és keleti egyház elvei között nem volt nagy különbség. Ezt alulírott még azzal is kiegészítette, hogy a szigorú elvek ellenére a királyok házasságon kívüli gyermekei többnyire előkelő szerepet játszottak mindenütt, nem egyszer apjuk állásában is utódláshoz jutottak. Nyoma van annak, hogy ez lehetett a helyzet a nagy hűbérurak házasságon kívüli gyermekeinél is. A jog osztályjellegű volt, szigora csak a szegényebbeket sújtotta.

Ami a román jogtörténeti társaság előadássorozatát illeti, tulajdonképpen háromféle témából alakult ki. Egyik a jogtörténettudomány kialakulása, feladata és tanítása, a másik a jogtörténettudomány egyes részletkérdései, a harmadik a kérdéshez távolabbról kapcsolódó jogtörténeti kérdések.

A jogtörténet tanításának problémájához először *Jean Gaudemet* párizsi professzor szólt hozzá. Kifejtette, hogy a francia egyetemeken először csak a francia jog történetével foglalkoztak, a többivel csak annyiban, amennyiben a francia jog fejlődésének problémái ahhoz kapcsolódtak. Ez nem bizonyult elégségesnek, különösen mikor a római jogot sem egyszerűen a polgári jog bevezetésének tekintették, hanem fejlődésében kezdték vizsgálni. Így viszont óriásivá dagadt az anyag, melyből nehéz a jogfejlődés megértéséhez szükséges témákat kiemelni. Ez a válogatás még folyik, és sok vitára ad alkalmat. *John Gilissen* brüsszeli professzor ugyane problémából indult ki, kiegészítve azt azzal, hogy az egyetemes jogtörténet óriási anyagát elsősorban a kutatók számára kell hozzáférhetővé és áttekinthetővé tenni, hogy összehasonlítható jogtörténeti tanulmányok elvégezhetőek legyenek. A komparatistikára, mint az egyetemes jogtörténet alapvető problémájára mutatott rá *Horváth Pál* budapesti professzor is, de ennek csak összefoglalását ismerhettük meg.

Emil Cernea bukaresti professzor arra mutatott rá, hogy nemcsak azoknak a népeknek jogfejlődését kell vizsgálni, melyek a mienkre hatással lehettek, mert ha pl. ezeket a jogelveket összevetjük a japán és kínai jogfejlődéssel, akkor tudunk következtetéseket levonni a jog fejlődésének törvényszerűségeire vonatkozóan. Vele szemben *Vulcanescu* annak a véleményének adott kifejezést, hogy az egyetemes jogtörténet óriási anyaga szétfolyik, meg kell elégednünk a konkrétumokkal, a jogforrások fejlődéstörténetének bemutatásával. *Leonard Bianchi* (Csehszlovákia) azonban arra utalt, hogy a szocialista jogásztól méltán megkívánható áttekintést csak a jogszabályok, jogintézmények egyetemes fejlődéstörténete alapozhatja meg. A feladat nem oldható meg az eddig többnyire követett módszer, az europacentralizmus útján, annak fokozásával, viszont az univerzalizmus követésével olyan adattömeggel kell számolnunk, melyet nehéz áttekinteni. Ki kell emelni belőle azokat a problémákat, amelyek ismerete a jogtudomány számára fontos. Ehhez *Valerie Sotropa* kolozsvári (Románia) professzor szólt hozzá. Kitartott amellett, hogy a római jogot külön kell kezelni, mert nincs ennél kitűnőbb bevezetés a polgári jog tudományába. Persze ennek jogtörténeti jelentősége is van, mert fejlődése jól nyomon követhető.

Ami a jogtörténettudomány feladatkörét illeti, *Pecze Ferenc* mutatott rá, hogy a múlt század második felének nagy törvénykönyveit (büntető, kereskedelmi, törvényhatósági stb.) épp abban az időben szerkesztették, amikor a magyar jogtörténet tudó-

mánnyá fejlődött, a jogtörténeti kutatás eredményeit a kodifikációban is felhasználták, legalább a törvénykönyvek indokolásában. Ezt a témát fejtegette csak szűkebb körre vonatkozólag *Rudolf Hieblinger* (NDK), aki az államjog és jogtörténet szoros kapcsolatairól szolt. Az új államjogi törvényalkotásoknál annyira számítottak a jogtörténet eredményeire, annyira felhasználták azokat a törvények indokolására, hogy a jogtörténet és államjog szinte elválaszthatatlan egymástól. A fejlődő gondolatok kontinuitásának kimutatása épp úgy mint az összehasonlító jogi tanulmányok is elsősorban a jogtörténet feladata, de ezzel építő részévé válik az államjognak is. Ezt mutatja a népi demokratikus államjogi törvényalkotás is.

A jogtörténettudomány egyes kérdéseinek fejtegetésében különös érdeklődésre tarthat számon a magyar *Balás Gábor* előadása, aki három múlt századi erdélyi jogtörténet-kutatóról adott számot, egy magyarról (Dósa Elek), egy szásról (Libloy) és egy románról. Érthetően mindháromnak más volt a célkitűzése (a feudalizmus végén hatályban volt jogszabályok történeti bemutatása, az erdélyi jogtörténet eddig ismeretlen forrásainak elemzése, illetve bizonyos népi igények történeti alátámasztása). Hármuk munkája azonban együttesen alapozta meg az erdélyi jog történelmét.

I. *Irmischer* (NDK) azt mutatta be, mik voltak az új görög jog kialakításának első lépései, milyen szerepet játszottak ebben a Nyugat-Európában már kialakult polgári jog elvei, amiket részben át kívántak venni, milyen szerephez jutottak a bizánci jog elemei, amiket inkább jogtörténeti kutatással derítettek fel. *Maria Manolova* (Bulgária) viszont érdekes összehasonlításokat tett az 1879. évi első bolgár alkotmány és más – egykorú – európai alkotmányos rendszerek között. Az összehasonlító jogtörténeti kutatás érdekes példáját szolgáltatta *Salvio Mastellone* (Olaszország), aki az első polgári jellegű államszervezet, Hollandia társadalmi és politikai szervezésének római viszhangjáról számolt be. Meglepő volt, pontosan egymás után hangozott el *Valeriu Sotropa* és alulírott előadása ugyanazon személynek, Sósmezei Vajda Lászlónak jogtörténeti munkásságáról. Vajda 1824-ben írta, 1830-ban adta ki a kétségtelenül első könyvet Erdély jogtörténetéről latin és magyar nyelven. A két előadás nagyjában egyetértett Vajda érnyeinek és hiányosságainak értékelésében, de míg alulírott a románokkal kétségtelenül rokonszenvező magyar jogtörténésznek tartotta, Sotropa arra az álláspontra helyezkedett, hogy Sósmezei Vajda László a Báthori fejedelmek idejében nemesített román Vajda családból származott (a leszármazás részletes bizonyításával nem foglalkozott), tehát román volt, benne az első román jogtörténészt tisztelhetjük. A vita kiélesedett, maga *Georgesco*, az európai tekintélyű román jogtörténész figyelmeztetett arra, hogy ebbe szenvedélyeket belevinni nem szabad, de ő is hangsúlyozta, a XIX. század elején sem az erdélyi románok törekvéseiről és igényeiről, hanem jogairól kell szólni.

Egyéb jogtörténeti témák közül kiemelkedett *Csizmadia Andor* pécsi professzor előadása, aki a XIX. század elejei erdélyi szociális igazgatásról szolt, kiemelve, hogy az erdélyi közigazgatás nem elégedett meg a XVIII. századi császári utasítások végrehajtásával, melyek főleg a koldulás kiküszöbölését célozták, hanem társadalmi úton, magánadakozások felhasználásával próbált segíteni az elnyomorodottakon, még foglalkoztatásukat is megszervezte. Hasonló témakörben mozgott *Peter Westerlind* (Svédország), annak megmutatásával, hogyan kísérelték meg hazájában már a XIX. század közepe óta megvédeni a fogyasztókat a gazdasági versenyt hajszólo termelők nyomásával szemben, mert a versenyben a kistermelők egész csoportjai mentek tönkre. A törvényhozás több

esetben olyan segítséget adott, mely e csoportok hatályos védelmét biztosította. Így e gazdaságpolitikai problémát jogi eszközökkel oldották meg. Messzebb hajolt el a jogtörténet tudománytörténeti kérdéseitől *Charles Verlinden* (Belgium), aki a középkori rabszolgaságról szólt. A rabszolgaságot a kora középkorban a gazdasági, társadalmi és műveltségi viszonyok szükségessé tették, de bibliai magyarázatot is találtak rá. A rabszolgafel szabadítások már a VI. században megkezdődtek, de a felszabadítottak gazdasági helyzete és társadalmi állása eleinte kevésbé különbözött a rabszolgákétól. A VIII. században kezdtek „*societas Christiana*”-ról beszélni, ami a rabszolgaság visszaszorítását jelentette volna, de számuk újratermelődött a X. században felerősödött arab és szláv háborúk hadifoglyai-ból. Úgy, hogy ez a második rabszolgaság tulajdonképpen egyenesen vezetett a kolonizáció fekete rabszolgatartásához.

Más problémákat vetett fel *Wolfgang Wodke* az íratlan jogból az írott jogba való átmenet vizsgálatával. Az ókori görög, főleg athéni jog vizsgálatából indult ki. Megállapította, hogy a családi jogot, a nemzeti szervezetre, a házhoz tartozók jogállását, sőt a munkajogot is íratlan jog szabályozta, de szabályai kötelező jellegűek voltak. Ez már több mint az egyszerű patriarchális függés, az emberek közötti viszonyokat tisztázta. Vele szemben új jogszabályokra való törekvés is (írott jog) jelentkezett, de nehezen érvényesült, mert korlátozta a többi közösségek joga. Ugyancsak teljesen külön témát dolgozott ki *Marian Zurovski* (Lengyelország), aki az előjáró vétkeisége alapján az általa vezetett közösségre vagy testületre háruló polgári, esetleg büntetőjogi felelősség kérdését vizsgálta a középkori pápai dekretálisok alapján. Lassú fejlődés eredményeképpen választották külön a vétkes előjárónak felelősségét a közösségtől.

Még számos részletkérdésről szóltak referátumok, főleg román jogtörténészek részéről, így Aurel Golimas 1829 előtt Moldva és Havasalföld portai követeinek területenkívülisége problémáját vetette fel, Stelian Marinescu a XVIII. századi moldvai és havasalföldi végrendelkezési jog érvényesüléséről, Ovid Sachelarie ugyanitt a lemenők öröklési jogának alakulásáról szólt. Közülük kiemelkedő Mark Szeftel (USA) előadása, mely az orosz дума 1906 és 1917 közötti alkotmányjogi privilégiumairól szólt. Az előadásból ugyanis kiderült, hogy ezek a jogok mennyire korlátozottak voltak, a дума érdemi alkotmányjogi szerephez milyen kevésbé jutott.

Az ülésorozatot Vasile Gionea a román jogtörténeti egyesület elnöke zárta le, de legemelkedettebbek az utolsó munkaülés elnökének, Salvio Mastellone-nak szavai voltak, aki arra utalt, hogy örült az üléseken elhangzott sok vitának, mert azokból a problémák tisztázására irányuló törekvéseket értette meg. Nézete szerint itt nem nemzetek szerint csoportosuló jogtörténészek jelentek meg, és vitáztak, hanem olyan kutatók, akik akadémiai grádusuk elfogadásával az igazság szolgálatát, a történelmi igazság kiderítését fogadták meg.

Beszámolónkat azzal zárnam, hogy a nemzetközi jogtörténeti egyesület elnökévé újólag az eddigi elnököt *Jean Gaudemet*et választották meg, de egyik *alelnöke magyar ember, Csizmadia Andor professzor lett*. Ez a magyar jogtörténettudomány nemzetközi súlyának és megbecsülésének emelkedését jelenti.

INNOVÁCIÓ ÉS IPARJOGVÉDELEM

TAKÁTS ENDRE

Az AIPPI (Nemzetközi Iparjogvédelmi Egyesület) Magyar Csoportja és a Magyar Iparjogvédelmi Egyesület 1979. szeptember 10–14-ig rendezte meg „*Innováció és iparjogvédelem*” címmel nemzetközi konferenciáját. Az iparjogvédelmi konferenciáknak hazánkban már hagyománya van. 1970-ben indította el az Egyesület ezt a kezdeményezést, és a három évenként megrendezett konferenciákat nemcsak hazai szakembereink, hanem a nemzetközi szakmai közvélemény is igen magasra értékeli. A témaválasztás ezúttal nemcsak időszerű, hanem jelentős mértékben előremutató is volt. A konferencia az innováció és az iparjogvédelem kapcsolat rendszerével foglalkozott, melynek során 6 plenáris előadás és 3 szekcióban 38 korreferátum hangzott el. Az előadásokat követő vitában résztvevők élénk eszmecsere-t folytattak az innováció problémáiról, amely ma keleten és nyugaton, fejlett és fejlődő országban egyaránt reflektorfénybe került.

Dr. Pál Lénárd akadémikus, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke – mint fővédnök – nyitotta meg a konferenciát, majd *Horváth Gyula*, az AIPPI Magyar Csoportjának elnöke, a Magyar Gyógyszeripari Egyesülés igazgatóhelyettese üdvözölte a résztvevőket. Az elnökségben helyet foglalt *dr. Szilbereky Jenő* igazságügyi államtitkár, a Magyar Iparjogvédelmi Egyesület elnöke és *Dr. Puztai Gyula*, az Országos Találmányi Hivatal elnöke is. A külföldi vendégek közül ugyancsak a konferencia elnökségében foglalt helyet a Szellemi Tulajdon Világszervezetének (WIPO) főigazgatója, *dr. Bogsch Árpád*. A plenáris ülés egyik előadója útján az UNIDO szervezete is képviseltette magát.

A konferencia fő célja annak vizsgálata volt, hogy az iparjogvédelmi intézmények hogyan használhatók fel optimálisan a műszaki fejlődést elősegítő és a gazdaságra nagy hatást gyakorló innovációs folyamat megvalósításában.

Innováció és iparjogvédelem a kutatásban és fejlesztésben című¹ főreferátum nyitotta meg a konferencia előadássorozatát. Az újratemelés folyamatában a szükséglet kielégítésre alkalmas használati értékek újszerű hatékonyabb előállítására innovációs folyamatrendszerben, röviden innováció keretében valósul meg. Ez több egymásba kapcsolódó fázisból tevődik össze, ezért innovációs körfolyamatnak is mondják. Az innovációs folyamat alrendszerei: a kutatási koncepció, a tudományos technikai gondolat, az újítás vagy más szellemi alkotás. A második alrendszer a műszaki megoldás hasznosításához szükséges módszeres fejlesztés, a termelő eljárás kialakítása, üzemi kísérleti gyártása. E két kreatív tevékenység segítségével létrehozott folyamatos termelés már reprodukív folya-

¹ Prof. Dr. Kádas Kálmán (Budapesti Műszaki Egyetem) főreferátuma.

mat. Az innovációs rendszer utolsó fázisa az előállított használati érték, a megfelelő minőségű termék (áru) felhasználóhoz való juttatása, a piacra vitel és értékesítés.

Az innováció orientáltsága elsősorban attól függ, milyen természetű szükséglet kielégítését célozza. A referátum csupán a piac-orientált innovációs rendszerekkel foglalkozott, különös tekintettel az innováció és az iparjogvédelem összekapcsoló szerepére a kutatás és a fejlesztés eredményesebbé tétele érdekében. Az innováció és a kapcsolatos jogvédelem egymást szorosan kiegészítő részei egy összetett társadalmi gazdasági rendszernek. Az innovációs folyamat kezdőpontja a kutatás és végpontja a piac, az értékesítés, számos információt csatol vissza a fejlesztési alrendszerhez, sőt gyakran a kutatáshoz is. A hatékonyság növelése érdekében arra kell törekedni, hogy az innovációs folyamat teljes periódusa minél rövidebb, ugyanakkor gazdaságilag minél eredményesebb és hatékonyabb legyen.

A technológiai ismeretek fele részének elavulási ideje ma már 8–10 év körül van, miközben az innovációs periódus átlagosan közel 6–7 év, az iparilag erősen fejlett országokban ennél rövidebb. A megvalósuló innovációs rendszer hatékonysága és létrehozásának időigénye jelentős részben a jogvédelem megszerzésének időtartamától függ, különösen ha gyorsított fejlesztés céljait szolgáló iparjogvédelmi politikát folytatunk.

Az innovációs körfolyamat, pontosabban innovációs spirálfolyamat minden alrendszerében fontos szerepet játszik az iparjogvédelem, ugyanis minden elavuló terméket, technológiát magasabb műszaki minőségi szinten folytatólagosan felváltja az újabb innovációs körfolyamat elindulása. Sokat javíthat az innovációs elgondolás gazdasági hatékonyságán, ha a közbeeső kutatás és fejlesztés egyes jó eredményei jogi oltalom alá helyezve szerencsésen értékesíthetők. A kutatás során kialakított új termék gyártásértéke tétele a fejlesztés feladata, amely maga is eredményezhet szabadalmaztatható részleteredményeket vagy értékes know-how-kat. Az értékesítési fázisban pedig legtöbbször elengedhetetlen a termék kelendőségét megalapozó ipari minta vagy védjegy oltalom megszerzése. Bár az egyes országok iparjogvédelmi rendszere egymástól nem kis mértékben eltér, sőt sokszor ellentmondásos, a megfelelően eredményes innovációs fejlesztés a jól megalapozott iparjogvédelem nélkül el sem kezdhető.

Innováció és az ipari tulajdon védelme a kutatásban és a fejlesztésben – volt a második főreferátum tárgya.² A technika újabb gyorsuló fejlődése az ember innovációs tevékenységét eredményezi, a piaci verseny pedig állandó tökéletesítést és javítást tesz szükségessé. Az egyszerű kereskedelmi versenyben viszonylag nem is olyan nehéz helytállni, ha a megfelelő pénzügyi eszközök is rendelkezésre állnak, a gondolkodó ember „szürke állományának” konkurrenciája azonban ennél sokkal veszélyesebb.

Ma elismert ténynek tekinthetjük, hogy a felismerést az innovációtól, a széles körű gyakorlati megvalósítástól elválasztó teljes időtartam mintegy 15 év. Érthető, hogy a kutatás és annak ipari szintű alkalmazása fontosságát felismerve nyilvánvalóan eljutottunk az iparjogvédelem szerepének felismeréséhez. Nyilvánvaló, hogy minden kutatást meg kell előznie előretekintő piackutatásnak és ezzel egyidejűleg szükséges azoknak a korlátoknak meghatározása, amelyek a javasolt irányban egyes területeken már fennállnak. A technika állásának a szóban forgó területre vonatkozó rendszeres tanulmányozásával nagy bizton-

² B. de Passemar (Franciaország) főreferátuma.

sággal feltárható, vannak-e ott már harmadik személynek ipari tulajdonjogai és azok jogilag mennyire megalapozottak. További kérdés, milyen magatartást kell tanúsítani harmadik személy jogaival szemben, megszerezni az idegen jogokat, folytatni a kutatást, vagy feladni a kitűzött célt?

Ilyen kérdésben csak a helyzet szigorúan tárgyilagos elemzése után lehet dönteni, az önkényes állásfoglalás veszélyes, és előbb-utóbb kudarca van ítélve. Az információ, közelebbről a szabadalmi dokumentáció szerepe valóban alapvetőnek látszik, mert ennek segítségével meg lehet válaszolni, vajon az anyagi eszközöket lényegesen gazdaságosabban lehet-e felhasználni. Másfelől pedig a műszaki ismeretek terjesztése következtében automatikusan megkönnyíti a műszaki ismeretek átadását.

A hatvanas évek második felétől az energiaválságig terjedő időszakban nagy számmal jelentek meg tanulmányok a kutatás és fejlesztés irányításának különböző lehetséges formáit illetően a gyakran igen bonyolult technológiai módszerekkel és a kreativitás technológiájával kapcsolatban. Ezek között nem egy meglepő tanulmány is napvilágot látott. Egyes sikertelen kísérletek megállapították, hogy lehet valaki a technikailag az élvonalban anélkül, hogy képes lenne azt gazdaságilag kamatoztatni. Mindezek azt bizonyítják, hogy bár az ember alkotóképessége hatalmas, az innovációt megszervezni korántsem olyan egyszerű dolog.

Az innovációban aktívan részt vevő embernek sokoldalúnak kell lennie, mert az ötlet fázisában a kreativitás az alapvető elem, a kutatási és fejlesztési szakaszban a műszaki ismeretek és a szakértelem elengedhetetlen, míg a piacra történő bevezetés szakaszában a marketing ismereteknek van döntő jelentősége.

Lényeges körülmény, hogy az állam minden gazdasági rendszerben ösztönző vagy visszatartó szerepet visz, a gyakorlatban sohasem semleges a megnyilvánulása.

Az állam az innovációt teljesen vagy részben általa finanszírozott kutatási és fejlesztési szerződésekkel ösztönzi, előnyös kamatlábbal kölcsönöket folyósít a kutatáshoz és fejlesztéshez. Adókedvezményeket nyújt, csökkenti az adót, vagy gyorsítja a kutatási és fejlesztési beruházások amortizációját stb.

Az innováció céljait szolgálják a nemzetek között létrejött nemzetközi szerződések és a kétoldalú keretszerződések is a műszaki együttműködés és a kereskedelmi forgalom fejlesztésére.

A szocialista országok együttműködésének keretében egyre gyakrabban esik szó a jog befolyásáról a kutatásra, fejlesztésre és termelésre a nemzetközi kooperáció keretében.³ A nemzetek közötti együttműködésnek az innovációs folyamatra kifejtett hatása növeli az iparjogvédelemre és az együttműködésre vonatkozó szabályozások jelentőségét. Az együttműködő országok gyakorlatában kialakult, hogy a kutatásokat munkamegosztásos alapon végezzék, és a kutatási eredményeket közösen értékeljék ki. A KGST országok egymásközi viszonylatában pozitívan értékelhető, hogy fontos területeken ésszerű megállapodásokra jutottak a nemzeti jogrendszerek egymáshoz közelítése vonatkozásában, továbbá megállapodtak a bejelentési és vizsgálati eljárások módszerét illetően. Elvi egyetértés jött létre abban is, hogy a közös találmányokból fakadó jog mindegyik partnert egyenlően megilleti, azonban a jogok gyakorlásának módjára vonatkozóan speci-

³ Anita Albrecht (NDK) korreferátuma.

ális szabályozásokat kell életbe léptetni, így pl. harmadik országban való szabadalmi bejelentésekre nézve. A KGST tagországok között folyamatosan történik a tudományos-műszaki együttműködés keretében műszaki eredmények átadása és a feltalálók jogai az államközi megállapodásokban különleges figyelmet élveznek.

*A közületi kutatóhelyek és az ipar között létrejött együttműködési szerződések esetében fontos az előzetes szerződés kidolgozása.*⁴

Mindenekelőtt meg kell vonni a kutatási terület pontos határait, amelyen belül a felek együttműködésre kötelezik magukat.

A legtöbb országban az iparvállalatok nem tudják teljes egészében fedezni a kutató-sok költségeit, mindenütt az állam ad segítséget a kutatások anyagi fedezetéhez. Az együttes kutató munka csak akkor lesz eredményes, ha a kutatás vezetése is közösen történik, pl. egy paritásos igazgató-bizottságban, amely a műveletek végrehajtásához szükséges intézkedéseket meghozza. Ugyanakkor a kutatóknak számolni kell azzal, hogy az ipari jogok védelme miatt le kell mondaniok állandó publikálási vágyairól. A szerződő feleknek előre rendezni kell minden publikáció előtt, hogy a gyártási titkot kívánják-e megőrizni, ipari tulajdonjogot kívánnak megszerezni, vagy egyszerűen késleltetni kívánják az eredmények publikálását.

Az eredmények hasznosítása során eldöntésre vár az a kérdés, kié legyen a szabadalom? Minthogy az ipari tulajdonjogokat ésszerűen annak a félnek kell meghagyni, amelyik az eredményeket legjobban tudja hasznosítani, általában az iparvállalat alkalmasabb a kutatás eredményeinek védelmére és a szabadalmak átvételére. Az együttműködő felek azonban biztosítsanak beleszólási jogot a kutató számára is a közösen elért eredmények hasznosításában, pl. az eredményekben való részesítés formájában.

*Az innovációk finanszírozására, az innovációs tevékenység fokozására Ausztriában minden feltétel adott.*⁵ Kutatók, feltalálók bőven akadnak, a kis és középvállalatok túlsúlyban vannak, ami kedvező az innováció szempontjából, mert kisebb vállalatoknál a döntési folyamat kevésbé bürokratikus, könnyebb a vállalat vezetőségével kapcsolatot teremteni.

Ausztriában a köz részéről az ipar számára a kutatás-fejlesztéshez egész sor finanszírozási lehetőség áll rendelkezésre. Egy találó meghatározás szerint az új fejlesztés csak akkor nevezhető innovációnak, ha a piac megéljenzi. Gyakran jelentkezik a vállalatoknál fedezethiány a fejlesztés különböző fázisaiban, amikor különböző finanszírozási segítséget kell igénybe venni. Egy ausztriai hitelintézet kedvezményes innovációs hitelt folyósít kamatkedvezménnyel új eljárások vagy termékek finanszírozására, a kutatás-fejlesztéstől a marketingig. A hitelnyújtás feltétele, hogy az új eljárás vagy termék egy ismert, de eddig meg nem oldott problémát oldjon meg, továbbá különleges know-how legyen szükséges hozzá, hogy ezáltal új szakképesítést igénylő munkahelyek létesítését eredményezze, valamint energiamegtakarítást biztosítson. A pénzügyi intézet cégtársként beléphet tőkerészesedési vállalkozásokba is, és a középvállalatok részére ilyenformán biztosítja azt a tőkét, amire adott esetben szüksége van. E jogi megoldás célja olyan vállalatok versenyképességének fokozása, amelyek tőkeszegények és nem képesek a

⁴ J. C. Combaldieu (Franciaország) korreferátuma.

⁵ Dr Kurt Arnegger (Ausztria) korreferátuma.

szükséges innovációt végrehajtani. Ezenkívül az ún. innovációs társaságok az ötlettől a forgalmazásig terjedő innovációs folyamat összköltségének 40%-áig terjedő támogatást nyújtanak olyan új technológiák, termékek vagy szolgáltatások fejlesztésére és alkalmazására, amelyek hozzásegítenek a kereslet strukturális átalakításához, a jobb minőségű termékek iránti igény kielégítéséhez vagy a gyártási költségek csökkentéséhez. Ennek az innovációs alapnak első akciója a „lakáskultúra verseny” volt azzal a céllal, hogy egy jellegzetesen osztrák stílusú lakáskultúrát hozzon létre, vagyis hogy ösztönzést adjon az osztrák stílusjegyek alkalmazására minden lakásberendezési cikknél. Ausztria viszonylag jól átvészelt az elmúlt évek gazdasági krízisét, most a hitelgazdálkodásra vár az a feladat, hogy az innováció gondolatát még tovább népszerűsítse, és az iparral való együttműködést még tovább mélyítse.

*A termékszabadság és kompozíció szabadság elismerése szükséges a vegyiparban és a gyógyszeriparban.*⁶

Az új eljárás kevésbé fontos, sokkal fontosabb az új anyag összetétele. Azokban az országokban, ahol a termékekre és kompozíciókra vonatkozó szabadalmi oltalom hiányzik, ez a kérdéses találmányok igazi természetének félreértéséből ered. Nem gazdaságos, ha az oltalmat csak új eljárásokra, folyamatokra korlátozzák, mert nehéz valamennyi ismert eljárást egy vegyület gyártására vonatkozó szabadalommal átfogni. Az új eljárások nemcsak gazdaságilag veszteségesek a kutatás számára, hanem külön problémákat is okoznak, ha valóban gyakorlatba is veszik azokat, mert eltérő az így kapott termékek biológiai felhasználhatósága és szennyezettsége. Számos ország ragaszkodik ahhoz, hogy valamely gyógyszer törzskönyvezetésénél az eljárást is vegyék figyelembe.

Valószínű, hogy a jövőben a gyógyszerek területén csaknem minden fejlődés új vegyszerek szintézisében vagy olyan új vegyületek előállításából fog állni, amelyek mikroorganizmusok felhasználásán alapulnak. Így a helyzet egészen más lesz, mint 50 évvel ezelőtt, vagy még régebben volt. Meg kell jegyezni, hogy új gyógyszerek területén jelentős előrehaladás olyan országokban történt, melyek hatékony szabadalmi rendszerrel rendelkeztek. Talán éppen emiatt Olaszországban, ahol a gyógyszerek szabadalmaztatása akadályokba ütközött, az elmúlt évben az alkotmánybíróság döntést hozott, mely szerint a gyógyszerek szabadalmaztatásának tilalma ellentétben áll az alkotmány 9. cikkelyével. A döntés a továbbiakban megállapítja, hogy a gyógyszeres szabadság hiánya nem csupán abban jelentkezik, hogy nem járul hozzá a kutatás előmozdításához, hanem a kutatást szervező cégeket hátrányos helyzetbe hozza azokkal szemben, amelyek egyszerűen élnek azzal a lehetőséggel, hogy lemásolják másoknak a szabadalmait. A tapasztalat továbbá azt mutatja, hogy a szabadalmazhatóság és az árszint között nem lehet összefüggést ki-mutatni, mert a gyógyszerpiacot mindenütt nagymértékben befolyásolja a kormányok beavatkozása, melynek során nem csupán a nyersanyagok árát, a munkaerőt, a normál profitot, és a csomagolási költségeket veszik figyelembe, hanem a gyógyszerforgalmazás és a kutatás költségeit és egyéb különleges szempontokat is.

*Az iparjogvédelem és innováció információ szükségletét ki kell elégíteni.*⁷

A 70-es évek végén indult meg a számítástechnika komolyabb alkalmazása a tájékoztatásban. Ennek eredménye volt kizárólag iparjogvédelmi célokat szolgáló nagyobb

⁶ A. J. Pickford (Anglia) korreferátuma.

⁷ Lázár József (Magyarország) korreferátuma.

adatbázisok mágnesszalagos, illetve gépi lyukkártyás formátumban való előállítás, forgalmazása.

Ezek az adatbázisok főként az újabb dokumentumok feldolgozását tartalmazták, és többé-kevésbé alkalmasak voltak a témafigyelések megindítására. Az iparjogvédelem szempontjából elsőrendű fontosságúak a szabadalmi információkat tartalmazó adatbázisok, amelyekből ma már mintegy másfél tucat működik on-line üzemmódban is. A legfontosabb rendszerek kombinált használata ma már megfelelő minőségű szabadalomkutatást tesz lehetővé főleg akkor, ha a felhasználónak mikrofilm hordozón a dokumentumok kivonata, ill. teljes leírása rendelkezésre áll. Az ügyvivői munka rendkívül hatékony segítői lehetnek a még kialakításra váró on-line hozzáférhető jogesettárak, amelyek potenciális tételei jelentős részben még nincsenek publikálva. Valószínű, hogy a francia szabadalmi hivatal off-line üzemmódú számítógépes jogesettára fejleszthető végülis nemzetközileg elérhető on-line rendszerre. Az újdonságvizsgálati munka nagy segítsége a PAL-rendszer, amely a szabadalmi hivatalok számára besorolható leírás formájában áll rendelkezésre, míg az ipar számára géppel olvasható információ visszakereső rendszerként is előállítható.

Hangsúlyozta azonban, hogy a mai állapot még nem biztosítja az egyes adatbázisokban való visszakeresés abszolút megbízható módját. Még a legjobbnak tartott Derwent rendszerben sem lehet mindent megtalálni részben elírások, részben rossz osztályozások miatt, de több adatbázis használata esetén az eredmény jelentősen javul. Igen jól alkalmazhatók a gyors vizsgálódásokra a számítástechnikai szolgáltatásokkal visszakeresett dokumentumok adatait nagy változatosságban tároló mikrofilmek is. Magyarországon és a KGST országokban ma még az on-line technika iparjogvédelmi újdonságvizsgálati célra történő felhasználása csak közelinek mondható terv, de a kutatási fejlesztési munka színvonalának emeléséhez elengedhetetlen feltételek megteremtése hazánkban is folyamatban van.

*Az innovációról és iparjogvédelemről a kutatás-fejlesztés területén angol szakember számolt be a konferenciának.*⁸ Az előadó által képviselt, szabadalmakkal foglalkozó cég fő megbízói a kutatás-fejlesztésben dolgozó szakemberek. A vegyipari tárgyú szabadalmak területén vannak problémáik, mert a vegyiparban a kutatók elsősorban értékes biológiai tulajdonságokkal rendelkező új vegyületek feltalálását tűzik ki célul maguk elé. Viszont figyelembe kell venni, hogy számos országban, beleértve Magyarországot és a KGST államokat, csak a kémiai eljárások szabadalmaztathatók, nem maguk a kémiai vegyületek. A kutatóknak pedig az a véleménye, hogy az alternatív szintézis eljárások kutatása időigényes, költséges és gyakran műszakilag kevésbé érdekes. A szabadalmi hivatalok is egyre növekvő követelményeket támasztanak a kémia területén a szabadalmi példákkal kapcsolatban. A kutatók gyakran kérdezik, szükséges-e a kiviteli példák kidolgozása, amikor a szakterület általános ismereteire való hivatkozás is elegendő lenne.

Sajátos gyógyszeripari probléma, hogy ismert vegyületek értékes és váratlan biológiai tulajdonságainak felismerésére nem lehet megfelelő oltalmat biztosítani. Az új európai rendszer szerint oltalom csak az „első gyógyászati alkalmazásra” nyerhető, az Egyesült Államokban pedig ún. „használati oltalom” szerezhető, feltéve természetesen,

⁸ M. P. Jackson (Nagybritannia) korreferátuma.

hogy a használat találmányi jellegű, de számos országban, köztük a KGST államokban és Magyarországon ilyen oltalom nem ismeretes. Ily módon maga a szabadalmi rendszer is arra irányítja a gyógyszeripari kutatókat, hogy új vegyületekre összpontosítsák figyelmüket, és ismert vegyületek tanulmányozásával kevesebbet foglalkozzanak. Nagy jelentőségű probléma a mikrobiológia területén az új mikroorganizmus minták hozzáférhetősége a feltalálók számára. A letett minta a kutató számára gyakran a találmányra vonatkozó know-how legfontosabb eleme. Letét esetében a biztonsági szempontoknak is nagy a jelentősége, mert vajon ki lesz a felelős, ha a letéteményes szerv kiszolgáltat egy mintát harmadik személynek, aki azt helytelenül kezeli és ezzel a nagyközönség körében fertőzést okoz.

A feltalálói tevékenység irányítása a kutatásban és fejlesztésben nehéz kérdés.⁹

A tapasztalt feltaláló nem hagyatkozik szerencsés körülményekre, hirtelen ötletekre, hanem elsősorban a már ismert tudományos-műszaki eredményekre, vagyis elődjeitől és kortársaitól tanul. Ugyanakkor nem mellőzheti a technika jelenlegi állásának alapos tanulmányozását sem, mivel kizárólag ezek az alapos ismeretek segíthetik őt az elérni kívánt eredményhez. A feltalálói tevékenység szabadalmazható eredményeit elsősorban a kutatási és fejlesztési központok szakembereitől várhatjuk el. A nagy anyagi ráfordítások, melyeket a szocialista társadalom a kutatásba és fejlesztésbe beruház, azt a célt szolgálják, hogy csúcseredményeket hozzanak létre, melyek a tudományt és a technikát előbbre viszik. Ez viszont arra a végkövetkeztetésre vezet, hogy a feltalálói tevékenység a kutatási és fejlesztési központokban nem eshet az ösztönösség körébe. Nem arról van szó, hogy mindenáron találmányok gyártását indítsuk el, de a kutatási és fejlesztési eredményekben elért magas minőségi szintet megszerzett oltalmi jogokkal is igazoljuk. Az első eszköz a kutatási feladat megoldásához vezető úton a helyes problémakitűzés és a technika szintjének tanulmányozása. A feltalálói tevékenység megfelelő irányítási formája a kutatásban és a fejlesztésben megelőzi a találmányok rendszertelen „termelését”, és minőségileg magasabb eredményekre vezet a feltalálói tevékenységben.

A tervszerű innováció egyben a termékszerkezet korszerűsítésének eszköze.¹⁰

Napjainkban az időt és a hasznót befolyásoló szervezettség belépett a piaci eredményeket meghatározó tényezők közé. Nagymértékben megnőtt az adaptációs készség jelentősége, amely egy gazdasági szervezet rugalmasságát, a változó piaci feltételekhez való alkalmazkodását fejezi ki. A japán gazdaság például hosszú távon az éles nemzetközi versenyben való felülmárását fejlett adaptációs képességének köszönhetette. A zárt innovációs rendszer elemei a kutatástól az értékesítésig kölcsönösen hatnak egymásra. A zárt innovációs kör hatékonysága az egyes elemek és az információáramlás hatékonyságából tevődik össze. Az innováció egész folyamata tervezhető, mégpedig annál tökéletesebben, minél jobb feltételeket biztosít ehhez az ország gazdasági rendszere. A szocialista országokban a jó központi tervezés csak egyik, de nem elégséges feltétele a hatékony innovációnak.

A folyamatok kialakulását más tényezők is befolyásolják, mint pl. a vertikális gazdasági integritás hiánya és a fejlődésükkel együttjáró szervezeti adottság. A zárt innovációs kör kialakulhat ösztönösen is, erre azonban népgazdasági szinten nem célszerű

⁹ Dr. Ladislav Haspel (Csehszlovákia) korreferátuma.

¹⁰ Szántó Borisz (Magyarország) korreferátuma.

alapozni, mert az innovációs folyamat tudatos kialakítása nemcsak ésszerű, de a tudományos műszaki forradalom jelenlegi szakaszában parancsolóan szükséges is.

A zárt innovációs rendszer elemi körének tulajdonképpen az invenciózus embert kell tekinteni, akiben van képesség novum létrehozására. Az egész innovációs kör áttekintésére és információgyűjtésre használható pl. a bevált „termék-menedzser” rendszer. Ez nem valamiféle vezetőt jelent, hanem egy bizonyos termék sorsának követésével megbízott személyt, aki figyelmezteti a szellemi vezérlő egységet, az érdekelt vezetőket bizonyos beavatkozás szükségességére. A technológiai információ feldolgozása zárt innovációs kör agyközpontjának a feladata, ennek célszerű helye a zárt innovációs körön belül tulajdonképpen a marketingnél van.

Ha a világ technológiai fejlettségének szintjét vizsgáljuk, szinte minden ország – fejlődő és fejlett egyaránt – a szelektív iparfejlesztés módszerét alkalmazza. Ma már csak az Egyesült Államok és a Szovjetunió engedheti meg magának, hogy minden tudományággal, minden fejlesztési területtel foglalkozzon. Ugyanekkor egyenként nagy haszonnal kecsegtető (húzó) technológia kiválasztásával technológiai fronton is áttöréseket érhetünk el. A húzó technológia eredetiségének előfeltétele megfelelő novum, amely lehetővé teszi a technológiai és külpiaci kiugrást, egyben alakítja az árakat. Ezek figyelembevételével a termelési szerkezet korszerűsítésének tudománypolitikai stratégiája tehát megteremti a technológiai előretörést egy jelentős novum felkutatásával, vagy jelentős mértékben segíti az átlagos technológiai szint emelését. Ez utóbbi módszer esetében egy aránylag kis ország adottságait véve figyelembe megállapíthatjuk, hogy igen szűk az a terület, ahol a „tegnapi” technológiának „mai”-ra történő emelése saját kutatással és fejlesztéssel megoldható.

*A magyar Polgári Törvénykönyvnek a know-how oltalmáról szóló rendelkezéseire*höz fűzött legfontosabb megjegyzés,¹¹ hogy a magyar szabályozás első ízben ismerte el a know-how körébe tartozó üzemi és gyártási titok számára biztosítandó kizárólagos jogot, és ezt követésre méltó példának kell tekinteni. A gazdasági, műszaki és szervezési ismeretek a magyar törvény szerint mindaddig védelem alatt állnak, amíg ezek az ismeretek közkinccsé nem válnak, amikor bárki számára hozzáférhetők lesznek. A törvény a titkos ismeretek tervbe vett hasznosítását hozza összefüggésbe a közkinccsé válás folyamattal, tehát amíg ilyen hasznosítást nem terveznek, fennáll a személyhez fűződő jogok abszolút oltalma. A magyar szabályozás a know-how oltalmát külföldiek javára csak viszonyosság esetében adja meg, a helyes felfogás szerint ezt a viszonyosságot tartalmilag kellene értelmezni. Eszerint a nem szocialista országokban a versenyjog által elismert oltalom gazdasági-funkcionális egyenértékűsége a viszonyosság elismerését jelenti.

*műszaki fejlesztés és a védjegy kapcsolatának vizsgálata*¹² a magyar tapasztalatok alapján arra kérdésre keresett feleletet, visszahat-e a védjegy a műszaki fejlesztésre, lehet-e ezen a téren kölcsönhatásról beszélni. A saját műszaki fejlesztés hatása a védjegyre mindenekelőtt abban látható, hogy a magyar vállalatok sikeres termékeiket a piacon jól ismert védjegyekkel hozzák forgalomba. Egyik magyar vállalat védjegy családot alakított ki a 60-as években, majd a védjegy sikere alapján a védjegyet választotta a vállalat nevéül, amely a vállalat image-át is kifejezi. A magyar gyógyszeripar vállalatai rendelkeznek talán

¹¹ Prof. Dr. Alois Trolller (Svájc) korreferátuma.

¹² Dr. Vida Sándor (Magyarország) korreferátuma.

a legtöbb bejegyzett védjeggyel, és ezek között olyanok is találhatók, amelyek évtizedek óta megbecsült hírnökei a világban a magyar gyógyszereknek.

A védjegy tehát egyike azoknak a faktoroknak, amelyek pozitív irányban befolyásolhatják az innovációs tevékenységet. A sikeres vállalati védjegyek jelentős értéket képviselnek, és a piaci értékítélet visszahat a vállalat műszaki fejlesztési tevékenységére is. Következtetésként megállapítható, hogy a műszaki fejlesztés, az innováció nemcsak a termék műszaki-gazdasági értékét emeli, hanem a védjegyet is. A külföldi eredetű, a világpiacon ismert védjegy megfelelő reklámozása a magyar piacon is az értékesítést előmozdító gazdasági tényezővé válhat.

Innováció és iparjogvédelem a termelésben ugyanolyan súllyal jelentkezik, mint a kutatásban.¹³

Manapság tanúi vagyunk annak a változásnak, hogy a jogi szabályozások tartalma kibővült, mert egy adott tárgy jogi rendezésén felül fel kell ölelnie a kifejlesztésre és hasznosításra irányuló tevékenységek szervezését is. Az innovációs kapcsolatok terjedelme általában meghaladja az állam közvetlen befolyása alá tartozó szabályozás körét, azoknak a viszonyoknak terjedelmét, amelyek szabályozását az innovációs jog szolgálja. Állami vonalon felmerül az az igény, hogy jogszabályban világosan meg kell határozni az állami ösztönzés irányát. A Szovjetunióban az utóbbi időben jelentkezik egy új kategória, amelyet „új technológiaként” emlegetnek, és a jognak meg kell fogalmaznia, mik az új technológia felismerésének feltételei.

Az innovációs törvényhozási ágazatnak nevezhető jogszabályok különböző rendelet-csoportokat ölelnek fel.

Az állami ügynökségek rendszerét és feladatainak végrehajtását a tudományos műszaki fejlesztés tekintetében a rendelkezések egy csoportja szabályozza, mások az innovációs törvény által szabályozott megoldások rendszerét ölelik fel, majd a műszaki innováció megvalósításáért felelősséget vállaló gyártó vállalatok érdekeit, továbbá az innovációk szerzőit megillető jogokat ismét más szabályrendszerek tartalmazzák.

Az egységesített innovációs jogot helytelen lenne különböző szabálycsoportokra felosztani, amelyek egyike csak a kutatásra és fejlesztésre, másik pedig csak a rendelkezésre álló innovációk elsajátítására vonatkozna. Véleménye szerint az innovációs jognak két alapvető funkciója van: egyik a tudományos műszaki vívmányok fejlesztésére irányul, a másik pedig az eredményeknek a termelésbe való beépítésére. Az innovációs jog tartalma országonként változik, és ez különösen vonatkozik azokra az államokra, amelyek eltérő gazdasági és társadalmi rendszerűek, bár nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat a tényezőket, amelyek különböző országok törvényhozásában közösek. A szocialista országok, különösen a Szovjetunió tapasztalatainak tanulmányozása nagy jelentőségű lehetne az egyes országok gazdasága műszaki színvonalának emelésében, mert lerövidítené a fejlődés útját és elkerülné a téves döntéseket. Különösen a fejlődő országok kaphatnak széles körű segítséget, ideértve a mintául szolgáló dokumentációs anyag elkészítését is.

Az iparjogvédelem intézményei történetének áttekintése arra az eredményre vezet,¹⁴ hogy a kutatásban és fejlesztésben létrehozott innovációkat az ipari tevékenységgel kell összekapcsolni, hogy a társadalom tagjainak munka- és életlehetőséget biztosít-

¹³ Prof. V. A. Dozorcev (Szovjetunió) főreferátuma.

¹⁴ Dr. K. J. Heimbach (NSZK) főreferátuma.

sunk. Egyedül az ilyen jellegű kapcsolat ad értelmet és alapot a szabadalmi jog által megtestesített iparjogvédelem megteremtésére. Ezért csupán a feltalálót és a találmányt szem előtt tartó iparjogvédelmi rendszer elavult, a múlt század felfogásának felel meg, manapság az iparjogvédelem súlypontja áttolódott a termelés oldalára. Helytelen lenne, ha a szabadalmi jogot csupán a termelésre és gyártásra szűkítenénk le, de nagyon találó a technológia transzfer megfogalmazása, amely nagy szerepet játszik az államközi kapcsolatokban, különösen az iparilag fejlett és fejlődő országok között. Ezért az iparjogvédelemnek a technológia transzferben betöltött szerepe ma a nemzetközileg leginkább vitatott kulcskérdések egyike. Világosan következik ebből, hogy az innováció és iparjogvédelem nemcsak az eddig figyelembe vett klasszikus alapokra, a kutatásra, fejlesztésre és a termelésre támaszkodik, hanem figyelembe kell vennie azokat a gazdasági kapcsolatokat is, amelyek az államközi relációban jelentkeznek. Bizonyos, hogy a fejlett ipari országok erősen érdekeltek az intenzív, korlátozásoktól mentes technológia transzfer megvalósításában.

*Stratégia és innováció: érdekes párosítás, megérdemli a beható vizsgálatot.*¹⁵

A vállalati stratégia a vállalat erőforrásainak hasznosítása a hosszú távú fennmaradás és növekedés érdekében, hogy a jelenleg meglévő lehetőségeket kiaknázza, de minden olyan területről visszavonuljon, amely a jelenben vagy a jövőben nyereséggel nem kecsegtet. Általában azok a stratégiák a leghatékonyabbak, amelyek erősen „ütőkártya” jellegű inputra épülnek fel, és ezek rendszerint jó hasznot is hoznak. Az input érték tartalma komplex jelenség, amelyet főleg a vállalat múltja, céljai és stratégiája határoznak meg. A vállalat stratégiáját az alapvető input elemek értéktartalmára vonatkozólag állandóan, folyamatosan feiül kell vizsgálni. A stratégiai terv számos összetevőből áll, figyelemre méltó azonban a portfólió módszer alkalmazása, amely az operatív részlegek stratégiájának konszolidálását és a jövőbe való kivetítését jelenti. A stratégiai terv tartalmazza az operatív döntések összességét, e döntésekkel kapcsolatban a tervidőszak idő intervalluma tükrözi a vállalat és a gazdasági környezet dinamikáját. Rövid intervallum = erős dinamika, hosszú intervallum = lassú dinamika. Irreális az a felfogás, hogy a stratégiai terv 3 vagy 5 éves fix időszakokat öleljen fel, mert e terv nem kivitelezésre váró előirányzat, hanem eszköz a döntések optimalizálására. A stratégiai terv egyben helyzet-jelentés (progress report) arról, hogyan haladunk, és nem előírás, amelyet a vállalat vezetőségének adnak át megvalósításra. A beruházások hatékony kihasználásához hosszú időre szóló vállalati struktúrákat kell létrehozni, mert a beruházások jelentősége egyre növekszik.

A mai piac-orientált gazdaságban a marketing területén használatos fogalmak elterjedésével módosult az innováció értelmezése. A műszaki innováció nem más, mint műszaki és tudományos ismeretek közvetlen alkalmazása a fogyasztói igények kielégítése céljából. Ez a meghatározás a potenciális fogyasztót állítja az innovációs tevékenység középpontjába és minden olyan innovációt eleve kizár, amely csupán a tudós kíváncsiságát lenne hivatott kielégíteni. A vállalatoknak szervezési megoldásokkal kell segíteni a műszaki innovációt. Ennek egyik módja a termék-specifikus szervezés bevezetése és a marketing osztályok kiegészítése olyan emberekkel, akiknek kutató, fejlesztő alapképzett-ségük van. Általában elmondható, hogy ha a műszaki területeket is bevonjuk a stratégia

¹⁵ Prof. H. H. Hinterhuber (Ausztria) korreferátuma.

kialakításának folyamatába, olyan növekedésben lévő szektorokról kaphatunk információt, amelyek későbbi nyereség potenciák bázisait képezhetik.

A műszaki jellegű információ gyakran fontosabb a vállalat fennmaradása, ill. növekedése szempontjából, mint a többi, egyébként általában sokkal pontosabban megvizsgált faktor.

A feltalálói jog szervező szerepet tölt be a találmányok¹⁶ létrehozásában és a termelésben történő megvalósításban. A szocialista országokban a találmányok megvalósításával és hasznosításával összefüggő kérdésekre különböző utakon keresik a megoldást. Ez a tény a problémák sokrétűségéből és bonyolultságából ered. A feltalálói tevékenységnek a kutatásban és fejlesztésben mutatkozó dinamizmusa folyamatosságot és hosszú távra szóló állandóságot követel. A szocialista országokban ez a felismerés arra vezet, hogy egyre nagyobb figyelmet fordítanak a tudomány és technika tervszerű fejlesztésére. Ezt példázza az NDK Minisztertanácsának a feltalálói tevékenység előmozdítására vonatkozó legutóbbi határozata.

A találmányok létrehozására nem csupán ösztönzést kell nyújtani, hanem minden egyes kutató és fejlesztő előtt világossá kell tenni, hogy a mindenkori ismereteknek megfelelően milyen lépések megtételére van szükség, ha szabadalmaztatásra alkalmas feltalálói eredményeket kíván elérni. Különböző kísérletek folynak arról, hogy lehet a találmányi jogot kreatív folyamatok kialakításának eszközeként a tudomány és technika világába beilleszteni. A találmányi jog azonban minden esetben megmarad a szocialista állam eszközeként saját anyagi technikai alapjainak fejlesztésére. A szocialista államokban tehát az a tendencia, hogy a találmányi jog egyre inkább az oltalomra alkalmas feltalálói gondolatok megvalósításának, valamint a gazdasági irányítás ösztönzésének államilag irányított és megtervezett eszközévé váljék.

*Az új francia szabadalmi törvényben az alkalmazottak találmányaira*¹⁷ vonatkozó rendelkezések alapelve, hogy a találmányok, amelyeket munkaszerződés alapján hoznak létre, a munkáltatót illetik. A bíróságok ítéleteiben a korábbi jognak megfelelően háromféle kategória szerepelt: a szolgálati találmány, vegyes találmány és az alkalmazott tulajdonát képező találmány. Egyes kollektív szerződések pedig azzal járultak hozzá az alkalmazottak szabadalmi problémájának megoldásához, hogy különleges prémiumot biztosítottak a feltaláló részére a szabadalom gyakorlatbavétele esetén. Az új törvény szerint az alkalmazottnak találmányáért igazságos árat kell kapnia. A munkáltató és az alkalmazott meghatározhatja ezt barátságos megegyezéssel, de ha ez nem lehetséges, paritásos alapon létrehozott békéltető bizottság segíti a megegyezést. E bizottság határozata végleges, ha egyik fél sem fordul a fellebbviteli bírósághoz. A szabadalmak az új törvény szerint tehát közös tulajdonban nem lehetnek, a vállalat a szabadalom teljes tulajdonjogát magáénak tekintheti, azonban a munkáltatónak az alkalmazott részére a fent említett „igazságos árat” biztosítania kell.

*A technológiai transzfer keretében az iparjogvédelemnek*¹⁸ a piaci versenyben és a helyzeti előnyök biztosításában jelentős szerepe van. Számos tapasztalat igazolja, hogy a szabadalmak jelentősége a kelet-nyugati kereskedelemben a fennálló kooperációs szerző-

¹⁶ Prof. dr. E. Winkelbauer (NDK) korreferátuma.

¹⁷ J. Corre (Franciaország) korreferátuma.

¹⁸ Dr. Horst Bezenberger (NSZK) korreferátuma.

dések területén kormány szinten és vállalati szinten egyaránt „helyértékében” emelkedik. Azok az ipari államok, amelyek intenzív kutatás alapján értékes technológiákkal rendelkeznek, modern és jól működő szabadalmi rendszerrel dolgoznak, igaz tehát az a tétel, hogy egy modern szabadalmi rendszer legalábbis egyike a technikai fejlődés bázisfaktorainak, és lényeges ösztönző erő.

Figyelembe véve a nemzetközi forgalomra vonatkozó különböző szerződés-tervezeteket, nem szabad a technológia átadójának és átvevőjének szerződési szabadságát egyoldalúan megszorítóan szabályozni, ha nem akarjuk a technológia transzfer nemzetközi kialakulását lehetőségeiben korlátozni. Pl. ötesztendő szerződési periódusok, amint ezt egyes országok előírják és ugyanilyen időtartamú titoktartás, melynek elmúltával a teljes technológia bárki részére átadható, nem előnyösek. A szabadalmi oltalom a lojális verseny alapelveivel mindenképpen összeegyeztethető, hiszen csupán időben korlátozott előnyt biztosít az innovációk és beruházások elősegítésére, ugyanakkor újabb és újabb megoldások feltalálására bátorít és ösztönöz.

*Az NSZK üzemi javaslati rendszere*¹⁹ már évtizedes múltra tekint vissza, míg az innováció kutatás viszonylag új terület. Ha a két fogalmat összehasonlítjuk, a nyugati világban nem lehet az innovációt az üzemi javaslatokkal azonosnak tekinteni, mert a javaslat a munkatárs önkéntes tevékenysége, az innováció pedig irányított folyamat. Az NSZK viszonyait tekintve az üzemi javaslati rendszer célja sem az üzemi tanácsok, sem a vállalatok vezetői előtt nem volt kellő mértékben ismert, ezért az üzemi tanácsok munkájában az üzemi javaslati rendszer rangsorolása még ma sem mondható megfelelőnek.

*Az Európai Gazdasági Közösség licencia jogának területén*²⁰ az utóbbi időben lényeges változás figyelhető meg. A Római Szerződés 85. cikkének betartására külön bizottság ügyel. A bizottság 1962-ben közzétett, „karácsonyi üzenetnek” nevezett hirdetménye növelte a jogbiztonságot, és rugalmas eszköznek tekintették a műszaki ismeretek elterjesztése szempontjából. 1971 óta azonban a bizottság felfogása sok tekintetben változott, így többek között megengedhetetlenek álláspontja szerint a kizárólagos liceneciák és a területi export korlátozások.

Felmerül a kérdés, merre vezet a fejlődés útja?

A nemzeti jogokban továbbra is a területi határ elve érvényesül, a joggyakorlat kénytelen utat keresni a nemzeti jogok követelése és a közösségi jog között. Az EGK bizottság az évek során elismerte, hogy a licencia szerződések korlátozásai a termelés megjavításához vezetnek és a műszaki haladást szolgálják, ezért tett bizonyos engedelményeket. Így megengedi bizonyos minimális licencia díj kikötését és a licencia vevő részéről egy minimális termékmennyiség előállítására vonatkozó kötelezettség rögzítését. A licencia eladó a licencia tárgyát maga csak akkor forgalmazhatja, ha az évi összforgalom a 100 millió elszámolási egységet nem lépi túl. Mivel ez a mennyiség nem túlzottan magas, a nagyvállalatok megállapodásai ebből a lehetőségből gyakorlatilag ki vannak zárva. További kivételeket engednek olyan szerződési kikötések alól, amelyek korábban szokásosak voltak, így a licencia vevő a licencia tárgyát képező szabadalmat is megtámadhatja. A

¹⁹ Liesolotte Reissinger (NSZK) korreferátuma.

²⁰ Wolfgang Seeger (NSZK) korreferátuma.

licencia vevője a licencia eladó által közölt titkos gyártási eljárásokat ilyen tárgyú tilalom ellenére is alkalmazhatja, és ezeket nemcsak az eredetileg meghatározott célokra használhatja fel. Figyelemmel arra, hogy az egész joganyag még fejlődésben van, a szerződéseket olyan formában kell megkötni, hogy azok esetleg később módosíthatók legyenek, ha az EGK bírósága által felállított korlátozásokba ütköznének. Végül megállapítható, hogy a nemzeti jogok létezése egyfelől és a közösségi jog másfelől szükségszerűen összeütközésekhez vezet és ezek megnyugtató megoldását még nem sikerült megtalálni.

A JOGTUDOMÁNY TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

SAJÓ ANDRÁS

„Abban a percben, mikor az ember az
élet értelme és értéke felől kérdez:
beteg.”

(Freud)

I. Jogtudomány-szociológia

1. A jogtudósok
  - a) Kik a jogtudósok?
  - b) Kiből lesz jogtudós?
2. A jogtudós tevékenysége: a jogtudományi termelés
(a jogtudomány tárgyai: joganyag
jogtudósi művek
jogtudományi objektiváció)
3. A jogtudomány közönsége
  1. Jogászok
  2. Jogtanulók
  3. Jogtudósok
    - a) jogtudósi érintkezés
    - b) paradigma
    - c) iskolák
4. A tudományos értékrend

II. A jogtudomány működésének következményei

1. Világ-konstruálás
2. Racionalitás
3. Hivatali racionalizmus

A jogtudomány tudomány-mivoltát illetően az újkori tudományos forradalom óta komoly kételyekkel találkozhatunk. Descartes (208.) belátva, hogy a jogtudomány legfeljebb megbecsülést és gazdagságot szerez a vele foglalkozóknak, de tudást nem, hátat fordított jogi tanulmányainak olyan módszer kedvéért, amelynek segítségével fokozatosan növelhetők az ismeretek. A jogtudomány tett ugyan erőfeszítéseket, hogy lépést tartson a tudomány fejlődésével, de mindig megkésve, mint távoli városkában, ahol évtizedes elmaradással majmolják a fővárosi divatokat. A majmolás célja mindig a forma a maga elvont tisztaságában. Így aztán nem maradt más hátra, mint kijelenteni, hogy a jogtudomány valójában csak gyakorlati módszer, technikai ismeretek rendszere, vagy pedig, mint Stammler, azt a tudományelméleti szempontból botrányosnak számító kijelentést tenni, hogy a jogtudomány speciális tudomány (Stammler, 384.). Am e nézetek (bármily hüen fejeznék is ki a valóságot) nem válhattak uralkodóvá, mert a mindinkább tudományosuló, a tudományt mindenek felett tisztelő társadalomban a jogot legitimálni csak egy tudománynak tekintett jogtudomány volt képes. Ha az első tudományos-technikai forradalom

kétségessé tette a jogtudományt, napjaink tudományos-technológiai forradalma idején a jogtól és az azt megalapozó jogtudománytól mégis a leghatározottabb tudományos teljesítményt várják el. Ilyen körülmények között nagyon is indokolt annak vizsgálata, hogy mennyiben alkalmas eszköze ennek a jog, illetve a jog ilyenné átalakításával a jogtudomány. E szükséges vizsgálat során tűnik elő magának a kérdésnek az elméleti érdekessége. A jogtudomány történetileg is, mai formájában is számos tudományos elemet tartalmaz, és a társadalom, a jog és az emberi gondolkodás szempontjából nem közömbös, hogy mennyiben érvényesülhettek ezek a tudományosulási tendenciák, és milyen belső – és álláspontunk szerint áthághatatlan – korlátai vannak. Ez a vizsgálódás nem pusztán az „ezerszer megrágott fűrészpor” tudományának leleplezését hozza magával, hanem megmutatja azokat a lehetőségeket is, amelyek a jogtudomány fejlődése előtt állanak.

A jogtudományban az eredeti megismerést ma is lapos leírásra törekvés nyomja el, ami önmagában is a fennálló viszonyok ideologizálása, de ha kell, ezt még spekulatív, nyílt eszményítés és legitimálás is kiegészíti. Ehhez jön korunkban egy nagy adag szociologizálás, amely ennek a laposságnak „tudományos mélységet” igyekszik adni. Mindezt készséggel szentesíti a neopozitivisták tudományelmélet, amelyet a jogtudomány hagyományos formáinak igazolására csak újabban fedez föl a jogtudományi elmélet, amikor – ahogy ez már a jogtudománnyal lenni szokott – más területeken ez az irányzat leáldozóban van. Persze ez a neopozitivisták álláspont jól jön a hagyományos jogtudománynak a marxista szemlélettel szembeni küzdelmében, mert ennek nevében a marxista (kritikai) megközelítést kizárhatják a tudomány köréből. A jogtudomány marxista elemzése – megítélésünk szerint – a jogtudomány ideológiai és ideologikus, tudományszerű és tudományos mozzanatai összefüggésének feltárására irányul. Ennek az elemzésnek érvényesülnie kell a szocialista jogtudománnyal kapcsolatban is. E követelményt így fogalmazza meg Kerimov (1977. 23.): „A marxista–leninista jogtudomány már a fejlődés olyan magas fokára jutott, ahol mind magasabb követelmények alakulnak ki arra nézve, hogy kutassák magának a jogi objektumok megismerési folyamatának rendszerét, szerkezetét és logikáját. Most e tudomány már nem elégszik meg csak a megismerés rendelkezésre álló eredményeivel, hanem mind intenzívebben foglalkoztatja az „önmegismerés”, az, hogy milyen utakon, módszerekkel és eszközökkel nyerte ezeket az eredményeket . . . (A) tudomány érettsége adott fokán az ilyen törekvés természetes és mindekenélőtt . . . a mélyebb megismeréshez szükséges.” Ugyanakkor a tárgyilagos marxista elemzés alapján kimutatható, mennyiben illúzió az a szocialista és burzsoá jogtudományban hangoztatott és a jogtudomány történetében vissza-visszatérő tétel, hogy „ha jogtudomány eddig nem is volt, a jövőben lehetséges lesz” (Maihofer, 431.). Nem kívánjuk tagadni a jogtudomány fejlődésének lehetőségét, tisztában vagyunk ennek szükségességével is, de megvalósíthatónak csak a lehetőségek határai közt érezzük, és csak abban a mértékben, ahogy ezekkel a határokkal kritikus módon tisztába jövünk. E lehetőségek pedig mindenekelett abban állnak, hogy a jogtudomány, ha jelentős társadalmi megszorításokkal is, de tudományszerűen működik, azaz a jogtudományi kommunikáció nyitott, ellenőrizhető. Bár valószínűleg a korlátlan konverzáció sem biztosítaná önmagában a tudományt, mint Peirce véli, és a jogtudományban számottevő belső korlátai vannak a tudományos érintkezésnek, a dialógust, mint az igazsághoz vezető utat fönt kell tartani. Még ha nem is „egyes-egyedül a kritika az, ami az objektivitás alapját adja” (Popper, 1976. 290.).

I. JOGTUDOMÁNY–SZOCIOLÓGIA

„Bármely szellemi erőfeszítés természetének megismerése önmagában nehéz – mindenestre nehezebb, mint ugyanazon szellemi erőfeszítés gyakorlása.”

Neumann János

A jogtudomány mibenlétével foglalkozva a nehézségek magának a vizsgálati tárgynak a megjelölésével kezdődnek. Elvégre ha már most eldöntjük, mit tekintünk jogtudománynak, ezzel előlegeztük vizsgálatunk eredményeit is. Igaz, fontos ismeretekhez juthatunk az így kijelölt tudásrendszer vagy intézményrendszer működéséről, de végzetesen meghamisítjuk a jogtudomány tényleges összefüggésrendszerét, ami azután ennek a totalitásba illeszkedését teszi lehetetlenné.

A jogtudomány fogalmának meghatározása a jog fogalmával kapcsolatban felmerülő szokásos nehézségre emlékeztet. Ezt a különösen a századforduló óta elevenen élő nehézséget az általános jogfogalom meghatározása kapcsán azok élik át – vagy netán okozzák is –, akik valamilyen jogeszmét kívánnak megalapozni. E felfogás szerint, ha előre megadjuk a jog fogalmát, mindig csak a várt eredményt kapjuk. Weber (1970. 37.) így figyelmeztet: „egyáltalán nem 'előfeltevések nélküli' maga az a kérdés sem, hogy mi az univerzális fogalomalkotás tárgya, hanem éppen abból kiindulva dől el, hogy az általunk 'fogalomnak' nevezett végtelen sokféleség bizonyos alkotórészeinek mi a *jelentőségük* a kultúra számára . . . (A) káoszban *csak* az a körülmény teremt rendet, hogy minden egyes esetben csak az individuális valóság egy *részének* van számunkra fontossága és *jelentősége*, miután csak ez a rész van vonatkozásban azokkal az *értékesszémékkel*, amelyekkel a valóságot szemügyre veszik.”¹

Ha a vizsgálat e szakaszában nem kívánjuk és nem is merjük meghatározni, mi a jogtudomány, aligha marad más lehetőségünk, mint amit a tudományszociológia követni szokott: elfogadni, hogy tudomány az, amit a tudósok tudományként csinálnak.² Egy ilyen szociológiai megközelítés kikapcsolja a normatív kiindulás veszélyeit. A jogtudósok tevékenységi rendszerét alkotó elemek és az azokat meghatározó feltételek áttekintése lehetővé teszi a más tudományos tevékenységekkel való összehasonlítást, ugyanakkor a

¹ Weber a jogászai megközelítést kiveszi a neokantiánus tudomány köréből. A formális jogászai szemlélet kultúrtudományokba hatolása szerinte eltévelyedés. Ugyanis a jogász az egyes jelenségek (pl. csere) „*univerzális fogalmi jegye*” iránt érdeklődik. (Weber, 1970. 42. 36.)

² A tudományszociológia azon irányzata, mely a tudományos közösség mint társadalmi realitás belső viszonyaiból magyarázza a tudományt, a fenti szemléletet alkalmazza (*Hagstrom*). Az irányzat nehézségeit nem ez az operacionális fogalomképzés, hanem a túlzott szűkítés okozza. A tudományt ismeretek és nem pedig tevékenységek összességének tekintik, és ez elég semleges megfogalmazás ahhoz, hogy ebből kiindulva elkerüljük a normatív modell veszélyeit. Csakhogy ez a koncepció a dinamikát nem képes figyelembe venni, mindenkor a pillanatnyi aktualitásra van tekintettel. A természettudományok esetén ez talán használható, mert a tudományos ismeret meghaladva megőrzi a korábit, de a jogtudomány esetében végzetes. Semmi jele annak, hogy napjaink jogtudománya „jobb” (a tudomány eszményéhez közelebb eső) lenne, mint a tegnapi. Látni fogjuk, hogy a tétéles joghoz való időbeli kötődés valamint az ideológia és az adekvát tükrözés problémája használhatatlanná teszi az ilyen megközelítést.

külső mérték helyett a jogtudomány problémáját a saját kutatási tárgyhoz igazodó módon fejthetjük ki.

A jogtudomány tudományszociológiai vizsgálata elkerülhetetlenül tudásszociológiai³ jellegű is, vagyis inkább a tudás eredetére és funkciójára, mintsem a tudás érvényességére leszünk tekintettel.⁴ A jogtudomány esetében azonban a tudás érvényessége nagymértékben függ a funkcionalitástól.⁵ Hogy a jogtudománnyal kapcsolatban a tudásszociológiához is fordulunk, az aligha véletlen. A tudásszociológia ugyanis, mint már Mannheim (7–12.) rámutatott, éppen sajátos szellemi-társadalmi válság közepette jelenik meg. Hogy a jogtudomány a világrendszerek szembenállása, a jogászai ideológiát hordozó értelmiség sajátos belső problémái, a modern világ elvárásai és a jog válaszai közti feszültség miatt egyfajta permanens válságban van, arra nézve a későbbi elemzések szolgálnak bizonyítékkal.

Leimann (9–12.) szovjet tudományszociológus álláspontját követve hangsúlyoznunk kell, hogy a tudomány az ismeretek rendszerezése a természet, a társadalom és a gondolkodás objektív törvényeiről,⁶ és fogalmak, hipotézisek, törvények és elméletek formájában nyer megfogalmazást, vagyis elégtelen a tudományt a tudományos ismeret szerzésére és szétosztására korlátozni; ugyanakkor figyelembe kell venni azt a magatartási rendszert, amelynek keretében a tudományos információt összegyűjtik, továbbítják, megőrzik. A tudományt tehát, mint társadalmi tudatot, sajátos munkafolyamatban termelik. A szovjet tudományszociológiában meglehetősen általános felfogás szerint a tudós és társadalmi környezete kölcsönhatásában kell elemezni a tudományt.⁷ Fentiekre tekintettel vesszük figyelembe a jogtudósok egymás közötti és kifelé irányuló magatartásait,⁸ előbb fölvezetjük e kettős rendszer elemeit, aztán jelezzük a tudomány más csoportjaival mutatkozó eltéréseket, amennyiben ezek a jogtudomány szempontjából lényegesek, végül a következő fejezetben a jogtudomány szerkezete szempontjából döntő funkcionális összefüggéseket a maguk konkrétságában vizsgáljuk.

³Merton munkásságában a tudományszociológiának a tudás-szociológiától elválasztása áll az előtérben. (Storer, XIV.). Általában – részben antimarxista megfontolásból – a II. világháború után erősödött a tudományfejlődés immanens magyarázatára törekvés. Újabb szerzők a szétválasztás meghaladásának szükségességét állítják (Lepenies, 66.).

⁴A tudás-szociológia eredetileg ideológia-kritikaként, a hamis tudat leleplezésének módszereként alakult ki. Legalábbis Mannheim ezt az oldalát hangsúlyozta a marxizmus elképzelésnek. A tudományszociológia ennek általánosabb paradigmáit csak azután használta föl ismét, hogy észrevették: az igaz ismeret is társadalmi termék, akárcsak a hamis tudat, illetve történelmileg-társadalmilag meghatározott folyamatban keletkezik (Merton, 11.).

⁵A Mertont követő tudományszociológusok szerint az érvényesség a tudományos közösség jóváhagyására szűkül.

⁶Az objektív törvényszerűség fogalmát az értelmezési nehézségek miatt az ismereteknek az objektív valóságra, illetve a valóság objektivitására való irányultságára vonatkozó összefüggésre használjuk.

⁷Lejmanon kívül hasonló értelemben Racskov (33–35.): a tudomány társadalmi tevékenység, beleértve a tudósok és intézményeik közti viszonyrendszert. „A tudományszociológia tárgya a tudomány mint társadalmi intézmény működése egy meghatározott társadalom keretében.” (Kelle-Mikulinszkij, 10.). Jarosevszkij (1973. 174–177.) szerint ugyan a tudomány belső logikája a legfontosabb a tudomány szempontjából, de ő sem zárkózik el a tudománynak társadalmilag meghatározott rendszerkénti tárgyalásától.

⁸A tudomány ilyen tárgyalására Kugel-Szidorova (5.).

1. A jogtudósok

Mindazonáltal bűnözővé válni sokkal könnyebb, mint amilyen megfeszített gondolkodótevékenységet egy-egy bűnöző a tudósoktól megkövetel azután.

Musil

a) Kik a jogtudósok?

E csoport kijelölése látszólag megismétli a korábbi nehézséget, hogy ti. mit tekintünk jogtudománynak. Amikor azonban a jogtudósi hivatás formális intézményi rögzítettségének hiányában azt feleljük, hogy jogtudós az, akit a szakmai közönség annak elismer, ezzel nem toltuk ki számottevően a válasz megadásának időpontját. E minősítés ugyanis a tudomány normatív szerkezete vagy etikája formájában kellő konkrétsággal megragadható a jogtudomány működési rendszerében.

Weber sokat hivatkozott álláspontja szerint tudós az, aki élethivatásszerűen gyakorolja a tudományos tevékenységet. Akármit értsünk is élethivatáson, a jogtudományi „termelés” lényegében sosem⁹ volt a megélhetés alapja, ha ezen a jogra vonatkozó új elméleti ismeretek szerzését, kidolgozását értjük. Nem volt az már a köztársasági Rómában sem, ahol a responsum-adás díjtalan tevékenységnek minősült. A jogtudósok az évszázadok során jómódú magántudósok vagy gyakorló jogászok voltak, az esetek döntő többségében azonban oktatók, akiknek a megélhetése ugyancsak nem a tudományos, hanem az oktatói tevékenységhez kapcsolódott. A megélhetést adó élethivatás a tanítás volt. Hogy a tanításnak mennyiben képezte feltételét a tudósi mivolt, az más kérdés; a fizetés nem ezért járt, hanem az alkalmazási viszounál fogva. Az egyetemet ugyan a tiszta kutatás műhelyének mondják, de ez csak a XIX. század közepén fellépő törekvésekből visszamaradt jelszó. Annakidején a tiszta tudomány varázsigejével kívántak maguknak önállóságot kiharcolni az akadémikus tudományos közösségek egy fokozódó állami gazdasági ellenőrzés viszonyai közepette. Ez a viszonylag sikeresnek bizonyult erőfeszítés tovább erősítette a tudomány preszízst (Mendelsohn, 1964.). A jogtudomány azonban tárgyánál fogva nem tudott besorolódni a tiszta tudományok közé. Ha megvizsgáljuk az egyetemi jogi oktatók jövedelemforrását, azt találjuk, hogy az a középkorban a hallgatók által fizetett tandíjból származott, majd, különösen a XIII. század közepétől, a kommentátoroktól kezdődően, ezt a fizetséget egyre jelentősebb mértékben egészítették ki a gyakorlati jogi munkából, különösen tanácsadásból származó jövedelmek. Ahol a jogi

⁹ A világ számos jogtudományi folyóiratában (különösen az elméleti jellegűekben) ma sem fizetnek a közlésért.

Történetileg megállapítható, hogy a jogi művek akkor számíthattak többszöri kiadásra (ha ugyan egyáltalán jövedelem származott a közlésből a szerző számára), ha tankönyvként jöttek figyelembe. Ennek viszont az volt a feltétele, hogy a könyv szerzője vizsgáztasson. Ez az egyébként csak mellékjövedelem a tanár hatalmi pozíciójával függött össze, azzal a státusszal, amely a jogtudomány presztízisének is fő biztosítója a XII. század óta. Mert bármilyen jelentős is egy mű tudományos tekintélye szempontjából, ha szerzője az igazságszolgáltatási hierarchiában magas helyet foglal el, a tipikus az, hogy a presztízis az oktatói minőségéből származik.

A legutóbbi időkben a jogtudomány területén is megjelentek a kutatóintézetek, melyekben a tiszta kutatás a megélhetés alapjául szolgáló tevékenységnek számít.

¹⁰ Lásd később.

oktatás nem egyetemi, hanem gyakorlati jellegű volt, mint hosszú ideig Franciaországban, és mint lényegileg mind a mai napig Angliában, ott az alkalmi oktatók eleve jogász tevékenységük jövedelméből éltek.

b) Kiből lesz a jogtudós?

Tudomásom szerint nem készült megbízható felmérés a jogtudósok származásáról, hipotézisként azonban megfogalmazható, hogy a XVIII. század eleje óta a jogtudósok közt feltűnően sok a polgári értelmiségi származású, illetve a hivatalnok jogász családból származó.¹¹ A jogtudomány szempontjából azonban a származásnál is fontosabb, hogy a jogtudomány művelői formális jogi képzésben részesültek, jogászok voltak. (A „formális” az adott kor felfogásában értendő.)¹² A jogásképzés mint szocializációs folyamat sajátos világkép és sajátos gondolkodási technika bensővé tételét jelenti. A jogásképzésben átadott értékek tartalma koronként és társadalmanként változik, amiből korántsem elhanyagolható részleteltérések adódnak. Mindazonáltal közös vonás, hogy a jogász tevékenység a jog funkciója miatt is és a jogászok ügyfelei miatt is kapcsolódik a hatalom szolgálatához, ezért az oktatás a politikai hatalommal kapcsolatos, azt igazoló értékrend elfogadását kellett biztosítsa. Ezen általános összefüggésen túl azonban történetileg lenne vizsgálandó, hogy milyen kötöttséget jelent egy-egy korban a jogtudós számára jogász mivolta.

Tulajdonképpen magától értetődőnek kellene tekintenünk, hogy a jogtudósok a saját szakmájukból kerülnek ki. A jogtudomány azonban e tekintetben két sajátosságot is produkál. Egyrészt természettudományok „alapítói” rendszerint nem voltak „szakemberek”. (Pl. Kopernikusz egyebek közt orvos, jogász és mindenekelőtt politikus és pap volt, és nem pedig csillagász).¹³ A jogtudományt viszont mindenkor, a kezdetektől fogva

¹¹ A római jogtudósok származására vonatkozó, *Schulz* által feldolgozott adatok szerint a jogtudósok különösen a köztársaságiak, a legelőkelőbbek közül kerültek ki, s gyakori volt az egy családon belüli több jogtudós.

A középkorvégi Franciaországban a jogtudósok *Arnaud* adatai szerint döntően a *noblesse de robe* soraiból kerültek ki. – Feldolgoztuk *Landsberg* német jogtudománytörténetét az 1770–1830 közt született jogtudósokra. A megállapítható származású 97 jogtudós apjának foglalkozása a következőképpen alakul: kereskedő, bankár: 10; jogász: 27; hivatalnok, tiszt: 15; értelmiségi (lelkész, tanár): 21; orvos: 7; nemes-földbirtokos: 10; patricius, nagypolgár: 7; polgár: 3; napszámos és alsóbbrendbeli: 3.

¹² A római jogtudósok képzése feltehetőleg nem az egyébként dialógus módszert követő jogi iskolákban zajlott a klasszikus időkben, hanem *responsum*-hallgatás és megbeszélés formájában. Az első „iskolák” mint irányzatok (a *prokuliánusok* és *szabiniánusok*) különbsége talán a szóbeli hagyomány-átadás módjával függött össze.

¹³ De Angliában egész a restaurációig az egyetemen nevelt úriember természettudományos és humanisztikus képzésben részesült. (*Daele*, 40.; ellenkező, de nem meggyőző adatokkal *Shapiro*, 43.). A tudományt egészen kivételesen művelték hivatásos módra az első tudományos forradalom időszakában. Kepler udvari asztrológusként kapta jövedelmét – ha épp kiutalták. A reneszánsz képzésben és tudományos gyakorlatban a szakmai elkülönülésnek még csekély jelentősége volt. Ez azonban nem változtat azon, hogy a jogtudományt akkor is döntően jogászok művelték, még ha ezek a jogászok más tudományos képzettséggel is rendelkeztek, vagy e tudományok iránt érdeklődtek. Mindenesetre jellemző, hogy *Bodin*. a szuverenitás modern doktrínájának atyja, főművének *Daemonológiáját* tartotta. – Újabb társadalomtudományokban, például a szociológiában a legjelentősebb szerzőknek ma is *outsiderek* számítanak. *Marx*, *Weber* jogász volt, *Comte* csillagász.

jogászok művelték. Ugyanakkor a természettudományokban ezek nyelvének ezoterikusává válása után nem szakemberek már nem játszhattak szerepet. Ezzel szemben a jogtudomány néhány döntő változása éppen pályán kívüliek nevéhez fűződik; igaz, ezek hiába írtak jogot tárgyaló művet, a „közönség” sosem tekintette őket jogtudósnak, illetve nem jogi műként tárgyalta munkájukat. Elég, ha Hobbes, Beccaria, Kant és Hegel munkásságára utalunk,¹⁴

2. A jogtudós tevékenysége: a jogtudományi termelés

„Ha szerencséje van, lábjegyzet lesz belőle egy másik tankönyvben”

C. P. Snow

Mi az, amit a jogtudós csinál? A kérdéssel foglalkozók tapasztalataik szerint eltérő választ adnak. A legnagyobb valószínűséggel várható felelet, hogy ti. tudományos vagy legalábbis elméleti tételeket állapít meg a jogtudós, nem több a jogtudománnyal szembeni *normatív elvárásnál*. A későbbiekben még – lehetőségünk szerint – a „jogtudományi” jellegűnek elismert ismereteket és közléseket elemezve közelebbi megállapításokat teszünk majd a jogtudomány által termelt szellemi termék jellegéről. A jelen funkcionális elemzés azonban éppen a vizsgálódás körébe bevonandó meghatározását szolgálja, így ezen a ponton határozott kijelentést még nem tehetünk. Meg kell elégednünk azzal az általános tétellel, hogy a jogtudomány valamiféle ismereteket vagy legalábbis elképzeléseket gyárt. De ezen, csak később felbontható fekete doboz meghatározásához annyit mégiscsak tudunk – s ez a jogtudomány mibenléte szempontjából igen lényeges –, hogy

¹⁴ Hobbes a *Leviatán* bizonyos fejtegetései révén az analitikus jogtudomány atyja. Írt kifejezetten jogi munkát is (*Dialogue*). Ez azonban csak Hale főbíróra, illetve jogirodalmi munkásságára hatott, s az is kéziratban maradt (*Holdsworth*, H. E. L. V. 500–513.). Hogy Hobbes nem hatott a jogtudományra mint jogtudós, ez talán az ő egészen sajátos politikai helyzetével, kiátkozottságával még magyarázható lenne. De ez az érv a másik három köztiszteletben álló szerzőnél elesik. Kant, Zeilleren, és Feuerbachon, és jóval később az újkantianus jogászokon, Hegel főleg Ganson keresztül, ill. mint filozófus hatott a jogtudományra; saját jogtudományi elképzeléseiket jórészt figyelmen kívül hagyta a jogtudomány, Beccaria-ról a következőket írják: „szereti az emberiséget, de egyáltalán nem ismeri a (jog)tudományt és a történelmet” (*Hajdú*, 145). Kant hírhedt jogtudományi nonsenseiről (kül. házasságfelfogása miatt). Kant jogi ismeretei másodkézből származtak, és igen felületesek voltak. Így hiába zseniálisak filozófiai meglátásai, amelyeket a jogra alkalmaz, nem volt képes ezeket közvetíteni, beilleszteni a jogtudományi kommunikációba. Tevékenysége ráadásul elsősorban „a régi természet- és észjog jogi metafizikájának szétzúzása, illetve abszolút tartalmi posztulátumaik megengedhetlenségének kimutatása volt” (*Wieacker*, 352.). *Hegel*, (1971.) elég jól ismerte a korabeli jogirodalmat, de nyelvezetével nehezített filozófiai felfogása akadályozta, hogy beépüljön a jogtudományba; elvégre rögtön azon kezdte (2. §.), hogy kimutassa, miszerint a jogtudományban lehetetlen az általános meghatározás, mert az közvetlenül láthatóvá tenné a jogtalant. Ha ezt a jogtudomány mint kritikai tudomány immanens korlátaira értette, úgy csak egyet lehet érteni vele, viszont nem lehet csodálkozni azon, hogy egy ilyen leleplező felfogás nem találkozik a leleplezett egyetértésével. *Wieacker* viszont Hegel hatástalanságát a polgári jog tudományára „a szellem történetének paradoxonai” közé sorolja (415.). Mindenesetre találónak tűnik von Eschenmayer egy *Bergbohm* (11.) által idézett tétele: „A jogfilozófiában a filozófusokat illeti az első szó, és számukra a tételes jog ismerete inkább káros mint hasznos.” *Kant* (1916.) nem véletlenül szólította föl a jogászokat a tételes joggal való szakításra a jogfogalom megalkotása érdekében.

mi az az *anyag*, amit a jogtudomány földolgoz. Másfelől módunk van a tudományos termelés általános hatásának figyelembevételével bizonyos következtetéseket levonni a végtermékre. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nemcsak a vizsgált anyag, hanem a végtermék is visszahat magára a tudományos termelésre, hiszen egyrészt a továbbiakban ezzel a kész anyaggal is számolnia kell a jogtudományi termelésnek, másrészt a jogtudósok és a jogtudomány helyzetét (is) éppen e „késztermék” társadalmi értéke (értékelése és eladhatósága) teremti meg.

Ami mármost a jogtudomány által figyelembe vett anyagot illeti, a jogtudomány a joganyaggal, továbbá a kollégák szellemi termékével (a már objektíválódott jogtudománnyal általában, illetve a referenciaként figyelembe vett egyes jogtudományi munkákkal és megállapításokkal különösen) foglalkozik. A tevékenység tárgyát döntően a tevékenység célja (l. alább) határozza meg. A jogtudományi termelés anyagául szolgálhatnak a társadalmi élet nem jogiként értékelt további tényei, összefüggései, illetve az ezekre vonatkozó, már kialakult elképzelések is. A „legtisztább” jogtani megközelítés előfeltevései szerint is figyelembe kell venni a jogszabályon túl az életviszonyokat, abban az értelemben, amelyet a jog annak tulajdonít. Kelsen tiszta jogtana, ha negatív formában is (más elméletek cáfolataként) egy sor nem tisztán jogi kérdésre vonatkozó, bár a jogtudomány vagy a jog szempontjából releváns összefüggést, illetve tételt is tartalmaz. Minthogy azonban ez a társadalmiság-maradék minden társadalomtudományban jelen van, ahogy valószínűleg az egyes természettudományi ágakban is van az adott ágazat körén kívül eső összefüggés, s még a matematikáról is bebizonyosodik, hogy időnként vissza kell térnie életbeli összefüggésekhez (Neumann, 1965. 27.), ezért ennek a reziduális társadalmiságnak mint tudományos anyagnak a tárgyalásától itt eltekintünk. Természetszerűleg a jogtudomány művelési módjai, illetve a jogtudományfelfogások alapvetően különböznek egymástól e „külső” társadalmi tények jelenlétének arányában és jelentőségének el- vagy felismerésében.

A jogtudomány szorosan vett tárgyai röviden az alábbiak:

- a) joganyag;
- b) konkrétan figyelembe vett más jogtudósok művei;
- c) objektíválódott jogtudomány.

A b) és c) szétválasztását, bár a genetikus összefüggésük nyilvánvaló, a kezelésmódbeli különbség és hatás eltérése miatt tartjuk szükségesnek. Másként használja ugyanis a jogtudós az egyes kollégák jogirodalmi álláspontját és másként azokat a tudományos előfeltételeket, amelyek talán nem is tudatosulnak (és amelyek inkább már a munkaeszköz, mintsem a munkatárgy fogalmával analógok).

Ad a). A jogtudomány belső problémáinak gyökerét rendszerint a joganyag változásaiban látják. Kirchmann már 1847-ben ebben jelölte meg (egyebek között) a jogtudomány értéktelenségének okát. A jogtudományi munkák – hangzik a gyakori kifogás – meghatározott joganyagra vonatkoznak, s a joganyag érvényességének megszüntetésével értékét és értelmét veszti az arra vonatkozó jogtudományi mű is. „A törvényhozó három helyesbítő szavára egész könyvtárak válnak makulatúrává.” Valóban, bizonyos fajta jogtudományi munkák (s időnként ezek vannak többségben) nem kerültek el a Kirchmann által jelzett szomorú sorsot. Valószínű azonban, hogy ez a tétel a jogtudomány egészét nem érinti. Bizonyos állatfajok kihalása vagy egy-egy üstökös eltűnése, egy meteor megsemmisülése nem jelent különösebb csapást a zoológiára vagy a csillagászatra.

Sőt a „fényéter” feltételezésével megalkotott tudományos tételek a fizikában nem veszítették érvényüket (a fizika e része nem veszítette el tudományos értékét) azok után sem, hogy Einstein a „fényéter” feltevését fölöslegessé tette. A joganyag változása nemcsak a tételes jog törvényhozói módosításának figyelembevételét feltételezi. A joganyag mindenkor a viszonylagos meghatározatlanság és állandó átalakulás állapotában van. Ez a jogtudományi művek gyors avulásához vezethet. Landbsberg (931.), a német jogtudománytörténet bűvara például kiemeli, hogy Dernburg 1854-ben megjelent kártalanítási könyvét „még” (!) 14 (!) év múlva is újra kiadták. A művek bomlási ideje a tételes jogtudományokban nem jelenti magának a tudománynak az „illékonyosságát”. Az anyag „határozatlanságához” külső tényezők is hozzájárulnak, nevezetesen olyan *előfeltevések*, amelyek arra vonatkoznak, hogy *mít kell joganyagként figyelembe venni*. Ezek a feltevések döntően ugyan a joggyakorlatból, a jogéletből származnak – esetleg tételesen rögzítettek –, de a tudományos megismerésnek is szerepe van az anyag kijelölésében. Például a gyakorlatban jogként érvényesülő szokások figyelmen kívül hagyása egy adott jogtudományi feltételrendszerben magának az anyag körének, és az ily módon nyert jogtudományi ismeretnek a körét és természetét is meghatározza. A vizsgálati anyagnak e sajátos viszonylagosságát a jogtudomány egy további – és történetileg természetesen más-más mértékben érvényesülő – hatása befolyásolja, nevezetesen önmaga visszahatása anyagára. E visszahatás közvetett vagy közvetlen lehet. Közvetett, amennyiben a jogász tevékenységet befolyásolva alakítja saját anyagát, és közvetlen, amikor a jogtudományi megismerés eredménye maga is jognak számít. Bármennyire különös sajátossága is ez a jogtudománynak, látszólag nem kellene a jogtudomány szempontjából – más tudományokhoz képest – lényeges sajátásra vezetnie. Hiszen a megismerés pillanatában a később létrejövő még nem hathat vissza. Ha a fizikai megismerés során az Einstein, Heisenberg és még sokak által áhított végső világképlet kimondása hirtelen átalakítaná a világot – amint azt bizonyos értelemben a középkor végi mágikus-hermetikus tudomány képzelte –, ez nem változtatna a fizikai tudomány szerkezetén és megismerő jellegén. Nem változtatna azon, hogy a megismert világ a végső és változtatást eredményező logosz kimondása előtt milyen volt. Kérdés azonban, hogy folynának-e egyáltalán fizikai kutatások, ha egy végső logosz ilyenfajta hatásától kellene félni. Az atombombával kapcsolatos balsejtelem ugyan nem alakította át a fizikát, de úgy tűnik, hogy a genetikai megismerő folyamat, bizonyos gyakorlati alkalmazási következményektől rettegve némileg átalakult. Pedig itt nem is a tudomány, hanem a tudomány alkalmazásának következményei vetik fel a problémát. A jogtudomány esetében viszont nem is a megismerés alkalmazása, hanem már a pusztán megismerés visszahat a tárgyra. Márpedig ez, a megismerési folyamat intencionalitására tekintettel, a megismerést alaposan befolyásolhatja.

A jogtudomány anyagának szöveget és magatartást tekint (magatartást joganyag értelemben annyiban, hogy nem szükségképpen kristályosodott ki írott formába az anyag, tehát nem igaz, hogy pusztán szövegelemzésről van szó). Ezért bizonyos tudományokhoz erősen közelít (nyelvtudomány, jelentés-tudományok, szociológia); másrészt a jogtudományt anyaga élesen szembeállítja a természettudományokkal, ahol a megfigyelés empirikus-anyagi tárgyakra vonatkozik. (Legalábbis a tudomány fejlődése egy bizonyos szakaszára ez volt a jellemző.) E gyakran hangsúlyozott és a jogtudomány számára sok nehéz percet okozó eltérés azonban részben csak látszólagos, ugyanis a modern természettudományok művelésénél is előáll az a helyzet, hogy az elméletképzésnél már nem naturális

jelenségekkel, hanem ezeket absztraháló, rögzítő jelekkel van dolga a kutatónak.¹⁵ A döntő különbséget inkább abban látom, hogy a fizikus számára a tudás, illetve a probléma formalizált megjelenésében is funkcionális következményekkel bír, jogban, illetve a jogtudomány számára megjelenő fogalmaknak viszont, ha vannak is funkcionális következményeik, ezek mindenesetre minőségileg alacsonyabb szintűek. Közelebről, egy adott fogalom (illetve ezzel egyenértékű összefüggés, tétel) kevésbé szigorúan meghatározott következmény-tartománnyal rendelkezik. Például az einsteini rendszerben a fénysebességnek egy adott képletben szigorú következményei vannak, nevezetesen, hogy ahhoz fénysebességen aluli sebességet adva a fénysebesség nem változik (Einstein, 73.).¹⁶ Ugyanakkor például a tulajdonfogalomnak bármilyen szintű meghatározása csak kevésbé szigorú értelemben jelöli ki az ebből származó következményeket. A tulajdonnak olyan meghatározása, miszerint az „birtoklás, használat és rendelkezés”, nem tartalmaz egyértelmű következményt a tulajdon megszüntethetlensége vonatkozásában. Sőt még a tulajdon elidegeníthetlenségét kimondó tétel sem jelenti szükségképpen – akár az adott rendszeren belül is – a megszüntethetőség egyidejű kizártságának elvét. (Formál-logikailag igen, de a gyakorlati jogtudományi tevékenység éppen az ellenkezőjét bizonyítja.)

A jogtudománynak a joghoz való kötődése jelentős mértékben befolyásolja a jogtudomány színvonalát.¹⁷ Az összefüggés további elemzést igényel. Hipotézisszerűen annyit mondhatunk, hogy a jogi szabályozás adott szerkezetétől – ha a szabályozás egyébként kiépült – a jogtudomány csak részintézményekben tud elszakadni, különösen ha jogpozitívista jellegű. Így pl. az egyébként színvonalas NSZK-beli közigazgatási jogtudománynak „az eljárási jog meglehetősen mostoha gyermeke. A magyarázat kézenfekvő: a Német Szövetségi Köztársaságban nincs általános államigazgatási eljárási törvény . . . s a . . . jogdogmatika vizsgálatai körén kívül hagyandónak tekinti azt, aminek tételes jogi alapja nincs még akkor sem, ha az intézmény ténybeli létezését nem is vonhatja és nem is vonja kétségbe.” (Szamel, 1976. 273.). Ahol viszont csak a szabályozás igénye jelenik meg társadalmi problémaként, ott a problémára joganyag hiányában (ill. a nyilvánvalóan elégtelen joganyag esetén) épp egy új jogtudományi paradigma, ill. szakjogtudományág lehet a válasz, mint a munkajogot időben megelőző, előkészítő munkajogtudomány esetében. Jogtudomány nélkül modern jog nem létezhetett: nem alakulhatott ki korszerű jog az egyébként fejlett árutermelő athéni poliszbán, mivel itt a viszonyokat politikai (ill. filozófiai) jellegüként gondolták el és nem volt külön jogi elmélet (Jones, 3.). Kirchmann (27.) egyik érve a jogtudomány ellen, hogy a görögök is megvoltak jogtudomány

¹⁵ Einstein speciális relativitás elmélete az elektromágneses tér Maxwell-féle egyenleteinek köszönhető keletkezését (Einstein, 295.), vagyis lényegében az elméletképzés a formalizált rendszer belső ellentmondásainak leküzdésére irányult, megfelelően megválasztott hipotézis felhasználásával.

¹⁶ A fénysebesség ugyan kísérleti megfigyeléssel nyert számszerűsíthető érték, de ebben az összefüggésben ennek a mennyiségi értéknek különösebb jelentősége, úgy tűnik, nincs, tetszőleges érték lehetne. Ami számít, az az, hogy adott összefüggésrendszerben nem növelhető mennyiség.

¹⁷ Figyelemre méltó például, hogy milyen színvonalbeli eltérés mutatkozott a párizsi, illetve orleansi egyetem jogtudománya közt. Párizsban politikai okokból 1219-től tilos volt római jogot tanítani, itt csak a dekrétumokkal foglalkoztak (Villers, 102.). Ugyancsak szembeötlő – és bizonyító erejű – a középkori büntetőjogtudomány alacsony szintje a magánjoggal összevetve. Ez meglepő hiszen a naturális gazdaságban a büntetőjognak nagyobb a gyakorlati szerepe, mint a magánjognak. Az ok: a Corpus Iuris büntetőjogának fejletlensége.

nélkül. Ám joguk technikai színvonala el is maradt a római jogétól. (Sajnos máig hiányzik az összehasonlító jogszociológiai vizsgálat, mely eldöntené, milyen hatása volt ennek a társadalmi viszonyokra.) Rómában viszont a jogi szerkezetek kialakítása elválaszthatatlan volt a jogtudósok működésétől (Schultz), bár hatásuk nem annyira a hivatásos jogászokon, hanem közvetlenül a praetoron keresztül érvényesült. A glossátorok, majd Bartolus és társai véleményei perdöntőek voltak; a német jogi egyetemek még a XIX. században is Spruchkollegiumként működtek. Az egyetemek hiányával magyarázza Bónis (8.) a középkori magyar jogfejlesztés alacsony színvonalát. De általánosabban nézve is, a jogtudomány mint a joggal való elméleti – vagyis nem közvetlen döntéskényszer irányította – foglalkozás nélkülözhetetlen volt a jog működésében. Ez könnyítette meg a joganyag egységes kezelhetőségét (a dogmatikával), megtanulhatóságát, valamint, amennyiben kellő távolságot tartott tőle, biztosította a változást (mind titkos adaptációval, mind a továbblépés útjainak megjelölésével). Fejlett jogtudomány és kiépült szabályozás esetén a jogtudományt részben épp a joganyag bonyolultsága teszi szükségessé; annak bonyolultságát csökkentheti (Luhmann, 1972. 204.). A jogtudomány e tekintetben a közgazdaságtanra és a szociológiára hasonlít. Ezek létrejötte a társadalmi fejlődéstől annyiban is függött, hogy – mint Marx kimutatta – a belső viszonyok objektíve absztrakt elszigetelt viszonyként jelentek meg. A bonyolultság mellett azonban a belső szerkezeti elemek viszonylagos megszilárdulása is feltétel. Kétségtelen, bizonyos esetekben igazolható, hogy a jogtudományt a jog bonyolultsága hívja életre. Lőrincz (340.) pl. a francia közigazgatástudomány fejlettségét a közigazgatás kodifikálatlanságából, az alapvető fogalmak egységes rendezésének hiányából magyarázza, Varga (1979. 274.) a XVIII. századi jogtudományra tesz hasonló kijelentést. Ha azonban figyelembe vesszük az ellenpéldákat (Angliától a XIX. századi magyar jogig), nem tekinthető általános érvénnyel igazoltnak az elmélet bonyolultság-csökkentő hatása a jog vonatkozásában. Ezért nem is tekintjük ezt a jogtudomány léte „általános” magyarázatának.

A jog társadalmi szerepének változása és magának a joganyagnak a növekedési üteme valószínűleg mennyiségi – és részben minőségi – értelemben is gátat szab a jogtudomány növekedésének. Míg a természettudományokban a közlemények száma exponenciálisan nő, kb. 10 éves duplázódási idővel (Solla Price, 24.), a jogtudomány esetében az sem bizonyos, hogy beszélhetünk-e a publikációk számának növekedéséről.¹⁸

¹⁸ Az Index for Foreign Legal Periodicals-ban közölt címek 1961-ben 140, 1966–69-ben 460 (átlag 153) 1975-ben 286 oldal terjedelemben kerülnek felsorolásra. A változás részben abból ered, hogy nőtt a földolgozott (figyelt) folyóiratok száma. (1961-ben 264, ill. 1975-ben 367, de ezek többnyire új kiadványok; tördeléstechnikai okokból 1970-ig átlagosan több tétel szerepel egy oldalon.) Magyarországon a magánjogi közlemények száma 1861 és 1930 közt átlagosan évi 122; 1970–72 között 295, ugyanezen a jogterületen 1973–76 között 243. A növekedés kétségtelen, de lassú, és hiányzik a természettudományi közlemény-növekedés egyenletessége. Felvetődik a kérdés, vajon nem egy minőségi növekedés előtti szakasz adatai miatt alacsony az 1867–1930 közti időszak átlaga. Ezt valószínűsíti, hogy az 1930–34-es időszakot az 1970–76 közti időszakokkal összevetve 64, illetve 44 monográfiát találunk. (Források: *Szladits–Ujlaki, Ujlaki, Nagy*).

A természettudományok mai „nagy tudományos korszakában” él a valaha élt tudósok 80–90%-a, a hivatkozások döntően kortársaktól származnak. A jogtudományban valószínűtlen, hogy ma élne a jogtudósoknak akár többsége is (vö.: a jogtanulók számának alakulásával), amit azonban a szakirodalmi hivatkozások nem tükröznek, lévén ezek döntően kortársiak (talán a jogelméletet kivéve). Ebben a jogtudományi „avulás” sajátossága jelenik meg (ld. az iskoláknál).

Ad b). A jogtudomány tárgyát képezik a kollégák művei. „... (M)inden korszak filozófiájának . . . előfeltételét egy meghatározott gondolati anyag alkotja, amelyet elődei hagytak rá, és amelyből kiindul.” (MEVM II. 484.). A jogtudomány történetében a kollégákra való hivatkozások szerepe – részben a jogtudomány adott fejlődési színvonala szerint is – eltérő. A jogtudománynak abban a virágkorában, mely a jogi világnézet uralmával függött össze, mindenesetre a jogtudományi munkák nagyobb részt más jogtudósok nézetének kritikai ismertetéséből állottak. Schwarz, (1910. 23–27.) a korabeli magyar jogtudományt egyfajta másolóirodaként jellemezte. Megállapításai időben és térben extrapolálhatók. A jogpozitivizmus legtökéletesebb kifejeződésének (mások szemében körtünetének) számító bergbohmi mű, a „Jogtudomány és jogfilozófia” lényegében a természetjog elleni támadásként íródott, és a szerző saját álláspontját a természetjog kritikájaként, mintegy lábjegyzetben fejt ki. A pozitív feldolgozásnak szánt második rész sosem jelent meg. Egyetlen pandektarendszert sem fejeztek be. Hasonlóképpen a meglevőhöz fűzött megjegyzésekből állt jóval korábbi korok jogtudománya is (glosszátorok, posztglosszátorok és kommentátorok). A jogtudományi munkákban a szakirodalom állandó ismétlésének túltengése nemcsak kritikai jellegű, hanem a tekintélyi hivatkozásokra való – az iskolák működésével összefüggő – jogtudományi hajlandóság is munkál benne. A szakirodalom anyagának lehető legteljesebb feldolgozására való törekvés, ami a jogtudományon belül általában a megbízhatóság és elmélyültség jele, szembeötlő sajátága a jogtudománynak. Ez a tekintélyi érvelés nemcsak a katedratudomány német művelésének hatása. Az adott tudományanyag tekintélyvel vagy akár kritikai kezelésének szükséglete mögött magának a mások művében adott ismeretanyagnak az alacsony megbízhatósági értékére vonatkozó ki nem mondott előítélet játszik szerepet. Szembeötlőbbé válik ez, ha összevetjük más tudományágak hivatkozási gyakorlatával. A teljes releváns irodalom kezelésének igénye a természettudományokban általában nem merül föl, hiszen itt rendszerint van egy-egy végső elfogadott formula, amely után az adott területen, legalábbis egy ideig, nincs újabb közlés, és így elegendő a „végső” közismert formára egyetlen hivatkozás. Eltér a hivatkozások közleményen belüli szerepe is. A jogtudománnyal ellentétben a hivatkozások többsége, leszámítva az elkerülhetetlenül szükséges tekintélyi hivatkozásokat – pl. a kutatóhely-vezetőre –, döntően a saját adat (megállapítás) igazolására szolgál. Eltérő hivatkozások akkor vannak, ha valamilyen ellentmondás van közöttük. A jogtudományi közleményekben viszont az idegen anyaghoz kötődés a jogtudományi megismerés olyan belső sajátágaival függ össze, mint a verifikálás nehézsége, valamint az értékelés formáinak nem-intézményesültségéből adódó állandó vitatkozás-szükséglet.

Ad c). Ha elfogadjuk, hogy jórészt idegen közlemények feldolgozásából tevődik össze az új jogtudományi mű, aligha meglepő, hogy a jogtudományi kérdésfeltevések végül a jogtudományt mint objektivációt (a saját objektivált mivoltát) is a jogtudomány kutatási tárgyává teszik. Amikor azonban azt mondjuk, hogy önmagában adottak a jogtudomány megismerési tárgyai, nemcsak az előbbi összefüggésre gondolunk, hanem arra is, hogy az adott pillanatban létező tudomány jelöli ki a kutatási problémát. Adott esetben tehát a jogtudós nem egy új, konkrét szabályozásról vagy régi szabályozás új alkalmazásáról ír, hanem például a szerződésről. Végső fokon – de csak végső fokon – persze a hagyományos, az elvont kategóriarendszerben rögzített jogtudományi témák is a joganyagból származnak. Mégis ebben a helyzetben nagy a jogtudomány belterjessé, ezotérikusává válásának esélye.

A jogtudomány közönsége

És mert a két tudóst egyképp áthatotta a jog méltósága, és a bizottságban egyikük sem tudott többséget szerezni magának, elébb tévedéssel, majd gyors egymásutánban logikátlansággal, szándékos félremagyarázással és hiányos eszmeiséggel vádolták meg egymást.

Musil

Mint minden tevékenységgel, mely szellemi hatásra törekszik, a jogtudománnyal kapcsolatban is felvetődik, hogy a jogtudósok munkája kit érint, *kinek szól*. Ez a „kinek szól” természetesen magában rejti azt is, hogy *kinek a szolgálatában* áll a jogtudomány. Mert anélkül, hogy közvetlen érdekmanipulációval és ebből eredő elfogultsággal vádolnánk, már a megközelítés e szakaszában is, a jogtudományt, tény, hogy egy adott közönséghez intézett közlés mint folyamat nem független annak reagálásától. Másfelől viszont helytelen csak a közönség függvényében felfogni a közlési folyamatot. A közlésnek, illetve a tevékenységnek meghatározott célja van. A helyes megközelítés a közlési cél és az érintett közönség összefüggéséből indul ki.

De hogyan? – kérdezhetnék a tudomány barátai: Hát lehet más célja egy tudománynak, mint a megismerés? És ha vannak is a tudományon kívül más emberi tevékenységek, amelyeket megismerésre törekvés jellemez, vajon nem épp a cél, nem az önmagáért való megismerés különbözteti-e meg és emeli ezek fölé a tudományt? Nem még ismeretlen szellemi területek meghódítása, új ismeretek szerzése volna a tudomány célja?

A tudomány mint öncél része a tudomány valóságának. Ám – úgy tűnik – maga a „cél” kifejezés félreérthető, mert ezen többnyire az egyes ember, egyetlen tudós céljait értjük, és ezt az emberszabású (antropomorf) felfogást visszük át a tudományra mint objektivációra, illetve tevékenységegyüttesre. Márpedig semmi biztosíték nincs arra, hogy egy intézményrendszer a belső céltételezések szerint fog működni. A tudomány saját fejlődése során felvetődött problémákkal foglalkozik, a problémákat, legalábbis ezek egy részét, saját belső mozgása veti föl (Peschka, 1967.).

Ezen a ponton szükséges utalnunk arra, mennyiben tekinthető a tudomány fejlődése a társadalmi szükségletekre adott válasznak. Legáltalánosabban a tudomány fejlődése összefügg a társadalom szükségleteivel. A tudomány eredményeivel társadalmi szükségletek válnak kielégíthetővé. Hogy egyáltalán tudomány működhessen, annak is meghatározott társadalmi-gazdasági előfeltételei vannak.¹⁹ De végülis a megoldások magát a

¹⁹ Az is kétségtelen, hogy a tudományfejlődés egyes szakaszaiban, különösen a modern tudomány kialakulásakor, konkrét gazdasági, haditechnikai stb. szükségletek, általában véve tehát a technikai kihívás jelentős mértékben hozzájárult mind a tudomány létrejöttéhez, mind pedig bizonyos alapalképzésekhez, amelyek többé-kevésbé rejtve, szinte a mai napig jelen vannak a tudomány önmagáról alkotott elképzelésében. *Merton*nak egy korai tanulmánya (204–209.), mely közvetlenül *Borisz Hesszennek* mindjárt említendő, és a vulgármaterialista tudományfejlődés-felfogást „eszmenyi” tisztaságban képviselő tanulmánya kapcsán született, kimutatta, hogy a XVII. században milyen rendkívüli szerepe volt a haditechnikai érdeklődésnek a mechanika fejlődésében; a gázok mozgása és a

problémát szolgálják, és az egyik probléma szüli a másikat. Épp a saját logikájukat követő kutatások és az ily módon gazdagodó tudomány teszi lehetővé a kiinduló technikai kérdések megoldását azonban immár nem közvetlenül, hanem külön alkalmazási (implementációs) folyamatban. „... (A) derivált problémák a tudományos hagyományba tisztán tudományos érdekességű problémaként épülhetnek be. Ez azt jelenti, hogy a tudományos kutatás gyakran olyan vonalon halad, amely azután, hogy az eredeti problémák nyilvánvalóvá váltak, nagymértékben függetlenül a társadalmi erőktől, és ily módon sok kutatást csupán rendkívül gyenge fokban lehet gazdasági vagy katonai fejleményekhez kapcsolni. Így a tudomány önálló kutatási kört alakít ki, amely szorosan tudományos és nem hasznossági megfontolásokon alapul.” (Merton, 209).²⁰

Míg egyfelől hangsúlyozni kell, hogy a jogtudomány, amennyiben tudomány, épp saját (belső) problémáinak megoldásával lehet társadalmilag értékes, másrészt nem felelkezhetünk meg arról sem, hogy még amikor a jogtudós hite szerint pusztán megismerésre törekszik a tudományos normatíváknak megfelelően, a jogtudomány akkor is elválaszthatatlanul kapcsolódik a jogalkalmazáshoz és a jogalkotáshoz. Ennek megfelelően a jogtudományi tevékenységnek több közönségét különböztethetjük meg:

1. jogászok illetve jogalkotók;
2. jogtanulók;
3. jogtudósok.

A jogtudomány és a modern jog említett bensőséges funkcionális kapcsolata ellenére ma a jogászai és jogalkotói közönség tételezése olykor merő ábrándnak tűnik. Azt szokták mondani, hogy a jogtudományi közlemények nemigen jutnak el a jogászsághoz. A jogtudománynak a jogalkalmazásra, sőt a jogalkotáshoz gyakorolt hatása történetileg csökkenni látszik. Míg a régebbi jogtudomány közvetlen jogalkotó tényezőnek számított, mára egyes jogrendszerekben – így nálunk is – még a jogtudományra való hivatkozás is

---

szabadedésre vonatkozó kutatások egyaránt összefüggtek a lövedékek röp-pályája meghatározására való törekvéssel. A Royal Society alapítása (1662) utáni évtizedekben átlagosan 10%-ra tehető e területen belül azon kutatások aránya, amelyek kifejezetten haditechnikai feladatokkal függnek össze. A továbbiakban azonban a haditechnikai (általában technikai) kihívás már kevésbé befolyásolta a tudósokat.

²⁰ Föltehető, hogy a modern tudomány, rendkívüli mértékben pénzigényes lévén, a pénzügyi alapok folyósítása folytán társadalmilag meghatározott problémákhoz kapcsolódik. Gyakorta említik a modern háborúk és más nagyszabású vállalkozások (úrprogramok) tudományalkító hatását is. Kétségtelen, a megfelelő pénzügyi alapok nélkül a modern tudomány fejlődése szinte elképzelhetetlen, még akkor is, ha ez a pénzügyi alap döntően a gyakorlati-alkalmazási folyamatban szükséges. De a tudomány-adminisztrálók minden ellenkező hiedelmével és híresztelésével szemben a tudósok nagy része (már aki egyáltalán foglalkozik a kérdéssel) továbbra is úgy véli, saját tudományága kutatásainak logikáját követi és azokra a kérdésekre keres választ, amelyek a tudomány adott állása szerint kérdések. Az állami kutatásirányítás ténylegesen csak annyit tehet, hogy a felvetődő problémák között szelektál és azokat részesíti előnyben, amelyek beláthatóan társadalmi-gazdasági szükségletet elégítenek ki. Ezt azért szükséges elmondani, mert éppen a jogtudománnyal kapcsolatban él az a vulgármaterialista elképzelés, amelyet annak idején (1931-ben) egy londoni konferencián a Buharin vezette szovjet küldöttség és különösen Borisz Hesszen, a Moszkvai Fizikai Intézet akkori igazgatója fejtett ki (*Newton Principiájának társadalmi és gazdasági gyökerei* címmel). Ezt a vulgármaterializmust a szovjet tudományelmélet már fényévekkel maga mögött hagyta. Azért fontos mindezt tudásitanunk, mert a jogtudomány sajátossága feltételezésünk szerint többek közt épp abból ered, hogy itt távolról sincs meg az a distancia a tudomány és gyakorlat között, ami más tudományokat jellemzi.

hiányzik a jogalkalmazásból. (A tendencia nem egyértelmű. Angliában például épp a XX. század elejétől lehet a bíróságon jogtudományi munkára hivatkozni.) Számos történeti példa hozható arra is, hogy a politikai hatalom kifejezetten ellenezte a jogtudományi tevékenységet. Így kívánták elejét venni a jogalkalmazás minden jogon kívüli befolyásolásának (porosz ALR Einl. 6. §; bajor BTK, 1813.; továbbá Napóleon álláspontja). Ám a formális tilalmakat előbb a nélkülözhetetlen jogászképzési, majd a joggyakorlati szükségletek és a hagyomány ereje áthágták.

1. A jogászai közönség mennyiségileg és minőségileg is befolyásolja a jogtudományt, részben mert kevesebb jogász esetén a publikációs lehetőség csökken, kevesebb egyetem kell, ami közvetlenül kihat a jogtudósok többségét kitevő jogtanárok létszámára. Alacsony tudóslétszám mellett viszont nem lehetséges a jogtudomány minőségi fejlődéséhez szükséges dialógus. A magyar jogtudomány egyes ágainak elmaradását is ez magyarázza Szamel (1978.) szerint. A jogalkalmazó és jogalkotó közönség belső összetétele is hat a jogtudományra: így például az ügyvédek és a hivatalnok-jogászok aránya. Az ügyvédek feltehetőleg nyitottabb, több alternatívát hagyó megoldásokat kívánnak, hogy egy adott esethez az ügyfél érdekéhez igazodó megoldást rendelhessenek, míg a hivatalnok-jogász inkább zárt, végleges rendezést kíván. Az újabb jogtudomány antidogmatikus átalakulásában, a nem-normatív összefüggések jogtudományi figyelembevételében, illetve a jogtudomány visszaszorulásában közrejátszik, hogy a jogalkalmazó és jogalkotó közönségen belül megnőtt a nem-jogászai végzettségű, vagy nem-jogászai szerepet betöltő csoport aránya és szerepe.

Átalakult a jogtudomány szerepe a jogalkotásban is. Míg a régebbi nagy törvényművek rendszerint nagy jogtudósok munkái voltak (Schwarz, 1962. 181.) (persze nem feltétlenül az volt a legnagyobb jogtudós, akinek megfelelő törvényt sikerült hoznia), addig a modern viszonyok közt a törvényszerkesztés szakjogászai munkává vált, amelynek végzői csak szerencsés esetben rendelkeznek jogtudományi érdeklődéssel. (A szerencsés eset a jogtudomány szempontjából értendő: a jogtudósi mivolt nem biztosíték a jó törvényszerkesztésre.) A modern jogtudomány zártabbá válik, és távolabb esik a gyakorlattól. Nem mond ellent a fentieknek az sem, hogy a gyakorlatban élők is részesei a jogtudományi termelésnek, elsősorban a gyakorlati problémák elméleti megközelítése révén. Ennél fontosabb, hogy a jogtudományi tevékenység arra vonatkozó tételek kimondásában áll, hogy milyen is a jog, mi is a jog (a konkrét jogintézmény, jogszabály vagy esetmegoldás). A jogtudomány a vizsgált jogi jelenség belső ellentmondásai vagy társadalmi elfogadhatatlansága miatt és annak tükrében rámutat arra, hogy milyen legyen a jog. Tehát ha elvonatkoztatva is, ilyenkor a jogalkotói és jogalkalmazói tevékenységet reprodukálja. Ez a gondolati reprodukció, amely konkrétan – az értékes jogtudomány esetében – természetesen gondolati előlegzés, végső fokon nemcsak a tudományos közönség értékítéletében és az intézményesült hierarchián belüli karrier jutalmában részesülhet; verifikáció a jogalkotás és jogalkalmazás is. Például az akaratelmélet logikája mellett adódó egyetlen lehetséges jogtudományi „következmény” (tétélezzük fel, hogy van ilyen „egyetlen”) adott esetben ellentétbe kerülhet a bírói gyakorlattal. Ha az ilyen jellegű ellentmondások általánossá válnak, az az akaratelmélet egészének felülvizsgálatára fog vezetni. Hasonlóképpen, a klasszikus büntetőjog büntetéselméleti alapfelfogása meghaladottá vagy legalábbis kérdőjelessé vált olyan mértékben, ahogy a klasszikus büntetőjogtól eltérő új kodifikációkra került sor. A gyakorlat kritikája nemcsak a maga közvetlenség-

gében jelentős. Másrészt viszont az elméletképzés hiú figyelemmel kíséri önmaga gyakorlati igazolódását. Ez természetesen nem közvetlen, szoros értelemben vett verifikálás. Másrészt jogtudományi szempontból csaknem annyira igazoló hatású lehet az, hogy a jog ilyen lesz (lehet), mint az, hogy ténylegesen ilyen, vagy e felé hajlik.

2. A jogtudománynak ezt az erős gyakorlati tevékenység irányultságát fokozza a joghallgatói közönség. A jogi oktatás ugyanis alapvetően – ha nem is mindig szándéka szerint – a joggyakorlatban való részvételre, a jog alkalmazására készíti elő a jövődöbéli jogászt.²¹ Bár az oktatói tevékenységgel helytelen lenne azonosítani a jogtudományt, ennek történeti gyökerei jórészt az oktatásba nyúlnak. Történetileg a jogtudományi – egyesek szerint annak lényegét alkotó – rendszerezés többek közt oktatási célokat szolgált.

A jogtudomány és a képzés kapcsolata átvezet egy átfogóbb összefüggéshez, nevezetesen a jogtudománynak a joggal kapcsolatos társadalmi ismeretek elosztásában játszott szerepéhez. Közhely, hogy a jogászság társadalmi szerepe és e szerep jelentősége, presztízse, végső fokon pedig a jogászság hatalma is, a sajátos jogi ismeret monopolizálásából származik. A jogtudomány, mely – ha csak melléktevékenységként is – ennek az ismeretnek a továbbadása szempontjából intézményi formában elismerten kulcsfontosságú helyzetben van, szükségképp kapcsolódik ahhoz a hatalmi pozícióhoz, amelyet a jogász réteg betölt. Ez érthetővé teszi a jogtudományban mindenkor megfigyelhető konzervatív kötődéseket. A konzervativizmus nemcsak a jogtudósok (jó részének) politikai hajlandóságaival és a jogtudomány rendszererősítő jellegével függ össze. Jellemzi ez a jogtudományi gondolkodás alakulását is.

A jogtudománynak a társadalmi tudás elosztásában játszott kulcsszerepe művelőinek alapvető oktatási kiváltságán túl két mechanizmus működéséből adódik. Az egyik a képzésre bocsátottak összetételének formális vagy nem-formális, de normatív meghatározása, a jogi tudás megszerzésének a felvételhez vagy különös formális előírások teljesítéséhez kötése. Ezek biztosítják rendszerint, hogy az uralkodó osztályok tagjai jussanak be az egyetemre (illetve az egyetem elvégzése során a hallgatóknak olyan szellemi magatartást kell tanúsítaniuk, amelyre előzetes szocializációjuk elsősorban az uralkodó osztályok tagjait képesíti). Az egyetem által nyújtott szocializáció a nem uralkodó rétegekbe tartozókat is alkalmassá teszi az uralkodó osztály szolgálatára. A másik ilyen mechanizmus a jogtudomány sajátos nyelvezete. Ez ugyan a jog megismerését és megértését hivatott szolgálni, de a tényleges hozzáférhetőséget még inkább kiváltsággá teszi. Az egyetemi oktatás „nyelvének” privilegizáló hatása, mint Bourdieu kutatásaiból ismeretes, nem korlátozódik a jogi képzésre. A jog maga, mint társadalmi ismeret ugyanakkor nemcsak

²¹ A XVII. századtól a „tudományos képzést” nyújtó jogi fakultások Franciaországban és Angliában elnéptelenedtek. A XIX. századi német joggyakortudományi oktatás bevallottan tudósokat akart nevelni. De a hallgatók döntően gyakorlati pályák iránt vonzódtak, és a német képzés kétlépcsősége (a 2. államvizsga előtti gyakorlati képzéssel) biztosította a megfelelő egyensúlyt. Megjegyzendő, hogy a joghallgatók szempontjai (vagyis a joggyakorlat figyelembevétele a felső oktatásban) a felvilágosodott abszolútizmus időszakában a gyakorlati jogot követő tananyag előírásával érvényesültek. (V.ö.: *Coing*, 1979.; *Eckhart*; *Arnaud*; *Koschaker*). A mai képzési helyzetet (Nyugat-Németországra) így jellemzik: „ténylegesen az első szakaszban pusztán a jogászai eseteldöntés mesterfogásainak begyakorlása történik, és a másodikban mindenekelőtt a hivatásrendileg meghatározott hozzáállások közvetítése.” *Jahr-Maihofer*, 2.

elidegenedtségével összefüggésben, hanem éppen mert a „hivatásosoknak” megfelelő manipulációs lehetőséget kell nyújtania, nehezen érthető és hozzáférhető.

„A tudás hatalom” – Bacon óta e velős mondás túl sok jelentést nyert. A jogtudomány mint társadalmi hatalomhoz kapcsolódó tudás válik maga is hatalommá, a hatalom részévé. Hatalma van, mellyel az egymás után következő jogász generációk sorsa felett rendelkezik, de hatalma van a mindenkori gyakorlat fölött is, a maga tudományos tekintélyénél fogva, s mert az elvonatkoztatás előnyei révén a problémákat mélyebben látja a gyakorlati szakembernél. Így tudástermelő – és elosztó szerepet játszhat a joggyakorlatban is és ilymódon annak résztvevői fölött is hatalma van.

Mégis, a jogtudomány működésében más tudományokhoz hasonlít, amennyiben *döntően* a jogtudósi közösségben zajlik,²² a jogtudósok a jogtudományi művek elsődleges olvasói, és főleg megítélői. Tőlük függ egy mű jogtudományi elismerése. Csakhogy az, ahogy a jogtudományt művelik, és ahogy egymás munkáját megítélik, kimondva vagy kimondatlanul tekintettel van (az előbb említett értelemben) a jogalkotásra és jogalkalmazásra. *A jogtudomány nyitott tudomány, ámde a jogtudósi közösségen keresztül az.*

3. a) Az előbb elmondottak tükrében szükségesnek látszik a *jogtudósok közti érintkezés* vizsgálata. Itt tehát nem elégszünk meg azzal, hogy a jogtudósokat, illetve a jogtudományt mint objektivációt és közönséget állítsuk szembe, hanem a jogtudományi közösségen belüli kommunikációs láncot vesszük figyelembe. Ahogy Mendelsohn (1976. 7.) mondja, így válik lehetővé a Hesszen-féle vulgármaterializmus pontatlan és elnagyolt összefüggésének meghaladása. „Nem elegendő, ha eszmék bizonyos csoportját összefüggésbe hozzuk bizonyos társadalmi csoporttal vagy osztállyal abban a hiszemben, hogy ezzel meghatároztuk a tudás társadalmi alapját. A történésznek mélyebbre kell hatolnia, és fel kell ismernie azokat a történelmi folyamatokat, amelyek a társadalmi csoport magyarázatai mögött húzódnak. A történésznek vizsgálnia kell azokat a tevékenységeket, amelyeket ez a csoport folytat, amely tevékenységek viszont a szóban forgó eszméket és technikákat használhatják fel. Minthogy a társadalmi imperativusok nem egységesek minden korra és helyre, valamint minden társadalmon belüli csoportra, a történésznek meg kell próbálnia a sajátos tevékenységek és imperativusok azonosítását.” Ha megelégednénk azzal, hogy a jogtudomány művelői szorosan kapcsolódnak a jogászsághoz, vagy annak sajátos elkülönült csoportját képezik, és kijelölnénk a jogtudomány helyét a tudáselosztás társadalmi rendszerében, úgy talán magyarázatot kapnánk arra, hogy miféle társadalomideológia a jogtudomány, de aligha tudnánk meg valamit is a jogtudomány belső felépítéséről. E belső felépítés nélkül viszont éppen a jogtudomány társadalmi hatásának kulcsát hajítanánk az ideológiakritika egyébként vonzó hajókázásokat kínáló tengerébe. Természetesen a belső viszonyokra utalás csak erős megszorításokkal érvényes. A jogtudomány belső viszonyai – már utaltunk rá – nem alkotnak egyértelműen zárt rendszert. Ez összefügg azzal, hogy a jogtudomány élethivatásszerű művelése (szakmakénti művelése) – mint a megélhetési összefüggések kapcsán láttuk – eléggé „vegyes” és nem mondható, hogy a pályán levők számára a tudomány lenne a megélhetés döntő forrása. Így tehát adott esetben a kommunikáció iránya mellett a megerősítések is a rendszeren

²² Dalberg-Larsen, (1979. 80.) – némileg leszűkítően – úgy véli, hogy a jogi kutatás lényegében az egyetemeken történik, az egyetemen pedig – lévén az tudományos közösség – a jogtudósokra is más tudósokhoz hasonló elvárások vonatkoznak.

kívülről jöhetnek. A jogtudósok társadalmi érintkezéseitől eltekintve (ahol az uralkodó osztály tagjaival való kapcsolatok valószínűsége értelemszerűen igen nagy), a jogászokkal való érintkezés szinte magától értetődik. A jogászokkal való érintkezésnek tudományos szempontból lehet jelentősége anélkül, hogy maga az érintkezés jogtudományi jellegű volna. Így a jogtudósok adott esetben részt vesznek jogalkotói munkában (ahol speciális elvárások érvényesülnek velük szemben, hacsak nem akarják magukra sűtteni a „tudós spekulativizmus” bélyegét); vagy gyakran végeznek maguk is jogász tevékenységet. Például Olaszországban az egyetemi tanárok ügyvédi gyakorlatot folytathatnak, bizonyos esetekben ez megélhetésük fő forrása, és a felsőbbíróságok tagjai közt is feltűnően sok a professzor. De már a XVIII. századi francia egyetemeken lenézték azt a professzort, aki ügyvédi munkát végzett (Arnaud). Ugyancsak Olaszországban, ahol a jogász világnézet Európában talán a leginkább tartja magát, a jogtudósok közt igen sok lép politikai pályára; illetve a jogtudósság ehhez megfelelő tekintélyt nyújt.

A jogtudomány zárt alrendszerként tárgyalásával kapcsolatosan megfontolásra int az a tény is, hogy a viszonylag „élethivatásszerűbben” jogtudós egyetemi oktatók egy nem tudományos, hanem formális oktatási szervezetrendszer tagjai, míg a jogtudomány művelésével kapcsolatban a formális szervezetrendszer kiépülése ritka, és inkább csak a II. világháború utáni időben látható ennek néhány jele. Míg a természettudományban az intézeti kutatás a múlt század vége (Leibig) óta általánossá vált, és a tudományos forradalomban kulcsfontosságú, a jogtudósi munkában ez – legalábbis mennyiségi szempontból – döntő különbséget valószínűleg nem jelent. Megvizsgálva az 1972–76 közti időszakban Magyarországon közzétett jogi monográfiákat, a kutatóhelyeken dolgozó egy minősítette 1,23, a másutt (döntően egyetemen) dolgozóra 0,83 monográfia jut (Forrás: Nagy.)

A joggyakorlat és az oktatás, amennyiben „átfed” a jogtudományt, annak tényleges működésében problematikussá válik. Ha e nem tudományos vonatkozású rendszerek adhatnak a tudományos közléssel kapcsolatban megerősítést, úgy e megerősítés nem szükségképp a tudományos közösség normáihoz igazodik. A jogtudomány határait és belső tagolódását egyetemi szervezeti, illetve egyetempolitikai megfontolások alakíthatják, minek következtében a „tudományos” erőfeszítés arra irányul majd, hogy az épp adott tanszékhez tartozó joganyaghoz egységes tudományos rendszert illesszenek.²³ A jogtudósok karrierje és anyagi megbecsültsége nem igazodik feltétlenül a jogtudományi teljesítményhez; másfelől viszont e tudománytól idegen tényezők viszonylag gyakori hatása könnyen felborítja a tudományon belüli kommunikációt és belső megerősítési-jutalmazási rendszert, és végső fokon magának a tudományos teljesítménynek és a tudomány anyagának sajátos átalakulásához vezethet. Hogy csak egyetlen példára utaljunk, Savigny vitathatatlan tudományos teljesítménye kétségkívül nem tudományos értékei folytán volt olyan rendkívüli hatású. Amikor a kodifikáció kérdésében vitába keveredett Thibaut-val, a szakirodalom Thibaut mellett sorakozott föl. (Stern, 185. a vita 25 résztvevőjének nézetét említi; lényegében csak Hugo és Grimm volt Savigny-párti.) Ám a német történelem alakulása kedvezett Savigny romantikus nacionalizmusának; s közrejátszott

²³ A pesti államigazgatási tanszék szervezeti helyzete messzemenően meghatározta az államigazgatási jogtudományt. Ld.: *Szaniszló*. Az egyetemi szervezet egészének a jogtudomány alakulására gyakorolt hatására ld. *Eckhart; Horváth*.

diadalában magas állami méltósága, amit viszont tudományos felfogásán túl nem kis részben politikai nézetei, származása és vagyona számlájára írhatunk. Mindez nem tarthat vissza bennünket a belső viszonyok tárgyalásától, annál is kevésbé, mert a politikai hatalomhoz és a formális tudományos szervezeten belüli pozícióhoz más tudományokban is fűződik bizonyos torzító hatás, amely azonban végső fokon a tudomány mibenlétét és benső fejlődését nem szükségképp érinti.

A jogtudományi közösség első sajátja, hogy *nemzetibb* jellegű mint a természet-tudományos. Ez összefüggésben van anyagának, a jognak nemzeti jellegével, bár ágazatonként és a jogtudomány művelésmódja szerint jelentősek az eltérések. Így különösen a jogbölcselet (Szabó, 1955. 343.) és jogtörténet, de részben a nemzetközi jog, továbbá a modern jogi „ténytudományok”, a kriminológia és a jogszociológia esetében nemzetközi jellegű a jogtudomány, s más szakjogtudományokban is jelentős mérvű az elméleti konstrukciók átvétele, ami részben része sőt formája a jogátvételnek. A magyar pandektajogtudomány pl. a német tudományt másolva a német jogi megoldások behatolását biztosította (Pólay, Asztalos, 1970.). Ez esetben azonban a közlés egyirányú (átvétel), nincs számottevő visszacsatolás, az „átvevők” nem számítanak a jogtudományt fejlesztő közösség részesének, bírálataik vagy helyeslésük figyelmen kívül marad. A jogtudomány nemzeti jellegének tétele ugyancsak vitatható, ha történetileg vizsgáljuk a jogtudományt. A középkorban, a *ius commune* létezése idején, a jogtudomány egységesnek tűnt. Igaz, ennek ára volt: az időnkénti eltávolodás a tényleges jogászságtól, mely a partikuláris jogot művelte. Az utóbbi évtizedekben újra szóba került egyfajta *ius commune* létezése. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok sok szempontból közelítik a jogot, illetve bizonyos országok tekintetében egységes, vagy legalábbis hasonló jogot teremtenek. A jogösszehasonlítás és az összehasonlító jogtudomány erősödése vitathatatlan összefüggésben van a nemzetközi kölcsönös függőség jelenségével. A jogátvétel, mely minden korban létezett, ugyancsak a jogtudomány nemzeti kereteit feszegeti. Megismerési értékkritériumot alkalmazva azt is mondhatnánk, hogy szigorúbb értelemben véve nem is jogtudomány az, ami pusztán nemzeti érvényességű. De a most alkalmazott megközelítésben, melynél az az alapvető, hogy mit tekintenek a jogtudósok jogtudománynak, azt kell mondanunk, hogy a vonatkozási keret nemzeti jellegű, és a jogtudományi kommunikáció a legtöbb jogtudományi területen alapvetően a jogterület határaihoz igazodik.

Ahogy eddig minden vizsgált összefüggésben, úgy a jogtudományi *közlés* formája vonatkozásában is történelmi korszakokként alapvető eltérésekkel találkozunk. A római és középkori közlés alapvetően szóbeli volt, összefüggésben az oktatás és a tudományos tevékenység csekély differenciáltságával. De eltekintve itt most a jogtudományi anyag és az oktatás viszonyától (ez utóbbiban a szóbeli közlés továbbra is jelentős), szembeötlő, hogy újabb korokban a jogtudományi közlés alapvető formája a *könyv*. „... (E)gy tudományos irányzat valódi képviselői (legalábbis a társadalomtudományok világában) a tankönyvek és a monográfiák...” (Szamel, 1976. 309.). Ez azért figyelemre méltó, mert a természettudományokban a cikk, a szakfolyóiratbeli közlemény az érintkezés elsődleges formája; itt fontos követelmény a gyors közlés. E mögött viszont a tudományos *prioritásra* való törekvés és a tudományos versengés áll. A természettudományokban a tudományos tekintélyt a közlemények minél rövidebb és szakmai szempontból minél elegánsabb kifejtése biztosítja. Ezzel szemben a jogtudományi folyóiratközlés általában vagy készülő nagyobb tanulmányokból vett részlet, vagy pedig az alacsonyabb tudományos

presztízsű gyakorlati eset kommentálása. A rendszeres kifejtés szükséglete (mint a jogtudományi megismerés egyik sajátossága), valamint a jogirodalom földolgozásának igénye is a vastag kötetek tekintélyét erősíti. Schreiber (1972. 296.) szerint a jogtudományi szöveg: nézetkompiláció. Hogy a tudományos presztízs mennyire összefügg a könyvvel, az kiderül a formális képesítési rendszer követelményeiből is. Tudományos fokozatnak ma a világ minden országában előfeltétele egy könyvnyi terjedelmű jogtudományi értekezés előállítás. Mondanunk sem kell, hogy a tudományos teljesítménynek ilyen formális mérhetősege viszont a tudományos eredmény verifikálhatatlanságával függ szorosan össze. Pedig aligha áll, hogy a jogtudományban a jelentőset csak hosszan lehet elmondani. Sőt! Az igazán korszakos jogtudományi gondolatokat jórészt éppen rövid munkákban fogalmazták meg.²⁴

A jogtudósok érintkezése a jogtudomány fejlődésének egyik kulcskérdése. Az érintkezések adják meg egyrészt a szükséges megerősítést, másrészt ez az az interakció, amelyben létrejöhet a tudományos termelés. Természetesen nemcsak a közvetlen életbeli kapcsolatok, hanem a szellemi hatások is tanulmányozandók ebben az összefüggésben. Mármost az egyetemi közösség az együttműködés számára látszólag szinte eszményi teret biztosít. De a jogtudományi ágazatok elkülönülésével ez a közösség valójában nem létezik, vagy csak nagyon speciális hatások érvényesülhetnek. A hierarchikus függőség miatt a vezető professzor és tanítványai viszonya nem biztosítja a tudományos információ-áramláshoz szükséges egyenrangúságot. (Még ha a tudományos normatívák ebbe az irányba hatnak is.) Ugyanakkor az egyenrangú professzorok közt ugyanazon egyetemen belül a szakmai információáramlás viszonylag csekély, mivel egymás joganyagával nem tudnak mit kezdeni. Bizonyos fokig kivételt jelent a jogelmélet vagy jogfilozófia, amelyet – legalábbis elvileg – valamennyi ágazat fölhasználhat, illetve egyes felfogások szerint a jogelméletnek föl kell használnia az egyes ágazatokat. Ezenkívül lehet még kommunikáció egy egyetemen belül a rokon jogtudományi ágazatok közt (pl. államjog, államigazgatási jog). Tovább fokozhatja a közlés nehézségét, ha a jogfelfogás például a közjog-magánjog dualizmusára épül.²⁵ A szakmailag értelmes kommunikáció tehát, ha egyetemi közösségekben gondolkodunk – egyetemközi. Ez viszont csökkenti a személyes kontaktus valószínűségét, még ha általában létrejönnek is olyan formális tudományos szervezetek (pl. Büntetőjogtudományi Társaság), amelyeknek keretében valamiféle személyes szervezett találkozásra mód nyílik. Ilyen körülmények közt az érintkezés döntő formája írásbeli, és a kész eredményekre vonatkozik.

Az együtt dolgozók közti hierarchikus kapcsolat, illetve az egyenrangúak közti távolság nem kis mértékben hozzájárul ahhoz a sajátságához, amit a jogtudományi érintkezésben az *iskolák* jelentenek. Az iskolák harca a jogtudomány működésének egyik legsajátosabb funkcionális eleme, amely a legszorosabban összefügg a jogtudományi gondolkodás és jogtudományi tétel-érvényesség megállapításával, és azzal a kérdéssel, hogy mi számít a jogtudományban új eredménynek. Minthogy ez a tudományfejlődésnek általában véve is központi kérdése, az alábbiakban külön tárgyaljuk.

²⁴ Vö. a római jogászok hagyományos velősségével, továbbá Savigny, 1814.; Jhering, 1862. Pasukants. ... dbruch, 1946.

²⁵ Az interdiszciplinaritás, úgy tűnik, nem a jogtudomány belső fejlődésével függ össze, hanem az életviszonyok kényszerítik ki, pl. a közigazgatás behatolásával a gazdasági viszonyokba.

3. b) *A paradigma.* A modern tudományelmélet számára az utóbbi évtizedekben az egyik legfontosabb kérdést a *tudományos forradalom* jelentette. Ezzel összefüggésben a legtöbbet vitatott koncepció a Thomas Kuhné, aki a tudományos forradalmat paradigmaváltozásként elemezte. Felfogása szerint a tudományfejlődésben kétféle szakasz létezik: az ún. normál tudományé és a forradalmi változása. A normál tudomány időszakában az adott tudományterület meghatározott paradigmákból indul ki, amely paradigmák a felmerülő problémák egységes magyarázatát biztosítják.²⁶ Paradigmaként Kuhn (1962. X.) szerint az egyetemesen elismert tudományos eredmények működnek. Ezek egy időszakban a tudományt gyakorlók közössége számára modellproblémákat és megoldásokat nyújtanak. A normális tudomány az ezek alapján adódó rejtvényeket oldja meg. Egy adott időpontban azonban a rejtvények az eddigi előfeltevések mellett megoldhatatlanná válhatnak, és ilyenkor bekövetkezik a tudomány forradalmasodása, az új paradigmák meghatározása, amelyek azután újabb normális tudomány működését teszik lehetővé. Ilyen paradigmaváltozás, illetve tudományos forradalom volt például az einsteini.

A kuhni paradigmaváltozással szemben azt szokták felhozni, hogy az alapvetően irracionális, mert a paradigma megállapítása bizonyos értelemben megállapodás kérdése. Ennek ellenére Kuhnnek általában érdeméül számítják be, hogy szakít azzal a korábban uralkodó nézettel, mely a tudományt folyamatosan felhalmozódó ismeretrendszernek tekintette. Ruzavin (113.) Kuhnnek a Szovjetunióban többször is kiadott könyvével kapcsolatban megállapítja, hogy „Kuhn helyesen hangsúlyozza azokat a minőségi változásokat, amelyek a régi elvekkel, törvényekkel és gondolkodási stílussal kapcsolatosak, bár ugyanakkor nem megy ezen változások részletesebb elemzésébe.”²⁷

Ha azonban a tudomány működése egy előzetesen elfogadott paradigmától függ, és ez az előzetes paradigma minden magyarázó értéke mellett is alapvetően hiedelem dolga, úgy „a tudományos változás egyfajta vallási változás lesz. Ha a természettudományokban nincs más mód egy elmélet megítélésére, mint támogatói számának, hitének és hangerejének mérlegelése, akkor ez még sokkal inkább így kell legyen a társadalomtudományokban: az igazság a hatalomban nyugszik.” (Lakatos, 93.) Ami mármost a társadalomtudományokat és különösen a jogtudományt illeti, ezekben a paradigmák uralma általában feltűnően rövid ideig tart, s ezt az uralmat is sokszor tudományon kívüli eszközök biztosítják. Ilyen mesterséges eszköz valamely paradigma hivatalos doktrínává emelése, és állami-intézményesített vagy akár kényszereszközökkel való megkövetelése és érvényesítése.

²⁶ A paradigma fogalmát újabb könyvében három elem egységeként pontosította *Kuhn* (1977). E három elem: szimbolikus általánosítás vagy tevékenység; ontologikus értelmezés vagy modell; probléma megoldási minta. A kuhni paradigma-felfogás tulajdonképpen nem tekinthető újnak abban az értelemben, hogy már például *Michael Polányi* is fölhívta a figyelmet arra, hogy minden tudományos megismerés előzetes és ki nem mondott, explicité nem tett előismereteket feltételez, amelyek a gestalt-pszichológia értelmében a megismerést meghatározó előzetes világszemléletet nyújtanak. Ez a Polányi-féle „bizalmi program” egy egymással kommunikáló kutató-csoport által képviselt kutatási programmá és operatív paradigmává válik Kuhnál, aki rámutat arra is, hogy a paradigma-váltás miféle forradalmi zavargások közepette megy végbe a tudományban. Egy újabb felfogás szerint (*Mulkay*) a fejlődés a tudományban valójában nem paradigma-váltással, hanem új kutatási toposzok (kb. témák) megjelenésével zajlik. Az új toposz köré szerveződik egy új tudós-közösség.

²⁷ A szovjet irodalomban *Jarosevszkij* (1974. 69.) emeli ki a tudományos megismerés külső motívumai közt a társadalmi intézmények szerepét.

se. Gyakori a paradigmák egymás mellett élése, de tényleges különbségük koronként és tudományáganként változik. Például a modern szociológiában, ahol hihetetlenül sok iskola létezik, annyiban mégis egység van, hogy a társadalmat sajátos, öntörvényű jelenségként igyekeznek vizsgálni. Figyelemre méltó paradigmátikus egység ez, ha meggondoljuk, hogy a szocial-darwinizmus hatására egy átmeneti időszakban a szociológiát éppen a természetre szűkítő-visszavezető álláspont jellemezte, mint alapvető paradigma. Mármost a tudomány paradigmátikus felfogásából adódhat olyan következtetés, hogy egy adott társadalomtudományi ágat úgy lehet megjavítani, illetve „tudományossá” tenni, hogy csökkentik a belső kritikát, csökkentik az átfogó elméletek számát egyetlen egyre. Ilyen módon kell létrehozni azt a normál tudományt, amelyben ez az egyetlen elmélet paradigmaként működik. (Vö.: Feyerabend, 198.) Hogy ilyen elképzések voltak a jogtudományban, és bizonyos iskolák atyamesterei valóban meg is kísérelték ezt megvalósítani, ez kétségtelen. De általában a jogtudomány nem így működik. (Szabadjon eddigi fejtegetéseink szemléletétől eltérően egy értékítéletet tenni: nem is lenne jó, ha így működne.)

De mit is jelent a paradigma egy tudomány számára? A paradigmában foglalt előfeltevésrendszer tartalmilag két fő csoportra bontható. Az előfeltevések egyrészt a tárgy terjedelmére és a tárgy természetére vonatkoznak, másrészt a tudományos megismeréssel kapcsolatosak (illetve azonosak a megismerési (igazolási) kritériumokkal). A természettudományokban az, hogy mit kutatnak, függ attól, hogy megállapodásszerűen mit tekintenek kutatási tárgynak. A vonatkozó kutatások természetesen függnek az előfeltevéstől. (Pl. a genetika legújabbkori forradalmát jelentő „kettős-spirál” modell kutatói föltételezték, hogy valamilyen fizikai jelenségként értelmezhető az élet átadása a generációk között.) Ugyanakkor maga a bizonyítás föltételezi bizonyos *segéd tudományok* figyelembevételét (Feyerabend, 204.), beleértve magát a kifejezési nyelvet is, melyet adott esetben egy külön tudomány (matematika) biztosít. „Így a kopernikuszi nézet tesztje magában foglal egyfelől a földi atmoszférára, a mozgásnak a mozgatott tárgyra gyakorolt hatására (a dinamikára) vonatkozó feltételezéseket, másrészt viszont maga után von olyan feltevéseket, amelyek az érzéki tapasztalat és a világ közötti viszonyra vonatkoznak (megismerési elméletek, beleértve a látszóval nyert észlelésre vonatkozó elméletet is)” (Feyerabend, 204.). „A jogtudomány tárgya a jog, ezért szükségszerű, hogy a jogi szakírók pontosan határozzák meg, mit értenek ’jogon’. A perspektíva leszűkítését elkerülendő a meghatározásnak olyan tágnak kell lennie, hogy ne korlátozza előzetesen a jogtudomány feladatait” (Illum, 51.). Mármost a jogi iskolák ténylegesen aszerint különböznek, hogy mit tekintenek a jog körébe eső jelentőségnek; ez azonban – mint láttuk – nagymértékben kívülről adott számukra. Romanisták és germanisták vitája a múlt század első felében alapvetően akörül forgott, hogy jognak tekinthető-e a népi szokás, illetve a népi jogszokás. A megoldásra rendszerint úgy jutottak, hogy előzetesen felvettek a jog természetére vonatkozó valamilyen tételezést. (Így Savigny a természetjoggal szemben, hogy a vizsgálat tárgya a tételezett jog.) Hogy a jog természetéből kapják-e jog tárgykörét, vagy a tárgykörből vonják-e le a jog természetét, ez ugyan látszólag – és bizonyos iskolák kialakulásánál ténylegesen is – a tyúk-tojás problémája, valójában azonban a tárgyra vonatkozó feltevésekkel együtt létező módszertani feltevések következménye.²⁸

²⁸ Hogy a tárgy és a módszertan közti kölcsönös meghatározási viszonyt érzékeltessük, elegendő az interpoláció-kutatás problémájára utalni. Azzal már pl. Cujacius tisztában volt, hogy a római jog

Maguknak a segédtudományos módszereknek a kijelölése sem önkényes, hanem részben ezek objektív fejlettségétől függ, (beleértve ebbe olyan véletlenszerű dolgokat is, mint pl. az interpolációk felismeréséhez szükséges újabb kéziratok előkerülése). Szerephez jutnak azonban magának a tárgynak a természetére vonatkozó feltevések is, hiszen aszerint lehet szociológiai, logikai vagy akár jogtörténeti jellegű érvekre hivatkozni, hogy magát a jogot társadalmi vagy logikai vagy történeti jellegűnek tekintik-e. Nyilvánvaló, hogy a jog természetével kapcsolatos szociologikus feltételezés esetén a logikai érvek másodlagosak lesznek, tehát például az érdekkutató iskola hívei számára a fogalmi általánosítással járó következmények adott esetben irrelevánsnak számíthatnak. Ez arra látszik utalni, hogy a tárgy- és tartalom elképzelés: paradigma, amely aztán meghatározza az igénybevehető módszereket, segédtudományokat stb., beleértve a bizonyítási eljárásokra vonatkozó feltevéseket is. Ez azonban nem teljesen igaz, mert a paradigma kialakításakor viszont a módszertani feltevéseknek igen nagy szerepe van. Az elmondottak nem jelentik azt, mintha a paradigma-választás egy jogtudományi iskolában olyan nagy szabadságfokú lenne, mint például a szociológiában. Ez részben a tételes joghoz, részben pedig a jogtudománynak a hatalom mindenkori gyakorlóihoz kötődéséből adódik. A munkásosztálynak nem volt önálló jogtudománya, amíg hatalomra nem került.²⁹ A jog tárgyára és

anyaga abban a formában, ahogy ránk maradt, döntően, vagy legalábbis jelentős részében interpolált. Ennek ellenére a maga idejében ezt a tételt a római joghoz való kötődés miatt nem vették figyelembe. Jóval később, a XIX. század elején a római jog tekintélyének tudományos alátámasztása hatására Savigny iskolája nagy erővel fordult a források felé, és előbb-utóbb ismét kitűnt, hogy a források interpoláltak, és ezért az a hipotézis, amellyel éltek, hogy ti. „a” római joggal dolgoznak, és az valami végső érvényes, mind kevésbé volt tartható. A saját kutatási módszer belülről ásta alá a romanisták pozícióját, de csak a XIX. század utolsó harmadában vált általánossá az interpoláció-kutatás, és vált elfogadott tétellé az ebből adódó következtetés. Ezek a kutatások azonban csak az eredeti romanista pozíciók hatalmi helyzetének csökkenésével váltak lehetővé.

Látszólag a jog tárgyára vonatkozó elképzelés paradigmameghatározó mivoltával összefüggésben a jogtudománynak két modellje, két alapparadigmája körvonalazódik e tudomány történetét végigtekintve. Az egyik törekvés szerint a jogtudomány az, ami az önmagában megálló joggal foglalkozik. Bár ez a jogtudomány önállóságát megalapozó tétel csak Kanttól származik, és ettől fogva (lényegében Savignytól kezdve, majd a jogpozitivizmusban is) egészen Kelsenig érvényesül, sokkal régebbi eredetű, mert gyakorlatilag így fogták föl a jogot a modern jogtudomány kezdeteitől fogva. A jog a XII. századtól a Corpus Juris szövegében adott volt. De ugyanez az elképzelés érvényesült az észjog fénykorában is a gyakorlati jogtudományi munkák tömekegében. A másik felfogás, amelyet elsősorban a természetjogi és szociológiai irányok képviselnek, viszont a jognak ilyen elszigeteltségével szemben (a jog saját lényegét adott esetben tagadva is) azt tartja, hogy a jog tudományos tárgyalása éppen és csak akkor képzelhető el (szemben a tudománytalan pozitivistá leírással), ha a szélesebb összefüggések keretében tárgyaljuk. Ilyen értelemben tehát elmondhatjuk, hogy a jogtudomány tárgyalásánál látszólag az a rendkívüli tudománytörténeti helyzet érvényesül, hogy egymás mellett él tudomány és ellentudománya. Hogy ettől a megközelítéstől eltekintettünk, és hogy nem tulajdonítunk a kétféle jogtudományfelfogásnak különösebb jelentőséget, az csak részben függ össze azzal, hogy történelmileg a különféle felfogások szociális háttere és funkciója sokszor változott. Ebben a viszonyban megítélésünk szerint a döntő az, hogy ténylegesen nem igen létezett bármelyik alapfeltevésnek megfelelő tiszta elmélet. Ténylegesen a megtisztítás sosem teljes, és a kétféle megközelítés inkább aszerint különbözik, hogy a törvényhozóhoz vagy a jogalkalmazóhoz kíván-e elsősorban szólni. Azok a természetjogi stb. típusú elméletek esnek ki a jogtudomány köréből, amelyek tagadják egy pozitivistá típusú jogtudományelmélet felépítésének lehetőségét olyan módon, hogy tagadják magának a jognak a létezését is.

²⁹A mérsékelt marxizáló szociáldemokrata jogtudomány megjelenése összefügg a munkásmozgalom opportunistá vezetőinek a hatalomhoz közeledésével. (Menger, Renner).

tartalmára vonatkozó előfeltevés paradigmatis funkciójának meghatározása. látszólag jogelméleti túláltalánosítás. Hiszen az iskolákat olyan kérdések osztják meg, mint pl. hogy mire való a kodifikáció; hogy az akarati vagy nyilatkozati elv érvényes-e; mi a büntetés célja; és még ennél technikaibb jellegű kérdések körül is kialakulhat iskola. Ráadásul egy-egy alapkérdésben egyetértő szerzők más alapkérdésben ellentétes iskolához csatlakozhatnak. Mégis úgy gondoljuk, hogy az említett felfogások mögött a jog mibenlétére vonatkozó feltevések húzódnak meg, függetlenül attól, hogy az adott elmélet tudatosan kapcsolódik-e általános elméleti felfogáshoz. Sőt, az esetek jelentős részében a koncepciók elméleti megalapozása csak utólag jön létre. (Egyes esetekben viszont éppen az elméleti előfeltevésekből vezetik le az iskola vitakérdéseinek megoldását, vagy kifejezetten az elméleti elgondolások és előfeltevések alapján dolgozzák ki a megoldásokat. Mégis, az iskolák harca során szinte elkerülhetetlen, hogy még ha praktikus kérdésekből kiindulva történt is a megosztás, utólag végiggondolják saját elméleti hátterüket. Ez adott esetben az iskolák közeledéséhez is vezet, mint a germanista-romanista vitánál.) Mármint éppen a fenti megkülönböztetéssel összhangban bizonyos tudománytörténészek (Feyerabend, 213.) normáltudományos és filozófiai összetevőkről beszélnek, és feltételezik, hogy ezek kölcsönösen hatnak egymásra. A kiugró változások azok nevéhez fűződnek, akik az említett filozófiai megközelítésben (és ezen a ki nem mondott háttértételek összességét kell érteni) hoznak újat. Így volt ez például a leghíresebb esetben, Einsteinnél is, aki talán szándékosan kivonta magát a normáltudomány rutin eljárásai alól.³⁰

(Szerencsére) nem feladatunk a tudományfejlődés általános modellje kérdésében állást foglalni. A jogtudományban mindenesetre a paradigma sajátos módon működik. A jogtudományt egyidejűleg több egymással szemben zárt csoport műveli, amelyeknek paradigmája egymástól eltér. A paradigma-váltás azonban iskolák közötti harcban, fokozatosan történik, és az éles paradigma-szembenállás az egyidejűleg létező csoporttal szemben hangsúlyozott. Ez látszólag ellentmond annak, hogy egy-egy meghatározott műhöz szokás kapcsolni jogtudományi iskolák létezését.³¹

Ami mármint a paradigmának az iskola megszilárdulása utáni működését illeti, ez kétségtelen igen közel áll a Kuhn által vázolt képhez.³² Uralomra kerülve a paradigma

³⁰ A változás azonban ténylegesen nem olyan módon forradalmian ugrásszerű, mint ahogy Kuhn gondolja, inkább csak utólag látszik annak, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az adott felfogás áthatja a tudomány művelését. A szabadjog programadó ősenek számító Kirchmann tanulmány, illetve a nemcsak a szabadjogot, de részben a tiszta jogtant is megalapozó 1879-es Zitelmann tanulmány a szokásjogról a maga idején nem vált iskolaalapítóvá.

³¹ A klasszikus példa a történeti-jogi iskola, melynek születését folyóiratának 1815-ös megindulásához, illetve az ebben megjelent Savigny-féle programadó tanulmányhoz szokás fűzni. Coing (1978.) egyenesen paradigmaváltozásról ír Savignyval kapcsolatban. Valójában azonban a történeti jogi iskola kulcsműve, a *Besitz*, már 12 évvel korábban megjelent, és Hugo, akit a szakirodalom egyértelműen az irányzatához sorol, éspedig nem távoli ősként, hanem tevékeny harcospént, már két évtizede ilyen stílusban művelte a jogtudományt. És egyáltalán nem mutatható ki, hogy Hugo éles formában szakított volna a korábbi természetjoggal, noha tartalmilag kétségkívül számottevő a távolság.

³² Érdekes módon Kuhn azt gondolta, hogy elképzelése nem illik a jogra. „A tudományokban [ezen természettudományt ért], de nem az olyan területeken, mint az orvostudomány, a technológia és a jog, amelyeknek alapvető létoka külsődleges társadalmi szükséglet, a szakfolyóiratok (és tudományos társaságok) létrejötte, és az az igény, hogy saját helyük legyen az oktatásban, általában összefüggött az egyetlen paradigma elfogadásával a csoportban.” (Kuhn, 1962. 19.) Kuhn szavai ellenére a paradigma-kifejezést alkalmazzák a jogtudomány elemzésében is, így Coing (1978.), bár körültekintést javasol.

szigorú indoktrinációként és kérdés- illetve problémakorlátozóként működik. Ennyiben tehát van benne valami a szellemi terrorból, amelyet egyesek a tudomány műveléséhez szükséges szigorú szeretnek jellemezni. Ez azonban – és úgy tűnik, hogy Kuhn nem mindig érvényesíti ezt a gondolatot következetesen – a tudomány belső szervezeti működésével függ össze; esetünkben pedig azzal, ahogy az iskolák ténylegesen működnek, és ahogy e működésben az iskolán belüli hatalmi helyzetet elfoglalók kikényszeríthetik az adott tudományos előfeltevések szerinti tevékenykedést. A kuhni paradigma-élet továbbfejlesztő Mendelsohn szerint az új paradigmákat azoktól várhatjuk, *akik még nincsenek* ebbe a meglehetősen dogmatikusan működő *rendszerbe integrálva*. (Vö. az Einsteinról az előbbiekben mondottakkal.) Bár nem egy figyelemre méltó adalékot hozhatnánk föl ennek az elképzelésnek az igazolására, és mind a történeti iskola, mind a germanisták esetében akár generációs problémákra is utalhatnánk (sőt a 48-as mozgalomhoz, illetve a német liberalizmushoz kapcsolódó Kirchmann esetében is lehet erről szó), ezekkel a példákkal szemben azonban valószínűleg találhatunk ellenpéldákat is (pl. az amerikai realizmus beérkezett jogászok műve volt). Még fontosabb azonban, hogy a generációs változást, a paradigmaváltás szokásos háttérfeltételezését, nem látjuk igazolva. E háttérfeltételezés szerint a fiatal nemzedéknek egzisztenciális beilleszkedési nehézségei vannak. Ám az említett jogászok többnyire harmincadik életévük betöltése előtt már egyetemi tanárok voltak, vagy mint Kirchmann, magas állású, bár nem éppen a hatalom által kedvelt köztisztviselők. A már említett külső érintkezési pontokra tekintettel feltételezhetjük hogy az új jogtudományi iskolák megjelenése, illetve az ezt megelőző paradigmaigény a társadalmi háttér változásához kapcsolódik. Új megközelítést igénylő érdekcsoport, illetve objektíválódó érdek fejeződik ki az új iskola elképzelésében. De ez a kép is egyoldalú lesz, ha megelégedünk arról, hogy a külső csatlakozási pontok között nemcsak tisztán hatalmi, illetve érdekcsoportok szerepelnek, hanem például más (nem-jogászi) tudományos közösségek is. Az iskolák egy része kötődik az oktatási szervezethez is, vagyis az új iskola oka nemcsak a generációs marginalizáció, hanem a jogtudományi életben belüli hierarchikus különbség is lehet. Talán nem véletlen, hogy a szabadjogi mozgalom legjelentősebb alakjai a jogtudományi életben periferikus helyet foglaltak el.

3. c) *Az iskolák*. A paradigma és az iskola kapcsolatának megértéséhez hozzátartozik az iskola működésének figyelembevétele. A jogtudomány működésének sajátosságát az eddigiek szerint az adja, hogy hiányzik az átfogó, egyedül uralkodó s a részletkérdések megoldására egyértelmű következményekkel járó paradigma, miközben az egyes jogtudományi iskolák úgy működnek, mintha megtalálták volna a maguk paradigmáját. Az iskolák állandó jelenléte a jogtudományban arra utal, hogy egyidejűleg több tudományos közösség létezik. Hogy ezek miben térnek el, hogy tehát mi számít számukra paradigmának, azt meglehetősen nehéz meghatározni. Annál is inkább, mivel a modern jogtudományi iskolák rendszerint politikai alapon is szemben állottak egymással. Sőt, állítólag már az ősi római jogiskolák (irányzatok) alapítói, Labeo és Capito között is éles politikai ellentét volt, lévén Labeo köztársasági érzelmű, Capito pedig Augustus principátusának hű szolgálója. Ismeretesek a politikai különbségek Savigny történeti jogi iskolája, és az ifjú-német nacionalista törekvéseket képviselő germanisták között. Politikai ellentét állította szembe a tiszta jogtant is egyfelől a Carl Schmitt-féle szociologizáló tendenciával, másfelől a marxista jogelmélettel. Ám a politikai célkitűzésekből adódó szembenállás – úgy tűnik – nem magyarázza az iskolák különbségét. A szabadjogi irányzat kiemelkedő

képviselői és pozitivista ellenfeleik egyaránt távol tartották magukat a politikától, vagyis gyakorlatilag egyformán nem kérdőjelezték meg a fennálló hatalmi elrendezést. Más esetekben az eredeti politikai eltérés eltűnik, az iskolák mégis megőrzik elkülönültségüket. A források tükrében nem érzékelhető, hogy a proculianus és szabiniánus iskolák évszázados szembenállásában az alapítók politikai nézetkülönbsége élne tovább.³³ A politikai szembenállás ellenére irányzatok összeolvadhatnak (pl. a történeti jogi iskola és a germanisták a pandektajogban), továbbá politikailag egységes irányzatokon belül lehet eltérő paradigma (pl. a szovjet szocialista jogelméletben elég élesen elkülönül egy szociológiai és egy normativista iskola, anélkül, hogy különösebb politikai szembenállás húzódná a háttérben).³⁴ Tisztán politikai alapon tehát aligha magyarázható a jogtudományi iskolák elkülönülése.

Eredményesebbnek ígérkezik, ha a működésből indulunk ki. Az iskolák, noha jelentős mértékben támaszkodnak formális intézményre, lényegük szerint a tudomány informális intézményei. Az iskolába tartozás Jarosevszkij meghatározása szerint a közlés, interakció és kohézió magas szintjében mutatkozik meg. A nem formalizált iskolának gyakran vannak formális alapjai, részben pedig létre is hozza a maga formális szervezeteit. Így meghatározott értekezletekre csak adott iskolához tartozókat hívnak meg, anélkül, hogy feltétlenül tudatosítanak (legalábbis a kezdeti szakaszokban), hogy itt egy iskolához tartozásról lenne szó. Egyszerűen az ismerősöket hívják el. Az iskola az adott kommunikációs láncba tartozó tudósok szakmája szerint — Szerebrovszkaja megkülönböztetését követve — lehet *laterális* és *radiális*. Az előbbi esetben oldalági kapcsolatról van szó, vagyis nem ugyanazon tudományt művelő a közös paradigma-háttér alapján (vagy más közösségben) kerülnek egymással kapcsolatba. Így például Savigny szoros személyes szálakkal kapcsolódott a romantikusokhoz, és sok vonatkozásban követte is a romantikus társadalom- és történetfilozófia elképzeléseit. A másik, és bennünket közelebről érdeklő kapcsolat, a radiális viszont az egyazon területen működők közt jön létre. A jogtudomány művelőinek többsége egyetemen oktat.³⁵ Ez meghatározott bürokratikus szervezetben való létezését jelent, és ezért sajátos következményekkel járt és jár a jogtudományi iskolára. Az oktatás más tudományoknál is a paradigma dogmatikus átadására helyezte a

---

Barnett Randy a restitúciót a büntetőjog új paradigmájaként tárgyalja. (A jogtudományon kívül alkalmazva persze a fogalom még kevésbé lesz konkrét.) Barnett Randy cikke felveti, hogy egyáltalán *mi* tekinthető a jogtudományban paradigmának.

³³ *Schulz* (144.) szerint azonban a Hadrianus utáni időkben tudományos eltérés sincs köztük; valószínűleg versengő oktatási intézmények voltak.

³⁴ A marxista jogtudományon belül is voltak politikai alapon szemben álló iskolák, így a szovjet jogfejlődés korai időszakában a reiseri szocialista jogtudatra építő felfogás más politikai elképzeléseket jelentett, mint a sztucskai, és Pasukanisznak a jog elhalására vonatkozó tanítása és az e köré csoportosuló iskola ugyancsak egy meghatározott politikai csoportosuláshoz kötődött, vagy legalábbis ilyenként nyert „értékelést”.

³⁵ Nem az egyetem az egyetlen formális szervezet, amelynek tagjaiból a jogtudósok verbuválódnak, illetve vannak más formális szervezetek is, amelyeket átfednek a jogtudományi iskolák. Ilyen formális szervezet mindenekelőtt a bíróság, melynek sajátos értékrendje és szankciórendszere nem kis mértékben befolyásolta az amerikai jogtudományt (ahol feltűnően magas a bíró-jogtudósok aránya). (Angliában épp a bírák ítélkezése során kifejtett elméletképzése szolgáltatja azt a tudásanyagot, mely a XVII–XVIII. században a kontinentális jogtudományhoz hasonló feladatot töltött be az angol jogéletben.) Úgy tűnik, bizonyos formális szervezeti alap szükséges a jogtudomány láthatatlan kollégiumainak működéséhez, anélkül a tudós nehezen tud létrehozni iskolát. (Például Bentham.)

hangsúlyt. Ennek hatalmi biztosítéka a vizsgában álló hatalom.³⁶ Az iskolai függést fokozza a tudományos karrier középpontjában álló habitilációrendszer. A hierarchikus függőség jegyében megvalósuló tudósképzés és teljesítményi értékelés nagy hatással van magára a teljesítményre (mint „tudóssánevelés” pedig a későbbi tudósi magatartásra). „A tudományos munkák ideológiai irányultsága jelentős mértékben erősödik a habitilációs írásoknál. Itt abba a csoportba való belépésről történik döntés, amely legalábbis részmonopóliummal rendelkezik a jogi vélemények termelésében. Itt megkövetelik, hogy a habitiláló az ún. jogászai munkamódszer birtokában legyen, egy olyan munkamódszerében, melyet sehol sem határoztak meg és amelyet nincs is, aki képes volna meghatározni, amely azonban gondoskodik arról, hogy kizárják azokat a munkákat, amelyek interszubjektíve bizonyítható kijelentésekre korlátozódnak.” (Schreiber, 297.)³⁷

A tudományos iskolához tartozók adott esetben érdekszövetséget alkotnak (Ezen nem feltétlenül valamiféle „segítsük egymást” társaságot kell értenünk). Jórészt iskolája tudományosságába vetett meggyőződésből tette Savigny a maga utódjává a berlini egyetemen Puchtát, s ellenezte másfelől, hogy Gans oktathasson ugyanezen az egyetemen. A formális oktatási szervezetekhez kapcsolódás mellett az iskolák kialakítják a maguk saját tudományos szempontjaihoz igazodó formális szervezetet is. Külön tartják értekezleteiket (ld. például a germanisták értekezletei az 1840-es években), rendszerint külön folyóirataik vannak. A folyóiratok esetében többnyire már *láthatatlan közösségként* érvényesülnek az iskolák, ti. a folyóiratok a közlés szempontjából elvileg nyitottak, csak a „tudományosság”³⁸ a közlés kritériuma, azonban a szerkesztő bizottság homogén összetétele miatt az adott iskolához tartozóknak több az esélye, hogy az elvárások szerint „tudományos”, amit alkotnak.

Említettük, hogy az iskolák lehetnek oldalági, laterális természetűek, vagyis feltételeztük, hogy a jogtudósok tudományos kommunikációjának egy része nem szakmabelivel történik. Ennek a gyakorisága és jelentősége viszonylag csekély, ám a jogtudósok e más tudományágak művelőivel fennálló kapcsolataik folytán nem esnek ki teljesen az általános tudományfejlődés menetéből. A laterális kapcsolat fokozza tudósi öntudatukat, és egyúttal szembesíti őket a „tudomány” általános normáival. Ez azonban nem magyarázná meg, hogy miért működnek a jogtudósok olyan emberekként, akik a maguk tevékenységét a tudomány általános normáihoz mérik. A szakmán kívüli tudósoknak ugyanis aligha van számottevő jutalmazó hatalmuk. Ahol a tudósságnak valóban jelentősége van, az a jogtudós szakmai közössége (az iskolán belül), illetve a jogászai közönség, amelynek tagjai szemében a jogtudós súlyáé éppen az biztosítja, hogy megfeleljen a „tudósról általában” alkotott képnek, illetve, hogy a tudomány, amit művel, megfelel a tudománnyal szembeni általános feltevéseknek, amelyeket a jogtudósok és közösségük

³⁶ Jellemző, hogy a felvilágosodás korabeli egyetemek alapító okirataiban kifejezetten szerepel az a követelmény, hogy az oktató tanár tanai szellemében kell megválaszolni a vizsgakérdéseket, az oktató tanár viszont csak a felsőbbség által jóváhagyott tananyag, illetve tankönyv alapján oktathatott. (Coing, 1979.)

³⁷ Max Weber a maga részéről ellenezte, hogy a tanítványai nála habitiláljanak. Emiatt azután legtehetségesebb tanítványa habitilációját másutt nem fogadták el, mégpedig nem tartalmi okokból, hanem egyszerűen azért, mert a weberi elképzelés az általános gyakorlattal ellentétes lévén, azt hitték, hogy az illetőt Weber azért küldte el, mert nem tartotta alkalmasnak habitilációra.

³⁸ Scheibert említi, hogy a német szakfolyóiratok beküldött cikkeket azon az alapon utasítanak vissza, hogy „az írás nem találkozna olvasóink egyetértésével”.

számára csaknem egyformán hozzáférhető filozófiai és tudomány-népszerűsítő irodalom alapján létrejött ideológia tartalmaz. E feltevések kielégítése érdekében próbált a jogtudomány a természettudományokhoz, illetve a társadalomtudományhoz alkalmazkodni. Ha pedig nem felelne meg ennek, akkor a jogtudósoknak törekednie kell arra, hogy ilyen látszatot teremtsen, hiszen a tudományosság presztízse biztosítja saját társadalmi presztízst. Ennek viszont előfeltétele, hogy a jogtudósok egymás közt tudósok tekintsék egymást, vagyis hogy egymással szembeni megítéléseik a tudomány normatív elvárásaihoz igazodjanak. Itt azonban szociológiai szempontból egy föltöbb paradox helyzet adódik: a jogtudósok számára az általában vett tudományos közösséget a jogtudósi szakmai közösség fogja képviselni. Egy olyan közösség tehát, amely – mint az eddigiekből láttuk – egy sor vonatkozásban eltér attól, ahogyan a tudományos közösség általában viselkedik. Ugyanakkor a jogászok közössége nemcsak tisztán tudományos, hanem alkalmazott tudományos teljesítményeket is igényel: az oktatás készítsen föl a gyakorlati jogéletre: a jogtudósok munkáiban legyen megoldás a felvetődő jogesetekre.³⁹ Ennek megfelelően a jogtudomány belső mozgása jelentősen különbözik a természettudományoktól. A megismerés vitatható megbízhatósága és mélysége állandó bizonytalanság-érzést okozhat, különösen, mivel közvetlenül a gyakorlattal szembesül a tudás.

A jogtudós és közössége viszonyában az alapvető ellentmondás a következő: minden szervezet igényli, hogy tagjai lojálisak legyenek. Ugyanakkor igényli azt is, hogy tagjai megfelelő szakértelemmel rendelkezzenek. Mármint elképzelhető, hogy egyesek szakmájukhoz, illetve annak normáihoz hűek, mások viszont az alkalmazó szervezethez. Ha a tudós és a közösség viszonyát szervezeti kapcsolatként fogjuk fel, alkalmazhatjuk rá Gouldner magyarázatát, mely az ilyen helyzeteket „kozmpolitikák és helyiek” közti viszályként értelmezi. A jogtudós természetesen csekélyebb a közösségtől, mint a más formális szervezetben tevékenykedő szakértőké. Ugyanakkor viszont a jogtudós tudományos közösséghez tartozása nem olyan mérvű, hogy egyértelműen meghatározná a tudósi szerep, illetve tudományos normák iránti elkötelezettségét. Még ha föltételezzük is, hogy a „kozmpolitika” (a szakmai normákhoz igazodó) típusba sorolhatjuk a jogtudósi közösséget, a konfliktusok veszélye fennáll, és ezzel annak veszélye is, hogy adott esetben a tisztán jogászok lojalitása fog diadalmaskodni. A ténylegesen működő jogtudományi közösségben azonban a többi tudós a tevékenykedő tudós számára az egész tudományos közösséget képviseli (nemcsak a jogtudományt, hanem általában a tudományt), annak normatív elvárásaival. Ezt a jogtudós maga számára referenciacsoportnak tekinti (és az ilyenként is működik), vagyis önmaga értékét az ehhez tartozás adja meg, és ezért cselekedeteit ennek normáihoz igazítja. Így aztán, függetlenül attól, hogy megfelel-e a jogtudósok közössége a tudományos közösség fogalmának, a jogtudósok számára ilyenként fog működni. Márpedig ha ez így van, akkor pusztán az a tény, hogy a jogtudományi közösséget az abban tevékenykedő tudományos közösség részeként képzele el, és ennek megfelelően elfogadja a tudomány normatív elvárásait, lehetővé teszi, hogy a jogtudományi közösség valóban a tudományos közösségeket reprodukálja.

³⁹ Még *Pasukanisz* (1929. 13.) is, épp amikor kifejti, hogy a jogtudomány nem *jurisprudentia*, megjegyzi, hogy a szovjet jogtudomány közvetlen gyakorlati feladatainak felel meg.

4. A tudományos értékrend

„És mindenki helyeselte, amit maga tett,
és fenntartásokkal figyelte, ami másoktól
eredt.”

(Musil)

Dehát melyek azok az *elvárások*, amelyeket a tudósok egymás tevékenységével, illetve a tudománnyal szemben táplálnak? A szakemberek véleménye megoszlik ebben a kérdésben; szinte csak abban lehetünk biztosak, hogy mindenki hisz ilyen normákban,⁴⁰ továbbá, hogy a normáknak van valamiféle összefüggése a tudomány eredményes működésével, s végül, hogy ezek a normák történelmileg változnak. (Ez utóbbit gyakran figyelmen kívül hagyják.) A kérdést tovább nehezíti, hogy ez a normatív elvárásrendszer élhet ugyan a tudósok fejében, de a tudomány tényleges működése és a legtöbb ilyen elvárás között elég nagy az eltérés.

A tudományszociológiában a legismertebb Mertonnak a tudomány ethoszára vonatkozó elképzelése. E szerint négy intézményesült normája van a tudománynak: az univerzalizás, a kommunizmus, az érdektelenség és a szervezett szkepticizmus.

a) „Az *univerzalizmus* az a kánon, amely szerint az igazságra vonatkozó állításokat előzetesen megállapított személytelen kritériumoknak kell alávetni, amelyek összhangban állnak a megfigyeléssel, és az előzőleg igazolt ismeretekkel.”

b) *Kommunizmus*: „a tudomány megállapításai a társadalmi együttműködés termékei, és a közösséget mint közös örökséget illetik meg.”

c) *Érdektelenségen* az érzelmi elfogulatlanság és a tárgyilagosság értendő (nyilvánvaló azonban, hogy bizonyos intézményes és személyes érdekek igenis befolyásolják a tudományos tevékenységet). Minthogy azonban a tudományos tevékenység a b) pont alatt mondottak szerint is nyilvános ellenőrzésnek van alávetve; továbbá mivel – legalábbis Merton és követői munkája alapján – meglehetősen jól igazolható, hogy a tudományban a kutatás hajtóereje nem egyéb, mint a felfedezés dicsősége, amihez az anyagi-jutalmazási rendszer alig kapcsolódik, ezért ennek az érdekmentességnek van némi tárgyi alapja.

d) A *szervezett szkepticizmus* az ítélet felfüggesztésében áll, míg a rendelkezésre álló tényeket, valamint hiedelmeket empirikus és logikai kritériumok alapján részletesen nem elemezték.

A tudomány ethoszának követelményjegyzéke persze aligha teljes. Kiegészíthetnénk például Bernard Barbernek a racionalitásra és az érzelmi semlegességre vonatkozó követelményével vagy más elvárásokkal.⁴¹

⁴⁰ Az empirikus kutatások tükrében még azt is tudjuk, hogy a tudomány külső (egyházi-politikai) korlátozásának szakaszaitól eltekintve, e normák nem merülnek föl a tudományos tevékenységben a kutatói tudatban, sőt a gyakorlati tevékenység leírásaként sem nagyon alkalmazhatók. (Mulkey).

⁴¹ Mertonra vonatkozóan ld. Krohn bírálatát, valamint Mirszkaja álláspontját. A megítélés bonyolítja, hogy a különféle szerzőknél keveredik a tudóssal kapcsolatos normatív elvárásrendszer a tudománnyal kapcsolatos normatív elvárásrendszerrel. Harold Berman (934.) a XII. századi jogtudománnyal kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedik, hogy ez lényegében megfelelt a tudomány érték kódexének. Berman ezt az érték kódexet a Merton-tanítványok álláspontjára alapítja. Eszerint 1.)

A történelmileg változó normatívák és az ugyancsak történetileg változó jogtudomány kapcsolata sajátosan alakul. Berman szerint még a XII. századi skolasztikus jogtudomány is megfelelt a tudományosság értékkritériumainak. (Ehhez Berman az egyházi hatóságok felfogását meglehetősen „liberálisra” értelmezi, és mindenáron csökkenteni akarja az eretnekekkel szembeni ismeretes fellépések jelentőségét.) Mármost készséggel elismerjük, hogy valamelyes szabadságot élvezett a jogtudomány a XII. században; ha nem élvezett volna, nem jöhetett volna létre éppen ebben az időben a modern jogtudomány. Azt is elismerjük, hogy a glosszátorok objektivitásra törekedtek, és szervezett székszisszel fogadtak minden megállapítást, csakhogy mind a kettőt a maguk értékrendszerében értelmezték. Csak egy szűken meghatározott körön belül volt szabadsága a tudománynak. Magában a tudományosan tárgyalható kérdések körének a megvonásában rejlett a tudományos szabadság korlátozása. Az más kérdés, hogy ez a megvonás ebben az időben inkább külsőlegesen történt, tehát a teológia által kijelölten, később pedig a jogtudomány szempontjából immanensebbé vált, vagyis elsődlegesen (vagy legalábbis közvetlenül) maga a jogtudomány jelölte ki, mely elképzelések és koncepciók felelnek meg a tudománynak.⁴² Másfelől a „külső” korlátozást sem helyes abszolutizálni. A Galilei-pör után nyilvánvalóvá vált, hogy az egyház korlátozza a lelkiismeret kérdéseiben a szabadságot. „Az egyes tudományágak fejlődése továbbra is megengedett volt. Senkit nem akadályoztak meg abban, hogy az égboltot kutassa, fizikai jelenségeket vizsgáljon, matematikai módon gondolkodjon . . . és hogy ily módon e kutatásokkal bővítse az anyagi kultúrát. Papok és egyházi rendek, még a jezsuiták is, akik Galilei sorsáért felelősek voltak, szorgalmasan követték ezeket a korlátozott célokat. De az egyéni lelkiismeret, éppúgy, mint a mindenütt jelenlevő „directeurs de conscience” a tisztviselők, az iskolák, az egyházak, az állam gondosan őrködött ezen az egyszerű megismerésért folytatott harcon annak érdekében, hogy senki se merészkedjen filozófiai spekulációkra használni eredményeit.” (Olskit idézi Feyerabend, 214.).

Ami a belső korlátokat illeti, ezek részben a megismerési folyamatba épülnek. A jogtudomány ha alkalmasint objektivitásra törekszik is⁴³ és az adott igazolási eljárásoknak megfelelő bizonyítást igényel (ezek az eljárások iskolánként el is térhetnek), a verifikációs elvet csak meghatározott körben érvényesíti. A korlátozott kritikaiság másik oldala, hogy bizonyos magyarázatokat, mint „eleve tudománytalan”, a jogtudomány körén kívülre száműznek, és a legnagyobb türelmetlenséggel utasítják el. Egy magántulajdoni rend jogtudománya figyelmen kívül hagy egy kommunisztikus végkicsengésű jogtudományi értekezést. Ami saját előfeltevésein kívül esik, ami az alapparadigmát, a jogtudomány paradigmáját sérti, nem számíthat tudományos kezelésre.

---

a tudós objektivitásra köteles, és a teljesítmény megítélése csak a tudományos érték; 2.) a kételkedés álláspontjára kell helyezkednie, de az új eszméket toleránsan kell fogadnia és 3.) a tudományt nyitott rendszernek kell tekinteni, amely csak közelít az igazsághoz, és nem ad végleges válaszokat.

⁴² De meg kell mondani, hogy ilyen előfeltevések nemcsak a társadalomtudományokat jellemzik. Bizonyos parapszichológiai jelenségeket pl. a pszichológia automatikusan kizár a tudományosság köréből, míg a fizikusok hajlandók ezekkel a jelenségekkel „tudományosan” (műszeresen és módszeresen) foglalkozni, bár a szervezett szkepticizmus hangsúlyozott. (A Duke egyetem kutatásaira gondolunk.) Vagy ismertebb tudománytörténeti példával élve: Lamarque-ot száműzték a tudományból, mígnem aztán később kiderült, hogy ha nincs is teljesen igaza, mégsem tudománytalan, amit csinált.

⁴³ Az „objektivitás” és a pártosság viszonyára ld.: ÉRTÉK.

Ezen a ponton még egyszer vissza kell térnünk a paradigma, illetve az új ismeret problémájára. Az einsteini paradigmaváltás abban állott, hogy Einstein olyan szemléletet vagy hipotézisrendszert kínált, amely a fennálló jelenségeket radikálisan új keretbe helyezte. Ha bárki Einstein előtt előhozakodik azzal, hogy a fény úgy viselkedik statisztikai szempontból, mint egy energiával rendelkező részecske, a szakkörökben kinevetik. A továbbiakban aligha számított volna fizikusnak. Tételezzük most föl, hogy a XII. századi bolognai egyetemen megjelenik Venediktov az állami szocialista tulajdonjogról írott alpművével. Különösebb sikert nem aratna, minthogy nem az egyetlen elismert jogra, a Corpusra hivatkozik, érvelése pedig nem elég skolasztikus. Művét tévedésnek vagy legfeljebb lázalomnak minősítenék anélkül, hogy jogtudományi jellegét kétségbe vonnák. Ezzel szemben mondjuk egy következetesen érvényesített Szent Ágoston-féle államelképzeléssel sokkal nehezebben tudnának megbirkózni, bár egyébként eszük ágában sincs a szöveget értelmetlenségnek minősíteni. A fenti példa alapján elutasíthatjuk azt a feltevést, hogy a jogtudomány paradigmái a jogtípus változásához kapcsolódnának, (noha a jogtípus változásakor a jogtudományt meghatározó elemek, elsősorban a joganyag, továbbá az ideológia stb. átalakulása miatt gyakori a jogtudományi paradigmaváltozás).⁴⁴ A jogtudománynak ilyen értelemben egyetlen állandó paradigmája van, hogy ti. sosem vonhatja kétségbe magának a jognak a létezését. Az ilyen jellegű kijelentések a jogtudós számára értelmesek lehetnek, de saját tudományán kívüliek. Ha viszont a fizikában találkozunk ennek megfelelő kijelentéssel az adott paradigmán belül, akkor az nemcsak a fizika számára értelmetlen, hanem egyúttal általában is.

II. A JOGTUDOMÁNY MŰKÖDÉSÉNEK KÖVETKEZMÉNYEI

„Van egy egyszerű tétel, amelyről gyakran megfeledeznek, s amelynek mottóként kellene ott állnia minden tanulmány előtt, amely a 'racionalizmussal' foglalkozik: az életet a legkülönbözőbb szempontok szerint és a legkülönbözőbb irányokban lehet 'racionalizálni'.”

Max Weber

A jogtudománynak más tudományoktól megkülönböztető, döntő sajátága abból a funkcióból adódik, amelyet a jogtudomány a jogászság igényeihez igazodva végez. A jogtudomány az élet jogászai kezeléséhez járul hozzá. Alapvető teljesítménye abban áll, hogy a jogász által kezelendő világot jogilag elgondolhatóvá teszi.⁴⁵ Ebből az „életszükségletekhez” igazodásából adódnak ugyanis azok a tudomány-idegen, ideológikus (hamis tudati) elemek, amelyek a megismerés objektivitásának gátat szabnak, illetve amelyek adott esetben csak a hamisítást fogadhatják el adekvát tükrözésnek.

⁴⁴Ez azonban nem mindig szembeötlő, mivel a társadalmi változás ideológiai előkészítése során a jogtudományban a későbbi jogtípus megoldásait már körvonalazzák.

⁴⁵Ez nem azonos a paragrafus-automata típusú jogászai gondolkodás posztulátumával, mely mindent jogilag elgondolhatóan tételez.

1. *Világ-konstruálás.* Előrebocsátva, hogy az, hogy a világ” milyen részeit kell jogilag elgondolni, s a jogi megragadás tartalmilag mit jelent, csak történetileg vizsgálható kérdések, tekintsük át, miben áll a jogtudomány sajátos hozzájárulása a jogász tevékenységhez. Leszámítva a szakrális jog korszakait – ekkor a jogász tevékenység, s még kevésbé a jogászság, nem különül el – a jogász mindenkor sajátos szempont szerint jellemzi és elemzi, alkotja meg a számára adott valóságot. Mármost ez a sajátos szempontot követő konstruálás nem jelent alapvető különbséget a mindennapi gondolkodás működéséhez képest. A kérdés az, hogy melyek azok a tipizálások, amelyekben a jogász a világot a maga számára konstruálja. (*Tipizálásról* beszélünk, vagyis nem elégszünk meg annak feltételezésével, hogy a jogászok a világot normatív meghatározottságként gondolják el. A világ normatív elgondolása az adott tényeket az irányadó jogrend szerint megengedetnek vagy tiltottak a körébe sorolja. Weber (1925.) illetve Stammler szerint ez a metodikai-logikai racionalitás legfelső fokára jutott jogász munka egyik posztulátuma. Valójában még a jogász munkában sem a jogi norma kereteibe illesztik a felvetődő problémát, elméletileg pedig ez a feltevés fölöttébb szegényes. Hogy valami jogos vagy jogellenes, csak másodlagos a világ jogi elgondolásában; másodlagos, mert feltételezi a „tények” mint jelek fogalmi strukturálását. A jogász számára ténynek számít valamilyen közlés vagy magatartás is. A történelmileg változó fogalmi rendszer szerint például adásvételnek, szerződésnek, jogügyletnek gondolja el a jogász a valóság egy adott, kiragadott összefüggését. A valóság részének számít annak jogalkalmazói aktusokból keletkező része is. Az így nyert, gondolatilag alkotott tényeket kapcsolja össze a jogász.) Hogy a „világ” mekkora részét és hogyan strukturálják a jogászok a jog segítségével, az történetileg változó. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a XIX. századi jogász világszemlélet mai utószeszója könnyen szül tévedéseket. Bizonyos korszakokban elsősorban csak a kifejezetten jogi (jogász) tevékenység minősült jogi világnak. (Például a kötött bizonyítási rendszerek időszakában.) A mai mindennapi gondolkodásban is a „jogi szereplők” (bírók stb.) tevékenysége számít a leginkább joginak. Minden korra jellemző, hogy a sajátos, elkülönült valóságkonstrukció csak megfelelő intézményesülés esetén valósulhat meg. „Intézményesülés akkor következik be, ha a szokásossá vált cselekvésekre vonatkozóan a cselekvések típusai szerinti kölcsönös tipizálásra kerül sor.” (Berger-Luckman, 72.). A jogászság, különösen ha figyelembe vesszük a jelentés-adási folyamat során az oktatásban érvényesülő szankciókat, továbbá az esetlegesen az elfogadottól eltérő értelmezés anyagi (pl. ügyvédi jövedelem-alakulás) vagy fegyelmi és karrier (pl. bírák) következményeit, kétségkívül olyan „különös közösség (Werbernél: Träger)”, mely képes egy elkülönült jelentés-szubuniverzumot hordozni. (Berger-Luckman, 103.). Egy ilyen jelentés szubuniverzum szükségképp megfelel a jogászság érdekeinek, hiszen így „megteremti” a maga ügyfeleit, akik pusztán nyelvi, tudáselosztási tényezők hatására, illetve részben formális előírások miatt, de közvetlenül mégis *érdekektől* vezetve veszik igénybe a jogász szolgáltatásokat (polgári per, ügyvéd, közjegyző). Az államhatalom szolgálatában álló jogász e típusal ellentétben nem annyira érdekre, mint inkább szublimált erőszakra támaszkodik; ámbár a jogi jelentés szubuniverzuma itt is szerepet játszik. Mindenesetre a jogi világnézet uralma idején meglehetősen széles körben beépült a mindennapi társadalmi tudatba, hogy mely helyzeteket kell jogiként elgondolni. Esetenként ilyenként gondolták el például a polgári rétegek házassági és öröklési viszonyait is. Amennyiben a mindennapi tudat a „jogilag elgondolásra” képtelen volt, segítségére sietett az az általános irányelv, miszerint az elgondolás „érdekében”

jogászhoz kell fordulni. Ebben a helyzetben állami beavatkozásra elsősorban azokkal szemben került sor, akik a jogilag adott világértelmezéstől eltérnek. Ezeket deviánssá (bűnözővé, elmebeteggé stb.) nyilvánították. A bűnözőket kényszerintézkedésekkel igyekeztek „rávenni” a jogi jelentés elfogadására, az elmebeteg esetében pedig a jogilag adott értelmhez eltérő jelentésadást jelentőségétől, relevanciájától fosztották meg, értelmetlennek nyilvánították.

A jogi jelentés szubuniverzumának egy számunkra különösen fontos következménye a *legitimáció szükséglete*. Ez részben belső szükséglet, amennyiben bármely világértelmezésnek valamilyen elemi benső összhangot kell biztosítania.⁴⁶ Fontosabb azonban a legitimáció szerepe egy adott értelmezésrendszer külső bírálata esetén. E bírálatnak az olyan erősen a hatalomhoz és sajátos rendi- és osztályérdekekhez kötött értelmezésrendszerek esetében, mint a jog is, nagy a valószínűsége.

Bármennyire lényeges is a jogi értelemdadás a jogászság létezése szempontjából, és másfelől bármennyire meghatározzák is ezt a sajátos világfelfogást a jogászság egzisztenciális és intellektuális érdekei, pusztán e tényezők figyelembevétele esetén hibás körbe kerülünk. Így ugyanis a jogászság rendi érdekei pusztán önédekként működnek a társadalomban és rejtély marad, miben áll az a sajátos társadalmi teljesítmény, mely ezt az intézményesülést szükségessé vagy elfogadhatóvá teszi.

Ha a különböző világ-értelmezések a valóság kezelhetővé tételét célozzák, úgy a jogászság sajátos, a joghoz igazodó valóságkonstruálása is valamiféle kezelhetőséget szolgál. E kezelhetőséget egy nagyon sokjelentésű szóval szokás kifejezni: ez a szó a racionalitás. Mivel a jogtudomány sajátos teljesítménye éppen a racionális tartalmú jogi valóságértelmezés és legitimálás szempontjából lényeges, közelebbről is vizsgálandó ennek tartalma.

2. Racionalitás. A racionalitás mint a modern jog alapvető sajátossága Max Weber tevékenysége nyomán került a jogtudomány, és különösen a jogszociológia érdeklődésének előterébe. Valójában azonban — a római előzményektől itt eltekintve — lényegében a XII. század óta, amikor a jusztiniánuszi anyagot mint *ratio scripta*-t kezdték használni, a jogot, illetve a jogász tevékenységet az ésszerűség jegyében fogták fel. Természetesen a XII. század óta az ésszerűség mibenléte, hordozói és tartalma folyton változott. Mármost bármit jelentsen, illetve jelentett konkrétan egy tevékenység ésszerűsége a jogi tevékenység szempontjából, mindenképp megoldatlan maradt a következő kérdés: vagy az ésszerűség egyetemes, és akkor nem dönthető el, miben áll a jogász tevékenységének érdeme (ráadásul a hétköznapi ésszerűséget, a józan ész a jogi logika sokszor arcul csapja); vagy van valami sajátos jogi ésszerűség — ami ellentmond a racionalitás egyetemességére vonatkozó általános feltevésnek —, de ebben az esetben nem fogjuk tudni, mi a jogi tevékenység sajátossága, hiszen, legalábbis elvben, amit a jogász tesz, az a meghatározásnál fogva ésszerű lesz.

Hogy mikor ésszerű egy tevékenység, s ezen belül a jogász, arra Max Weber sem ad egyértelmű választ.⁴⁷ Ennek ellenére Weber a jog tárgyalása során a racionalitást alapvető

⁴⁶ „... (A) reflektív tudat logikai minőséget helyez az intézményi rend tetejébe.” (Berger-Luckmann, 82.). Az intézmény kifelé végzett tevékenységének azonban épp a jogász munka példája szerint nagyobb a szerepe, mint Berger és Luckmann véli.

⁴⁷ Mindig lehetséges egy szubjektívista értelmezés, amely a megértő szociológiától nem egészen idegen. Ésszerű az, amit annak tartok. Formailag ez annyiban megfelel a racionalitásnak, hogy a megítélés alapjául az ész szolgál. Ez összhangban áll a Weber, (1967. 55.) által alkalmazott érték- és célracionális cselekvés kritériumaival.

jegyként kezeli; a jog ideáltípusainak kialakításakor (a materiális illetve formális mivolt mellett) alapvető szerepe van. A weberi ideáltípus megközelítés az ellentmondásmentes végiggondolásért szubjektivizmussal fizet (Peschka, 1975. 79.). Mivel mindenkor nagyszámú ideáltípus konstruálható, nincs biztosíték arra, hogy épp a választott lehetőség vezet az objektív összefüggés megragadására.⁴⁸ Weber (1967. 334.) maga hangsúlyozza az élet többféle racionalizálhatóságát. Csakhogy nem inkább arról van-e szó, hogy egy adott összefüggésben jól értelmezhető konkrét jelentéstartalmat visznek át más területre?

A „gazdasági racionalizmust” Sombart állította a modern politikai gazdaságtani érdeklődés középpontjába, ebben jelölve meg „az egész modern gazdasági élet alapmotívumát”. Weber (1967. 333.) ezt elfogadta, „ha ezen a munka-termelékenységnek azt a fokozását értjük, amely a termelési folyamat tudományos szempontok szerint való részekre bontásában megszüntette a termelésnek az emberi egyén természettől adott, „szervi” korlátaihoz való kötöttségét”. Ehhez hozzáteszi még a *számító jellegű* számvetés alapján, racionalizált módon, tervszerűen történő gazdasági sikerre törekvést. Ha a weberi racionalitás lényege a kiszámíthatóságban áll – mint Lukács nyomán Varga (1979. 261.) véli – ez kétségkívül a kapitalista gazdasági racionalitásból ered. Eltekintve most attól, hogy a kiszámíthatóság is meghatározott célhoz (a nyereséghez) rendelt,⁴⁹ vagyis a racionalitás valójában célfüggvény-kalkuláció, úgy tűnik, hogy némely követőjével ellentétben Weber nem feledkezik meg a kiszámíthatóságnak a *termelésben* rejlő alapijáról.⁵⁰ A kiszámíthatóság ugyanis a munkafolyamat, a termelési folyamat „tudományos szempontok szerinti részekre bontásából adódik”. Hasonlóképpen az egész vállalkozói ügyvitel kiszámíthatósága a részekre bontásból származik: ez ugyanis a számszerűsíthetőség kulcsa.

Átvihető-e a kiszámíthatóság a jogi racionalizmusra?⁵¹ „(Midőn) a specifikus jogi formalizmus a jogi apparátust mint technikailag ésszerű gépezetet engedi működni, az egyes jogérdekelteknek a viszonylag legteljesebb játékkeret nyújtja mozgási szabadsága számára és különösen cél(racionális) cselekvése jogi következményei és esélyei racionális kiszámítása számára.” (Weber, 192. 469.). Ez a felfogás a jogérdekeltek részére nyújtott

⁴⁸ A weberi ideáltípus rendszer a jogalkotásra és jogtálalásra vonatkozik. A jogtálaláshoz igen közeleső jogszolgáltatás típusait már csak nehézségek árán lehet beilleszteni az ideáltípus rendszerbe. (Ellenkező állásponton Peschka, 1975. 88., aki a jogfejlődés ideáltípusait látja Weber munkájában.) A cél- és eszközracionális nehezen illeszthető a weberi jogi ideáltípusokhoz. A formális racionalizmus szellemében eljáró jogtálaló nem az eszköz alkalmasságát vizsgálja a cél szempontjából, amikor absztrakt jogtételekben posztulálja az esetek megoldásának kulcsát. Maga Weber (1967. 62.) óvakodott az ideáltípusokat egymás mellé helyezni, sőt a rend *legitim* érvényességének alapját az értékrationális hit mellett egyebek közt a pozitív rendelkezés *legalitásába* vetett hit (!) is megadja. „Az emberek meghajolnak a *formálisan* és a szokásos formában létrejött állandó szabályok előtt.” „Emellett a megegyezéses és kikényszerített rend ellentéte csak viszonylagos . . . A kényszernek való engedelmesség viszont nem feltétlenül pusztán félelem vagy *célracionális* motívumok eredménye, hanem legalitásképzetek is hatnak rá.” (113.). A célracionális tehát épp szembekerülhet a legalitással, melyet a formális racionalitás biztosít. Mindez jelzi a racionalitás jelentésének többértelműségét.

⁴⁹ Ilyen célhoz rendelés viszont a jog esetében nincs.

⁵⁰ Weber erről lehetőség szerint hallgat, mivel itt Marxnak a tőkében kifejtett (tehát Weber által igazolhatóan ismert) nézetét követi.

⁵¹ Ilyen értelemben Varga (1979. 261.) Ezt az értelmezést támasztja alá Weber (1925. 468.): „a formális jogászilag legfontosabb, az esélyek kiszámíthatósága és a jog és eljárás racionális rendszere számára optimális . . .” *Kulcsár* (1976/b. 22.) nemcsak a társadalmi és gazdasági racionalitás, hanem a makro és mikro gazdasági racionalitása között is különbséget.

teljesítményből indul ki, a jogász tevékenységről, illetve a jogról csak a gépszerűségre vonatkozó utalás tájékoztat. Mármost, hogy a „kiszámíthatóság” mennyiben tény, mennyiben mítosz a modern jogban, ez vitatható és vitatott is. Larenz (1960. 326.) jól érzékelteti, hogy a legteljesebb formális racionalitást képviselő jogpozitívista megközelítés mellett is mennyi bizonytalansági elem marad, és pedig nemcsak a tényállás-megállapításban, hanem a jogi fogalomképzésben is. (Épp erre épít minden szabadjogi jellegű törekvés!) A jogbiztonság hangoztatása (melyet a gépszerű jogalkalmazás nyújtana), csak akkor több önáltatásnál, ha a korábbi önkényhez viszonyítjuk. A jogpozitívizmust felmagasztaló Bergbohm, midőn a természetjogi dualizmus jogbizonytalanságáról írt, egyoldalú volt; a jogbizonytalanság lehetséges a tételes jog kiépültsége esetén is. A mai jogpartikularizmus azt mutatja, hogy a tételes jog éppen jogbizonytalanságot okoz. A modern jog antiformalis tendenciáin keseregve maga Weber sem látszik meggyőzve arról, hogy a kiszámíthatóság világában élne. A racionalitás nyújtotta kiszámíthatóságot a hiedelem szintjére szállítja le: „ha akarjuk, bármikor megismerhetjük”. A racionalizmusnak itt merőben negatív értelme marad, hogy „tehát itt elvileg nem működnek közre semmi-féle titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak”. (Weber, 1970. 137–138.). Az „elvileg” igen erős megszorításnak bizonyul Weber jogász kollégája, Franz Kafka művei tükrében. Mondanunk sem kell, a jogérdekeltek számára elégtelen a megismerés *lehetősége*. A gazdaság működéséhez arra van szükség, hogy külső erők ne avatkozzanak ebbe, legalábbis ne utólag, és a váratlanság önkényével.⁵² Ehhez viszont különösen a klasszikus, önszabályozó piaci viszonyok között nem látszik szükségesnek a gépszerű igazságszolgáltatás: tulajdonképpen elegendő, ha *nem* működik a jogszolgáltatás.

A jog és a racionalitás kapcsolata kevésbé tűnik ambivalensnek Weber nagyságának igazi területén, a történelmi elemzésben, ahol a kettőség helyett a konkrét történelmi összefüggések tárulnak föl. A racionalitás a jogban kétféle történelmi összefüggésben jelentkezett: „A mi modern nyugati jogracionálizálásunk két egymás mellett működő erő terméke. Egyfelől a kapitalizmus szigorúan formális jogban és jogi eljárásban érdekelt . . . Másfelől a hivatali racionalizmus az abszolutista államokban elvezetett a kodifikált rendszerekbe és homogén jogba vetett érdekhez . . . Soha modern jog nem jelentkezett ott, ahol e két erő bármelyike hiányzott.” (Weber, 1951. 149.). Ez utóbbi állítás aligha egyeztethető össze az angol kapitalizmus korai jogi viszonyaival, mert itt a hatóság kiszámíthatósága sem a hivatali racionalizmusából eredt, hanem éppen a bürokratikus apparátus gyengeségéből, kiépületlenségéből. Másrészt a poroszutas tőkés fejlődés során a bürokratikus apparátusra hárult a tőkés termelés viszonyainak fejletlensége miatt kialakulatlan gazdasági racionalitás pótlása. De bármennyire kövesse is a hivatal az üzem racionalitását, a politikai függőség és a hivatali munkatevékenység belső sajátosságai csak részben teszik lehetővé az üzemi ésszerűség reprodukálását. Hogy a hivatali és a gazdasági racionalitás közt, illetve, hogy a hivatali és a gazdasági gyakorlatban létrejövő jog között milyen ellentét van, azt elsőnek a maga mélységében a francia forradalom mutatta meg. Az ancien regime hivatalnok jogászai által nyújtott jog a jogászok számára ugyan többé-kevésbé „racionális” volt, a jogérdekeltek számára azonban elviselhetetlennek bizonyult. A

⁵² Ennek elhárítási mechanizmusa a jogban pl. az *Act of state* doktrína, illetve *vis maior* kiterjesztése az állami engedélyek visszavonására.

jogérdekeltek forradalmának vezetői közt szép számban szerepeltek ügyvédek, akik részben kívül álltak a hivatali jogászságon. Az eltérő ésszerűségek ellentmondása csak a Code Civilben oldódott föl, mely végső formájában a természetjoggal alig tartva a kapcsolatot, a korábbi jogászi munkákra, a „jogászjogra” épült. (Arnaud, 5–6.).

A kétféle jogi racionalitás problémája kimutatható az angolszász jogban és Németországban is. Az angolszász jogokban a monopolkapitalizmus által létrehozott állami bürokráciák sajátos változásokat idéztek elő. Igaz ugyan, hogy ez a bürokratizálódás kevésbé támaszkodott a jogilag iskolázottakra, s másfelől messzemenően érintette a nagyvállalatokat is. A következmény – amint ezt Amerika kapcsán Evan igazolta – nem marad el: a gazdasági szervezetek bürokratikus privát joga alakul ki, a mammut vállalatok bürokratikus vezetési apparátusának szabályai hatnak jogként, akár törvényhozói közvetítés nélkül is. Az állam, mely az államkapitalizmus igényeinek megfelelően amúgy is kiéptíti a maga bürokratikus-jogi gépezetét a gazdaság uralására, erre megint bürokratikus-jogi megoldásokkal válaszol. (Például trösztellenes törvény.) Ez azonban makrogazdasági szinten kénytelen a tisztán gazdasági racionalitást figyelembe venni, ami saját bürokratikus ésszerűségének a korlátozásával jár (Hanák).

Németországban a kapitalista fellendülés fokozta a gazdasági értelemben racionális jogba vetett érdekeltséget, melyet a hivatali ésszerűség adott esetben csak zavart. A hivatalnoki racionalitás például a szerződészegésnél a jogi előírás szerinti elintéztést javallja: adott esetben tehát a követelés peres úton való érvényesítését. Ezzel szemben a gazdasági megfontolások a piaci kapcsolatok megőrzését tartják elsődlegesnek. Ez a dilemma megfigyelhető a mai magyar szocialista vállalatok viszonyában is, ahol nemcsak felváltva, hanem egyidőben is érvényesül a két szempont (Csillag). A jogérdekeltek ilyen körülmények közt általában jogpartikularizmushoz jutnak, amint ezt már Weber észlelte.

A gazdasági és a hivatali alapú jogi racionalitás, mint az angolszász és közép-európai példák mutatják, nem egyszer s mindenkorra adott ellentétpár, de a közeledésből adódó újabb ellentmondásokat a kétfajta racionalitás elkülönítésével oldják meg.

3. Hivatali racionalizmus. A jogi racionalitás sokértelmű fogalom. Bizonyos esetekben a tudomány is nyújthatja, de nemcsak a tudomány. Az ésszerűség a tőkés termelésben alapvetően a gazdasági folyamatban megalapozott; a gazdasági racionalitás megfelelő körülmények közt saját játékszabályaival képes azt az áttekinthető normatív rendszert nyújtani, mely a kapitalista üzemek működéséhez szükséges. Ez mindössze a hatalom önkényes beavatkozásának mint zavarforrásnak a kizárását feltételezi (Weber, 1979. 224.). A „modern” jog persze több ennél, ahogy a modern gazdaság is bonyolultabb – és épp emiatt kevésbé önszabályozó. A modern jog többtele abból adódik, hogy a gazdasági racionalitás mellett hivatali racionalitással is kiegészül. A jogtudomány eredetileg a jellegzetesen poros, illetve felvilágosodottan abszolutista hivatalnoki racionalizmushoz kapcsolódott. Ez a jogtudomány önmozgása és a jogtudományt ért későbbi eltérő jellegű társadalmi hatások ellenére jelentős mértékben máig meghatározó a jogtudomány tartalmát illetően. Ne feledjük, a mai jogászság is magán viseli a hivatali szerveződés társadalmi-tudati és érdekkövetkezményeit.

A hamis oksági kapcsolatokat elkerülendő, ki kell emelni, hogy a jogászok hivatalnoki működéséhez kapcsolódó jogtudomány feltételezése csupán egy bonyolult összefüggésrendszer egyetlen kapcsolatának kiemelése. A racionális hivatali működés számos véletlen és külsődleges kapcsolat közvetítésével hozta létre a modern jogtudományt. A

racionalis hivatali működés ugyan mai napig a jogász–jogtudomány kapcsolat tengelyében áll, és döntő befolyással van a jogtudomány megismerési korlátaira, ám a jogtudomány és a hivatali racionalizmus történelmileg egyáltalán nem kivételesen szembe is került egymással.⁵³ E kapcsolat egyértelműségét tovább korlátozzák a jogászság hivatalnokká válásának történelmi és szakmánkénti eltérései.⁵⁴ A jogtudomány mint ismeretrendszer társadalmi működéséből eredő sajátosságainak a hivatali racionalizmussal összefüggésben történő alábbi bemutatása csak az említett megszorításokkal érvényes; ezek azonban megítélésünk szerint nem érintik e kapcsolat lényegi, alapvető jelentőségét.

A modern jogtudomány és a hivatalnokjogász kapcsolata a felvilágosodott abszolutizmus korára nyúlik vissza. Kant nagyon világosan látta,⁵⁵ hogy a felvilágosodás egyeteme az államhatalom (az uralkodás) eszköze. A jogi kari képzés célja hivatalnokot nevelni. A hivatalnok-jogász közvetít a kormányzat és a nép között; de nem az ő, hanem a felvilágosító (a filozófus) dolga a népet jogairól és kötelességeiről tájékoztatni, ami Kant (1959. 84.) szerint abban áll, hogy az államot tiszteletteljesen – de nyilvánosan – ráébreszti jog-szükségletére. A jogász dolga csak a lakosság külső magatartásának fegyelmezése a közjog szerint. A közjog Kantnál (1916. 242.) tételes jogot jelent. A jogi

⁵³ Savigny, akit a jogtudomány tudományosítójának szokás nevezni, éppen nem a hivatalnoki szükségleteknek megfelelően alakította át a római jog tudományát. Hallgatói jelentős része hivatali szolgálatot nem vállaló személy volt, nemesek, illetve szabad pályára lépők. Savigny tudományideálja megfelelt a korabeli humántudomány-eszménynek, ami messze esik a bürokratikus elvárásoktól. Mégis feltűnő, hogy milyen kevéssé kritikai jellegű a Savigny által kidolgozott jogtudomány. A történeti jogi iskola, mely sosem szorította ki a pozitívizmust, nem véletlenül volt rövid életű. Térvesztése szorosan összefüggött a hivatalnokképzés erősödésével.

Az egyetemi jogi oktatás Magyarországon legalább a múlt század utolsó harmadáig – amikor a gentry szegényedése és az államapparátus kiépülése fokozta a hivatalvállalást – ugyancsak kevéssé kapcsolódott a hivatalnokképzéshez. A jogi ismeret részben úri ismeret volt. A tisztségviselés sem hivatali kötelességből, hanem az úri életfelfogásból származott. Az oktatóanyag Magyarországon sajátos kettősséget mutatott. A XVIII. század végén a bécsi kormányzat hivatalnokokat kívánt képezni. A nemesség viszont nem kért ebből a „jogtudományból”, amelynek központi ismeretanyaga a helyes iratkészítés tana; ehelyett a maguk nemesi előjogairól kívántak hallani. (*Eckhart, Szaniszló*).

Hogy a jogtudomány fejlődése mennyire nem magyarázható egyetlen tényezővel, azt a magyar jogtudomány története fényesen igazolja. A pesti egyetemen oktatott anyag, színvonalát tekintve, sosem haladta meg a leírást, holott a magyar jog nem volt hivatalnokjog és a képzés sem minősíthető egyértelműen hivatalnokképzésnek. A hivatalnokképzés erősödése viszont sajátos módon az elméleti színvonal emelkedésével járt, a leírás kiegészült a német jogdogmatikával. Jellemző, hogy ez a váltás, korszerűsödés először épp a államigazgatási jog oktatásában figyelhető meg (*Szaniszló*). A magyar példa mutatja, hogy a jogtudomány a jog fejlettségétől és a társadalmi viszonyok által meghatározott általános kulturális légkörtől is függ. Figyelemre méltó, hogy az Egyesült Államokban is akkor erősödött az egyetemi képzésben a tudományos irányultság (Langdell, 1870 után), amikor megnőtt a képzett hivatalnok iránti igény (*Dalberg-Larsen*).

⁵⁴ A XVIII. századi, a gyakorlatlól részben elszakadó francia jogtudomány egy olyan hivatalnokréteg (noblesse de robe) munka- és önigazolás igényét tükrözte (*Arnaud*, 61.), melyet *Koschaker*, (169.) a német bíróság elhivatalnokosodásának ellentétéként tárgyal. Angliában, ahol a jogtudomány mint tevékenység kevéssé különült el a bírói ítéletek obiter dictá-jától, a jogászság nem bürokratizálódott, csupán összpontosult (Londonba). Az angol jogtudomány ilyenfajta fejletlensége megfelel a jogtudomány tudományszociológiai modellje szerint adódó elvárásoknak, amennyiben a barristerek közti személyes kapcsolatok lehetősége csökkentette az elkülönült egységesítő elmélet szükségét.

⁵⁵ *Coing* (1979.) történeti elemzése bizonyítja, hogy Kant filozófiai eszmefuttatása a korabeli jogi oktatás valóságára épül.

fakultás vitái, akárcsak a többi „felső” fakultásé is, tudományosak, ami annyit tesz, hogy a hatóság nem avatkozik bele: a vita a tanultak közt folyik, a lakosságot nem érinti. Láthatjuk, már Kant felismerte a hivatalnok-jogász tételes joghoz kötöttségét, valamint az ilyen típusú jogászság igényeit kielégítő jogtudomány zárt típusú érintkezését, mely minden kritikai jelleget nélkülöz. De hol lép be a hivatalnok-jogászság működésébe a tudomány *tartalmi* értelemben, mint új megismerés?

A jogász, akinek a tételes joghoz ragaszkodó hivatalnokként kell cselekednie, pusztán a hivatal, mint szervezet hatására nem fog kiszámíthatóan viselkedni (Sajó, 1978.). Ehhez normatív szabályozásra, racionális jogra is szükség van. A hivatalnokkal szembeni elvárásnak a jogász viselkedése akkor tesz eleget, akkor kiszámítható (a termelési racionalitás tapasztalatát analogikusan átvive), ha a valóságot és a saját tevékenységét mint a valóság részét elemekre bontja, és az elemeket dolgokként kezeli. Ekkor a valóság jogilag ellenőrizhető, s másrészt ellenőrizhető, kiszámítható a jogási tevékenység is. Ezt a felbontást és eljárási racionalizálást a gyakorlatban, a termelés vonatkozásában a tudomány, illetve a tudományos megismerés szolgáltatta. Adódik tehát egy ilyen jellegű, azaz ennek módszereit lehetőség szerint alkalmazó, a szabályozástól és a jogalkalmazástól tevékenységében független, de azokra reflektáló ismeretrendszer kialakítása a joggal kapcsolatban.⁵⁶ A tudományosan helyesnek számító racionalitásra nemcsak a hagyományosan kezelhetetlen feudális jog kezelhetőbbé tétele, majd egy eleve kezelhetőnek szánt joggal való felváltása időszakában van szükség, hanem ezt követően is: éspedig nemcsak a jog pusztá elsajátítása, hanem használata, alkalmazása érdekében.⁵⁷ Az ugyanis történelmileg igen hamar kiderült, hogy az ésszerűként létrehozott jog önmagában nem áll meg, hanem azt ésszerűen is kell működtetni. A szabályok racionalitása nem elegendő, és az emberi értelem, ha volna is ilyen, nem teljesítheti azt a feladatot, melyet az ésszerű működtetés igénye támaszt. Faust szerint értelemnek és józan észnek nincs szüksége mesterkedésre; a hivatali racionalitást nyilván azért kell jogtudománnyal biztosítani, mert ez a racionalitás nem józan ész. Weber (1925. 493.) szerint a „felvilágosult despotizmus” a XVIII. században szabadulni próbált a formális joglogikától és az egyetemi végzettségű honorárcioroktól, és materiális igazságosságra törekedett. Valójában azonban a felvilágosodás korabeli jogi egyetem hivatalnokképző volt. Ez azt mutatja, hogy a hivatalnok-jogász igényeit egyetemi jellegű, elméleti irányultságú tudomány szolgáltatta.⁵⁸

Ha a hatalom azt kívánja a hivatalnoktól, hogy a jogot a hatalom számára megfelelő eredményt szolgáltató módon kezelje – mert a kiszámíthatóságnak a politikai hatalom

⁵⁶ Angliában, ahol a jogási szakma bürokratizálódása kevésbé haladt előre, ilyen elkülönült szellemi objektiváció nem alakult ki (az oktatási szükségletek sem tették általánossá). Ami bürokrácia volt (*civil service*), annak hivatalnokai általában klasszikus neveletésben részesültek. A modern angol bürokrácia „jogiasodásával” és az igazságszolgáltatás hivatalibb szervezésével viszont megjelent a jogtudomány is.

⁵⁷ Varga (1979, 274.) szerint ott kerül sor a jog doktrinális racionalizálására, ahol a hatalmi racionalizálás hiányzik. Ebből azonban nem következhet, hogy a jogtudomány valamiféle racionalitáspótlék volna.

⁵⁸ Weber (1925. 494.) maga is elismeri, hogy a materiális igazságosság irányzata nem terjeszkedett korlátlanul, de mivel ő a jogtudományt eleve a jogrationalizáló intellektuális igényéből eredezteti, nem ismeri el az idézett helyen a bürokrácia igényét a tudományra. Ugyanakkor azt nem tagadja, hogy a materiális igazságosságra törekvő porosz ALR életbeléptetése után csaknem angol mértékben tisztelték a döntvényt.

szempontjából ez a jelentése —, úgy nem elégedhet meg pusztán a jog rögzítésével, hanem az arra vonatkozó vizsgálódást is ellenőrzése alá kell vonnia. „Egy vizsgálat vagy megfigyelés ugyanis sohasem passzív: csakis meghatározott elméleti fogalmak irányításával és ellenőrzésével valósítható meg, melyek közvetlenül vagy közvetve hatnak benne: megfigyelési, kiválasztási, osztályozási szabályokban, a megfigyelés . . . szerepét alkotó *technikai* elrendezésben.” (Althusser, 266.).

A bürokratikus jogászai munkához szükség volt a háttérben megbúvó elméletre. Ha ugyanis nem művelik az elméletet, a joggal való foglalkozás mint hivatalnoki tevékenység a megismerés önkényébe fullad. A joganyag ezen elméleti kezelését biztosította az oktatás, mely a puszta szöveggözlésen túl annak kezelésére vonatkozó eljárást is kínált. Igaz, előbb az autoritatívnak szánt értelmezések, azaz az eredmény közlése állt az oktatás középpontjában, de mint ilyen kevésbé volt alkalmas az új helyzetek rendezésére, mivel csak kazuisztikával szolgálhatott, és legföljebb az analógia hivatali szemmel alacsony megbízhatóságú (ellenőrzöttségű) módszerével. Így mind inkább magának az eljárásnak a rögzítése áll az előtérben, ami az elmélet fejlődését biztosítja; s ez áthatja az oktatást is, mely az elméletet közvetíti. A hivatali racionalitás előreláthatóságát biztosító gondolati eljárás viszont szisztematikus-deduktív (kartezianus) volt. Persze a felvilágosodás egyetemen oktatott tananyagban a nagyobb részt mindig a merő jogszabályismertetés adja. Ezek mellett, igaz, még elkülönülten, ám korántsem melléktárgyként jelentkezik a kame-ralisztika és a természetjog.⁵⁹ És mind erősebb a törekvés, hogy e tárgyak, és különösen a természetjog ismeretanyagát maguknak a szakjogoknak a tárgyalásába is bevigyék. A természetjog oktatásától a felvilágosodott kormányzat nemcsak azt várhatta, „hogy a természetjog tanait elsajátító joghallgatók a kormányzás elvi alapjait megértvén, jó állami tisztviselőkké lesznek, hanem remélhették azt is, hogy a köztudatban elterjednek és népszerűkké válnak azok az elvek, melyeken a kormánypolitika nyugodott.” (Eckhart, 40.). Bár a későbbiekben a természetjog eltűnt, a szakjogtudományokat addigra már módszertanilag messzemenően átalakította. Azok az immár elkülönült joganyagok vonatkozásában olyan fogalmi sémákat szolgáltatottak, melyek a hivatalnok racionális gondolkodásának megbízható támaszaként működhetek. Ennyiben jelentkezett a jogtudomány a hivatalnok-jogász-képzés — és tevékenység szükségleteként. Nem jelenti ez azt, hogy e követelményeknek a jogtudomány mindig meg is felelt volna; olykor mert lapos leírás volt, olykor pedig mert túlságosan önállósult, és túlmélt a hivatalnoknak az ésszerűség jegyében való megkötésén. A jogtudomány „alapteljesítménye” azonban megmarad a hivatalnok-jogász működési szükségletének szolgálatában. Ezért aztán a jog kiszámítható működését biztosító technika teszi e jogtudomány lényegét, mely tudományként szerepelve elhitheti a jogással és a társadalommal, hogy a jog tudományos követelményeknek megfelelő működtetése a jog szükségszerű következményeinek realizálása. A tudomány ugyanis az összefüggésnek a szükségszerűség látszatát képes adni. E jogtudomány által biztosított „szükségszerű” működés vezet a paragrafus-automata eszményéhez: „A jogászokra vonatkozó uralkodó ideális megjelenítés a következő: egy egyetemi képzettségű magasabb államhivatalnok ül a maga cellájában. Mindössze egy gondolkodógéppel van felfegyverkezve, természetesen a legfinomabb fajtájúval. Egyetlen bútordarabja egy zöld

⁵⁹ A hallei jogi kar 1694-es statútuma szerint a természetjog a filozófiai fakultásról a jogira került; a pesti, illetve akkor még nagyszombati egyetemen ez az 1760. évi reformmal történt meg.

asztal, amelyen az állami törvénykönyv fekszik előtte. Ha egy tetszőleges esetet kap, legyen az valóságos vagy csak képzeletbeli, kötelességének megfelelően tisztán logikai műveletek és csupán általa érthető titkos technika segítségével képes arra, hogy abszolút pontossággal megadja a törvénykönyvben a törvényhozó által előzetesen meghatározott döntést.” (Kantorowicz, 7.).

A paragrafus-automata bíró és a nagyobb diszkréciós jogkörrel rendelkező hivatalnok helyzetét összevetve úgy tűnik, épp a bíróságon a legelőrehaladottabb a bürokratizáltság. Valójában a bíró e helyzete a rejtettebb szervezeti ellenőrzésnek és irányításnak a nagy nyilvánosságú kontrollal való részleges felcseréléséből adódik.

A hivatalnoki kiszámíthatóság biztosítását Weber a formális racionalitás posztulátumainak jellegzetesen az igazságszolgáltatásban megvalósuló teljesítéséhez kapcsolta. Ezek a posztulátumok a következők:

1. „Minden konkrét jogi döntés egy elvont jogtétel 'alkalmazása' egy konkrét 'tényállásra';

2. Minden konkrét tényállásra szükségszerűen nyerhető egy döntés az érvényes elvont jogtételekből a jogi logika eszközeivel;

3. Ennek megfelelően az érvényes tárgyi jog jogtételek 'hézagmentes' rendszereként jelenik meg, vagy latensen egy ilyen rendszert tartalmaz, vagy legalábbis a jogalkalmazás céljaira ilyenként kezelendő;

4. Ami jogászilag racionálisként 'megalkothatatlan', az jogi szempontból irreleváns;

5. Az emberek közösségi eljárását kivétel nélkül jogtételek 'alkalmazásaként', illetve 'végrehajtásaként' kell értelmezni, vagy ellenkezőleg, a jogtételek megsértéseként (ezt a következtetést találhatjuk nevezetesen Stammlernél, ha nem is kifejezett formában). A jogászrendszer 'hézagmentességének' megfelelően ezért lesz a 'jogi rendezettség' is minden társadalmi esemény alapkategóriája.” (Weber, 1925. 397.).

Ezek teljesülését – a kiszámíthatóságot lehetővé tevő elgondolhatóságot – a jogtudomány biztosítja, amennyiben elméleti formában, az általánosság szintjén végrehajtja az elgondolást.

A jogtudomány azonban nemcsak abban áll, hogy a hivatalnoki munkának az üzemi munkához hasonló tárgyi összefüggést biztosít. A társadalmi viszonyok dologként kezelhetőségét lehetővé tevő elgondolással hozzájárul a valóság manipulálhatóvá tételéhez. Ez utóbbi azonban elsősorban a jogi szabályozás feladata, amely normatív erővel, kényszerre támaszkodva végzi ezt a tevékenységet. A jogi „elgondolás” nem kizárólag a jogtudomány műve, hanem jelentős mértékben a joggyakorlat eredménye. Ugyanakkor mindez lehetetlen lenne a társadalom viszonyainak tényleges eldologiasodása nélkül. Az elmélet (a jogtudomány) a mindennapi tudatból, illetve a jogi gyakorlatból emeli fel az esetek jelentős részében a dologi összefüggéseket.

A jogtudomány azonban nemcsak a jogászok számára szolgálat világnézetet, hanem a jogászok világnézeteként társadalmi világnézet, más rétegek és osztályok tudatformája is. Ahhoz ugyanis, hogy a jogász-hivatalnok ellenőrzése alá vonhassa a társadalmat, nem elég a világot a jogi racionalizmus szellemében elgondolni. Ez a világnézet a polgári hatalomgyakorlás fénykorában is korlátozottan érvényesült, amint Marx (MEM, 3. 167.) kimutatja: „A burzsoá úgy viszonyul rendszerének intézményeihez, mint a zsidó a törvényhez; kijátssza őket, valahányszor csak teheti, minden egyes esetben, de azt akarja, hogy mindenki más betartsa.” Ez azonban nem érinti azt, hogy elméletileg érintetlenül

marad a világ jogilag elgondolt berendezése, „mert gyakorlatilag ezek azok az alapzatok, amelyekre a burzsoázia a maga uralmát felépítette, mert burzsoá formájukban ezek a feltételek teszik a burzsoát burzsoává . . .” Ugyanakkor a jogásznak a világ jogi elgondolását megfelelő ideológiai közvetítéssel el kell fogadtatni a társadalommal. (Ennek az elfogadtatásnak természetesen lényegi része a jogászai konstrukciók erőszakkal, állami kényszerrel való érvényesítése.) Csak meghatározott körülmények közt terjed el a jogászai ideológia; igaz ez átmenetileg uralkodóvá is válhat. A jogászai világnézet uralmát Engels (MEM 21. 450.) így jellemzi: „Mivel a társadalmi szintű és teljesen kialakult árucserre, nevezetesen az előleg- és hitelnyújtás révén, bonyolult kölcsönös szerződéses viszonyokat hoz létre és ezzel általános érvényű szabályokat követel meg, amelyeket csak a közösség állapíthat meg – államilag megállapított jognormákat – ezért azt képzelték, hogy ezek a jognormák nem a gazdasági tényekből fakadnak, hanem abból, hogy az állam megállapította őket.”

A jogi világnézet elterjedése azon a hamis – de a polgári forradalom ígéreteire épülő – beállításon nyugodott, hogy a jog az elismert társadalmi értékek (egyenlőség, igazságosság stb.) hordozója, illetve a jog maga „az” érték mint jogbiztonság, törvényesség. Ahhoz hogy e viszonyokat így állíthassák be, még a tényleges jogi szabályozáshoz képest is kozmetikázni kellett, s ez részben a jogtudományra hárult. Ugyanakkor a jogtudomány feladata volt igazolni, hogy a jog valóban megfelel a társadalomnak, annak természetes létformájának, mint hirdetik. Ez a jogászság számára éppoly fontos, mint maga a világ jogi elgondolása, amennyiben ez legitimálja a jogászai szemléletet, igazolva, hogy a világ valóban jogi. A formális racionalizmus esetén a jogi elgondolhatóság formálisan igazol, ám rendszerint ezt még kiegészítik valamilyen politikai, természetjogi doktrínával. A francia exegeták az egész jogrendszer indoklására föltételeztek bizonyos természetjogi alapelveket, egyes német pandektisták pedig cum grano salis szívesen „alapoztak” Hegelre.

Amennyiben a jogtudomány és más, köré szerveződött nem tudományos ideológiák elhittetik a társadalommal a világ jogiságát, vagyis a jogászai világnézet tudományos meg-alapozottság köntösébe öltözve érvényesül, és a jogászai manipuláció nem ütközik a társadalmi gondolkodás és gyakorlat ellenállásába, úgy a jogász szemében sem válhat kétségessé szemléletének egyedülvalóan üdvözítő helyessége.

E funkcionális összefüggések messzemenő kihatással vannak a jogtudományi megismerésre. A racionalitással a hivatalnok saját maga számára való valóságot alkot; ezzel reméli a valóságot kezelhetővé tenni. Az ilyen kezelhetőség azonban a valóság izolált, és rendkívül *korlátozottan kritikai* megjelenítését feltételezi. Mivel e megjelenítés olyan feladat, melyet részben a jogtudomány teljesít, ez a jogtudomány tudományos (objektív) megismerési értékét, illetve lehetőségét csökkenti. Ismételjük, hogy ez a megjelenítés mint tudományos színezetű valóságredukció a hivatalnok-jogászai munkával függ össze és a hivatalnok-jogász a felvilágosodás értelmi szülője. „A felvilágosodás úgy viszonyul a dolgokhoz, mint a diktátor az emberekhez. Annyira ismeri őket, amennyire manipulálni tudja őket.” (Horkheimer – Adorno, 15.). A hivatalnok a felvilágosult diktátor eszköze és ez a fenti értelemben határozza meg a hivatalnoki jogi megismerést.

A tudatmanipuláló-ideologikus szükségletek kifejezetten a valóság meghamisításával járnak. Ennek lehetősége már a viszonyok jogi beállításával adott. Ha tehát a jogtudomány ezt kritikátlanul átveszi, a valóság megismerésére nincs sok esélye. Ezen túlmenően azonban a jogtudomány egyes részei nem is szakjogászai, hanem kifejezetten politikai

elvárásokat szolgálnak. Ez részben a jog tisztán ideologikus elemeinek „tudományos elismérlésével, részben külön hamis konstrukciók alkotásával történik. A legideologikusabb az államjogtudomány”. (Kulcsár, 1977.). Ezen túlmenően sor kerül más ideológiák vagy politikai elvárások átvételére is. Ez utóbbi hamisítási tendenciák annál inkább erősödtek, minél kevésbé érvényesült a jogász világnézet társadalmilag, miközben az ezzel kapcsolatos hiedelmet a jogászok közt fönnt kellett tartani. De a formális racionalitás, melyet a jog és ehhez kapcsolódva a jogtudomány a XIX. század végén kínált, mint már Weber észrevette, belülről is tarthatatlanná vált. A valóság másfajta racionalitásai – például elsősorban a gazdasági – a maguk közvetlenségében keresztek azt, amit a jogtudomány kínált. Annál is inkább, mert a formális racionalizmusra a jogtudomány a szabadpiaci gazdaság racionalitását próbálja oktrojálni. A jogtudomány számára ez azzal a következménnyel járt, hogy saját tudományos kritériumai szerint megalapozott tételei más tudományok, például közgazdaságtan, pszichológia, szociológia számára tudományosan elfogadhatatlannak minősültek. (Részben ma is ez a helyzet.) A hivatalnok-jogász számára viszont a XIX. század végétől már az új, nem szabadpiaci racionalitású valóságot kellett közvetítenie a jogtudománynak. Épp ez a történelmi változásból adódó szükséglet – vagy általánosabban az a tény, hogy a valóság változása állandóan felveti az „új” hivatali-jogászai kezelhetőségének igényét – teszi állandóvá a jogtudomány itt jelzett funkcióját, szerepét. Ha az adaptációs probléma nem volna, ha a viszonyokat nemcsak megmerevítene, hanem azok meg is merevednének, akkor a paragrafus-automata egyszer s mindenkorra adott módon működhetne. A jogtudomány hivatalnokképzésre korlátozódna, tudományossága az ismeretek oktatási célú kezelésébe fulladna.

Ha figyelembe vesszük azt a jogtudományt mérő leírású szemléletet, mely épp a hivatalnoki munka szűrkeségére emlékeztet és kétségkívül a hagyományos, paragrafus-automata hivatalnok-jogász gyakorlati szükségletének felel meg, úgy kétségesnek tűnik, hogy a mérő leírású jogtudomány – ha e túllépés nem apologetika és legitimációs ideológia – összefügg-e a hivatalnok-jogászsággal. Más szóval, kell-e jogtudomány, ha a jogász egyszerű jogtechnikus? Mint Jhering mondotta a *Jahrbuch für Dogmatik* programadó cikkében, ahhoz hogy a tudomány gyakorlati legyen, nem korlátozható a pusztán gyakorlatira. (Giuliani, 1975. 83.).

Ha a hivatali működésben jelen is van a paragrafus-automata, valójában sem a bíróságok, sem más hatóságok nem működhetnek pusztán a formális racionalitás posztulátumai szerint. A porosz hivatalnok tiszta képletétől eltávolodva a jogászoknak a társadalmi változáshoz alkalmazkodóknak, ehhez pedig a pusztán dedukciónál aktívabbnak kell lenniük. Az aktivitáshoz viszont a jogtudománynak a valóság olyan konstrukcióját kell kínálnia, részben a szabályozás közvetítésével, mely lehetővé teszi, hogy a jogalkalmazás eredménye más – nem jogi – racionalitásokhoz vagy akár irracionálisokhoz⁶⁰ – igazodjék, érvényesítve egyúttal az állami hivatali szervezés technikai teljesítőképességének előnyeit. (Weber, 1967. 78.).

A Weber által kimutatott posztulátumok, melyek a hivatalnoki munkát mint formális racionális jogi tevékenységet áthatották, hagyományosan egy hivatalnoki szemlé-

⁶⁰ Az irracionálisizmust a leszűkítő jogi racionalizálás nem tudja kizárni. Erre a legjobb bizonyíték, hogy maga a formális racionális jogrend is képtelenségeket produkál a valóságtól elszakadva.

letű, jogpozitivisták jogtudományra támaszkodtak. Laband és Otto Maier jogdogmatikus tudományt alakítottak ki az államjog, illetve az államigazgatási jog vonatkozásában. Ha egyszer a hivatalnok-jogász dolga a felsőbbség parancsának engedelmeskedni, amint a jogpozitivizmus a maga semleges technicitásával sugallja, nem sok esélye van a jogtudománynak a merő leírásnál túllépni. Csakhogy a hivatalnoki munkának a porosz katonai drill emlékképeit idéző, abból táplálkozó elképzelése meglehetősen torz és egyoldalú. Ez a felfogás a jogpozitivizmus rovására írt minden olyan történelmi tapasztalatot, mely a minden rendszert kiszolgáló német hivatalnokokról fölhalmozódott. A történelmi esetek többségében azonban még a bürokráciát fölhasználó központi hatalom is belátja, hogy nem lehetséges pusztán központi előírásokkal racionálissá tenni a hivatali szervezet működését. Még a német jogtudományban is a bírónak a törvénnyel szembeni ún. denkender Gehorsam-járól írtak. Az érdekkutató iskola szerint a bírónak nem vak engedelmességgel kell követnie a törvényt, hanem a törvényhozó által szem előtt tartott érdekek megfelelően kell igazságot szolgáltatnia (Nizsalovszky, 21.).

Az eszményi hivatalnok önálló ember, akinek „ésszerűségét” az előzetes (jogtudományi) ismeretek úgy alakítják, hogy a számára hagyott diszkréciós jogkörben úgy dönt, ahogy az a központ számára kívánatos. A bírót vonatkozásában ez fejeződik ki később a svájci polgári törvénykönyv 1. §-ában, mely jöghézag esetén a bírót felhatalmazza, hogy a törvényhozó módjára döntsön. Hogy a hivatalnok a központ, a bírót, a törvényhozó módjára döntsön, az az abszolutista udvari filozófusok és későbbi megfelelőik logikájában kézenfekvő, mivel épp az *értelem* az alattvalói alárendelődés alapja, amennyiben, mint azt Pufendorf utánozhatatlan bornírtsággal leszögezi, a kötelesség-vállalás, mely az alárendelődés forrása, az értelmes lény megkülönböztető szellemi sajátja. (De iure 1., 2.). A hivatalnoki képzésben a jogtudomány feladata abban áll, hogy a központ számítása szerint működő értelmet alakítson ki a hivatalnokokban. Mária Terézia, amikor elrendelte Sonnenfels kamerálisztikai tanításának ismertetését a kormányzati szerveknél, hozzátette, „hogy azok, kik e tudományban jól haladnak, előnyben részesülnek az állami szolgálatban való alkalmazásnál.” (Eckhart, 74–75.). Persze az a remény, hogy a hivatalnok, ha megfelelő értelemmel ruházzák fel, a diszkréciós jogkörben a központi akaratot és érdeket érvényesíti, épp úgy illúzió, mint a mindenre kiterjedő szabályozás. A hivatalnoki munkát ténylegesen az jellemzi, hogy nem a közvetlenül mindenre kiterjedő, központi előírásokkal uralt, de nem is a bensővé tett értékrendtől vezérelt értelemre hárul az ésszerű működés biztosítása. A hivatalnoki munka hivatali szervezetben végzett munka, ahol a hivatali munkamegosztás és a szervezeti elvárások rendkívül nagy súlyúak.⁶¹ Éppen ezért a hivatalnok-jogászt csak az önáltatás azonosítja a központi parancs vak teljesítőjével. A bürokratikus szervezeteket a központi akarral szembeni jelentős mérvű önállósulás jellemzi. Ha figyelembe vesszük, mennyiben törekszik a bürokratikus szervezet az éppen jogszabályilag engedett diszkréció, mozgásteremtés formalizált, rutinszerű, vagyis bürokratikus kiszámíthatóvá tételére a maga számára – amit a „belső” (hivatali szervezeten

⁶¹ Látszólag épp a jogalkalmazás szempontjából legfontosabbnak tartott bíróra nem áll ez, hiszen ő csak a törvénynek van alárendelve. Ez azonban meglehetősen eszményítő beállítás (*Kulcsár*, 1974.). A bírói döntés nem tényállási okok miatti megváltoztatására az esetek többségében a különböző jogrendszerekben az igazságszolgáltatási szervezet belső (jurisprudenciálisan megfogalmazott) elvárásainak megsértése miatt kerül sor.

belüli) gyakorlat állandó rögzítése mint jogirodalmi produkció mutat, legyen szó bíróságról vagy kellő méretű (önállóságú) államigazgatási vagy akár ipari bürokráciáról – belátható, hogy ezek az erők éppen működésük sajátosságai folytán igényelnek valamiféle, a leírásen túlmenő jogtudományt. E jogtudomány funkciója a hivatali munka belső rögzítettségének előmozdítása, adott esetben a központi akaratot képviselő jogszabály mozgásterének kitöltésével, illetve – a bürokrácia önállósodásának mértékéhez igazodva – épp az attól való elszakadás.⁶²

HIVATKOZOTT MŰVEK

- ALTHUSSER, L.: Marx – az elmélet forradalma. Budapest, 1968.
- ARNAUD, A. J.: Les origines doctrinales du Code Civil Francais. Paris, 1969.
- ASZTALOS L.: A magyar burzsoá magánjog rövid története. in Polgári Jogi Tanulmányok. I. 1970. Budapest, 5–301.
- BARNETT R. E.: Restitution: A New Paradigm of Criminal Justice 87. *Ethics.* (1977.) 4. 279–301.
- BERGBOHM, K.: Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. I. Bd. Leipzig, 1892.
- BERGER, P. L.–LUCKMANN, T.: The Social Construction of Reality. London, 1967.
- BERMAN, H. I.: The Origins of Western Legal Science. 90. *Harvard Law Review* (1977) 5. 894–943.
- BÓNIS GY.: Középkori jogunk elemei. Budapest, 1972.
- CATTANEO, M. A.: Il positivismo giuridico inglese. Hobbes, Bentham, Austin. Milano, 1962.
- COING, H.: Savigny und die deutsche Privatrechtswissenschaft. Anales de la Catedra Francisco Suarez 18–19. 1978–1979. (Granada). 83–100.
- COING, H.: L'insegnamento della giurisprudenza nell' epoca dell'Illuminismo in L'educazione giuridica. II. Perugia, 1979.
- CRITICISM and the Growth of Knowledge. (Lakatos, I. – Musgrave, A. eds.) Cambridge, 1972.
- CSILLAG, GY.: Gazdaság és társadalom. JTK. 1979. 12.
- DAELE, van den W.: The Social Construction of Science in *Sociology of the Sciences*. 1977.
- DALBERG–L. J.: Four phases in the Development of Modern Legal Science. 23. SC. ST. 1979. 77–105.
- DESCARTES, R.: Válogatott filozófiai művek. Budapest, 1961.
- ECKHART F.: A Jog- és Államtudományi Kar története. 1667–1935. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története II. Budapest, 1936.
- EINSTEIN, A.: Válogatott tanulmányok. Budapest. 1971.
- ÉRTÉK és jogtudomány. (Akadémiai vitaülés). *ÁJT* 1978. 3.
- EVAN, W. M.: Public and Private Legal Systems. in Evan, W. M.(ed.) Law and Sociology. Glencoe. 1962.
- FECHNER, E.: Ideologie und Rechtspositivismus. in Ideologie und Recht. (hrsg. W. Maihofer) Frankfurt/M., 1969.
- FEYERABEND, P.: Consolations for the specialist. in Criticism. 1972. 197–230.
- GIULIANI, A.: Observations on Legal Education in Antiformalistic Trends. L'educazione giuridica. 1. 1975.

⁶² Az igazgatás redisztributív megkötöttségei miatt azonban az elszakadás mindig korlátozott és alapvető a jogszabályokhoz igazodás.

A szervezet belső igényeiből származó tudományos jogképzés jó példájával szolgál a francia Államtanács juriszprudenciája. Ez részben elvi és eseti döntések során megfogalmazott elméleti munkából, részben ehhez kapcsolódó kifejezetten jogtudósi elméletképzésből tevődik össze. De a legelvontabb jogelméletben is kifejezést talál a sajátos hivatali érdek teremtette jogtudomány. *Fechner* joggal jellemzi Kelsen elméletét hivatalnok-ideológiaként, amennyiben Kelsen az államszervezet minden szintjének jogalkotási jogát elismeri.

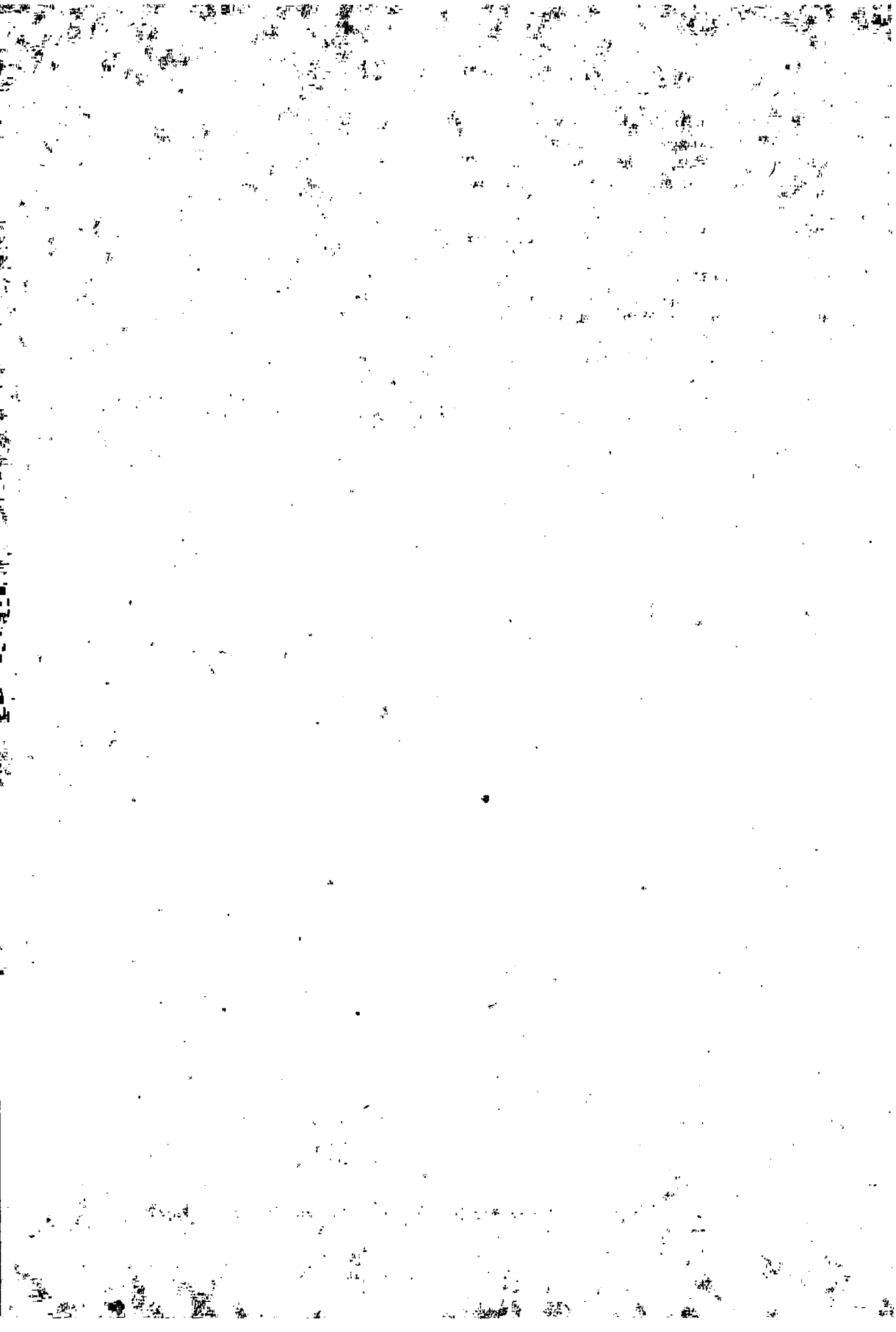
- GOULDNER, A. W.: Cosmopolitans and Locals. I. *Administrative Science Quarterly*, 1957.
- HABERMAS J.: Zur Logik der Sozialwissenschaften. Materialien. Frankfurt/M., 3. Aufl. 1973.
- HAGSTROM, W. O.: The Scientific Community. New York–London, 1965.
- HAJDU L.: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Budapest, 1971.
- HANÁK, A.: A gazdasági verseny és jogi szabályozása a fejlett tőkés országokban. GJT. 1978. 3–4.
- HEGEL, G. W. F.: A jogfilozófia alapvonalai. Budapest, 1971.
- HOLDSWORTH, W.: H.E.L. History of English Law.
- HORKHEIMER, Max–Adorno, T. W.: Dialektik der Aufklärung. Frankfurt/M., 1969.
- HORVÁTH, P.: Egyetemtörténeti tanulmányok. Adalékok a modern felsőoktatási rendszerek kifejlesztéséhez. Budapest, 1973.
- ILLUM, K.: Some reflections on the method of legal science and on legal reasoning. *Sc. St.* 1968. 51–65.
- JAHR, G.–MAINHOFER, W. (szerk.): Rechtstheorie. Beiträge zur Grundlagendiskussion. Frankfurt/M., 1971.
- JAROSEVSKIJ M. G. (szerk.): Szocialno-pszihologicseskije problemi nauki: ucsonij i naucsniy kollektiv. Moszkva, 1973.
- JAROSEVSKIJ, M.(Yaroshovsky): The External and Inner Motivation of Scientific Creativity *Social Sciences*. 1974. 1. (58–72).
- JHERING, R. v.: Streit zwischen Basel–Stadt und Basel–Land (Rechtsgutachten) 1862.
- JONES, J. W.: Law and Legal Theory of the Greeks. Oxford, 1956.
- KANT, I.: Methaphysische Anfangsgründe der Sittenlehre (ed. Cassirer) Wien, 1916.
- KANT, I.: Der Streit der Fakultäten (ed. K. Reich) Hamburg, 1959.
- KANTOROWICZ, H. (GNAEUS F.). Der Kampf um die Rechtswissenschaft. Heidelberg, 1906.
- KELLE, V. Zs.–MIKULINSZKIJ, S, R.: (szerk.): Szociologicseskije problemi nauki. Moszkva, 1974.
- KERIMOV, D. A.: Obsaja teorija goszudarsztva i prava. Predmet, sztruktura, funkcii. Moszkva, 1977.
- KIRCHMANN, M. S.: Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz (hrsg. Schroeder) Wittenburg, 1919.
- KOSCHAKER, P.: Europa und das römische Recht. München und Berlin, 1953.
- KROHN, R. G.: Scientific Ideology and Scientific Process. in *Sociology of the Sciences*. 1977. 69–99.
- KUGEL, SZ. A.–SZIDOROVA, e. M.: Prediszloviye in D. M. Gvisiani et al. (szerk.): Naucsno-technicseskaja revolucia i izmenyeniyie sztrukturu naucsnih kadrov SZSZSZR. Moszkva, 1973.
- KUHN, T. S.: The Structure of Scientific Revolutions. Chicago 1962.
- KUHN, T. S.: The essential tension: selected studies in scientific tradition and change. Chicago–London, 1977.
- KULCSÁR, K.: Az ideológiai változások hatása a jogi struktúrára. (Kísérletek a szocialista tapasztalatok elemzésére) I–II. *Szociológia*, 1977. 2, 3.
- KULCSÁR, K.: Társadalom, Politika, Jog. Budapest, 1974.
- KULCSÁR, K.: A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás. GJT 1978. 3–4.
- LAKATOS, I.: Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. in *Criticism*. 1972. 91–196.
- LANDSBERG, E.: Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft. 2. Abt. München–Berlin. 1910.
- LARENZ, K.: Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Berlin–New York, 1. Aufl. 1960. 2. Aufl. 1969.
- LEJMAN, I. I.: Nauka kak szocialnij insztitut. Leningrád, 1971.
- LEPENIES, W.: Problems of a Historical Study of Science. *Sociology of the Sciences*. 1977. 55–67.
- LŐRINCZ L.–NAGY E.–SZAMEL L.: A közigazgatás kutatásának tudományos irányzatai. Budapest, 1976.
- LŐRINCZ L.: Új irányzatok a francia közigazgatás vizsgálatában in LŐRINCZ–NAGY–SZAMEL 1976. 335–378.
- LUHMANN, N.: Rechtstheorie in interdisziplinären Zusammenhang. *Anales de la Catedra Francisco Suarez*. 1972.
- MAIHOFFER, W.: Realistische Jurisprudenz. in Jahr–Maihofer. 427–470.
- MANNHEIM, K.: Ideologie und Utopie. 3. Aufl. Frankfurt/M., 1952.
- MENDELSON, E.: The Social Construction of Scientific Knowledge. in *Sociology of the Sciences*. 3–26.
- MENGER, A.: Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen. Tübingen, 1890.

- MERTON, R. K.: *The Sociology of Science*. Chicago, 1973.
- MIRSZKAJA, E. Z.: Eticseszkije reguljativü i funkcionirovanije nauki. V. F. 1975. 3, 131–138.
- MULKAY, M.: Three Models of Scientific Development. *Sociological Review*. 1975. 509–525.
- NAGY L.: Állam- és Jogtudományi bibliográfia. 1970–1972.; 1973–1976. Budapest.
- NEUMANN J.: Válogatott előadások és tanulmányok. Budapest, 1965.
- NIZSALOVSZKY E.: Az érdekkutató jogtudomány a magánjogban. Debrecen, 1933.
- PASUKANISZ, E.: Obsaja teorija prava i markszizm. Moszkva, 1929.
- PESCHKA, V.: A jogtudomány és a joggyakorlat. JTK 8. 1967.
- PESCHKA V.: Max Weber jogszociológiája. Budapest, 1975.
- PÓLAY E.: A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományra. *Acta Un. Szeged, Acta jur-pol.* Szeged, 1976.
- POLÁNYI, M.: *Personal Knowledge. Towards a post-critical philosophy.* (2. impr.) London, 1962.
- POPPER, K.: *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge.* London, 1963.
- POPPER, K.: Ész vagy forradalom in Tény, érték ideológia, 1976.
- PRICE, D. de Solla: Kis tudomány–nagy tudomány. Budapest, 1979.
- PRIESTER, J. M.: Rechtstheorie als analytische Wissenschaftstheorie. in *Jahr–Maihofers*. 1971. 13–61.
- RADBRUCH, G.: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht.* 1946. (magyarul in *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (vál. Sajó A.–Varga Cs.) Budapest, 1977).
- RENNER, K.: *Die Rechtsinstitute des Privatrechts in ihrer sozialen Funktion.* Tübingen, 1929.
- RUZAVIN, G. I.: Naucsnaja tyeorija. Logiko-metodologicseskij analiz. Moszkva, 1978.
- SAJÓ A.: *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás.* Budapest, 1978.
- SAVIGNY, c. Fr.: *Von Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (1814) in *STERN*, 1914.
- SCHREIBER, R.: *Probleme rechtswissenschaftlicher Systembildung* *Jb. f. Rht.* 2. 289–299.
- SCHULZ, F.: *Römische Rechtswissenschaft.* Weimar, 1961.
- SCHWARZ, A. B.: *Rechtsgeschichte und Gegenwart.* Karlsruhe. 1962.
- SCHWARZ G.: *Jogi napi kérdések.* Budapest, 1910.
- SHAPIRO, B. J.: *Law and Science in Seventeenth Century England.* in *Science as Metaphor.* Belmont (Calif.) 1971.
- The Social Production of Scientific Knowledge* (eds. Mendelsohn, E.–Weingart, R.–Whitley, R.) *Sociology of the Sciences Yearbook.* 1977. Dordrecht–Boston.
- STAMMLER, R.: *Theorie des Rechtswissenschaft.* Halle, 1911.
- STERN, L. J.: *Thibaut und Savigny.* Berlin, 1914.
- STORER, N. W.: *Introduction, MERTON.*
- SZABÓ I.: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Budapest, 1955.
- SZAMEL L.: *A közigazgatástudományok fejlődése a Német Szövetségi Köztársaságban.* in LŐRINCZ–NAGY–SZAMEL. 1976. 233–334.
- SZAMEL L.: *A magyar közigazgatástudomány.* Budapest, 1978.
- SZANISZLÓ J.: *A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 1777–1977. között. I–III.* Budapest, 1977.
- SZEREBOVSZKAJA, K. B.: *Szovremenij nyeformalnoj kollektiv v fundamentalnüh isszledovanyijah in JAROSEVSKIJ.* 1973. 96–127.
- SZLADITS K.–UJLAKI M.: *Hetven év magánjogi irodalma. A magyar magánjog bibliográfiája.* 1861–1930. Budapest, 1930.
- UJLAKI M.: *Öt év magánjogi irodalma. A magyar magánjog bibliográfiája.* 1930–34. Budapest, 1935.
- TÉNY, érték, ideológia. (A pozitívizmus vita a nyugatnémet szociológiában. (Összeáll. Papp Zsolt) Budapest, 1976.
- VARGA Cs.: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség.* Budapest, 1979.
- VILLERS, R.: *L'enseignement du droit en France, de Louis XIV. à Bonaparte. L'insegnamento giuridico.* 1. Perugia 1975.
- WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft.* Tübingen, 1925.
- WEBER MAX: *Gazdaság és társadalom.* Budapest, 1967.
- WEBER, M.: *The Religion of China,* Glencoe, 1951.

- WEBER, M.: Állam, Politika, Tudomány. Budapest, 1970.
WEBER, M.: Gazdaságtörténet. Budapest, 1979.
WIEACKER, E.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit. (2. Aufl.) Göttingen, 1967.
ZITELMANN, E.: Irrtum und Rechtsgeschäft. Leipzig, 1879.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁJT = Állam- és Jogtudomány
GJT = Gazdaság- és Jogtudomány
Jb, f. Rth. = Jahrbuch für Rechtstheorie und Rechtssoziologie
JTK = Jogtudományi Közlöny
Sc. St. = Scandinavian Studies in Law
V. F. = Voproszi filozofii
MEM = Marx–Engels Művei, Budapest.
MEVM = Marx–Engels Válogatott művei I–II. Budapest, 1963.

VERSENYJOG A FEJLETT TÖKÉS ORSZÁGOKBAN

VÖRÖS IMRE

A gazdasági verseny problémája a gazdaságirányítási reform bevezetése óta kísérti a gazdasági és a jogi gyakorlatot és elméletet egyaránt. Ezen az sem változtat, hogy a verseny – különböző okok folytán – a vártnál mérsékeltebb intenzitással bontakozott ki az elmúlt tíz évben. Sőt: a mindennapi vállalati gyakorlat, gazdasági és jogi valóságunk éppen arra mutat, hogy a verseny csökkent intenzitása és terjedelme egyáltalán *nem csökkeneti* akár a tisztességtelen versenyre, akár a versenykorlátozások elleni küzdelemre vonatkozó – meglévő és hiányzó – szabályozás iránti igényt, hiszen az eladói piac a tisztességtelen üzleti machinációkra a gazdasági erőfölény kifogásolható módon történő kiaknázására fokozott lehetőségeket kínál.

De a versenyjog aktualitását növeli a konvertibilis valutájú piacokon megvalósuló nemzetközi munkamegosztásba való egyre nagyobb mérvű bekapcsolódásunk is. Vállalataink külpiaci reputációját egy-egy tisztességtelen versenytényállásra alapozott per nagymértékben alá tudja ásni, de bonyodalmakat okozhat egy esetleges kartellhatósági eljárás, amely egyébként sikerrel kecsegtető üzletek realizálását meg is akadályozhatja.

Úgy gondoljuk, hogy ma egy – a jelentősebb burzsoá versenyjogok szabályozását feltáró, és időnként a versenyjog koncepciójára is kitekintő – áttekintés sem a hazai problémák megoldása szempontjából, sem pedig a világpiacon való fellépés szempontjából nem haszontalan. Összeállításunk nem kívánja a burzsoá versenyjog részletekbe menő szabályozását adni; csupán arra törekszik, hogy a fenti két szempont alapján jelentősnek minősíthető országok hozzáférhető jogi szabályozását, és azok közül is a – nézetünk szerint – *fontosabb* rendelkezéseket ismertesse. Ennek megfelelően egy konkrét probléma megválaszolásánál választásunk adott esetben önkényesnek is tűnhet, azonban – reméljük – ilyen esetben is útbaigazítást tud nyújtani a keresett részletszabály felkutatása tekintetében.

A szóban forgó szabályanyagot – a versenyjog belső struktúrájának megfelelően – *két részre, a tisztességtelen versenyjog és a versenykorlátozások normaanyagára osztva* ismertetjük. Az egyes részekben belül viszont – az áttekinthetőség és a könnyebb kezelés érdekében – az országokénti tagolást követjük.

I.

A tisztességtelen verseny jogi szabályozása

1. A generálklauzulára építő szabályozás tipikus példája a német tisztességtelen versenyjog, melynek kialakulása a múlt század harmadik harmadára nyúlik vissza. Ez azonban a német társadalom megkésített és felemás polgári átalakulására tekintettel nem tekinthető nagy múltnak. A francia forradalomnak a kereskedelem és iparüzés szabadságáról szóló – és ezzel a versenyzés alapelvekénti szabadságát kimondó – 1791. márciusi törvényét csak nyolcvan évvel később követte Németországban hasonló célú, az ipargyakorlás rendjéről szóló 1869. június 21-i törvény. A tisztességtelen verseny ellen azonban csak 1896-ban, majd ezt követően 1909-ben alkottak új törvényt; ez a jogszabály képezi ma is a tisztességtelen versenycelekmények elleni küzdelem alapját,¹ melyhez azonban több más jogszabály is csatlakozik.

A tisztességtelen versenyjog alapja az UWG generálklauzulája; erre épül fel, és ehhez nyúlik vissza minden konkrét tényállás és egyéb, a tisztességtelen versenyre vonatkozó jogszabály (ugyanazt az utat követte a későbbi magyar kodifikáció, a tisztességtelen versenyről szóló – ma is hatályos – 1923. évi V. tc is). Az UWG 1. §-ába foglalt generálklauzula kimondja, hogy attól, aki az üzeli forgalomban olyan versenycelekményt visz véghez, amely a jó *erkölcsbe ütközik*, abbahagyást és kártérítést lehet követelni. A „jó erkölcs” alatt természetesen nem az általános értelemben vett erkölcsi megfontolásokat kell érteni, hiszen ezek az üzleti élet jó erkölcs-fogalmán messze túlmennek. Ugyanakkor a generálklauzula szerint jó erkölcsbe ütköző üzleti magatartás nem feltétlenül minősül etikailag is elítélendőnek.² Természetesen az, hogy a két fogalom nem fed egymást, az UWG 1. §-ának alapvető normális irányultságán nem változtat; az etikai szempont a generálklauzula és így általában is a tisztességtelen versenyjog alapvető mércéje.³

A generálklauzula mintegy általános érvénnyel fogalmazza meg azt a magatartási zsinórmértéket, amelyet a jogalkotó a versenyzőkkel szemben felállít; az egyes tényállások tulajdonképpen ennek az általános elvnek a konkretizálásai. Ha tehát adott magatartás konkrét tényállás alapján nem ragadható meg, vagy alkalmazható tényállás egyáltalán

¹ Gesetz gegen den unlauteren Wettbewerb von 7. Juni 1909. (továbbiakban: UWG) – többször módosítva, utolsó jelentősebb módosítását az 1969. június 26-i törvény hajtotta végre. A hozzá csatlakozó fontosabb jogszabályok a következők: a gazdasági élet védelméről szóló 1932. március 9-i birodalmi elnöki rendeletnek az áruhoz adott ajándékokkal foglalkozó I. része (*Zugabeverordnung*); az árengedményekről rendelkező 1933. november 25-i ún. Rabattgesetz, valamint az árjelzőkről szóló – 1968. január 2-i szövegezésben hatályos – ún. *Warenzeichengesetz*.

² Das Recht des unlauteren Wettbewerbs in den Mitgliedstaaten der EWG. III. köt. Deutschland. 32–33. old. Szerkesztette: *Ulmer*, Eugen, a kötetet írta: *Reimer*, Eduard: München–Köln 1968. (továbbiakban: *Ulmer–Reimer*: Unlauterer Wettbewerb III. köt.). A francia versenyjogról szóló IV. kötetet *Krasser*, Rudolf írta – München–Köln 1967. (továbbiakban: *Ulmer–Krasser*: Unlauterer Wettbewerb IV. köt.). Az Európai Gazdasági Közösség kibővítés előtti tagállamainak versenyjogát magas színvonalon feldolgozó sorozatot az EGK Bizottságának felkérésére készítették; a sorozat ma is az akkori tagállamok nemzeti versenyjogi elméletének, versenyjogi szabályozásának és jogalkalmazási gyakorlatának legkiválóbb, legátfogóbb összefoglalása, a továbbiakban sokat építünk rá.

³ *Fikentscher*, Wolfgang: Wettbewerb und gewerblicher Rechtsschutz. München–Berlin. 1958. 108. és köv. old.

nincs is, az UWG 1. §-ához *szubszidiáriusan* mindig vissza lehet nyúlni. A generálklauzula a tisztességtelen versenyjog NSZK-beli szabályozásának tehát *központi kategóriája*, amely nem csak a szabályozás hézagait képes kitölteni, de rugalmasan alkalmazkodni tud a gazdasági élet újabb és újabb jelenségei által a tisztességtelen versenyjoggal szemben támasztott követelményekhez. Nem tekinthető véletlennek, hogy az UWG viszonylag kevés nevesített tényállást tartalmaz; a generálklauzula alkalmazási köre ugyanis ennek megfelelően igen széles.

2. A tisztességtelen versenyzési módszerek legfontosabb tényálláscsoportja a versenytárs *hírnevének* félrevezetés céljából történő *kihasználásával* kapcsolatos. Ide tartozik a reklámszédelgés, vagyis az olyan reklám, amely valóságnak meg nem felelő, eltúlzott adatoknak a nyilvánosság számára való közlésével kedvező ajánlat benyomását igyekszik kelteni. A valóságnak meg nem felelő adatok vonatkozhatnak az áru származására, súlyára, minőségére, előállításának módjára, az áru által elnyert kitüntetésekre csakúgy, mint az áruval kapcsolatos szabadalmi jogokra, az eladás céljára vagy okára, az árukészletre stb. A reklámszédelgés tényállását az UWG nevesítve szabályozza (3. §), de szubszidiáriusan alkalmazható az 1. § is.

Ugyanabba a csoportba tartozik, de a reklámszédelgéstől különbözik az *összetéveszthetőségre* alapozott félrevezetés. Ennek lényege ugyan szintén a másik hírnevének kihasználása, azonban a tisztességtelenül versenyző itt olyan helyzetet teremt, amely a versenytárs áruival, személyével, vállalatával való összetéveszthetőség veszélyét idézi fel.⁴ A tipikus magatartás: a versenyvállalat, vagy áru *jelzéseinek* összetévesztésre alkalmas módon történő felhasználása; erre az UWG külön szabályt tartalmaz (16. §). Az összetéveszthetőségre alapozott tisztességtelen versenyzési módszerek ellen általában és a 16. §-hoz kapcsolódva szubszidiáriusan az UWG 1. §-a alkalmazásával lehet küzdeni.

3. Ha nem is a versenytárs hírnevének, mindenesetre *teljesítményeinek kihasználását* jelenti az ún. szolgai utánzás, és az üzleti titokvédelem. A *szolgai utánzás* megítélésénél a szabadalmi jog és az iparjogvédelem rendelkezései jönnek elsősorban figyelembe, azonban a versenytárs teljesítményeinek kihasználását nem minden esetben tudja az említett két joganyag megragadni. A kollízió elkerülése érdekében kifejlesztették azt az alapelvet, hogy az iparjogvédelem szabályai által megengedett cselekményt a tisztességtelen versenyjog alapján sem lehet tiltani – ehhez további különös körülmények fennforgása szükséges, amely a jó erkölcsbe ütközést megalapozza. Ilyenkor az iparjogvédelem és a szabadalmi jog mellett szubszidiáriusan az UWG 1. §-a léphet be.⁵

Az *üzleti titokvédelem* fogalma a bírói gyakorlatban alakult ki. A Bundesgerichtshof által kialakított felfogás szerint az üzleti titok kritériumai a következők: üzlettel kapcsolatos adatról legyen szó, amely csak szűk személyi körben legyen ismert, vagyis még nem került nyilvánosságra; az üzlet tulajdonosának felismerhető akarata szerint titokban is kell tartani feltéve, hogy végül ehhez neki jogos gazdasági érdeke fűződik.⁶ Az üzleti titoksértés elleni védelmet az UWG külön nevesítetten nyújtja: a 17. § tiltja, hogy az alkalmazott a szolgálati viszony során tudomására jutott, illetve számára hozzáférhe-

⁴ Ulmer–Reimer: Unlauterer Wettbewerb III. köt. 122. és köv. valamint 364. és köv. old.

⁵ Im. 190–194. old.

⁶ A Bundesgerichtshof 1955. március 15-i ítélete a „Möbelpaste”-ügyben. GRUR. 1955. 424–425. old.

tővé vált adatokat a szolgálati viszony tartama alatt jogosulatlanul verseny céljára saját anyagi haszna érdekében, illetve azzal a szándékkal, hogy az üzemi titok tulajdonosának kárt okozzon, mással közölje. A szankcióból azonban kiderül, hogy *büntetőjogi* szabályról van szó: a jogkövetkezmény börtön és pénzbírság: erre a szakaszra polgári jogi igényt nem lehet alapítani. Ezért a bírósági gyakorlat a generálklauzula segítségével nyújt polgári jogi védelmet a büntetőjogit kiegészítőleg, de önállóan is, ha az utóbbi alkalmazására valamilyen okból nem kerülhet sor. Ugyanígy nyújtanak védelmet az üzleti titoknak a *versenyhátrány* általi jogosulatlan megszerzése és felhasználása ellen is.

4. A *hírnév-hitelrontás* problémaköre ugyancsak több, lényegileg hasonló tényállást foglal magába. A versenyjogi szabályozás alapját a BGB *Kreditgefährdung*-ra vonatkozó 824. §-a szolgáltatja; ennek *lex specialis*-a az UWG 14. §-a, amely a versenyhátrány és üzleti befeketéését, *rágalmazását* tilalmazza, vagyis olyan valótlan, illetve nem bizonyítható állítások terjesztését, melyek alkalmasak arra, hogy a versenyhátrány üzletében kárt okozzanak. A hírnév- és hitelrontás ezen túlmenő konkrét tényállásait a bírói gyakorlat alakította ki az UWG 1. §-a alapján. A *személyeskedő reklám* a versenyhátrány személyi-üzleti körülményeinek a versenyhátrány kárára való kihatását jelenti; a bírói gyakorlat tilalmazza a versenyhátrány külföldi voltára vonatkozó híresztelést (RG 25. 11. 1939. Entscheidungen des Reichsgerichts in Zivilsachen 1939. 163, 64. 171. old.), csődjére, fizetéképtelenségére vonatkozó célzást (RG 16. 12. 1910. Entscheidungen des Reichsgerichts in Zivilsachen 1910. 75, 61. 62. old.), az olyan híresztelést, hogy a versenyhátrány rosszul bánik alkalmazottaival, illetve rosszul fizeti őket, valamint hogy gazdasági erőfölényével visszaél (RG 20. 7. 1938. GRUR 1939. 79. old.).

Viszonylag rövidebb múltra tekint vissza az *összehasonlító reklám*, mint versenyhátrány módszer. Az NSZK bírósági gyakorlata olyan eljárást ért alatta, amikor valamilyen formában kifejezésre juttatják, hogy a saját ajánlat, illetve áru a megnevezett versenyhátrány ajánlatánál, árujánál kedvezőbb, jobb. A generálklauzula felhasználásának az a jelentősége, hogy a jogalkalmazás egy – az UWG 14. §-ához képest – új, annál lényegesen szélesebb hatókörű elvet alakított ki: a személyeskedő és az összehasonlító reklám megítélésénél ugyanis *közömbös az, hogy a terjesztett adatok a valóságnak megfelelnek-e* vagy sem. Az eredmény: a befeketés tényállásának kereteit a bizonyíthatóan valóságos tények állítására is kiterjesztette a jogalkalmazás, ha a cselekmény a jó erkölcsbe ütközik.⁷

Nincs nevesített tényállás az UWG-ben az *árutesztek* közzétételére sem, a védelmet a visszaélésekkel szemben a generálklauzula nyújtja; erre alapozva alakultak ki az áruteszt közzétételének kritériumai. Mindenekelőtt olyan tesztről van szó, amelyet verseny céljára tesznek közzé (tudományos publikációk nem tartoznak ide). A tesztek pártatlannak, szakszerűnek, tárgyilagosnak, valóságnak megfelelőnek, végül teljesnek kell lennie; ez alatt azt értik, hogy az áru minden lényeges tulajdonságára ki kell terjednie, és lehetőség szerint figyelembe kell venni az összes, a piacon megvásárolható hasonló árut. Ha ezek a feltételek nem teljesülnek, az UWG 1. §-a alkalmazandó, de a magatartás esetleg kimerítheti a 14. §-ba ütköző befeketítést is.⁸

⁷ Ulmer–Reimer: Unlauterer Wettbewerb. III. köt. 295–298. old. a személyeskedő reklámra vonatkozó jogalkalmazási gyakorlatot 1. 292–294. old.

⁸ Im. 322. és köv. old.

5. Külön jogszabályok (például az említett *Zugabeverordnung*) alapján ítélik meg az ún. *értékreklámot*, amikor fennáll annak a veszélye, hogy az áruhoz adott ajándék eltereli a vevő figyelmét az áru minőségi hiányairól és áráról. Szubszidiáriusan figyelmebe jön azonban a generálklauzula is. Ennek alapján bíráljuk el az *árukapcsolást* is, vagyis azt az eljárást, amikor a megvásárolni kívánt árut csak egy másikkal együtt hajlandó eladni a kereskedő. Mint az értékreklám egy sajátos célfaja, jó erkölcsbe ütközés esetén ez is tilos.⁹

A *megvesztegetés* ugyancsak büntetőjogi védelem alatt áll (UWG 12. §), azonban az ebbe a szakaszba foglalt tényállás a generálklauzula alapján polgári jogi jogkövetkezményeket is maga után vonhat (a tényállás: üzleti forgalomban verseny céljából az üzlettárs alkalmazottjának, meghatalmazottjának ajándék adása, vagy más előny kínálása, ígérese vagy juttatása, hogy ennek tisztességtelen magatartása révén a rendelkezések feladásánál maga, vagy harmadik számára előnyt biztosítson).

RenDELKEZIK a törvény a *kiárusításokról* is. A szezonvégi kiárusításra (9. §), valamely fogyasztói szakasz fordulóján a gazdasági miniszter által meghatározott áruk tekintetében, méretekben és időtartamban kerülhet sor. A végkiárusítást (7. §) csak akkor lehet nyilvános hirdetményben bejelenteni, ha oka – amelyet a kiárusító köteles megjelölni – vagy az egész üzlet, vagy valamely fiók, vagy pedig bizonyos árufajta értékesítésének feladása. A végkiárusítást csakúgy, mint valamely árukészlet kiárusítását be kell jelenteni az illetékes közigazgatási hatóságnál, amely lebonyolításának feltételeit megszabhatja. Előírja a törvény továbbá, hogy ugyanazon a helyen ugyanazzal az áruval a kiárusító 1 évig nem kereskedhet.¹⁰ Ilyen tilalom hiányában fennforogna a silány áruknek mélyen a helyileg szokásos árak, vagy az önköltség alatti eladásának veszélye, ami önmagában is, de még jó minőségű áru esetén is a versenytárs jó erkölcsbe ütköző eszközzel való megsemmisítésének célzata miatt a generálklauzulába ütközik.

6. A generálklauzula három további érdekes esetben is alkalmazható. Arról a három esetről van szó, amelyek elleni küzdelemben a tisztességtelen verseny és a versenykorlátozások joga szorosan kapcsolódik egymáshoz: a bojkottról, a zárlatról, és a diszkriminációról.

Bojkott alatt olyan háromszemélyes és két személy együttműködését feltételező cselekményt értenek, amelyben a bojkottáló felhívja a címzettet, hogy a bojkottálttal fennálló üzleti kapcsolatait szakítsa meg, illetve ne lépjen vele kapcsolatba. A bojkott megítélése csak az utóbbi évtizedekben szigorodott; korábban – a harmincas években – még általában nem, csak különösen súlyos körülmények fennforgása esetén tekintették jó erkölcsbe ütközőnek. A versenykorlátozások elleni jogalkotás kibontakozása azonban a bojkott általános tilalmazását eredményezte, és ezzel párhuzamosan a bojkottnak az UWG 1. §-a alapján való megítélése is elutasítóvá vált. Ma éppen a bojkottált kikapcsolásával, kizárásával való versenyzési módszert tekintik jó erkölcsbe ütközőnek, hiszen a bojkottáló nem teljesítményével, hanem befolyásának a versenytárs akadályozására való felhasználásával „versenyez”,¹¹ célja a versenytárs egzisztenciájának aláásása vagy megsemmisítése. Csak egészen kivételes esetekben engedik meg, ha a bojkott célját, eszközeit és hatását

⁹ Im. 571. és köv., valamint 600. és köv. old.

¹⁰ Im. 852. és köv. old.

¹¹ *Fikentscher*: Wettbewerb und gewerblicher Rechtsschutz. 253. old.

tekintve méltányos (például a bojkottált jogellenes magatartásának elhárítására irányul – ún. *Abwehrbojkott*).¹²

Az UWG, a generálklauzula alkalmazásának – amint az a szövegezéséből kitűnik – a felek között *versenyviszony* megléte a feltétele, vagyis: a *feleknek versenytársaknak kell lenniük*. A BGB-nek az ipargyakorláshoz való jogot védő 823. § (1) bek-e azonban versenyviszony híján is alkalmazható; a bojkott általában ennek alapján is tilos.¹³

A *zárlat* abban különbözik a bojkottól, hogy egyetlen vállalat szakítja meg saját elhatározásából a zárolttal üzleti kapcsolatait, illetve nem lép vele üzleti kapcsolatba. A jó erkölcsbe ütközés esetén (például a versenytárs ilymódon történő megsemmisítésére irányuló szándék) a generálklauzula szerint ítélik meg.¹⁴

A *diszkrimináció* az üzleti kapcsolatokban való hátrányos megkülönböztetést jelent; olyan kétszemélyes – és a zárlattól nem könnyen elhatárolható – cselekményt, amelyben a diszkrimináló megtagadja az üzleti kapcsolatok felvételét, vagy megszakítja azokat, jöllehet másoknak biztosítja, továbbá hátrányos megkülönböztetést alkalmaz az áraknál és egyéb üzleti feltételeknél. A diszkrimináció ellenzése nem jelenti azt, mintha minden hasonló partnert teljesen azonosan kellene kezelni, vagy pedig hogy a vállalkozó ne maga határozhatná meg saját üzlet- és értékesítési politikáját. Arról van szó, hogy ha a megkülönböztetett kezelés tényéhez további körülmények járulnak, melyek folytán a cselekmény a jó erkölcsbe ütközik (rendszeres ár- vagy egyéb kedvezmény adásával nyomás gyakorlása, vagy a versenytárs ily módon való megsemmisítésére irányuló törekvés)¹⁵ a magatartás az UWG 1. §-ába ütközik. (A bojkott, a zárlat és a diszkrimináció kartelljogi megítélésére alább visszatérünk.)

7. Bár – mint láttuk – néhány tényállás büntetőjogi jogkövetkezményekkel jár, a tisztességtelen versenyjog *alapvetően civiljogi eszközökkel* operál. A generálklauzulába foglalt abbanhagyás mellett a sértett versenytárs követelheti, hogy vétkességtől függetlenül a jogsértő következményeket számolják fel (a dolog jogsértő mivoltától való megfosztása vagy megsemmisítése, nyilatkozat visszavonása), az ítéletet hozzák nyilvánosságra, a jogalap nélküli gazdagodást adják ki.¹⁶ A tisztességtelen eszközzel *versenyző* vétkessége esetén – a generálklauzulából kitűnően – kártérítés jár.

8. A tisztességtelen versenyjogoknak a jogrendszerben, ezen belül a polgári jogban való *elhelyezése*, pontosabban a tisztességtelen versenyjog és a hozzá legközelebb álló jogterületek, mint az iparjogvédelem, szabadalmi jog és védjegyjog viszonya érdekes *kettősséget* mutat. Egyfelől – mint láttuk – *szubszidiáriusan* kiegészíti az említett normák által biztosított védelmet, akkor is, amikor ezek nem alkalmazhatók, másfelől viszont meg is szabja érvényesülésük *határait*. Arról van ugyanis szó, hogy a különféle védjegyjogi stb. szabályok által biztosított jogosultságokat csak a tisztesség határai között lehet gyakorolni. Ezen túl a védelmet nem lehet terjeszteni, hiszen akkor már a magatartás tisztességtelen versenycselekménnyé válna. A versenyjog ilyen

¹² A Bundesgerichtshof 1957. május 10-i ítéletét 1. GRUR 1957. 494–496. old.

¹³ *Ulmer–Reimer*: Unlauterer Wettbewerb. III. köt. 640. old.

¹⁴ Im. 661. old.

¹⁵ Im. 658. old.

¹⁶ Im. 97–103. old.

kettős, mögöttes funkciójából a jogirodalom azt a következtetést vonja le, hogy a védjegyjog és társai a *versenyjog részét* képezik.¹⁷

9. A tisztességtelen verseny elleni *francia* szabályozás sajátossága az, hogy – szemben a német megoldással – átfogó törvényt nem alkottak; nincs a francia tisztességtelen versenyjognak *generálklauzulája sem*. A verseny tisztességének védelme az összetéveszthetőség kihasználásával való versenyzési módszerek elleni fellépésből indult ki, hangsúlyozva, hogy ez az üzleti tisztességbe (*loyauté commerciale*) ütközik. A bírósági gyakorlat már korán kimondotta, hogy a kereskedelem és iparüzés törvényben biztosított szabadsága nem jogosít fel olyan eszközök felhasználására, amelyek tisztességes üzletembereknél nem szokásosak.¹⁸

Az ilyen cselekmények elleni jogvédelmet a bíróságok a *Code civil*-nek a deliktuális felelősségre vonatkozó 1382–1383. §-aiból vezették le; azt az elvet kezdték a verseny körülményeire alkalmazni, hogy aki másnak – akár gondatlanul is – kárt okoz, köteles azt megtéríteni. Az üzleti tisztességnek a deliktuális felelősségbe való beépítésével alakította ki a bírósági gyakorlat a *concurrance déloyale* fogalmát. Annak ellenére, hogy a jogalkalmazás nem törekedett általános elvek kimondására, az egyes döntések egészükben mégis olyan *rendszerre* álltak össze, amelyekből bizonyos alapelvek adódtak. Miután a bíróságok ezeket az általános elveket követni kezdték, a tisztességtelen versenyre vonatkozó *bíró alkotta joganyag különvált a deliktuális felelősségtől* és önálló életet kezdett élni. A tisztességtelen versenycselekmény deliktumkénti felfogása mind a mai napig fennmaradt.¹⁹

A *de facto* generálklauzulaként funkcionáló, a deliktuális felelősség szabályára felépülő normarendszerhez egyes konkrét tényállásokra a századforduló óta megalkotott számos jogszabály járult. Így például az áru forgalmazása során alkalmazott csalárd praktikák ellen hozott 1905. augusztus 1-i, az árunak juttatott kitüntetések visszaélésszerű felhasználásáról szóló 1912. évi, az eredetmegjelölésről szóló 1919. évi, a származási megjelölésekről rendelkező 1930. évi, a kiadásokról rendelkező 1906. évi, az áruhoz a vételkor adott ajándékról szóló 1951. évi, végül – a számos versenykorlátozás elleni rendelkezést tartalmazó – a gazdasági és pénzügyi stabilitás fenntartásáról rendelkező 1963. július 2-i törvény (ún. pénzügyi törvény),

A tisztességtelen verseny elleni védelem vázolt kialakulása – amellet, hogy a védelem nem a generálklauzulára, hanem a *Code civil* deliktuális szakaszának a versenyviszonyokra adaptált változatára épül fel – még egy sajátossághoz vezetett. A versenyviszony, a felek *versenyháts-voltának megkívánása* a tisztességtelen verseny francia szabályozásában *nem abszolút feltétel*. A deliktuális szakaszra felépülő tisztességtelenség tilalomnak ugyan központi fogalma a *concurrance*, de az említett speciális

¹⁷Im. 95. old.

¹⁸Lyon 15. 1. 1851. Recueil Périodique Dalloz 1854. 2. 138.; Paris 29. 12. 1852. Recueil Périodique Dalloz 1853. 2. 163.

¹⁹A reklámszédelgés megítélésénél a deliktumnak az átlagnál súlyosabb volta mellett szól az, hogy a szöveget alacsonyabb képzettségű és korlátozott anyagi eszközök felett rendelkező vásárlókörzönséghez intézték, amely nincs abban a helyzetben, hogy a reklám állításainak valódiságáról képet alkosson. (Tribunal Correctionnel d'Evreux 1975. január 23-i ítélete. Gazette du Palais 341–343. 26.) A tisztességtelen versenyjog kialakulását 1. *Ulmer–Krasser: Unlauterer Wettbewerb IV. köt. 1–6., és 10–11. old.*

jogszabályok *nem a verseny, hanem a magatartás tisztességtelensége* oldaláról közelítenek. Ez annál könnyebb, hiszen a cselekmények túlnyomó többsége – hangoztatják – mintegy *értelemszerűen versenycélzatú* (ez érthető, hiszen olyan társadalmi-gazdasági formációról van szó, melynek a verseny alapintézménye!). Amikor tehát a jogirodalom és a jogalkalmazás úgy véli, hogy a versenyviszony megléte a tisztességtelen verseny elleni keresetindítás feltétele, nem zárja ki a különböző piaci lépcsők között a tisztességtelen versenycselekmény megállapítását – megelégedve az értelemszerű *versenycélzat* meglétével, azonban itt sem a versenyt, hanem a *tisztességtelenséget* és a kártérítésre kötelezettséget hangsúlyozzák.²⁰

A deliktuális felelősségnek a verseny körülményeire való adaptálásánál a francia bírói gyakorlat két módosítást hajtott végre.²¹ A jogellenességet és a vétkességet egyaránt magába foglaló *faute* helyébe a *tisztesség* fogalmát állította, aminek következtében a tisztességtelen verseny a *faute*-jellegű magatartás különös megjelenési formájává, speciális esetévé vált. A másik módosítás azzal függött össze, hogy a tisztességtelen versenycselekmény következtében beálló károsodás a vevőkör elvonásának következménye. Az így előálló veszteségeket nehéz bizonyítani, de a kár beállta és az okozati összefüggés ugyanúgy mint az általános deliktuális felelősség esetén – feltétele a kártérítés iránti igénynek. Minthogy azonban a vevőkör elvonását a sértett további erőfeszítésekkel esetleg meg tudja akadályozni, a versenytárs tisztességtelen akciójának sikertelensége nem jelenti azt, hogy a sértettnek ne keletkezett volna a cselekmény meghíúsítása során kára. A kár meghatározásánál ezért nagy jelentősége van az *erkölcsi* kárnak.²²

²⁰Tribunal commercial Seine 14. 12. 1915. Annales de la propriété industrielle, artistique et littéraire 1920. 123. A versenycélzattal való megelégedés lehetővé teszi, hogy a tisztességtelen verseny egyes tényállásainál finoman differenciáljanak aszerint, hogy a versenyviszonyt valóban meg kell-e követelni, vagy az adott eset sajátosságai miatt erre nincs szükség; a verseny-célzattal is meg lehet elégedni. Erre alább az egyes tényállások vizsgálatánál visszatérünk.

²¹*Ulmer–Krasser*: Unlauteren Wettbewerb. IV. köt. 57–61., és 79–81. old.

²²Meg kell jegyezni, hogy bár az uralkodónak tekinthető álláspont kitart a tisztességtelen versenycselekmény deliktumkénti felfogása mellett, újabban vitatják helyességét. *Ripert* szerint jogsértésről van szó, nem a hagyományos civiljogi deliktumról: a cselekmény a vállalaton fennálló tulajdonjogot sérti, melybe a vevőkör – persze nem minden körülmények közötti – megtartásának joga is beletartozik (vö.: *Traité élémentaire de droit commercial*. Paris 1948. Paris 1948. 189. és köv. old.) *Roubier* elfogadja, hogy jogsértésről van szó, de úgy véli, hogy a civiljogi deliktum általában is az, ezért a tisztességtelen versenycselekmény különös deliktum-voltát inkább abban kell keresni, hogy a versenytárs kötelezettségét – a tisztességtelen eszközöktől való tartózkodás kötelezettségét – szegte meg, (1. *Ulmer–Krasser*: Unlauterer Wettbewerb IV. köt. 50. old.) *Josserand* a közérdeknek a tisztességtelen versenyjog védelmi szempontjai közötti megjelenéséből arra következtet, hogy a Cc. 1382. szakaszából levezetett tilalom a versenyzés szabadságának határait vonja meg, az e határokon túllépő cselekmény ezért a versenyzés szabadságával, vagyis joggal való visszaélés (De l'esprit des droits et de leur relativité 334. old.) Végül *Giverdon* elutasítja a civiljogba való besorolást és ugyancsak a közérdek, nevezetesen a gazdasági élet normális funkcionálásához fűződő közérdek védelmének feladatából kiindulva a tisztességtelen versenycselekménynek egy olyan egységes gazdasági deliktum-fogalom alá rendelését javasolja, amelybe – mint ugyancsak gazdasági deliktum – a versenykorlátozások joga is beletartozna. Ez a gazdasági deliktum objektív alapú lenne; megállapításához sem vétkesség, sem a kár bizonyítása nem lenne szükséges – az abbahagyási keresetet a tisztességtelen vagy az üzleti élet célszerű rendjével összeegyeztethetetlen cselekmény pusztá ténye megalapozná (Les délits et quasi-délits commis par le commerçant dans l'exercice de son commerce. 861. old) Bár a vita természetesen nem tekinthető lezártnak, a jelenlegi szakaszban a fenti nézetek nem találnak jelentősebb számú

10. A versenytárs *hírnevének kihasználása* elleni védelmet a francia bírósági gyakorlat már korán kiépítette; a legrégebb tényállásnak tekintik, amelyre vonatkozólag megkezdődött a tisztességtelen versenyjog *Code civil*-re alapozott kiépítése. Kezdetben az összevévészethetőség, pontosabban a versenytárs vállalata, árúja hírnevének, teljesítményének kihasználása állt a jogalkalmazás centrumában. A tisztességtelenség minősítés alapja az volt, hogy egyrészt a versenyző így nem saját teljesítményével kerül kedvezőbb helyzetbe (innen származik ennek a cselekményfajtának az elnevezése: *concurrance parasitaire*),²³ másrészt viszont közvetlenül is hátrányosabb helyzetbe hozhatja versenytársát, ha saját silány árúit az utóbbi gyártmányaival tévesztik össze. A védelmet általában a *Code civil* alapján nyújtják – helyt adva az *action en concurrance déloyale*-nek,²⁴ de a védjegyre, valamint a kereskedő nevének védelmére speciális törvények is vannak.

A *reklámszédelgést* 1963 óta speciális jogszabály, az említett pénzügyi törvény tilalmozza (5. §). Ide tartozik a valótlan vagy megtévesztő adatok közlésével való reklámozás, ha ezek az adatok az áru vagy szolgáltatás természetére, összetételére, eredetére, lényeges tulajdonságaira, az előállítás időpontjára, az előállító vagy továbbeladó személyére, szakmai képességeire vonatkoznak. Nem szükséges az, hogy a szerződésalkötés során tévesszék meg a sértettet; a tilalom sokkal általánosabb. Mind az összevévészethetőség, mind a reklámszédelgés miatti keresetek esetén feltétel a versenyviszony, mivel ez adja a károsítás elvi lehetőségét.²⁵

11. A versenytárs *teljesítményének kihasználása* körében nagy jelentőséget tulajdonít a francia szabályozás az üzleti titok védelmének és a szolgai utánzásnak. Az *üzleti titok* megsértésének három esete alakult ki: a deliktuális felelősségi szakaszok alapján indított *action*-nak helyt adnak mind az üzleti titoknak a versenytárs általi jogtalan megszerzése, az alkalmazott munkahelyváltoztatásával való visszaélés, mind pedig a magát önállósított korábbi alkalmazott üzleti titkot sértő cselekménye esetén. Az üzleti titkok körében különös hangsúlyt kapnak az üzleti kapcsolatok, a vevőkör; tipikus tisztességtelen verseny-cselekménynek minősül, ha az alkalmazott átlépve a konkurens céghez és korábbi munkahelyén tudomására jutott adatokat felhasználva annak vevőkörét új munkahelyével való kapcsolatfelvétellel szólítja fel.²⁶ Ilyen esetben az alkalmazott és a konkurens cég egyaránt felel.

A *szolgai utánzás* a versenytárs árujának alig vagy egyáltalán nem különböző lemásolását jelenti. A bírósági gyakorlat²⁷ azonban hangsúlyozza, hogy iparjogvédelmileg nem védett termék akár szolgai utánzása is megengedett; a tisztességtelenség megállapításához további körülmények szükségesek (például az utánzás összevévészethetőség veszélyét idézi fel).

12. A *hírnév- és hitelrontással* való versenyzés esetcsoportjának két legfontosabb tényállása a befekettítés és az összehasonlító reklám. A versenytárs jó hírének, vállalatai, árui

követőre. A vita felvázolását mégis szükségesnek tartottuk, mert jól mutatja, hogy a tisztességtelen verseny-cselekmény speciális civiljogi deliktumkénti felfogásának vannak alternatívái, és hogy a probléma egészen a versenykorlátozások jogával való kapcsolat feszegetéséig nyúlik.

²³ Ulmer–Krasser: im. 6. és 56. old.

²⁴ Im. 147–149. old.

²⁵ Im. 55., valamint 334. és köv. old.

²⁶ Tribunal de commerce de la Seine 8. 3. 1913. Annales de la propriété industrielle, artistique et littéraire 1913. 2. 58.

²⁷ Ulmer–Krasser: Unlauterer Wettbewerb IV. köt. 244–247. old.

hitelének rontása tisztességtelen versenycselekménynek tekintendő: már korán kimondta a bírói gyakorlat, hogy mindenkinek joga van ahhoz, hogy saját piaci pozícióját áruí a vállalata dicséretével javítsa, de nincs joga ahhoz, hogy versenytársát annak személyi vagy üzleti körülményeire vonatkozó nyilvános lekicsinylő kijelentésekkel befeketítse, vagy iránta bizalmatlanságot keltsen.²⁸ A tilalom tekintetében közömbös az, hogy az állítás megfelel-e a valóságnak. Az összehasonlító reklámot a jogalkalmazás és a jogirodalom a befeketítés közvetett formájának, olyan alesetének tekinti, amikor nem önmagában az összehasonlítás a tisztességtelen, hanem az ebbe burkolt lekicsinylő kritika.

A hírnév- és hitelrontás központi problémája a *kritikához való jog és határai*. E tekintetben a francia tisztességtelen versenyjog él a lehetőséggel, hogy a versenyviszony, mint abszolút feltétel szigorú formában nincsen leszögezve, és képes arra, hogy finom különbséget tegyen a versenycélzatú és a nem-versenycélzatú kritika között. Mindenekelőtt ennél a tényállásnál a versenyviszony *nem fogalmi elem*, bár úgy vélik, hogy az esetek többségében a kritikát gyakorló ügyis versenytárs. Ez utóbbi részéről elhangzott, tehát a versenycélzatú bírálat csak szűk határok között megengedett, és viszonylag széles körben adnak helyt a *Code civil*-re alapozott *action*-nak, míg a nem-versenytárs kritikához való joga szélesebb.²⁹

13. A francia jog nem tekinti önmagában *munkaerőcsábításban* megnyilvánuló tisztességtelen versenycselekménynek azt, ha egy vállalat egy másikkal az alkalmazottját munkaviszonya szerződés szerű felbontására és a hozzá való belépésre ösztönzi, csak ha a munkaviszony felbontása szerződésszegéssel történt. Ám szerződésszegés *nélkül is* tisztességtelen versenycselekmény állapítható meg akkor, ha a munkaviszony felbontásához egyéb körülmények is csatlakoznak: például a munkaviszony felbontására ösztönzés célja a versenytárs vevőkörének, üzleti titkainak megszerzése, vagy pedig ha az alkalmazottat fenyegetéssel, csalással, megtevesztéssel csábítják el.³⁰

14. Az áruvásárláskor az áruhoz adott *ajándékok* tekintetében rendelkező 1951. III. 20-i törvény tiltja prémium-bélyegek, valamint olyan természetbeni ajándékok nyújtását, amelyek az áruval nem függenek össze. A tilalom alapja az, hogy az ajándék alkalmas a vásárlók becsapására oly módon, hogy anyagi erőiket meghaladó vásárlásra ösztönzi őket; burkolt minőségrontásra ad lehetőséget, ugyanakkor – mivel az ajándék árát amúgyis belekalkulálják az árba – árfelhajtó hatása van. A tilalom nem abszolút érvényű, kivételek vannak (ha árfelhajtó hatástól nem kell tartani, ha az ajándék a vásárolttal összefüggő rendeltetésű áru, csekély értékű reklámtárgy). A jogalkalmazás során problémát okoz, hogy a tiltott ajándékok általánosabb, pontosabb meghatározása, körülírása eddig még nem sikerült.³¹

15. Az áruhoz adott ajándékok szabályozásának vizsgálata mutatja, hogy az ily módon megvalósítható tisztességtelen machinációk nem feltétlenül a versenytársak felé irányulnak, bár nyilvánvalóan azokon is lecsapódnak. A különféle *akadályozó* cselekmények esetén ugyancsak igen gyakori, hogy nem versenytársak közötti viszonyban merülnek fel. A zárlat, a bojkott és a diszkrimináció versenyviszonyon kívüli nem ritka

²⁸ Paris 27. 7. 1850. Recueil Périodique Dalloz 1851. 2. 168.

²⁹ Ulmer–Krasser: Unlauterer Wettbewerb IV. köt. 278–281. old.

³⁰ Im. 270. és köv. old.

³¹ Im. 531–538. old.

előfordulása miatt a *action*-nak való helytadás nem kötődik a versenytársi minőséghez, azonban – mint látni fogjuk – ennek a körülménynek – a *Code civil* alkalmazását nem gátló – differenciáló jelentősége azért van.

A három tényállás elbírálásánál a bírósági gyakorlat abból indul ki, hogy *nincsen általános szerződéskötési kötelezettség*, mert ez ellenkezne az iparűzés és kereskedelem szabadságának elvével; hangoztatják, hogy mindenkinek joga van eladni, vagy ezt megtagadni, és ez utóbbi önmagában nem jelent a szerződési szabadsággal való visszaélést.³² További tényállási elemre, például az akadályozott magatartásának meghajlítására, befolyásolására, az akadályozás révén nyomás gyakorlására van szükség ahhoz, hogy tisztességtelen versenycelemekről lehessen beszélni.

A zárlatra csak kartelljogi szabályozás van, így nem is sorolják a tisztességtelen versenycelemek közé; a bírói gyakorlat nem ad helyt a *Code civil*-re alapozott keresetnek.³³ A *bojkott* lényegét a többek általi, vagyis szervezett, csoport-szerű fellépésben látják – ez a különbség a zárlathoz képest. A bojkottot – akár versenytársaktól, akár nem-versenytársaktól indul ki – tisztességtelen versenycelemeknek tekintik. A jogirodalom a bojkott tisztességtelenségét a híressé vált *Ami du Peuple*-ügyből vezette le.³⁴ Roubier – a tisztességtelenség mellett – találóan mutat rá arra, hogy a bojkott, mint tisztességtelen versenycelem eredetét tekintve a szervezett csoport *gazdasági hatalmával való visszaélés eredménye*.³⁵

A *diszkriminációval*, mint tisztességtelen versenycelemmel a jogirodalom keveset foglalkozik: valódi jelentősége a versenykorlátozások jogában van. Az egyedit nem szankcionálják, a versenytársak közötti szervezett, kollektív diszkrimináció viszont a *Code civil* alapján tisztességtelenség minősül. A nem-versenytárs diszkriminálását a bojkott alesetének tekintik.³⁶

16. A tisztességtelen versenyjog *jogági besorolását* illetően itt is azzal a kettősséggel találkozunk, mint a német verseny jogi elmélet felfogásánál. a helyzet azonban fordított; a francia álláspont az, hogy a versenyjog képezi az iparjogvédelem, mint nagyobb fölérendelt jogterület részét.³⁷ A rész–egész viszony alapja az, hogy céljukat illetően mindkét joganyag messzemenő azonosságot mutat fel; mindazonáltal a tisztességtelen versenyjog nem szolgálhat eszközül arra, hogy az iparjogvédelemileg megengedett magatartások akadályozásával a fejlődést gátolja. Utóbbihoz képest csak szubszidiáriusan jöhet szóba alkalmazása – erre viszont széles körben, különösen a védjegy-, de a szabadalmi joggal és az ipari mintaoltalommal kapcsolatban is sor kerülhet.

³²Chambésy 3. 1. 1912. Annales de la propriété industrielle, artistique et littéraire. 1912. 1. 223.

³³Ulmer–Krasser: Unlauterer Wettbewerb. IV. köt. 471. old.

³⁴Ebben az ügyben (Paris 9. 4. 1930. Ammales de la propriété industrielle, artistique et littéraire 1930. 289.) egy kiadói egyesülés a kapcsolatok megszakításával fenyegette meg az *Ami du Peuple* nyomdáját, szállítóját és eladóit, ha a lappal nem szüntetik meg kapcsolatukat. A bíróság kimondta, hogy az egyesülés intézkedései olyan praktikák összességét alkotják, melyek alkalmasak a lap megsemmisítésére, ezért tisztességtelenség.

³⁵Roubier, Paul: Le droit de la propriété industrielle. Paris. 1952. 1. köt. 572. és köv. old.

³⁶Ulmer–Krasser: Unlauterer Wettbewerb IV. köt. 486. old.

³⁷Im. 7–8. és 34–41. old

II.

*A versenykorlátozások jogi szabályozása –
az amerikai, az angol, a holland, a francia, az NSZK-beli megoldás
és az Európai Gazdasági Közösség szabályai*

17. A versenykorlátozások jogi szabályozásának eredetét kutatva túl kell nyúlni a kontinensen. Az első versenykorlátozások elleni – ottani kifejezéssel élve – *antitrust*-törvényt ugyanis az *Egyesült Államokban* alkották meg.

A századfordulón a koncentráció, a tröszt formát öltő kartellképződés mind nagyobb lendületet vett; a fúziók a kínálat korlátozásához, az árak emeléséhez vezettek, ugyanakkor az árakat csökkentő kívülállókat a kartellek szigorúan megbüntették.³⁸

A verseny korlátozása láttán alakult ki az a meggyőződés, hogy a hatékony verseny fenntartása törvényi beavatkozást kíván: az 1890-es *Sherman Act*-tal megindult a napjainkban is folyó antitröszt-törvényhozás. A *Sherman Act*-ot számos további törvény követte; a fontosabbak: az 1914-ben hozott *Clayton Act*, az antitrösztpolitika végrehajtására hivatott *Federal Trade Commission*-t létrehozó ugyancsak 1914. évi *Federal Trade Commission Act*, az 1936-os *Robinson-Patman Act*, az 1950-ben megalkotott *O'Mahoney-Celler-Kefauver Act*, valamint a legutóbbi 1976-os *Hart-Scott-Rodino Antitrust Improvements Act*.

Az antitröszt-jog koncepciója kezdettől fogva két irányt vitt: egyrészt a piaci struktúra ellenőrzésére törekedett, másfelől viszont a vállalatok megfelelő magatartását igyekezett szabályozni. Az Egyesült Államok antitröszt jogának történetében e két elv konkrétabbá lehet nyomon követni; az elmúlt nyolc évtizedben – jogalkotás és a bírósági gyakorlat tanúsága szerint – a magatartás szabályozása, vagyis a különféle versenyt korlátozó magatartások tilalmazása állt előtérben, újabban azonban a súlypont a piaci struktúrák ellenőrzésére, strukturális beavatkozásra tevődött át.³⁹

A versenyt korlátozó magatartások (kartellek) tilalmát a *Sherman Act* 1. szakasza vezette be kimondva, hogy „*illegal*” minden szerződés, tröszt vagy más formát öltő kombináció vagy összeesküvés, melynek célja a kereskedelem korlátozása. Ezzel a tilalommal az Egyesült Államok jogalkotása megteremtette a versenykorlátozások jogának egyik, az *abszolút tilalom* elvi alapján álló koncepcióját. A megfogalmazás pozitívuma nagyfokú rugalmassága; az, hogy nem csupán a kifejezetten szerződéses formát öltött összefogásokra lehet alkalmazni, hanem a vállalatok magatartásának pusztán *összehangolása* esetén is. Persze, hogy mikor csap át a piaci viszonyokhoz való egyoldalú alkalmazkodás összehangolt versenyt korlátozó magatartásba, nehéz megmondani. A Supreme Court gyakorlata *agreement* meglétét kívánja,⁴⁰ önmagában a párhuzamos magatartás még nem elég;

³⁸ Samuelson: Közgazdaságtan 665. old.

³⁹ Dunfee, Thomas W.–Reichmann, Volkhard: Kontrolle von Industriestrukturen. Neue Entwicklungen in US-amerikanischen Antitrust-Recht. Recht der Internationalen Wirtschaft (RIW/AWD) 1977. 8. 450. old. (továbbiakban: *Dunfee-Reichmann*: Kontrolle von Industriestrukturen); Samuelson: Közgazdaságtan 668. old.

⁴⁰ Belke, Rolf: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote nach der Kartellgesetznovelle 1973. Zeitschrift für das gesamte Handels- und Wirtschaftsrecht. 1975. 1. 61. old. (továbbiakban: *Belke*: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote II.)

mindenesetre az antitröszt jog szempontjából releváns és irreleváns magatartás-összehangolás közötti határ meglehetősen elmosódó. Ettől függetlenül a Sherman Act 1. szakaszának megoldása példaként szolgált a későbbiekben a kartelljogilag releváns összhangolt magatartások kategóriájának a kontinentális jogokban való kidolgozásához.

18. A Sherman Act *per se* tilalmának volt azonban egy hátulütője; minden együttműködést, összebeszélést tiltott, holott hamarosan kiderült, hogy nem mindegyik káros.⁴¹ A jogalkalmazási gyakorlat kiindulva abból, hogy a Sherman Act túlságosan messze ment, hosszabb – 1911 óta tartó – fejlődési szakasz után generálklauzula-szerű kivételt konstruált. A *Brown Shoe Corp. v. United States* ügyben⁴² megalkotta az ún. *Rule of Reason*-t. Eszerint csak az *ésszerűtlen* versenykorlátozás tekinthető tilosnak; ilyen az a versenykorlátozás, amelyik az antitröszt jog alapvető elveibe ütközik; ezeket az alapvető elveket a törvények és a bírósági gyakorlat tartalmazza. Ilyenek például: a vállalat joga, hogy minden kényszertől mentesen fejtsen ki gazdasági tevékenységet; hogy akadálytalanul eljusson bármelyik eladójához vagy vevőjéhez; joga van ahhoz, hogy a gazdasági versenyben diszkriminációmentesen kezeljék. E *negatív* jelleggel körülírt kivétel alapján mentett fel a Supreme Court egy nagyvállalatot az antitröszt törvényekbe ütköző magatartás vádjá alól, amikor kimondotta, hogy a vállalat nem támadta versenytársait, nem folytatott nyilvánvalóan versenyt korlátozó tevékenységet, önmagában a nagy méret pedig nem büntetendő.

Bár Samuelson úgy véli, hogy a *Rule of Reason* csaknem teljesen megfosztotta erejétől a versenykorlátozás tilalmát, a Supreme Court tartózkodik attól, hogy a *Rule of Reason*-t általános kimentési lehetőséggé változtassa. Az *US v. Topco Associates Inc.* ügyben, ahol az igazságügyi minisztérium a Sherman Act 1. szakaszára hivatkozva tiltott kartell létrehozásával vádolt egy piacfelosztással kombinált közös beszerzési szervezetet, elutasította az I. fokú bíróság felfogását, amely szerint versenyt élénkítő összefogásról van szó, amely a *Rule of Reason* alá esik. Kimondotta, hogy a szükségesség és a törvényes cél még nem jelent mentesítési okot (1972 Trade Cases 73. §, 904. 91. 752.)⁴³ A *Rule of Reason* sorsának eme érintőleges áttekintése is mutatja, hogy egyfelől az abszolút tilalom nem tud meglenni a saját maga érvényét lerontó kivételek nélkül, másfelől viszont azt, hogy a kivételek megkonstruálása rendkívül bonyolult feladat. Ugyanakkor az is tény, hogy a túlságosan tág tilalmak könnyen visszajukra fordulhatnak. Erre jó példa az árdiszkrimináció Clayton Act-ba foglalt antitrösztjogbeli szabályának sorsa.

19. A Sherman Act meghozatalakor az antitröszt jog célkitűzései még nem voltak teljesen világosak, idővel a tilalom pontosítása, konkretizálása is szükségessé vált. Ennek az igénynek tett eleget a Clayton Act 2. szakasza, amikor az *árdiszkrimináció* tilalmát

⁴¹ *Meznerics*: A gazdasági verseny jogi szabályozása az új gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle 1968. 2. 162. old. A tanulmány gazdag összehasonlító jogi anyagára a továbbiakban sokat építettünk.

⁴² *Sölter-Zimmerer*: Handbuch der Unternehmenszusammenschlüsse. Verlag Moderne Industrie 1972. (továbbiakban: *Sölter-Zimmerer*: Handbuch) 363. old.; előzménye a két nagy, 1911-ben lefolytatott per – vö. 106. jegyzet. A *Rule of Reason*-t eredetileg az *American Tobacco Company v. United States* ügyben alakították ki, de mai modern formájában a *Brown Shoe Corp. v. United States* ügyben fogalmazták meg.

⁴³ Közli: RIW/AWD 1973. 10. 519. old.; *Samuelson*: Közgazdaságtan 667. old.

bevezette.⁴⁴ Az ársziskrimináció tilalmát használták fel a versenytársnak áralakínálás (önköltség alatti eladás) révén történő kikapcsolása elleni küzdelemben is. A fejlődéssel, a gazdálkodó egységek nagyságrendjének növekedésével azonban nem tudott a túl szűknek bizonyult tilalom a különféle indokolatlan előny kicsikarása ellen hatásosan fellépni. A továbblépés útját a tilalom szigorításában látták, és 1936-ban megalkották a *Robinson-Patman Act*-ot azzal a céllal, hogy ez majd képes lesz egy teljesebb ársziskriminációs tilalomnak a gyakorlatba való hatékony átültetésére, egyben képes lesz arra, hogy a kis- és középvállalatok számára a nagyokkal szembeni versenyben a túlélés lehetőségét biztosítsa.⁴⁵ A törvény szigorú tilalmat vezetett be korlátozott kimentési okokkal, ám alkalmazása során kiderült, hogy túl széles sávban „üt”: a szűkkörű kivételek miatt minden árcsökkenés a tilomba ütközött, függetlenül a vállalat piaci pozíciójától és az árcsökkentés esetleges versenyt élénkítő hatásától. A törvény így végeredményben az árak rugalmasságának csökkentése révén paradox módon az árverseny korlátozását, az értékesítési csatornák *beszűkülését* eredményezte (ma már egyre tartózkodóbban alkalmazzák). Ugyanakkor a törvény – mint bírálói találoán megállapítják – nem hozta összefüggésbe a diszkriminációt az ezáltal feltételezett piaci hatalmi pozícióval; nem ennek okai, csak következményei ellen irányult, pedig az egyenlőtlen kezelésnek, a magas ár kikényszerítésének az esetek túlnyomó többségében *feltétele bizonyos gazdasági erő*.⁴⁶

A Sherman Act 1. szakaszára hivatkozva járnak el az *árkapcsolás* ellen. Ezt a bírói gyakorlat a *Rule of Reason*-ra való hivatkozási lehetőség nélkül abszolúte tilosnak tekinti, ha két feltétel fennáll: az eladó a piacon olyan helyzetben van, hogy a megrendelőre a kapcsolt áru átvétele érdekében érezhető *nyomást* tud gyakorolni; ha a nyomás a kapcsolt áru forgalmának jelentős részére kiterjed.⁴⁷

Ugyancsak a Sherman Act 1. szakasza alapján tilalmazza a bírósági gyakorlat a vertikális megkötések kizárólagossági szerződés formájában való megjelenését, a piacfelosztást és csoportos bojkottot; ez utóbbi esetében a *conspiracy* kiterjesztő értelmezésével operálnak.⁴⁸

20. A *piaci uralom, a monopolhelyzetek* problémája a versenykorlátozó megállapodásokkal együtt merült fel az Egyesült Államokban – a szabályozásukra irányuló igény a Sherman Act 2. szakaszában le is csapódott. Ez a szakasz kimondja, hogy börtönnel és pénzbírsággal büntetendő, aki monopóliumot hoz létre, ezt megkísérli, vagy mással szövetkezik, vagy együttműködik abból a célból, hogy egy iparágat vagy gazdasági szektort monopolizáljon; a „*monopolization*”-t megvalósító szerződés érvénytelen. A törvény nem mondta meg, hogy tartalmilag mi a monopólium és mi a *monopolization*; ez

⁴⁴ „... it shall be unlawful for any person engaged in commerce ... either directly or indirectly to discriminate in price between different purchasers of commodities ... where the effect of such discrimination may be to substantially lessen competition or tend to create a monopoly in any line of commerce ...”. L. még: *Meznerics*: A gazdasági verseny jogi szabályozása 162. old.

⁴⁵ *Hözlner, Heinrich–Stockmann*, Kurt: *Robinson–Patman Act – mehr Wettbewerb durch Entschärfung des Preisdiskriminierungsverbots?* RIV/AWD 1076. 11. 628. old.; *Samuelson*: *Közgazdaságtan* 667. old.

⁴⁶ *Hözlner–Stockmann*: im. 629–631. old.

⁴⁷ *Sölter–Zimmerer*: *Handbuch* 364. old.

⁴⁸ *Meznerics*: A gazdasági verseny jogi szabályozása 162. old.; *Schmidt*, Ingo: *US-amerikanische und deutsche Wettbewerbspolitik gegenüber Marktmacht*. Berlin 1973. 241. és köv. old.

a bírósági gyakorlatra maradt. A koncepció mindenestre világos: a monopóliumhelyzetre való törekvés *abszolút tilalom* alá esik. Nem az érdekli a jogalkotót, hogyan használja ki erős pozícióját a vállalat, hanem önmagában az, hogy ilyen pozíciót megszerez és fenntart; éppen a piaci uralom, a monopólium birtoklására való *törekvés* ütközik az antitröszt jog céljaiba. A Sherman Act 2. szakasza tehát, amikor egyfelől a tilalmi elvet követi, ugyanakkor kifejezetten *magatartás-orientált*.⁴⁹

Csakhogy a kétségkívül magatartásra orientált szabály magatartásra orientált alkalmazása a piaci struktúra átalakításának vonatkozásában csak *csekély hatással* járt. A hetvenes években a Sherman Act 2. szakaszát az ipari struktúrák ellenőrzésére és közvetlen alakítására kezdték felhasználni a fúziók ellenőrzésének hasonló irányú szigorodásával együtt. Azt, hogy az amerikai antitröszt jog koncepcióját tekintve *dichotóm* jellegű, hogy a magatartás és a piaci struktúra szabályozása mint lehetőség egyaránt „benne van”, kezdettől fogva elismerték.⁵⁰ Ez a lehetőség a piaci struktúra ellenőrzése és átalakítása, közvetlen befolyásolása tekintetében azonban nemigen realizálódott, bár a Supreme Court már 1911-ben elrendelte a Sherman Act 2. szakaszára hivatkozva két nagyvállalat több kisebbre való felbontását.⁵¹

21. A *fúziók* ellenőrzését a Clayton Act 7. szakasza vezette be kimondva, hogy tilos a másik vállalat vagyონának vagy vagyona egy részének megszerzése, ha ez a körülmény valamely gazdasági ágazatban a versenyt lényegesen csökkentené, vagy monopóliumképződés tendenciáját rejti magában. A szakasz gyakorlati alkalmazása azonban számos joghézagot tárt fel,⁵² ezért újabb törvényt hoztak (a már említett O'Mahoney–Celler–Kefauver Act-ot), amelynek alapján a bíróságok irányt vettek a piaci struktúrának a fúziók megakadályozásán keresztüli ellenőrzésére. 1963-ban bankok, 1966-ban pedig szupermarketek fúzióját akadályozták meg.⁵³

1968-ban a szövetségi igazságügyi minisztérium kiadta *fúziós irányelveit*⁵⁴, melynek struktúrára orientált kiindulása egyértelmű: a fúziók igazságügyi minisztérium általi megítélésének kiindulópontja a piaci részesedés. Az ellenőrzés hatékonyságát növeli, hogy igen széles körű: a horizontális jellegűek mellett kiterjed a vertikális és a diverzifikált fúziókra is.

A piaci struktúra ellenőrzésére való irányvétel a Sherman Act alkalmazásánál abban nyilvánul meg, hogy a magatartás mellett egyre inkább vizsgálni kezdik a *piaci struktúrát* is, amelyben a monopóliumhelyzetű vagy erre törekvő vállalat tevékenykedik. A bíróság először körülhatárolja a szóban forgó piacot, és ha a piaci részesedés eléri a 85%-ot, a Sherman Act 2. szakaszába ütköző monopóliumhelyzetről van szó. Ez alól azonban mentesül

⁴⁹ Chief Justice White a *Standard Oil of New Jersey v. United States* ügyben leszögezte, hogy a Sherman Act nem tiltja a monopóliumhelyzetet (221 US 1 62/1911). L. még *Joliet: Monopolization and Abuse of Dominant Position*. La Haye 1970. 9–10. old.

⁵⁰ *Dunfee–Riechmann: Kontrolle von Industriestrukturen*. 458. old.

⁵¹ Az *American Tobacco Company*-ról és a *Standard Oil of New Jersey*-ről van szó. L. 104. jegyzet.

⁵² *Dunfee–Riechmann: Kontrolle von Industriestrukturen*. 458. old.

⁵³ *United States v. Philadelphia National Bank*. 374. US 321 (1963); *United States v. Von's Grocery* 384 US 270 (1966)

⁵⁴ *United States Department of Justice Merger Guidelines*. (May 30. 1968). Közli: *Wirtschaft und Wettbewerb* 1969. 94. és köv. old.

a vállalat, ha ún. *thrust upon*-kimentést produkál, vagyis ha bizonyítja, hogy a monopolhelyzetet passzívan, azaz fejlettebb technológiával, magasabb hatékonyságú termeléssel, illetve adott – általa nem befolyásolható – piaci körülmények hatására „szerezte”.⁵⁵

A szétbontást, a piaci struktúrába való hatékonyabb beavatkozást sürgeti Samuelson is, bár Kronstein e tekintetben szkeptikus.⁵⁶ Mindenesetre az antitröszt-jogalkotás tovább folyik, és egyre szigorúbb: az említett Hart–Scott–Rodino Antitrust Improvements Act bizonyos értékhatáron felüli vállalat számára bejelentési kötelezettséget írt elő arra az esetre, ha 10 millió \$ vagyonú (vagy éves forgalmú) vállalatot akar megszerezni – a bejelentés módot ad az igazságügyi minisztériumnak és a Federal Trade Commission-nak, hogy a fúziót megakadályozza. Két törvénytervezet pedig tárgyalás alatt áll: a *Petroleum Industry Competition Act Bill* nem kisebb célt tűz maga elé, mint azt, hogy az olajpiac 90%-át ellenőrző 18 uralkodó helyzetben levő olajtársaság monopolisztikus hatalmát megtörje, a vállalatok szétbontása révén nyitott piacot hozzon létre, biztosítva az árversenyt és javítva a fogyasztók ellátását. Erre a célra speciális bíróságot (*Petroleum Industry Divertiture Court*) hoznának létre.

A másik tervezet ugyancsak a vállalatok szétbontására irányul, de az előbbin túlmenően minden oligopolisztikusan szervezett gazdasági ágazatban (*Industrial Reorganization Act Bill*). A piac akkor tekinthető oligopolisztikusnak, ha 3–5 éve nincs árverseny, és négy vagy kevesebb vállalat az össztermelés 50%-át adja. A szétbontást ugyancsak külön bíróságra bízják, és igen széles területre terjedne ki (például vegyipar, gyógyszeripar, villamosipar, energiaipar, adatfeldolgozás, vas- és acélipar, járműipar).

22. Az antitröszt-törvények orientációja és szankciói világosan tükrözik azt, hogy az államnak a gazdasági életbe a közérdek védelmében alapvetően *közigazgatási és büntetőjogi* eszközökkel való beavatkozásával állnak szemben. A jogszabályokat a kihallgatásokat, vizsgálatokat lebonyolító Federal Trade Commission és az ügyet bíróság elé vivő igazságügyi minisztérium juttatja érvényre. Ez érthető, hiszen a Clayton Act még kizárólag a verseny intézményét, a közérdeket védte az árdiszkrimináció tilalmával; az egyes vállalat (a kis- és középvállalatok) versenyzési szabadságának, vagyis az egyén védelmének a szempontja – mint láttuk csak később, a Robinson Patman Act-ban bukkant fel.

23. Igaz, hogy a Clayton Act 4. szakasza bárki számára biztosította az antitröszt jogba ütköző cselekmény miatt előállott kára *háromszorosára* való perlés lehetőségét⁵⁷ (ahol a polgári jogi kártérítés bírság-elemmel vegyült), ám a gyakorlatban nem volt alkalmas a sértettek, különösen nem a fogyasztók védelmére, akiknek millióit károsítják naponta a különféle, egyedileg talán nem jelentős, összességében hosszabb időn át azonban tetemes kárt okozó árkartellek, kizárólagossági szerződések stb. A *Hart–Scott Rodino Antitrust Improvements Act* egyik jelentős és nagy várakozással kísért módosítása

⁵⁵ Ezeket az ismérveket a bírói gyakorlat folyamatosan alakította ki – a felsorolás nem tekinthető lezártnak. 1. *Dunfee–Riechmann*: Kontrolle von Industriestrukturen. 458. old. A monopolhelyzetnek említett módon történő megállapítását és a piaci részesedés mértékét a bíróság a *United States v. Aluminium Co. of America* „leading case”-ben fejtette ki – 148 F. 2d. 416 (2nd Cir. 1945).

⁵⁶ *Samuelson*: Közgazdaságtan. 671. old.; *Kronstein*: The Law of International Cartels. 480. old.

⁵⁷ „Any person who shall be damaged in his business or property by reason of anything forbidden in the antitrust law may sue therefore . . . and shall recover threefold the damages by him sustained.”

a *Clayton Act* említett szakaszára irányul: az állam igazságügyi miniszterének feladatává teszi, hogy az állam nevében, de az állam területén lakó, természetes személyek *érdekében* (akiket a *Sherman Act*-ba ütköző cselekmény károsított) a kár *háromszorosára* irányuló pert indítson. A bíróság előtt nem kell minden egyes kár nagyságát bizonyítani, csak statisztikai adatok, a cég könyvei és becslés alapján az összkárt. A bíróság a kártérítés szétosztásának módját saját belátása szerint rendeli el – az összeget általában az államnál kell letenni és minden egyes fogyasztónak lehetőséget kell adni arra, hogy a rászó összeghez hozzájusson.⁵⁸ A megmaradó összeget az államkincstárba fizetik be.

Érdeemes felfigyelni arra, hogy a módosítás megtartotta, sőt megerősítette a szakasz *hibrid*-jellegét: bírság-elemekkel vegyes kártérítésre irányuló civiljogi pert igazgatási szerv indítja a bíróság előtt, és a fennmaradó összeg – ez a tulajdonképpeni bírság – az államkincstárba kerül.

24. Az elmondottak fényében érdemes kitérni arra, hogy *mennyire hatékony* az antitröszt-jog és mik a *perspektívái*. Arra, hogy egyes szakaszok hatástalannak bizonyultak a jogalkalmazás során, már utaltunk. Tény viszont, hogy az antitröszt jog végeredményben a maga egészében sem tudta megakadályozni az erősen monopolizált, oligopolizált piaci struktúrák kialakulását. Sőt: sokszor éppen hogy erősítette a piac és a verseny monopolista tökéletlenségeit, másfelől viszont a hatékonyabb vállalatok versenyétől indokolatlanul védte a gazdaságtalanul működőt.⁵⁹ Kronstein egyenesen *inefficiency*-ről beszél, és rendkívül szkeptikusan úgy véli, hogy az antitröszt szabályok hatástalanságuk folytán gyakorlati jelentőséggel eddig sem bírtak és – különösen az általa vizsgált nemzetközi kartellek vonatkozásában – a jövőben sem fognak bírni.⁶⁰

Samuelson optimistább: ami a múltat illeti kétségtelennek tartja, hogy a helyzet az antitröszt törvények nélkül sokkal *rosszabb lenne*. A jövőt illetően pedig úgy véli, hogy szigorúbb kormányzati trösztellenes politikával, a piaci struktúra aktívabb ellenőrzésével növelni lehet az antitröszt törvények hatékonyságát.⁶¹ Mások viszont arra mutatnak rá, hogy a piaci struktúrára való túlzott koncentrálás, a vállalatok szétbontása nem vezet minden esetben hatékony gazdálkodó egységhez. Ami tehát az amerikai antitröszt jog koncepcionális hangsúlyváltását illeti, teljesen nyitott, hogy a struktúrára orientált, és a magatartáskontroll közül melyiké lesz az elsőbbség.⁶²

25. Az *angol* kartelljog három versenyt korlátozó tényállás köré csoportosul: a kartell-megállapodások, monopolhelyzetek és a fúziók, valamint ezekkel összefüggésben az árdiszkrimináció köré. Az 1956-os *Restrictive Trade Practices Act* foglalkozik a versenykorlátozó megállapodásokkal, a *Monopolies and Restrictiv Practices (Inquiry and Control) Act*–1948 részben eljárási-szervezeti kérdésekkel, valamint az 1965-ben megalkotott *Monopolies and Mergers Act*-tal együtt a monopolhelyzetekkel és a fúziókkal, ez utóbbi pedig az ármegkötésekről szóló 1964-es törvénnyel együtt emellett az árdiszkriminációval.

⁵⁸ A jogszabály a gyakorlatban érvényesül: hatálybalépését követő rövid fél év alatt dollármilliárdokat hajtottak már be és osztottak szét a fogyasztók között a *Clayton Act* módosított 4. szakasza alapján indított sikeres keresetek eredményeképpen. *Jander–Brendscheidt: Hart–Scott–Rodino Antitrust Improvements Act of 1976. Drei wichtige Änderungen der US–Antitrustgesetze.* 207. old.

⁵⁹ *Samuelson: Közgazdaságtan* 666. old.

⁶⁰ *Kronstein: The Law of International Cartels.* 480. old.

⁶¹ *Samuelson: Közgazdaságtan.* 666. old.

⁶² *Dunfee–Riechmann: Kontrolle von Industriestrukturen.* 461. old.

A versenykorlátozó megállapodások törvényi szabályozása *általános tilalmazásokból* indul ki; arra az álláspontra helyezkedik, hogy mivel ezek a megállapodások a verseny szabad játékát akadályozták, ellentétesek a *public interest*-tel.

A tilalom alól konkrét esetben felmentést lehet kapni, ha a megállapodás a törvényben előírt feltételeknek megfelel (a felek az ár, a mennyiség, minőség, szállítási feltételek, vevők és eladók körének meghatározása tekintetében bizonyos megszorításokat vállalnak).⁶³ Ilyenkor nyilvántartásba vétel után a kartellbíróóság dönt a megállapodás *public interest*-be ütközése felől, és ennek alapján ad felmentést; ellenkező esetben semmisség a jogkövetkezmény. Mindenesetre a megdönthető vélelem az, hogy a versenykorlátozó megállapodás közérdekbe ütközik, ezért a megállapodást kötőknek kell minden egyes esetben az ellenkezőjét bizonyítani. Meg kell jegyezni, hogy nem csak a kifejezett szerződéses megállapodások, hanem az összehangolt magatartások (*concerted actions*) is ide tartoznak.

A *vertikális ármegkötések* alapszabályként ugyancsak tilosak, de egyes esetekben kivételesen érvényesek; a megállapodásokat ugyancsak a kartellbíróóság érvénytelenítheti.

A *fúziókra* vonatkozó megállapodások nyilvántartásba vételre kötelezettek, kivéve ha a kereskedelmi minisztérium ez alól felmentést ad a következő esetekben: a megállapodásnak az összgazdaság szempontjából nagy jelentősége van, a kormány kérésére hozták létre, vagy pedig szabványosítással kapcsolatos.⁶⁴

A *monopolhelyzet* tartalmi konkretizálását a törvény – szemben az Egyesült Államok antitröszt jogával – nem bizza a jogalkalmazásra, hanem leszögezi, hogy erről akkor van szó, ha egy vagy több vállalat (oligopólium) szerződéssel vagy anélkül korlátozza, vagy megakadályozza a versenyt, feltéve, hogy a piac egyharmadát ellenőrzésük alatt tartják.

26. Az angol kartelljog központi intézménye az ún. *public interest test*; a monopolhelyzetek minősítésénél is nagy szerepe van. A *Restrictive Practices (Inquiry and Control) Act*-ban kidolgozott kritériumok alapján a megállapodás, illetve magatartás nem ütközik a közérdekbe, ha a termelés és forgalmazás leghatékonyabb módját biztosítja olyan mennyiségben, amely a szükségleteknek legjobban megfelel; a hatékonyságot növeli; elősegíti a műszaki fejlődést.⁶⁵ A *public interest test* láthatóan igen tág határok között mozog, rugalmas eszköz, amely arra szolgál, hogy a tilalmak alól végeredményben a *Rule of Reason*-nál konkrétan, általában a fejlődést, a közönség jobb, hatékonyabb ellátását közérdeknek minősítve adjon felmentést.

A *public interest* kontroll legfontosabb központi szerve a parlamentnek alárendelt *Board of Trade*, amelynek felhívására az operatív vizsgálatokat végző *Monopolies Commission* készíti a jelentést, hogy az adott esetben csak a magatartás vagy egyáltalán maga a piaci struktúra ellentétes a közérdekkel; a bizottság egyben szankciókat is javasol – a jelentést a *Board of Trade* a parlament elé köteles vinni. Különleges – és a kontinensen egyedülálló – joggal rendelkezik a *kormány* a piaci struktúra alakítása tekintetében: közérdekellenes monopólium esetén, vagy ha a fúzió, illetve a másik vállalatban való tőkereszedség megszerzése ennek kialakulásával fenyeget, a kormány eltilthatja a vállala-

⁶³ *Meznerics*: A gazdasági verseny jogi szabályozása. 163. old.

⁶⁴ *Sölter–Zimmerer*: Handbuch. 348–349. old.

⁶⁵ *Joliet*: Monopolization and Abuse of Dominant Position. 180–181. old.

latot a részesedés megszerzésétől, sőt: arra utasíthatja, hogy bizonyos részesedésről mondjon le (utóbbihoz azonban meg kell szerezni a parlament jóváhagyását).⁶⁶

27. A monopolvállalat által megvalósított *árdiszkrimináció* esetén a magatartás-kontroll áll előtérben: az árdiszkrimináció a monopolhelyzetben lévők körén kívül önmagában érvényes, azonban ha a *Board of Trade* a versenyellenes, monopolisztikus jelleg miatt ezt szükségesnek látja, bármilyen terjedelemben érvénytelennek nyilváníthatja az árkikötést, és *szabályozhatja az árakat*, ha az ármegállapítás a közérdekbe ütközik. Joliet szerint a *Board of Trade* *árszabályozó* jogköre olyan fegyver, amely a monopolhelyzetű vállalatot különös önmérsékletre kényszeríti; a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy ez a fegyver nem mindig hatékony, és alkalmazása nem is mentes ellentmondásoktól.

A híressé vált *Household Detergents*-ügyben a mosószerpiac 90%-át ellenőrző két vállalat részére elrendelték, hogy 20%-os árcsökkentést hajtsanak végre, egyben további árellenőrzést helyeztek kilátásba. Joliet találoan jegyzi meg, hogy az intézkedés nem a tulajdonképpeni okot: a *public interest*-ellenes *monopolista piaci struktúrát* veszi célba, hanem csupán a következményt – a *public interest*-ellenes *magatartást*. Pedig az ármanipuláció, monopolista ármegállapítás éppen a vállalatok piacot uraló pozíciójának immanens sajátossága; teljesen irreális azt várni, hogy a két vállalat a hatósági intézkedések nyomán árversenybe kezd.⁶⁷

Az angol kartelljog alkalmazási gyakorlata Nyugat-Európában a *legszigorúbb*; ez azonban elsősorban azzal függ össze, hogy a gazdasági hatalom koncentrálódását akár a kialakulás stádiumában, akár a már létrejött, erős gazdasági pozícióba került vállalat feldarabolásával elvileg meg tudja akadályozni.

28. Az angol kartelljog tehát *koncepcióját* tekintve mintegy *középuton* áll az Egyesült Államok és a többi európai állam szabályozása között: az előbbivel szemben nem a monopolhelyzet megszerzése és a fenntartására való törekvés érdekli, hanem az ebben a helyzetben tanúsított magatartás. Ez – a magatartásra orientáltság – áll az angol kartelljog gondolkodásának centrumában; a kormány elvi feljogosítottsága ellenére a piaci struktúrába való direkt beavatkozást kivételesnek tekintik.⁶⁸ A magatartásra orientáltság a tilalom megfogalmazása terén is eltér az Egyesült Államok antitröszt jogától: a *public interest test* – sokkal rugalmasabb lévén – már nem annyira szigorú, abszolút tilalmazást jelent, mint a Sherman Act tilalma; az angol jog megoldása mintegy átmenetet képez a *per se* tilalom és a visszaélési elv között. A kontinentális jogoktól az angol megoldás abban különbözik alapvetően, hogy ezek a strukturális beavatkozás lehetőségét (feldarabolás, részvények átadására kötelezés) szinte teljesen kizárják; alapvetően a magatartásra orientált koncepció alapján állnak.

29. Az abszolút tilalom ellentéte a *holland* szabályozásban legkonzekvensebben megnyilvánuló *visszaélési elv*. A holland kartelljog szerint a versenykorlátozási megállapodások és a monopolhelyzet önmagában nem tilos, csak az általuk nyújtott lehetőségek-

⁶⁶ Im. 188. old.

⁶⁷ Im. 196–198. old. Az Egyesült Államokban az antitröszt jog mai – struktúrakontrollhoz orientálódó – közhangulatában feltehetően a vállalatok szétdarabolását kísérelték volna meg – jegyzi meg Joliet.

⁶⁸ Im. 208–210. old.

kel való visszaélés. Ezzel szemben a versenykorlátozó megállapodások általános nyilvántartásbevételei kötelezettség alá esnek.⁶⁹

A kartellfelügyelet a gazdasági miniszter *jogkörébe* tartozik, amely igen széles: a megállapodásokat érvénytelennek nyilváníthatja, vagy időlegesen hatályon kívül helyezheti, sőt bizonyos fajta megállapodások tekintetében általános tilalmat rendelhet el (ilyenkor tehát a visszaélési elvvel szemben a tilalmi elv érvényesül). A vertikális megkötések nem kerültek a versenykorlátozásokról szóló törvény tilalma alá, azonban a kormány rendeletileg szűkítette a megkötések lehetőségét.

A *piaci uralkodó helyzetek* tekintetében – amikor a holland kartelltörvény szerint egy vagy több vállalat a piacon túlnyomó, döntő befolyással rendelkezik – ugyancsak a visszaélési elv érvényesül azzal, hogy a kormányzati felügyelet igen széles intézkedési jogkörrel bír. A gazdasági miniszter az uralkodó helyzetben levő vállalatot utasíthatja, hogy bizonyos magatartást hagyjon abba; kötelezheti, hogy bizonyos árukat méltányos áron szállítson; meghatározott árak és egyéb szállítási feltételek alkalmazására utasíthatja, és ennek keretében megtilthatja a különféle *vertikális megkötéseket* (továbbeladás korlátozását, kizárólagosság kikötését), az árukapcsolást és az eladásnak bizonyos vevői magatartáshoz kötését.⁷⁰ A miniszter intézkedése figyelmen kívül hagyásának büntetőjogi következményei vannak: az intézkedés be nem tartása miatt károsultak pedig kártérítésre irányuló civiljogi keresetet adhatnak be.⁷¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy 1970-ig egyetlen kormányintézkedésre került sor, civiljogi kereset beadására pedig 1956-tól (amikor a versenykorlátozások elleni törvény megalkották) 1967-ig egyáltalán nem.⁷²

A holland kartelljog koncepciója a visszaélési elv mellett kizárólag a *magatartás* szabályozásán alapul – a piaci struktúrába való beavatkozásra nincsen lehetőség.

30. A versenykorlátozások *francia* szabályozásának az előbbieken vázoltakhoz hasonló közjogi irányultságát az mutatja, hogy alapvetően közjogi, a gazdaságirányítással szembeni gazdasági szabálysértési felelősség eszközeivel operál.

A francia kartelljog legfontosabb forrásai a következők. A már többször említett 1791. március 17-i törvény képezi a kiindulást: a kereskedelem és iparüzés szabadsága alapján vezetik le ugyanis a szabad verseny korlátozásának tilalmát, ha ez a közérdeket sérti, valamint a többi vállalkozó cselekvési szabadságának kedvezőtlen befolyásolását. Minthogy ezek a magatartások az *ordre public* részét képező kereskedelem és iparüzés szabadsága ellen irányulnak, már ezen az alapon is a *Code civil* megfelelő (1132–1133.) szakaszai alapján semmisek.

A fentiek azonban túlságosan is általánosak voltak ahhoz, hogy segítségükkel hatásosan lehessen küzdeni a verseny korlátozása és kikapcsolása ellen. Nem bizonyult kellően hatékonynak a büntetőjogi védelem sem.⁷³ Ezért megalkották a verseny szabad-

⁶⁹ *Meznerics*: A gazdasági verseny jogi szabályozása 162. old.

⁷⁰ *Joliet*: Monopolization and Abuse of Dominant Position. 139–140. old.

⁷¹ Das Recht des unlauteren Wettbewerbs in den Mitgliedstaaten der EWG. II. köt. Niederlande. München–Köln 1967. (Szerk.: *Ulmer*, Eugen, írta: *Baeumer*, Ludwig) 63–64. old.

⁷² *Im*. 140. old.

⁷³ *Ulmer–Krasser*: Unlauterer Wettbewerb IV. köt. 461–462. old. A büntetőjogi védelem a Code pénal 419. szakaszán alapul; ez büntetni rendeli a piaci viszonyokba való egyedi vagy megállapo-

ságának fenntartásáról és helyreállításáról szóló jogszabályt (1958. június 24-i dekrétum, amelyet az 1945. június 30-i *árrendeletbe* inkorporáltak),⁷⁴ ez a jogszabály képezi a francia kartelljog alapját. A monopolhelyzettel való visszaélés tilalmát az árrendelet mellett az 1963. július 2-i ún. pénzügyi törvény fogalmazza meg.⁷⁵

A versenykorlátozások elleni említett korábbi szabályozás relatív hatástalanságával függ össze, hogy a kartelljog két fenti jogszabálya nem a visszaélesi, hanem a *tilalmi* elvet vezette be. Az árrendelet 59. §-a fogalmazza meg a *kartelltilalmat* kimondván, hogy tilos minden együttes eljárás, szerződés, minden kifejezett vagy hallgatólagos összebeszélés vagy összefogás bármilyen formája, melynek célja, hogy amelynek következménye lehet a verseny kedvezőtlen befolyásolása, ha akadályozza a termelési költséget vagy az árak csökkentését, vagy kedvez az árak mesterséges emelésének. A tilalom igen széles; a Sherman Act „combination or conspiracy”-megfogalmazása nem csak az angol, hanem a francia kartelljogot is megtermékenyítette – a szerződéses megállapodások mellett a tilalom kiterjed az összehangolt magatartások bármilyen formában való megjelenésére (*action concertée*).

Ugyancsak az árrendelet említett 59. §-a fogalmazza meg a *monopolhelyzettel* vagy *az egyébkénti piaci uralkodó pozícióval való visszaélés tilalmát*. Eszerint tilosak a monopolhelyzetű vagy a gazdasági hatalom nyilvánvaló koncentrációjával jellemzett uralkodó pozícióban lévő vállalat vagy vállalatok csoportjának intézkedései, ha ezek a piac normális működésének megzavarását, kedvezőtlen befolyásolását célozzák, vagy ilyen hatásuk lehet.

A kartell és a monopolhelyzettel való visszaélés tilalma alól egyaránt *kivételt* képeznek azok az esetek, amikor az együttműködés következménye a termékek forgalmának javítása, bővítése, vagy az egyébként racionalizáció, specializáció révén a gazdasági fejlődést szolgálja. Ugyancsak közös és az abszolút tilalom mellett a francia kartelljog koncepcióját jellemző másik vonás az, hogy a tilalmak *magatartás-orientáltak*; strukturális beavatkozást egyetlen jogszabály sem tesz lehetővé.

Meg kell jegyezni, hogy a kartellekre és a piaci uralommal való visszaélésre vonatkozó szabályok az Európai Gazdasági Közösséget megalapító Római Szerződés versenykorlátozások elleni tilalmával való összhangot kívánták megteremteni; ennek a hatásnak tudható be az a Joliet által kimutatott tudatos jogalkotói törekvés, amely a kartelljog két alaptényállása megítélésének *közelítését* célozza.⁷⁶

---

dásokon alapuló olyan beavatkozást, amely – nem a kereslet-kínálat játékból következő nyereség szerzése céljából – az árak mesterséges emelkedését vagy csökkenését kíséri meg előidézni. A bűncselekmény tehát az átalakulás mechanizmusának eltorzítására, működésképtelenné tételére irányul. Mind kartellek, mind piaci uralom esetén alkalmazandó – az előbbieket a kartelljogi kartelltilalom alóli kivételekkel lényegében összhangban bizonyos esetekben nem büntetendők. A büntetőjogi eszközöket (pénzbírság, börtön) azonban a gyakorlatban csak ritkán, például akkor alkalmazzák, ha a cselekmény célja a fogyasztók érdekében hozott hatósági gazdaságirányítási intézkedések akadályozása, keresztülhúzása.

⁷⁴ Ordonnance n° 45–1483 du 30 juin 1945, relative aux prix. Szövegét kivonatolva közli: *Ulmer–Krasser: Unlauterer Wettbewerb IV.* köt. 605. old.

⁷⁵ Loi de finances n° 63–628 du 2 juillet 1963, rectificative pour 1963, portant maintien de la stabilité économique et financière. Journal Officiel 1963. július 3.

⁷⁶ *Joliet: Monopolization and Abuse of Dominant Position.* 143. old.

31. Az árrendelet felállított egy kartellekkel és piaci uralmi pozíciókkal foglalkozó *bizottságot*, amely – akár saját elhatározásából is – szakvéleményt készít a gazdasági miniszter számára; ennek alapján dönt a miniszter az érintett vállalat vagy vállalatok gazdasági szabálysértés miatti felelősségvonására irányuló bírósági eljárás megindításának az ügyészségnél való kezdeményezéséről. (Az érintettek egyeztetési eljárásnak való alávetéssel elkerülhetik a pert, ha ennek során elismerik vétkességüket és pénzbírság fizetésére kötelezik magukat.)

32. Mielőtt egyes tipikus kartelljogi tényállások (bojkott, diszkrimináció, vertikális megkötések stb.) tárgyalására rátérnénk, meg kell ismerkednünk a francia kartelljog maga nemében *egyedülálló szabályával, a gazdasági szabálysértési felelősséggel szankcionált szerződéskötési kötelezettséggel*. Az árrendelet híressé vált és sokat idézett 37. § 1. a) pontjáról van szó. Ez a rendelkezés kimondja, hogy tilos a termelőnek és kereskedőnek *lehetőségeinek keretei között és a kereskedelmileg szokásos feltételek mellett* megtagadni az áru (szolgáltatásai) iránti *kereslet kielégítését, amennyiben az igény nem abnormalis jellegű, a megrendelő jóhiszemű és az üzletet hatóságilag előírás nem tiltja*.

A rendelkezés megjelenése pillanatától kezdve számos *vitát* váltott ki, és félreértést okozott. Ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen kartelljogi szabály (gazdasági irányítással szembeni felelősség alapjául szolgáló *bírsággal* fenyegető rendelkezés) foglal magában olyan *izig-vérig polgári jogi* rendelkezést, amelyet polgári perben soha nem alkalmazhatnak, hiszen a szabály – amint a jogalkalmazás és az elmélet hangsúlyozza – kizárólag közérdeket és nem a magánérdeket védi; a károsult sértett nem hivatkozhat rá; az állam számára kíván gazdaságirányítási beavatkozási lehetőséget teremteni, de nem érinti a gazdasági élet szereplőinek egymás közötti viszonyát.⁷⁷ Mindez persze a kartelltilalom és a piaci uralomra vonatkozó tilalom esetében is felmerül, de az ellentmondás kétségkívül itt a legélesebb. Abban egyetértés van, hogy a szakasz célja nem általános szerződéskötési kötelezettség bevezetése; abban viszont eltérnek a vélemények, hogyan kellene hatókörét korlátozni. Egyesek szerint a kartelljogi jogalkotás általános céljaira (a verseny spekulatív célú kikapcsolása elleni küzdelem) tekintettel korlátozottan lehet csak alkalmazni, míg mások úgy vélik, hogy az egyes versenykorlátozási tényállásoknál kell tartalmilag korlátozni hatályát. Az eltérő értelmezés miatt vált szükségessé, hogy Fontanet gazdasági miniszter körlevélben adjon irányelveket az alárendelt apparátusnak a szakasz értelmezésére⁷⁸ (a *Fontanet-körlevél* jelentőségét az adja meg, hogy bár a bíróságokat nem köti, mégis azok gyakorlatára jelentős befolyást gyakorolt.)

A körlevél a „lehetőségének keretei között” kitéltelt úgy értelmezi, hogy a termelő, kereskedő számára lehetőség van az áru szállítására, ha az árut ténylegesen birtokolja, ha az árut elő lehet állítani, illetőleg be lehet szerezni. Azt, hogy a rendelés nem jóhiszemű, az eladónak kell bizonyítania; kifejezetten *rosszhiszemre* utal, ha a vevő a vétellel kárt akar okozni az eladónak, ha az árut önköltség alatt rendszeresen továbbadja (áralá kínálással kívánja megrendíteni az eladó piaci pozícióját), ha az eladónak megalapozott kételye

⁷⁷L. *Ulmer-Krasser*: Unlauterer Wettbewerb. IV. köt. 469. old. 71. jegyzet.; *uo.*: 472. old.

⁷⁸Az előbbi álláspontot képviseli *Toulemon, André*: La spéculation par refus de vente. *Revue Trimestrielle de Droit Commercial*. 1961. 1. 1. és köv. old.; az utóbbit l. *Ulmer-Krasser*: *im.* 473. old.; az 1960. március 31-én kelt *Circulaire Fontanet* a *Journal Officiel* 1960. április 2-i számában jelent meg.

van a vevő fizetőképessége felől. A továbbeladó-vevő rosszhiszemét bizonyítja például az, ha a szállító által originált- csomagolásban szállított luxuscikket oly módon csomagolja át, hogy ez az áru luxus-jellegét hátrányosan befolyásolja.⁷⁹ Az irodalomban elhangzott olyan álláspont, hogy a vevő minden olyan magatartása rosszhiszemű, amely tisztességtelen versenycelemekényt valósít meg, de a bírósági gyakorlatban még nem alakult ki egységes álláspont.⁸⁰ *Abnormális* jellegű igény alatt a körlevél olyan igényt ért, amely túlmegy az eladó által szokásosan szállított mennyiségen vagy a vevő szokásos szükségletein, a vevő a szokásostól eltérő rendkívüli szállítási feltételeket követel, az áru feldolgozása, illetve továbbadása nem tartozik a vevő szokásos tevékenységi körébe (az eladó például követelheti, hogy a vevő bizonyítsa a feldolgozáshoz, illetve továbbadáshoz szükséges szakképzettségét, a szükséges műszaki vagy kereskedelmi feltételek meglétét).

33. A *vertikális ármegekötéseket* az árrendelet minimálárak rögzítésére irányuló tilalom formájában szabályozza; tiltja ilyen rögzítését, fenntartását vagy harmadiknak erre való kényszerítését. A megállapodás – mint jogszabályba ütköző – civiljogilag semmis, a továbbeladó-megkötöttre nézve nem kötelező. A tilalom olyannyira általános, hogy *semiféle kivételt nem tesz* a jogszabály; a Fontanet-körlevél – reflektálva azokra a javaslatokra, hogy legalább márkacikkek tekintetében kivételt kellene tenni alóla – kifejezetten a rendelkezés szigorú értelmezése mellett foglal állást. A bírósági gyakorlatban önállóan érdekes módon nemigen merül fel a tilalom alkalmazása; túlnyomórészt csak más tényállással összefüggésben, például ha az ármegekötés benemtartása miatt az eladó megtagadja a szállítást.⁸¹

A *kizárólagossági szerződéseknek* Franciaországban a *márcacikkek* fogalmazása tekintetében van nagy jelentősége. A *kizárólagossági szerződések* érvényét alapvetően a szerződési szabadságra hivatkozva elismerik, ha a versenykorlátozás nem alkalmas a másik fél cselekvési szabadsága megsemmisítésére vagy a szabad verseny kikapcsolására. Mindenesetre az árrendelet idézett szerződéskötési kötelezettséget bevezető szakasza itt is zavart okoz, ugyanis a *kizárólagossági szerződés* automatikusan eredményezi a szerződéskötés megtagadását. A versenyjogi elméletben kialakult három álláspont szerint *a)* a *kizárólagossági szerződés* törvénybe ütköző voltával fogva civiljogilag semmis; *b)* a szerződéskötés megtagadásának tilalma a *kizárólagossági szerződés* érvényét nem érinti, míg *c)* egy közvetítő álláspont szerint a szerződéskötés megtagadása bizonyos esetekben az árrendelet alapján is megengedett, ezért a *kizárólagossági szerződések* esetében is különböztetni kellene megengedett és tilos szerződések között. A bírósági gyakorlat – bár nem polgári perrel lévén szó a szerződés érvényességének megítélését kerüli – úgy véli, hogy a meglévő szerződéses kapcsolatok a szerződéskötés megtagadást nem teszik jogszerűvé.⁸² A Fontanet-körlevél ebben a kérdésben úgy foglalt állást, hogy a *kizárólagossági szerződés* csak akkor érvényes, ha a kötelezettség kölcsönös, a cél a fogyasztók ellátásának javítása, és a szerződés nem tartalmaz vertikális ármegekötést.

34. A három rokontényállás, a zárlat, a bojkott és a diszkrimináció tekintetében is az árrendelet nyújt eligazítást. A *zárlatot* – mint említettük – a tisztességtelen versenyjog

⁷⁹ A Cour de Paris 1964. november 4-i ítélete. GRUR Int. 1966. 278. old.

⁸⁰ Cosnard, H.–D.: Le refus de vente. Revue Trimestrielle de Droit Commercial. 1962. 198. és köv. old.; Ulmen–Krasser: Unlauterer Wettbewerb IV. köt. 473–477. old.

⁸¹ Ulmen–Krasser: im. 507. old.

⁸² Im. 512. old.

nem szankcionálja; csak a versenykorlátozási jognak az árrendeletbe ütköző tényállása-ként szerepel. A károsult sértett a *Code civil* 1382. szakasza alapján nem juthat kártérítés-hez, pedig a zárlatot nyomás gyakorlására lehet felhasználni, ha például a szállító kizáró-lagossági kikötés, vertikális ár- vagy egyéb feltételmegkötés elfogadására akarja kényszerí-teni vevőjét.

A *bojkott* – mint ugyancsak láttuk – zárlattal ellentétben kártérítésre alapot adó tisztességtelen versenycelemekény. Kartelljogilag felel a szerződéskötési kötelezettség alapján az egyedüli bojkottáló, ha viszont többen bojkottálnak, magatartásuk az árren-delet 59. §-ába foglalt kartel-, pontosabban *action concertée*-tilalomba ütközik; ha a vállalat(ok) piaci uralkodó helyzete is megállapítható, a monopólium is érvénybe lép.

A *diszkrimináció* – tisztességtelen volta mellett – az árrendelet szerződéskötési kötelezettséget megfogalmazó szakaszának további rendelkezéseibe ütközik: a 37. § tiltja ismétlődően diszkriminatív üzleti feltételek alkalmazását, és az önköltség emelkedése által nem indokolt diszkriminatív áremelést. A jogirodalom kiemeli a diszkrimináció és a szerződéskötés közötti határok elmosódottságát; azt, hogy a diszkrimináció indirekte a szerződéskötés megtagadásának is minősülhet, hiszen az eladó gyakran diszkriminatíven súlyos, akár saját szokásos feltételeihez képest súlyos feltételek alkalmazásával tér ki a vevő ajánlata elől.⁸³ A Fontanet-körlevél az árdiszkriminációnál az ár egyes elemeinek vizsgálata alapján elképzelhetőnek tartja a tilalom alóli kivételt, viszont egyéb feltétel-diszkriminációt általános tilalom alatt állónak tekint.

A három rokon-tényállás számára közös problémát jelent az az említett *ellentmon-dás*, amely a szerződéskötési kötelezettség civiljogi intézménye és egyrészt a károsultnak a kartelljogi eljárásból való kizárása, másrészt az intézménynek a felek civiljogi viszonyában való realizálásának kizártsága között fennáll. Az irodalom mindhárom tényállás esetében úgy véli, hogy az *árrendelet* említett rendelkezése *nem maradhat hatás nélkül a civiljogi megítélésre*, ennek *szigorodnia kell*; hogy a szigorodás miben álljon, közelebbről nem fejtik ki.⁸⁴

A másik probléma az, hogy a szabályoknak *önmagukban történő alkalmazására* csak igen *elvéte*, vagy – mint a diszkrimináció esetében – egyáltalán nem kerül sor, csak a kartelltilalommal és a monopóliumhelyzettel való visszaéléssel kapcsolatban.⁸⁵ Ez arra utal, amire Roubier a bojkott tisztességtelen versenycelemekénykenti megítélésével kapcsolatban rámutatott; hogy a nyomás akár zárlat, akár bojkott, akár diszkrimináció formájában való gyakorlását fogalmilag éppen a *gazdasági hatalom birtoklása teszi lehetővé*.

35. Az *NSZK kartelljoga* talán a *legdinamikusabban* fejlődő kontinentális kartelljog; a pezsgés nemcsak a versenykorlátozások gyakori kodifikálásában, hanem a megoldások és a javaslatok körüli heves jogirodalmi vitákban is megnyilvánul. A kísérletező kedv, a külföldi megoldások széles körű elemzése, esetleges alkotó felhasználása a külföldi szakiro-dalom elismerését is kiváltja.⁸⁶ Az NSZK-ban kialakult megoldásokkal és funkcionálásuk problémáival ezért a többenél valamivel részletesebben foglalkozunk.

⁸³ Im. 487. old.

⁸⁴ Im. 472., 480., és 489. old.

⁸⁵ Im. 485. és 489. old.

⁸⁶ *Joliet*: Monopolization and Abuse of Dominant Position 166. old.; *Samuelson* az Egyesült Államok antitruszt jogának Japánban és az NSZK-ban kifejtett hatására utal. *Közgazdaságtan* 666. old.

A II. világháború előtti német kartelljog a visszaélési elv alapján állt; (a gazdasági hatalmi helyzet visszaélésszerű kihasználása ellen irányuló 1923. november 2-i törvény a harmincas évek magyar kartell törvényének megalkotásánál is mintául szolgált). A győztes szövetséges hatalmak a nyugati zónákban 1947-ben amerikai mintára az abszolút tilalom alapján álló szabályozást vezettek be; ezt a versenykorlátozások elleni – ma is hatályos – 1957. július 27-i törvény váltotta fel.⁸⁷ Az új törvény enyhített a szövetséges rendeletek szigorú tilalmi alapállásán: részben a kartellek, a vertikális ár- és feltételmegkötések tekintetében – a tilalmi, részben viszont – például a piaci uralom esetében – a visszaélési elvet fogadja el; a német kartelljog koncepcióját tekintve tehát *vegyes jellegű*.

36. A *kartelltilalmat* a GWB I. §-a fogalmazza meg, tiltva minden olyan szerződést, vállalatok egyesüléseinek határozatait, melyek alkalmasak a piaci viszonyoknak a verseny korlátozásán keresztül befolyásolására. Az 1973-as II. novella a tilalmat kiterjesztette az *összhangolt magatartásokra* is, mivel a bíróságok a szerződés fogalmához való szigorú ragaszkodás alapján nem jártak el kölcsönös, egyező akaratnyilatkozat híján. A gazdasági érdekek hasonlósága viszont a szerződésileg nem rögzített és így *de jure* nem is kötelező, külső hatásában viszont szerződéstől nem különböző *de facto* párhuzamos magatartásra, magatartásegyeztetésre inspirál. A bírói gyakorlat számára nehéz feladatot jelent a párhuzamos magatartások között a kartelljogilag relevánsak elkülönítése.

Minthogy a GWB 1973-as II. novellája részben a Római Szerződés kartellrendeleteivel való összhang megteremtésére törekedett, az összhangolt magatartás tartalmi konkretizálásánál az Európai Gazdasági Közösség Bíróságának döntései is nagy szerepet játszanak. A Bíróság 1972-ben kimondta, hogy olyan magatartáskoordinációról van szó, amely ugyan nem alkalmas szerződés megkötésére, de a *kockázatokkal terhes verseny helyébe tudatosan a gyakorlati együttműködést állítja*,⁸⁸ illetve a vállalatok eljárásának *lényeges tényezői tekintetében a magatartás kölcsönössége terén minden bizonytalanságot kizár*.⁸⁹ Az összhangolt magatartások tilalma tehát alkalmas arra, hogy olyan esetekben is hatékony legyen, amikor a feleket látható és jogilag kötelező szálak nem kötik össze.

A piaci viszonyok *befolyásolására való alkalmaság* megítélése az elméletet és a jogalkalmazást három irányba vitte: az ún. *Gegenstandstheorie* szerint a versenykorlátozás a szerződés tárgyát kell képezze; a *Folgetheorie* szerint elegendő, ha a szerződéseknek ilyen következménye van, míg a *Zwecktheorie* szerint elegendő, ha a feleknek ez a célja. A Bundesgerichtshof gyakorlata az eredményt, tehát a szerződés stb. versenykorlátozásra való objektív alkalmasságát hangsúlyozza, így a *Folgetheorie* felé látszik hajolni.⁹⁰ Az mindenesetre feltétel, hogy a piac befolyásolása már *érezhető legyen*.⁹¹

A kartelltilalom alóli *mentesítés* lehetőségét, a kivételek irányát a tilalom hatásmechanizmusa, orientálódása *eleve* megszabja. Bár a versenykorlátozás mind befelé (a kartelljogok egymás közti versenyzési szabadságának korlátozása), mind pedig kifelé (a kívülálló, vásárolni szándékozó piaci partnerra) kihat, a tilalom értelemszerűen nem azt

⁸⁷ Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen vom 27. Juli 1957. (továbbiban: GWB). A törvényt több ízben (1966, 1973 és 1976, legújabban 1980-ban) módosították.

⁸⁸ EUGH, 14. 7. 1972. Wirtschaft und Wettbewerb. E 269.

⁸⁹ *Belke*: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote . . . III. 59–61. old.

⁹⁰ *Emmerich*: Die höchstrichterliche Rechtssprechung I. 490–492. old.

⁹¹ Entscheidungen des Bundesgerichtshofes in Zivilsachen. 1962. 37. 194. old.

célozza, hogy a kartell tagjait cselekvési szabadságuk önkéntes korlátozása ellen védje, hanem a külső versenykorlátozó hatásra. A jogalkalmazási gyakorlat is ezt az ún. *Drittwirkung*-ot, vagyis azt vizsgálja, hogy az ellentétes piaci pozícióban lévők választási lehetőségeit a megállapodás érthetően korlátozza.⁹²

A kartelltilalom alóli kivételeket a GWB 2.–8. §-ai rögzítik. Különösen jelentős az 5. § II. GWB-novella általi módosítása: 1973 óta mentesülnek a tilalom alól a vállalatok – különösen a kis- és középvállalatok – *kooperációját* elősegítő racionalizációs kartellek, ha a gazdasági folyamatok racionalizálását szolgálják; alkalmasak arra, hogy jelentősen emeljék a résztvevők teljesítőképességét, tevékenységük gazdaságosságát; végül hozzájárulnak a szükségletek jobb kielégítéséhez. Mindenesetre követelmény, hogy a racionalizációs hatás „méltányos viszonyban” álljon a kartellel járó versenykorlátozással, az előnyöknek meg kell haladni a hátrányokat. A specializációs kartelleket a GWB eredetileg is kivette a tilalom hatálya alól.

A kartellmegállapodás *jogkövetkezménye az ex tunc érvénytelenség*, pontosabban a tilalomba ütköző kikötés érvénytelensége. Kártérítésre és abbahagyásra az érintett versenytársak és szállítók, megrendelők a GWB alapján, a kartellhatósági eljárásban nem, csak a polgári jogi kártérítési felelősség szabályai alapján perelhetnek, akkor, ha a magatartások a kartelljog rendelkezéseibe ütköznek. Minthogy ezt a kartellhivatal állapítja meg, melynek eljárása tekintetében a sértettnek nincs kezdeményezési joga, végeredményben az, hogy a sértett kártérítéshez jut-e, attól függ, hogy a kartellhivatal indít-e eljárást.⁹³ A kartellhatóság a megállapodás végrehajtását megtilthatja és szándékosság esetén pénzbírságot szab ki szabálysértési eljárás keretében. Kezdetben a bírság csak csekély összeget tett ki; 1972 óta a megítélés szigorodik – arra törekszenek, hogy a cselekmény ne eredményezzen hasznot, vagyis arra, hogy az így előállott nyereséget elvonják.⁹⁴ A kartellhatóság határozata ellen bírósághoz lehet fordulni.

Az, hogy a kartellt létrehozó szerződés, a Kronstein által *basic regulatory agreement*-nek nevezett megállapodás érvénytelen, vitán felül áll. Vitás volt az, hogy a kívülállókkal a kartellszerződés szellemében kötött áru/szolgáltatáscsere (*cartel implementation agreement*) szerződések érvényét a kartellmegállapodás tilalma hogyan érinti. Egy 1956-ban hozott döntés alapján a kartellmegállapodás alapján alkalmazott árkiötés érvénytelenségét állapította meg a bíróság, és egy hipotétikus versenyhelyzetben kialakulható árra szállította le a vételárat. Ma azonban jogbiztonsági okokból az az álláspont alakult ki, hogy a kartellszerződés érvénytelensége *nem érinti* a már megkötött szerződések érvényét.⁹⁵

37. A GWB-nak a *piaci uralommal való visszaélésről* szóló 22. §-a az NSZK kartelljogának centrális szabálya; lényege az, hogy a piacot uraló vállalatot a kartellhatóság felügyelete alá vetik annak érdekében, hogy ott, ahol a verseny nem működik teljes körűen, megakadályozzák ellenőrizhetetlen magatartási játékterek kívülállók hátrányára való

⁹²Emmerich: Die höchstrichterliche Rechtsprechung . . . II. ZHR 1975. 6. 506. old.

⁹³Egyetlen esetben előfordult, hogy a kartelljog megrendelője javára kártérítést ítétek meg azon az alapon, hogy az tilos kartell résztvevője. Egyébként a „Drittwirkung” centrális helyzete sem jelenti főszabályként azt, hogy a károsult érdekei védelmében maga is feléphetne (vö. 94. pont fejtegetéseit, különösen 33. lábjegyzet).

⁹⁴Emmerich: Die höchstrichterliche Rechtsprechung . . . II. 518. old.

⁹⁵Im. 516. old.

kihasztnálását.⁹⁶ Így a magatartásnak a verseny révén történő irányítása, ellenőrzése helyébe bizonyos vonatkozásban a hatósági visszaélni felügyelet lép.

A GWB 22. §-a megfogalmazása szerint a vállalat a piacon uralkodó helyzetben van, ha nincs lényeges versenynek kitéve, vagy egyáltalán nincsenek versenytársai, illetve ha versenytársaival szemben fölényben van (ennek megítélésénél a vállalat piaci részesedéséből, pénzügyi erejéből, a beszerzési és értékesítési piacokhoz való hozzájárulási lehetőségeiből, más vállalatokkal való összefonódottságából, végül más vállalatoknak az adott piacra való bejutása előtt álló tényleges vagy jogi akadályokból kell kiindulni).

A piaci uralom konkrét tartalmának kidolgozása azonban többnyire a bírósági gyakorlatra maradt. A fő szempont a *piaci részesedés*; ezzel kapcsolatban a GWB szerint uralkodó helyzetben lévőknek tekinthető a vállalat, ha piaci részesedése a forgalom egyharmadára, ha két-három vállalat részesedése a forgalom felére, illetve ha négy-öt vállalat részesedése a forgalom kétharmadára terjed ki. A GWB ugyanis több vállalatot – egységként kezelve (oligopólium) – is uralkodó helyzetben levőknek tekint, ha köztük nincs lényeges verseny és versenytársaikhoz képest fölényben vannak. A bírósági gyakorlat centrumában nem a monopolhelyzet áll; az uralkodó pozíciót egy vállalat esetében 30–40% esetében állapítják meg, 20–30%-nál vitatott. A piaci részesedés és a GWB-be foglalt egyéb, a piaci struktúrával kapcsolatos fenti szempontok mellett a jogalkalmazás magatartáskritériummal is dolgozik, bár ez inkább csak kiegészíti a piac struktúrájának döntő szerepét; arra ugyanis, hogy egy vállalat nincs lényeges versenynek kitéve, abból is következtet, hogy nem kell az intenzív verseny esetén szokásos figyelemmel lennie partnereire.⁹⁷

Azt, hogy az uralkodó helyzetben levő vállalat milyen magatartása *visszaélni*, a GWB nem határozza meg; a 22. §-ra vonatkozó bírósági gyakorlat sem tud nagyszámú döntést felmutatni. A jogalkalmazás alapján az irodalom mégis két csoportot – egyébként egymást átfedő csoportot – alakított ki; az elsőbe a károsító magatartások, a másodikba a versennyel ellentétes piaci eredmény tartozik. Ez a két csoport tulajdonképpen a piaci uralom különféle konkrét tényállásokban való kartelljogilag releváns megjelenését szedi csokorba. (E tényállásokkal a későbbiekben részletesen foglalkozunk, itt megelégszünk a felsorolásukkal.) A visszaélni megítélésénél – jogszabályi rendezés híján – általános zsinórmértékként abból a már említett, a piaci uralom szabályozására irányuló általános kartelljogi célból indulnak ki, hogy meg kell akadályozni a verseny által nem ellenőrzött magatartási lehetőségek harmadik károsítására való felhasználását, vagyis olyan magatartás tanúsítását, amely intenzív verseny esetén lehetetlen lenne.⁹⁸ A „verseny-szerű” gazdasági-piaci környezet, a *hipotétikus verseny* kategóriájával való operálás az NSZK kartelljogának egyik tipikus vonása.

A *károsító* magatartások csoportjába tartoznak azok a magatartások, amelyekkel a vállalat az amúgyis uralt piac további monopolizálására tör (kizárólagossági szerződések, ármegkötések, a versenytársak áralkínálással való kiszorítása a piacról) vagy nyomás gyakorlása révén súlyos üzleti feltételek, például annak elfogadására kényszer-

⁹⁶ A bírói gyakorlat álláspontja. L. *Emmerich*: Die höchstrichterliche Rechtsprechung . . . III. ZHR. 1976. 2. 97–99. old.

⁹⁷ *Emmerich*: Die höchstrichterliche Rechtsprechung . . . III. 104–106. old.

⁹⁸ Im. 110. old.

rít, hogy a fél mondjon le a számlákkal kapcsolatos kifogásolási jogáról. A második csoport (versennyel ellentétes piaci eredmény) centrumában az *ár visszaélések* különféle fajtái állnak.⁹⁹

Az ár visszaélések – mint uralmi helyzettel való visszaélés – minősítésében nagy szerepe van a hipotétikus versenyhelyzetnek. A jogalkalmazás ugyanis az ún. *Vergleichsmarktkonzept*-ből indul ki, vagyis összeveti a kérdéses árat az összehasonlítható piacokon összehasonlítható áruk tekintetében versenyhelyzetben kialakult árral; megállapítja a „versenyár” felső határát, és ha a vizsgált ár ezt meghaladja, a vállalat magatartása visszaélőnek minősül, és a bíróság az ár „versenyárra” való csökkentését rendeli el. AZ NSZK *bíróságainak* a GWB 22. §-án alapuló – egyébként általánosan elismert – *árelenőrző jogköre* – mint láttuk – nem áll egyedül; másutt is találkozni lehet vele. A piacot uraló vállalat esetében az árelenőrzés alapja az, hogy a visszaélő áralakítás nemcsak a konkrét magánérdeket, hanem össztársadalmi kihatásainál fogva a közérdeket is veszélyezteti. Mindenesetre az árelenőrzést *kivételesen*, csak alkalmanként, egyes esetekben és utólagosan alkalmazható eszköznek tekintik, amely – a hipotétikus versenyár meglehetősen szubjektív volta miatt – nem kevés problémát hordoz magában.¹⁰⁰

A GWB 22. §-ában az NSZK kartelljogi közvéleménye bizonyos fokig *csalódott*; úgy érzik, hogy nem elég hatásos, hogy a gyakorlatban alárendelt szerepet játszik – ezt a kartellhivatali eljárások elenyésző – csak az utóbbi években emelkedő – száma is igazolja. Az okot az irodalom részben a visszaélés fogalmának tisztázatlanságában, részben pedig a piaci uralom megállapításának a piaci részesedésre való egészségtelen koncentrálásában keresik.¹⁰¹

Ettől függetlenül azonban Schmidt már a II. GWB-novella előtt a piaci uralom fogalmának kiterjesztése irányában kereste a kontroll hatékonyságának fokozását. A piaci uralom helyett a „piaci erő” – „*Marktbeherrschung*” helyett a „*marktstarker Unternehmen*” – fogalmának bevezetését javasolta, amely tartalmilag alacsonyabb követelményszintet jelent, hamarabb lehetővé tenné a kartelljogi visszaélési felügyelet beavatkozását. Nézeteit lényegében véve átvette a II. novella, de a *marktstarke Unternehmen* megfogalmazását a *Marktbeherrschung* mellé állítva a *diszkrimináció* tilalmát tartalmazó 26. §-ba helyezte el.¹⁰² A piacon „erős” pozícióban van az a vállalat,

⁹⁹ Im. 112–115. old. Meg kell jegyezni azonban, hogy nem teljesen világos, hogy az ár visszaéléseknek a károsító magatartásoktól való elkülönítését mi indokolja, hiszen ez is kárt okoz, ugyanakkor a károsító magatartások eredményüket tekintve szintén ellentétesek a versennyel.

¹⁰⁰ Im. 115. old., továbbá a Bundesgerichtshof 1974. május 15-i (Wirtschaft und Wettbewerb. 1974. E OLG 1467.), valamint 1975. március 19-i ítéletét (Wirtschaft und Wettbewerb 1975. E OLG 1599.) Ez utóbbi sokat idézett B_{1,2} preparátum ügyben a bíróság abból következtetett az ár visszaélésekre, hogy *a)* más belföldi részpiacokon az ár lényegesen alacsonyabb, *b)* a vállalat összehasonlítható áruira vonatkozó árpoltikája alapján is magas az ár, *c)* a versenytársak árai lényegesen alacsonyabbak, *d)* de az összehasonlító külföldi piacok árai is. Minthogy a vállalat a Szövetségi Kartellhivatal árcsökkentésre felszólító határozatát nem követte, hanem pert indított a Hivatal ellen, a perben a Bundesgerichtshof a fenti indokok alapján arra a megállapításra jutott, hogy verseny esetén a vállalat árai a hipotétikus versenyárat nem haladták volna meg; árpoltikája visszaélésnek minősül; árait a „versenyár”-színvonalra kell csökkentenie.

¹⁰¹ Im. 98. és *Belke*: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote . . . I. 258. old.

¹⁰² *Schmidt*, Ingo: US-amerikanische und deutsche Wettbewerbspolitik gegenüber Marktmacht. Berlin 1973. 764. old. A kodifikációtechnikai megoldás annyiban indokolt volt, hogy a diszkrimináció

amelytől bizonyos áruk vonatkozásában megrendelői vagy szállítói *olyan mértékben függenek, hogy más vállalathoz való fordulásukra nincsen kielégítő és elvárható lehetőség.*

Ez a módosítás kétségtelenül *fordulatot* jelent az NSZK kartelljogának koncepciójában, és a vállalatok *vertikális* kapcsolatainak minden szférájában érezteti hatását. A piaci erő ugyanis nem a klasszikus fogalmakkal operál; nem feltétlenül uralkodó helyzetre, hanem olyan vállalatra is vonatkozik, amely ugyan bizonyos áru tekintetében nincs sem monopol-, sem uralkodó helyzetben, mégis gazdasági ereje lehetővé teszi számára, hogy eredményét tekintve ugyanolyan visszaélészerű magatartást tanúsítson, mint a piaci uralom szűkebb fogalmába tartozók. Ennek a bővítésnek a háttérében a *diverzifikált és konglomerátum-típusú* vállalatok elterjedésére vonatkozó megfontolások állnak. Sölter–Zimmerer találoán mutat rá arra, hogy az egyetlen termék előállító vállalatra alapozott kartelljogi szemlélet sok esetben csődöt mond; a magasan diverzifikált, termékprofiljuk szempontjából súlyponttal, ezzel összefüggésben túlnyomó piaci részesedéssel sem rendelkező vállalatok – annak ellenére, hogy lehetőségeik a piacot uralóival azonosak vagy hasonlóak – nem esnek a magatartásuk feletti kartelljogi visszaélési felügyelet alá.¹⁰³ A módosítás másik jelentős változtatása az, hogy megmaradva a piac struktúrájának, mint elsődleges kritériumnak a talaján, azon koncepcionálisan mégis túllép: a klasszikus piaci részesedésfogalom helyébe – amelynek alkalmazhatatlansága konglomerátum- és erősen diverzifikált vállalatok esetén önmagában is nyilvánvaló – centrális ismérvként azt helyezi, hogy *van-e kielégítő és a partnertől elvárható lehetőség arra, hogy a szóban forgó árut máshonnan beszerezze.* A megoldás háttérében az amerikai közgazdászok által kidolgozott *workable competition*-konceptió áll; erre alapozva a jogalkotó nem arra helyezi a hangsúlyt, hogy a vállalat piaci részesedése mekkora, hanem arra, hogy ettől függetlenül *működik-e a verseny az adott áru tekintetében, vagy nem.*

A koncepció kétségtelen merészsége többoldalú *bírálatot* vont maga után. Egyesek úgy vélik, hogy ez a teljesen új védelmi irány sem a működőképes verseny koncepciójával, sem pedig a piaci uralom fogalmának a csak viszonylag erős vállalatra való kiterjesztése igényével nem indokolható.¹⁰⁴

Mások szerint a rendelkezés nem egyértelműen fogalmaz, a „függés” az „elvárhatóság”, és a „kielégítő” lehetőség bevezetése nagyfokú bizonytalanságot rejt magában. A jogalkotó kétségtelenül helyes elgondolása (a kisebb részesedésű vállalatra való speciális ráutaltság esetének bevonása) oda vezethet – és ez a legfőbb aggály –, hogy nem különösen erős kisebb vállalatok is a szabály révén számukra nem gazdaságos szerződés megkötésére és teljesítésére kötelezhetők, vagyis olyan kapcsolatok felvételére és kockázatok vállalására, amely nem szabad döntésükön alapul. A kartelljogi irodalom alapproblémája tehát – ki nem mondottan – az, hogy az új koncepció a szerződési szabadság korábbiakhoz képesti újabb, messzemenő korlátozását jelenti.

Milyen *szankciók* fűződnek az ilyenformán körülírt piaci uralommal való visszaéléshez, és melyik szerv alkalmazza őket? A kartellhivatal – ha piaci uralommal való

---

ciótilalom kartellel és a piacot uraló vállalatra vonatkozik, azonban – mivel tartalmilag a piaci uralom mellé lép, és azt mintegy kibővíti – szerkezetileg kétségtelenül zavaró.

¹⁰³ Sölter–Zimmerer: Handbuch. 142–144. old., akik egyenesen a versenyjogi elméletnek a magasan koncentrált diverzifikált vállalatokkal szembeni tehetetlenségéről beszélnek.

¹⁰⁴ A bírálatokat l. *Belke*: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote ... I. 265–268. old.

visszaélést észlel – felszólítja a vállalatot, hogy a visszaéléssel hagyjon fel. Ha a felhívás eredménytelen, megtiltja a magatartást, és ha szükséges, a szóban forgó szerződéseket érvénytelenítheti. Kártérítés és abbanhagyás igénylésére a kartelleknél megismert feltételeknél van lehetőség.

A II. GWB-novella – közeledve az angolszász megoldásokhoz – megszigorította a *fúziók* ellenőrzését. A korábbi pusztá bejelentési kötelezettség mellé meghatározott piaci részesedés felett a kartellhivatal eddig ismeretlen jogosítványai léptek. Ha ugyanis, várható, hogy a fúzió révén piacot uraló pozíció jön létre, vagy a meglévő megerősödik, a kartellhivatal *megtiltja* az összeolvadást. Ilyen esetekben a fúzióra csak a gazdasági miniszter különleges engedélyével kerülhet sor; ha pedig a fúzió már végbement, feloszlatják az újonnan létrejött gazdálkodó egységet. A tilalom megsértése bírságot von maga után, az abba ütköző jogügyletek pedig érvénytelenek.

38. Mielőtt rátérnénk az egyes kartelljogi tényállások elemzésére, meg kell vizsgálni azt az intézményt, amely már az eddigiekben is ott volt a kartelljog egész irányultságának hátterében, és az egyes tényállások megítélésénél és minduntalan felbukkan. A *szerződési szabadság* ugyanis nemcsak alapintézménye a tőkés gazdaságnak, hanem a szociális jogi irányzatok előretörése óta védelme, a vele való visszaélés elleni küzdelem is előtérbe került. Az NSZK *Grundgesetz*-ének ún. *Sozialstaat*-klauzulája kötelezi a törvényhozót és a jogalkalmazót a szerződési szabadsággal való visszaélés megakadályozására. Ennek egyik aspektusa a szerződéskötés különféle módokon történő megtagadása. Érdekes, hogy a BGB 826. §-ából már korábban levezettek egy – a *monopolhelyzetben levő vállalatokra* vonatkozó – *szűkkörű szerződéskötési kötelezettséget*. A BGB idézett szakasza a jó erkölcsbe ütköző módon történő károkozásért fennálló kártérítési felelősséget rögzíti, és ez az az alap, melyre részben törvény alapján (közművek), részben abból a megfontolásból kiindulva, hogy a vállalat létfontosságú cikkekkkel látja el a fogyasztókat, azt a kötelezettséget építették fel (idevonva a színházat, múzeumot, könyvtárat stb.), hogy a kötelezettséggel terhelt a szerződést egyáltalán, vagy meghatározott feltételekkel megkötni köteles. Sőt: kártérítésre ad alapot az is, ha a fél szerződéskötést elutasító magatartása jó erkölcsbe ütközően kárt okoz.¹⁰⁵ A bizonytalan elméleti és jogalkalmazási megítélésből csak annyit lehet biztosan kivenni, hogy a BGB 826. § nem jelent a monopolhelyzetű vállalatok számára általános szerződéskötési kötelezettséget. Az egyes eset körülményeinek a megítélés centrumába állításával jó erkölcsbe ütközést akkor állapítanak meg, ha a szerződéskötés egyáltalán vagy a szokásos, méltányos feltételekkel való megtagadására önkényesen, indokolatlanul vagy a versenytárs kikapcsolása céljából kerül sor. (RG 11. 4. 1901. Entscheidungen des Reichsgerichts in Zivilsachen 48, 114, 127. old.) A BGB nem direkte mondja ki a korlátozott szerződéskötési kötelezettséget, csak azon értelmezése, amely a szerződéskötés megtagadását ezzel fenyegeti, így végeredményben a szerződés megkötésére ösztönöz. Ez a – meglehetősen általános, inkább elvi lehetőség szubszidiáriusan tehát mindig meghúzódik a szerződéskötési konfliktusok mögött.

¹⁰⁵ Palandt Bürgerliches Gesetzbuch 33. kiad. München 1974. 127–128. és 828. old.; *Soergel-Siebert*: BGB mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen. Stuttgart. 1959–1964. I. a 145. §-hoz fűzött kommentárt.

39. A vertikális ár- és feltételmegkötések például formailag a verseny kereskedelmi lépcsőben való korlátozását vagy kizárását, a továbbeladó döntési szabadságának befolyásolását jelenti, hiszen arra kényszerítik, hogy a megkötött áron, illetve feltételekkel adjon el. A tilalom persze nem a magát az árögzítésnek önként alávető vállalkozó megvédésére, hanem a *kivülálló harmadikok* védelmére irányul, akiket hátrányosan érint a kereskedő-továbbeladó áralakítási szabadságának megkötése.¹⁰⁶ Ha a megkötés kartelljogba ütközését a kartellhivatal megállapítja, minden károsult; mind a megkötő, mind a megkötött versenytársai, valamint a fogyasztók is rendelkeznek kártérítésre és abbanhagyásra irányuló perlési joggal.

A GWB a *kiadói termékekre vonatkozó ármegkötés kivételével általános tilalmat* rendel el mindenféle ár- és feltételmegkötésre. A 16. § semmisnek nyilvánítja a megkötési szerződéseket azzal, hogy még a kiadói termékekre vonatkozót is érvénytelenítheti a kartellhivatal, ha a megkötéssel visszaéltek, vagy a megkötés – akár esetleg csak más versenykorlátozással összefüggésben – alkalmas arra, hogy összgazdaságilag indokolatlan áremelkedést idézzen elő, megakadályozzon árcsökkenést, vagy a termelést, illetve forgalmazást korlátozza. Az érvényesség feltétele az írásbeliség és a kartellhivatalnak való bejelentés.¹⁰⁷

A *kizárólagossági* kapcsolatok alapvetően megengedettek, de ha a megállapodás lényegesen korlátozza a versenyt, a piacra való belépést kívülállók számára méltánytalanul megnehezíti, vagy pedig a megállapodással az előbbiektől függetlenül is a piacon szereplő nagyobb számú vállalatot hasonló módon megkötve versenyzési szabadságukat méltánytalanul korlátozza, a kartellhivatal a szerződést érvénytelenné nyilváníthatja (18. §). A kizárólagosság sajátos esete, ha azt piacot uraló vállalat köti ki; a forgalmi csatornák elzárása, a forgalom jelentős részének magához kötése révén képes a versenynek nem ugyan saját, hanem a második vagy harmadik piaci lépcsőben nyeresége maximálása érdekében való meghamisítására. Így a piac csak kevés vagy egyetlen partner számára marad nyitva, ezért a bírósági gyakorlat a piacot uraló vállalat kizárólagossági szerződéseit alapelveként visszaélésszerűnek, a 18. § mellett a piaci uralomról szóló 22. §-ba is ütközőnek tekinti.¹⁰⁸

40. A zárlat, bojkott és diszkrimináció kartelljogi felfogására való rátérés előtt meg kell jegyezni, hogy a GWB nem csak önmagában a versenykorlátozások meghatározott

¹⁰⁶ *Belke*: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote I. 244. old.

¹⁰⁷ Eredetileg (hasonlóan a jelenlegi magyar bírósági gyakorlathoz) a GWB márkacikkekre is engedélyezte a megkötést, azonban a jogirodalomban lezajlott vita után a II. GWB-novella eltörölte. A megkötési lehetőség fenntartói azzal érveltek, hogy a márkacikk különleges áruforgalmat jelent, ahol bizonyos kereskedelmi funkciókat a termelő lát el (minőségellenőrzés, különleges csomagolás, reklám), hogy így a termelő és a fogyasztó kapcsolatai közvetlenebbek, az állandó árak a márkacikk iránti bizalmat erősítik, egyben árstabilitást is jelentenek a konjunkturális ingadozások figyelmen kívül hagyása révén, hogy hosszabb távon úgysem képes a kereslet-kínálat kiegyenlítődését megakadályozni, ezért indokolt a termelőnek a végeladási ár alakításába való nagyobb beleszólási igénye. Ellenzői arra hivatkoztak, hogy megmeregíti az árakat; zavarja a kereslet-kínálat kiegyenlítődését és esetleg túltermeléshez vezet; hosszabb időszakra be kell kalkulálni a termelési költség emelkedését; ezért áremelkedési tendenciát hordoz, végül – talán ezek a legsúlyosabb érvek – a kereskedelmi lépcső hatása az árkartellével azonos, és a nagyvállalatnak kedvez veszélyeztetve a kisebbek létét, ugyanakkor a fogyasztók számára előnytelen, hogy értékítéletük nem juthat kifejezésre. A II. GWB-novella kodifikátori ezeket a megfontolásokat érezték meggyőzőbbnek.

¹⁰⁸ *Emmerich*: Die höchstrichterliche Rechtssprechung III. 111. old.

módozatait tiltja, hanem a *tilos versenykorlátozással való fenyegetés* révén történő nyomás gyakorlását is (25. § (2) bek); a nyomás gyakorlásának legkézenfekvőbb módja éppen a bojkottal, diszkriminációval való fenyegetés, (például a partner a tilos ármegkötést vagy kizárólagossági szerződést nem tartja be), valamint a zárlat. A tényállás lényege a partner *akarátának* olyképpen való meghajlítására irányuló célzat (ha ugyanis a szállító a jövőben egyáltalán nem akar szállítani, magatartása nem is irányul nyomás gyakorlására),¹⁰⁹ amely a pusztá ajánlason túlmegy; olyan hátrány, illetve előny megvonásának kilátásba helyezését jelenti, amely alkalmas a fenyegetett pozíciójának aláaknázására.

A GWB a zárlatra nem ad külön szabályt, megjelenhet szállítási vagy megrendelői, de hitelzárlat, rabatt-törlesztés vagy akár a szervízzolgáltatás beszüntetése vagy a vele való fenyegetés formájában is.¹¹⁰ A partner akarata meghajlítására irányuló *szándék* azért lényeges tényállási eleme a zárlatnak, mert az alapelv természetesen az, hogy minden vállalkozó szabadon alakítja üzletpolitikáját és szabadon válogatja meg üzletfeleit. Belke a szerződési szabadság sérelmét felpanaszolókkal szemben leszögezi, hogy a tilalom nem korlátozza a tőkés vállalkozó cselekvési, szerződési szabadságát, sőt éppen ennek védelmét célozza a nyomásgyakorlás révén történő befolyásolás, korlátozás ellen.

Az üzleti kapcsolat felvételének megtagadása tehát önmagában csupán a szerződési szabadság kifejezésre juttatása, önmagában nem is jogellenes. A tilomba ütközővé akkor válik, ha szállítást már kilátásba helyezték, és a megrendelő esetleg már költekezett is, végül természetesen csak akkor, ha azonos vagy közel azonos értékű és használhatóságú cikket máshonnan nem lehet beszerezni.¹¹¹ A szubjektív elemek, a zárlat motívumainak jelentősége azért is nagy, mert ennek alapján lehet a jogos zárlatot a tilalom alá eső jogellenestől elkülöníteni. A bírósági határozatok – amelyekben helyenként a francia kartelljog árrendelethez foglalt szerződéskötés-megtagadási lehetőségei csengenek vissza – megengedettnek tekintik a zárlatot, ha a zárolt versenyzési és eladási módszerei az eladó számára több kárral, mint haszonnal járnak;¹¹² ha a zároltnál a szerviz- és vevőszolgáltatás feltételei nincsenek biztosítva;¹¹³ ha a zároló műszaki okokból csak korlátozottan tud szállítani.¹¹⁴ A híressé vált ún. *Brotkrieg*-ügyben a bíróság általános elvként szögezte le, hogy olyan okok, mint például az árak stabilizálására irányuló törekvés, vagyis általában a piac „gondozásának” motívuma (*Marktpflege*) jogossá teszik a zárlatot.¹¹⁵

A zárlattal kapcsolatos szabály *gyakorlati hatékonyságát* a versenyjogi irodalomban *kiábrándítónak* érzik.¹¹⁶ A GWB alapján igen kevés eljárás indult, a polgári jogi jogkövetkezmények pedig azért maradnak el, mert a kartelljogi tilomba ütközés kartellhatóság általi megállapítása feltételezi a törvénytelen zárlati motívumnak a zárolt általi bizonyí-

¹⁰⁹ *Ulmer–Reimer: Unlauterer Wettbewerb* III. köt. 663. old.

¹¹⁰ A jogalkalmazási gyakorlatból: a gyártóművi ár emelése azután, hogy a vertikális megkötés betartására irányuló figyelmeztetés eredménytelen maradt (*Wirtschaft und Wettbewerb* 1974. 34. old.); „nem kívánt” lépésekkel való fenyegetés (*Wirtschaft und Wettbewerb* E OLG 1394)

¹¹¹ *Belke: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote. nach der Kartellgesetznovelle* 1973. ZHR 1974. 4. 196–297. old. (*Belke: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote . . . II.*)

¹¹² *Belke: im.* 309. old.

¹¹³ *Wirtschaft und Wettbewerb* 1963. E 704.

¹¹⁴ *Belke: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote . . . II.* 312. old.

¹¹⁵ *Im.* 311–312. old.

¹¹⁶ A bírálatok áttekintését l. *im.* 319–320. old.

tását; ez azonban gyakorlatilag megoldhatatlan követelményt jelent. Az említett *Brotkrieg*-ügyben elismerték ugyan a zároltanak szerződés megkötésére való – a BGB 826. §-án alapuló – jövőbeli igényét, azonban a motívummal kapcsolatos bizonyítási nehézségek folytán a zárolt csak a már létrejött szerződések nemteljesítése következtében beálló kárát követelte, a szerződéskötésre kötelezés kérésétől eltekintett. Ezek a nehézségek az irodalom heves kritikáját váltották ki; Schmidt a szubjektív elem törlését javasolja azzal, hogy a nyomásgyakorlás tilalmának egyedüli szempontja az legyen, hogy a magatartás a partner döntési szabadságának kedvezőtlen befolyásolására *objektíve* alkalmas.

A *bojkott* – szemben a zárlattal – alapelveként tilos, a GWB 26. § (1) bek-e tiltja a versenytárs méltánytalan akadályozására való felhívást. A méltánytalanságot a bírósági gyakorlat az érintett érdekek pontos mérlegelése alapján állapítja meg figyelembe véve a versenytárs mellett a fogyasztók érdekeit és általában a közérdeket is. A vizsgálat általában a magatartás méltánytalanságára, a bojkott jogtalanságára vezet, csak kivételesen fogadják el (például a bojkottált jogellenes támadásának elhárítása, ha ennek a bojkott szükséges és elengedhetetlen eszköze). A jogkövetkezmények a korábbiakban megismerteknek megfelelően alakulnak.

A *diszkrimináció* tilalmát a II. világháború előtti német kartelljog csak igen korlátozottan és számos felmentési lehetőség által elerőtlenítetten ismerte. A szerződéskötés BGB 826. §-ából levezetett kötelezettsége ugyan részben érintette, de a diszkrimináció hatékony tilalmazására csak a szövetségesek 1947-es „dekartellizálási” rendeleteivel kerül sor; ezek a rendeletek általános, minden vállalatra kiterjedő és kimentést nem tűrő diszkrimináció-tilalmat vezettek be. A GWB kodifikátorai azonban úgy látták, hogy egy általános tilalom annyira megkötné a versenyzők kezét, hogy kétarcú következményeiben végeredményben inkább megnehezítené a versenyt, mint erősítené.¹¹⁷

A GWB 26. § (2) bek-e által bevezetett tilalom egyfelől csak részleges: csak kartellre, piacot uraló és ármegkötést alkalmazó vállalatra vonatkozik, másfelől viszont a II. GWB-novella a piaci uralmat – többek között – éppen a diszkrimináció elleni hatékonyabb küzdelem érdekében kiterjesztette a piacon erős (*marktstarke*) vállalat már elemzett kategóriájának bevezetésével.

A GWB említett szakasza tiltja a fenti vállalatoknak, hogy más vállalatokat a piacra való bejutásban *méltánytalanul akadályozzanak*, vagy hasonló jellegű vállalatokat *indokolatlanul különbözőképpen kezeljenek*.

A diszkriminációnak a bojkotttól való elkülönítésére egyrészt a kétszemélyes jelleget hozzák fel (a bojkott háromszemélyes), másrészt pedig azt, hogy a bojkott-magatartás a felhívásban, a diszkriminációé viszont a méltánytalan akadályozásban és az indokolatlanul diszkriminatív elbánásban realizálódik. Mindenesetre ezek a *differentia specificá*-k nem bizonyulnak túlságosan meggyőzőnek, amikor a konkrét tényállásokról van szó. A diszkriminációnál ugyanis nyilvánvalóbban törnek a felszínre az egyes tényállások közötti összefüggések, átfedések, mint a zárlatnál vagy bojkottnál (a problémára alább visszatérünk). Ulmer–Reimer arra mutat rá, hogy a két tényállás nehezen különíthető el egymástól, ezért minden konkrét esetben vizsgálni kell mind az akadályozást, mind pedig a megkülönböztetést.¹¹⁸ Fikentscher szerint a diszkrimináció – mint magatartás – az

¹¹⁷ Ulmer–Reimer: Unlauterer Wettbewerb III. köt. 628–629. old.

¹¹⁸ Ulmer–Reimer: Unlauterer Wettbewerb III. köt. 652. old.

üzleti kapcsolatok felvételének megtagadásában, megszakításában vagy hátrányosan megkülönböztető ár- és egyéb üzleti feltételek alkalmazásában jelenik meg,¹¹⁹ ám az előbbi két tényállás fogalmilag zárlattal egyértelmű.

A méltánytalanság tartalmát a bírói gyakorlat alakította ki; az egyes esetekben a versenyzés szabadsága áll szemben a vállalat vállalkozói, cselekvési szabadságával. Méltányos lehet akár hosszabb ideje fennálló üzleti kapcsolat megszakítása is, ha a vállalat üzleti-értékesítési szervezetét racionalizálni akarja, és a jövőben például csak egy nagykereskedelmi vállalatot keresztül kíván értékesíteni.¹²⁰ Azt, hogy a megkülönböztető kezelés mikor indokolt és mikor indokolatlan, ugyancsak az egyes eset konkrét körülményei és a mögöttük meghúzódó érdekek mérlegelése alapján lehet eldönteni (cél, eszközök, a hátrány mértéke, az esetleges piaci uralom, a diszkriminált szerződészegő vagy a jó erkölcsbe ütköző magatartása). Általánosságban annyit lehet mondani, hogy a tilalom itt sem arra irányul, hogy a vállalat üzletpolitikáját – annak a vállalkozó általi kialakítása helyett – a kartellhivatal írja elő, csupán az üzletpolitika szabadságával való visszaélés, ennek önkényes kialakítása ellen irányul.¹²¹

A diszkrimináció kartelljogi *jogkövetkezménye* a pénzbírság, polgári jogi szankció, a kártérítésre és az abban hagyásra kötelezés. Az abban hagyásra kötelezés nyilván a legpikánsabb problémákat veti fel, hiszen nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy szerződéskötésre – mint a kapcsolatbalépés megtagadásának abban hagyására – lehet-e perelni. A válasz igenlő, sőt Fikentscher szerint például a szerződéskötésbe való beleegyezésre való perlést egybe lehet kapcsolni a megtagadott szerződés teljesítésének követelésével.¹²² A diszkrimináció-tilalom szándékos megsértése esetén igényelhető kártérítés mellett ugyancsak lehet egyben a teljesítésre is perelni.¹²³

41. Ezek az aggályok egyben egy olyan problémához vezetnek át, amely ki nem mondva már az eddigi fejtegetések mögött is meghúzódott. Azt már korábban is láttuk, hogy a kizárólagosság a *szerződéskötéssel*, pontosabban annak megtagadásával szorosan összefügg. De nem csak ezzel, hanem a zárlattal vagy diszkriminációval is, hiszen ezek elvi lehetőségét adott esetben egy kizárólagossági szerződés teremti meg. Nem csoda, ha a diszkriminációtilalmat – többek között – éppen a vertikális versenykorlátozások elleni küzdelem eszközeként tekintik.¹²⁴ Belke fejtegetései a nyomásgyakorlási tilalom és a szerződéskötés megtagadása közötti kapcsolatra látszanak utalni, ugyanakkor úgy érzi, hogy a nyomás gyakorlása – a speciálisan erre vonatkozó GWB-tilalom mellett – vertikális versenykorlátozás tilalmába is ütközik.¹²⁵ Minthogy azonban a zárlat – mint láttuk

¹¹⁹ Fikentscher, Wolfgang: Zum Recht der Diskriminierungen im Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen. Wirtschaft und Wettbewerb 1958. 257. old.

¹²⁰ A müncheni bíróság 1959. február 26-i ítélete. Wirtschaft und Wettbewerb E OLG 286 (289)

¹²¹ Ulmer–Reimer: Unlauterer Wettbewerb III. köt. 654–656. old.

¹²² Fikentscher: Zum Recht der Diskriminierungen im Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen. 265. old.

¹²³ A Bundesgerichtshof 1967. november 9-i ítélete. Wettbewerb in Recht und Praxis. 1968. 68. old.

¹²⁴ Belke: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote . . . I. 253. old.; a vertikális megkötések és a szerződéskötés megtagadása közötti összefüggésre mutat rá Reh binder, Eckard; Schutzlücken bei der kartellrechtlichen Kontrolle von Markmacht. ZHR. 1973. 6. 535. old.

¹²⁵ Belke: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote . . . II. 293., 311–317. old.

– tulajdonképpen a nyomásgyakorlás egyik fajtája, a kép rendkívüli módon bonyolódik.

Azt is láttuk azonban, hogy a kartelljogilag releváns, tilos kizárólagosságot kapcsolatba hozzák a *piaci uralommal*, csakúgy, mint a zárlatot; előbbivel kapcsolatban úgy vélik, hogy lehetőségét az esetek túlnyomó többségében éppen a piaci uralom teremti meg, míg utóbbiról a bírósági gyakorlat szerint nem lehet beszélni, ha a vállalat máshonnan hasonló értékű és használhatóságú árut tud beszerezni. Ez a kivétel önmagától kínálná a diszkriminációtilalomba foglalt piaci erő fogalmával való tartalmi összekapcsolást, amely szintén a másik partnerhez való fordulást helyezi a tényállás centrumába. A diszkrimináció és a piaci uralom közötti összefüggés nyilvánvalósága, az a tény, hogy a diszkrimináció elvi lehetőségét ugyancsak a piactól való függetlenség, vagyis a piaci uralom valamilyen foka teremti meg, indítja arra Emmerichet, hogy leszögezze: miután mindkét tényállás ellen kölcsönösen a másikkal is küzdenek, a *diszkriminációt a piaci uralommal való visszaélés különös esetének kell tekinteni*; a bírósági gyakorlat azonban ezt az álláspontot nem osztja.¹²⁶

Kétségtelen, hogy a tilalmak erdejében – amelyek teljes körű vázolásától több rendelkezés ismertetésénél még el is tekintettünk – a külső szemlélő könnyen eltéved, de problémát okoz a *tilalominfláció*, a számos átfedés és szerkesztési hiba az NSZK kartelljogi irodalmának is.¹²⁷ Kérdéses azonban, hogy pusztán kodifikáció-technikai problémáról van-e szó.

Úgy tűnik, hogy nem. Az átfedések ugyanis nem csak a tilalmak tekintetében jelentkeznek, hanem ellentmondáshoz vezetnek a *fogalmak* vonatkozásában is (a kettő nyilván szorosan összefügg). A piaci erő fogalmának csupán a diszkrimináció-tilalomba való bevezetése nem csak zavart okoz, hanem a piaci uralom és a kartell viszonya tekintetében is kétségeket ébreszt. Nyilvánvaló ugyanis, hogy adott esetben a kartell a piaci fogalmával azonos, és ebben az esetben a diszkrimináció-tilalom három faktora: a piacot uraló, a piacon csupán erős vállalat és a kartell közül kettő egymást fedi. Ugyanakkor az sem vitás, hogy a piaci erőben, mint alacsonyabb következményszint alapján megállapított, szélesebb értelmű fogalomban mint „több”-ben a szűkebb értelmű, a „kevesebb” (a piaci uralom) eleve benne van. A tilalmak átfedése az NSZK kartelljogában nem jelentéktelen részben – úgy tűnik – a fogalmak átfedésére vezethető vissza; a kodifikáció-technikai „elnézések” mögött gyaníthatóan az (is) áll, hogy egy – az NSZK kartelljogának egész koncepcióját érintő – új fogalom: a piaci erő bevezetése során az új fogalom és a régiék rendszere közötti koncepcionális egyeztetésre sem az elméletben, sem a jogalkotásban kielégítő mértékben nem került sor.

De a kartelljog hatékonyságára a maga egészében is kedvezőtlen kihatással van egy másik ellentmondás. Az elméletben és a jogalkalmazásban – mint láttuk – az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a kartelljog elsősorban a közérdeket, másodsorban a sértett versenytársak és harmadikok érdekeit védi. Általában – ideértve a versenytársat is – a harmadik védelmének szempontja erősen előtérbe került, de azzal az ellentmondással terhesen, hogy a GWB alapján való fellépésből a *sértett általában ki van zárva*. A kifogásolt magatartás a

¹²⁶ Emmerich: Die höchstrichterliche Rechtsprechung ... III. 99–100., 107., 116. old.; ugyanígy Belke: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote ... I. 256. old.

¹²⁷ A II. GWB-novella kritikája kapcsán: Belke: im. 265. old.; valamint: uő: Vertikale Wettbewerbsbeschränkungsverbote ... II. 317. old.

kartelljogot sértő vállalat és gazdasági szabálysértést kiáltó kartellhatóság belső ügye, kétpólusú gazdaságirányítási probléma, melyben – jóllehet végső soron a közérdek mögött meghúzódó (vagy inkább oda visszazorított) harmadik fél érdekeinek védelméről van szó – éppen a sértett nem szerepel. Legfeljebb javaslatot tehet a kartellhatóságnak, hogy járjon el, de bejelentése csak jelzésnek minősül, amelynek alapján a hatóság saját mérlegelése és feladatmeghatározása – a GWB gazdaságirányítási relációban való érvényrejtetése, a közérdek védelme – által meghatározottan jár el. A harmadik kezdeményezési jogát a bíróságok csak néhány tényállás esetén, egyébként csak akkor ismerik el, ha a kartellhatóság negatív döntése, vagy tétlensége hatáskörével, mérlegelési jogával való visszaélést jelentene.¹²⁸ Ugyanakkor tudjuk, hogy a kartellhivatal kartelljogba ütközést megállapító határozata nélkül a GWB alapján járó civiljogi igények (kártérítés, abbahagyás) érvényesítésének sincs helye, legfeljebb akkor, ha a károsító magatartása a jó erkölcsbe, így a BGB 826. §-ába és az UWG 1. §-ába ütközik. A bírósági gyakorlat ez esetben jogvédelmet ad, de persze nem a kartelljog harmadikat védő funkciója alapján. Ezzel a funkcióval ugyanis komoly problémák vannak.

A harmadik védelme – úgy tűnik – két ellentmondás egymást követő feloldásával válhat csak hatékonyá. Az egyik e funkció és a harmadik fellépési jogának hiánya közötti vázolt ellentmondás, ami nem csupán azt jelenti, hogy a kartelljog – akár másodsorban is – harmadikat védő vázolt védelmi funkciója papíron marad, hanem azt is, hogy a kartelljog *hatékonysága a maga egészében válik kétségessé*. Az irodalomban elterjedt az a szemrehányás, hogy az NSZK kartelljoga „papírtigris”, jól mutatja azt a kartelljog hatékonyságát érintő általános szkepszist, amely jelentős részben éppen arra vezethető vissza, hogy a harmadik védelmét – a fogadkozások ellenére – mind a GWB, mind alkalmazása elhanyagolja. Egyet kell érteni Emmerichel, aki szerint a harmadik védelme, és ezzel együtt általában is a kartelljog csak akkor válhat hatékonyabbá, ha nemcsak szavakban, hanem a kartellhivatal eljárásától *független* kereseti jog megadásával általánosabban is elismerik a sértett *keresetindítási jogát*.¹²⁹

Ez azonban önmagában még nem oldja fel a másik ellentmondást. Az árkikötések alkalmazásába oly aktívan beleszóló bíróság ténylegesen szabályozza az árakat, előírja meghatározott ár alkalmazását, a kizárólagossági kikötés szerződésbe való felvételét pedig megtilthatja. Ezzel a beavatkozással az a tény áll szemben, hogy ezen túlmenően még kizárólagosság esetén sem írhatja elő a bíróság meghatározott *szerződések megkötését*, jóllehet a kizárólagossági kikötés alkalmazásának megtiltásából ez logikusan következne. Nincs sok esély a *Brotkrieg*-ügyben vázolt bizonyítástechnikai problémák miatt a kizárólagossággal szorosan összefüggő zárlat esetén sem a szerződéskötésre kötelezés realizálására sem. De akkor sem, ha a diszkrimináció mögött a valóságban kizárólagossági kapcsolat vagy zárlati motívum húzódik meg. A szerződéskötésnek az említett különféle módokon különféle indokokkal történő, végeredményében azonban *de facto megtagadásával* nem áll szemben – a BGB-től levezetett elvi és szűkkörű szerződéskötési lehetőség ellenére sem – a szerződéskötésre kötelezés reális lehetősége. A BGB-ből kikövetkeztetett elvi és korlátozott szerződéskötési kötelezettség, és a zárlat esetén kialakult – egyébként is mérsékelt

¹²⁸ Emmerich: Die höchstrichterliche Rechtssprechung . . . III. 117–118. old.

¹²⁹ L. például: *Rehbinder*: Schutzlücken bei der kartellrechtlichen Kontrolle von Marktmacht. 527. old.; a jogalkalmazás harmadikat elhanyagoló gyakorlatát jelzi; *Emmerich*: im. 99., 117–118. old.

hatékonyaságú és a vázolt ellentmondásokkal terhes – bírósági gyakorlat *nem áll össze a szerződéskötésre kötelezésre vonatkozó olyan rendszeré, amely egymással összefüggésben képes lenne a szerződéskötés megtagadása ellen hatékonyan küzdeni. A jelenlegi szabályozás a magatartás konkrét megjelenési formái ellen küzd (kizárólagosság, bojkott, zárlat, diszkrimináció stb.), holott ezek csak a nem mindig hitelesként elfogadható „fügefalevelek” a szerződéskötés megtagadásának motívuma és ténye előtt. Nem véletlen, hogy a jogalkalmazás (kartellhatóság, bíróság) egyre inkább azzal az *elvi jelentőségű* – de a GWB védelmi irányával, a harmadik védelme intenzitásának növelésével szorosan összefüggő – problémával kerül szembe, hogy konkrét szerződés megkötésére kötelezheti-e a kartelljogilag kifogásolható magatartást tanúsítót. A probléma különösen akkor éleződik ki, ha például minden egyéb magatartás piaci uralommal való visszaélésnek minősülne. Az NSZK kartelljoga ma ott tart, hogy hajlanak az igenlő válasz felé,¹³⁰ de – minthogy egy ilyen módosítás a kartelljog egész koncepcióját gyökeresen megváltoztatná – a további fejlődést teljesen nyitott kérdésnek lehet tekinteni. Úgy tűnik azonban, hogy amint maga a probléma immanensen „benne van” a jelenlegi kartelljogi szabályokban, úgy potenciálisan az igenlő válasz is; ma mindenesetre csak annyit lehet látni, hogy a kartelljognak a harmadik védelmére, ezen belül is a perlési jog, konkrétan pedig a szerződéskötésre kötelezés problémájára való kieleződése a közeljövő fejlődésének centrális jelentőségű és komoly elméleti konzekvenciákkal járó kérdése lesz.*

42. A gazdasági verseny szabályozása, a versenypolitika az *Európai Gazdasági Közösség* gazdaságpolitikájának egyik legfontosabb pillére.¹³¹ A Római Szerződés a Közösség feladatává teszi olyan rendszer létrehozását, amely a Közös Piacon belüli versenyt annak meghamisításától megvédi. A védelmet a sokat idézett 85. és 86. §-ok nyújtják: előbbi a kartellekre, utóbbi a piaci uralomra vonatkozik.

A 85. § tilt minden olyan *megállapodást és egyeztetett magatartásmódot*, amely alkalmas a tagállamok közötti kereskedelem kedvezőtlen befolyásolására, és a *verseny korlátozását*, akadályozását vagy meghamisítását célozza, vagy ilyen hatása lehet. A tilalom után példálódzó felsorolás következik arra vonatkozólag, hogy milyen magatartásokra gondolt „különösen” a Római Szerződés jogalkotója. Az ár-, és kondíciós kartell mellett ide tartozik a kontingentáló, és az értékesítési kartell, valamint a fejlesztések és beruházások ellenőrzésére irányuló együttműködés, a rayonírozó kartell (a piac felosztása mellett ide értve a beszerzési források felosztását is), a diszkrimináció és az árukapcsolás (a 85. § szerint olyan feltételről van szó, amikor a vevő olyan áru, szolgáltatás átvételére is kötelezettséget kénytelen vállalni, amely a szerződés tulajdonképpeni tárgyát képező áruval, szolgáltatással sem tárgyi, sem pedig a kereskedelmi szokások által indokolt összefüggésben nincs).

A tilalom megfogalmazása, de a példálódzó felsorolás még inkább nyilvánvalóvá teszi, hogy a Római Szerződés egyetlen szakaszba foglalja össze mind a *horizontális*, mint a *vertikális* versenykorlátozás tilalmát. Ennek megfelelően – ha a kritériumok fennállnak

¹³⁰ Im. 118. old.

¹³¹ Mádl: Az Európai Gazdasági Közösség joga (EGK-jog), 78. és köv. old. Az EGK kartelljogát csak igen vázlatosan, csupán néhány – témánk szempontjából lényeges – vonás kiemelésével tárgyaljuk; az EGK versenyjogának átfogó feldolgozását Mádl Ferenc hivatkozott munkájában végezte el, l. különösen III. VII., VIII. és IX. fejezet.

– vonatkozik például a kizárólagossági szerződésekre is, habár ezek a példálódzó felsorolásban külön nem szerepelnek; az ezzel kapcsolatos vitát az EGK Bírósága a *Grundig–Consten* szerződésből keletkezett perben döntötte el, elvetve azt az érvelést, hogy a 85. § vertikális kapcsolatokra nem vonatkozik.¹³²

A tilalom kardinális kritériuma a verseny korlátozására, akadályozására való alkalmasság, amelyet a piaci részesedés és az érezhetőség alapján döntenek el. Bár itt a konkrét eset körülményei döntenek, annyit az EGK Bizottsága általános érvénnyel leszögezett, hogy ha a vállalatok piaci helyzete összességében alkalmatlan a verseny eltorzítására, együttműködésük nem esik a 85. § tilalma alá.

Emellett persze a Római Szerződés sem tud meglenni a tilalom alóli *kivételek* nélkül. A 85. § azt is kimondta, hogy a tilalom nem alkalmazandó, ha az előálló nyereségből a fogyasztókat is részletetik, ha a megállapodás hozzájárul a termelés és a forgalom javításához, a műszaki fejlődéshez, ha nem tartalmaz elengedhetetlen korlátozást és nem rejt magában a verseny kikapcsolására vonatkozó lehetőséget.

A kartelltilalom alapvető magánjogi *szankciója* a semmisség, valamint az abbahagyásra irányuló perlési lehetőség, amellyel – amint a 85. § végrehajtására kiadott rendelet lehetővé teszi – nemcsak a tagállamok, hanem bárki élhet, akinek a versenykorlátozó magatartás abbahagyásához jogos érdeke fűződik.¹³³ Ami a közjogi eszközt illeti, a tilalomba ütköző cselekmény miatt az EGK Bizottsága pénzbírságot szabhat ki. Ugyancsak a szankciók körébe sorolható az a megelőző hatással kétségekívül járó – a végrehajtási rendeletbe foglalt – szabály, amely a 85. §-ba ütköző megállapodások bejelentésének kötelezettségét rendeli el. Ez nemcsak a versenykorlátozások feletti közjogi-hatósági kontroll elvi lehetőségét hivatott biztosítani, hanem azt is, hogy a Bizottság – amelynek a tilalom alóli kivétel alá tartozás megállapítása, azaz a *mentesítés* tartozik – döntsön a mentesítés és annak esetleges feltételei tekintetében. Minthogy pedig a rendelkezések hatására igen nagyszámú mentesítési (ún. negatív kartell-teszt) kérelem érkezett, a Bizottság egyes megállapodástípusok csoportos mentesítésére tért át.¹³⁴

A piaci uralommal való visszaélésről a 86. § rendelkezik megtiltva a piacon elfoglalt uralkodó helyzetnek visszaélő módon való kihasználását, ha ez a tagállamok közötti kereskedelem kedvezőtlen befolyásolására vezethet. Ez a szakasz is példálódzó felsorolással igazít útba, hogy milyen konkrét magatartásmódokra gondol a jogalkotó; visszaélésnek minősül méltánytalan vagy aránytalan eladási, beszerzési árak, és egyéb üzleti feltételek kikényszerítése, a termelés és forgalom, valamint a műszaki fejlesztés fogyasztókat károsító korlátozása, a – kartelltilalommal szó szerint egyezően megfogalmazott – diszkrimináció és árukapcsolás.

Azt, hogy a vállalat, illetve vállalatok mikor vannak uralkodó helyzetben, a 86. § nem mondta meg; a gyakorlatban a Bizottság alakította ki a kritériumokat. A piaci uralom megállapításánál nemcsak a piaci részesedésből indul ki (bár a döntő kétségekívül ez), hanem a vállalat piaci pozíciójának egészéből: pénzügyi helyzetéből, termelési

¹³² Receuil de la Cour. 1966. 435. old.; a *Grundig–Consten* ügy részletes elemzését l. *Mádl*: EGK-jog. 243–244. old.

¹³³ Im. 228. old.

¹³⁴ A licenciaszerződésekre például l. RIW/AWD 1976. 12., és 1977. 1.; a csoportmentesítésekről részletesen: *Mádl*: im. 219., és 231–232. old.

potenciáljából, és a vállalatnak, mint ilyen formán felfogott egésznek a piaci-gazdasági környezettől meghatározott mozgási-cselekvési lehetőségeiből.¹³⁵

Sokáig vitás volt, hogy az EGK piaci uralomra vonatkozó szakasza *milyen elvet* kövessen: a *per se* tilalomét vagy a visszaélését. Kartellek esetében – mint láttuk – az abszolút tilalom elve érvényesül – már amennyire a számos mentesítési lehetőség láttán abszolút tilalomról még egyáltalán beszélni lehet. A piaci uralom szabályozása tekintetében a viták során az abszolút tilalmat követelő francia állásponttal szemben az NSZK visszaélési elvet követő felfogása győzött. Ennek azonban messzemenő következményei lettek a vállalati *koncentráció* tekintetében is.

Abból, hogy a piaci uralomra való törekvéssel és annak megszerzésével a Római Szerződés idézett szakaszai kifejezetten nem foglalkoznak, értelemszerűen adódott a Bizottság által levont következtetés: még önmagában az sem tekinthető a 86. § tilalmába ütközőnek, hogy ha a vállalati koncentráció célja a piacon uralmi helyzet megszerzése vagy kiépítése.¹³⁶

A Római Szerződés kartelljogi szabályai tehát azt a tradicionális kontinentális elvet követik, amely a versenykorlátozások elleni küzdelmet a *magatartás és nem a piaci struktúra kontrolljára alapítja*; a fúziók ellenőrzésétől, szabályozásától, a piaci struktúrába való belenyulástól – az amerikai és angol megoldással, sőt az újabb NSZK-beli szabályozással szemben – tartózkodik. Ezt a felfogást képviseli következetesen Sölter–Zimmerer is: a strukturális beavatkozás valamilyen formájának a 86. §-ra hivatkozással való behozatalát követelőkkel szemben kifejti, hogy a 86. § kizárólag magatartást szabályoz, a piaci uralom megszerzésével, a fúziókkal, általában a koncentrációs folyamattal kapcsolatban alkalmazása csak akkor jöhet szóba, ha a piaci uralom megszerzésénél olyan (kényszer)eszközöket alkalmazott az egyik vállalat, amely önmagában a 86. §-ba ütközik. Egyébként azonban a piaci struktúrába való beavatkozásra az alapjául szolgáló koncepcióval fogva nem alkalmazható.¹³⁷

Tulajdonképpen ennek a koncepciónak a megtartása vagy a struktúra-kontrollra való áttérés állt annak idején a nagy port felvert *Continental Can*-ügy háttérben is. Az EGK Bizottsága – a világmonopóliummá alakuló óriásvállalatot a 86. §-ba ütközés címén felszólította jogsértő magatartásának abbahagyására és megfelelő javaslatának előterjesztésére. Az ügyből bírósági eljárás lett, amelynek lezárásaként az EGK Bírósága meglepő módon arra az álláspontra helyezkedett, hogy adott esetben *önmagában a nagy méret is károsan befolyásolhatja a versenyt*, ezért adott esetben pusztán a vállalatnagyság alapján is – tehát visszaélés nélkül is! – meg lehet állapítani a 86. §-ba ütközést, vagyis a koncentráció jogellenességét.¹³⁸ Ezzel a döntésével a Bíróság *letért* a magatartás-kontroll elvi alapjáról, és emellett a jövőben elvben lehetőség nyílik a piaci struktúra befolyásolására is. A lehetőség azonban ma még nagyonis elméletinek tűnik, hiszen az elvi fordulatot maga a Bíróság éppen abban az ügyben nem vitte át a gyakorlatba, amelyben kimondotta; a *Continental Can*-ügy csalódást okozó ítélettel zárult; a Bíróság a dokumentáltság hiányára hivatkozva megsemmisítette a Bizottság határozatát.

¹³⁵ Im. 262. old.

¹³⁶ Im. 253. és 256. old.

¹³⁷ Sölter–Zimmerer: Handbuch 327–328. old.

¹³⁸ Az ügy részletes ismertetését 1. MádI: EGK-jog 318–322. old.

Az a körülmény, hogy az EGK két kartelljogi rendelkezése nem szól kifejezetten a vállalati koncentrációról, vitát váltott ki a fúziók kartelltilalom alapján való ellenőrzésével kapcsolatban is. A vita itt is akörül forog, hogy a kartelltilalom tipikusan magatartásszabályozásra, az önállóságukat egyébként megőrző vállalatok megállapodására, egyeztetett *magatartására* irányul, ezért a koncentrációra, amelyben az érintettek gazdasági-jogi önállóságukat lényegében véve elvesztik, nem alkalmazható, vagy pedig – a másik álláspont szerint – éppen azért alkalmazható, mert a 85. § nem tesz különbséget kartell és koncentráció között. A Bizottság az első álláspontot fogadta el hangsúlyozva, hogy a kartelltilalomnak a koncentrációs folyamatokra való kiterjesztése beláthatatlan következményekkel járna, mivel a kartelltilalom alóli mentésítésnek a 85. §-ba foglalt kritériumai nem alkalmazhatók egyértelműen. Ma már általánosan elismertnek tekinthető az, hogy a kartelltilalom vállalati fúziók tekintetében nem jön figyelembe.¹³⁹

A vállalati koncentráció felvetődése mindenestre – azon túlmenően, hogy az EGK kartelljogának, és egész versenypolitikájának *konceptiója* vonatkozásában újraátgondolásra, a piaci struktúra ellenőrzése felé való potenciális ablaknyitásra készített – elvi élel vetette fel a *kartell- és a piaci uralomra vonatkozó tilalom lehetséges összefüggését*, kapcsolódását is. A 85. § fúziókra való alkalmazásával kapcsolatos vázolt vitában még csak az a követelés került hangsúlyosan előtérbe, hogy a kartelleket és a fúziókat azonos jogi megítélés alá vonó szabályrendszerre van szükség tekintettel arra, hogy a két jelenség *azonos gazdasági hatásokra* vezet.¹⁴⁰ Emellett nem kerülheti el a figyelmünket két látszólag tételes jogi tény: az egyik az, hogy a 85. és a 86. § tilalmait kiegészítő példálódzó felsorolásokba foglalt több tényállás *szó szerint azonos* megfogalmazást nyert; a másik pedig az, hogy az e szakaszokat végrehajtó említett rendelet *egyaránt* vonatkozik a kartelltilalomra és a piaci uralomra is. Ám erre a kodifikációtechnikai megoldásra az alapot éppen az a messzemenő összefonódás adja, amely a kartelleket a fúziókon keresztül a piaci uralommal való visszaéléssel összeköti: az, hogy az *alapul fekvő gazdasági jelenségek* mibenlétüket, minősítésüket, de különösen a hatásukat tekintve *nem határolhatók el élesen* egymástól. Az EGK versenyjogi elmélete a megoldást a két szakasz kölcsönös összefüggésében, kapcsolatba hozatalában, a kartelljogi rendelkezések *komplex* alkalmazásában látja.¹⁴¹

A kartell és a piaci uralom s két – a vállalati koncentrációval együtt három – jelenség jogi szabályozása *alkalmazásának* összefüggésbe hozatala *nem* változtat a jelenségek pozitív-jogi különállásán és főként *nem* szünteti meg a *jogalkalmazás* számára problémát okozó említett kodifikációs átfedéseket. Ezek mögött viszont – mint az elmélet hangoztatja – maguknak a jelenségeknek az összefonódása áll. Ennek, valamint annak a problémának a vizsgálata, hogy a tőkés országok versenyjogi elmélete hogyan fogja össze ezt a hatalmassá duzzadt és a verseny fogalmi körétől jórészt elszakadt joganyagot egy „egységes” versenyjogba, hogy ma még lehet-e egyáltalán versenyjogról beszélni, túlmegy a jelen munka keretein.

¹³⁹ Im. 260. old.; Sölter–Zimmerer: Handbuch 314. old.

¹⁴⁰ Mádl: im. 258–259. old.

¹⁴¹ Im. 274. old.

ENSZ MAGATARTÁSKÓDEX A TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALATOK SZABÁLYOZÁSÁRA

MOHI CSABA

I. A szabályozás tárgya

Az 1970-es évek elején széles körű nemzetközi vizsgálatok indultak a transznacionális (vagy más néven multinacionális) vállalatok világkereskedelemre gyakorolt hatásának feltárására, azok pontos közgazdasági és jogi természetének megállapítására. Aligha van olyan nemzetközi – világméretű vagy regionális – szervezet, amely az elmúlt évek során ne foglalkozott volna behatóan tevékenységükkel. Vizsgálta lényegüket és szerepüket az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECOSOC), az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezete (ILO), az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL), az OECD, a Közös Piac Bizottsága stb. Magától adódó a kérdés, mi indította el ezeket a vizsgálatokat, és miért váltak azok fokozatosan napjaink nemzetközi gazdasági kapcsolatokat érintő multilaterális szabályozási munkáinak központi tárgyává. Láthatóan az ok az a világméretű gazdasági és politikai veszély, amit a nemzetközi (transznacionális) monopóliumok napjainkban felidéztek. Jóllehet számos vizsgálat a formai természetű, szervezeti-technikai kérdéseket állítja előtérbe, már a bevezetőben kívánatos tisztázni, hogy a *nemzetközi monopóliumok piaci magatartása, gazdasági és politikai hatalma az a komplex tényező, amely e vállalatok tényleges veszélyességét és – következőképpen – igazi aktualitását adja.*

Az elmúlt időszakban a határokat átlépő méretekben szerveződő vállalatok a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban fokozatosan mind nagyobb jelentőségre tettek szert. Azok ma már jelentős befolyással bírnak a tevékenységükkel érintett államok belső gazdasági életére és külgazdasági kapcsolataira, a devizapolitikára, a valuták stabilitására és általában a nemzetközi pénzmozgásra, kulcsfontosságú szerepet töltenek be a különböző integrációs folyamatokban, azok gazdasági alapjának megteremtésében. Mindazonáltal a nemzetközi méretekben szerveződő, transznacionális vállalatok már régóta léteznek, jóllehet elnevezésük csupán az elmúlt évtized során vált ilyen formában ismertté, általánosan bevetté. A kategória – mint gyakorlatban működő gazdasági egység – kialakulása a múlt század végére tehető, amikor a szabadversenyos kapitalizmust fokozatosan felváltotta a monopóliumok elterjedése, majd nemzetközivé válása. A transznacionális vállalatok esetében is érvényes az, hogy valamely kategória akkor kerül az érdeklődés középpontjába, ha baj van vele, ill. ha bajt okoz. Ugyanakkor *ez nem jelenti azt, hogy maga a kategória korábban nem létezett volna már.* A transznacionális vállalatokat a 70-es években vádask hosszú sora tette széles körben ismertté. Különböző nemzetközi fórumokon állították róluk, hogy tetemes pénzüsszegek országról országra való, vállalati érdekeiket szolgáló transzferálásával elsősorban *ők a felelősek a közelmúlt valutaválságaiért,* hogy országok feletti szempontokhoz igazodó gazdasági érdekeik és üzletvitelük eredményeként *áthág-*

nak mindenféle nemzeti hitel- és konjunkturapolitikán, valamint a szakszervezetek szociál- és bérpolitikáján is. Felvetették továbbá, hogy a *kis- és középvállalatok kiiktatásával aláássák*, ill. felszámolják az *egészséges gazdasági versenyt* és hogy vezető szerepet játszanak az utóbbi évek áreszkalációjában. A velük szemben kialakult negatív értékítélet arra vezetett, hogy a nemzeti törvényhozások és a nemzetközi szervezetek egyaránt vizsgálni kezdték tevékenységüket és nemegyszer igen szigorú szabályokat hoztak rájuk vonatkozóan. (A nemzeti törvényhozások különösen három fejlett tőkésországban teremtettek figyelemre méltó korlátozó rendszabályokat a transznacionálisok tevékenységét illetően. Japánban a „Foreign Investment Law of 1950”, Ausztráliában a „Companies (Foreign Takeovers) Act”, Kanadában pedig a „Canadian Foreign Investment Review Act 1974” igen szigorú előírásokkal igyekeznek védelmezni a nemzeti gazdaságpolitikai érdekeket és egyúttal behatárolni a transznacionálisok uralmi törekvéseit, azok hatalmi pozícióit. Nem véletlen, hogy elsősorban ebben a három országban hoztak védelmi rendszabályokat, mivel ezek az országok az USA legfőbb kereskedelmi partnereinek számítanak, ahol az USA nagy nemzetközi monopóliumai az elmúlt évtizedek során erőteljesen integrálódtak az érintett nemzeti gazdaságokba és ott több ágazatban is domináns pozícióra tettek szert. Ismeretes pl., hogy a kanadai ipar kulcsfontosságú szektorainak mintegy 60%-ában az Egyesült Államok monopóliumai bírnak uralmi pozícióval.)¹

Sokat foglalkoznak az utóbbi időben ezekkel a vállalatokkal, de hogy mi a jellemzőjük, abban egyelőre nem sikerült egységes véleményt kialakítani. (Számukat is igen tág határok között becsülik meg; egyesek több ezerre teszik, mások azonban a nemzetközi méretekben szerveződő kis- és középnagyságú vállalatokat figyelmen kívül hagyva, csupán a nemzetközi monopólium jelleggel bíró vállalatokra összpontosítanak, és mindössze 4–500-ra becsülik számukat. Az USA Kereskedelmi Minisztériuma pl. egy korábbi idevágó vizsgálatát 298 olyan USA-beli részvénytulajdonosi központtal (holding) rendelkező amerikai vállalatra terjesztette ki, melyeket hivatalosan is transznacionális vállalatként értékelt.)² Egy 1973-ban végzett felmérés alapján³ összeállították a világ 100 legnagyobb jövedelemmel rendelkező országának, ill. transznacionális monopóliumának ún. abszolút nagyságrendbeli sorrendjét, az egyes országok nemzeti össztermelésének (GNP) és a transznacionális vállalatok évi összforgalmának alapulvételével. Az összeállításban figyelemre méltó módon 59 ország és 41 vállalat szerepel. Az első 22 helyen különböző országok állnak. A 23. helyet 34,3 milliárd dolláros évi forgalommal az akkori legnagyobb transznacionális monopólium, a General Motors foglalja el, megelőzve többek között Svájcot, Pakisztánt és a Dél-Afrikai Uniót. A 27. helyen 16,5 milliárdos forgalommal a Standard Oil áll, Dánia előtt foglalva helyet. A 29. a Ford konszern, amely az akkori kimutatás szerint sorrendben Ausztria, Jugoszlávia, Bulgária, Norvégia és Magyarország előtt szerepel. Magyarország után a 36. helyen a Royal Dutch Shell található. Az utolsó, századik helyet betöltő Montecatini Edison évi forgalma is meghaladta a 3 milliárd dollárt. (Nyilvánvalóan ezek az összehasonlítások nem problémamentesek, mégis reálisan érzékelhető fogalmat adnak a nagy nemzetközi monopóliumok gazdasági és pénzügyi

¹ Clive M. Schmitthoff: Multinationals in Court, The Journal of Business Law, 1972, II. negyedév, 37–59. o.

² Berliner Bank: Mitteilungen für den Aussenhandel, 1973. 6.

³ La Vista, 1973. 2.

súlyáról. Szakkörökben hivatkoznak még pl. arra, hogy az Egyesült Államok Nemzetközi Kereskedelmi Bizottságának becslései szerint a transznacionálisok ún. likvid pénzeszközei 1971-ben 268 milliárd dollárt tettek ki, ami akkor kétszerese volt az összes állami jegybank és nemzetközi pénzügyi szerv együttes valutáris tartalékainak.) Ugyancsak komoly szerepük van a transznacionálisoknak az érintett országok fizetési mérlegeinek alakításában. Az USA Kereskedelmi Minisztériumának felmérése szerint 1970-ben az Egyesült Államok kivitelének több mint fele a transznacionális vállalatok üzleti tevékenységéből adódott, ezen belül az export 20%-át a transznacionálisok anya- és leányvállalatai közötti (ún. intrakorporális) forgalom képezte, míg az importnak mintegy 30%-a esett ezekre a vállalatokra. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy az USA transznacionális monopóliumai külföldi vállalati egységeinek (branch, subsidiary, affiliate stb.) termelése több mint kétszerese volt az Egyesült Államok egész kivitelének. Nyilvánvaló ezek alapján, hogy az USA transznacionális vállalatainak üzletpolitikájában beálló minden lényegesebb változás egyidejűleg mélyreható következményekkel járhat az USA kereskedelmi és fizetési mérlegére is.

A transznacionális monopóliumok változó piaci viszonyokhoz jól alkalmazkodó manőverezési képességét és azok eredményes gazdaságpolitikáját világméretben megszervezett, a részvényesi összefonódásokkal bonyolult módon átfogott és tulajdonosi szempontból (bár igen gyakran bújtatott manipulációkon keresztül) mindenkor egységes központi irányítást végrehajtó apparátusok teszik lehetővé, amelyek *valóban vállalatbirodalmakat jelentenek*, és amelyek közül sokakra érvényes az az egykori mondás, hogy területükön sohasem nyugszik le a nap. A gazdasági érdekességek befejezéseként megemlíthető még, hogy az International Telegraph and Telephone (ITT) több alkalmazottja dolgozik külföldön, mint amennyi külföldön működő diplomatája van az Egyesült Államok Külügyminisztériumának. A General Motors részvényeseinek száma 1 milliót is meghalad, ami kiteszi egy kisebb ország lakosságának számát. Az IBM kutatási és fejlesztési költségvetésénél a világon csupán négy állam kutatási célokat szolgáló összköltségvetése nagyobb. Mindezek a gazdasági jellemzők és általában a transznacionálisok hatalmas gazdasági súlya érthetővé teszi azt a megállapítást amely szerint e vállalatok uralkodóvá válása alapjaiban változtatta meg a tőkés világ gazdasági arculatát. Ezek a cégek kivonják magukat az eddigiekben bevett és általános jeleggel betartott gazdasági magatartásszabályok alól, kijátsszák a nemzeti adótörvényeket, fenyegetik a valuták stabilitását és – nemegyszer nyíltan is – dacolnak a részükre működési területet biztosító fogadó államok (host countries) kormányaival (sőt néha azok megdöntésére irányuló tevékenységtől sem riadnak vissza, mint az látható volt az ITT chilei ellenforradalmi szerepénél).

Nemzetközi monopóliumok vagy transznacionális vállalatok

Természetesen nem minden országhatárokat átlépő, több országra kiterjedően szerveződő vállalat veszélyes az egyes országok nemzeti gazdaságpolitikájára. Ezt állítani éppúgy nem lenne igaz, mint ahogy az sem, amely ezeknek a vállalatoknak az ártatlanságát bizonygatja – általában. Felmerül a kérdés: mi az, ami a döntő ebben a vonatkozásban? Hol és miben jelölhető meg az a vízválasztó, amely az országhatárokat átlépő tevékenységet folytató vállalatokat egymástól elkülöníti: veszélyesekre és ártatlanokra?

Megítélésünk szerint ez itt a lényeges kérdés, és sajnálatos módon ez az, amit az eddigi vizsgálatok általában figyelmen kívül hagynak, elhallgatnak vagy elkenődznek.

A vizsgálatnak nyilvánvalóan nem arra kell koncentrálnia, hogy – általában – a határokat átlépő vállalatok milyen szervezeti formában működnek, hiszen ez csupán másodlagos, formai kérdés. Az egyes országok gazdaságpolitikájára ugyanis nem általában a több országra kiterjedő struktúrával bíró vállalatok veszélyesek, nevezük azokat akár transznacionális vállalatnak, akár egyéb másnak. A tényleges veszélyt azok a hatalmas gazdasági egységek képezik, amelyek az extraprofit iránti hajzában nemzetekfeletti szempontokhoz igazodó üzletvitelük révén képesek megerőszkolni bármiféle nemzeti gazdaságpolitikát. Ezeket azonban alapvetően helytelen általában transznacionális jelzővel illetni, mert hiszen nem minden transznacionális, vagyis határokat átlépő vállalat jár ilyen veszéllyel, illetve nem szükségszerű, hogy a nemzeti gazdaságpolitikát általában veszélyeztető vállalat feltétlenül ilyen konstrukcióval bírjon.

A kérdéses kategória leglényegesebb ismérveit tekintve már régóta tisztázott. Napjaink világgazdasági helyzetének elemzése is azt mutatja, hogy az igazi veszélyt nem a transznacionális vállalatok általában, hanem a világméretű monopóliumok képezik. Ennek a felismerésnek az alapul fekvő kategória pontos elnevezésében is tükröződnie kell. Ezért javasolható a jövőbeni vizsgálatokat nem általában a transznacionális vállalatok, hanem a transznacionális monopóliumok vonatkozásában lefolytatni.

A közgazdaságtan klasszikusai már a múlt században felismerték annak a folyamatnak a lényegét, amely a kapitalista világban azóta is kimutatható, és amely fejlődés elvezetett a jelenkor nagy transznacionális monopóliumaihoz. Marx Károly a következőket írja erről: „Minden egyéni tőke termelési eszközök nagyobb vagy kisebb koncentrációja. Minden felhalmozás újabb felhalmozás eszköze lesz. A tőke felhalmozásával kifejlődik a sajátosan tőkés termelési mód és a sajátosan tőkés termelési móddal a tőke felhalmozódása.”⁴ Ugyancsak Marx állapítja meg – korunk transznacionális vállalataira is igen aktuálisan – hogy „a felhalmozás spirálisa emeli a tőkés termelési módot mind magasabb és magasabb szintre, a felhalmozás mozzanatában jut érvényre a tőkés termelés célja: felhalmozni! Ez a szentírás”.⁵ Nem nehéz észrevenni az azonosságot a Marx által leírt folyamat és napjaink transznacionális szupermonopóliumainak kialakulása között. A „Tőke” megírása óta eltelt évszázad ugyan bonyolultabbá tette a koncentráció és a monopolizálódás konkrét formáit, a folyamat tartalma azonban változatlan maradt.

Ami ebben a vonatkozásban döntően megváltozott, és a szóban forgó monopóliumok nagysága. Hogy a „nagyság” mennyire relatív és avuló kategória, azt jól bizonyítja, ha a nagyvállalati kategória mai értelmezését (vagyis 500 alkalmazott felett) összehasonlítjuk V. I. Lenin által a 10-es években írott következő sorokkal: „... Németországban minden ezer iparvállalat közül a nagy, vagyis 50 munkásnál többet foglalkoztató vállalatok száma 1882-ben 3, 1895-ben 6, 1907-ben pedig 9 volt.”⁶ Manapság a Német Szövetségi Köztársaság kitermelő és feldolgozó iparában csupán a vállalatok 2,7%-a dolgozik 500-nál

⁴ Marx: A tőke I. kötet, 584–585 o.

⁵ Marx: A tőke I. kötet, 556. o.

⁶ Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lenin összes művei, 27. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 300. o.

több foglalkoztatottal (2813 a 99.483 vállalatból). Ugyanakkor ez a 2,7% a munkások és alkalmazottak 51,2%-át összpontosítja, vagyis 4,2 milliót a 8,2 millió foglalkoztatottból.⁷

Érdemes megfigyelni, hogy a következő definícióban lényegében mindazokat az ismérveket (negatívumokat) megtaláljuk a monopóliumokat illetően, amelyeket napjainkban a „transznacionális vállalatoknak” felrónak: nevezetesen „azok 1) a termelés és a tőke olyan koncentrációját képezik, amely nem ismer határokat és akadálytalanul terjeszkedik; 2) esetükben a banktőke egybeolvad az ipari tőkével; 3) az árukivitel háttérbe szorítja a tőkekivitel; 4) nemzetközi monopolista szövetségek jönnek létre, amelyek felosztják egymás között a világpiacot”.⁸

Mindezeket alapvetően két ok miatt kívánatos hangsúlyozni: a) az előzőekből egyértelműen kitűnik, hogy a most előtérbe került kategória egyáltalában nem új keletű, mint azt a legtöbb nemzetközi vizsgálat záródokumentuma állítja,⁹ hanem évszázados múltra tekint vissza; b) nem önmagában a „transznacionális vállalat” jelent nemzetközi veszélyt (mivel az lehet nem monopólium jellegű kis- és közepméretű vállalat, ill. a nemzetközi nagyvállalati méreteken tevékenykedő transznacionális vállalat is betarthatja tevékenysége során korrekt módon a nemzeti és a nemzetközi gazdasági, jogi és egyéb előírásokat), hanem az alapkategória akkor válik veszélyessé, amikor a két tartalmi ismerv együttesen jelentkeznek. Nevezetesen: amikor a nemzetközi méreteken szerveződő vállalat monopóliummá válik és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban – versenykorlátozó és egyéb hatalmi jellegű – monopolisztikus tevékenységet kezd kifejteni. Az előzőekből adódóan hangsúlyozottan kívánatos biztosítani, hogy a jövőbeni vizsgálatok és a jövőben kialakítandó szabályozások tegyenek megfelelő elkülönítést a transznacionális egységek között azok gazdasági, politikai és egyéb tartalmi jellemzőire tekintettel. Ennek a jövőbeni szabályozás definíciós rendszerében is tükröződnie kell, mely szerint tartalmi természetüket illetően különbözőek: a) a *nemzetközi* (transznacionális) *monopóliumok* és b) tevékenységüket nemzetközi dimenziókban szervező *egyéb transznacionális vállalatok*. Amennyiben ezt a felosztást rendszerében is következetesen értékelik a jövőbeni vizsgálatoknál, úgy nyilvánvalóvá válik, hogy nem valamennyi nemzetközi (transznacionális) vállalatot kell a vádlottak padjára ültetni, még kevésbé velük szemben korlátozó és tiltó szabályokat alkalmazni.

II. Az ENSZ kodifikáció eddigi eredményei

A multilaterális nemzetközi szabályozás történeti előzményeit figyelembe véve a transznacionális vállalatok vizsgálatai két fő témakörbe csoportosíthatóak. *Az egyik megközelítés* keretében az a körülmény kerül kiemelésre, hogy ezek a vállalatok megfelelő forrásokkal, eszközökkel és erővel rendelkeznek ahhoz, hogy *a világgazdaság fejlődését* (különösen a fejlődő országokban) *elősegítsék*. *A másik vizsgálati irány* azt a *negatív*

⁷ Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1970. Verlag W. Kollhammer, Stuttgart–Mainz 1970., 190–191. o.

⁸ Lenin: u. ott 276. o.

⁹ Az ECOSOC 1976. január 12-i tanulmánya (E/C. 10/8.) „a transznacionális korporációk” létrejöttét a II. világháború utáni nemzetközi direkt beruházások eredményeként értékeli, amely főként arra vezethető vissza, hogy az egyes országokban megszüntették a szigorú deviza- és egyéb gazdaságvédelmi előírásokat.

szerepet elemzi, amellyel a transznacionális vállalatok a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban bírnak. Ezek a vizsgálatok azoknak az egyes negatív magatartásformáknak felderítésére és meghatározására irányulnak, amelyeket a transznacionálisok üzleti tevékenységük során elkövetnek. A transznacionális vállalatok tevékenységének szabályozására irányuló erőfeszítések láthatóan alapvetően ez utóbbi megközelítésből táplálkoznak.

A 70-es évek elején az ENSZ főtitkára a témakörrel kapcsolatos összefüggések kiinduló alapkérdéseinek és a jövőbeni munkamódszerek tisztázása, illetve kialakítása céljából egy – nemzetközi szaktekintélyekből álló – ún. *Group of Eminent Persons* elnevezésű szakértői munkacsoportot hozott létre. Ennek feladata a következőkben került megállapításra: olyan ajánlások rendszerének kialakítása, amelyek összességükben a transznacionális vállalatok és a kormányok vonatkozásában egy ún. Magatartáskódexet (Code of Conduct) képeznének. Ezt a Magatartáskódexet, ill. annak a Bizottság által kialakított tervezetét azután az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECOSOC) vizsgálná felül és fogadná el. Ugyancsak a Bizottság feladatát képezné a transznacionálisokkal kapcsolatos nemzetközi gyakorlat jövőbeni folyamatos figyelemmel kísérése, valamint annak ellenőrzése, hogy a szóban forgó magatartáskódex végrehajtása milyen hatékonysággal történik.

Ebben a vonatkozásban az ENSZ Közgyűlése hangsúlyozta, hogy minden lehetséges erőfeszítést meg kell tenni annak érdekében, hogy kialakításra, elfogadásra és alkalmazásra kerüljön a transznacionális vállalatok nemzetközi Magatartáskódexe azzal az igénnyel, hogy az

a) megakadályozza, hogy a transznacionálisok a működési területük országának belső politikai ügyeibe beavatkozhassanak, valamint hogy együttműködhessenek a fagyűlő, ill. a gyarmati rendszerekkel;

b) szabályozza azok tevékenységét a vendéglátó országokban (host countries) azzal a céllal, hogy kizárja a transznacionálisok által elkövethető egyes korlátozó üzleti magatartásformák gyakorlati lehetőségeit;

c) a transznacionálisok tevékenységét összhangba hozza a működési hely országa népgazdasági (fejlesztési) terveivel és azok céljaival;

d) elősegítse a fejlődő országokba irányuló technológiatranszfert, valamint a management ismereteknek a fejlődő országok részére egyenjogú és kedvező feltételekkel történő átadását;

e) megfelelően szabályozza a transznacionálisok tevékenységéből adódó profit repatriálását;

f) elősegítse azt, hogy a transznacionálisok a fejlődő országokban nyert profitjukból újraberuházásokat (reinvestíciókat) eszközöljenek ezen országokban.

Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa az előzőekből kiindulva hozta létre a Transznacionális Vállalatok ENSZ Bizottságát (United Nations Commission on Transnational Corporations). Ennek elsőrendű feladatát abban határozta meg, hogy kidolgozza a transznacionális vállalatok Magatartáskódexét. A Transznacionális Vállalatok Bizottsága munkaprogramjának alapelveit az ENSZ illetékes szervei a következőkben állapították meg: „Hozzon létre egy olyan nemzetközi szabályrendszert, amely a) egyrészt biztosítja a transznacionális vállalatok tevékenységének ellenőrzését és tevékenységük negatív vonatkozásainak kiküszöbölését; b) másrészt amely elősegíti, hogy a transznacionális vállalatok pozitívan járuljanak hozzá a világgazdasági fejlődéshez és a nemzeti fejlesztési célokhoz.”

Az ENSZ szervezetén belül egyidejűleg számos különböző munkaszervezet foglalkozik azzal, hogy a transznacionális vállalatok tevékenységének egyes speciális területeit vizsgálja, szabályozza. Így az UNCTAD jelenleg azon fáradozik, hogy kidolgozza a *technológia transzferre vonatkozó Magatartáskódexet*, valamint hogy a *korlátozó üzleti gyakorlatra*¹⁰ vonatkozó egységes és sokoldalúan egyeztetett elveket és szabályokat kialakítsa. Az ILO egy ún. *munkajogi kódexet* (Code on Labour) dolgozott ki, míg az ECOSOC egy ún. *Ad Hoc Kormányközi Csoportot* (Ad Hoc Intergovernmental Group) hozott létre azzal a feladattal, hogy egy olyan nemzetközi megállapodást hozzon létre, amely *biztosítja a korrump üzleteknek a nemzetközi kereskedelmi ügyletekből való kizárását*.

Az ENSZ-szel párhuzamos szabályozások

A transznacionális vállalatokra vonatkozó nemzetközi magatartásszabályok kialakításával kapcsolatos törekvések nem korlátozódnak az Egyesült Nemzetek Szervezetére. Említést érdemel pl. a *Cartagena Agreement* keretében létrehozott Andean Group 1970. december 31-én elfogadta a „*Decision 24*” elnevezésű *Andok Külföldi Beruházási Kódexet* (Andean Foreign Investment Code), amely – egyebek között az Andok Csoport (Andean Group) országaiba való *külföldi beruházásokra egyeztetett, közös szabályrendszert teremtett*. A Decision 24 egyebek között a) az új külföldi beruházások vonatkozásában meghatározott korlátokat állított fel; b) a gazdasági élet *bizonyos területeit lezárta a külföldi direkt beruházások elől*; c) szabályozta a beruházott tőkék és a nyereségek repatriálásának kérdéseit; d) technológiatranszferrel kapcsolatos speciális védelmi rendelkezéseket adott. Az ún. *Organization of American Studies* ugyancsak szervezett erőfeszítéseket tesz a transznacionális vállalatok Magatartáskódexének kialakítására. Az *OECD a transznacionális vállalatok egyes magatartásformáinak átfogó rendszerét* teremtette meg az *1976. június 21-én elfogadott kódexével*. Ez az OECD kódex a) ún. irányelveket és ajánlásokat tartalmaz az egyes OECD-tagországokban működő transznacionális vállalatok részére; b) egyidejűleg ezen vállalatok magatartásformáival kapcsolatos ún. *alapkövetelményeket fogalmaz meg a gazdasági élet különböző* – a transznacionális vállalatok tevékenysége szempontjából különösen fontos – *területein* (így pl. a kereskedelmi társaságok pénzügyei, azok beavatkozása a működési ország politikai ügyeibe, versenykérdések, adózás és kettősadóztatás, rejtett nyereségelvonás, foglalkoztatási és munkavállalási kérdések, kötelező információszolgáltatási, ún. nyílt társasági adatszolgáltatási követelmények).

A Közös Piac különböző döntéseket hozott a tagországokban tevékenykedő transznacionális vállalatok egyes korlátozó üzleti elkövetési magatartásformái vonatkozásában. A transznacionális vállalatok nemzetközi ellenőrzésére irányuló – előzőekben vázolt – világméretű tevékenységéhez számos tekintélyes ún. nem kormányközi szervezet is csatlakozott, mint pl. a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara, a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Konferenciája, a Szakszervezetek Világszövetsége, valamint a Munka Világszövetsége. Ezek a szervezetek speciális dokumentumokat dolgoztak ki, melyekben lerögzítik a transznacionális vállalatokkal kapcsolatos állásfoglalásukat és követelményeiket.

¹⁰ Ld. Dr. Mohi Csaba: A korlátozó üzleti gyakorlatok jogáról, *Külgazdaság*, 1979. 3. havi.

Az ENSZ Magatartáskódex munkálatai

Az ENSZ Transznacionális Vállalatok Bizottsága által létrehozott *Kormányközi Munkacsoport 1974. januárjában kezdte meg munkáját.*¹¹ Ennek a szabályelőkészítő munkának ENSZ szakkörökben rendkívüli jelentőséget tulajdonítanak. A Munkacsoport eddigi tevékenysége eredményeként egy előzetes tervezetet alakított ki, amelyet az ENSZ Transznacionális Vállalatok Bizottsága ugyancsak előzetesen jóváhagyott. Az előzetes munkaanyag lényegében a jövőben kialakítandó Transznacionális Magatartáskódex szabályozásának alapjait határozza meg. A Munkacsoport tevékenységének első szakaszában azt az elvi jelentőségű kérdést kellett eldönteni, hogy a kialakítandó Magatartáskódex csupán a transznacionális vállalatok tevékenységének szabályozására korlátozódjék-e, avagy, hogy a szabályrendszer felölelje a transznacionális vállalatok és a tevékenységük által érintett kormányok magatartásviszonyait is, különösen e vállalatoknak a különböző kormányok által történő bánásmódjával kapcsolatos kérdéseket. A fejlődő országok elképzelései szerint a Magatartáskódex szabályozásának tárgya a transznacionális vállalatok tevékenységére korlátozódna, következésképpen a kormányok transznacionálisokkal kapcsolatos magatartásrendszerének szabályozása figyelmen kívül maradna. Ezt az álláspontot a fejlett tőkés országok támadták, melyeknek végül is sikerült elérniük, hogy *a kormányoknak a transznacionális vállalatokkal kapcsolatos magatartásrendszere ugyancsak a Kódex tárgykörébe beépítésre került.* Ily módon a Transznacionális Magatartáskódex két részből áll majd:

- I. rész, amely a transznacionális vállalatok szabályozásával foglalkozik; és
- II. rész, amely olyan magatartásirányelveket fogalmaz meg, amelyeket a kormányoknak figyelembe kell venniük a transznacionálisokkal kapcsolatos eljárásuk során.

A Magatartáskódex jogi természete és formája

A Transznacionális Magatartáskódex jogi természetével kapcsolatos előzetes viták főbb körvonalai az alábbiak szerint alakulnak:

1. *kötelező kódex*, amely szerint a Kódex valamennyi érintett fél részére (államok, transznacionális vállalatok és egyéb személyek) kötelező speciális előírásokat tartalmazna a transznacionális vállalatok vonatkozásában;

2. *nem kötelező kódex*, melynek rendszere olyan szélesen értelmezendő, egységes szabályokat és irányelveket tartalmaz, amelyeket valamennyi érintett félnek figyelembe kell vennie, de amelyek ugyanakkor jogi kötelező erővel nem rendelkeznek (egy ilyen, önkéntes figyelembevételre alapuló kódex olyan általános társasági magatartáskövetelményeket tartalmaz, amelyeket nem jogi úton lehet érvényre juttatni);

3. *ún. vegyeskódex*, amely részben kötelező, részben pedig diszpozitív lenne, vagyis az előző 1. és 2. pontban foglaltak keveréke;

4. *nemzetközi megállapodás vagy konvenció*, amely az államokra – azok államközi kapcsolatait vonatkozásában – kötelező erővel bír, de amely a transznacionális vállalatok

¹¹ Megjegyzés: az ENSZ szabályozás ismertetése jelentős mértékben támaszkodik S. K. B. Asante: United Nations International Regulation of Transnational Corporations c. cikkében foglaltakra, *Journal of World Trade Law* 1979, Vol. 13. No. 1. 55–66. o.

és egyéb más joganyagok vonatkozásában szabad belátáson alapuló, vagyis diszpozitív jelleggel bír.

A rendelkezésre álló adatok szerint a fejlődő és a szocialista országok a kötelező Magatartáskódex mellett szálltak síkra, míg az ún. piacgazdálkodású fejlett országok egy önkéntes, nem kötelező kódex elfogadását javasolták. Ugyanakkor a Munkacsoport mélységében nem ment bele a kódex jogi természetének elemzésébe és kidolgozásába arra várva, hogy az idők folyamán a különböző álláspontok közelebb kerülnek egymáshoz és a kódex jogi természetével kapcsolatos kérdések letisztulnak.

A kodifikációs munka jelenlegi helyzetét figyelembe véve nem valószínű, hogy kötelező erővel bíró szerződés kialakítására kerülne sor. Ugyanakkor egy ún. önkéntes kódex véglegesítése is jelentős következményekkel járhat. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel az az okfejtés, amely az ENSZ jövőben kialakítandó transznacionális Magatartáskódexnek várható kihatásait a következőkben foglalta össze:

„Láthatóan a különböző magatartáskódexek az elkövetkező évek során világszerte széles körben elterjedt módon szabályozzák a különböző világ gazdasági kérdések legfontosabb vonatkozásait. Ebbe a kodifikációs körbe illeszkedik az ENSZ-nek a transznacionális vállalatokra vonatkozó jelenlegi szabályalkotási tevékenysége. Nemzetközi treatykbe foglalt Magatartáskódexek közvetlen jogi kötelező erővel bírnak. Ugyanakkor a diszpozitív (önkéntes) kódex is jelentős befolyással bírhat a transznacionálisok tevékenységére, tekintettel arra, hogy egy ilyen széles körben kialakított és elfogadott szabályrendszert jelentős mértékben irányadónak tekintik majd az országok nemzeti belső jogszabályai kialakítása során, ugyanakkor az egyes vállalati magatartásokkal kapcsolatban eljáró szakemberek is jelentősen támaszkodni fognak az ilyen Magatartáskódexben foglalt szabályozási megoldásokra. Végül, de nem utolsó sorban különös jelentőséggel bír az, hogy a vendéglátó országok bíróságai és választott bíróságai a transznacionális korporációkkal kapcsolatos döntéseik meghozatala során igen nagy mértékben fogják figyelembe venni az ilyen Magatartáskódexben szereplő szabályokat, függetlenül attól, hogy azok a nemzeti jogba beépítésre kerültek, avagy sem.”^{1 2}

Megkülönböztetett figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy magának az *alapul fekvő vizsgálat és szabályozás alapkategóriájának* – nevezetesen a „transznacionális vállalatnak” – definíciós megállapítására mind ez ideig sem került sor. Vagyis a szabályozás úgy folyik, hogy annak alapvető tárgya nincs tisztázva. Ez rendkívüli veszélyeket jelent a jövőt illetően.

A Magatartáskódex legfontosabb rendelkezései

A Munkacsoport tevékenységének első szakaszában arra koncentrált, hogy összegyűjtse a majdani Magatartáskódex által szabályozandó legfontosabb kérdésköröket. A szabályozás alapvető területeivel kapcsolatos főbb irányelvek már kidolgozásra kerültek és az ENSZ Transznacionális Vállalatok Központja (Centre on Transnational Corporations) véleményezés céljából ki is küldte ezt az anyagot. A szabályozás területét felölelő anyag

^{1 2} Stephen K. Chance: Codes of conduct for multinational corporations, *Business Lawyer*, Vol. 33. No. 3. (Ápril 1978) 1799–1820. o.

két részre tagozódik: *I. rész*, a transznacionális vállalatok tevékenységével kapcsolatos főbb kérdések és főbb alapelvek; *II. rész*, a transznacionális vállalatokkal kapcsolatos bánásmód elvei és kérdései.

*A transznacionális vállalatok tevékenysége
Általános és politikai kérdések*

Az I. rész szabályozása két kategóriába csoportosítható: 1) *általános és politikai*; 2) *gazdasági, pénzügyi és szociális kérdések*.

1. *Az általános és politikai természetű kérdések* körében különösen a következők érdemelnek figyelmet:

a) A transznacionális vállalatoknak tevékenységük során teljes mértékben tiszteletben kell tartaniuk azon országok nemzeti szuverenitását, amelyekben tevékenykednek. Követelmény a transznacionálisokkal szemben, hogy a működési hely országának jogszabályait, előírásait és államigazgatási rendszerét, valamint annak működését a legteljesebb mértékben tartsák tiszteletben, magatartásukat azokhoz igazítsák. Hangsúlyozott követelmény az államoknak biztosítandó az a – szuverenitásukból adódó – jog, hogy belátásuk szerint és érdekeik figyelembevételével szabályozhassák és ellenőrizhessék a területükön működő transznacionális vállalatokat.

b) A transznacionális vállalatok messzemenően legyenek tekintettel vendéglátó országaik gazdasági céljaira és fejlesztési terveire. E vállalatoknak „természetes” kötelessége támogatni vendéglátó országaik fejlesztési erőfeszítéseit és hatékonyan közreműködni ezen erőfeszítések sikerességében, mind nemzeti szinten, mind pedig – a regionális integrációs célok figyelembevételével – regionális téren.

c) Elsősorban a fejlődő államok támogatják igényként, hogy felül kell vizsgálni azokat a szerződéseket és szerződéses feltételeket, amelyeket a nyílt jogegyenlőtlenség alapján, vagy pedig tényleges kényszer hatására kötöttek. A fejlett tőkésországok kifogásolják ezt az igényt, azt hangoztatva, hogy a szerződések felülvizsgálata a nemzetközi jog egyik általánosan elismert elvének (*pacta sunt servanda*) megsértését jelentené.

d) A transznacionális vállalatoknak tevékenységük során tiszteletben kell tartaniuk a tevékenységi hely országának szociális rendszerét és kulturális értékeit.

e) Követelmény, hogy azok tartsák tiszteletben az alapvető emberi jogokat. (Tevékenységük során tartózkodniuk kell a faj, szín, nem, vallás, politikai vagy egyéb hozzáállás és szociális származás szempontjából történő bármiféle diszkriminációtól.)

f) A Kódex *megtiltja a politikai beavatkozások bármely formáját*. A transznacionális vállalatoknak tartózkodniuk kell a működési helyük szerinti ország belpolitikai ügyeibe való bármely beavatkozástól, így különösen felforgató tevékenységektől, kormányok megdöntésére irányuló vagy bármely egyéb erőszakos cselekedetektől stb. A transznacionális vállalatoknak ún. „jó társasági polgárokként” (*good corporate citizens*) kell tevékenykedniük és tartózkodniuk kell bármely olyan politikai jellegű tevékenységtől, amely nincs összhangban a vendéglátó ország nemzeti jogszabályrendszerében foglaltakkal, ill. amely nem felel meg a fogadó országban kialakult gyakorlatnak.

g) *Tartózkodni kötelesek az ún. kormányközi kapcsolatokba való beavatkozás bármely nem kívánatos formájától.* Vállalati érdekek érvényrejtetése során nem igényelhetik saját nemzeti kormányuktól azt, hogy védelmükben az ún. rendes diplomáciai képviselő eljárásai és hatásköri szabályait bármely vonatkozásban túllépve járjanak el, így különösen nem kérhetnek saját vállalati érdekükben nemzeti kormányuktól olyan beavatkozást, amely politikai vagy gazdasági nyomást jelentene más kormányok részére. Ebben a vonatkozásban a transznacionális vállalatoknak is – a nemzetközi gyakorlat figyelembevételével – mindenekelőtt az ún. rendes, polgári jogi jogorvoslati lehetőségeket kell igénybe venniük.

2. *Gazdasági, pénzügyi és szociális kérdések*

A kódex-tervezetnek a transznacionális vállalatok tevékenysége által érintett gazdasági, szociális és pénzügyi szabályozási területei különösen a következőket ölelik fel: társasági, tulajdonjogi és ellenőrzési kérdések, fizetési-mérlegbeli, adóztatási, árképzési, fogyasztói védelemmel kapcsolatos, környezetvédelmi, kötelező információnyújtási és más olyan kérdések, amelyek a fogadó országok (host countries) kormányai és a transznacionális vállalatok közötti kapcsolatokban rendszeresen visszatérően vita tárgyát képezik. Néhány példa az ebben a témakörben kialakított megfogalmazásokra:

a) A transznacionális vállalatoknak *belső társasági szervezeteiket oly módon kell kialakítaniuk*, hogy az a transznacionális vállalat különböző országokban tevékenykedő leányvállalati egységei (branch, subsidiary) közötti döntéshozatali rendszert úgy szabályozza, amely lehetővé teszi, hogy e vállalatok fokozottabban járuljanak hozzá a befogadó ország gazdasági és szociális fejlődéséhez és biztosítja számukra az ún. „jó társasági polgárokhoz méltó magatartást.” Igény, hogy azok érdekeltségei és egyéb vállalati részei (leányvállalat, fiók stb.) elkerüljenek bármely olyan magatartást, amely meggátolhatja a helyi szervek ellenőrzését a több országra kiterjedő vállalati szervezet egészét és egyes egységeit illetően. *A vezetői munkakörökben foglalkoztassanak kellő számú helyi alkalmazottat*, azokat képezzék ki a szükséges vezetői ismeretekkel és összességében biztosítsák számukra, hogy azok *érdemben és közvetlenül részt vehessenek a transznacionális vállalat fogadó országbeli egységének vezetésében, irányításában.*

b) *A fizetési-mérlegkérdések* vonatkozásában széleskörűen megfogalmazott követelményrendszert állít a tervezet, melynek célja, hogy ezek a vállalatok működjenek együtt működési helyük szerinti ország kormányaival a rendezett és jól megalapozott nemzeti mérlegcélkitűzések elérése céljából, továbbá járuljanak hozzá a fogadó ország exportjának növeléséhez, különösen azáltal, hogy elkerülik a leányvállalataik útján a fogadó ország exporttevékenységének sérelmes korlátozását.

c) További követelmény, hogy *tartózkodjanak a megtermelt nyereség rendkívül nagy összegben történő vagy nem kívánatos időben való átutalásától*, amely súlyosbíthatná a működési ország fizetési mérleg problémáit. Ugyancsak tartózkodniuk kell a *túlzó vagy alkalmatlan időben történő tőkekirámoltatásoktól*, valamint az olyan ún. társaságon belüli (intra-korporális) pénzügyi műveletektől, amelyek alááshatják a működési hely országa pénzügyi mérlegének egyensúlyát.

d) *Az árképzés*, általában az árkérdések és az *árakkal való manipulációk* központi témát képeznek. A transznacionálisoknak tartózkodniuk kell a fogadó ország jogrendszerébe ütköző minden olyan ármanipulációtól, amely azt eredményezheti,

hogy kivonják magukat az adózás alól, ill. hogy csökkentsék adózási alapjukat, vagy hogy pénzügyi manipulációkkal negatív hatást gyakoroljanak a versenyfeltételekre, a foglalkoztatottságra, a technológiai fejlődésre, valamint a fogadó ország hitelpolitikájára és pénzügyi célkitűzéseire. Ezzel kapcsolatos követelmény, hogy pénzügyi műveleteiket megfelelő nyilvánosság biztosításával végezzék és a fogadó ország kormányhatóságainak kérésére mindenféle szükséges információt adjanak meg.

e) A *fogyasztói védelem* vonatkozásában megkövetelik a transznacionálisoktól, hogy oly módon fejtsék ki gazdasági tevékenységüket és termékeiket úgy bocsássák piacra, amely megfelel mind az egészségügyi előírásoknak, mind a minőségi követelményeknek. Tájékoztatási kötelezettségüket különösen a termékek megfelelő címkézésével, hirdetési és egyéb információs csatornák útján teljesítsék.

f) Az *információszolgáltatásra vonatkozó előírások* jelentős mértékben meghaladják azokat a követelményeket, amelyeket a fogadó országok jogszabályai napjainkban támasztanak a transznacionálisokkal szemben. A tervezet a következő specifikus követelményeket támasztja:

f/a) Az információnak *ki kel terjednie a szóban forgó vállalat egészének tevékenységére*, valamint e tevékenységre vonatkozó információ földrajzi terület szerinti bontásban történő szolgáltatására; szakmai vonatkozásban elemeznie kell az érintett társaság legfontosabb üzleti tevékenységeinek egyes alapkategóriáit, beleértve a pénzügyi és a nem pénzügyi kérdéseket is (mint pl. a vállalat társasági jogi formája, szervezeti felépítése, pénzügyi alapok, azok forrásait és azok felhasználását, a foglalkoztatás kérdéseit, beruházásokat, az árképzési és a könyvelési alapelveket). Mindezt számokkal alátámasztva és megfelelően áttekinthető rendbe szerkesztve kell szolgáltatni, figyelemmel a bizalmi kérdésekre, valamint arra, hogy az információnyújtás ne befolyásolja károsan az érintett vállalat versenyfeltételeit.

f/b) A transznacionálisoknak kötelességük minden szükséges *információt megadni leányvállalataik* (egyéb affiliációik) *jogi és gazdasági kérdéseit illetően*, különös tekintettel a fogadó országban működő ilyen egységek tevékenységére.

A Munkacsoport szabályozása során figyelmen kívül hagyta azokat a kérdéseket, amelyek a korlátozó üzleti gyakorlatokkal, az alkalmaztatottsággal, a technológiatranszferrel, a nemzetközi üzleti forgalomban való korrupt gyakorlatokkal, valamint az adóztatási kérdésekkel függenek össze, tekintettel arra, hogy ezen kérdések megválaszolása az ENSZ említett egyes szakosított szerveim belül folyó vonatkozó munkák végleges kimenetelétől függ.

A transznacionális vállalatokkal kapcsolatos bánásmód a fogadó országok kormányai részéről

A kódex-tervezet második része azokkal az elvekkel és szabályokkal foglalkozik, amelyek a fogadó országok kormányainak a transznacionálisokkal kapcsolatos magatartását rendezik. Ezek körében mindenekelőtt megfogalmazza a transznacionális vállalatok tevékenységével kapcsolatos kormányközi együttműködés egyes kérdéseit, másrészt a Magatartáskódex alkalmazásának gyakorlati vonatkozásait. A kormányokkal szemben azt a kívánalmat állítja fel, hogy – mind bilaterális, mind multilaterális

módon – működjenek együtt azzal a céllal, hogy elősegítsék a transznacionálisok pozitív hozzájárulását a fogadó ország gazdasági és szociális fejlődéséhez, valamint hogy a lehetséges módon csökkentsék azokat a problémákat, amelyek a transznacionális vállalatok tevékenységéből adódhatnak. A kormányoknak ugyancsak együtt kell működniük a szóban forgó Magatartáskódex gyakorlati végrehajtása érdekében. A transznacionálisokkal kapcsolatos kormánymagatartásokat a *II. rész három nagy fejezetbe csoportosítja*, nevezetesen: A) transznacionálisokkal való *bánásmód általános elvei*; B) *államosítás és kártalanítás*; C) *joghatósági, bírósági eljárási kérdések*.

A) A vendéglátó és a hazai országok általános magatartásrendszere

Az A) alcím alatt megfogalmazott előírások és rendelkezések a következőkben foglalhatók össze:

a) A transznacionálisokat a vendéglátó országoknak olyan feltételek mellett kell befogadniuk és azokkal oly módon kell bánniuk, amely összhangban van a felek érdekeivel és amely egyúttal megfelel a fogadó ország nemzeti jogrendszere előírásainak, az érdekelt felek egyéb belső szabályainak és államigazgatási gyakorlatának, valamint a felek által elfogadott nemzetközi jogi normáknak és a nemzetközi szerződéses kötelezettségeknek. A transznacionálisok részére a vendéglátó országok – a közrend és a nemzetbiztonság érdekeinek figyelembevételével – diszkriminációmentes és nemzeti elbánást kötelesek biztosítani.

b) A hazai vagyis a transznacionálisokat más országokba küldő ún. anyaországoknak (home countries) saját transznacionális korporációikkal kapcsolatban folyamatosan figyelembe kell venniük a fogadó országoknak arra vonatkozó jogát, hogy azoknak szuverén joguk a felségterületükön tevékenykedő transznacionális korporációk tevékenységét ellenőrizni és szabályozni.

c) Követelmény, hogy a fogadó államok áttekinthetően és hozzáférhetően szabályozzák a transznacionálisok tevékenységére meghatározó befolyással bíró szabályrendszereiket, ill. ennek megfelelően alakítsák vonatkozó államigazgatási gyakorlatukat.

d) A tervezett ENSZ szabályozás szigorúan tiltja, hogy a transznacionálisokat eszközül használják fel a fogadó országgal kapcsolatos politikai és egyéb hasonló célok elérése érdekében. Az anyaországok saját transznacionális vállalataikat támogató akciói nem érhetik el a gazdasági és a politikai presszió szintjét. A felmerülő viták rendezésekor pedig mindenkor a nemzetközi vonatkozású gazdasági természetű viták elintézésének nemzetközileg elfogadott rendjében kell eljárni.

B) Államosítás és kártalanítás

A transznacionálisok államosításával és az azokból adódó kártalanítási kérdések ENSZ szabályozási munkái napjainkban még csupán csekély eredménnyel bírnak, a létrehozott szabályok kevésbé kimunkáltak és ellentmondásosak is. Az eddigiekben egy előzetesnek tekinthető kompromisszumos javaslat került kidolgozásra, mely

szerint: „szuverenitásuk gyakorlása során az államoknak – közérdekből eljárva – jogukban áll a felségterületükön található vagyontárgyakat államosítani. A transznacionálisok – a vendéglátó országok részéről velük kapcsolatban eszközölt bánásmód részeként – elfogadják, hogy vagyontárgyaiknak megfelelő jogi eljárás lefolytatása eredményeként és diszkriminációmentesen eszközölt államosítása esetén kártalanításra tarthatnak igényt. Ezek az elvek nem érintik a természetes és jogi személyeket megillető azokat az általános jogokat, hogy igényeikkel az egyébként illetékes hatóságokhoz forduljanak. Ezek az elvek összességükben elismerik és hangsúlyozzák a fogadó országok és a transznacionálisok érdekei közötti kölcsönösséget, melynek egyik legfőbb alapja, hogy a közöttük felmerülő vitákat lehetőség szerint el kell kerülni, illetve azokat békés úton kívánatos rendezni.”

C) Joghatósági kérdések

A joghatósági problémák az eddigiekben a következő megközelítésben merülnek fel:

a) az államok joghatósággal bírnak felségterületükön, következésképpen a transznacionálisok a működésük helye szerinti ország joghatósága alá tartoznak;

b) a transznacionálisok, valamint azok vállalati egységei feletti joghatóság gyakorlása során valamennyi államnak tartózkodnia kell minden olyan tevékenységtől, amely korlátozhatja vagy sértheti valamely más állam joghatóságát, illetve annak joghatóságával összefüggésben levő egyéb olyan kérdéseket, amelyeket hatályos nemzetközi szerződések szabályoznak;

c) a transznacionálisok és a fogadó állam közötti beruházási természetű viták elbírálása ennek az államnak bíróságai és egyéb más illetékes hatóságai joghatósága alá tartoznak. Amennyiben a vonatkozó kormány és a vállalat szabadon megállapodik abban, hogy vitájukat választott bírósági úton vagy egyéb más megfelelő módon rendezik, úgy a kormánynak jóhiszeműen kell teljesítenie az ilyen megállapodásokból adódó kötelezettségeit (megfelelő figyelemmel a nemzetbiztonsági érdekekre is);

d) a magánszemélyek közötti megállapodásokat – amelyek arra vonatkoznak, hogy vitás ügyekre valamely más ország joga legyen az irányadó, illetve, hogy jogvitájukat valamely más ország rendes bírósága vagy választott bírósága elé terjesztik elbírálás végett – a fogadó ország nemzeti jogszabályainak figyelembevételével kell rendezni;

e) annak érdekében, hogy elkerüljék az érintett államok joghatóságával összefüggésben felmerülő vitás ügyeket, szükségesnek mutatkozik kölcsönösen elfogadható alapelvek és eljárási szabályok kidolgozása.

A transznacionális vállalatok ENSZ Magatartáskódexének kodifikációs munkálatai napjainkban az előzőekben összefoglaltak szerint állanak. A Munkacsoport és a Kormányközi Bizottság jelenleg is rendszeresen dolgozik, ebben az évben is több ülésre kerül sor.

*III. Tartalmi javaslatok a transznacionális vállalatok
ENSZ Magatartáskódexével kapcsolatos álláspont kialakításához*

Egy nemzetközi multilaterális Antitröszt Kódex követelménye

A különböző nemzetközi fórumokon megindult vizsgálatok *eredetileg a fejlett tőkés országok nagy nemzetközi monopóliumai ellen irányultak*, keresve a védekezés lehetőségeit. *Utóbb azonban a vizsgálatok szakmai irányítását jórészt a fejlett tőkés országok jól felkészült elméleti és gyakorlati szakemberei ragadták magukhoz.* Úgyesen manőverező, tudatos tevékenységük eredményeként *a vizsgálatok iránya*

a) *egyrészt tartalmi célját tekintve alapvetően megváltozott* (nevezetesen, sikerült elérniük, hogy a vizsgálatok fő iránya immár nem elsősorban a világméretű nemzetközi tőkés monopóliumokra, hanem *általában a több országra kiterjedő tevékenységet folytató vállalatokra irányul*, függetlenül attól, hogy azok betartják-e a nemzetközi gazdasági élet elismert magatartásszabályait, avagy sem, valamint függetlenül attól is, hogy azok kis- és közép nagyságú vállalatok, illetve monopóliumok is egyúttal),

b) a vizsgálatok tárgyának és tartalmi céljának meghamisítása mellett a vizsgálati módszerek körében az évek során mind erőteljesebben *előtérbe kerültek a formai jegyek.* A legátfogóbb szabályozás kialakításának feladatával – a tartalmi alapkutatás igényével – az ECOSOC említett Kormányközi Bizottságát bízták meg, melynek *alapvető feladata lett volna a kategória definíciós tisztázása és az ENSZ keretében folyó egyéb szabályozási tevékenység (UNCTAD Technológiatranszfer, Korlátozó Üzleti Gyakorlatok) elméleti és kodifikációs megalapozása.* A gyakorlatban azonban fordítva történt, nevezetesen *az egyes rész kutatások jelentős mértékben előrehaladtak, míg az alapszabályozás erőteljesen háttérbe szorult.* A párhuzamos ENSZ szabályozási fórumok tevékenysége között meg bomlott az összhang és az egységes szabályozás előfeltételét képező *alapkategóriákban is ellentmondások és átfedések alakultak ki,*

c) végül különös figyelmet érdemel, hogy évek óta folynak az egyes ENSZ szabályozási munkák, amelyek részleteikben is kidolgozott szabályrendszereket hoztak létre, anélkül azonban, hogy a szabályozás tárgyának (transznacionális vállalat vagy monopólium), mint premisszát képező alapkategóriának definiálása megtörtént volna; vagyis napjaink *ENSZ szabályozási munkái úgy folynak, hogy végül is az érintett országok ma még nem tudják, pontosan milyen vállalati egységeiket fogja felölelni és azok számára széles körű magatartásnormákat előírni az általuk immár nagy mélységben kialakított szabályrendszer.*

Gazdaságpolitikai, közgazdasági és jogi szempontból egyaránt indokolt *követelmény, hogy a szabályozás tárgyát a nemzetközi monopóliumok (trösztök) képezzék.* A szabályozási tárgy pontos megállapításához az egyes fejlett tőkésországok belső, nemzeti monopóliumait szabályozó ún. antitröszt szabályokból (pl. US Antitrust Law, Deutsche Kartellgesetz stb.) célszerű kiindulni. Ezek a szabályok a nemzeti piacokon jelentkező egyes monopolisztikus magatartásformákat szabályozzák. Ugyanakkor a tőkésországok nemzeti antitröszt jogszabályait – a dolog természetéből adódóan – a legkevésbé sem érdeklik a kis- és közép nagyságú vállalatok és nem írnak elő korlátozó vagy tiltó magatartásszabályokat az olyan nagyvállalatok részére sem, amelyek korrekt módon betartják a nemzeti piacokon irányadó gazdasági (szociális, munkásvédelmi, versenyjogi stb.) játékszabályokat.

Magától értetődő igény, hogy a nemzetközi méreteken tevékenykedő transznacionális vállalatok magatartásszabályainak összeállításánál is ugyanez legyen az alapkövetelmény. Következésképpen nem egyebet kell csinálniuk a szóban forgó ENSZ kodifikációs fórumoknak, mint a nemzeti antitröszt szabályokon alapuló nemzetközi antitröszt Magatartáskódex körültekintő és átfogó megteremtését kell biztosítaniuk.

Az ENSZ sokoldalú nemzetközi antitröszt szabályrendszerének (hasonlóan a nemzeti antitröszt megoldásokhoz) legfontosabb rendező elvévé kívánatos tenni, hogy az

a) ne ölelje fel és ne kívánja korlátozni a nemzetközi méreteken tevékenykedő kis- és közép nagyságú vállalatokat;

b) ne szankcionálja negatív előírásokkal azokat a világméretű transznacionális nagyvállalatokat sem, amelyek korrekt módon végzik gazdasági munkájukat és amelyek minden tekintetben betartják a működési hely (host country) országának nemzeti előírásait, valamint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok általános magatartásszabályait (vagyis a szabályozás alapkritériumát ne a nagyságra és egyéb formai jegyekre, hanem a nemzetközi trösztök káros magatartásainak tartalmi vonatkozásaira helyezze);

c) a fejlett tőkésországok nemzeti antitröszt szabályainak alapulvételével pontosan állapítsa meg a nemzetközi trösztök (transznacionális monopóliumok) definícióját és ebből kiindulva részleteiben tárja fel az egyes kifogásolandó magatartásformákat, majd pedig teremtsen meg a szükséges korlátozó és tiltó szankciórendszert.

Az eddigi szabályozások során elsősorban a fejlett tőkésországok képviselői hivatkoztak visszatérően arra, hogy a „transznacionális vállalat” – mint a szabályozás tárgya – pontos definíciójának megállapítása azért ütközik akadályba, mert ez a fogalom rendkívül bonyolult és összetett. A dolog lényegét tekintve azonban távolról sem ennyire kilátástalan a helyzet. Különös, hogy azok a tőkés szakértők hivatkoznak éppen erre, akik országában a nemzeti gazdaságvédelmi (egészséges versenyfeltételek fenntartása stb.) érdekek biztosítására hosszú idő óta kellő hatékonysággal működő igen fejlett antitröszt szabályozások vannak életben, melyek elméleti megalapozásával és gyakorlati működésével kapcsolatban különösen ezeknek a szakértőknek van rendkívül széles körű ismeretanyaga. Úgy tűnik, hogy amikor a nemzeti érdekek biztosítására kell kialakítani szabályrendszert – úgy az nem jelent különösebb akadályt. Amikor azonban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egészséges feltételeinek biztosítása érdekében a más országokban működő részben saját vállalataik (nemzetközi monopóliumaik) korlátozó és tiltó szankciórendszerét, valamint e vállalatok definícióját kellene megteremteni, akkor különös módon elégtelennek bizonyulnak a meglevő ismeretanyagok.

Erőfeszítéseinket arra kívánatos összpontosítanunk, hogy a nemzeti antitröszt szabályok analóg módon történő felhasználásával a transznacionális monopóliumok nemzetközi antitröszt szabályrendszere kerüljön kialakításra az ENSZ fórumán.

Ezt a célt csakis oly módon lehet kellő sikerrel elérni, ha valamennyi párhuzamos ENSZ szabályozásnál

a) visszatérünk a transznacionálisokkal szembeni vizsgálatok kiindulópontjához és

b) egyúttal jogtechnikailag is rendet teremtünk a jelenlegi mind kaotikusabb szabályrendszerben.

Társasági-jogi (company law) eszközök mint védelmi lehetőségek

A transznacionális vállalatok által kifejtett tevékenység, valamint a gyakorlatban megismert (esetenként bírósági) esetek által nyújtott tapasztalatokon alapuló, a transznacionális jogi helyzetének tisztázására és azok tevékenységének korrekt nemzetközi szabályozására irányuló egyes jogtechnikai javaslatok a következőkben foglalhatók össze:

a) A nemzeti piacokon szabályozott trösztök (monopóliumok) egyes országokban magas színvonalon kimunkált definíciós kategóriájának alapulvételével mindenekelőtt ki kell alakítani az előzőekben vázolt nemzetközi antitröszt szabályozás premisszáját képező „nemzetközi tröszt” pontos definícióját. Ezt aztán be kell építeni az ENSZ szabályozásban eddigiekben alkalmazott – közgazdaságilag és jogilag is egyaránt – semmitmondó és félrevezető „transznacionális vállalat” helyébe.

b) Az egyes országokban működő transznacionális vállalati részek (pl. IBM Ausztria, IBM NSZK, IBM Nigéria stb.) közötti gazdasági, irányítási és tulajdonosi érdekegységet („one economic unit”) biztosító központi holdingnak (IBM USA) bejegyzett céggel kell rendelkeznie valamennyi transznacionális egység (branch, subsidiary, affiliate stb.) működési helye szerinti vendéglátó országban (host country). Csakis ily módon lehet biztosítani azt, hogy a vendéglátó országok bírósági és állam-igazgatási szervei képesek legyenek a területükön működő vállalati egység gazdasági mozgásformáit irányító és annak hatalmi pozícióját ténylegesen biztosító teljes és nemzetközi méretekben összefonódó transznacionális vállalatot „megfogni”, szabályozni és a nemzeti érdekek sérelme esetén a valóban hatékony ellenintézkedéseket a kívánatos siker reményében megtenni.

c) A nemzeti bíróságokat – a nemzeti érdekek sérelmének pontosan meghatározott eseteire – joghatósággal kell felruházni a transznacionálisok mindazon egységének vonatkozásában is, amelyek ugyan tulajdonosi szempontból tagjai a transznacionális csoportnak, de amelyek az adott esetben bizonyítható módon közvetlenül nem is hatottak ki a nemzeti (host country) érdekek sérelmére. Ez a javaslat különösen radikálisnak tűnhet a jelenleg uralkodó, hagyományos jogfelfogás mellett, ugyanakkor azonban annak kimunkáltsága elméleti téren már előrehaladott és – precedenst teremtő – analóg bírósági döntéseket is ismerünk (l. pl. Közös Piac Bírósága v. Continental Can Co., USA esetet).¹³

A kérdés lényege abban áll, hogy a transznacionális vállalatok fejlődésük során messze túlhaladták a hagyományos társasági jogi és eljárásjogi (bírósági-joghatósági) szabályozásokat. Láthatóan az egyik oldalon tapasztalható gazdasági (közgazdasági) és a másik oldal jogi-szervezeti kategóriáinak fejlettségbeli szintjében erős diszharmonia keletkezett.

A gazdasági és a jogi kategóriák közötti ellentmondás különösen abban jelentkezik, hogy míg a transznacionális monopóliumok (IBM, General Motors, Standard Oil stb.) bármilyen szerteágazó, a részvényesi összefüggések felhasználásával esetenként 20–30 országra is kiterjedő tevékenységet folytatnak, mégis azok működésük során mindenkor a központi tulajdonosi érdekeket érvényesítő gazdasági irányító egység (ún. holding) képviselésében és annak utasításait követve járnak el (még ha a részvényesi-tulajdonosi összefonódások kellő ügyességgel el is vannak bújtatva és még ha a központ utasításai nem is mindig kívülről felismerhető ún. direkt utasítások).

¹³ Dr. Mohi Csaba: Jelentős fejlemények az EGK versenyjogában, *Külgazdaság*, 1974. évi 7. szám, 97–105. o.

Következésképpen gazdasági szempontból egységes kategória (one economic unit) a transznacionális monopólium. Ugyanakkor ennek a nemzetközi méreteken tevékenykedő gazdasági egységnek nincs egysége, önálló jogi személyisége, hanem – jogilag polarizáltan – csupán az egyes vendéglátó országokban bejegyzett céggként működő szubszidiáriusok (leányvállalatok) bírnak önálló jogalanyisággal.

A nemzetközi gyakorlat tapasztalatai szerint a transznacionális monopóliumok éppen a „gazdasági egység-jogi polarizáltság” ellentmondását kihasználva követik el legtöbb visszaélésüket. Ez biztosítja ugyanis számukra, hogy bár a nemzeti (integrációs) érdekek sérelmét természetesen nem csupán az adott nemzeti piacon bejegyzett és ott működő transznacionális leányvállalat, hanem a szóban forgó transznacionális monopólium (közvetlenül vagy közvetve) teljes gazdasági egésze valósítja meg (alapvetően csakis ilyen több országra kiterjedő monopolisztikus erőre támaszkodva tudja „keresztbeverni” a nemzeti gazdasági érdekek védelmi rendszerét), mégis a védekezés és a szankcionálás során a vendéglátó országok – hagyományos eszközeik alkalmazásával – képtelenek a teljes transznacionális gazdasági egységet megfogni (azt joghatóságuk alá vonni), hanem védekezési lehetőségeik kizárólag a saját felségterületükön bejegyzett – vagyis ott jogalanyisággal bíró – leányvállalatokra (szubszidiáriusokra) korlátozódnak. Mindez annak eredménye, hogy a jog évszázadok óta a klasszikus (római jogi) kategóriákkal dolgozik, azokat csekély mértékben fejlesztette tovább és a hagyományos jogi megoldásokat próbálja alkalmazni korunk legmodernebb nemzetközi gazdasági kapcsolatainak a transznacionális vállalat egységében jelentkező, kiemelkedő gazdasági és politikai jelentőségűvé vált kategóriájára is. Mint látjuk, sikertelenül.

A hagyományos jogi szemléletnek a transznacionális vállalatok gazdasági kategóriájának összefüggésében jelentkező – az utóbbi időben különösen előtérbe került – problémaköre abban áll, hogy a hagyományos (és egyúttal a jelenleg általánosan uralkodó) jogfelfogás szerint valamely vállalat jogi személyisége csakis egy nemzeti jogrendszerből táplálkozhat, és ez a jogi személyiség kizárólag valamely meghatározott nemzeti szuverenitáshoz kapcsolódhat. Ez a felfogás helyénvaló volt akkor, amikor az egyes gazdasági egységek (vállalatok) tevékenysége és tulajdonosi struktúrája kizárólag egy meghatározott országra korlátozódott, vagyis a homogén jogi személyiség megfelelő egységben volt a homogén gazdasági struktúrával. A modern kor azonban megteremtette a nemzetközi dimenzióban szerveződő (transznacionális) vállalatokat, amelyek

a) gazdasági-tulajdonosi szempontból mindenkor egységesek (jóllehet az egyes leányvállalati egységek egymástól különböző országokban bejegyezve fejtik ki tevékenységüket);

b) jogi rendszerükben azonban (különösen jogalanyiságuk szempontjából) éppen a hagyományos felfogás eredményeként széttesően megosztottak (polarizáltak), tekintettel arra, hogy az egységes gazdasági kategóriának nincs egységes jogi személyisége.

Nyilvánvalóan a hagyományos és nemzetközileg általánosan elfogadott jogi kategóriarendszerhez viszonyítva erősen újszerű és ezért csak hosszú fejlődés eredményeként és több áttételen keresztül valósítható az meg – mégis kívánatos és indokolt már a folyamatban levő ENSZ kodifikációs munkák során is felvetni a transznacionális monopóliumok gazdasági egysége (one economic unit) mellett azok jogi egysége (one legal unit) megteremtésének szükségességét. Ez a megoldás megfelelően szolgálná a védelmet kereső országok érdekeit, ugyanis ily módon biztosítani lehetne a nemzeti (integrációs) érdeke-

ket azáltal, hogy a transznacionális egység által okozott sérelem, esetén a sértett ország bírósági és államigazgatósági joghatósága kiterjesztést nyerjen a teljes transznacionális gazdasági egységre és a transznacionális monopólium (nemzetközi tröszt) által okozott konkrét károkért is a teljes egységgel szemben tudjanak szankciókat érvényesíteni. (Figyelmet érdemel, hogy ennek a felvetésnek számos híve van a fejlett tőkésországok olyan jogtudósai körében is, akik a szélsőséges radikalizmus vádjával a legkevésbé sem illethetők, így pl. a brit Schmitthoff vagy a francia Goldman¹⁴ professzorok. Az ő megítélésük szerint is a nemzetközi monopóliumok hatékony szabályozása kizárólag azok egységes jogi személyiségének megteremtésével és ennek a jogi személyiségnek a sérelmet szenvedett ország joghatósága alá rendelésével oldható meg.)

Az előbbi célok megteremtése a dolog természetéből adódóan elsősorban átfogó nemzetközi (ENSZ szintű) szabályozással és nem pedig nemzeti közelítésben történhet. A vázolt célok a jogpolitikai követelmények körében azt a legfontosabb kérdéskört alkotják, amelyekre a szocialista országoknak erőfeszítéseiket összpontosítaniuk szükséges.

Összefoglalás

A szabályozásra tett javaslatokról összességükben kitűnik, hogy azok lényegüket tekintve nem tükröznek kibékíthetetlenül ellenséges hozzáállást a transznacionális monopóliumokkal szemben. Ezeknek a vállalatoknak létezése és működése nem csupán ténykérdés, de olyan gazdasági szükségszerűség is, ami szorosan hozzátartozik korunk világ-gazdaságához. A gazdaságpolitikusok, politikusok, jogászok és közgazdászok általában elismerik azokat a potenciális előnyöket, amelyek a transznacionális vállalati konstrukcióban rejlenek, mégpedig nemcsak a transznacionális egység ún. hazai országának (home countries), hanem az egyes szubszidiáriusokat befogadó, vendéglátó országok (host countries) vonatkozásában is. Ugyanakkor természetesen a gazdasági szükségszerűség nem jelenthet engedményadást sem a jogi, sem a gazdasági, sem pedig a politikai szférában, sőt éppen a megfelelő — nemzeti és nemzetközi szintű — jogi rendezés megteremtésével kell biztosítani a transznacionális vállalatok megfelelő működését és ugyanakkor a befogadó országok nemzeti érdekeinek egyidejű érvényesülését.

A transznacionális vállalat *korunk gazdasági fejlődésének a modern külgazdasági összefonódásokat képviselő realitása*. A kategória igen jelentős, a szocialista és a fejlődő országok számára is jól hasznosítható gazdasági előnyöket rejt magában (hazai vállalataink is felhasználják ezt a megoldást — ha más nagyságrendben is — külföldi vállalatalapításaik során), ugyanakkor komoly veszélyeket is okozhat. Feladatunk nem az, hogy eleve kizárjuk a transznacionális vállalatok konstrukcióját és működését (ezt sikerrel nem is lehetne keresztül vinni), hanem az, hogy — rendet teremtve a szabályozás tárgyát képező vállalati kategóriarendszerben — megfelelően biztosítsuk a transznacionális vállalati konstrukcióban rejlő előnyöknek nemzeti és nemzetközi szintű kiaknázását, ugyanakkor — az említett rizikó-elemek kizárására, ill. lehető korlátozására — tevékenységüket megfelelő mederbe kell terelnünk a rendelkezésünkre álló gazdasági és jogi szabályozókkal.

¹⁴Ld. Schmitthoff idézett cikk (1. sz. lábjegyzet); Goldman: *Frontières du droit et lex mercatoria*. Archives de la Philosophie du Droit, 1964. Paris.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. X. 16. – Terjedelem: 16,1 (A/5) ív
80.8849. Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

Világhy Miklós 1916—1980	271
<i>Bihari Ottó</i> : Hatalom és egyetértés	273
A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának beszámolója (1976—1979) az MTA 1980. évi közgyűlésén	283
<i>Horváth Pál</i> : A szovjet jog a szocializmus társadalmi—gazdasági alapjainak lerakása időszakában	299
<i>Degré Alajos</i> : A XV. nemzetközi történettudományi kongresszus jogtörténeti tanácskozásai	327
<i>Takáts Endre</i> : Innováció és iparjogvédelem	333
<i>Sajó András</i> : A jogtudomány társadalmi meghatározottsága	347
<i>Vörös Imre</i> : Versenyjog a fejlett tőkés országokban	395
<i>Mohi Csaba</i> : ENSZ Magatartáskódex a transznacionális vállalatok szabályozására	435